THE

ABHIJÑA'NAS'AKUNTALAM

OF

KA'LIDA'SA

With the Commentary of Rághavabhaṭṭa, various Readings, Introduction, literal Translation, exhaustive Notes and Appendices.

EDITED BY

M. R. KA'LE, B. A.

Author of 'A Higher Sanskrit Grammar'
An original comm. on Kādambarī &c. &c.

Fifth Edition, Revised and Enlarged.

PUBLISHED BY

GOPAL NA'RAYEN & Co.,

Booksellers and Publishers,

KALBADEVI ROAD,

BOMBAY.

1920

Price Rs. 4-4-0.

Printed by C. S. Deole, at the Bombay Vaibhav Press,
Servants of India Society's Building, Sandhurst
Road, Girgaum, Bombay.
and
Published by V. N. and D. V. Mulgaokar,
Proprietors, Gopal Narayen & Co.,
Booksellers, Kalbadevi Road,
Bombay.

EXTRACT FROM THE PREFACE TO THE FIRST EDITION.

S'ákuntala is admittedly the most celebrated play of the most celebrated of India's poets. It has found a place in Sir John Lubbock's (now Lord Avebury) Hundred Best Books of the World. It has evoked sentiments of most enthusiastic admiration from Western scholars. It furnishes a perpetual appeal to our heart. Its perusal sweetens the home atmosphere. And I can assert, without being open to the charge of partiality for the work, that no Indian library can be complete without a copy of it. * * *

* * The present edition of the Abhijñâna-S'akuntala has been based on:—(1) The Calc. Edd. of Messrs. Iswarachandra Vidyasagar and Jivanand; (2) Sir M.-William's excellent Ed. of the play; (3) Prof. Pátankar's Ed.; (4) the Nirṇayasâgara Ed.; and (5) two MSS., one in my own possession and the other with the com. of Râghavabhaṭṭa, procured for me from Dharwar by Mr. G. V. Manerikar, Drawing Master, from Mr. Dikshit's library. By the light of this MS. of the com. I was able to correct a few errors in the Nir. Ed. I have adopted the Devanâgarî recension. Except in a few cases Râghavabhaṭṭa's text has been kept unaltered. The readings which I thought preferable I have pointed out in the Notes. As regards the com. I have omitted from it such matter as I considered quite unnecessary for the P. E. students. The *variæ lectiones* and what are generally regarded as interpolations in the Bengal recension have been given separately. I have done my best, as far, however, as the limited time and space at my disposal would allow, to make the book useful to the class of students for whom it is intended. True that I have not been able to point out the poetic excellences that are to be found in every verse of this delightful play; but I have tried to introduce much new critical matter both in the notes and in the introduction. * * * I tender my heart-felt thanks to all those learned editors whose works I have consulted in the preparation of this edition.

Before concluding I must freely admit that I am quite aware of the many shortcomings and defects of the present edition, and it is not without many misgivings about its

success that it has been offered to the public. Some errors of typography have also crept in notwithstanding my best care. If in spite of these defects the present edition serves in any way the purpose of facilitating an appreciative study of the play, I will consider my labours amply rewarded. Any suggestions as to improvement, corrections &c. will be gratefully received.

Girgaon,
22nd, September,
1898.

M. R. K'ALE.

PREFACE TO THE FIFTH EDITION.

The continuous demand for my edition of the Abhijñána-S'akuntala is a gratifying proof that it has been favourably received by the public. Material changes have been effected in the present (fifth) edition to make it still more useful, particularly to University students who have to read this play as an examination text-book. At the same time care has been taken to preserve its original features and to include all critical matter that would interest and help the general reader as well. To keep up uniformity with other plays edited by me, the Sanskrit rendering of Prákrit speeches has been here printed along with the text, the original Prákrit being printed below. The reader will find this method to be of great practical convenience. The various readings also have been given at the foot of each page, the variants of the Bengali Edd. being given together at the end of the text. Some unnecessary matter has been omitted from the comm. and some additions made here and there. The English Notes and translation have been thoroughly revised and recast. It is hoped that in its present form the edition will be found increasingly helpful by those for whom it is intended. I am indebted to the editions of Prof. Monier-Williams and Prof. Pâtankar, among others, for much suggestive criticism, although I have had frequent occasions to differ from them. Prof. Ray's Ed. was also useful to me in solving some intricate points of Grammar I have also to thank a friend of mine who assisted me in the correction of proofs.

Girgaum, Bombay,
17th June 1920.

M. R. KA'LE.

INTRODUCTION.

I THE SANSKRIT DRAMA.[1]

We shall begin with a brief outline of the general structure and arrangement of the Sanskṛt Drama, without a knowledge of which the technical remaṛks on the construction of the present play here, as well as those made in the Notes, will not be intelligible to the general reader.[2] Poetry in Sanskrit from its inherent nature, as apart from its intrinsic merit, is divided into two kinds—दृश्य 'what is capable of being seen or exhibited' and श्रव्य 'what can only be heard or chanted.' The drama falls under the first division. 'Rúpaka' is the general term in Sanskrit for all dramatic compositions, which also comprises a subordinate class called *Uparúpaka*. The Rúpaka,[3] which has Rasa or sentiment for its substratum, is divided into ten classes, *viz.*, नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः। व्यायोगसमवकारौ वीथ्यङ्केहामृगा इति ॥. Of the Uparúpakas or Minor Dramas, there are eighteen species, the most important of which are *Nâṭikás* such as the Ratnâvalî, Viḍdhas'âlabhañjikâ &c., and *Troṭakas* such as the Karpúramañjarî,—all differing very little from the general features of a *Nâṭaka*.

Having thus disposed of the divisions into which the whole of the scenic art is capable of falling, we turn to the principle of division among the *Rúpakas* themselves, which is

---

1 The first two Sections are the same as those prefixed to the Vik. and the Ma'lav.

2 The information given here has been mainly culled from the Das'arûpaka. The minor particulars not noticed here will be found in my Sâhityasârasaṃgraha (Nir. Ed.).

3 अवस्थानुकृतिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते । रूपकं तत्समारोपाद्दशधैव रसाश्रयम् ॥ D.-R.; रूप्यतेऽभिनयैर्यत्र वस्तु तद्रूपकं विदुः। नाटकाद्यैर्दशविधम्. *Nâṭya* is another and perhaps a wider term for the drama or the dramatic art and is so called because it represents the different situations in (the scenes presented by) life. The sage Bharata is the founder of the science of music and dramaturgy and his work is styled the *Nâṭya S'âstra*. *Nâṭya* is also called *Rúpa* inasmuch as it has *dṛis'yatá*, or the capability of being seen, and *Rúpaka* inasmuch as its subject-matter is represented by actors assuming particular characters.

threefold:[1]—(1) वस्तु or the Plot of the play; (2) नेता or the Hero; and (3) रस or the Sentiment. These three are the essential constituents, nay, the very life-blood, of every dramatic piece. Each of these we shall succintly deal with in its order.

---

1 VASTU OR THE PLOT.

Vastu is primarily of two kinds: आधिकारिक or 'principal' and प्रासंगिक or 'accessary.' The Principal is that which relates to the chief characters or the persons concerned with the essential interest of the piece, and pervades the whole arrangement. The Accessary is that which appears in furtherance of the main topic, and is concerned with characters other than the Hero or the Heroine. This latter is of two kinds, *viz.*, *Patâká* and *Prakarî*. *Patâká* or 'banner' is an episode by which the progress of the plot is illustrated, furthered or hindered (so as to give additional interest to it). It is of considerable length and sometimes extends to the very end of a play. The *Prakarî* is also an episodical incident——of limited duration and minor importance—one in which the principal characters take no part. Besides these two, there are three other elements requisite for the development of the plot. These are बीज or the seed, बिन्दु or the drop, and कार्य or the final issue. *Bîja* is the circumstance leading to the ultimate end briefly stated, which, as the plot develops, bears multifarious results[2] and which is, as it were, the seed of the plot. *Bindu*[3] is what cements a break in the plot caused by the introduction of some other incident. *Kárya* is the final object of the plot which being attained the whole is finished. These five are technically called Arthaprakṛitis (अर्थप्रकृतयः).

The *Vastu*, which is thus divided into five classes may, again be divided into three classes according to the source of its derivation. It may be borrowed from history or tradition, or it may be fictitious, or mixed, *i. e.*, partly drawn from history and partly the creation of the poet's fancy. A *Nâṭaka* belongs to the first class, a *Prakarana* to the second.

As regards its development a dramatic plot has five stages or conditions called *Avasthás*. They are (1) आरम्भ beginning

---

1 वस्तु नेता रसस्तेषां भेदकः ।.

2 स्वल्पोद्दिष्टस्तु तद्धेतुर्बीजं विस्तार्यनेकधा ।.

3 अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम् ।

or setting on foot of the enterprise, (2) यत्न effort, (3) प्राप्त्याशा prospect of success, (4) नियताप्ति certain attainment through the removal of obstacles, and (5) फलागम obtainment of the desired object. While these five stages are in progress there must be some links to connect them with the principal and subordinate parts of the main action (the episodes and incidents). These are called the *Saṃdhis*. They are five in number, answering to the five *Arthaprakṛitis*, each of which they join with its corresponding stage, *viz.*, मुख, प्रतिमुख, गर्भ, अवमर्श, and निर्वहण (also called उपसंहृति or उपसंहार). Thus *Mukhasaṃdhi* is the combination of the Bîja, and Ârambha, *i. e.*, wherein the seed is sown, so to speak, with all its *Rasas*. In the *Pratimukha* there is the means (*yatna*) to the chief end, as originally implied by the Bîja in the Mukha which herein sprouts up. In the *Garbha* there is attainment and non-attainment of the desired end, implying a further sprouting up of the original Bîja. There are impediments but the main plot gains ground under resistance. The *Avamarshasaṃdhi* is that in which the seed attains a more luxuriant growth than in the *Garbha*, being accompanied by *Niyatâpti* of the end, but whose final result is postponed further off by fresh impediments of various sorts, as in the present play the King's forgetting S'ak. after marriage owing to Durvâsas' curse. The *Nirvahaṇa* or consummation is the harmonious combination of all the afore-said parts in the final catastrophe.

The subject-matter, whether historical, fictitious, or mixed, is from its inherent nature capable of a twofold division. It is divided into (1) सूच्य deserving to be suggested or implied only, as being of a dry and otherwise unfit character; and (2) दृश्यश्रव्य fit to be represented and heard as being highly sentimental and pleasing. The suggestions or implications are made in five ways—विष्कम्भचूलिकाङ्कास्याङ्कावतारप्रवेशकैः । (1) For *Vishkambha* see Notes, Act, III. (2) *Chûlikâ* is the suggestion of some incident from behind the scenes (नेपथ्ये). (3) An अङ्कास्य[1] is one wherein is suggested by the actors at the time of their departure the connection between the Act finished and the one to be commenced, which otherwise would look disconnected, as the speech of Kâmandakî and others at the end of the 3rd Act

---

1 अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्यं छिन्नाङ्कस्यार्थसूचनात् ।

of the Mâl.–Mádh. (4) अङ्कावतार[1] consists in implanting the seed of the subject-matter of an Act in the previous Act before it has drawn to its close, so that the Act following is a continuation of the one preceding; *e.g.*, the sixth Act of the S'âk., the germ of which is cast at the end of the fifth Act; Mâlav. II. and Mâl.–Mâdav. II. are other instances. (5) For प्रवेशक see notes Act VI.

The subject-matter is further divided into three kinds—सर्वश्राव्यं or प्रकाशं, अश्राव्यं or स्वगतं and नियतश्राव्यम्. The terms are explantory of themselves. The last is of two kinds, जनान्तिक and अपवारितक (which are explained in the Notes). Independent of these divisions there is one called आकाशभाषित (आकाशे) or speech from the void.

---

2 NETÂ OR THE HERO.

The Hero is required to be modest, decorous, comely, munificent, civil, of sweet address, eloquent, sprung from a noble family, &c.[2] Heroes are mentioned to be of four kinds, *viz*., धीरोदात्त, धीरललित, धीरशान्त and धीरोद्धत. '*Dhîrodâṭta*,' or the Hero of sublime qualities, is one who is magnanimous, patient, not given to boasting, self–possessed, of firm resolve, whose high spirit is concealed and who is true to his engagements. We are not concerned with the other three classes of Heroes here. Each of these Heroes may be of one or other of four sorts. He may be दक्षिण or 'gallant,' *i. e.*, equally devoted to many women though principally attached to one; or शठ 'sly,' *i. e.*, one, who being attached to one lady, covertly acts in a way unpleasant to her; or he may be धृष्ट 'bold,' openly making his professions to another, and not ashamed even when reproached; or lastly he may be अनुकूल 'favourable,' devoted to one Heroine only. The धीरोदात्त hero has eight manly qualities—शोभा, विलास, माधुर्य, गाम्भीर्य, धैर्य, तेजस्, लालित्य and औदार्य.

---

1 अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोङ्कस्याविभागतः ।. The distinction, however, between an Aṇkâsya and an Aṇkávatâra, is considered by some as merely imaginary. Vis'vanâtha actually supplants the latter by Aṇkamukha which he defines as that where in one Act the substance of all the other Acts is suggested.

2 नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियंवदः । रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रूढवंशः स्थिरो युवा ॥ बुद्ध्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः । शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः ॥ भेदैश्चतुर्धा ललितशान्तोदात्तोद्धतैरयम् ॥.

Among the assistants of the Hero the principal is पीठमर्द, the hero of the Patâkâ or episode, clever in discourse, devoted to his master, and a little inferior to him in qualities. Next comes the Vidúshaka, his constant companion, whose business consists in the repartees of wit, in helping his friend in his love-intrigues, and thus assisting in the general *denouement* of the play. The third, and of equal rank with the Vidûshaka, is Viṭa, who knows one art only and is thereby useful to the Hero. The Hero thus equipped may still take into his service ministers of state and ministers of religion, ascetics, allies &c., as well as eunuchs, mutes, barbarians (Yavanas) &c. Sometimes there may be a Rival-Hero called प्रतिनायक who is avaricious, bold, impetuous, criminal and of evil conduct.

Náyiká or the Heroine who must be possessed of qualities similar to those of the Hero is of three kinds[1]. She may be the wife of the hero (स्वीया), as Sîtá in the Uttar.; or one belonging to another (अन्या or परकीया), or a common woman (सामान्या or साधारणस्त्री) as Vasantasenâ in the Mṛich. The परकिया may be a maiden (so called because she is in the power of her guardian) or the wife of another. But the latter must not be introduced as the Heroine in a play[2]. The maiden's love, however, better helps the *rasa* and is, therefore, the most favourite theme with many Sanskrit poets. Further divisions and subdivisions of the *Náyikâ* are not introduced here, as they have very little to do with the construction of the drama. For her assistants the Heroine may have a सखी, दासी, धात्रेयी, प्रतिवेशिका and others, possessing qualities corresponding to those of the friends of the Hero.

---

3 RASA or SENTIMENT.

Rasa is that lasting impression of feeling produced to his overwhelming delight in a man of poetic susceptibility by

---

1 स्वान्या साधारणस्त्रीति तद्गुणा नायिका त्रिधा ।

2 अन्यस्त्री कन्यकोढा च नान्योढाङ्गिरसे क्वचित् । "We may observe however, to the honour of the Hindu drama, that the *Parakîyâ* or she who is the wife of another person is never to be made the object of dramatic intrigue; a prohibition that would have sadly cooled the imagination, and curbed the wit, of Dryden and Congreve." Wilson: Select Specimens. Vol. I. P. 45.

the proper action of the *Vibhávas* and *Anubhávas*, as well as the *Sâttvika* bhávas and the *Vyabhichâribávas*[1]. Bhâva (भाव) or 'feeling' is the complete pervasion of the heart by any emotion, whether of pleasure or of pain, arising from the object under sight. Vibhâva (विभाव) or an Excitant is that which being perceived nourishes the main sentiment. It is divided into (1) *A'lambana*, that which is, as it were, the support or substratum of the Rasa—the person or thing with reference to whom or which a sentiment arises——such as the Hero or the Heroine, and (2) *Uddîpana* or what excites or enhances (adds to the development of) the sentiment, such as the moon, the beauties of the vernal season &c., beauty, decorations &c. of the principal characters, in the case of शृंगार. *Anubhâva* or an Ensuant is the outward manifestation of the internal feeling through the eyes, face &c. The Sâttvika or natural *bhâvas* are a subdivision of *Anubhâva*, and are mentioned as eight in number—स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ ।. The *Vyabhichâris* or the Accessaries are those *bhâvas* which are not strictly confined to any *Rasa*, but appearing and disappearing, like waves in the ocean, they serve as feeders to the prevailing sentiment and strengthen it in different ways. *Stháyibhâva* (स्थायिभाव) or the Permanent Sentiment of a composition is one——the ocean melting all salt into water——which, not being interrupted by any sentiment contrary or akin to its nature occurring at intervals, converts all of them into its own nature.' Now a *Rasa* would prove contrary to another if the आश्रय or substratum of both were the same. But as अङ्गी (principal) and अङ्ग (subordinate) a रस may be mixed with one or more of others.

There are eight Sthâyibhâvas, रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा, and विस्मय on which are based respectively the eight sentiments—शृङ्गार the Erotic, हास्य the Comic, करुण the Pathetic, रौद्र the Furious, वीर the Heroic, भयानक the Terrible, बीभत्स the Loathsome, and अद्भुत the Marvellous. There is a ninth sentiment, that of शान्त the Quietistic, having शम or tranquillity for its Sthâyî bhâva. But it is not suited to dramatic purposes and rarely occurs as a main sentiment in a drama. Of these

---

1 विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥ सुखदुःखादिकैर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम् । ज्ञायमानतया तत्र विभावो भावपोषकृत् ॥ आलम्बनोद्दीपनत्वप्रभेदेन स च द्विधा । अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः ॥

eight sentiments शृङ्गार and हास्य, वीर and अद्भुत, बीभत्स and भयानक, and रौद्र and करुण are akin to each other as they proceed from the same condition of the mind. As we are concerned with the Erotic alone, that being the prevailing sentiment in Kâlidâsa's plays, we will say something about it here. शृङ्गार is mainly divided into विप्रलम्भ or Love-in-separation and संभोग or Love-in-union. The former, the Das'arûpaka subdivides into two kinds, अयोग the Non-consummation of marriage, and विप्रयोग the Separation of the lovers deep in love after marriage. The former, which arises from the dependent position of one or the other of the parties or through distance or through the intervention of adverse fate, has ten stages, अभिलाष, चिन्ता &c. mentioned in the com.; चिन्ता occurs through मान, प्रवास or some such cause. मान jealous anger,' arises from a breach in the duties of love (प्रणयभङ्ग) and may be on both sides (rarely, however, the Nâyaka is Mânî.) This मान has several varieties, such as the ईर्ष्यामान, आनुमानिकमान &c. It is capable of being dispelled in six ways: साम्ना भेदेन दानेन नत्युपेक्षारसान्तरैः—and is called गुरु, लघु or मध्यम according to the greatness or the smallness of the effort required to make the Náyiká give it up. संभोग is when the two lovers are in the enjoyment of each other's company, engaged in looking at each other, kissing each other &c.

---

4 THE GENERAL CONDUCT OF THE NÂṬAKA.

Every dramatic piece opens with a prelude or prologue (प्रस्तावना) which is itself introduced by what is called the *Nândî*. This *Nândî* according to some must suggest the gist of the whole plot. The Sûtradhára may sometimes retire after the recital of the Nândî, in which case another actor, called स्थापक (for he *establishes* as it were the topic of the play), takes his place. In the prelude, which may begin with a brief allusion to the poet's literary attainments, his genealogy, &c., the Sútradhára or the Sthápaka suggests the subject in the form of the Bîja, or by a simple beginning, or by naming the character about to enter, as in the S'ákuntala. He must please the audience with sweet songs descriptive of some season and couched in the Bhâratîvṛitti. The प्रस्तावना is of

---

1 विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः। आत्मभावं नयत्यन्यान्स स्थायी लवणाकरः॥

two kinds–(1) प्ररोचना as in the Rat., and (2) आमुख, in which the Sûtradhâra holds conversation with the actress or his assistants, bearing on the subject to be introduced. This latter is of three kinds, of which one is प्रयोगातिशय. When the entry of a character is directly indicated by the S'utradhâra, saying 'Here he enters,' that is Prayogâtis'aya.

The prelude being over, the piece is commenced, being hereafter arranged and exhibited in the manner indicated in the three foregoing sections. The whole matter should be well determined and divided into Acts and Scenes. A Nâṭaka may consist of from five to ten acts. The Hero should be of the Dhîrodâtta class. The Sentiment should be शृङ्गार or वीर (or sometimes करुण), others being introduced as conducive to its development. Nothing should be introduced in the play which either misbeseems the Hero or is discordant with the main sentiment. An Act must not be tiresomely long, should be full of *Rasa*, and introduced by *Vishkambhaka*, &c., according to necessity. Its close is marked by the exit of all characters. Such incidents as journeys, massacres, wars &c., should not be represented in a play; they may only be indicated. The death of the Hero must never be exhibited. This accounts for the somewhat monotonous character of Sanskrit plays and the absence of tragedies in Sankrit.[1] The play should end, as it began, with a benediction or prayer, called the Bharatavâkya, which is repeated by the principal personages and contains an expression of their wishes for general prosperity and happiness. The Unity of interest or action must be maintained throughout.

---

1 Wilson observes—They (the Hindu plays) never offer a calamitous conclusion, which, as Johnson remarks, was enough to constitute Tragedy in Shakespeare's days; and although they propose to excite all the emotions of the human breast, terror and pity included, they never effect this object by leaving a painful impression upon the mind of the spectator. The Hindus in fact have no Tragedy.........The absence of tragic catastrophe in the Hindu dramas is not merely an unconscious omission; such catastrophe is prohibited by a positive rule. The conduct of what may be termed the classical drama of the Hindus is exemplary and dignified. Nor is its moral purport neglected; and one of their writers declares, in an illustration familiar to ancient and modern poetry, that the chief end of the Theatre is to disguise, by the insidious sweet, the unpalatable, but salutary bitter, of the cup.

As regards the language to be used in a piece, the Hero and the higher characters speak in Classical Sanskrit, while female and other minor characters speak in the different Prâkrit dialects.

The student will see from the foregoing sketch, that the characteristic peculiarities of the Indian drama are mainly three:—(1) its peculiar structure; (2) the absence of the distinction between Comedy and Tragedy; and (3) the diversity of language to be spoken by the characters. The above-mentioned general characteristics of a Nâṭaka belong with certain modifications to the other divisions of the Rúpaka as well. Of these we may notice the Prakaraṇa and the Troṭaka. The plot of a प्रकरण should be fictitious and drawn from real life in a reputable class of society. The Hero, who must be धीरप्रशान्त, may be of ministerial rank, or a Brâhmaṇa or a merchant (Vais'ya). The Heroine may be a maiden of noble family or a courtesan. The most appropriate sentiment is the Erotic. Gamblers and other low characters should be introduced. There should be ten Acts. The Mâl.-Mádh. and the Mrich. belong to this species. A Troṭaka may consist of 5, 7, 8, or 9 Acts. The characters to be represented should be celestial as well as human, as in the Vikramorvas'îya; the Vidûshaka should take a prominent part in it and be present in every Act. The prevailing sentiment should be शृङ्गार. In other particulars it does not differ from the Náṭaka.

II THE POET.

I HIS LIFE, WORKS AND POETRY.

His Life

At the outset it must be admitted that we have absolutely no trustworthy information regarding the personal history of Kâlidâsa, by universal consent the greatest of Indian poets. The curiosity of the querist who would ask—'Where and when was he born?' 'Who were his parents?' 'When did he die?' &c.—must ever remain unsatisfied. The poet has studiously observed complete silence about himself in his works. Read them howsoever we may, we find no allusion, no incident mentioned, that may directly shed any light either on his personal history or on any remarkable event of his life. In the words of Hazlitt

'he was the least of an egotist that it was possible to be.' His poetical productions alone stand as an immortal monument of his surpassing poetic excellence. And we must content ourselves with gathering what little information we can about a poet of such world-wide repute from external sources, and a few incidents found here and there in his works, which may be supposed to have a distant bearing upon the history of his life. Reserving for another Section the question of the date of the poet, we proceed here to state the few facts that can thus be known about him. A time-honoured tradition, supported by internal and external evidence, associates the name of Kâlidâsa with that of the epoch-making king Vikramáditya of Ujjayinî. The keen interest and admiration with which the poet describes the Mahâkála, the S'iprá, and other beauties of Ujjayinî, unmistakably point to the conclusion that he must have been a native of that city. And the various covert references to the name of Vikrama in fully eulogistic terms, which are doubtless meant to immortalize king Vikramáditya, are inexplicable if that monarch be not regarded as the poet's patron. Kálidâsa also betrays considerable acquaintance with court-life in his works. This circumstance, coupled with the fact that there is no allusion in his writings to the goddess of wealth having ever frowned upon him, shows that he was in affluent circumstances, and had not the misfortune ever to drink the bitter cup of poverty. He was a Brâhmaṇa by caste and was a devout worshipper of S'iva, though by no means a sectarian. He seems to have travelled a good deal, at least in Northern India. For, as Dr. Bhau Dâjî remarks, he is the only poet who describes a living saffron flower, the plant of which grows in Kás'mir. His graphic description of the Himâlayan scenes looks very much like that of one who was an eye-witness. Unlike Bhavabhûti and many another brother-poet, he appears to have enjoyed great popularity during his life-time. He was 'an admirer of field-sports, and describes their beneficial effects with the exactness of a true sportsman.' Though fond of pleasures he was not the unscrupulous voluptuary he is supposed to be by some critics, as is clear from the many noble sentiments expressed in the S'âkuntala (*cf.* अनिर्वर्णनीयं परकलत्रं &c. S'ák. V. and our note *ad loc.*). It also appears from the same play that he was against love-marriages, though always actuated with the most generous sentiments towards the fair sex.

His works bear further testimony to his considerable acquaintance with the Vedas, the philosophy taught by the Upanishads, the Bhagavadgîtá, the Puráṇas, the systems of the Sáṃkhya, Yoga, and Vedánta as propounded by Bâdarâyaṇa, Medicine and the rudiments of Astronomy. Beyond these few facts nothing is known for certain about our poet at present. A few conjectures have been advanced as to some other particulars, but to test their correctness or otherwise falls within the province of the antiquary.

His Works. The poet's silence about himself in his works gave an opportunity to many unscrupulous inferior poets to father their own works upon him. The following is a list of the works generally attributed to him:—(1) शाकुन्तल (2) विक्रमोर्वशीय (3) मालविकाग्निमित्र (4) रघुवंश (5) कुमारसंभव (6) मेघदूत (7) कुन्तेश्वरदौत्य (8) ऋतुसंहार (9) अम्बास्तव (10) कल्याणस्तव (11) कालीस्तोत्र (12) काव्यनाटकालंकाराः (13) and (14) two गङ्गाष्टकs (15) घटकर्पर (16) चण्डिकादण्डकस्तोत्र (17) चर्चास्तव (18) ज्योतिर्विदाभरण (19) दुर्घटकाव्य (20) नलोदय (21) नवरत्नमाला (22) पुष्पबाणविलास (23) मकरन्दस्तव (24) and (25) two मङ्गलाष्टकs (?) (26) महापद्यषट्क (27) रत्नकोश (28) राक्षसकाव्य (29) लक्ष्मीस्तव (30) लघुस्तव (31) विद्वद्विनोदकाव्य (32) वृन्दावनकाव्य (33) वैद्यमनोरमा (34) शुद्धिचन्द्रिका (35) शृङ्गारतिलक (36) शृङ्गाररसाष्टक (37) शृङ्गाररसारकाव्य (38) श्यामलादण्डक (39) श्रुतबोध and (40) सेतुबन्ध. Of these the first six are acknowledged by all critics to be undoubtedly his. (7) is not yet discovered, but is known only in a quotation by the Kashmirian scholar Kshemendra, in his औचित्यविचारचर्चा. The authorship of (8) is somewhat doubtful; while the remaining ones are certainly to be dismissed as the productions of other poets. In Sanskrit literary history there have been many poets who bore the name Kâlidâsa, and at least three were known to Râjas'ekhara who wrote एकोऽपि जीयते हन्त कालिदासो न केनचित् । शृङ्गारे ललितोद्गारे कालिदासत्रयी किमु ॥ It is possible, therefore, that other Kálidásas than the author of the Raghuvaṃs'a are responsible for the trifling pieces mentioned above. Here, therefore, we are concerned with the first six only. The most convenient and reliable method of studying the development of the poet's mind and its relation to his productions would be to read his works in their chronological order. But we have no external evidence, whatsoever, to ascertain the chronology of Kâlidâsa's works. It must, therefore, be based wholly on

internal evidence. Judged as such the works would stand in this order—Poems-कुमार०, मेघदूत and रघुवंश; Plays-माल०, विक्रमो० and शाकुन्तल; or, both indiscriminately, as—कुमार०, मालविका०, विक्रमो०, मेघदूत, शाकुन्तल and रघुवंश. Space will not permit us even to refer to these briefly. We will only remark in passing that the last three are the outcome of the poet's matured poetic faculties and riper years. Of these we shall deal fully with the S'âk. in a separate Section.

His Poetry

Kálidása is indisputably the greatest master-mind in Sanskrit poetry. His genius has been recognized in India from very early times. He has been and will ever be enshrined in the hearts of his countrymen as the Prince of Indian poets. That his countrymen place him at the head of all the Sanskrit poets, unparalleled and unsurpassed by those who have preceded or followed him, is natural enough; but he has evoked spontaneous outpourings of praise and manifestations of admiration from foreign scholars and poets who had access to his works either directly or through translations. Goethe has voluntarily bestowed the highest meed of praise on him—so much was he enraptured by the charms of Kâlidâsa's Muse and struck with his poetic genius. This is what he says about the S'ákuntala—

"Wouldst thou the young year's blossoms and the fruits of its decline,

And all by which the soul is charmed, enraptured, feasted, fed?

Wouldst thou the earth and heaven itself in one sole name combine?

I name thee, O S'akuntalâ, and all at once is said."[1]

When we remember that Goethe himself was the greatest poet of Germany and one of the greatest of the world, we realize the importance of his estimate of our poet. The well-known philosopher and traveller, Humboldt, pronounces the following judgement—"Kâlidása, the celebrated author of the S'âkuntala, is a masterly describer of the influence which Nature exercises upon the minds of lovers. Tenderness in the expression of feelings and richness of creative fancy have assigned to him his lofty place among the poets of all nations."

1 As translated from the German by Mr. E. B. Eastwick.

The celebrated critic, Schlegel, has also assigned him a very high position amongst the glorious company of the 'Sons of Song'.

Several eminent orientalists have also offered their tribute of praise to our Indian Shakespeare, as Sir William Jones was the first to call him—the very comparison of Kâlidâsa to Shakespeare is the highest form of eulogy that could be bestowed upon him by foreign critics. Sir Monier-Willams while writing about the S'âkuntala thus expresses himself. "No composition of Kâlidâsa displays more the richness of his poetical genius, the exuberance of his imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of the human heart, his delicate appreciation of its most refined and tender emotions, his familiarity with the workings and counter-workings of its conflicting feelings—in short more entitles him to rank as the Shakespeare of India." Prof. Lassen calls him 'the brightest star in the firmament of Indian poetry.' We thus find that Kálidása has established his sovereignty in the hearts of all alike. Now it may be asked, 'What is that in Kâlidása which establishes his undisputed claim to the highest honour which is thus bestowed upon him?' Unless this question is satisfactorily answered Kâlidâsa's merits as a poet cannot be said to be determined. It will be convenient, however, to take up this question in the next Section, when we come to discuss the merits of the present play.

We shall now briefly consider Kâlidâsa's poetry, his style and diction in general. His poetic genius has brought Sanskrit poetry to the highest elegance and refinement. His style is peculiarly pure and chaste. It has 'neither the laxity of the Purâṇas nor the extravagant colouring of later poems.' It is unartificial and characterized by brevity consistent with perspicuity. An unaffected simplicity of expression and an easy-flowing language mark his writings which are embellished with similes unparalleled for their beauty and appropriateness, and pithy general sayings. His diction is marked by the absence of long compounds, involved constructions, over-wrought rhetoric, and artificial puns. Kâlidâsa excels other poets in his description of the sublime and the beautiful. It is a principle recognized by all modern critics that 'Nature must be the life and essence of poetry'; and in respect of

this, Kálidása may be said to be essentially a poet of Nature (of course in the limited sense of the term which it is possible to attach to it in those times of gay luxury and general prosperity). He describes with most effective touches the gorgeous scenery of the mountain Himâlaya——its snow-clad and mineral-covered summits, the peaks where sunshine ever reigns, the fragrant and cool breezes blowing there, the wilds with the hunters, the musk-deer, the potent herbs shedding lustre at night, the *chamara* deer, the Mânasa lake &c.; and his description of the Gangeś and the peaceful hermitage-life is very striking and life-like. His descriptive powers are great and some of the scenes in the S'ák., the Megh., and the Ragh., are so enchanting as to hold his readers spell-bound.

---

2 KA'LIDA'SA AND BHAVABHU'TI.

The only dramatic poet whom we can compare with Kálidâsa is Bhavabhûti; and although as a poet on the whole we must place Kálidása above Bhavabhúti, as a dramatic poet the palm is certainly disputed with him by the latter. Nay, the tide of opinion among the Pandits once ran so high as to decidedly declare in favour of Bhavabhûti, as the author of the Uttararámacharita.[1] These two poets are justly regarded as the leading dramatists in Sanskrit. Both are most original poets gifted with genius of the highest order. Both are masters of the natural style of poetry and both are equally happy in their choice of words. True that Bhavabhûti's style is rather elaborate and in a few places marked by long compounds; but in that the poet was unconsciously yielding to the tendency of his age. If Kálidása has more fancy and imagination, Bhavabhûti is more sentimental and passionate. Kálidása excels in depicting the sentiment of Love (शृङ्गार), while Bhavabhúti is in his element when depicting the sentiments of Pathos (करुण) and Heroism (वीर). Neither, however, is much inferior to the other in depicting what may be called the other's *forte*. As Dr. Bhándárkar remarks, 'the

---

1 *Cf.* the memorable line उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते । For an interesting anecdote which makes the two poets exist contemporaneously with each other, see Dr. Bhândárkar's preface to the Mâl-Mâdh, pp. 10—11.

former *suggests* or *indicates* the sentiment which the latter *expresses* in forcible language.' In the language of Sanskrit critics Kâlidâsa's *Rasa* is conveyed or *Abhivyakta* by the *lakshya* or *vyangya* sense of words, while Bhavabhûti's is conveyed by the *vâchya* sense'. Kâlidâsa's may be described as the synthetical method of poetry as opposed to Bhavabhûti's which is analytical. We shall give a few quotations in illustration of what we have said above. When Dushyanta sees S'akuntalâ after love has wounded his heart, he simply says— 'अये लब्धं नेत्रनिर्वाणं' (p. 67); but compare Bhavabhûti (Mâl.-Mâdh. III. 16)—

अविरलमिव दाम्ना पौण्डरीकेण नद्धः
स्नपित इव च दुग्धस्रोतसा निर्भरेण ।
कवलित इव कृत्स्नश्चक्षुषा स्फारितेन
प्रसभममृतमेघेनेव सान्द्रेण सिक्तः ॥

Here the feeling is the same, but different forms of it are described. Compare the scene between Dushyanta and S'akuntalâ when left alone, with what Mâdhava says when Mâlatî embraces him in the disguise of her friend लवङ्गिका—

एकीकृतस्त्वचि निषिक्त इवावपीड्य
निर्भुग्नपीनकुचकुड्मलयानया मे ।
कर्पूरहारहरिचन्दनचन्द्रकान्त-
निष्यन्दशैवलमृणालहिमादिवर्गः ॥ (VI. 12)

Compare also, and as an instance of Bhavabhu'ti's forcible style, the first effect produced on Mâdhava on seeing Mâlatî. He says—

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥ (I. 30)

Compare further the meeting of Dushyanta and S'akuntalâ (p. 82 भवतु । मोक्ष्यामि &c.) with that of Mâdhava and Mâlatî— (तत प्रविशतः &c.) माधवः—(सानन्दम् ।) दलयति परिक्षुभ्यत &c. निश्चोतन्ते सुतनु &c. VIII. 1, 2. Again he says—अपि निरनुरोधे

जीवयन्निव ससूद्धसाध्वसस्वेदबिन्दुरधिकण्ठमर्प्यताम् ।
बाहुरैन्दवमयूखचुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥

and

दग्धं चिराय मलयानिलचन्द्रपादै-
र्निर्वापितं तु परिरभ्य वपुर्न नाम ।
आमत्तकोकिलरुतव्यथिता तु हृद्या-
मद्य श्रुतिः पिबतु किंनरकण्ठि वाचम् ॥

We have drawn upon the Mâl.-Mâdh., because like the S'âk. it is a love-play[1]. It may be, as Dr. Bhândárkar remarks, that Bhavabhûti has modelled the love of Mâdhava and Mâlati upon that of Dushyanta and S'akuntalâ. But the love of Mâdhava is more ethereal than that of Dushyanta and perhaps Bhavabhûti as a poet is more ethereal than Kálidâsa. Bhavabhûti's delineation of the sentiment of pathos is simply unparalleled (*cf.* कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते). As a poet of Nature and as a describer of the picturesque he is not inferior to Kâlidâsa. The plays of Kâlidâsa on the whole do not much aim at giving a realistic picture of the life of the society of his times; Bhavabhúti's do. The characters of Kálidása are more romantic and idealistic in their conception; those of Bhavabhúti are more realistic and varied.

---

3 KA'LIDA'SA'S DATE.

The problem of the date of Kâlidâsa is a vexed one and it has yet to be finally settled. The earliest mention of Kâlidâsa by name is in the Aihole Inscription dated 634 A.D., and it furnishes the 7th Century A. D. as the downward limit of the poet's date. Tradition mentions Kâlidâsa as a contemporary and a court-poet of king Vikramâditya. One king of that name founded the era known after him, which is accepted as commencing with 57 B. C. Some antiquarians once did not accept this date as the correct one, but brought Vikramâditya down to A. D. 544, propounding what was known as the Korur Theory. The battle of Korur marked a turning-point in Indian history, Vikramâditya having defeated the Mlechchhas in it. Mr. Fergusson held that to commemorate the battle an era was invented, and that its beginning was placed back 600 years. So he put the true date of Vikramâditya at 544 A. D., and this theory for a time held sway, since no inscription was discovered bearing a date prior to 600 of the Vikrama era. But the discovery of the Mandasor Inscription which is dated Saṃvat 529, made this theory untenable, and the traditionary date remained unshaken. Then there is the theory of the *Nine Gems*. Nine eminent men called the 'Nine Gems' adorned the court of king Vikramâditya—

---

1 Marâthi students will do well to read Mr. Chiplunkar's Essays on the two poets.

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

Of these अमरसिंह is said to have lived between 414 A. D. and 642 A. D. Varâhamihira is believed to have died in 587 A. D. On the strength of these dates of Kâlidâsa's supposed contemporaries, Dr. Kern placed him in the latter half of the sixth century. But in this there are many *a priori* conclusions and speculations as to probabilities. If the tradition proves anything definitely, it proves the connexion of Kâlidâsa with King Vikramâditya; but as regards the contemporaneity of the nine authors, the tradition cannot be true. Next there is the theory of Renaissance propounded by Prof. Max Müller. He divided the whole Sanskrit literary period into two parts. The first began with the Vedas and ended with the first century A. D. Then came an *interregnum*, a period during which foreigners invaded India and so literary activity was dormant. The Professor placed the RENAISSANCE of Sanskrit learnig in the sixth century A. D. with the reign of Vikramâditya. But, as has been shown by Drs. Peterson and Bühler, the period called *interregnum* was really not destitute of literary productivity, and, therefore, if Kâlidâsa is to be considered as the first poet of the new school, he must be placed considerably earlier than Prof. Max Müller did.

There are some minor things which have been pushed into the controversy. These are——(1) the alleged covert references to Diṅnâga and Nichula in the Meghadûta, the former a foe and the latter a friend of Kâlidâsa; (2) the identity of Mâtṛigupta, a king of Ka'shmîr and Kâlidása (for, names in Sanskrit are often titles and Mátṛigupta, lit. 'protected by the mother' may also be taken as Kâligupta or Kâlidâsa); (3) and the supposed astronomical references in the works of Kâlidâsa to the astronomical theories of A'ryabhaṭa who lived in 476 A. D. Prof. R. N. Apte has examined all these at some length, and on the first point he comes to the conclusion that Diṅnâga and Nichula were not contemporaries of the great Kâlidâsa, but must have been contemporaries of *some other Kálidása*. On the second point he observes that Mátṛigupta and Ka'lida'sa were two different persons, since they are differently quoted by Kshemendra and other writers and commentators. The supposed astronomical references have really no astronomical significance at all and it cannot

be said that Kálidása was acquainted with the astronomical works of A'ryabhaṭa. Mr. K. B. Páthak, the latest exponent of the 6th century theory, repeats the arguments given above, but principally bases his conclusion on his theory about the Hu'ṇa kings, allusion to whom is made by the poet in the Raghuvaṃs'a. He argues that since there is no mention made of the Hu'ṇas in the Rámâyaṇa, the conclusion follows that Kálidása unconsciously refers to the Hu'ṇa kings of his own time, who held sway over the Punjab and Ka'shmîr, in the second quarter of the sixth century. But this rests merely on assumption; for there are references to the Húṇas even in the Mah.-Bhá. Prof. Apte has also shown that just beyond Bactria or the threshold of ancient India, the Hûṇas had constituted a powerful empire from the middle of the 3rd century B. C. to the end of the 1st or the 2nd century A. D.

Modern European scholars are generally inclined to hold that Kâlidâsa must have flourished under one or more of the Gupta kings. The Gupta period (about 300–650 A. D) was noted in ancient Indian history for a revival of Sanskrit learning and arts. Mr. Vincent A. Smith (see his *Early History of India* p. 304, 3rd ed. 1914) believes that Kâlidâsa must have lived in the reigns of the first two or even in that of the third of the Gupta Kings:—

Chandragupta II. (*c.* 357–413)
Kumâragupta I. (413–455)
Skandagupta (455–480)

Both Chandragupta II. and Skandagupta had adopted the title of *Vikramâditya.* Mr. Smith says:—" It is not unlikely that the earliest works of Kâlidâsa............may have been composed before A. D. 413, that is to say, while Chandragupta II. was on the throne; but I am inclined to regard the reign of Kumâragupta I. (413-455) as the time during which the poet's later works were composed, and it seems possible, or even probable, that the whole of his literary career fell within the limits of that reign. It is also possible that he may have continued writing after the accession of Skandagupta". Mr. Smith thinks that Kâlidâsa's literary career must have extended over a period of not *less than thirty* years.

There is thus nothing wrong in the tradition about a Vikramáditya having been our poet's patron; only we must

arrive at an understanding as to which Vikramâditya is meant, because various Kings in the history of ancient India called themselves by that title. We ourselves hold, for reasons given below, that we must accept as our poet's patron that king Vikramâditya whose traditional era commences at 56 B. C. The attempt to place Kálidása in the court of the Gupta kings rests merely on the fact that Chandragupta II. was named Vikramâditya. But the existence of prior kings of that title is now a certainty.[1]

Vatsabhûti, the author of the Mandasor inscription, copies several ideas from Kálidása; the latter must, therefore, have lived prior to 472 A. D. Again, As'vaghosha, the author of a life of the great Buddha in Sanskrit, has numerous passages similar to those occurring in the works of Kâlidâsa. Now Kâlidása was an original poet borrowing his subjects from Vâlmîki and other ancient authors. As'vaghosha was more a philosopher than a poet and may, with greater probability, be supposed to have borrowed his ideas from Kálidása. The date of As'vaghosha is given as 78 A. D.; and if we suppose him to have borrowed from Kálidása, the latter will have to be placed earlier than 78 A. D. And in this view Dr. Peterson also concurs when he says '*Kálidása stands near the beginning of the Christian era, if indeed, he does not overtop it.*'

There is also internal evidence pointing to the same conclusion. We have first the evidence obtained from the state of the law of inheritance and the penalty for theft as they are indicated in passages in the S'ákuntala. The passage in the sixth Act of the drama, announcing the death of the merchant Dhanamitra who died heirless, seems to Prof. Apte to refer to a period when the widow of a deceased person could not inherit his estate. Such a period is to be found only before the Christian era, when Manu, Âpastamba and Vasishṭha held sway, and Bṛihaspati, S'aṅkha, Likhita and Yájñavalkya had not yet written their Codes. The penalty for theft, as indicated in the prologue to the sixth Act, seems to have been the extreme one, it being the theft of a jewel. There is also a passage of similar import in the Vikramorvas'îya (आत्मनो वधमाहर्ता &c. V. 1). The penalty for theft has been from time to time mitigated with the progress of

1. The Râjataraṃgini mentions an earlier Vikramâditya, a contemporary of Pratâpâditya of Kashmir.

civilization. Manu and A'pastamba lay down the extreme penalty, the option of fine being introduced later on, as we find it in the Smṛiti of Bṛihaspati. These two circumstances tend to show that Kálidása flourished at a period which is anterior to Bṛihaspati, the latter being generally placed in the first century A. D.

Prof. Apte further calls attention to the fact that there is no reference to the Nya'ya philosophy in the works of Kâlidâsa (except perhaps in Ragh. XIII. 1, in which the word शब्दगुण (आकाश) occurs, but which the poet might have borrowed from the Sâṃkhyas) and concludes that he must have lived *before* the development of that philosophy. Then again we have the evidence of style. The artificiality of diction and the fondness for long compounds and double-meaning words which mark the writings of Daṇḍin (who in his Kâvyádars'a says that an abundance of compounds forms the very strength of poetry), Bâṇa, Bhavabhûti (7th century A. D.) and other mediæval writers, are entirely absent in Kálidása's writings —a fact which shows that he must be placed some six or seven centuries before them—a period necessary to cause such a revolution in the art of literary composition, considering the scanty means of the propagation of learning in those times. It thus becomes clear that Kálidása lived in the first century B. C. at the latest.[1]

III THE PLAY.

(1) THE PLOT.

The *Abhijñânas'akuntala*[2] is a *Nâṭaka* in seven Acts, based on the well-known love-story of king Dushyanta and the maiden S'akuntalá, as given in the ancient Indian epic, the

---

1 Prof. S. Ray calls attention to the discovery in 1909–10 of the Bhita medallion, which pictures a scene which looks exatly like the opening scene of the S'âkuntala. The medallion is assigned to the Sunga period (184 B. C.–72 B. C.) and Prof. Ray assumes that Kâlidâsa is anterior to the date of the medallion, though the Archæological Survey authorities, holding to the Vincent Smith date are inclined to dispute the identification of the scene with the one in the Play.

2 The word *abhijñâna* in the title signifies 'a token of recognition' (here, a ring), which is instrumental in bringing about the final recognition of S'akuntalá by the King.

Mahábhárata. The scene of the first four Acts is laid at Kanva's hermitage at the foot of the Himálayas, and later it shifts to the capital, Hastinâpura (Acts V—VI); and finally to Mârîcha's hermitage on the Hemakûṭa mountain. We give below a detailed analysis of the story of the play, Act by Act, so that the various topics to be dealt with subsequently will be more readily intelligible to the student:—

Act I. After the Benedictory stanza invoking S'iva, the Manager briefly refers to the season, which is *grishma*, and then leaves, adroitly introducing king Dushyanta in full hunting garb, followed by his charioteer. While the King is about to shoot his arrow at an antelope pursued by him, he is interrupted by an ascetic, who informs him that the animal belongs to the *ás'rama* of Kulapati Kaṇva and its sanctity must not be violated by its slaughter. The King refrains form killing and is then invited to receive such hospitalities as the *ás'rama* could offer. Sage Kaṇva is away, but his daughter, S'akuntalâ, is there, who would most surely look after the guest's comfort. The King accepts the invitation, and, asking his charioteer to wait outside, enters the hermitage. There he finds three girls, of exquisite loveliness, watering the flowering plants and shrubs; he at once falls in love with S'akuntalâ who is one of them, the other two being her companions. At a suitable point in their talk the King, who was hitherto concealed in the background, goes forth and addresses them. In the course of the general conversation that ensues, he learns that S'akuntalâ is Kaṇva's *adopted* daughter, being born of Menakâ by Vis'vâmitra and deserted by her natural parents. He thus discovers her to be of Kshatriya parentage, and therefore a suitable bride for him. He, however, does not reveal his true character to them but intends for the present to remain *incognito*. In the meanwhile news comes of an elephant running amok and causing damage, and at that the company breaks up. The King departs, head over ears in love, and determined to encamp there and see it through. S'akuntalâ, too, on her part, is struck by the grace and charm of the new visitor (*Cf*. सव्याजं विलम्ब्य etc. p. 39).

Act II. The second Act introduces the King in a love-sick condition, and the Vidúshaka, his companion and the privileged court-jester, is trying in his own way to soothe and: divert his royal master's mind. The King first of all directs his General to stop the chase and to order his follwers not to disturb the hermitage, and then he acquaints the Vidúshaka with his having fallen in love, at first sight, with S'akuntalâ, the adopted daughter of the great sage Kaṇva. The King asks his friend to find out some means by which he can manage to stay in the vicinity without arousing comment or suspicion, when his difficulty is solved, quite unexpectedly, by some ascetics coming in and requesting the King to stay and look after

the safety of their sacrificial rites, which were being disturbed by evil spirits. It proves an opportune and welcome invitation, and the King accepts it. At the same time he sends off the Vidúshaka to the capital to be near his royal mother; and, lest he might talk and make his forest-love known to others, he tells him with all appearance of sincerity, that the affair of S'akuntalâ was all a joke, and signified nothing (परिहासविजल्पितं &c. p. 62).

Act III. In the Interlude it is stated that S'akuntalâ, too, is now affected by the malady of love, and is lying on a flower-bed with her two companions ministering unto her with cooling remedies. Then the King is introduced in a love-sick condition; and chance leads him near the same bower wherein are seated S'akuntalâ and her companions. In the course of her conversation with the latter, S'akuntalâ confesses her passion for Dushyanta, who takes advantage of this opportunity to make a formal declaration of his suit. At this lovers' union the companions discreetly withdraw; but S'akuntalâ is almost immediately called off by an elderly relative. The disconsolate King finds active work in his accepted occupation of keeping off the evil spirits from the sacrificial altars.

Act IV. During the interval after the last Act, Dushyanta has married S'akuntalâ by the *gándharva* form of marriage and has then left for the capital, having promised to send a suitable guard to take his bride to her rightful home, Dushyanta's palace. While S'akuntalâ is alone in the hermitage, her thoughts being away with her absent husband, she fails to offer proper hospitality to the choleric sage, Durvâsas, come to the *ás'rama* as a guest. The hot-tempered sage curses her with the words—" *He, of whom thou art thinking, neglecting to receive me properly as a guest,—he won't remember you even when reminded (of you)* ". One of S'akuntalâ's companions, however, pleads S'akuntalâ's absent-mindedness and obtains from the sage forgiveness and concession in so far that the curse would cease to have effect *on the production of some token of recognition*. (This has an important bearing on the plot, as will be seen later). The two companions say nothing about the curse to any one; they do not communicate it even to S'akuntalâ, as they thought it was not advisable to worry her with it, and especially as some token of recognition could easily be produced when the occasion needed it. All this is related in an Interlude. In the Act proper, we learn that Kaṇva has come to know of S'akuntalâ's marriage and that he has approved of it. In the meanwhile the curse has begun to operate, and Dushyanta has completely forgotten everything about his forest-bride. But those in the hermitage are not aware of that; and, as S'akuntalâ has by this time developed signs of pregnancy, they are now preparing to send her to her lawful husband. The whole Scene depicting her departure from the penance-grove where she had resided so long and where every plant, creeper and animal was

bound to her by ties of affection, is very touchingly portrayed. It contains also Kaṇva's well-known advice to S'akuntalâ on the duties of a wife and a daughter-in-law.

Act V. The scene now shifts to Dushyanta's capital. The ascetics escorting S'akuntalâ arrive at the royal palace and wish to see the King, who, having forgotten everything, calmly orders his chamberlain to admit the party into his royal presence, little suspecting their mission. After an exchange of greetings, S'ârṅgarava, the chief of the sages that accompanied S'akuntalâ, congratulates the King on his marriage, and invites him to accept his wife as the Queen. The King, to whom all this comes as a complete surprise, denies all knowledge of the affair, and even S'akuntalâ fails to rouse his curse-swept memory. As a last resort she wants to show him his ring, which he had given her at parting, and which would have been a sure token; but, as ill-luck would have it, it had slipped off her fingers during the journey. Mutual recriminations lead to nothing, and she and her party leave the audience-hall. Outside, while she was bemoaning her fate, a celestial lady descends from heaven and carries her away. The King and his courtiers are astonished at this superhuman intervention, which they are however unable to explain; and the curtain drops, leaving the King musing in a gloom of vexatious uncertainty.

Act VI. The ring which S'akuntalâ had dropped in a pool of water on her journey is discovered inside a fish by a fisherman, whom the police accuse of theft and take to the King for being properly dealt with. He is of course let off by King Dushyanta, who, *at the sight of that token of recognition*, is freed from the influence of sage Durvâsas' curse, and now distinctly remembers his marriage with the repudiated S'akuntalâ and all the details connected with it. He is now deeply grieved, but is helpless. He is closely followed in the course of his sorrow by Sânumatî, a heavenly nymph, who is interested in S'akuntalâ, owing to her connexion with Menakâ, S'akuntalâ's mother. The King seeks to divert his mind in the company of his confidant, the Vidûshaka; but at every moment he finds his grief harrowing deep down into his soul. And to make matters worse he receives a letter from his minister, announcing the death of a merchant, named Dhanamitra, who dies sonless and whose property, consequently, goes to the royal treasury. This leads him to reflect pensively on his own sonless state, until the grief caused thereby make him unconscious. A welcome diversion is created at this time by Mâtali, Indra's charioteer, who arrives with a message from his master to Dushyanta to come and proceed forthwith to do battle with certain troublesome demons, the enemies of the King of gods. Dushyanta assents and leaves in Indra's car to proceed on his expedition.

Act VII. The King is successful in his expediton and is dismissed by Indra after being received with extraordinary honour. While returning through the sky in the car driven by Mâtali, he alights on the mountain Hemakûṭa where the holy sage Kas'yapa (Mârîcha) resided, and whom the King wanted to salute reverently on his way. He goes to the hermitage. While Mâtali is gone to seek Kas'yapa, King Dushyanta comes across a young boy, the very image of himself, playing with a lion's cub. At his sight the King experiences a strange emotion, as though the boy were his own son. It gradually comes out in the course of a talk with the boy's attendant females that he belongs to the Puru race (Dushyanta's own race) and that his mother's name is S'akuntalâ. The King now suspects the truth, *viz.*, that most likely the boy is his own son; it is confirmed by the entrance of S'akuntalâ herself, who recognizes her lord. Mutual explanations follow and the pair is reconciled. Kas'yapa then enters; he explains the incident of the curse and how it clouded Dushyanta's memory, so that the repudiation was not the King's fault. He pronounces his blessings on the couple and sends them off, together with their son, in that same car of Indra, to their capital where they live ever happily afterwards. The play then ends with the customary stanza of Benediction (Bharatavâkya).

It will be noted that the principal points in the development of the plot of the play are:—(1) the introduction of Dushyanta into the penance-grove of Kaṇva; (2) the mutual love-at-first-sight of Dushyanta and S'akuntalâ; (3) their *gândharva* marriage; (4) the curse of Durvâsas with its disastrous result; (5) the departure of S'akuntalâ for Hastinâpura; (6) the loss of the token-ring; (7) the repudiation of S'akuntalâ and her being carried away to a celestial asylum; (8) the discovery of the ring and the consequent agony of the King on recovering his memory; (9) Dushyanta's journey to heaven and back again in Indra's car; (10) his unexpected meeting with a refractory boy in the hermitage of Mârîcha; (11) the search for the amulet by which the boy is proved to be his son; (12) the meeting with S'akuntalâ; and (13) the happy union of the lovers in the end.

---

(2) SOURCES OF THE PLOT AND THE CHANGES EFFECTED BY THE POET.

The story of the love of Dushyanta and S'akuntalâ is narrated at length in the Mahâbhârata, Âdiparva,[1] and also in the Padmapurâṇa, Svargakhaṇḍa. Of these the version of

1 The extracts from the two epics are given in original Sanskrit at the end of the Sanskrit Bhûmikâ, to which the student is referred for details.

the Mahábhárata is decidedly more ancient and deserves consideration first. The story there is so unromantic and simple in its form that one could hardly imagine that it could be made the basis of the dramatic incidents as woven in the drama which for the plan of its execution and the charm of its *dénouement*, hardly finds a parallel in the dramatic literature, at least of India, if not of the world. We shall here give the skeleton of the story into which the poet has breathed life and animation. Dushyanta, a king of the lunar race, in the course of his hunting excursion, reached the hermitage of Kaṇva, whose adopted daughter, S'akuntalá, being alone in the house, had to entertain the King, as was wont with the sages in those times. The King was fascinated by the matchless charms of the sage's daughter, from whom he learnt the story of her birth, parentage &c. and whose Kshatriya origin made it possible for him to marry her. Without much ceremony the King expressed his desire to her to which she yielded on his promise to appoint her son his successor. He then wedded her by the *gândharva* form of marriage and having stayed with her for some time returned to his capital. Being afraid of the sage's anger without whose knowledge the connexion had been formed and who was sure to pronounce a curse if displeased with the match, the King did not send for his new wife. The sage, however, divining what had happened in his absence, approved of his daughter's choice who was in course of time delivered of a son, and sent her to her husband without waiting for the King's message. Dushyanta, however, afraid of the public censure, discarded her; but a heavenly voice enjoined him to receive his wife. Thus relieved from his anxiety he welcomed his wife and son, and S'akuntalâ was soon raised to the dignity of the chief or crowned Queen.

This prosaic story, wanting in those dramatic elements which give effect and life to a play, has been dramatized by our poet with that dramatic skill and mastery over his art which have made him immortal as the Shakespeare of India. One strange similarity in the lives of these two poets is this; Shakespeare has nowhere originated the main plots of his dramas. But in his hands they received life and meaning and made him what he is—the unrivalled master of his art. Our poet, too, selected a mythological love-story to serve as the basis of

his drama, fully conscious that such a story would have greater charm for his countrymen. His dramatic genius, aided by his deep dramatic insight, quickly saw that the story, though simple and unromantic in its form, was pre-eminently fitted to be the nucleus of such dramatic situations and incidents as would stir up the hearts of his countrymen, or rather of all men of poetic susceptibility, and produce a magical effect upon them. And who can say that he was wrong in his selection? Read and re-read as we may this matchless drama, it never loses its charm for us; we relish it with renewed taste, our soul remains uplifted as we proceed, and it becomes so much enraptured with its beauties that it is held fast as by a spell and is soon lost in the greater soul of the poet. Goethe's words that 'the soul is charmed, enraptured, feasted and fed,' are literally true as applied to this illustrious production of our poet. Those who have not read this drama can never be made to feel by any words of ours—for words are but too poor to adequately describe the merits of this drama—what all have felt and ever will feel. Nor can those who read it through translations appreciate fully its beauties.[1]

A poet to be truly great must possess the faculty of imagination in an eminent degree. That this was the case with our poet is amply proved by the construction of the present drama. It is this faculty of imagination which enabled our poet to body forth the forms of things unknown, to turn them to shapes and give to airy nothing—the meagre story of the Mahâbhârata—its form and existence. The following additions, by which the skeleton was made to move and rise into life, are all the creations of his imagination. In the original, S'akuntalâ herself narrates the history of her birth &c., to the King and their choice-marriage presents no difficulty to them. As the author of the Mahâbhârata merely intended to relate a story belonging to past history, he did it in that simple

1 So much of the life of the period as is shadowed forth in the dramas of Kâlidâsa can only be fully understood in the form in which the poet's mind conceived it in the original Sanskrit. Bereft of this the vision is blurred, indistict and lifeless facts alone remaining in any translation, however perfect. In the Sanskrit alone can the lines be traced on which the poet's fancy modelled a form such as grew to life in S'akuntalâ who spoke in a music each note of which was skilfully attuned to her own gentle grace. *Fraser.*

and dry manner. But it certainly required a change to have a dramatic effect. So our poet created two female characters, a work solely of his versatile imagination, as the friends and confidantes of S'akuntalâ, the Heroine of the drama; these are not in the original. This contrivance, wonderful on account of its very simplicity, has made the entire situation so dramatic and charming that it cannot but touch the heart of even the most superficial reader. The guileless and simple life of these girls, their innocent playfulness, the frankness of their minds, and above all their sincere and disinterested friendship—all these, introduced with great skill at the very beginning of the play, largely enhance its beauty and produce a most pleasing effect on the mind. From the very commencement we feel we breathe the purer air of the prestine times of A'ryan India and our soul, as it comes into contact with the purer life of the ancient Ṛishis, feels itself greatly ennobled. The King, before he meets the girls face to face, is skilfully introduced into the penance-grove and thus given an opportunity to watch them engaged in one of the most agreeable duties of hermitage-life and in a sweet conversation, which gradually unfolds some of the incidents connected with their lives-particularly with that of S'akuntalá; and the poet through the King expresses some of the most charming sentiments common to humanity. The King was instantly struck with the peerless beauty of S'akuntalâ (Act I. 18); his passion, however, is not fully revealed at once but is gradually disclosed with the greatest dramatic skill, thus rendering the situation highly interesting. The poet's dramatic ingenuity is again seen in the method in which the conversation between the King and the maidens, after their meeting, is conducted. Here the friends of the Heroine are made the spokeswomen, the agitated state of the former's mind and her bashfulness being delightfully delineated. The poet's profound knowledge of human feelings has manifested itself in all this. We have spoken at length of this Scene to show the results of the poet's imagination. We will only name the other creations of this his wonderful faculty. The student need not suppose that these are the only instances of the operation of his imaginative faculty; for excepting the central story of the drama his imagination pervades the entire construction of the play. In the original, S'akuntalâ promises to wed Dushyanta by the gándharva form of marriage on condition that the son, if any, born of the union,

should be recognized as heir-apparent. Kâlidâsa has dispensed with this making of a bargain. In the original, S'akuntalâ is not sent to Dushyanta in a pregnant condition, but she stays in Kaṇva's *âs'rama* where she gives birth to a son; when her son is six years old, she is sent to her husband. Again, in the original, Dushyanta deliberately pretends ignorance of his marriage and repudiates S'akuntalá. He accepts her only after their true relation is established by a declaration in a speech from the celestial regions (ákâs'avâṇî). This meant a stain on his character, which the poet has ingeniously and successfully avoided in the play. It may be safely said that this drama is, in the main, the production of the imaginative faculty of Kálidâsa. The curse of the sage Durvásas, the loss of the ring in the *tîrtha*, and the consequent forgetfulness of the King—these incidents owe their birth to Kálidása's creative genius. For a time these incidents enhance the tragic effect of the drama. The two last Acts are purely original. As the student carefully studies these Acts he will be struck with the dramatic skill with which the various incidents strung therein are introduced and managed.

The above remarks, necessarily brief, amply bear testimony to the fact that Kâlidása's imaginative faculty is of the highest kind. We will now show that he possesses fancy as well. The pursuit of S'akuntalá by a bee and her consequent flurry skilfully made the fit occasion for the King to make his appearance (Act I.), the seizure of the skirts of her garment by a fawn (Act IV.), the singing in the beginning of Act V. which indirectly hints at the forgetting by the King of his former wife and which makes him as though love-lorn though he could not account for the cause, the unexpected recovery of the ring, the picture of the Heroine and the consequent mental state of the King (Act VI.), the soliloquy and the swoon of the King on hearing of the death of a rich merchant who died childless (Act VI.)—all these incidents dexterously interwoven in the construction of the play are the production of the fertile fancy of the poet. The *dénouement* of the drama in all its chief and subordinate parts is so gracefully conceived and sustained throughout that the stage-effect in all its various forms is maintained on the audience, and the different sentiments (*rasas*) possess the soul and keep it entranced. There is perfect naturalness

about the dramatic incidents; they gently rise up in the progress of the plot and all tend to make the play a perfect creation. The *Abhijñâna-S'akuntala* is the climax of the poetic and dramatic power of Kálidâsa.

The narrative of the Padmapuráṇa differs materially from that of the Mahábhárata, but only to agree closely with the plot of our play. The Padmapuráṇa is admittedly a later work than the Mah.–Bhâr.; and its compiler seems to have had both the Mah.–Bhâr. and our play before him, as is evident from the language and idiom of the passage in question. It agrees with the Mah.–Bhâr. in so far as to make S'ak. extract the promise from the King about their son being made Yuvarâja, otherwise the story is a close summary of our drama, including the curse of Durvâsas, the loss of the ring and its subsequent recovery through the agency of the fisherman &c. The author appears to paraphrase sometimes even the wording of Kálidâsa. The Padmapuráṇa similarly contains the story of Ráma which follows, not the Râmâyaṇa, but the Raghuvaṃs'a in its outlines: this fact, coupled with others, makes it pretty certain that its compiler was posterior to Kâlidâsa, whose works he probably admired and drew upon. Some scholars hold that the S'akuntalâ-version is an interpolation in the original Puráṇa. However that may be, it is clear that it cannot be regarded as the source of Kâlidâsa's play, being itself based on the latter. As a matter of fact, many portions of the Padmapurâṇa are admitted to be comparatively a modern growth.

---

(3) TECHNICAL REMARKS.

The S'âkuntala does not appear to have been written with the strictest attention to all canons of Sanskrit dramaturgy; only the main lines, as laid down by Bharata and other old writers, have been followed. Perhaps the rules had not reached that point of elaboration in Kâlidâsa's time which they did in the hands of later writers, and to which such plays as those of Kálidâsa perhaps contributed. For we do not find the minute rules with regard to the subordinate parts &c. illustrated in the S'âk. as we find them in the Ratnávalî or the Venîsamhâra. We shall now briefly show how the present play satisfies the general conditions. We have the

Benediction (नान्दी) and the *Bharatavâkya* as regularly as in other plays. At the end of the Prelude, Dushyanta, who is a Hero of the *dhîrodâtta* class, begins the play. The मुखसंधि commences here and ends with उभौ परिक्रम्योपविष्टौ (Act II. p. 50). It brings together the Hero and the Heroine and love strikes root in the hearts of both. Their union in marriage is the final object, and the whole machinery is to be directed towards its achievement. The ground for the seed is prepared when the Vaikhânasa says पुत्रमेवंगुणोपेतं &c. (p. 14) and it is cast when he further says इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलां &c. (p. 15). The प्रतिमुखसंधि commences with राजा-माधव्य अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि &c. (p. 51), and terminates with the close of the third Act. We have the बिन्दु, in that the stream of the main action, though obstructed by such incidents as the talk about the chase, the double call of duty requiring the King's attendance on the queen-mother and his presence at the hermitage to ward off the obstacles to the holy rites &c., proceeds unhindered, as is implied by the words of the King माधव्य अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि &c. (p. 51). We have the प्रयत्न or the endeavour for the principal end when the King says तपस्विभिः केश्चित्परिज्ञातोऽस्मि &c. (p. 56). The गर्भसंधि takes up the whole of the fourth Act and extends as far as इति यथोक्तं करोति in the fifth Act (p. 127). It consists of the curse of Durvâsas which mars the hope of success which, however, is still present in the words of Kaṇva अभिजनवतो &c. (p. 109). The अवमर्शसंधि spreads over the remainder of the fifth and the whole of the sixth Act. Here the certain attainment of the desired end is thwarted by the curse of Durvâsas taking effect and the King's becoming oblivious of his marriage with S'akuntalá. The way to the final catastrophe, however, is paved by the invitation of Indra. The निर्वहणसंधि occupies the last Act wherein the various diverging incidents converge to one end, *viz.*, the happy union of the King with his Queen and son. In giving these demarcations of the divisions we have followed Rághavabhaṭṭa. Opinions may differ as to the exact liness of separation between the various divisions, but the general principle is not much affected by such differences.

---

(4) TIME-ANALYSIS OF THE PLAY.

The whole action of the *S'ákuntala* spreads over a period of about six years. We discuss below the time required by the incidents of each Act separately.

Act I. We are told in the Prelude that the action of the play commences in the ग्रीष्म season; it must have been in the month of ज्येष्ठ (May-June), since the season is there described as अचिरप्रवृत्त (p. 7). Again, it is clear from the words of Karabhaka (p. 60), wherein reference is made to the वटसावित्री-व्रत, that the King received his mother's message on the thirteenth day of the bright half of Jyeshṭha (see Notes *ad loc* in Act III.). From the words of the Vidúshaka (ह्यः किल......शकुन्तला दर्शिता......अद्यापि तामेव चिन्तयतः अक्ष्णोः प्रभातमासीत् ......कृताचारपरिक्रमं etc. p. 42), it is seen that the events of Act I. take place on the previous day, *i. e.*, on the twelfth. The Act covers half the day only; the chase and the subsequent visit of the King take place in the morning; for, the Vaikhánasa says समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् (p. 14), which must have been early in the morning. The girls, too, must have commenced watering the trees early in the morning, just after finishing their morning duties, as is clear from Kaṇva's words पातुं न प्रथमं &c. in Act IV.; and it must have been about 9 A. M. by the time the King enters the grove, finds the girls and enters into conversation with them. For, the sun was shining brightly enough then to make Priyaṃvadâ ask the King to resort to the shade of a tree (तेन हि अस्यां प्रच्छायशीतलायां &c., p. 27). And the whole interview is probably over by ten o'clock in the morning as the bark-garments hanging on the boughs of trees in the morning are not yet completely dried (जलार्द्रवल्कलेषु p. 37).

Act II. begins in the morning of the next day (*cf.* ह्यः किलास्मासु &c. p. 42) after the events of Act I., and occupies one day only. The ग्रीष्म season is here again referred to (on p. 41, ग्रीष्मविरलपादपच्छायासु).

Act III. About a fortnight seems to have passed between the events of Act II. and III. That period is necessary for the love-sick condition of S'akuntalá and Dushyanta as described in अनुदिवसं परिहीयसे अङ्गैः (p. 69), निशि निशि भुज० (p. 73) and स राजर्षिः एतान्दिवसान्प्रजागरकृशः लक्ष्यते (p. 73). The season, of course, is ग्रीष्म still. Compare आतपलङ्घन, (p. 63), दिवस इवाभ्रश्यामस्तपात्यये (p. 71), and यदि विशाखे etc. (p. 72). The events of the Act occupy one day. They begin in the afternoon (आतपलङ्घन p. 63, अनिर्वाणो दिवसः p. 81, कथमातपे गमिष्यसि p. 81), and end in the evening (उपस्थिता रजनी p. 82, सायंतनं सवनकर्माणि p. 85).

Act IV. The Vishkambhaka of this Act occurs on the very day on which the King leaves the hermitage (अद्य स राजर्षिः इष्टिं परिसमाप्य p. 86), and it may be presumed that this was the first day of Âshâḍha, the इष्टि referred to being the दर्शेष्टि performed on the new-moon day of Jyeshṭha; for the King could not have stayed at the hermitage for more than a fortnight. The *gândharva* marriage of Dushyanta and S'akuntalá must have taken place in the interval. The Act proper begins in the early morning when the disciple finds it प्रभात (p. 91). As there is तेजोद्वयस्य युगपद् व्यसनोदय, the time is somewhere near the full-moon day of a month when the sun and the moon are clearly visible. The Act occupies one day, since S'akuntalá leaves in the same morning when the sun is युगान्तरमारूढः (p. 111). The words छायाद्रुमैर्नियमितार्कमयूखतापः, the fact that the creepers were अपसृतपाण्डुपत्राः (p. 103) and also the fact that S'akuntalá has shown visible signs of pregnancy (आपन्नसत्त्वा p. 93), indicate that the rainy season is past and it is somewhere in the autumn, wherein alone the description यात्येकतोऽस्तशिखरं &c. (IV. 2) and रम्यान्तरः &c. (IV. 11) can properly fit. This must be about six months after the gândharva marriage.

Act V. occupies one day, and the events obviouly take place in the afternoon, and then the King goes to sleep (शयनभूमिमार्गमादेशय p. 138). It is difficult to say what time exactly passes between Acts IV. and V. The sages come from हिमगिरेरुपत्यका (p. 117) to हस्तिनापुर, and this might take about a couple of days (for the capital was about a day's journey from कण्वाश्रम as is implied by the King's words नामाक्षरं गणय at VI. 12, giving three days as the time neccessary to go to the city and come back.)

Act VI. begins properly in the morning (for Sânumatî has waited for the *abhisheka*) and occupies one day. The season is वसन्तोत्सव, some 15 days after the restoration of the ring in the Praves'aka. There appear to have passed about 5 years or so between Acts V. and VI. Because (1) the son has been born—सति खलु दीपे etc. p. 169; (2) and the word अचिरेण in अचिरेण धर्मपत्नीं भर्ताऽभिनन्दिष्यति (p. 169) indicates that there is no long interval between this Act and the next; and in the next (seventh) Act, the boy is about six years old.

Act VII. Occupies one day, and begins after about a fortnight after the events of Act VI., since the conquest of the demons, the subsequent events in heaven, the पिधान of the मन्दारमाला &c. (p. 185), would require that time approximately.

---

(5) GENERAL CRITICISM.

Kâlidâsa's Abhiyñânas'akuntala, like his Raghuvaṃs'a, is most popular and very widely read in all parts of India. It is a love-drama and belongs to that class of Rúpakas which is known as the 'Nâṭaka.' Its subject is taken from history in its main outlines. This single play has so much of the poet's genius displayed in it that we need not go to his other works to establish the superiority of Kâlidâsa's Muse. Its language shows forth all the graces of his style: it is highly elegant, and dignified where necessary, abounds in striking and tasteful comparisons, is sublime in the poetical portions without becoming obscure or involved, and presents a most charming ease and simplicity in the dialogues without ever descending to vulgarism. No forced construction, no offensive conceit, mars its beauty. The metres are mostly of the shorter kind, very musical and varied, with the sonorous Âryá prominent among them. It is also highly finished from an artistic point of view. The action is progressive and the interest well-sustained. Wilson's remark—"The story, the situations and the characters, are all highly imaginative, and nothing can surpass the beauty and justice of many of the thoughts. To select one as an example were to disparage a number of other passages, and they may be left to the critical acumen and taste of the reader"—applies more appropriately to the present play. The very fact that there have been translations, and versions of these translations, made of this play from time to time in the various languages of Europe, ever since it was made known to the European world by Sir William Jones by publishing a translation of it, is a sufficient proof of its supreme elegance and growing popularity among the learned in every country of the civilized world.

Though resembling its two sister dramas in many of the above-mentioned features and in its general dramatic structure, the Abhijñânas'akuntala differs from them in many respects. It aims at giving a realistic picture of the life of the

people in a more marked degree than the other two.[1] The usual expedient employed by writers of erotic plays, *viz.*, the introduction of a rival wife or wives, to give variety to the action and add interest to the incidents by the unwelcome interruptions in the love-meetings of the Hero and the Heroine, is not made use of in the present play. Another distinguishing feature of it is comparatively the insignificant part assigned to the Vidúshaka, who is so conspicuous in the other two plays. There are also no maid-servants introduced in connexion with the love-intrigue, since there is none such metioned in the play.

Kálidása is regarded as a master of similos and of sweet and melodious language; and this is amply borne out by the present play. It is hardly necessary to point out particular instances, since such abound in it (*Vide* II. 8, III. 12, VII. 31, 32 &c.). As for the music of his language, every verse in the drama, nay, even the prose of it, bears upon it the impress of the same. The poet's observation of Nature is very vivid and true to life. The first Act has vivid pictures of the same (*Cf.* stanzas 4, 7, 8, 9, 14, 18, 19 &c.). The highest merit for which our poet is preeminently distinguished is the sublimity of his thoughts. There is nothing commonplace or vulgar about them. Though the principal sentiment is Love we find no vulgarity or want of decency in the expression of it. It is all pure and sublime, and can be read without a blush. True poets like Homer, Dante and Milton are distinguished for their sublimity of thought. Dryden's description of Milton fitly applies to our poet—

Three poets in three distant ages born,
Greece, Italy and England did adorn.
The first in loftiness of thought surpassed,
The second in majesty, in both the last;
The force of Nature could no further go
To make a third she joined the other two.

In the dramas of Shakespeare the sublimity of thought runs throughout but there are places where we find so much

1 Any natural tendency of the classic drama to recognize and assimilate to itself the common life-history of the people and their modes of thought and expression was unfortunately checked by foreign conquest. Kâlidâsa, therefore, remains the sole unrivalled exponent of the pure classic mode of representing life and thought in the early ages. *Frazer.*

vulgarity that we blush to read them. Such passages are, of course, expunged from the editions of his works intended for young readers. But we cannot find even one instance of vulgarity in the plays of Kálidása and the fact does him the greatest credit.

---

(6) THE PRINCIPAL CHARACTERS.

DUSHYANTA.

King Dushyanta is the Hero of this drama. Whatever might be his kingly qualities or failings as related in the Purâṇas, we are not concerned with them here. We will delineate his character as painted by our poet in the drama. As already remarked, Dushyanta is a धीरोदात्त hero; and he is represented in the play as possessed of almost all the qualities which form the connotation of such a hero. We shall specify here the principal points in the character of Dushyanta. The Hero appears to be young, between thirty and thirty-five, as is shown by his ardent longing for chase which occupation requires youthful energies. The inference is corroborated by the Senápati's words and by the fact that he is made the hero of a love-drama. His love-lorn condition, so pathetically described in the third and sixth Acts, again proves the same hypothesis. His first appearance makes an imposing impression upon Priyaṃvadâ, as is plain from her words चतुरगम्भीराकृतिश्चतुरं प्रियमालपन्प्रभाववानिव लक्ष्यते (p. 28). This showes that he was youthful, handsome, majestic and of sweet address.

Another point to be noted in his character is the extreme nobility of his mind. Let us first point it out as regards his love for S'akuntalâ. He was youthful and had in his favour the royal custom, which sanctioned polygamy in the case of kings. True that he was not a rigid monogamist, but it must be conceded to his honour that he was not a reckless libertine. He was fully imbued with the high principles of moral conduct and never manifests any the least symptom of illicit and lewd passion. It was quite natural for him to be struck with the fascinating youth and superb charms of the Heroine (Act I. 16, 17); but as a man of honour he wished to ascertain whether S'akuntalá was married or even betrothed. He checked his first burst of love till that time, though he was so

confident of his nobility that he was pretty surely convinced of the legality of the connexion (Act I–20). It is only after ascertaining the real parentage of S'âkuntalâ and further, that she was not married, that he allows his mind to harbour the feeling of love (1. 25). His subsequent speech proves the same nobility of his mind. Another feature of this trait of character is his utmost respect for the sages and great solicitude for their comfort. There is really something very attractive and reverence-inspiring in the lives of hermits. Their innocent self-denying and pure life cannot but command respect from all who come in contact with them, and as we approach such environments, we feel we breathe a purer air, and the higher impulses of our mind are aroused and we are naturally brought under the purifying influence of the life of renunciation. The King, though himself commanding universal respect, feels unbounded reverence for the sages, and his conduct is marked by a proper sense of what their austere lives deserve at the hands of woldly men. The first instance of this respect is when the King withdraws his arrow (P. 14); other instances are विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि; तपोवनवासिनामुपरोधो मा भूत् &c.; अहो धिक् पौरा अस्मदन्वेषिण: &c. (Act I), अयमहमागच्छामि (p. 85). His regard for his mother (Act II. सादरम्। किमम्बाभिः प्रेषितः &c.) deserves to be noted as another praiseworthy feature of his character. His general nobility of mind and moral rectitude can be demonstrated from the following incidents in Act V. भवतु। अनिर्वर्णनीयं परकलत्रं; अहो धर्मापेक्षिता भर्तुः। ईदृशं नाम सुखोपनतं रूपं प्रेक्ष्य कोऽन्यो विचारयति। &c.

His lofty sense of regal duties does the greatest credit to the greatness of his mind. The following references, out of many, amply bear out this point:—V. 5, 7, 8, 9; VI. वेत्रवति मद्वचनादमात्यमार्यपिशुनं ब्रूहि &c. p. 150. His proclamation येन येन वियुज्यन्ते &c. shows his regard for the subjects' weal, and his order to his minister about the disposal of Dhanamitra's property bears testimony to his anxiety not to enrich his treasury by unjust means. There are incidents in the drama which testify to his high martial power. He was the bravest of the brave, so much so that even the Lord of the gods sought his help. (II. 15, VI. 29, 30). The King's love for S'akuntalâ, though sensual to a certain extent, is deep-rooted and permanent; and his mental affliction, after the unconscious dismissal and rejection of the Heroine, is so touching as to

give a full idea of what his real feelings were. (Act VI.) The King was highly cultured; for his remarks are so thoughtful and weighty that they bespeak a very high degree of refinement. He has an observant eye which marks the beauty of natural subjects. His acquaintance with many of the fine arts is thorough—he can appreciate music and be sensible to its impressions; he shows a deep knowledge of painting. In short, the Hero is depicted in such colours as make him quite worthy of the honour. He is a typical sovereign and the various traits of his character are brought into bold relief by the poet. His picture, therefore, is interesting and noble and completely fulfils the expectations raised by the poet's genius.

S'AKUNTALA'.

S'akuntalâ, the Heroine of the drama, is a beautiful picture of womanhood. The daughter of the sage Vis'vâmitra and the heavenly nymph Menaká, she was abandoned by her parents in a forest, where she was fed by birds before she was carried by Kaṇva and brought up as his daughter. Brought up amidst hermitage environments and among men leading ascetic lives, she too imbibed the spirit of that life. She thus presents the picture of a damsel influenced by higher forces which greatly moulded her life. Of this we shall speak later on. First we will say something about her person.* S'akuntalá had more than human beauty; she had heavenly beauty inherited from her mother (Act I–23). Being thus a paragon of beauty, the irresistible charms of her exceptional beauty fascinated the heart of the king whose several descriptions point to the same (Act I. 16, 17, 18, Act II. 9). S'akuntalá was not a girl; she was a youthful maiden between fifteen and eighteen with full development of her limbs (Act I. अत्र पयोधरविस्तारयितृ आत्मनो यौवनमुपालभस्व p. 20; Act I. 19; II. 2; III. 8). There was nothing artificial in her beauty; it was essentially natural (अव्याजमनोहरं वपुः), and free from coquettish trappings of which she had no conception. This proves the handsomeness of her external person, but

* Gentler, more winning in her grace, more youthful than Gretchen or Juliet, she (S'akuntalâ) has a deeper note, a more human charm, than either. Eastern, subtle, evasive, throbbing with love, veiled with reserve, there yet grows within her a passionate and seething love for the King, which she tries to stifle but from which she can find no peace. *Frazer*.

her heart was equally beautiful. She was a lovely young maiden, the soul of womanly modesty, and altogether insensible to the influences of passion till she saw the King. Her life, therefore, was one of feminine purity of mind and of womanly virtues–greatly due to the general surroundings amidst which she lived—which characterized her nature throughout her life, though a change was effected in its relations by her married condition. Her modesty was so great that ever since the time when she felt herself invaded by a feeling which was strange to her in her hermit life (Act I. किं नु खल्विमं जनं प्रेक्ष्य तपोवनविरोधिनो विकारस्य गमानीयास्मि संवृत्ता), she kept it concealed from her dearest friends even, till her love-affected condition and the entreaties of her friends forced her to reveal it to them (Act III. यतः प्रभृति मम दर्शनपथमागतः स तपोवनरक्षिता राजर्षिः &c.). So far she presents an illustration of the A'ryan female modesty. When encountered by her very lover she is again the same picture of womanly modesty peculiar to Hindu women. (Vide the latter part of Act III.). Though troubled by the arrows of Cupid, she showed a full sense of female honour. Her words "पौरव रक्ष विनयम्। मदनसंतप्तापि न खल्वात्मनः प्रभवामि" prove her lively sense of feminine dignity and her respect for her elders. This raises her character immensely in our eyes. When wedded to the King by the legal form of marrige, she presents another interesting side of Hindu womanhood. Though openly discarded by the King and though for a time justly angry with him, she does not in the least lose her affection for her lord and does not forget her duties as a married woman towards him. She leads an ascetic's life during her separation, ever keeping the image of her beloved husband in her heart (Act VII. 21)-thus fully proving the truth of Kás'yapa's words अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनान् &c.; अस्मान् includes S'ak. also.

Her kind and sympathetic nature manifests itself in her affection for the trees of the penance-grove and the animals therein. She has learnt to love the whole creation. The following references will show this to the student:—Act I. न केवलं तातनियोग एव। अस्ति मे सोदरस्नेहोऽप्येतेषु ; एष वातेरितपल्लवाङ्गुलीभिस्त्वरयतीव मां केसरवृक्षकः। यावदेनं संभावयामि ; तदात्मानमपि विस्मरिष्यामि ; Act IV. 9; तात लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये; तात एषोटजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा &c. (pp. 104, 105); Act IV. 14. S'akuntalá's affection for her father was also unbounded, as is plain from

the fourth Act. The friendship or even sisterly affection that existed between her and her two friends is finely delineated, and is another attractive trait of her character. The picture of S'akuntalá, as delineated by our poet, is one of his masterpieces.

The Vidu'shaka.

The Vidúshaka is usually a conventional character in Sanskrit plays, being introduced more for the sake of form than of plot. Here, however, he is something more than a privileged jester. Thus, when the King was in a fix (Act II.) as to what to do when he received his royal mother's message, the Vidúshaka acts as his deputy, indirectly assisting by his absence the love-affair of his master. He is simple enough to believe the King's statement that the love affair was a whim and a joke of the moment (परमार्थेन न गृह्यतां वचः II. 18.). His simplicity in Act V. allows him to be seized and detained by Haṃsapadiká, which serves a very important purpose; for had he been present when S'akuntalâ was brought in and repudiated, *he* would have remembered and recognized her, as *his* memory was not clouded by the curse. In Act VI. he is a ready instrument in the hands of Mátali, who is enabled to rouse the King from his lethargy only by making an attack on the Vidûshaka. It will thus be seen that the Vidûshaka is indirectly and unconsciously of great service in the dramatic developments in the plot, and in the present play his character as a joker, pure and simple, remains rather in the background.

Anasu'ya' and Priyamvada'.

With regard to Anasûyá and Priyaṃvadâ, the two friends of the Heroine, it may be observed that they are the best types of sincere sisterly affection. The student can easily find out references which prove their disinterested and pure love for their friend. Contrasted with each other their characters show a slight shade of difference corresponding to their difference in age. Both are equally clever and courteous in their discourse. Priyaṃvadá, however, as her name implies, is more gay and vivacious; Anasúyá, being the older of the two, more thoughtful and grave. The former is characterized by strong feeling, the latter by a maturer understanding.

Kanva.

We shall close this section with a few words about Kás'yapa, the foster-father of the Heroine. He plays an

important part in the fourth Act and the principal trait of his character painted there is his parental affection for his adopted daughter. Though himself an old hermit he is so deeply affected by this feeling, that he is moved to tears on the occasion of his separation from his daughter. He shows much practical wisdom in the counsel he gives to her and the message he sends to the King. He is described as possessed of superhuman power, the result of his ripened asceticism. In him Kálidása has drawn a perfect picture of the sage patriarch.

Important Abbreviations.

A. G.—Apte's Guide to Sanskrit composition.
Ak.—Amarakos'a.
Amaru.—Amarus'ataka.
Bg.—Bhagavadgîtâ.
Bh.—Bhartṛihari's S'atakas.*
Bhaṭṭi.—Bhaṭṭikâvya.*
Bhav.-P.—Bhavishya-Purâṇa.
Cf.—Compare.
Com.—Commentary; commentator.
D.-K.—Das'akumâracharita.*
D.-R.—Das'arûpaka.
Gît.—Gîtagovinda.
H.-Ch.—Harshacharita.
Hitop.—Hitopades'a.*
Kâd.—Kâdambarî.*
Kâṭ.—Kâṭayavema (commentator).
Kathâ.—Kathâsaritsâgara.
Kâv.—Kâvyâdars'a of Daṇḍin.
Kâv. S.—Vâmanâ's Kâvyâlaṇkâra Sûtras.
Kir.—Kirâtârjunîya.*
K. P.—Kâvyaprakâs'a.
Kum.—Kumârasaṃbhava.*
Madhyam.—Bhâsa's Madhyamavyâyoga.*
Mah.-Bh.—Mahâbhârata.
Mâlav.—Mâlavikâgnimitra.*
Malli.—Mallinâtha.
Mâl.-Mâdh.—Mâlatî-Mâdhava.*
Megh.—Meghadûta.*
Mṛich.—Mṛichchhakaṭika.
M.-S.—Manusmṛiti.
Mudrâ.—Mudrârâkshasa.*
M.-W.—Sir M. Monier-Williams.
Nâg.—Nâgânanda.*
N.-Ch.—Naishadhîyacharita.
Pâṇ.—Pâṇini's Ashṭâdhyâyî.
Pañchar.—Bhâsa's Pañcharâtra.*
Pt.—Pañchatantra.*
Ragh.—Raghuvaṃs'a.*
Râghav.—Râghavabhaṭṭa.
Râm.—Râmâyaṇa.
Ratn.—Ratnâvalî.
Ṛig.-V.—Ṛig-Veda.
Ṛitus.—Ṛitusaṃhâra.*
S'.—The commentator S'aṃkara.
S'âk.—Sâkuntala.*
S.-D.—Sâhityadarpaṇa.
S'is'.—S'is'upâlavadha.
Sid.-K.—Siddhânta-Kaumudî.
Up.—Upanishad.
Uttar.—Uttararâmacharita.*
Vârt.—Vârtika.
Veṇî.—Veṇîsaṃhâra.*
Vikr.—Vikramorvas'îya.*
Vish.-P.—Vishṇu-Purâṇa.

* Annotated by the Editor.

DRAMATIS PERSONÆ.

MALES.

सूत्रधार—The Manager of the play.
दुष्यन्त—King of Hastinápura, the Hero of the play.
सूत—The King's charioteer.
सेनापति (भद्रसेन)—The King's general.
विदूषक (माधव्य)—The King's confidential companion.
भरत (सर्वदमन)—The King's son.
सोमरात—The King's spiritual guide.
रैवतक (दौवारिक), करभक, कञ्चुकी (पार्वतायन) } The King's servants.
वैतालिकौ—The king's bards.
कण्व (काश्यप)—The foster-father of S'akuntalá.
वैखानस, शार्ङ्गरव, शारद्वत, हारीत, गौतम } Disciples of Kaṇva.
श्याल—The King's brother-in-law, head of the Police-officers.
धीवर—The fisherman.
सूचक, जानुक—Two policemen.
मातलि—Indra's charioteer.
मारीच (कश्यप)—A sage, one of the Prajápatis.

FEMALES.

नटी—Wife of the Su'tradhâra.
शकुन्तला—Kaṇva's adopted daughter; Dushyanta's Queen and Heroine of the play.
अनसूया, प्रियंवदा—S'akuntalá's friends.
गौतमी—A female ascetic.
चतुरिका, परभृतिका, मधुकरिका } Maids in the king's service.
प्रतीहारी, यवनी—Attendants on the King.
सानुमती—A nymph, friend of Menaká.
अदिति—wife of Kas'yapa.

OTHER PERSONS MENTIONED.

मघवन् (इन्द्र)—the king of the gods.
जयन्त—Indra's son.
कौशिक—The sage Vis'vámitra, the natural father of S'akuntalá.
मेनका—A heavenly nymph, mother of S'akuntalá.
दुर्वासस्, नारद—Sages.

भूमिका ।

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥

—वाणस्य ।

साकूतमधुरकोमलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
शिक्षासमयेऽपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥

—आचार्यगोवर्धनस्य ।

इह खलु सकलविद्याकलाकलापादिपीठेऽस्मिन्भारते वर्षे निजयशःसुरभीकृत-दिगन्तराला एकरसामृतलाभवृथागर्वितनिर्जरेर्ष्ययेव साहित्यपाथोनिधिमन्थनेन नवरसमपूर्वं कर्णामृतमुत्पाद्य रसिकमनांसि तोषयन्तो वैदर्भीरीतिकृतादराः प्रतिभाशालिनः परःशता महाकविपदमारूढाः कवीश्वराः स्वकृतिमण्डनैर्वाग्वधूं यथायथं मण्डयन्ति स्म । तेषामपि कीर्तिशालिनां सुधांशुरिवोडुपुञ्जमध्यगतः कालिदासोऽग्र्यपदमारोहतीति सर्वेषां प्राचीनार्वाक्तनानां पण्डितानामभ्युपगमः । " पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाऽधिष्ठितकालिदासा । अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका साऽर्थवती वभूव ॥ " इति सुभाषितमेवात्र निदर्शनम् । अयं च कविचक्रचूडामणिः मालविकाग्निमित्र–विक्रमोर्वशीय– शाकुन्तलाख्यानि उत्कृष्टानि परस्परापेक्षयावरमध्यमोत्तमगुणानि त्रीणि रूपकाणि, मेघदूत–कुमारसंभव–रघुवंशाभिधानि च त्रीणि-सुललितपदविन्यासानि काव्यानि निवबन्ध । ऋतुसंहाराख्यं खण्डकाव्यमप्येतदीयमेवेति प्रायोवादः । नलोदय-श्रुतवोधशृङ्गारतिलकादयश्च वह्वोऽन्ये प्रवन्धाः कालिदासकृततया प्रसिद्धा अपि न कालिदासीयकाव्यगुणविशेषकक्षामवगाहन्त इति परकर्तृत्वमेवैतेषां पण्डितैः प्रस्थापितम् । कालिदासीया अन्येऽपि केचित्प्रवन्धाः कालवशमित्वाधुना विनष्टाः स्युरित्येतदपि कल्पयितुं शक्यम् ।

एवं सत्यप्ययं महाकविः कं देशं स्वजन्मनालंचकार, कौ वास्य धन्यौ पितरौ, कस्मात्क वाऽसौ विद्याधिगमं कृतवानित्यादि याथातथ्येन नैवैतर्हि ज्ञातुं शक्यते । केवलमयं कृतविद्यो लब्धमहाकवियशाः श्रीमतो विक्रमादित्यस्य राज्ञः सदसमलंचकारेति किंवदन्त्या उपलब्धम् । उक्तं च केनापि—" धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥" इति । विक्रमादित्यश्च शालिवाहनशकात्प्राक् १३५ मितेऽब्दे राज्यपदमारूढ इति तद्विदुषां निर्णयः । अयमेवास्य कवेः समय इति प्रमाणान्तरेभ्योपि ज्ञायते । प्रतिपादितं चैतत्सविस्तरमाङ्ग्लभाषाप्रस्तावनायामस्माभिः । केचित्तु यूरोपीया ऊरीकृतसंशोधनकर्माणः संख्यावन्तः कविरयं क्रिस्तीयशकस्य प्रथमशतकादूर्ध्वमित्यपरे चतुर्थपञ्चमशतकयोरन्तरालेऽभवदिति तर्कयन्ति तदहो संशयगहनविनष्टः कोऽपि कालाभ्यूहः ।

DRAMATIS PERSONÆ.

MALES.

सूत्रधार—The Manager of the play.
दुष्यन्त—King of Hastinápura, the Hero of the play.
सूत—The King's charioteer.
सेनापति (भद्रसेन)—The King's general.
विदूषक (माधव्य)—The King's confidential companion.
भरत (सर्वदमन)—The King's son.
सोमरात—The King's spiritual guide.
रैवतक (दौवारिक), करभक, कञ्चुकी (पार्वतायन) } The King's servants.
वैतालिकौ—The king's bards.
कण्व (काश्यप)—The foster-father of S'akuntalá.
वैखानस, शार्ङ्गरव, शारद्वत, हारीत, गौतम } Disciples of Kaṇva.
श्याल—The King's brother-in-law, head of the Police-officers.
धीवर—The fisherman.
सूचक, जानुक—Two policemen.
मातलि—Indra's charioteer.
मारीच (कश्यप)—A sage, one of the Prajápatis.

FEMALES.

नटी—Wife of the Su'tradhâra.
शकुन्तला—Kaṇva's adopted daughter; Dushyanta's Queen and Heroine of the play.
अनसूया, प्रियंवदा—S'akuntalá's friends.
गौतमी—A female ascetic.
चतुरिका, परभृतिका, मधुकरिका } Maids in the king's service.
प्रतीहारी, यवनी—Attendants on the King.
सानुमती—A nymph, friend of Menaká.
अदिति—wife of Kas'yapa.

OTHER PERSONS MENTIONED.

मघवन् (इन्द्र)—the king of the gods.
जयन्त—Indra's son.
कौशिक—The sage Vis'vámitra, the natural father of S'akuntalá.
मेनका—A heavenly nymph, mother of S'akuntalá.
दुर्वासस्, नारद—Sages.

भूमिका ।

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥

—बाणस्य ।

साकूतमधुरकोमलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
शिक्षासमयेऽपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥

—आचार्यगोवर्धनस्य ।

इह खलु सकलविद्याकलाकलापादिपीठेऽस्मिन्भारते वर्षे निजयशःसुरभीकृत-दिगन्तराला एकरसामृतलाभवृथागर्वितनिर्जरेर्ष्ययेव साहित्यपाथोनिधिमन्थनेन नवरससमपूर्वं कर्णामृतमुत्पाद्य रसिकमनांसि तोषयन्तो वैदर्भीरीतिकृतादराः प्रति-आशालिनः परःशता महाकविपदमारूढाः कवीश्वराः स्वकृतिमण्डनैर्वाग्वधूं यथायथं मण्डयन्ति स्म । तेषामपि कीर्तिशालिनां सुधांशुरिवोडुपुञ्जमध्यगतः कालिदासोऽग्र्यपदमारोहतीति सर्वेषां प्राचीनार्वाचीनानां पण्डितानामभ्युपगमः । “ पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाऽधिष्ठितकालिदासा । अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका साऽर्थवती बभूव ॥ ” इति सुभाषितमेवात्र निदर्शनम् । अयं च कविचक्रचूडामणिः मालविकाग्निमित्र–विक्रमोर्वशीय– शाकुन्तलाख्यानि उत्कृष्टानि परस्परापेक्षयावरमध्यमोत्तमगुणानि त्रीणि रूपकाणि, मेघदूत–कुमारसंभव–रघुवंशाभिधानि च त्रीणि-सुललितपदविन्यासानि काव्यानि निबबन्ध । ऋतुसंहाराख्यं खण्डकाव्यमप्येतदीय-मेवेति प्रायोवादः । नलोदय-श्रुतबोधशृङ्गारतिलकादयश्च बहवोऽन्ये प्रबन्धाः कालिदासकृततया प्रसिद्धा अपि न कालिदासीयकाव्यगुणविशेषकक्षामवगाहन्त इति परकर्तृत्वमेवैतेषां पण्डितैः प्रस्थापितम् । कालिदासीया अन्येऽपि केचित्प्रबन्धाः कालवशमित्वाधुना विनष्टाः स्युरित्येतदपि कल्पयितुं शक्यम् ।

एवं सत्यप्ययं महाकविः कं देशं स्वजन्मनालंचकार, कौ वास्य धन्यौ पितरौ, कस्मात्क वाऽसौ विद्याधिगमं कृतवानित्यादि याथातथ्येन नैवैतर्हि ज्ञातुं शक्यते । केवलमयं कृतविद्यो लब्धमहाकवियशाः श्रीमतो विक्रमादित्यस्य राज्ञः सदसमलं-चकारेति किंवदन्त्या उपलब्धम् । उक्तं च केनापि—“ धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः । ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥ ” इति । विक्रमादित्यश्च शालिवाहनशकात्प्राक् १३५ मितेऽब्दे राज्यपदमारूढ इति तद्विदुषां निर्णयः । अयमेवास्य कवेः समय इति प्रमाणान्तरे-भ्योपि ज्ञायते । प्रतिपादितं चैतत्सविस्तरमाङ्ग्लभाषाप्रस्तावनायामस्माभिः । केचित्तु यूरोपीया ऊरीकृतसंशोधनकर्माणः संख्यावन्तः कविरयं क्रिस्तीयशकस्य प्रथमशतकादूर्ध्वमित्यपरे चतुर्थपञ्चमशतकयोरन्तरालेऽभवदिति तर्कयन्ति तदहो संशयगहननिष्ठः कविकालव्यूहः ।

श्रीमता कालिदासेन कविना सर्वत्रापि वैदर्भी रीतिरेवाश्रितात्मकृतिषु । तामिमां रीतिं श्रीबिल्हण इत्थं वर्णयति—"अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः । वैदर्भरीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम् ॥" इति । ईदृशमस्य कवेर्वैश्यवाक्त्वं यत् "श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥" इति दण्ड्युक्ताः सर्वेऽपि काव्यगुणाः समुल्लसन्त्यस्य निबन्धेषु । तत्रापि प्रसादः शेखरीभूतः । रसश्च शृङ्गारो मूर्धन्यत्वेन कालिदासीयग्रन्थेषु समुपनिबद्धः । उपमाचातुर्येण कल्पनाविशालत्वेन पदमाधुर्येणासमासभूयस्त्वादिगुणैश्च सर्वाङ्गीणमनोज्ञतयास्य प्रबन्धानामयमितरकविभ्यः सुतरां श्लाघ्य इति सुप्रतीतमेव सुधियाम् । आहुश्च रसिकाः—"उपमा कालिदासस्य" इति ।

इदमभिज्ञानशकुन्तलं न केवलं कालिदासीयनाटकत्रय उत्कृष्टगुणं किं तु सर्वेषु रूपकग्रन्थेषु एकतमः प्रबन्धः । अस्य सप्ताङ्काः । तत्र करुणप्रधानश्चतुर्थ उत्कृष्टतमः । तदुक्तम्—'काव्येषु नाटकं रम्यं तत्रापि च शकुन्तला । तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥' इति । एतत्संपूर्णनाटकगुणैरुपेतम् । अस्मिन्पदघटना तथा मधुरवर्णोपेता यथा सर्वत्र द्राक्षापाक एवोपलभ्यते न क्वचिदपि नारिकेलफलसंमितत्वं वचसाम् । तथा चेदं सर्वत्रानुप्रासैः क्वचन श्लेषादिभिस्तत्र तत्रोचितैरलंकारैश्चोद्भासितम् । अस्मिन्नाटके नायकः पुरुकुलावतंसो दुष्यन्तः । स च धीरोदात्तनायकगुणोपेतः । नायिका शकुन्तला । सा कन्यका मुग्धा च । संभोगशृङ्गारोऽङ्गी । करुणाद्भुतहास्यभयानकास्तदङ्गत्वेन वीरशान्तवीभत्सादयश्च छटामात्रेणोपलभ्यन्ते । एतत्सर्वं टीकाकारेण स्वयमेव ग्रन्थान्ते विस्तरत उक्तमिति दिग्दर्शनं कृत्वैवास्माभिर्विरम्यते । अस्येतिवृत्तं महाभारतादुद्धृतम् । किंत्वत्रोपादेयतारतम्यानुसारेण यो यः काव्यस्यापकर्षकः सहृदयानां वैरस्यापादको वा तस्मिन्नंशस्तं तं विहाय परिवर्त्य वा स्वशक्तेर्वाग्वैदग्ध्याच्च कविना तत्र तत्र विशेषः कृतः । इदं च दुष्यन्तशकुन्तलोपाख्यानं पद्मपुराणान्तर्गतस्वर्गखण्डेऽपि समुपलभ्यते । द्वे अपीमे कथे मूलादुद्धृत्य अस्या भूमिकाया अन्ते निवेशिते जिज्ञासुभिर्द्रष्टव्ये । अस्मिन्नाटके वर्णितं कथावस्त्वङ्कविभक्तं सारांशतः सुलभावगमार्थमत्रोपनिबध्यते—

प्रथमाङ्के—तावदादौ नान्दीपठनम् । ततः प्रस्तावनायां सूत्रधारेण नाटकीयस्य वस्तुन उपक्षेपः । मृगयाविहारी पार्थिवो दुष्यन्तः केनाप्यतिरंहसा सारङ्गेण दूरं हृतोऽनुमालिनीतीरं कुलपतेः कण्वस्याश्रमं निकषा प्राप । यावच्च बाणपथवर्तिनस्तस्य कृष्णसारस्य वधार्थं धनुषि शरं संदधाति तावत्केचित्तपस्विन उपेत्योच्चै राजानमब्रुवन् 'आश्रममृगोयं न हन्तव्यः' इति । तद्वचनानुरोधात्प्रतिसंहृतसायकस्तैश्चाभिनन्द्य 'चक्रवर्तिनं पुत्रमवाप्नुहि' इति कृताशीर्वचनस्तन्निर्दिष्टं कण्वाश्रमं प्रवेष्टुमैच्छद्राजा । तत आश्रमवासिनामुपरोधो माभूदिति रथादि दूरं स्थापयित्वा दुष्यन्तो विनीतवेषेण तपोवनं प्रविवेश । दक्षिणबाहुस्पन्दनेन पुरः प्रगुन इव गच्छन् वृक्षसेचनव्यापृत[illegible]कन्यात्रयं ददर्श । तासां

विश्रम्भालापेषु सख्योस्तन्नामग्रहणाच्छकुन्तलां ज्ञात्वा तस्या अव्याजमनोहरं रूपं दृष्ट्वा विस्मितो बभूव। अत्रान्तरे भ्रमरबाधापीडिता शकुन्तला 'राजरक्षितव्यानि तपोवनानि। अत्र दुष्यन्तमाक्रन्द' इति सखीभ्यां सनर्म भणिता। तमवसरं साधु बुद्ध्वा दुष्यन्तस्ता आत्मानमदर्शयत्। ततः संभ्रान्तां शकुन्तलां दृष्ट्वा तत्सख्यौ अनसूयाप्रियंवदे दुष्यन्तं स्वागतं व्याजह्रतुः। पश्चात्ताभ्यां कथाप्रसङ्गेन शकुन्तलाया जन्मवृत्तान्तमुपलभ्य राजा तस्याः प्राप्तिं प्रति जाताशोऽभवत्। शकुन्तलापि राजानं दृष्ट्वा तपोवनविरोधिनो विकारस्य गमनीया संवृत्ता। दुष्यन्तोऽपि सख्यौ प्रति तस्याः सासूयं भाषितं श्रुत्वा मदनसूचकांश्च तास्ताश्चेष्टा दृष्ट्वा 'किं नु खलु यथा वयमस्यामेवमियमप्यस्मान्प्रति स्यात्' इति मनसि विभावयति स्म। अत्रान्तरे नृपस्यन्दनालोकभीतस्य वन्यगजस्य केनापि वनौकसोच्चैरुद्घोषितं वनप्रवेशं श्रुत्वा संभ्रान्ताः कन्यका उत्तस्थुः। आहतुश्च सख्यौ—'आर्य पर्याकुलाः स्मः। अनुजानीहि न उटजगमनाय। असंभावितातिथिसत्कारं भूयोऽपि प्रेक्षणनिमित्तं लज्जावहे आर्यं विज्ञापयितुम्' इति। राजापि 'दर्शनेनैव भवतीनां पुरस्कृतोऽस्मि तद्यथाश्रमबाधा न भवति तथा यतिष्ये' इत्युक्त्वा निष्क्रान्तः॥

द्वितीयाङ्के—मुनिकन्यकादर्शनेन स्वनगरगमनं प्रति मन्दौत्सुक्यो राजा सेनापतिमाहूय तं 'वनग्राहिणो निवर्तयस्व सैनिकांश्च यथा तपोवनोपरोधो न भवेत्तथा निषेद्धव्याः' इत्यादिशत्। अनन्तरं रहसि स्ववयस्याय माधव्याय शकुन्तलामधिकृत्यात्मनो मनोवस्थां न्यवेदयत्। तथा च तस्याः सुरयुवतिसंभवत्वमात्मनः परिणययोग्यतां चाख्याय यथा निसर्गशालीनया तयाप्यात्मनो भावस्तत्तत्प्रसंगेन काममाविष्कृतस्तथा सर्वमाख्यत्। अत्रान्तर ऋषिकुमारकौ राजानमभ्येत्याहतुः—'राजन् विदितो भवानत्रस्थस्तपस्विभिः। ते चेष्टिविघ्नवारणाय कतिपयदिवसमात्रं भवता सनाथीक्रियतामाश्रम इत्यभ्यर्थयन्ते' इति। तस्मिन्नेवावसरे देवीनामाज्ञप्तिहरो दूतः कश्चिन्नगरादेत्य महादेव्या किमपि पुत्रकृत्यमनुष्ठातुं भर्ताहूत इति विज्ञापयामास। ततः कार्यद्वयाकुलो राजा 'वयस्य त्वमम्बया पुत्र इति परिगृहीतोऽतस्त्वमेव नगरं गच्छ। अहमृषिगौरवादत्र तिष्ठामि। न खलु तापसकन्यकायां ममाभिलाषः। अतो न मद्वचः परमार्थेन गृह्यताम्' इत्याभाष्य माधव्यं सकलानुयात्रिकैः सह स्वराजधानीं प्रेषयामास। स्वयं च तत्र तस्थौ॥

तृतीयाङ्के—निरुपप्लवं संस्थिते कर्मणि सदस्यैरनुज्ञातः समदनावस्थो दुष्यन्तः मनोविनोदनार्थं शकुन्तलां द्रष्टुं मालिनीतीरं जगाम। तत्र लतामण्डपेऽनङ्गेन बलवद्बाध्यमानां शिलापट्टमधिशयानां सखीभ्यां कृतसंवीजनाद्युपचारां शकुन्तलां ददर्श। दूरगतमन्मथा शकुन्तला सख्युपदेशेन सोपालम्भं मदनलेखं कृत्वाऽवाचयत्। तमेवात्मदर्शनाय समीचीनमवसरं मत्वा राजा सहसोपससार। ततः सख्यौ 'महाभाग इयं नौ प्रियसखी त्वामेवोद्दिश्य भगवता मदनेन इदमवस्थान्तरं नीता। तदर्हस्यभ्यु-

पपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुम् । यथा च नेयं बन्धुजनशोच्या भवति तथा करोतु महाराजः' इत्युक्त्वा केनाप्यपदेशेन लतागृहान्निर्जग्मतुः । शकुन्तलापि गन्तुमिच्छन्ती राज्ञा बलान्निवारिता । एवं मुहूर्तमात्रमेकत्र मिलितयोश्चिरप्रार्थितमन्योन्यसमागमसुखमनुभवतोस्तयोः शान्त्युदकहस्ता गौतमी शकुन्तलां द्रष्टुमाजगाम । तया निमन्त्रिता सा दुःखेनोटजं गच्छन्ती 'लतावलय संतापहारक आमन्त्रये त्वां भूयोऽपि परिभोगाय' इति च्छलेन राजानमामन्त्र्य निर्जगाम । राजापि तद्गमनेन विषण्णः सवनकर्मव्यापृतानामृषीणां रक्षोभयवारणाय गतः । ततः प्राप्तावसरो गान्धर्वेण विधिना शकुन्तलायाः पाणिं गृहीत्वा कतिपयदिवसापगमे ऋषिभिरनुज्ञातः स्वनगरं प्रस्थितस्तस्यायङ्गुलीयकं दत्वा 'अत्रैकैकं दिवसे दिवसे मम नामाक्षरं गणय । यावदन्तं गच्छसि तावद् मदवरोधगृहप्रवेशं नेता जनस्तव समीपमुपैष्यति' इत्युक्त्वा स्वपुरं निववृते दुष्यन्तः ॥

चतुर्थाङ्के—स्वपुरं निवृत्तो राजा शकुन्तलां स्मरति न वा तस्या गान्धर्वेण विधिना निर्वर्तितं विवाहमङ्गलं कण्वस्याभिमतं भवेद्वा नेति च पर्याकुलयोः कदाचित्पुष्पावचयव्यग्रयोः सख्योः सुलभकोपो महामुनिर्दुर्वासा उटजं प्राप्त आत्मानमतिथिं न्यवेदयत् । भर्तृगतचिन्तया हृदयेनासंनिहितया शकुन्तलयाऽलक्षितः स आत्मानमवज्ञातं मत्वा 'यमनन्यमनसा विचिन्तयन्ती मां न वेत्सि स बोधितोऽपि त्वां न स्मरिष्यति' इति तां शप्त्वा निर्जगाम । शकुन्तलां शप्तां श्रुत्वानसूयर्षिप्रसादनाय प्रियंवदां प्राहिणोत् । तया किमपि सानुक्रोशः कृतः सः 'न मे वचनमन्यथा भवितुमर्हति । किं त्वभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यते' इति मन्त्रयमाण एवान्तर्हितः । शकुन्तलाया मनोव्यथां परिहरन्त्यौ सख्यौ शापवृत्तान्तं तस्यै न निवेदयामासतुः । अथ प्रवासात्प्रतिनिवृत्तः कण्वोऽशरीरिण्या वाचा शकुन्तलाया दुष्यन्तेन पाणिग्रहणमन्तरेण परिगृहीतार्थः कृतः । ततः स लज्जावनतमुखीं दुहितरं परिष्वज्य तत्कर्माभिननन्द । तां चापन्नसत्त्वां दृष्ट्वा भर्तृगृहं विसृष्टुमनास्तस्याः प्रस्थानमङ्गलविधिमादिदेश । गौतम्यादितापसीभिराशीर्वचनपूर्वं निर्वर्तितप्रस्थानकौतुका सखीकृतमङ्गलसमालम्भना च शकुन्तला स्नानोत्तीर्णं तातकण्वं ववन्दे । तस्मात्—'वत्से ययातेः शर्मिष्ठेव भर्तुर्बहुमता भव' इति चाशिषं लेभे । ततस्तातवचनेन हुतान्वैतानानग्नीन् प्रदक्षिणीकृत्य वनदेवताश्च प्रणम्यर्षिरक्षिता स्नेहविक्लवेन तातेन रुदतीभ्यां सखीभ्यां चानुगता पदे पदे स्खलन्ती प्रतस्थे । काश्यपोऽप्युदकान्तं स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति शास्त्रानुरोधादुदकान्तं गत्वानुरूपं राज्ञे संदिश्य शकुन्तलामपि समयोचितमनुशशास । सख्यावपि 'सखि यदि स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरो भवेत्तत्तस्येदमात्मनामाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शयिष्यसि' इति संदिदिशतुः । अनन्तरमनसूयाप्रियंवदाभ्यां सह स्वाश्रमं निवृत्ते कण्वे गौतमीशार्ङ्गरवाद्याः शकुन्तलया सह हस्तिनापुरमभिप्रतस्थिरे ॥

पञ्चमाङ्के—राजकुलं प्राप्तास्ते सर्वे राजाज्ञया पुरोधसा सोमरातेन श्रौतेन विधिना सत्कृत्य प्रवेशिता आशीर्वचनपूर्वं राज्ञे शकुन्तलामधिकृत्य कण्वसंदेशं निवेदयामासुः—'यन्मिथः समयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुपायंस्त तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम्। तदिदानीमापन्नसत्त्वेयं प्रतिगृह्यतां सहधर्मचरणाय।' इति। ततो दुर्वासःशापदोषाद्राजा तस्याः परिणयं न सस्मार। आह च—'भो तपस्विनः निपुणं विचारयन्नपि न स्मरामि पाणिग्रहणमस्याः। तत्कथमिमामभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रत्यात्मानं क्षेत्रिणं मन्यमानः प्रतिपत्स्ये।' इति। यदा च कुपितकण्वशिष्याभ्यां साधिक्षेपमुक्तोऽप्यवगुण्ठनापनयनानन्तरं प्रत्यक्षं दृष्ट्वापि स तां नाङ्गीचकार तदाभिज्ञानेन तस्याशङ्कामपनेतुं प्रववृते शकुन्तला। किं त्वङ्गुलीयकशून्यामङ्गुलिं दृष्ट्वा विषण्णमानसा तस्मै प्रत्ययवचनं दत्तवती। तस्मिन्नपि विफलीभूते कोपशोकावेगाद्वेपमानगात्रयष्टिमनुगन्तुमीहमानां तां निराकृत्य शार्ङ्गरवाद्याः 'पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम्' इत्युक्त्वा प्रस्थिताः। ततो राज्ञा पृष्ट उपाध्याय आह—'अत्रभवत्याप्रसवादस्मद्गृह एव तिष्ठतु। त्वं प्रथममेव चक्रवर्तिनं पुत्रं जनयिष्यसीति सिद्धादेशः। तद्यदि स मुनिदौहित्रस्तल्लक्षणोपपन्नस्तदिमामभिनन्द्य शुद्धान्तं प्रवेशयिष्यसि। विपर्ययेऽस्याः पितुः समीपनयनमवस्थितमेव' इति। राज्ञानुमतश्च तां गृहीत्वा स्वगृहं गन्तुं प्रवृत्तः। ततः—'भगवति वसुधे देहि मे विवरम्' इति रुदतीं तमनु प्रस्थितां स्वानि भाग्यानि निन्दन्तीं तां बालां स्त्रीसंस्थानमेकं ज्योतिरुत्क्षिप्य जगाम। पुरोधसा प्रतिनिवृत्याख्याते तस्मिन्नाश्चर्ये पर्याकुलो दुष्यन्तः शयनगृहं प्रविवेश॥

षष्ठाङ्के—वहति काल एकदा शक्रावताराभ्यन्तरवर्ती कश्चिद्धीवरो महामूल्यरत्नोपेतमङ्गुलीयकं विक्रयाय दर्शयन्नगररक्षिभ्यां गृहीतो नागरिकसमीपं नीतोऽकथयत्—'खण्डशः कल्पितस्य रोहितमत्स्यस्योदरान्मयेदं लब्धम्' इति। तच्छ्रुत्वा नागरिको राजकुलं गत्वा राजशासनं प्रतीक्ष्य प्रत्यागतो रक्षिणावाह—'मुच्यतामेष जालोपजीवी। उपपन्नोऽस्याङ्गुलीयकागमवृत्तान्तः। एष भर्त्राङ्गुलीयकमूल्यसंमितः प्रसादोऽपि दत्तः।' इति। अथाङ्गुलीयकदर्शनादनुस्मृतशकुन्तलावृत्तान्तः पश्चात्तापमुपगतो राजा न क्वचिदपि निवृतिं लेभे। केवलं वयस्यमाधव्यद्वितीयः शकुन्तलावृत्तान्तं स्मरन्मुहुर्मुहुरात्मचेष्टितं निन्दन् शकुन्तलाप्रतिकृतिलेखनादिना तद्गतैरालापैश्च दिवसं निन्ये। स्वप्नसमागमोऽप्यस्य प्रजागरात्खिलीभूतः। बाष्पप्रवृत्तिश्चित्रगताया अपि दर्शनं नाददात्। एकदा तु पौरकार्यावेक्षणनियुक्तेनामात्येन पत्रिकान्तरे लिखितमनपत्यस्य सार्थवाहस्य धनमित्रस्य नौव्यसने निधनं श्रुत्वा राजगामी तस्यार्थ इति चामात्येन लिखितं पठित्वात्मनोऽनपत्यतां स्मरन् मदन्ते पुरुवंशश्रिय एष एव वृत्तान्त इति मनसि भावयन् द्विगुणीकृतोद्वेगो मोहमुपागमत्। एतं सर्वं वृत्तान्तं मेनकानियुक्ता सानुमती नाम काचिदप्सराः तिरस्करिणीप्रच्छन्ना प्रत्यक्षीकृत्य स्वसख्ये प्रियं निवेदयितुं जगाम। अत्रान्तरेऽदृष्टरूपेण केनापि सत्त्वेन

गृहीतो माधव्योऽब्रह्मण्यमुद्घोषितवान् । प्रत्यागतो राजा तमार्तस्वरं श्रुत्वा स्ववयस्यपरिभाविनस्तस्य वधार्थं धनुष्यस्त्रं संदधे । तदा माधव्यमुत्सृज्येन्द्रसारथिर्मातलिराविर्भूय 'हरिणा तवासुराः शरव्यं कृतास्तेष्विदं धनुर्विकृष्यतां न मादृशेषु' इत्युवाच । राज्ञा स्वागतेनाभिनन्दितश्च तस्मा आगमनकारणमाह—'कालनेमिप्रसूतिर्दुर्जयो नाम दानवगणस्ते सख्युरिन्द्रस्याजय्योऽस्ति । तस्य त्वं निहन्ता स्थितः । अत आत्तशस्त्रो भवानिममैन्द्रं रथमारुह्य विजयाय प्रतिष्ठताम्' इति । तच्छ्रुत्वा दुष्यन्तः 'अनुगृहीतोऽहममुया मघोनः संभावनया' इत्युक्त्वा माधव्यमात्मगमनमन्तरेणामात्यमार्यपिशुनं परिगृहीतार्थं कर्तुं नियुज्य स्वयमैन्द्रं रथमारुह्य दिवं जगाम ॥

सप्तमाङ्के—कृतदेवकार्यो मघोना सत्क्रियाविशेषेण संभावितो दुष्यन्तो दिवः पृथिवीं निवर्तमानो हेमकूटं नाम किंपुरुषपर्वतं दृष्ट्वा तत्र तपस्यतो भगवतो मारीचस्य दर्शनलालसो मातलिना संयन्त्रिताद्रथादवततार । ततो राजागमनं कश्यपाय निवेदयितुं गते मातलावशोकमूलमध्यासीनो नरपतिः शुभसूचकं निमित्तमनुभवन् तापसीभ्यां निषिध्यमानमपि प्रक्रीडितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कर्षन्तं कमपि बालमपश्यत् । तदौरस इव पुत्रे तस्मिन्राज्ञो मनोऽस्निह्यत् । महतस्तेजसो बीजं कस्यायमात्मजः स्यादिति विमृशन् प्रसारिते तस्य करे चक्रवर्तिलक्षणमप्यपश्यत् । तच्चास्य प्रथममाशाजननमभूत् । वाङ्मात्रेण विरमयितुमशक्योऽयमिति मत्वैका तापसी तं प्रलोभयितुं मृत्तिकामयूरमानेतुमाश्रमं जगाम । अथान्या राजानं दृष्ट्वाह—'भद्रमुख मोचयानेन दुर्मोचहस्तग्रहेण बाध्यमानं बालमृगेन्द्रम् ।' इति । ततस्तद्वचनमनुतिष्ठन् बालस्पर्शमुपलभ्य कामपि निर्वृतिं गतः स तां तस्य व्यपदेशं पप्रच्छ । सा च तस्य पुरुवंशप्रभवमप्सरःसंभूतिं चाख्यत् । एतद्द्वितीयमाशाजननमभूत् । अथ तत्तद्व्यतिकरेण आत्मन एवायं पुत्र इति जातप्रत्ययस्तं बालं परिष्वज्य तापसीभ्यां तमुदन्तमुपलभ्य तत्रागतां शकुन्तलामभिननन्द । पादप्रणामादिना च तस्या विषादशल्यमपानयत् । तादृशं तं दृष्ट्वा तत्रोपस्थितो मातली राजानं दिष्ट्याऽवर्धयत् । अनन्तरं सदारपुत्रो दुष्यन्तो भगवन्तं कश्यपमदितिं च द्रष्टुमगच्छत् । मारीचोऽपि तावुभावाशिषानुगृह्य 'दुर्वाससः शापदोषादियं तपस्विनी त्वया प्रत्यादिष्टा नान्यथा । स चायं शापोऽङ्गुलीयकदर्शनावसानः' इति कथयित्वा प्रत्यादेशविषये उभावपि निर्वृतचित्तावकरोत् । मेनकापि तत्रैव परिचरन्ती भर्तृसमागतां शकुन्तलां दृष्ट्वा सुखिता बभूव । दुष्यन्तोऽपि मारीचेन विसृष्टः सदारकया शकुन्तलया सह पुरं निवृत्तः पौरैरभिनन्दे ॥

अथ

शकुन्तलोपाख्यानम् ।

(१)

श्रीमहाभारते आदिपर्वणि

जनमेजय उवाच—

संभवं भरतस्याहं चरितं च महामतेः । शकुन्तलायाश्चोत्पत्तिं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
दुष्यन्तेन च वीरेण यथा प्राप्ता शकुन्तला । श्रोतुमिच्छामि तत्त्वज्ञ सर्वं मतिमतां वर ॥

वैशंपायन उवाच—

स कदाचिन्महाबाहुः प्रभूतबलवाहनः । वनं जगाम गहनं हयनागशतैर्वृतः ॥
बलेन चतुरङ्गेण वृतः परमवल्गुना । निर्ययौ परमप्रीत्या वनं मृगजिघांसया ॥
सुपर्णप्रतिमेनाथ रथेन वसुधाधिपः । महीमापूरयामास घोषेण त्रिदिवं तथा ॥
स गच्छन्ददृशे धीमान्नन्दनप्रतिमं वनम् । तद्वनं मनुजव्याघ्र सभृत्यबलवाहनः ॥
लोडयामास दुष्यन्तः सूदयन्विविधान्मृगान् । चचार स विनिघ्नन्वै वन्यांस्तत्र मृगद्विजान्
तत्र विद्रुतयूथानि हतयूथपतीनि च । मृगयूथान्यथौत्सुक्याच्छन्दांश्चक्रुस्ततस्ततः ॥
तद्वनं बलमेघेन शरधारेण संवृतम् । व्यरोचत मृगाकीर्णं राज्ञा हतमृगाधिपम् ॥
ततो मृगसहस्राणि हत्वा सबलवाहनः । राजा मृगप्रसङ्गेन वनमन्यद्विवेश ह ॥
पुष्पितैः पादपैः कीर्णमतीव सुखशाद्वलम् । विपुलं मधुरारावैर्नादितं विहगैस्तथा ॥
एवंगुणसमायुक्तं ददर्श स वनं नृपः । नदीकच्छोद्भवं कान्तमुच्छ्रितध्वजसंनिभम् ॥
प्रेक्षमाणो वनं तत्तु संप्रहृष्टविहंगमम् । आश्रमप्रवरं रम्यं ददर्श च मनोरमम् ॥
नानावृक्षसमाकीर्णं संप्रज्वलितपावकम् । मालिनीमभितो राजन्नदीं पुण्यां सुखोदकाम् ॥
पुण्यस्वाध्यायसंघुष्टां तापसैरुपशोभिताम् । तस्यास्तीरे भगवतः काश्यपस्य महात्मनः ॥
आश्रमप्रवरं रम्यं महर्षिगणसेवितम् । नदीमाश्रमसंबद्धां दृष्ट्वाश्रमपदं तथा ॥
चकाराभिप्रवेशाय मतिं स नृपतिस्तदा । महर्षिं काश्यपं द्रष्टुमथ कण्वं तपोधनम् ॥
अवस्थाप्य वनद्वारि सेनामिदमुवाच सः । मुनिं विरजसं द्रष्टुं गमिष्यामि तपोवनम् ॥
काश्यपं स्थीयतामत्र यावदागमनं मम । सामात्यो राजलिङ्गानि सोऽपनीय नराधिपः ॥
पुरोहितसहायश्च जगामाश्रममुत्तमम् । तत्र तत्र च विप्रेन्द्रान्नियतान्संशितव्रतान् ॥
जपहोमपरान्सिद्धान्ददर्श परवीरहा । नापश्यच्चाश्रमे तस्मिंस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥
सोऽपश्यमानस्तमृषिं शून्यं दृष्ट्वा तमाश्रमम् । उवाच क इहेत्युच्चैर्वनं संनादयन्निव ॥

---

1 In these extracts lines giving unnecessary and lengthy details have been omitted, but care has been taken to preserve the thread of the narrative intact.

श्रुत्वाथ तस्य तं शब्दं कन्या श्रीरिव रूपिणी । निश्चक्रामाश्रमात्तस्मात्तापसीवेषधारिणी ॥
सा तं दृष्ट्वैव राजानं दुष्यन्तमसितेक्षणा । स्वागतं त इति क्षिप्रमुवाच प्रतिपूज्य च ॥
आसनेनार्चयित्वा च पाद्येनार्घ्येण चैव हि । पप्रच्छानामयं राजन्कुशलं च नराधिपम् ॥
उवाच स्मयमानेव किं कार्यं क्रियतामिति । तामब्रवीत्ततो राजा कन्यां मधुरभाषिणीम् ॥
आगतोऽहं महाभागमृषिं कण्वमुपासितुम् । क्व गतो भगवान्भद्रे तन्ममाचक्ष्व शोभने ॥

शकुन्तलोवाच—

गतः पिता मे भगवान्फलान्याहर्तुमाश्रमात् । मुहूर्तं संप्रतीक्षस्व द्रष्टास्येनमुपागतम् ॥

वैशंपायन उवाच—

अपश्यमानस्तमृषिं तया चोक्तस्तथा च सः । तां दृष्ट्वा च वरारोहां श्रीमतीं चारुहासिनीम् ॥
विभ्राजमानां वपुषा तपसा च दमेन च । रूपयौवनसंपन्नामित्युवाच महीपतिः ॥
कासि कस्यासि सुश्रोणि किमर्थं चागता वनम् । एवं रूपगुणोपेता कुतस्त्वमसि शोभने ॥
दर्शनादेव हि शुभे त्वया मेऽपहृतं मनः । इच्छामि त्वामहं ज्ञातुं तन्ममाचक्ष्व शोभने ॥
एवमुक्ता तु सा कन्या तेन राज्ञा तदाश्रमे । उवाच हसती वाक्यमिदं सुमधुराक्षरम् ॥
कण्वस्याहं भगवतो दुष्यन्त दुहिता मता । तपस्विनो धृतिमतो धर्मज्ञस्य मनीषिणः ॥

दुष्यन्त उवाच—

ऊर्ध्वरेता महाभागो भगवाँल्लोकपूजितः । चलेद्धि वृत्ताद्धर्मोऽपि न चलेत्संशितव्रतः ॥
कथं त्वं तस्य दुहिता संभूता वरवर्णिनि । संशयो मे महानत्र तं मे छेत्तुमिहार्हसि ॥

शकुन्तलोवाच—

यथायमागमो मह्यं यथा चेदमभूत्पुरा । शृणु राजन्यथातत्त्वं यथास्मि दुहिता मुनेः ॥
ऋषिः कश्चिदिहागम्य मम जन्माभ्यनोदयत् । तस्मै प्रोवाच भगवान्यथा तच्छृणु पार्थिव ॥

कण्व उवाच—

तप्यमानः किल पुरा विश्वामित्रो महत्तपः । सुभृशं तापयामास शक्रं सुरगणेश्वरम् ॥
तपसा दीप्तवीर्योऽयं स्थानान्मां च्यावयेदिति । भीतः पुरंदरस्तस्मान्मेनकामिदमब्रवीत् ॥
श्रेयो मे कुरु कल्याणि यत्त्वां वक्ष्यामि तच्छृणु । असावादित्यसंकाशो विश्वामित्रो महातपाः
तप्यमानस्तपो घोरं मम कम्पयते मनः । चर तस्य तपोविघ्नं कुरु मे प्रियमुत्तमम् ॥
लोभयित्वा वरारोहे तपसस्तं निवर्तय ॥

मेनकोवाच—

त्वयैवमुक्ता च कथं समीपमृषेर्न गच्छेयमहं सुरेन्द्र ।
कामं तु मे मारुतस्तत्र वासः प्रक्रीडिताया विवृणोतु देव ॥
भवेच्च मे मन्मथस्तत्र कार्ये सहायभूतश्च तव प्रसादात् ॥

कण्व उवाच—

एवमुक्तस्तया शक्रः संदिदेश सदागतिम् । प्रातिष्ठत तदा काले मेनका वायुना सह ॥

अथापश्यद्वरारोहा तपसा दग्धकिल्बिषम् । विश्वामित्रं तप्यमानं मेनका भीरुराश्रमे ॥

अभिवाद्य ततः सा तं प्राक्रीडदृषिसंनिधौ ।अपोवाह च वासोऽस्या मारुतः शशिसंनिभम् ॥
तस्या रूपगुणं दृष्ट्वा स तु विप्रर्षभस्तदा । चकार भावसंसर्गं तया कामवशं गतः ॥
न्यमन्त्रयत चाप्येनां सा चाप्यैच्छदनिन्दिता । तौ तत्र सुचिरं कालमुभौ व्याहरतां तदा ॥
स मुनिर्जनयामास मेनकायां शकुन्तलाम् । जातमुत्सृज्य तं गर्भं मेनका मालिनीमनु ॥
कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम् । पर्यरक्षन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् ॥
उपस्प्रष्टुं गतश्चाहमपश्यं शयितामिमाम् । निर्जने विपिने रम्ये शकुन्तैः परिवारिताम् ॥
आनयित्वा ततश्चैनां दुहितृत्वे न्यवेशयम् ॥
शरीरकृत्प्राणदाता यस्य चान्नानि भुञ्जते । क्रमेणैते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मशासने ॥
निर्जने तु वने यस्माच्छकुन्तैः परिवारिता । शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि ततो मया ॥
एवं दुहितरं विद्धि मम विप्र शकुन्तलाम् । शकुन्तला च पितरं मन्यते मामनिन्दिता ॥

शकुन्तलोवाच—

सुतां कण्वस्य मामेवं विद्धि त्वं मनुजाधिप । इति ते कथितं राजन्यथावृत्तं श्रुतं मया ॥

दुष्यन्त उवाच—

सुव्यक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणि भाषसे । भार्या मे भव सुश्रोणि ब्रूहि किं करवाणि ते ॥
सर्वं राज्यं तवाद्यास्तु भार्या मे भव शोभने । गान्धर्वेण च मां भीरु विवाहेनैहि सुन्दरि ॥

शकुन्तलोवाच—

फलाहारी गतो राजन्पिता म इत आश्रमात् ।
मुहूर्तं त्वं प्रतीक्षस्व स मां तुभ्यं प्रदास्यति ॥

दुष्यन्त उवाच—

इच्छामि त्वां वरारोहे भजमानामनिन्दिते । आत्मनो बन्धुरात्मैव गतिरात्मैव चात्मनः ॥
आत्मनैवात्मनो दानं कर्तुमर्हसि धर्मतः । अष्टावेव समासेन विवाहा धर्मतः स्मृताः ॥
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः ॥
गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रे धर्म्यौ तौ मा विशङ्किथाः ॥
सा त्वं मम सकामस्य सकामा वरवर्णिनि । गान्धर्वेण विवाहेन भार्या भवितुमर्हसि ॥

शकुन्तलोवाच—

यदि धर्मपथस्त्वेष यदि चात्मा प्रभुर्मम । प्रदाने पौरवश्रेष्ठ शृणु मे समयं प्रभो ॥
सत्यं मे प्रतिजानीहि यथा वक्ष्याम्यहं रहः । मयि जायेत यः पुत्रः स भवेत्त्वदनन्तरम् ॥
युवराजो महाराज सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । यद्येतदेवं दुष्यन्त अस्तु मे संगमस्त्वया ॥

वैशंपायन उवाच—

एवमस्त्विति तां राजा प्रत्युवाचाविचारयन् ।अपि च त्वां हि नेष्यामि नगरं स्वं शुचिस्मिते॥
यथा त्वमर्हा सुश्रोणि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । एवमुक्त्वा स राजर्षिस्तामनिन्दितगामिनीम् ॥
जग्राह विधिवत्पाणावुवास च तया सह । विश्वास्य चैनां स प्रायादब्रवीच्च पुनः पुनः ॥
प्रेषयिष्ये तवार्थाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम् । तया त्वां नाययिष्यामि निवासं स्वं शुचिस्मिते ॥
इति तस्याः प्रतिश्रुत्य स नृपो जनमेजय । मनसा चिन्तयन्प्रायात्काश्यपं प्रति पार्थिवः ॥

भगवांस्तपसा युक्तः श्रुत्वा किं नु करिष्यति । एवं संचिन्तयन्नेव प्रविवेश स्वकं पुरम् ॥
मुहूर्तयाते तस्मिंस्तु कण्वोऽप्याश्रममागमत् । शकुन्तला च पितरं ह्रिया नोपजगाम तम् ॥
विज्ञायाथ च तां कण्वो दिव्यज्ञानो महातपाः । उवाच भगवान्प्रीतः पश्यन्दिव्येन चक्षुषा ॥
त्वयाद्य भद्रे रहसि मामनादृत्य यः कृतः । पुंसा सह समायोगो न स धर्मोपघातकः ॥
क्षत्रियस्य हि गान्धर्वो विवाहः श्रेष्ठ उच्यते । सकामायाः सकामेन निर्मन्त्रो रहसि स्मृतः ॥
धर्मात्मा च महात्मा च दुष्यन्तः पुरुषेश्वरः । अभ्यगच्छः पतिं यं त्वं भजमानं शकुन्तले ॥
महात्मा जनिता लोके पुत्रस्तव महाबलः । य इमां सागरापाङ्गीं कृत्स्नां भोक्ष्यति मेदिनीम् ॥

शकुन्तलोवाच—

मया पतिर्वृतो योऽसौ दुष्यन्तः पुरुषोत्तमः । तस्मै ससचिवाय त्वं प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥

कण्व उवाच—

प्रसन्न एव तस्याहं त्वत्कृते वरवर्णिनि । गृहाण च वरं मत्तस्त्वं शुभे यदभीप्सितम् ॥

वैशंपायन उवाच—

ततो धर्मिष्ठतां वव्रे राज्याच्चास्खलनं तदा । शकुन्तला पौरवाणां दुष्यन्तहितकाम्यया ॥
प्रतिज्ञाय तु दुष्यन्ते प्रतियाते शकुन्तला । असूयत च वामोरूः कुमारममितौजसम् ॥
त्रिषु वर्षेषु पूर्णेषु दीप्तानलसमद्युतिम् । रूपौदार्यगुणोपेतं दौष्यन्तिं जनमेजय ॥
जातकर्मादिसंस्कारं कण्वः पुण्यकृतां वरः । विधिवत्कारयामास वर्धमानस्य धीमतः ॥
दन्तैः शुक्लैः शिखरिभिः सिंहसंहननो महान् । चक्राङ्कितकरः श्रीमान्महामूर्धा महाबलः ॥
कुमारो देवगर्भाभः स तत्राशु व्यवर्धत । षड्वर्ष एव बालः स कण्वाश्रमपदं प्रति ॥
सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्च महिषांश्च गजांस्तथा । बबन्ध वृक्षे बलवानाश्रमस्य समीपतः ॥
आरोहन्दमयंश्चैव क्रीडंश्च परिधावति । ततोऽस्य नाम चक्रुस्ते कण्वाश्रमनिवासिनः ॥
अस्त्वयं सर्वदमनः सर्वान्हि दमयत्यसौ । स सर्वदमनो नाम कुमारः समपद्यत ॥
तं कुमारमृषिर्दृष्ट्वा कर्म चास्यातिमानुषम् । समयो यौवराज्यायेत्यब्रवीच्च शकुन्तलाम् ॥
तस्य तद्बलमाज्ञाय कण्वः शिष्यानुवाच ह । शकुन्तलामिमां शीघ्रं सहपुत्रामितो गृहात् ॥
भर्तुः प्रापयतागारं सर्वलक्षणपूजितम् । नारीणां चिरवासो हि बान्धवेषु न रोचते ॥
कीर्तिचारित्रधर्मघ्नस्तस्मान्नयत मा चिरम् । तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे प्रातिष्ठन्त महौजसः ॥
शकुन्तलां पुरस्कृत्य सपुत्रां गजसाह्वयम् । गृहीत्वामरगर्भाभं पुत्रं कमलोचनम् ॥
आजगाम ततः शुभ्रूर्दुष्यन्तं विदिताद्वनात् । आभिसृत्य च राजानं विदिता च प्रवेशिता ॥
सह तेनैव पुत्रेण बालार्कसमतेजसा । निवेदयित्वा ते सर्वे स्वाश्रमं पुनरागताः ॥
पूजयित्वा यथान्यायमब्रवीच्च शकुन्तला । अयं पुत्रस्त्वया राजन्यौवराज्येऽभिषिच्यताम् ॥
यथा मत्संगमे पूर्वं कृतो यः समयस्त्वया । सोऽथ श्रुत्वैव तद्वाक्यं तस्या राजा स्मरन्नपि
अब्रवीन्न स्मरामीति कस्य त्वं दुष्टतापसि । धर्मकामार्थसंबन्धं न स्मरामि त्वया सह ॥
गच्छ वा तिष्ठ वा कामं यद्वापीच्छसि तत्कुरु । सैवमुक्ता वरारोहा व्रीडितेव तपस्विनी ॥
निःसंज्ञेव च दुःखेन तस्थौ स्थूणेव निश्चला । संरम्भामर्षताम्राक्षी स्फुरमाणौष्ठसंपुटा ॥

कटाक्षैर्निर्दहन्तीव तिर्यग्राजानमैक्षत । आकारं गूहमाना च मन्युना च समीरिता ॥

तपसा संभृतं तेजो धारयामास वै तदा । सा मुहूर्तमिव ध्यात्वा दुःखामर्षसमन्विता ॥
भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य क्रुद्धा वचनमब्रवीत् । जानन्नपि महाराज कस्मादेवं प्रभाषसे ॥
न जानामीति निःशङ्कं यथान्यः प्राकृतो जनः ॥
योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ॥
किं नु कर्माशुभं पूर्वं कृतवत्यस्मि जन्मनि । यदहं बान्धवैस्त्यक्ता बाल्ये संप्रति च त्वया ॥
कामं त्वया परित्यक्ता गमिष्यामि स्वमाश्रमम् । इमं तु बालं संत्यक्तुं नार्हस्यात्मजमात्मना

दुष्यन्त उवाच—

न पुत्रमभिजानामि त्वयि जातं शकुन्तले । असत्यवचना नार्यः कस्ते श्रद्धास्यते वचः ॥
अश्रद्धेयमिदं वाक्यं कथयन्ती न लज्जसे । विशेषतो मत्सकाशे दुष्टतापसि गम्यताम् ॥
सर्वमेतत्परोक्षं मे यत्त्वं वदसि तापसि । नाहं त्वामभिजानामि यथेष्टं गम्यतां त्वया ॥

शकुन्तलोवाच—

आत्मानं सत्यधर्मौ च पालयन्पृथिवीपते । नरेन्द्रसिंह कपटं न वोढुं त्वमिहार्हसि ॥
नास्ति सत्यसमो धर्मो न सत्याद्विद्यते परम् । न हि तीव्रतरं किंचिदनृतादिह विद्यते ॥
राजन्सत्यं परं ब्रह्म सत्यं च समयः परः । मा त्याक्षीः समयं राजन्सत्यं संगतमस्तु ते ॥
अनृते चेत्प्रसङ्गस्ते श्रद्दधासि न चेत्स्वयम् । आत्मना हन्त गच्छामि त्वादृशे नास्ति संगत॥
त्वामृतेऽपि हि दुष्यन्त शैलराजावतंसिकाम् । चतुरन्तामिमामुर्वीं पुत्रो मे पालयिष्यति ॥

वैशंपायन उवाच—

एतावदुक्त्वा राजानं प्रातिष्ठत शकुन्तला । अथान्तरीक्षाद्दुष्यन्तं वागुवाचाशरीरिणी ॥
भरस्व पुत्रं दुष्यन्त मावमंस्थाः शकुन्तलाम् । त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला
शाकुन्तलं महात्मानं दौष्यन्तिं भर पौरवम् । भर्तव्योऽयं त्वया यस्मादस्माकं वचनादपि ॥
तस्माद्भवत्वयं नाम्ना भरतो नाम ते सुतः । तच्छ्रुत्वा पौरवो राजा व्याहृतं त्रिदिवौकसाम्
पुरोहितममात्यांश्च संप्रहृष्टोऽब्रवीदिदम् । शृण्वन्त्वेतद्भवन्तोऽस्य देवदूतस्य भाषितम् ॥
अहं चाप्येवमेवैनं जानामि स्वयमात्मजम् । यद्यहं वचनादेव गृह्णीयामेवमात्मजम् ॥
भवेद्धि शङ्क्यो लोकस्य नैव शुद्धो भवेदयम् ॥

वैशंपायन उवाच—

तं विशोध्य तदा राजा देवदूतेन भारत । हृष्टः प्रमुदितश्चापि प्रतिजग्राह तं सुतम् ॥
मूर्ध्नि चैनमुपाघ्राय सस्नेहं परिषस्वजे । तां चैव भार्यां दुष्यन्तः पूजयामास धर्मतः ॥
अब्रवीच्चैव तां राजा सान्त्वपूर्वमिदं वचः । कृतो लोकपरोक्षोऽयं संबन्धो वै त्वया सह ॥
तस्मादेतन्मया देवि तच्छुद्ध्यर्थं विचारितम् । मन्यते चैव लोकस्ते स्त्रीभावान्मयि संगतम्
पुत्रश्चायं वृतो राज्ये मया तस्माद्विचारितम् । यच्च कोपितयात्यर्थं त्वयोक्तोऽस्म्यप्रियं प्रिये
प्रणयिन्या विशालाक्षि तत्क्षान्तं ते मया शुभे । दुष्यन्तस्तु ततो राजा पुत्रं शाकुन्तलं तदा
भरतं नामतः कृत्वा यौवराज्येऽभ्यषेचयत् । स विजित्य महीपालांश्चकार वशवर्तिनः ॥
चचार च सतां धर्मं प्राप चानुत्तमं यशः । स राजा चक्रवर्त्यासीत्सार्वभौमः प्रतापवान् ॥

(२)

श्रीपद्मपुराणे स्वर्गखण्डे ।

शेष उवाच—

दुष्यन्तो नाम राजर्षिश्चन्द्रवंशविभूषणः । पौरवः सुमहातेजा वेदवेदाङ्गपारगः ॥
धनुर्विद्यासुनिपुणः सर्वराजगुणान्वितः । स प्रजाः पालयामास नृपः पुत्रानिवौरसान् ॥
कदाचिन्मृगयां राजा स जगाम बलैर्वृतः । रम्यं स्यन्दनमारुह्य नानामणिगणाचितम् ॥
अथारण्ये ददर्शासौ मृगमत्यन्तमूर्जितम् । तमन्वधावद्राजर्षिर्मृगमात्तशरासनः ॥
मृगोऽपि बलवांस्तस्मिन्नुत्प्लवेन महायशाः । धावत्येव ततो राजा बद्धामर्षोऽनुधावति ॥
ततः कण्वाश्रमाभ्यासे मृगं प्रति महाबलः । संदधे शरमत्युग्रं शब्दभेदिनमाशु वै ॥
तं तथा संहितशरं कण्वशिष्याः सुदूरतः । अब्रुवन्नाश्रममृगो न हन्तव्यो महीपते ॥
तदाश्रममृगेत्येवं कर्णार्धमागते शरे । संजहार महाबाणं पौरवः पौरुषान्वितः ॥
प्रत्याख्यातसमुद्योगस्तृषार्तः स महीपतिः । तोयमन्वेषयन्कन्या ददर्शाप्सरसां समाः ॥
स्वानुरूपघटैः कक्षविन्यस्तैः सरसः पयः । आहृत्य सिञ्चतीर्बाला वन्यानाश्रमपादपान् ॥
तासां मध्येऽतिरम्याङ्गी कन्या नाम्ना शकुन्तला । राजानं प्रेक्ष्य सुस्निग्धमुवाच वचनं द्विज
त्वमद्यातिथिरायातः सत्कृतो यास्यसि ध्रुवम् । इदमासनमेतत्ते पाद्यमर्घ्यं च गृह्यताम् ॥
तद्वागमृतसंतुष्टो गृहीत्वातिथिसत्क्रियाम् । मदनाशुगसंपातकिंचित्स्पृष्टमनोरथः ॥
उवाच राजा दुष्यन्तः कासि कस्यासि भाविनि । पश्यामि त्वां वरारोहे देवीमिव दिवश्च्युताम्
राजन्योऽहं पुरुकुले दुष्यन्तो नाम भूपतिः । तच्छ्रुत्वा सा सखीं प्राह कथय त्वं ममोद्भवम्

सख्युवाच—

राजन्यो गाधितनयो विश्वामित्रो महामनाः । ब्रह्मण्यार्थी तपस्तेपे बहुवर्षसहस्रकम् ॥
तद्दृष्ट्वा भयमापन्नः शक्रः संमन्त्र्य दैवतैः । मेनकां प्रेषयामास तपोविघ्नाय पार्थिव ॥
सागत्य पुरतस्तस्य स्वर्गाभरणभूषिता । प्रलोभयामास मुनिं विश्वामित्रं सुविभ्रमैः ॥
जितेन्द्रियोऽपि कामेन तदपाङ्गधनुश्च्युतैः । कटाक्षबाणै राजेन्द्र विव्यधे गाधिनन्दनः ॥
धैर्यच्युतोऽथ बाहुभ्यामाश्लिष्यन्मेनकां मुहुः । रेमे च मदनाविष्टः क्षणात्संज्ञामवाप सः
व्रीडितस्तां विसृज्याथ वनेऽस्मिन्प्रययौ द्रुतम् । मेनकापि च तं गर्भं विमुच्य गहने वने
शक्रलोकं समापेदे न प्रैक्षत पुनर्नृप । शकुन्तैरथ गर्भोऽसौ ररक्षे पृथिवीपते ॥
अतः शकुन्तला नाम नृपेयं वरवर्णिनी । कण्वस्तु सुमहातेजाः कन्यां वीक्ष्य वने स्थिताम्
अनुकम्प्य स्वसुतात्वे कल्पयामास सुन्दरीम् । मुनिना संभृता कन्या तं तातं मन्यते सदा
सुतां कण्वस्य विद्धीमां मुनिवर्यस्य भूपते ॥

दुष्यन्त उवाच—

सुव्यक्तं राजपुत्रीयं यथा कल्याणि भाषसे । अन्यथा पौरवाणां हि मनो नैवानुरज्यति ॥
भार्या भवतु सुश्रोणी ममेयं मृगलोचना । सर्वं राज्यं प्रदास्यामि भार्या भवतु ते सखी ॥
गान्धर्वेण च मां वीरविवाहेन वृणोतु च । विवाहानां हि रम्भोरु गान्धर्वः श्रेष्ठ उच्यते ॥

शकुन्तलोवाच—

फलाहारगतो राजन्पिता म इत आश्रमात् । मुहूर्तं तु प्रतीक्षस्व स मां तुभ्यं प्रदास्यति ॥

दुष्यन्त उवाच—

इच्छामि त्वां वरारोहे भजमानामनिन्दिते । आत्मनो बन्धुरात्मैव गतिरात्मैव चात्मनः ॥
आत्मनैवात्मनो दानं कर्तुमर्हसि सुव्रते । अष्टावेव महाभागे विवाहा वेदसंमताः ॥
ब्राह्मो दैवस्तथार्षश्च प्राजापत्यस्तथासुरः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः ॥
गान्धर्वराक्षसौ क्षत्रे धर्म्यौ तौ मा विशङ्किथाः । सा त्वं मम सकामस्य सकामा वरवर्णिनि
गान्धर्वेणैव धर्मेण भार्या भवितुमर्हसि ॥

शकुन्तलोवाच—

यदि धर्मपथस्त्वेष यदि चात्मा प्रभुर्मम ।
प्रदाने पौरवश्रेष्ठ शृणु मे समयं प्रभो ॥

प्रतिजानीहि सत्यं मे यथा वक्ष्यामि तेऽनघ । मम जायेत यः पुत्रः स भवेत्त्वदनन्तरम् ॥
युवराजो महाराज सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । अभिज्ञानं च राजेन्द्र देहि स्वमङ्गुलीयकम् ॥
यद्येतदेवं राजेन्द्र अस्तु मे संगमस्त्वया ।

शेष उवाच—

एवमस्त्विति तां राजा प्रत्युवाचाविचारयन् ।
अपि च त्वां हि नेष्यामि नगरं स्वं शुचिस्मिते ॥

यथा त्वमर्हा सुश्रोणि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । एवमुक्त्वा स राजर्षिस्तामनिन्दितविग्रहाम् ॥
जग्राह विधिवत्पाणावुवास च तया सह । विश्वास्य चैतां स प्रायादब्रवीच्च पुनः पुनः ॥
प्रेषयिष्ये च नेतुं त्वां वाहिनीं मन्त्रिभिः सह । विभूत्या परयोपेतां नाययिष्यामि सुव्रते ॥

सूत उवाच—

इति तस्याः प्रतिज्ञाय स नृपो मुनिसत्तम । मनसा चिन्तयन्प्रायाद्दत्वा चाप्यङ्गुलीयकम् ॥
काश्यपस्तपसा युक्तः श्रुत्वा किं नु करिष्यति । एवं विचिन्तयन्नेव प्राविशन्नगरं नृपः ॥

शेष उवाच—

एतस्मिन्नन्तरे विप्र कण्वोऽप्याश्रममागमत् । शकुन्तला तु पितरं ह्रिया नोपजगाम तम् ॥
विज्ञायाथ च तां कण्वो दिव्यज्ञानेन मारिष । उवाच भगवान्प्रीतो व्रीडमानां शकुन्तलाम् ॥

कण्व उवाच—

त्वयाद्य भद्रे रहसि मामनाभाष्य यः कृतः । पुंसा सह समायोगो नासौ धर्मोपघातकः ॥

क्षत्रियस्य हि गान्धर्वो विवाहः श्रेष्ठ उच्यते ।
सकामायां सकामस्य निर्मन्त्रो रहसि स्मृतः ॥

महात्मासौ महाराजः पुरुवंशप्रदीपनः । यं पतिं प्रतिपन्ना त्वं भजमानं शकुन्तले ॥
महात्मा भविता पुत्रस्तव सुभ्रु महाबलः । य इमां भोक्ष्यते कृत्स्नां भूमिं सागरमेखलाम् ॥
स्वनाम्ना ख्यातिमप्यत्र वंशे संजनयिष्यति ॥

शकुन्तलोवाच—

यो मयासौ वृतो राजा पौरवः पुरुषोत्तमः । स त्वयानुमतो यस्मात्कृतार्थास्मि पितः प्रभो॥
प्रसादं कुरु तस्यापि सामात्यस्य महीपतेः ॥

कण्व उवाच—

प्रसन्न एव तस्याहं पूर्वमेव शुचिस्मिते । ब्रह्मण्यः पौरवो राजा धर्मात्मा च विशेषतः॥
कं ददामि वरं तस्मै ब्रूहि कल्याणि मा चिरम् ॥

शेष उवाच—

ततो धर्मिष्ठतां वव्रे राज्याच्चास्खलनं तथा । शकुन्तला पौरवाणां दुष्यन्तहितकाम्यया ॥

सूत उवाच—

परेऽहनि मुनौ याते विरहेण शकुन्तला । न लेभे मनसः शान्तिं चिन्तयन्ती महीपतिम् ॥
क्षणं निःश्वासबहुला सुष्वाप धरणीतले। लिलेख च नखेन क्ष्मां नाललाप सखीजनैः॥
क्षणं विलोकयामास दिगन्ताँल्लोललोचना । ध्यायन्ती जगतीनाथं क्षणं प्राप्तमनोरथा
आस्ते स्म धरणीपृष्ठे ध्यानस्तिमितलोचना । एतस्मिन्नन्तरे विप्र दुर्वासास्तपसा ज्वलन् ॥
आजगामाश्रमपदं कण्वस्य द्विजसत्तम । दूरादुच्चैर्बभाषेऽथ केयं पर्णोटजे स्थिता ॥
विलोकयतु मां प्राप्तमतिथिं भोजनार्थिनम् ॥

शेष उवाच—

इत्युच्चैर्मुहुराभाष्य न प्राप्यातिथिसत्क्रियाम् । तपोधनश्चुकोपाशु शशाप क्रोधनो मुनिः ॥

दुर्वासा उवाच—

यं त्वं चिन्तयसे बाले मनसानन्यवृत्तिना ।
विस्मरिष्यति स त्वां वै अतिथौ मौनशालिनीम् ॥

शेष उवाच—

इत्येवमुक्ते वचने क्रोधाद्दुर्वाससा तदा । सखी प्रियंवदा नाम शुश्राव क्रोधभाषितम् ॥
त्वरयाथ समागम्य पाद्यादिकृतसंचया । प्रसादयामास मुनिं मूर्ध्ना तच्चरणं गता ॥
पौरवस्य इयं राज्ञी दुष्यन्तस्य महीभृतः । चिन्तयन्ती पतिं मुग्धा विरहेण सुविह्वला ॥
न किंचिदंभिजानाति न भवांस्तेन सत्कृतः । नावज्ञानाच्च गर्वाच्च तद्भवान्क्षन्तुमर्हति ॥
यथा न विस्मरेद्राजा शापान्तं कुरु तापस । ततः प्रसन्नो दुर्वासाः प्राह शापान्तकारणम् ॥
विस्मृतिस्तस्य राजर्षेस्तावदेव भविष्यति । प्रियंवदे नृपो यावदभिज्ञानं न पश्यति ॥
इति कृत्वा स शापान्तं गृहीत्वा सत्क्रियां ययौ ॥
अथ तस्यास्तदा गर्भो राजर्षेस्तेजसा भृतः। शशीव विशदे पक्षे वर्धते स्म दिने दिने ॥
अथ तां सप्तमे मासि गर्भे स्फूर्तिमुपेयुषि । उवाच भगवान्कण्वो मुनिमण्डलमध्यगाम् ॥

कण्व उवाच—

कन्या पितृगृहे नैव सुचिरं वासमर्हति । लोकापवादः सुमहांस्तस्मात् पितृवेश्मनि ॥

अतस्त्वां प्रेषयिष्यामि निकटं तस्य भूभृतः । पत्युः प्रेमा हि नारीणां परं सौभाग्यमुच्यते ॥

शकुन्तलोवाच—

पितस्तेऽनुगृहीतास्मि प्रतिदर्शनवार्त्तया । तदद्यैव गमिष्यामि राजर्षेस्तस्य चान्तिकम् ॥
अनुज्ञां देहि मे तात कृपया तापसोत्तम ॥

शेष उवाच—

तच्छ्रुत्वा भगवान्कण्वः स्नेहप्रसरविप्लुतः । अनुज्ञाप्य मुनीनन्यान्मुनिपत्नीश्च सुव्रताः ॥
उवाच परया प्रीत्या प्रेषयामि शकुन्तलाम् । भर्तुर्गृहाय कल्याण्यः कल्याणं कुरुत ध्रुवम् ॥
ताश्च वाक्यं मुनेः श्रुत्वा प्रेमाश्रुक्लिन्नलोचनाः । आशीर्भिरनुकूलाभिः प्रायुञ्जत शकुन्तलाम् ।
विचित्रैरप्याभरणैः केशबन्धादिभिस्तथा । गात्रोद्वर्तनसंमार्ष्टिहरिद्रातैलसंगतैः ॥
भूषयामासुरव्यग्रा मुनिपत्न्यः शकुन्तलाम् । अथ गुल्मलतावृक्षान्हरिणान्हरिणाङ्गनाः ॥
उवाच कण्वः प्रेमार्द्रो मुञ्चन्नश्रुकला मुहुः । युष्माकं परमप्रेम्णा वासितेयं सुता मम ॥
सर्वे कुरुत कल्याणं सुखं यातु शकुन्तला । इति सर्वाननुज्ञाप्य कण्वो मतिमतां वरः ॥

आहूय गौतमीं वृद्धां सखीं चास्याः प्रियंवदाम् ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा शिष्यौ चापि महाव्रतौ ॥

यात यूयं महीभर्तुर्दुष्यन्तस्य पुरं प्रति । इमां शकुन्तलां राज्ञि समर्प्य पुनरेष्यथ ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा गौतमी च प्रियंवदा । मुनिः शार्ङ्गरवः शिष्यस्तथा शारद्वतो मुनिः ॥
शकुन्तलां पुरस्कृत्य पन्थानं प्रतिपेदिरे । अथ मध्याह्नसमये प्राप्य प्राचीं सरस्वतीम् ॥
मुनेः शिष्यौ च मध्याह्नक्रियां चक्रतुरेव तौ । शकुन्तलापि तत्रैव स्नानार्थमुपचक्रमे ॥
प्रियंवदाकरे न्यस्य अभिज्ञानाङ्गुलीयकम् । स्नातुं सरस्वतीतोयमगाहत सुलोचना ॥
प्रियंवदा तु तद्गृह्य वसनाञ्चलमध्यतः । यावन्न्यस्तवती तावत्पपात सलिले द्विज ॥
प्रियंवदा भिया तस्यै वृत्तान्तं न न्यवेदयत् । शकुन्तलापि तत्सख्यै पप्रच्छापि न विस्मृता
ततः स्नात्वा च ते सर्वे समाप्य विधिवत्क्रियाम् । दुष्यन्तपुरमासेदुस्तास्त्रियस्तौ च तापसौ
राजद्वारं समासाद्य कण्वशिष्यौ महामते । ऊचतुस्तौ प्रतीहारं तूर्णं राज्ञे निवेदय ॥
प्रतीहारस्ततो गत्वा राज्ञे सर्वं न्यवेदयत् । राजा पुरोधसं प्राह गौतमं हृदि चिन्तयन् ॥
कथमेतौ मुनेः शिष्यौ स्त्रीभिरेताभिरावृतौ । आगताविह संप्राप्तौ भवानेव हि पृच्छतु ॥
पाद्यादीनि पुरस्कृत्य विधायातिथिसत्क्रियाम् । वासयस्व मुनी विप्र स्वगृहे ताःस्त्रियस्तथा ॥
चेद्विशेषविवक्षापि तयोरस्ति विबुध्य तत् । विज्ञापयिष्यसि पुनस्तद्विचार्य करोम्यहम् ॥

शेष उवाच—

इति तद्वाक्यमादाय पुरोधाः स तपोधनः । पाद्यादीनि पुरस्कृत्य द्वारमागतवान्द्विज ॥
राज्ञोक्तं सर्वमाचष्ट ददर्श च शकुन्तलाम् । पप्रच्छ च मुनी केयं सुन्दरी जगदुद्भवा ॥
अन्तः सत्त्वेव कल्याणी लज्जयाधोमुखी स्थिता ॥

शिष्यावूचतुः—

विश्वामित्रसुता चेयं मेनकागर्भसंभवा । कण्वेन पालिता राज्ञी दुष्यन्तस्य महीपतेः ॥
सेयं संप्रेषिता ब्रह्मन्कण्वेन नृपमन्दिरम् । अस्यैव भूपतेस्तेजो बिभ्रती मृगलोचना ॥

राज्ञे निवेदयत्वद्य तद्भवांस्त्वरया द्विज । पुरोधास्तदुपाकर्ण्य संभ्रमेण महीपतिम् ॥
गत्वा निवेदयामास वृत्तान्तं मुनिभाषितम् । दुष्यन्तस्तदुपश्रुत्य विस्मृतिं परमां गतः ॥
उवाच ब्राह्मणं ब्रह्मन्वचसा कटुना नृपः । नैवं स्मरति मच्चेतः कुत्र का मे विवाहिता ॥
गणिका कापि विप्रेन्द्र च्छलेन समुपागता ॥

पुरोधा उवाच—

न तथा दृश्यते राजन्नन्तःसत्त्वा वराङ्गना । अनुजानीहि राजेन्द्र त्वदन्तिकमुपानय ॥
विलोकय परं रूपं यदि ते स्मृतिरुद्भवेत् । प्रवेशनीया शुद्धान्ते नारी श्रीरिव रूपिणी ॥
इति राज्ञानुनीतेनाभ्यनुज्ञातो द्विजोत्तमः । आनाययामास मुनी ताः स्त्रियश्च सुलक्षणाः॥
आशीर्भिरनुयोज्याथ कण्वशिष्यौ महामती । ऊचतुः कण्वसंदेशं निषण्णौ जगतीपतिम् ॥
त्वामाशिषा वर्धयित्वा प्राह त्वामावयोर्गुरुः । इयं शकुन्तला नाम विश्वामित्रसुतानघ ॥
मृगयाचारिणारण्ये गान्धर्वेण महीपते । विधिना यद्गृहीताभून्ममानुज्ञां विनापि हि ॥
तत्साधुरिति तं मन्ये क्षत्रियाणामयं विधिः । तव सा बिभ्रती तेजो वस्तुं नार्हेऽटजे मम ॥
सेयं प्रगृह्यतां राजन्कल्याणी महिषी तव ॥

राजोवाच—

कति सन्तीह गणिका भ्रमन्त्यः कामसेवया । राजराजस्य महिषी का नो भवितुमिच्छति॥
ब्राह्मणा विविधाः सन्ति तापसाश्छद्मरूपिणः । तासामनुग्रहेणैव समं ताभिर्भ्रमन्ति च ॥
भुञ्जते विपुलान्भोगान्गणिकाभिरुपार्जितान्। निशम्य नृपतेर्वाक्यं शिष्यौ कण्वस्य तापसौ।
शेपतुर्विरहेणास्याः पश्चात्तापमवाप्स्यसि ॥

शेष उवाच—

इत्युक्त्वा तौ गतौ क्रुद्धौ तापसौ ब्रह्मवादिनौ । गौतमस्तौ प्रसाद्याथावासयत्स्वे च वेश्मनि
अथ सा गौतमी वृद्धा जगाद जगतीपतिम् । नैवमर्हसि भो राजन् विश्वामित्रसुतां प्रति ॥
एवं लावण्यमापन्ना क्व दृष्टा गणिका त्वया । अन्तःसत्त्वा महाभागा त्वया राजन्विवाहिता
समाहितेन मनसा स्मर पश्य च सुन्दरीम् । इत्युक्त्वा मोचयामास शिरश्छादनमम्बरम् ॥

राजोवाच—

पौरवाणां कुले जाताः सतां मार्गे कृतासनाः । न वयं रूपमात्रेण गणिकानां भ्रमामहे ॥
एवं वदति भूपाले व्रीडितेव मनस्विनी । निःसख्येन च दुःखेन तस्थौ स्थूणेव निश्चला ॥
संरम्भामर्षताम्राक्षी स्फुरमाणौष्ठसंपुटा । सा मुहूर्तमिव ध्यात्वा दुःखामर्षसमन्विता ॥
भर्तारमभिसंप्रेक्ष्य क्रुद्धा राजानमब्रवीत् । कथं न स्मरसे राजन्मृगयामधिगच्छता ॥
गान्धर्वेण गृहीतो यत्पाणिर्मे विधिना नृप । इति श्रुत्वा स वचनं शापेनास्तमितस्मृतिः ॥
अब्रवीन्न स्मरामि त्वां कस्य त्वं दुष्टतापसि । धर्मकामार्थसंबन्धं न स्मरामि त्वया सह ॥
गच्छ वा तिष्ठ वा कामं यद्वापीच्छसि तत्कुरु ॥

शकुन्तलोवाच—

कुतः प्रियंवदे साध्वि अभिज्ञानमिहानय । धूर्तमेनं सभामध्ये हेपयामि नराधिपम् ॥
प्रियंवदा तु नीचैस्तां जगाद मृगलोचनाम् । कर्णान्तिकं समासाद्य पतितं ते तदम्भसि ॥

तदुपश्रुत्य कल्याणी रम्भेव मरुता हता। पपात भूमौ निश्चेष्टा हा हतास्मीति वादिनी ॥
अथ तां गौतमी वृद्धा बाहुभ्यां मृगलोचनाम् ।आश्लिष्य सान्त्वयामास लेभे संज्ञां ततःपुनः
अथ क्रुद्धा महाभागा सख्यै राज्ञे च भामिनी। उवाचाश्रूणि संमार्ज्य स्मरन्ती पितरं मुनिम्
जानन्नपि महाराज कस्मादेवं प्रभाषसे। न जानामीति निःशङ्कं यथान्यः प्राकृतो जनः ।
योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा ॥
किं नु कर्माशुभं पूर्वं कृतवत्यस्मि जन्मनि । यदहं बान्धवैस्त्यक्ता बाल्ये संप्रति च त्वया ॥

राजोवाच—

न गर्भमभिजानामि त्वयि मत्तेजसार्जितम् । असत्यवचना नार्यः कस्ते श्रद्धास्यते वचः ॥
अश्रद्धेयमिदं वाक्यं कथयन्ती न लज्जसे । विशेषतो मत्सकाशे दुष्टतापसि गम्यताम् ॥
सर्वमेतत्परोक्षं मे यत्त्वं वदसि तापसि। नाहं त्वामभिजानामि यथेष्टं गम्यतां त्वया ॥

शकुन्तलोवाच—

राजन्सत्यं परं ब्रह्म सत्यं च समयः परम् । मा त्याक्षीः समयं राजन्सत्यं संगतमस्तु ते ॥
अनृते चेत्प्रसङ्गस्ते श्रद्दधासि न चेत्स्वयम् । कण्वस्यैवाश्रमं गच्छे त्वादृशे नास्ति संगतम् ॥
ऋतेऽपि त्वां महाराज शैलराजावतंसकाम् । चतुर्वर्णामिमामुर्वीं पुत्रो मे पालयिष्यति ॥
मुनेः कण्वस्य वै वाक्यं भविता कथमन्यथा ।

राजोवाच—

किं नालपन्ति पुंश्चल्य एवमेव सुदुर्वचः। याहि त्वं गच्छ वाचाटे दूषयिष्यन्ति मां जनाः ॥

पुरोधा उवाच—

अत्र वक्ष्यामि ते मन्त्रं श्रृणु राजन्महामते । यावत्प्रसवमत्रैव नारी तिष्ठतु ते गृहे ॥
यदि ते सदृशं पुत्रं कामिन्येषा प्रसोष्यति। ततस्तवैव भार्येति नेत्स्यामस्तदनन्तरम् ॥
शालिबीजाद्विजायेत न कदाचिद्यवाङ्कुरः ।

राजोवाच—

नैषा शुद्धान्तमध्येऽपि मम वासमिहार्हति। संसर्गादपि पुंश्चल्यो दूषयन्ति कुलस्त्रियः ॥

पुरोधा उवाच—

अदृष्टतनयास्योऽसि राजराजोऽपि भूतले। अतस्त्वत्संततौ श्रद्धा राजन्मे जायतेऽधिका ॥
इयं साध्वी वरारोहा कण्वेन परिपालिता । व्यभिचारमतो राजन्नाहं मन्ये मनागपि ॥
यावत्प्रसवमेतां तु वासयेऽहं निजालये। प्रसवे सति कल्याणीं स्वयमेव ग्रहीष्यसि ॥

शेष उवाच—

इत्युक्त्वा गौतमो ब्रह्मन्सान्त्वयित्वा शकुन्तलाम्। स्वगृहायैव तां नेतुं विमना उपचक्रमे ॥
सा चापि मुक्तकण्ठं वै रुदती मृगलोचना। शनैः शनैर्गौतमं तमनुगन्तुं प्रचक्रमे ॥
एतस्मिन्नन्तरे विप्र मेनकाप्सरसां वरा । तेजोरूपा व्योममध्यात्तडित्पातं पपात सा ॥
किमिदं किमिदं चित्रमिति जल्पत्सु सर्वतः। सभास्थेषु च सर्वेषु तेजसा धर्षितेषु च ॥
आलोकने ऽप्यशक्तेषु दुष्यन्ते भयविह्वले। शकुन्तलां समादाय अङ्कमारोप्य सत्वरा ॥
क्षमवां निजगृहे सा तत्केनापि न लक्षितम्। एवं गते तु दुष्यन्तः खेदमाप ततो भृशम् ॥

देवेन चरितां मायामबुध्यत तदा नृपः ॥

शेष उवाच—

एकदा स महीपालो मन्त्रिभिर्ब्राह्मणैः सह। प्रजानां वेदितुं वृत्तं बभ्राम नगरे द्विज॥
तत्र राजभटः कश्चिद्दृढमाबध्य धीवरम्। दण्डेन ताडयन्नुग्रैर्वचोभिः समतर्जयत्॥
राजाभरणमेतद्वै यत्त्वया चोरितं छलात्। अतो वध्यत्वमापन्नं त्वां नयामि नृपान्तिके॥
इत्युक्त्वा तं करे गृह्य ताडयन्बहु मूर्धनि। राजान्तिकमुपानीय राजानमिदमब्रवीत्॥
एष धीवरको राजंश्चोराथित्वाङ्गुलीयकम्।
त्वन्नामचिह्नितं लोके विदितं रत्ननिर्मितम्। विक्रेतुमुद्यतः पापो मया दृष्टो महीपते॥
राजा तं प्राह दाशेदं कुतो लब्धमिह त्वया। कथयाभयमेतत्ते दत्तं जानीहि सांप्रतम्॥

धीवर उवाच—

जात्याहं धीवरो राजन्मत्स्यमात्रोपजीवकः। जालेन मत्स्यान्बध्नामि सरस्वत्या हि रोधसि॥
एकदा जालमातत्य सरस्वत्यामहं नृप। स्थितः प्रत्याशया तत्र तीरस्थं तरुमास्थितः॥
रोहितः कोऽपि सुमहाञ्जाले बद्धो बभूव ह। ततोऽहं जालमुत्तार्य दृष्ट्वा रोहितमुद्धृतम्॥
खड्गेन कृत्तवान्सद्यः परमानन्दनिर्वृतः। ततस्तदुदरे लब्धमेतद्रूपाङ्गुलीयकम्॥
कस्येति न विजानामि तदहं नगरे तव। विक्रेतुमागतो बद्धो भटेनानेन भूमिप॥

राजोवाच—

देहि पश्यामि कस्यैतत्किंरूपमङ्गुलीयकम्॥

शेष उवाच—

इत्युक्त्वा पाणिनादाय यावद्राजा स पश्यति। निपतन्ति स्म नेत्राभ्यां तावदेवाश्रुबिन्दवः॥
प्रेयसीं तामनुस्मृत्य तथा गान्धर्वकर्म च। गर्भाधानं च सर्वं तन्मूर्च्छितो निपपात ह॥
तदा पुरोहितामात्या भृशमुद्विग्नचेतसः। उत्थाप्य तं महीपालं निवेश्य च वरासने॥
लब्धसंज्ञं शनैर्बह्मन्पप्रच्छुः किमिदं तव। दुष्यन्तोऽपि समाश्वस्य प्रेयसीं तामनुस्मरन्॥
निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च अश्रुमिश्रमभाषत। प्रत्याख्याता वरारोहा मन्दभाग्येन यन्मया॥
तदद्य मां दुनोत्येव अङ्गुलीयस्य दर्शनात्। तया यदुक्तं मां प्राप्य मम तेजो दधानया॥
नानृतं तत्र वै किंचिन्मयैवानृतकं कृतम्। केनापि दैवयोगेन सर्वं तद्विस्मृतं मया॥
हन्त पापं कृतं भूरि मया निष्करुणात्मना॥

शेष उवाच—

एवं विलपमानं तं राजानं गौतमोऽब्रवीत्। तद्यातं नानुशोचस्व समाश्वस परंतप॥
भद्रं वाप्यथ वाऽभद्रं प्रियमप्रियमेव वा। यद्यातं तद्गतं राजन्नानुशोचन्ति पण्डिताः॥
विमृशत्स्वेव तेष्वेवं देशान्तरचरश्चरः। राज्ञे निवेदयामास यद्दृष्टं सागराम्भसि॥
राजन्सांयात्रिको नाम्ना धनवृद्धिर्महाधनः। विपन्नः सागरे सप्त वाहयन्संभृतास्तरीः॥
स चानपत्यस्तस्येष्टा नावो रत्नैः प्रपूरिताः। तदैव कोषमर्हन्ति गृह्यन्तामचिरेण ताः॥

राजोवाच

यान्तु मे मन्त्रिणः सम्यग्जानन्तु तत्परिग्रहान्। यदि काचिद्भवेद्भार्या गर्भिणी वणिजः
क्वचित्। सैव तद्धनमादद्यान्नाधिकारी तदा नृपः॥

शेष उवाच

तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणो गत्वा विज्ञाय च विशेषतः । राज्ञे निवेदयामासुर्वृत्तान्तं ब्राह्मणर्षभ॥
अत्रैव नगरे राजन्भार्या तस्य विलासिनी । अन्तःसत्वा वणिक्पुत्री वर्तते च पतिव्रता॥
राजा प्राह तरीस्थानि यानि यानि धनानि चातानि तस्यै ददत्वद्य भटा मे यान्तु सत्वराः॥
इति प्रस्थाप्य राजेन्द्रो भटांस्तद्धनरक्षणे । द्विगुणेनैव शोकेन दह्यते स्म ततोऽब्रवीत् ॥
एवमेव ममाप्यन्ते मम राज्यस्य दुर्गतिः । कं यास्यति महीयं हि धार्मिकं वाप्यधार्मिकम्॥
अन्तःसत्त्वा महाभागा या मे भार्याप्युपस्थिता।उपेक्षिता प्रमादेन मन्दभाग्येन सा मया॥
अत ऊर्ध्वं मया दत्तं पानीयं विविधानि च। पास्यन्ति पितरः कोष्णनिश्वासेन मलीमसम्
एवं विलपमानस्य दुष्यन्तस्य महीपते। व्यतीयुस्त्रीणि वर्षाणि शोचतोऽहर्निशं द्विज ॥
अथासौ देवराजेन समाहूतो ययौ दिवम् । त्रिदिवेशैरवध्यानां निधनाय सुरद्विषाम् ॥
निर्वाह्य देवताकर्म रथं मातलिसारथिम् । आरुह्य भुवमायास्यन्मारीचाश्रममागमत् ॥
तत्र काचिज्जरानारी ब्राह्मणी बालमद्भुतम्। लालयन्ती नृपं वीक्ष्य ददावासनमन्तिके ॥
बालस्तु तावद्वेगेन प्रविश्य गहनं वनम् । निबध्य पञ्च पञ्चास्याँल्लताभिः समुपानयत् ॥
उवाच वृद्धामेतेषां कति दन्ताः समुन्नताः । निम्ना वा कति मध्या वा गणयित्वा वदाशु मे॥
दुष्यन्तस्तु तदालक्ष्य बालस्याद्भुतविक्रमम्। चिन्तयामास मेधावी भार्याविरहकातरः ॥
पौरवादप्यहो बालो धत्तेऽधिकपराक्रमम्। सर्वराजश्रिया युक्तो न विप्रस्तदयं भवेत् ॥
चेतो मे वहते स्नेहं दृष्ट्वा बालं दुरासदम्। कारणं तत्र पश्यामि यन्ममेयमपुत्रता ॥
इति चिन्तापरे राज्ञि सिंहः कोऽपि स्वबन्धनम्।छित्वा नखेन दुर्वार्यो गन्तुं प्राक्रमत द्विज।
दूरादुप्लुत्य तं बालो निगृह्य पुनरेव तम् । उवाच किं रे पञ्चास्य प्राप्तोऽसि ब्रह्मबालकम्।
पौरवोऽस्मि न जानासि क्षत्रियो रणकोविदः। तदुपश्रुत्य राजर्षेः किंचिदुच्छ्वसितं मनः ॥
बालभाषितमित्येव सम्यक्श्रद्धापि नो भवेत्। अथापश्यत्कश्यपोऽपि वनात्कुशसमिद्धरः॥

विलोक्य तत्र राजानं दुष्यन्तं मुमुदे भृशम् ।
आशीर्भिस्तमथाभर्च्य विधायातिथिसत्क्रियाम् ॥

पप्रच्छ कुशलंराज्ये देवानां च तपोधनः। राजातत्सर्वमाचष्ट मुनिवाचा गतश्रमः ।
अथोवाच विहस्येषत्कोऽयं बालस्तपोधन। महाबलो महाबाहुः पौरवोऽहमिति ब्रुवन्॥

कश्यप उवाच—

तवैव तनयो राजन्यमसूत शकुन्तला । दमनः सर्वसत्त्वानां सिंहादीनां महाबलः ॥
तत्सर्वदमनो नाम मयैवास्य निरूपितम्। भरस्वेति च वच्मि त्वां ततोऽसौ भरतो भवेत् ॥
दुर्वाससो हि शापेन त्वया या विस्मृता पुरा। त्यक्ता मेनकयानीय मयि न्यस्ता मनस्विनी
सा ते शकुन्तला राज्ञी सुषावेमं कुमारकम्। महाबलो महाप्राणो दुर्धर्षः सर्वभूभुजाम् ॥
बद्धैः क्रीडति पञ्चास्यैः प्रविभेत्यपि नान्तकात्। एष ते गृह्यतां पुत्रश्चक्रवर्ती भविष्यति ॥
इत्युक्त्वा ब्राह्मणीं प्राह वृद्धां देवगुरुर्मुनिः । शकुन्तलामिहानीय समर्पय महीपतौ ॥
तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणी गत्वा समाहूय शकुन्तलाम्। राज्ञे समर्पयामास राजा च मुमुदे भृशम् ॥

शेष उवाच—

अथानुज्ञाप्य मारीचं सभार्यः ससुतो नृपः । हृष्टः स्वपुरमागच्छद्देवयानेन मारिष ॥

Subháshitas occurring in the play.

I. Sentences.

	Page
अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ।	४३
अतिस्नेहः पापशङ्की ।	१११
अनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि ।	१८१
अनार्यः परदारव्यवहारः ।	१८९
अनियन्त्रणानुयोगस्तपस्विजनो नाम ।	३२
अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम् ।	१२४
अर्थो हि कन्या परकीय एव ।	११३
अवसरोपसर्पणीया राजानः ।	१४१
अविश्रमोऽयं लोकतन्त्राधिकारः ।	११६
अहो कामी स्वतां पश्यति ।	४४
अहो चेष्टाप्रतिरूपिका कामि(जन)मनोवृत्तिः ।	३४
अहो विघ्नवत्यः प्रार्थितार्थसिद्धयः ।	८४
अहो सर्वास्ववस्थासु रमणीयत्वमाकृतिविशेषाणाम् ।	१४८
आपन्नस्य विषयनिवासिनो जनस्यार्तिहरेण राज्ञा भवितव्यम् ।	७८
इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि ।	१२
उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना ।	१८३
उत्सवप्रियाः खलु मनुष्याः ।	१४७
उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ।	१३५
ओदकान्तं स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्यः ।	१०६
क्व इदानीं शरीरनिर्वापयित्रीं शारदीं ज्योत्स्नां पटान्तेन वारयति ।	७४
क्व इदानीं सहकारमन्तरेणातिमुक्तलतां पल्लवितां सहते ।	७२
कदाऽपि सत्पुरुषाः शोकवास्तव्या न भवन्ति ।	१५२
कष्टं खल्वनपत्यता ।	१६७
किमत्र चित्रं यदि विशाखे शशाङ्कलेखामनुवर्तेते ।	७२
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ।	२०
को नामोष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति ।	९०
कोऽन्यो हुतवहाद्दग्धुं प्रभवति ।	८८
गण्डस्योपरि पिटकः संवृत्तः ।	४२
गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ।	१०७
छाया न मूर्छति मलोपहतप्रसादे शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ।	२०१
तमस्तपति घर्मांशौ कथमाविर्भविष्यति ।	१२४

II. Slokas. Act. Num.

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निर्विप्रकृतः पन्नगः फणां कुरुते ।
प्रायः स्वं महिमानं क्षोभात्प्रतिपद्यते हि जनः ॥ ६ ३

भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमैर्नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ ५ १

भानुः सकृद्युक्ततुरंग एव रात्रिंदिवं गन्धवहः प्रयाति ।
शेषः सदैवाहितभूमिभारः षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः ॥ ५ ४

मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः
सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥ २ ५

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दा-
न्पर्युत्सुकीभवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः ।
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥ ५ २

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।
स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्तास्तदन्यतेजोऽभिभवाद्वमन्ति ॥ २ ७

शुश्रूषस्व गुरून्कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृताऽपि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥ ४ १८

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।
अतः समीपे परिणेतुरिष्यते प्रियाऽप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥ ५ १७

सहजं किल यद्विनिन्दितं न खलु तत्कर्म विवर्जनीयम् ।
पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुरेव श्रोत्रियः ॥ ६ १

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः
संभावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।
किं वाभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता
तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ ७ ४

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।
प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजातमन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥ ५ २२

Index of important words.

(The figures refer to the pages of this edition.)

The animals referred to by Kâlidâsa in the play.

The figures refer to the pages of the book.

ऋक्ष	४८
कपोत	१४५
कृष्णसार	१०
गज	३८, ११७, १४२, २००
गृध्र	१४१
गोधा	१४०
चक्रवाक	८२
चमरी (चामर)	११
चातक	१७९
पन्नग	१७४
परभृत	१०२, १३२, १४४
पुंस्कोकिल	१४६
बिडाल	१७२
भ्रमर	७, २४, २५, २६
मकर	६४
मक्षिका	५०, १५०
मत्स्य	१३९
मयूर	१०३, १८६
महिष	४९
मूषक	१७२
मृग	१०, ११, १३
रोहित	१४०
वराह	४१, ४९
वाजिन्	११, १२, १३
शकुन्त (the blue jay; in the name of the heroine.)	
शलभ	३८
शार्दूल	४१, १७१
शुक	१६, ७६
श्वन्	१४१
सर्प	१८२, १८७
सारङ्ग	९, १०
सिंह	१८४
हंस	१६१, १७२

अथ

अभिज्ञानशकुन्तलम् ।

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्ववीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥ १ ॥

यत्रेधाजनि दशधा द्विधागतं यद्यज्जातं दशविधमेति षोडशत्वम् ।
यद्गीतं सममहदादिकस्य चाद्यं तेजस्तज्जयति हिमोष्णरूपमग्र्यम् ॥

उद्दिश्यामरनिम्नगां गतवतोः श्रुत्वा कलिं शैशवे
यः साक्षात्करवाणि तामिति जटाजूटोपकण्ठं गतः ।
पीत्वा पुष्कलपुष्करेण न किमप्यत्रेति विस्मापय-
न्पित्रोर्विग्रहवग्रहं विहितवान्पायाद्गजास्यः स वः ॥

नाट्यवेदाब्धिमालोड्य ताण्डवं यो विनिर्ममौ ।
स्वात्मनाभिनयन्तं तं प्रणमामि महानटम् ॥

या लास्यसंप्रयोगेण शिवाराधनतत्परा ।
भवतां भूतये भूयात्सा सदा सर्वमङ्गला ॥

वाचिकाद्यभिनयोपमनाट्याचार्यमत्र भरतं मुनिमीडे ।
लास्यताण्डवनियोजनलीलाकौशलेन परितोषितभर्गम् ॥

अथ नाटकादौ पूर्वरङ्गाङ्गभूतामाशीरूपां चतुरस्रतालानुसारिणीमष्टपदां सूत्रधारो नान्दीं पठति—**या सृष्टिरिति** । या तनुः स्रष्टुर्ब्रह्मण आद्या सृष्टिः । **जलम्** इत्यर्थः । 'अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् ।' इति स्मरणात् । सर्वादौ सर्गात्सर्गोत्पत्तिहेतुत्वाच्चातिशयो ध्वन्यते । या च विधिर्विधानं श्रुतिस्मृत्युक्तं तेन हुतं दत्तं हविर्हवनीयद्रव्यजातं वहत्यादत्ते । । **वह्निः** इत्यर्थः । वहतिनाधाराधेय-संबन्धेनादानं लक्ष्यते । फलपर्यन्तताप्रापणं च व्यज्यते । अविधिहुतं भस्मीभवति । अत एव विधिहुतमित्युक्तिः । अन्यथा हवनीयस्यैतदव्यभिचारादर्थपौनरुक्त्यं स्यात् । एतेनातिशयो ध्वनितः । अथ च वह्निरित्यौणादिके निप्रत्यये सिद्धम् । तदपि सूचितम् । या च **होत्री** यजमानरूपा । जुहोतीति होत्रीतीन्द्रादीनामपि तर्पकत्वादतिशयो व्यज्यते । ये च द्वे कालं रात्रिंदिवरूपं विधत्तः कुरुतः । विपूर्वो धान्

---

१ भूत. २ प्रसन्न:

करणार्थे वर्तेते। चंद्रार्कौ इत्यर्थः। नित्यस्यापि कालस्यैतौ कारणत्वेनोक्ताविति स एव। या च श्रुतिः श्रवणेन्द्रियं तस्य विषयो गोचरो. गुणः शब्दाख्यो यस्याः सा। 'श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि।' इति विश्वः। विश्वं जगद्व्याप्य स्थिता। तेन आकाशः। अत्रापि जगद्व्यापकस्थित्या स व्यज्यते अत एव श्रुतिविषयगुणेत्येतावन्मात्रं नोपात्तम्। तावत्युच्यमाने प्रक्रान्तातिशयव्यङ्ग्यभङ्गः स्यात्। यां च सर्वेषां बीजानां प्रकृतिर्योनिरित्याहुः। अनेन पृथिवी। 'प्रकृतिः सहजे योनावमात्ये परमात्मनि।' इति विश्वः। अत्रापि सर्वबीजोत्पत्तिहेतुत्वेन इतिना कर्मण उक्तत्वात्प्रकृतिरिति प्रथमा। तथा च वामनः 'निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः। परिगणनस्य प्रायिकत्वात्' इति। यया (वायुरूपया) च प्राणिनः प्राणवन्त इत्यत्र प्राणिनो जन्मिन इति। 'प्राणी तु चेतनो जन्मी' इत्यमरः। रूढ्या सामान्यमुद्दिश्य प्राणवन्त इति विशिष्टस्य विधानम्। अन्यथा पर्यायोच्चारण एकस्य पौनरुक्त्यं स्यात्। प्राशस्त्ये चात्र मतुप्। 'भूमनिन्दाप्रशंसासु' इत्याद्युक्तेः। हृदि प्राणवायुर्जीवात्मन आश्रयस्तद्वन्तः। 'हंसः प्राणाश्रयो नित्यम्' इत्युक्तेः। तेन जीववन्तश्च बलवन्तश्चेत्यर्थः। एतेन सर्वातिशयो व्यज्यते। अतश्च न कथितपदाशङ्का। उद्देश्यविधेयार्थान्तरसंक्रमितवाच्यलाटानुप्रासान्परिहृत्यैव तस्याङ्गीकारात्। 'अपवादविषयं परिहृत्योत्सर्गस्य प्रवृत्तिः।' इति न्यायात्पुनरुक्तवदाभासोऽलंकारः। ताभिः प्रत्यक्षाभिरष्टाभिस्तनुभिर्मूर्तिभिः प्रपन्नो युक्त ईशो वोऽवत्वित्याशीः। 'तनुर्मूर्तौ त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्पे विरले कृशे।' इति मेदिनीकारः। अत्राशिषि सभ्यानां लाभः। अत एव 'आशीर्नमस्क्रियारूपः' इति भरतेन, भामहेनापि 'आशीर्नमस्क्रियावस्तु–' इत्यादावेवाशीर्निबद्धा। तेनासौ नटः किं नमस्काररूपां तत्रापि किंविधाशीरूपां नान्दीं पठिष्यतीति सोत्कण्ठानां सभ्यानां तामपनेतुं पूर्वमवत्वित्युक्तिः। अत्र च सकलाभिलषितफलवितरणप्रवणत्वमेवावनं विवक्षितम्। पालनार्थत्वाद्धातोः। तच्च तेन विना न संभवतीति। कानित्यपेक्षायां वो युष्मान्सभ्यानित्यर्थः। तेषामेवात्र संबोधनयोग्यत्वात्संबोधनप्रदानत्वाच्च युष्मदर्थस्य। अत्र पृथिव्यादिक्रमेणाकाशादिक्रमेण वा वक्तव्ये यो व्यस्तक्रमविन्यासः स कथमिति चेत्। उच्यते। अत्र प्रथमसृष्टत्वाज्जलस्य प्रथमत उपादानम्। ततस्तदुत्पन्नस्य तेजसः। 'अद्भ्योऽग्निः' इति स्मृतेः। तत्रापि हुतं हविर्वहतीति प्रकारेणोक्तेः केन हुतमिति प्रसङ्गाद्यजमानस्य। तेजःप्रसङ्गाद्यज्ञादौ कालस्यापेक्षणीयत्वाच्च सूर्याचन्द्रमसोः। ततः 'तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्। तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः॥ नखैर्हिरण्यगर्भस्तु तदण्डमकरोद्द्विधा। ताभ्यां स शकलाभ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे॥' इति स्मरणाद्यज्ञादौ च देवतास्मारकत्वेन शब्दमयस्य [illegible]

भूम्यादेरधिकरणत्वेन चापेक्ष्यमाणत्वाद्द्वयोर्भूम्योः । ततः सर्वप्राणभूतत्वात्सर्वोत्कृष्टस्य वायोः । अथ च या स्रष्टुराद्या सृष्टिः सावत्विति प्रत्येकं संबन्धः । यत्तदोर्नित्यसंबन्धादार्थेन तच्छब्देन संबन्धः । ये द्वे इत्यत्रावतामिति विभक्तिविपरिणामः । अष्टवाक्यपरिपूर्त्यर्थमेव द्वयोरेकत्रोक्तिः । ईष्ट इति ईशः । अत एव ताभिः प्रसिद्धाभिः प्रत्यक्षाभिर्मूर्तिमतीभिरष्टाभिः । तनुशब्देनाणुः तेन चाणिमा । बहुवचनमाद्यर्थम् । तेनाणिमादिभिरित्यर्थः । प्रपन्नः सेवितोऽवतु व इति । एकश्चकारः सर्वसमुच्चये । अन्त्यदीपकालंकारः । अणिमादयश्च 'अणिमा महिमा चैव लघिमा गरिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वं च प्राकाम्यं प्राप्तिरेव च ॥' इति । अनेन चात्र कविना रीतीनां मुख्यतमा सर्वगुणाश्रया वैदर्भी रीतिरुपक्षिप्ता । यदाह वामनः—'अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता । विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥' इति । तदुक्तक्रमेण च ओजःप्रसादश्लेषसमतासमाधिमाधुर्यसौकुमार्योदारतार्थव्यक्तिकान्तयो बन्धगुणाः । त एवार्थगुणा इति च । स्रग्धराच्छन्दः—'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ।' इति । अनेनास्य सप्ताङ्कत्वमपि सूचितम् । नान्दीश्लोकत्वादेवास्यादौ मगणः । 'क्षेमं सर्वं गुरुर्दत्ते मगणो भूमिदेवतः ।' इति भामहोक्तेः । तथा यकारोऽपि । 'यस्तु श्रीदः' इति । 'श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः' इत्युक्तत्वादस्य तत्सूचकत्वमुच्यते । ईशः प्रभुर्दुष्यन्तो वोऽव्यादिति । ताभिः शरीरित्वात्पञ्चमहाभूतरूपाभिर्यज्ञकरणाद्धोतृरूपाभिर्लोकपालांशत्वाद्विशिष्टतेजस्वित्वाद्राज्ञश्चन्द्रसूर्यरूपाभिरष्टाभिस्तनुभिः प्रपन्नः । तथा च भृगुः—'अग्निवायुयमार्काणामिन्द्रस्य वरुणस्य च । चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥ यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥' इति । अथ या सृष्टिः स्रष्टुराद्येत्यनेन शकुन्तला सूचिता । एतावत्कालपर्यन्तं तादृशसृष्टेरजातत्वादाद्यत्वम् । या विधिना सुरतविधिना हुतं निषिक्तं हवी रेतो वहतीति तस्या गर्भः । होत्रीत्यनेन कण्वः । ये द्वे इत्यनेनानसूयाप्रियंवदे सख्यौ कालं शापान्तसमयं विधत्तो बोधयतः । पातिव्रत्यादिभिर्गुणैर्विश्वं व्याप्य श्रुत्या वार्तया विषये देशे गुणैस्त्रिभिः शार्ङ्गरवशारद्वतगोतमीभिरयत एतादृशी (०गुणाया) स्थिता । एतेन सगर्भायास्तस्या दुष्यन्तद्वारदेशगमनम् । सर्वेषां बीजं मूलभूतश्चक्रवर्तित्वाद्भरतः । तस्य प्रकृतिरुत्पत्तिरिति भरतोत्पत्तिः । यया प्राणिनः प्राणवन्त इत्यनेन भरतस्य शकुन्तलया सह स्वपुरागमनम् । अष्टाभिः प्रकृत्यादिभिः प्रत्यक्षाभिः प्रपन्न इत्यनेन निर्वहणसंधिसमाप्तौ नटाशंसा 'प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः' इत्यादिका सूचिता । 'सूत्रधारः पठेन्नान्दीम्' इत्युक्तेः । सूत्रधारलक्षणं यथा मातृगुप्ताचार्यैरुक्तम्—'चतुरातोद्यनिष्णातोऽनेकभूषासमावृतः । नानाभाषणतत्त्वज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ वेश्योपचारचतुरो माधुर्यगुणलक्षणः । नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारदः ॥ नाट्यप्रयोगनिपुणो नानाशिल्पकलान्वितः । छन्दोविधानतत्त्वज्ञः

(नान्द्यन्ते ।)

सूत्रधारः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) आर्ये यदि नेपथ्यविधानमवसितमितस्तावदागम्यताम् ।

सर्वशास्त्रविचक्षणः ॥ तत्तद्गीतानुगलयकलातालावधारणः । अवधाय प्रयोक्ता च योक्तॄणामुपदेशकः । एवं गुणगणोपेतः सूत्रधारोऽभिधीयते ॥ ' इति ।

नान्द्यन्त इति । अत्र नान्दीलक्षणमादिभरते—' आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः । नान्दीति कथ्यते ' इति । नान्दीपदव्युत्पत्तिरुक्ता नाट्यप्रदीपे—' नन्दन्ति काव्यानि कवीन्द्रवर्गाः कुशीलवाः पारिषदाश्च सन्तः । यस्मादलं सज्जनसिन्धुहंसी तस्मादियं सा कथितेह नान्दी ॥ ' इति । तत्र भरतः पञ्चमाध्याये—' सूत्रधारः पठेत्तत्र मध्यमं स्वरमाश्रितः । नान्दीं पदैर्द्वादशभिरष्टाभिर्वाप्यलंकृताम् ॥ ' इति । इदं पद्यमभिनवगुप्तपादाचार्यैर्भरतटीकायामभिनवभारत्यां व्याख्यातम् । अनेन त्र्यस्रतालानुगता त्रिपदा षट्पदा द्वादशपदेति चतुरस्रतालानुगता चतुष्पदा अष्टपदा षोडशपदेति पृथक्त्रिविधैव । नातःपरमपि भूयस्त्वादाद्दतेति । पदानि श्लोकावयवभूतानि तिङन्तानि सुबन्तानि वा श्लोकतुरीयांशरूपाणि वावान्तररूपाणि वेति व्याख्याय पुनरुक्तम् । आचार्यस्वरसस्त्ववान्तरवाक्येष्वेव पदत्वमिति एतदभिप्रायेण नाट्यप्रदीपे—' श्लोकपादः पदं केचित्सुप्तिङन्तमथापरे । परेऽवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे ॥ ' इति । सूत्रमूलभरतटीकाकाराभिनवगुप्तपादाचार्यसंमतावान्तररूपाष्टपदा । येषां मते श्लोकतुरीयांशः पदं तेषां मते चतुष्पदेयं नान्दी । ये द्वे कालं विधत्त इत्यनेन चन्द्राङ्कत्वं चोक्तम् । यदाहुः—' चन्द्रनामाङ्किता कार्या स रसानां यतो निधिः । ' इति । इयं च **पत्रावली**संज्ञा नान्दी । तदुक्तं नाट्यदर्पणे—' यस्यां बीजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य वस्तुनः । श्लेषेण वा समासोक्त्या नान्दी पत्रावलीति सा ॥ ' इति । एतादृश्या नान्द्या अन्ते । सूत्रं प्रयोगानुष्ठानं धारयतीति सूत्रधारः स्थापकनामा नटः । प्रविशतीति शेषः । संगीतसर्वस्वे तथोक्तेः—' वर्तनीयतया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते । रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स उच्यते ॥ ' इति । नेपथ्यं जवनिका । तदभिमुखमवलोक्येति कविवचनम् । नटेनावलोकनकर्मैव कृतं तदनुवादोऽयम् । एवमग्रेऽपि मध्ये मध्ये कविवचो बोद्धव्यम् । ' नेपथ्यं स्याज्जवनिका रङ्गभूमिः प्रसाधनम् । ' इत्यजयः । आर्ये इति भार्यां प्रति संबुद्धिः । ' पत्नी चार्येति संभाष्या ' इति भरतवचनात् । नेपथ्यं मषीवेषश्च । यदाह भरतः—' रामादिव्यञ्जको वेषो नटे नेपथ्यमिष्यते । ' इति । तस्य विधानं करणमवसितं समाप्तं यदि तदा तावदादौ इत आगम्यतामिति संबन्धः । तत्र मषीवेषग्रहणं च नामाहार्याभिनयः । तस्यापि रस उपयोगात् । तदुक्तं मातृगुप्ताचार्यैः—' रसास्तु त्रिविधा वाचिकनेपथ्यस्वभावजाः । रसानुरूपैरालापैः श्लोकैर्वाक्यैः

---

१ श्रमितं तदितः

(प्रविश्य ।)

नटी—आर्यपुत्र इयमस्मि । (क)

सूत्रधारः—आर्ये अभिरूपभूयिष्ठा परिषदियम् । अद्य खलु कालिदासग्रथितवस्तुना नवेनाभिज्ञानशकुन्तलाख्येन नाटकेनोपस्थातव्यमस्माभिः । तत्प्रतिपात्रमाधीयतां यत्नः ।

(क) अज्जउत्त इयं ह्मि ।

पदैस्तथा । नानालंकारसंयुक्तैर्वाचिको रस उच्यते ॥ कर्मरूपवयोजातिदेशकालानुवर्तिभिः । माल्यभूषणवस्त्राद्यैर्नैपथ्यरस उच्यते ॥ रूपयौवनलावण्यस्थैर्यधैर्यादिभिर्गुणैः । रसः स्वाभाविको ज्ञेयः स च नाट्ये प्रशस्यते ॥ ' इति । अज्जउत्त आर्यपुत्र । ' सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने ' इति भरतोक्तेर्नटीसंबुद्धिः स्थापकं प्रति । अत्र नाटके कवेः प्रायः सौरसेनी भाषैवाभिमतास्ति । उक्तं च मातृगुप्ताचार्यैः—' प्राक्प्रतीचीभुवोः सिन्ध्वोर्हिमवद्विन्ध्यशैलयोः । अन्तरावस्थितं देशमार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥ आर्यावर्तप्रसूतासु सर्वास्वेव हि जातिषु । सौरसेनीं समाश्रित्य भाषां काव्ये प्रयोजयेत् ॥ ' इति । क्वचित्पुरातनपुस्तके अय्यउत्त इति पाठः । सोऽपि सांप्रदायिक एव । एतदनन्तरं नवीने क्वचित्पुस्तके ' आणवेदु अज्जो को णिओओ अणुचिट्ठीअदुत्ति ' इति पाठः पुराणपुस्तकेष्वभावात्प्रयोजनाभावाच्चोपेक्ष्यः । ' रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः । ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥ भारतीसंस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रयः । भेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथीप्रहसनामुखैः ' इति धनिकोक्तेर्भारतीवृत्तेः प्ररोचनालक्षणमङ्गमुपक्षिपति—' आर्ये अभिरूपभूयिष्ठा ' इत्यादिना ' रमणीयाः ' इत्यन्तेन । ' विस्तरादुत संक्षेपाद्विदधीत प्ररोचनाम् । ' इति रसार्णवसुधाकरोक्तेरियं विस्तीर्णा प्ररोचना । तल्लक्षणं च दशरूपके—' उन्मुखीकरणं तत्र प्रशंसातः प्ररोचना ' इति । अभिरूपाः पण्डिता मनोज्ञाश्च भूयिष्ठा बहवो यस्यामेतादृशी परिषत्सभा । ' अभिरूपो बुधे रम्ये ' इति शाश्वतः । अनेन सभ्यप्रशंसा । तत्र सभ्यस्वरूपमादिभरते—' सभ्यास्तु विबुधैर्ज्ञेया ये दिदृक्षान्विता जनाः । मध्यस्थाः सावधानाश्च वाग्मिनो न्यायवेदिनः ॥ ' इत्यादि । अद्येत्यनन्तरमेव वक्ष्यमाणग्रीष्मसमयोपलक्षणम् । कालिदासेति कविप्रशंसा । जगद्विलक्षणस्यातिप्रतीतस्य नामान्तरेण सरस्वतीवपुषस्तस्य नामसंकीर्तनमेव स्तुतिः । अभिज्ञानशकुन्तलेति स्वरूपत एवेतिवृत्तं रमणीयमित्यर्थः । तद्ग्रथितवस्तुनेति नवेनेति च रूपकप्रशंसा । दशरूपकेषु केन रूपकेणेत्याशङ्कायामाह नाटकेनेति । तल्लक्षणमुक्तं मातृगुप्ताचार्यैः—' प्रख्यातवस्तुविषयं धीरोदात्तादिनायकम् । राजर्षिवंशचरितं तथा

१ अस्मात्परं—आज्ञापयत्वार्यः को नियोगोऽनुष्ठीयतामिति । इत्य० पुस्तकान्तरेषु.

२ इयं हि रसभावविशेषदीक्षागुरोर्विक्रमादित्यस्याभि० परिषत् । अस्यां च ०वस्तुनाभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन नवेन नाट०.

नटी—सुविहितप्रयोगतयार्यस्य न किमपि परिहास्यते । (क)

सूत्रधारः—आर्ये कथयामि ते भूतार्थम् ।

आ परितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।
बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ २ ॥

नटी—आर्य एवमेतत् । अनन्तरकरणीयमार्य आज्ञापयतु । (ख)

(क) सुविहिदप्पओअदाए अज्जस्स ण किं वि परिहाइस्सदि ।
(ख) अज्ज एवं एदम् । अणन्तरकरणिज्जं अज्जो आणवेदु ।

दिव्याश्रयान्वितम् ॥ युक्तं वृद्धिविलासाद्यैर्गुणैर्नानाविभूतिभिः । शृङ्गारवीरान्यतरप्रधानरससंश्रयम् ॥ प्रकृत्यवस्थासंध्यङ्गसंध्यन्तरविभूषणैः । पताकास्थानकैर्वृत्तिं तदङ्गैश्च प्रवृत्तिभिः ॥ नाट्यालंकरणैर्नानाभाषायुक्पात्रसंचयैः । अङ्कप्रवेशकैराढ्यं रसभावसमुज्ज्वलम् ॥ दुःखदुःखोत्पत्तिकृतं चरितं यच्च भूभृताम् । इतिवृत्तं कथोद्भूतं किंचिदुत्पाद्यवस्तु च ॥ नाटकं नाम तज्ज्ञेयं रूपकं नाट्यवेदिभिः ॥' इति । **नटी**—आर्यस्य सुविहितप्रयोगतया सुशिक्षिताभिनयप्रयोगतया न किमपि परिहास्यते परिहीनं भविष्यतीति नटस्तुतिः । **सू०**—भूतार्थं सत्यार्थम् । 'भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ न्याये सत्योपमानयोः ।' इति विश्वः । **आपरीति** । विदुषां परितोषादा परितोषं मर्यादीकृत्य । यावत्परितोषो भवतीत्यर्थः । 'आङ् मर्यादावचने' इति कर्मप्रवचनीयत्वे 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी । प्रयोगस्य चतुर्धाभिनयप्रयोगस्य विशिष्टं ज्ञानं साधु सम्यङ् न मन्ये । ज्ञानमात्रं न साधु मन्य एव विशिष्टमपि ज्ञानं न साधु मन्ये । आत्मन इत्यार्थे नञ्याः 'अज्जस्स' इत्युक्तेः । अन्यथा वक्ष्यमाणव्यङ्ग्यावकाशोऽपि न स्यात् । असत्यार्थे तस्मिन्विशेषे वक्तव्ये सामान्यमुक्तमित्यप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् । तस्यां च सामान्यस्य समर्थकत्वं न घटते । न च 'मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानम्' इत्युक्तेर्विज्ञानशब्द एव तत्र शक्त इति वाच्यम् । प्रयोगपदवैयर्थ्यापातात् । अनेन विद्वत्परीक्षणीयं मम प्रयोगविज्ञानमिति व्यज्यते । पर्यायोक्तमलंकारः । तल्लक्षणमुक्तं भामहेन—'पर्यायोक्तप्रकारेण यदन्येनाभिधीयते । वाच्यवाचकशक्तिभ्यां शून्येनावगमात्मना ॥' इति । तत्समर्थकमाह—**बलवदिति** । बलवदधिकमपि । 'बलवत्सुष्ठु किमुत स्वस्त्यतीव च निर्भरे ।' इत्यमरः । शिक्षितानां पुरुषाणाम् । विशेषणादेव विशेष्यप्रतिपत्तेर्विशेष्यानुपादानम् । तथा च वामनः—'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ' इति । चेत आत्मनि स्वविषयेऽप्रत्ययमविश्वासि । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ।' इत्यमरः । 'क्व नासि शुभप्रदः' इतिवद्धिशब्दानुपादानेऽप्ययमर्थान्तरन्यासः । सामान्यस्य समर्थकत्वात् । श्रुत्यनुप्रासश्च । विश्वासस्य चेतोधर्मत्वे-नार्थपौनरुक्त्यम् । विश्वास[illegible]स्य विधेयत्वादविमृष्टविधेयांशता च । एतद्दोष-

सूत्रधारः—किमन्यदस्याः परिषदः श्रुतिप्रसादनतः। तदिममेव तावदचिरप्रवृत्तमुपभोगक्षमं ग्रीष्मसमयमधिकृत्य गीयताम्। संप्रति हि

सुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः।
प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः॥ ३॥

नटी—तथा। (इति गायति।)

ईषदीषच्चुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमारकेसरशिखानि।
अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि॥ ४॥ (क)

(क) तहा। ईसीसिचुम्बिआइं भमरेहिं सुउमारकेसरसिहाइं।
ओदंसअन्ति दअमाणा पमदाओ सिरीसकुसुमाइं॥ ४॥

परिहाराय 'स्वस्मिन्प्रत्येति नो चेतः' इति पठनीयम्। आर्ये इयमपि नटस्तुतिरेव। अस्याः परिषदः सभायास्तात्स्थ्यात्तत्रत्यानां सामाजिकानां श्रुतिप्रसादनतः श्रवणप्रसादादन्यत्किं करणीयमित्यनुषज्यते। 'ऋतुं कंचिदुपादाय' इत्युक्तेस्तमुपादत्ते—**तदिममिति**। तत्तस्मात्कारणाच्छ्रुतिप्रसादननिमित्तं गीयतामिति संबन्धः। अचिरप्रवृत्तमित्यनेन तदुत्पन्नपुष्पादेः सौरभ्याद्यतिशयो व्यज्यते। उपभोगाय चन्दनाद्युपभोगाय क्षमः समर्थस्तम्। अनेन स्वस्य श्रमापनोदोपायबाहुल्यसूचनम्। संप्रति ग्रीष्मे हि यस्मात्। अस्य श्लोकेनान्वयः। **सुभगेति**। सुतिशयेन भगो यत्नो येष्वेतादृशाः सलिलावगाहा यत्रेति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः। 'भगशब्दो यशोज्ञानवीर्ययत्नार्कयोनिषु।' इति धरणिः। एतेन जलक्रीडायोग्यत्वं ध्वन्यते। पाटलानां पाटलीपुष्पाणां संसर्गः संबन्धो येषु ते। 'पुष्पे क्लीबेऽपि पाटला' इत्यमरः। [पाठान्तरे संसर्गेण] सुरभयो मनोज्ञाः। मनोज्ञत्वं च शीतलत्वेन सुखस्पर्शात्। 'सुगन्धे च मनोज्ञे च सुरभिर्वाच्यवन्मतः।' इति विश्वः। एवंभूता वनवाता येषु ते। वनशब्देन मान्द्यं ध्वनितम्। तेन संसर्गिसुरभिशब्दयोरन्यतरस्यावकरत्वं न शङ्कनीयम्। अनेन वियोगिजनसंचरणाक्षमत्वं ध्वन्यते। प्रकृष्टा छाया येषु प्रदेशेषु ते प्रच्छायास्तेषु सुलभा निद्रा येषु ते। अमुना रतश्रमहरत्वं ध्वन्यते। परिणामे दिवसावसाने रमणीयाः सुखसंचरणीयाः। एतेन शुभायतित्वं द्योत्यते। सर्वैर्विशेषणैः प्रकृतस्वीयपरिश्रमखेदविनोदो ध्वन्यते। परिकरालंकारः—'विशेषणसाभिप्रायत्वे परिकरः' इति तल्लक्षणात्। स्वभावोक्तिश्च। श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ। इयं चाचेतनग्रीष्मसमयस्तुतिः। तथेति गीयत इत्यर्थः। गायतीति कविवचनम्। भारत्या वृत्तेरामुखापरपर्यायं प्रस्तावनालक्षणं द्वितीयमङ्गमुपक्षिपति—'ईसीसि' इत्यादिना 'निष्क्रान्तौ' इत्यनेन। **ईषदीषदिति**। सुकुमाराः केसराणां शिखा अग्रभागा येषु तानि। अग्रभागेष्वेव

---

१ दनतः संगीतात्; ०प्रसाद-प्रमोद-हेतोः गीता-संगीता-द्र; तस्य क्रमिकाभिः १ नटी-अथ कतमं पुनर्ऋतुमधिकृत्य-समाश्रित्य गास्यामि। सूत्र०—तन्विममेव. २ संसर्गि.

सूत्रधारः—आर्ये साधु गीतम् । अहो रागबद्धचित्तवृत्तिरालिखित इव सर्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमत्प्रकरणमाश्रित्यैनमाराधयामः ।

नटी—नन्वार्यमिश्रैः प्रथममेवाज्ञप्तमभिज्ञानशकुन्तलं नामापूर्वं नाटकं प्रयोगे अधिक्रियतामिति । (क)

(क) णं अज्जमिस्सेहिं पढमं एव्व आणत्तं अहिण्णाणसउन्दलं णाम अपुव्वं णाडअं पओए अधिकरीअदुत्ति ।

भ्रमरचुम्बनसंभवात्तदुक्तिः । यतः कोमलकिञ्जल्काग्राण्यत एवेषच्चुम्बितानीति द्विरुक्तिः । अत एव दयमानाः सकृपाः । अकठोरं स्पृशन्त्य इति यावत् । प्रकृष्टो मदो रूपसौभाग्यजनितो विकारो यासां ताः । तासामेवं तथाविधालंकारकर्तव्यतायोग्यत्वाच्छकुन्तलासूचकत्वाच्च न विशेषपरिवृतत्वदोषावकाशः । वृत्त्यनुप्रासः काव्यलिङ्गम् । अयं त्रिंशन्मात्रदलद्वयरूपो द्विपदीनामा लयभेदः । इयं च गीतिः । अथ चात्र प्रमदाशब्देन शकुन्तला गृहीता । सा शिरीषकुसुमान्यवतंसयन्तीत्युक्तम् । बहुवचनं पूजार्थम् । अत एव वक्ष्यति—'बद्धं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्माम्भसां जालकम्' इति । विमर्शसंधिसमाप्त्यवसरे च राज्ञा अस्याः शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतं विस्मृतमस्माभिः इत्युक्त्वा 'कृतं न कर्णार्पितबन्धनं सखे शिरीषमागण्डविलम्बिकेसरम् ।' इत्युक्तम् । सू०—अहो इत्याश्चर्ये । रङ्गो रङ्गभूः । तात्स्थ्यात्सभ्यसमूहः । रागे गीतधातौ बद्धा चित्तवृत्तिर्यस्य सः । अत एव सर्वतः सर्वत्रालिखित इव । चित्रन्यस्त इवेत्यर्थः । द्वितीयपक्षे रज्यत इति रङ्गः । अथ रङ्गो रागो विद्यतेऽस्मिन्नित्यर्शआदित्वादचि रङ्गो राजा । रागेऽनुरागे बद्धा चित्तवृत्तिर्यस्य सः । सर्वत आलिखित इव सर्वत्र तां पश्यतीत्यर्थः । 'रङ्गो रणे खले रागे नृत्ये रङ्गं त्रपुण्यपि ।' इति विश्वः । 'स्वैरङ्गैश्चापि वीथ्यङ्गैः प्रकुर्यादामुखं बुधः ।' इति मातृगुप्ताचार्योक्तेः 'वीथ्यङ्गान्यामुखान्तत्वात्प्रोच्यन्तेऽत्रैव तानि तु ।' इति धनिकोक्तेश्चावलगितं नामाङ्गमुपक्षिप्तमनेन । तल्लक्षणं सुधाकरे—'द्विधावलगितं प्रोक्तमर्थावलगनात्मकम् । अन्यप्रसङ्गादन्यस्य संसिद्धिः प्रकृतस्य च ॥' इति । प्रकरणं रूपकम् । नन्विति 'णं नन्वर्थे' इति सौरसेन्याम् । अत्र क्वचित् 'पढमम्' इति पाठः सांप्रदायिकः । यतः प्रथमशब्दस्य 'पढम पढुम पुढम' इति त्रय आदेशाः । 'अहिण्णाणसउन्दलम्' इत्यत्र 'सउन्तलम्' इति पाठे पूर्ववद्दत्वाभावः । दकारपाठे 'वर्गेऽन्त्यो वा' इति परसवर्णत्वे पक्षेऽनुस्वारे पूर्ववद्दकारः । येषां मते नित्यं परसवर्णस्तेषां मते 'अधः क्वचित्' इति सूत्रेण दकारः । एवमग्रे 'सउन्दले सउन्तले' इति पाठे रूपद्वयं ज्ञेयम् ।

---

१ रागापहृत. २ पओएण (प्रयोगेण).

सूत्रधारः—आर्ये सम्यगनुबोधितोऽस्मि । अस्मिन्क्षणे विस्मृतं खलु मया तत् । कुतः ।

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।
एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥ ५ ॥

(इति निष्क्रान्तौ ।)

(प्रस्तावना ।)

'अपुव्वम्' इत्यत्र 'अपुरवम्' इति पाठे 'सौरसेन्याम्' इत्यनुवृत्तौ 'पूर्वस्य पुरवः' इति पूर्वशब्दस्य पुरवादेशः । प्रस्तावनाङ्गं प्रयोगातिशयमुपक्षिपति—**तवेति**। अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययम् । गीते गीतौ निबद्धेन रागेण श्रीरागादिना धातुना । हारिणा श्रुतिसुखदेन हर्तुं शीलमस्येति च । मृगपक्षेऽस्यातिरंहसो हेतुत्वेन योज्यम् । उपमेयपक्षेऽपि प्रसभहरणे हेतुत्वेन योज्यम् । विशिष्टस्यैवोपमानत्वान्न विशेषण-न्यूनता शङ्कनीया । प्रसभमत्यर्थं हृत आसक्तचित्तः । द्वितीये पक्षे हृतः स्वसेनाया दूरं प्रच्यावितः । उभयं भिन्नमपि साधारणधर्मप्रतिपादनार्थमतिशयोक्त्यैक्यत्वे-नाध्यवसितम् । एष इति प्रयोगातिशयाङ्गार्थम् राजेति प्रवेशानुगुणम् दुष्यन्तेति नामग्रहणमन्यराजव्यावर्तकत्वेनेति नैकस्याप्यवकरत्वं शङ्कनीयम् । सारङ्गेण मृगेण । कीदृशा.तेन । अतिरंहसातिवेगवता । 'रंहस्तरसी तु रयः स्यदः । जवः' इत्यमरः । अत्र व्यावर्तकत्वेन दुष्यन्त इत्यस्य विशेषणत्वाद्विशेष्यानन्तरमेतच्छब्दस्योचितत्वान्ना-क्रमत्वम् । रसनाकाव्यलिङ्गं वोपमा । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । [अतिरंहसा इत्येतस्य] करणत्वेन योजने विशेषणयोरार्थत्वशाब्दत्वलक्षणः प्रक्रमभङ्गः । हारिणेत्यत्र यद्धेतुत्वेन विशिष्टोपमानत्वं तच्छब्देन घटते । प्रयोगातिशयलक्षणं दशरूपके—'एषोऽयमित्युपक्षे-पात्सूत्रधारप्रयोगतः । पात्रप्रवेशो यत्रैष प्रयोगातिशयो मतः ॥' इति । **प्रस्तावनेति**। तल्लक्षणं तु सुधाकरे—'विधेर्यथैव संकल्पो मुखतां प्रतिपद्यते । प्रधानस्य प्रवन्धस्य तथा प्रस्तावना मता ॥ अर्थस्य प्रतिपाद्यस्य तीर्थं प्रस्तावना मता ।' इति । दशरू-पके च—'सूत्रधारो नटीं ब्रूते मार्षं वापि विदूषकम् । स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रो-क्त्या यत्तदामुखम् । प्रस्तावना वा' इति । 'एषामन्यतमेनार्थं पात्रं वाक्षिप्य सूत्रभृत् । प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपञ्चयेत् ॥' इति । वस्तु इतिवृत्तम् । अत्र 'ततः प्रविशति' इत्यारभ्य द्वितीयाङ्के 'उभौ परिक्रम्योपविष्टौ' इत्यन्तेन सार्धाङ्केन मुखसंधिः । तल्लक्षणं तत्रैव—'मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंश्रया ।' इति । आरम्भ-बीजयोर्लक्षणे आदिभरते—'औत्सुक्यमात्रबन्धस्तु यो बीजस्य निबध्यते । महतः फलयोगस्य स खल्वारम्भ इष्यते ।' इति । यथात्र 'राजा—भवतु । तां द्रक्ष्यामि' इति । 'अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यत्प्रसर्पति । फलावसानं यच्चैव बीजं तदभिधीयते ॥' इति । यथात्र 'पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि' इति । यथा च 'वैखानसः—

(ततः प्रविशति मृगानुसारी सशरचापहस्तो राजा रथेन सूतश्च ।)

सूतः—(राजानं मृगं चावलोक्य ।) आयुष्मन् ।

कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके ।
मृगानुसारिणं साक्षात्पश्यामीव पिनाकिनम् ॥ ६ ॥

राजा—सूत दूरममुना सारङ्गेण वयमाकृष्टाः । अयं पुनरिदानीमपि

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥ ७ ॥

(सविस्मयम् ।) तदेष कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्रेक्षणीयः संवृत्तः ।

इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलामतिथिसत्काराय नियुज्य ' इति । ततः प्रविशतीति। अयं धीरोदात्तो नायकः । अतोऽस्य संस्कृतं पाठ्यम् । सूतस्यापि संस्कृतं पाठ्यम्। उक्तं चादिभरते ' धीरोद्धते धीरललिते धीरोदात्ते तथैव च । धीरप्रशान्ते च तथा पाठ्यं योज्यं च संस्कृतम् ॥ ' इति । 'महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावानविकत्थनः। स्थिरो निगूढाहंकारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ॥ ' इति तल्लक्षणं च दशरूपके। धीरोदात्तत्वं चास्य ' स्वसुखनिरभिलाषः ' इत्यादिना स्फुटमेव दर्शितम् । रथेनेति सहार्थे तृतीया । ' वृद्धो यूना ' इति ज्ञापकाद्विनापि सहशब्दप्रयोगेण । ततः ' आयुष्मन्निति वाच्यस्तु रथी सूतेन सर्वदा ' इति भरतोक्तेः 'आयुष्मन् ' इति संबुद्धिः । कृष्णेति । कृष्णसारे मृगविशेषेऽधिज्यकार्मुकेऽधिरूढगुणधनुषि त्वयि च चक्षुर्ददत् । अभ्यस्तत्वान्नुमभावः । चकारेण तुल्यकालता द्योत्यते । ततश्चैकस्य चक्षुषो युगपदनेकत्र वर्तमानत्वाद्विशेषालंकारः । मृगरूपधरयज्ञानुसारिणम् । प्रकृते तदनुसारित्वं प्रकरणलभ्यम् । साक्षात्पिनाकिनं महादेवं पश्यामीवेत्युत्प्रेक्षा । यतोऽत्र सतोः प्रकृताप्रकृतयोरसतस्तादात्म्यसंबन्धमात्रस्य संभाव्यमानत्वात् । क्वचिदुभयोरसतोरपि ' कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलेनाङ्कुर इव ' इति यथा । नोपमा साक्षाच्छब्दवैयर्थ्यात्क्रियानन्तरमिवशब्दप्रयोगाच्च । ' नोपमानं तिङन्तेन ' इति भामहोक्तेः । ददच्चक्षुः पश्यामीति क्रियाद्वयग्रहणाच्च । उपमायां तु पिनाकिनमिव साक्षात्पश्यामीत्येवं योजने ददच्चक्षुरित्यनेन पौनरुक्त्यमेव । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । सारङ्गेण मृगेण । ' अयं पुनरिदानीमपि ' इति श्लोकशेषः । ग्रीवेति । पश्येति वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् । इदानीमप्ययं पुरो दृश्यमानो मृगः पुनरुदग्रप्लुतत्वादुत्कटोत्प्लवनाद्वियत्याकाशे बहुतरमधिकं प्रयाति प्रकृष्टं यातीति । अनेन गमनस्य प्रकर्ष उक्तः । बहुतरमिति देशाधि-

---

१ कृष्णसारेण. २ बद्ध. ३ कथमनु० संवृत्तोऽयं मृगः. ४ अन्वेषणीयः.

सूतः—आयुष्मन् उद्घातिनी भूमिरिति मया रश्मिसंयमनाद्रथस्य मन्दीकृतो वेगः । तेन मृग एष विप्रकृष्टान्तरः संवृत्तः । संप्रति समदेशवर्तिनस्ते न दुरासदो भविष्यति ।

राजा—तेन हि मुच्यन्तामभीषवः ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (रथवेगं निरूप्य ।) आयुष्मन् पश्य पश्य ।

मुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकाया
निष्कम्पचामरशिखा निभृतोर्ध्वकर्णाः ।
आत्मोद्धतैरपि रजोभिरलङ्घनीया
धावन्त्यमी मृगजवाक्षमयेव रथ्याः ॥ ८ ॥

ऽयमुक्तम् । उर्व्यां स्तोकमल्पं यातीति । अनेन पौनरुक्त्यशंकानवकाशः । कीदृक् । अनु पश्चात्पतति स्यन्दने रथे ग्रीवाभङ्गेनाभिरामं यथा स्यात्तथा मुहुर्वारं वारं बद्धदृष्टिर्दत्तचक्षुः । ‘ दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिदर्शने ’ इत्यमरः । शरपतनभयाद्बाणपातत्रासेन भूयसाधिकेन पश्चार्धेन पूर्वकायं प्रविष्ट इवेति गम्योत्प्रेक्षा ’ गोलकीभूत इवेत्यर्थः । ‘ पश्चात् ’ इति सूत्रेण ‘ अर्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्यापरशब्दस्य पश्चभावो वक्तव्यः । ’ इत्युक्त्वा ‘ अर्धे विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः । इति वार्तिकेन पश्चार्धेति सिद्धम् । पुनः कीदृक् । अर्धावलीढैरर्धजग्धैरिति दर्भाणां मुखान्तःसत्त्वे हेतुत्वेनोपात्तम् । श्रमेण विवृतं व्यात्तं यन्मुखं तस्माद्भ्रंशिभिरधःपतद्भिर्दर्भैः कीर्णवर्त्मा व्याप्तमार्गः । भयाभूयेति यतियातीतिछेकश्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः । श्रमेणेत्यत्र रसनाकाव्यलिङ्गम् । तल्लक्षणं यथा—‘ प्रत्युत्तरोत्तरार्थं यत्पूर्वापूर्वार्थहेतुतः । रसनाकाव्यलिङ्गं तत् ’ इति । स्रग्धरा वृत्तम् । अत्र भयानको रसो व्यङ्ग्यः । तस्य मृगगतं भयं स्थायिभावः । दुष्यन्ताधिष्ठितस्यन्दनालोकनमालम्बनविभावः । तदनुपतनशरपतनौत्सुक्यादीन्युद्दीपनविभावाः । ग्रीवाभङ्गार्धभक्षिततृणस्खलनशुष्कोष्ठकण्ठत्वमुखवैवर्ण्यशरीरसंकोचाश्रुजलादयोऽनुभावाः । त्रासश्रमशङ्कावेगादयो व्यभिचारिणः । कम्पादयः सात्त्विकाः । एतै रसो व्यज्यते । सूतः—उद्घातिनी स्खलनयोग्या । ‘ उद्घातः कथ्यते पादस्खलने समुपक्रमे ’ इति विश्वः । रश्मीनां प्रग्रहाणां संयमनात् । ‘ किरणप्रग्रहौ रश्मी ’ इत्यमरः । मन्दीकृतोऽल्पीकृतः । विप्रकृष्टमतिदूरमन्तरं देशावकाशरूपं यस्य सः । दुरासदो दुष्प्रापः । अभीषवः प्रग्रहाः । ‘ अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ ’ इत्यमरः । रथवेगं निरूप्य दृष्ट्वेति कविवचनम् । मुक्तेष्विति । रश्मिषु प्रग्र-

१ उत्खातिनी भूरियमिति. २ नास्त्येतत्क्वचित्. ३ समदेशवर्ती न दुरासदः. ४ यथाज्ञा. ५ स्वेषामपि प्रसरतां रजसामलंघ्याः । निष्कम्प—खाश्रुतकर्णभङ्गा धावन्ति वर्त्मनि तरन्ति नु वाजिनस्ते ॥

राजा—सत्यम् । अतीत्य हरितो हरींश्च वर्तन्ते वाजिनः । तथा हि ।

यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां
यदर्धे विच्छिन्नं भवति कृतसंधानमिव तत् ।
प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि समरेखं नयनयो-
र्न मे दूरे किंचित्क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥ ९ ॥

हेषु मुक्तेषु संयमनान्मुक्तेषु । शिथिलितेष्विति यावत् । अमी तेजस्विनो धारापञ्चकनिपुणाः । जगत्यश्वरत्नीभूता इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । रथ्या रथवाहका अश्वाः । धावन्ति द्रुततरं गच्छन्ति । 'तद्वहतिरथयुग०' इति यत् । 'रथ्यो वोढा रथस्य यः' इत्यमरः । निरायतो नितरां दीर्घः पूर्वकायः पूर्वशरीरं येषां ते । निष्कम्पा निश्चलाश्चामराणां भूषार्थं बद्धानां शिखा अग्रभागा येषु ते । निभृतौ निश्चलावूर्ध्वौ कर्णौ यस्य सः । पश्चात्कृतैकशेषाणां वहुवचनम् । आत्मोद्धतैरपीति । नेम्युत्थितैस्तु सुतरामित्यपिशब्दार्थः । मृगस्य जवो वेगस्तदक्षमया तदक्षान्त्येवेति हेतूत्प्रेक्षा । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा' इत्यमरः । विशेषणचतुष्टयेन वेगातिशयो व्यज्यते । स्वभावोक्तिः । वृत्त्यनुप्रासः । वसन्ततिलकावृत्तम् । सत्यमिति सूतोद्गारभिन्नं वाक्यम् । चोऽप्यर्थे । हरितो हरिद्वर्णान् । 'पालाशो हरितो हरित्' इत्यमरः । नीलवर्णानिति यावत् । हरिताश्वानप्यतीत्यातिक्रम्य वाजिनोऽश्वा वर्तन्ते । वेगेन सूर्याश्वा अप्येभिर्जिता इत्यर्थः । 'हरिरिन्द्रे हरिर्विष्णौ हरिरश्वे हरी रवौ ।' इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी । अन्येषां का गणनेत्यपिशब्दार्थः । यदेति । आलोके दर्शने यत्सूक्ष्मम् । 'आलोकौ दर्शनद्योतौ' इत्यमरः । यद्दूरेण सूक्ष्मं दृश्यत इत्यर्थः तत्सहसाकस्मादेव । तस्मिन्नेव क्षण इति यावत् । नयनयोर्विपुलतां व्रजति । स्थूलं दृश्यत इत्यर्थः । प्रकृत्या स्वभावेन यदर्धे विच्छिन्नं तत्सहसा नयनयोः कृतसंधानमिव कृतसंधानवद्भवति । यत्पूर्वं छिन्नं तत्तस्मिन्नेव क्षणे दूरत एकमिव दृश्यत इत्यर्थः । प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि नयनयोः सहसा समरेखं भवतीत्यनुषज्यते । दूरत्वात्समा रेखाभोगो यस्य तत् । ऋज्वित्यर्थः । 'रेखा स्यादल्पके छद्मन्याभोगोल्लेखयोरपि ।' इति हैमः । नयनयोः समरेखं न वस्तुत इति गम्योत्प्रेक्षा । इवानुषङ्गेण समरेखमिवेति योज्यम् । स्वभावोक्तिर्विरोधाभास उत्प्रेक्षा च । मे मम रथस्य जवाद्वेगात्क्षणमपि न किंचिद्दूरे न पार्श्वे । दक्षिणवामपार्श्वयोरित्यर्थः । अथ च पार्श्वे निकटे । क्षणादेव मम दूरे दक्षिणवामपार्श्वयोरपि निकटे च किमपि नास्तीत्यर्थः । अत एव पार्श्व इत्येकवचनोपादानम् । 'पार्श्वोऽवयवभेदे स्याच्चक्रोपायसमीपयोः' इति धरणिः । तेन यथासंख्यालंकारः । रथजवादिति हेतुश्च ।

१ यदर्द्धा, यदन्तः. १ पार्श्वे...न दूरे.

सूत पश्यैनं व्यापाद्यमानम् । (इति शरसंधानं नाटयति ।)

(नेपथ्ये ।)

भो भो राजन् आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

सूतः—(आकर्ण्यावलोक्य च ।) आयुष्मन् अस्य खलु ते बाणपातवर्तिनः कृष्णसारस्यान्तरे तपस्विन उपस्थिताः ।

राजा—(ससंभ्रमम् ।) तेन हि प्रगृह्यन्तां वाजिनः ।

सूतः—तथा । (इति रथं स्थापयति ।)

(ततः प्रविशत्यात्मनातृतीयो वैखानसः ।)

वैखानसः—(हस्तमुद्यम्य ।) राजन् आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

न खलु न खलु बाणः संनिपात्योऽयमस्मि-
न्मृदुनि मृगशरीरे पुष्पराशाविवाग्निः ।
क्व बत हरिणकानां जीवितं चातिलोलं
क्व च निशितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते ॥ १० ॥

यदायदेति वतिवतेति नयनयोरिति छेकानुप्रासस्य वृत्यनुप्रासेन सह संसृष्टिः । ताभ्यां च सह श्रुत्यनुप्रासस्यैकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ९ ॥ 'कृष्णसारे' इत्यारभ्यैतदन्तेन पट्त्रिंशद्भूषणमध्य आद्यं भूषणमुपक्षिप्तम् । नेपथ्य इति । अप्रविष्टमेव यज्जवनिकान्तरे वदति तन्नेपथ्य इत्युच्यते । अन्तरसन्धिश्चायम् । प्रकृतार्थसूचकत्वेन । उक्तं मातृगुप्ताचार्यैः—'स्वप्नो दूतश्च लेखश्च नेपथ्योक्तिस्तथैव च । आकाशवचनं चेति ज्ञेया ह्यन्तरसंधयः ॥' इति । बाणपातवर्तिन इत्यनेन नैकट्यम् । कृष्णसारस्य मृगस्यान्तरे मध्ये । 'अथान्तरेऽन्तरा । अन्तरेण तु मध्ये स्युः' इत्यमरः । ससंभ्रमं सादरमिति वक्तिक्रियाविशेषणम् । एवमग्रेऽप्येतादृशस्थले योजनीयम् । प्रगृह्यन्तां प्रग्रहाकर्षणेन स्थिरीक्रियन्ताम् । 'इति रथं स्थापयति' इति कविवाक्यम् । आत्मनातृतीय इति द्वौ शिष्यौ स्वयं तृतीय इत्यर्थः । 'आत्मनश्च पूरणे' इति तृतीयाया अलुक् । एषामपि संस्कृतं पाठ्यम् । तदुक्तमादिभरते—'परिव्राण्मुनिशाक्येषु तापसश्रोत्रियेषु च । द्विजा ये चैव लिङ्गस्थाः संस्कृतं तेषु योजयेत् ॥' इति । 'राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः' इति भरतोक्तेः 'राजन्' इति संबोधनम् । [आश्रमस्य शमप्रधानत्वात् हिंसां निवारयन्नाह आश्रममृगोऽयमिति । न खल्विति—मृदुनि कोमले अस्मिन्मृगशरीरे । अयं साधुकृतसंधानः बाणः । पुष्पराशौ । अनेन तस्यातिकोमलत्वं ताडनानर्हत्वं च सूचितम् । अग्निरिव न खलु न खलु संनिपात्यः । खलु इत्यनुनये । हरिणकानामतिलोलमतिचञ्चलम् । सद्यःपातीति यावत् । जीवितं बत क्व । बत इति अनुकम्पायाम् । निशितः तीक्ष्णः

---

१ पथ, पातपथ. २ निगृ०. ३ अभीपवः. ४ तथा करोति. ५ [illegible]. ६ [illegible].

तत्साधुकृतसंधानं प्रतिसंहर सायकम् ।
आर्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागसि ॥ ११ ॥

राजा—एष प्रतिसंहृतः । (इति यथोक्तं करोति ।)

वैखानसः—सदृशमेतत्पुरुवंशप्रदीपस्य भवतः ।
जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव ।
पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥ १२ ॥

इतरौ—(बाहू उद्यम्य ।) सर्वथा चक्रवर्तिनं पुत्रमाप्नुहि ।

राजा—(सप्रणामम् ।) प्रतिगृहीतं ब्राह्मणवचनम् ।

वैखानसः—राजन् समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम् । एष खलु कण्वस्य कुलपतेरनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यकार्यातिपातः प्रविश्य प्रतिगृह्यतामातिथेयः सत्कारः । अपि च ।

निपातो येषां ते तथा । वज्रस्येव सारो येषाम् । अत्यन्तकठिना इत्यर्थः । तादृशाः ते शराः क । क्वेति वीप्सोभयोर्महदन्तरं सूचयति । मालिनी वृत्तम् ॥ १० ॥] **तत्साध्विति** । तत्तस्मात्साधु यथा स्यादेवं कृतं संधानं यस्य तम् । साधुशब्देनापराद्धपृषत्काभावो व्यज्यते । सायकं बाणम् । प्रतिसंहर । प्रत्यावृत्य स्वं स्थानं प्रापयेत्यर्थः । तत्रान्वयव्यतिरेकौ हेतुत्वेनोद्दिशति—आर्तेति । वः शस्त्रमार्तानां पीडितानां त्राणाय रक्षणाय साधुपीडकानां दुष्टानां हिंसाया इत्यन्वयः । अनागसि अनपराधे । 'आगोऽपराधो मन्तुश्च' इत्यमरः । प्रहर्तुं नेति व्यतिरेकः । उभयविधेयं काव्यलिङ्गम् । साधुसंधेति र्तत्रास्त्रेति छेकश्रुत्यनुप्रासौ ॥ ११ ॥ इति यथोक्तं करोति शरं तूणीरे निक्षिपतीति कविवचनम् । **जन्मेति** । यस्य तव पुरोर्वंशे जन्म तस्य तवेदमस्मदुक्तकरणं युक्तरूपमतिशयेन युक्तम् । 'प्रशंसायां रूपप्' इति रूपप् । युक्तरूपत्वे प्रथमचरणार्थहेतुत्वोपादानात्काव्यलिङ्गम् । [एवं त्वत्सदृशा गुणास्तैः उपेतं] एवंगुणोपेतं स्वगुणयुक्तम् । चक्रवर्तिनं पुत्रमाप्नुहि लभस्व ॥ १२ ॥ यस्य कस्याप्यातिथेः सत्कारः कर्तव्यः किमुत राज्ञः । अतस्तदकरणेऽनौचित्यं स्यादित्यत आह—समिदाहरणायेति । ननु तद्यादृच्छिकमिदमावश्यकं तत्त्यागेनेदमेव कर्तव्यमित्यत आह—**कुलपतेरिति** । तंन तत्त एव भविष्यति । अनेन स्वस्याप्राधान्यमुक्तम् । तल्लक्षणं पुराणे—'मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥' इति । अनुमालिनीतीरम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । मालिनीनदीतीरे । कार्यातिपातः कार्यव्यासङ्गः । अतिथिषु साधुरातिथेयः । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् इति ढञ् । सत्कारः पूजा । वैखानसः—राजन् समिदाहरण इत्यादिना 'सत्कारः' इत्यन्तेन उल्लेखो नाम नाट्यालंकार उपक्षिप्तः । तल्लक्षणम्—

---

१ काश्यपस्य. २ महर्षेः. ३ अतिथिसत्कारः.

रम्यास्तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।
ज्ञास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति ॥ १३ ॥

राजा—अपि संनिहितोऽत्र कुलपतिः ।

वैखानसः—इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलामतिथिसत्काराय नियुज्य दैवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं गतः ।

राजा—भवतु । तामेव पश्यामि[2] । सा खलु विदितभक्ति[3] मां महर्षेः करिष्यति ।

वैखानसः—साधयामस्तावत् । (इति सशिष्यो निष्क्रान्तः ।)

राजा—सूत चोदयाश्वान् । पुण्याश्रमदर्शनेन[4] तावदात्मानं पुनीमहे ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (इति भूयो रथवेगं निरूपयति ।)

राजा—(समन्तादवलोक्य ।) सूत अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथायमाश्रमाभोगस्तपोवनस्येति[5] ।

'कार्यदर्शक उल्लेखः' इति । रम्या इति । वेदबोधिताचरणत्वेन रम्यत्वम् । क्वचित् 'धर्म्याः' इति पाठः । धर्मादनपेता धर्म्याः । तेनैनोऽपनुत्तिधन्यत्वाद्वि राज्ञो व्यज्यते । तपोधनानामित्यनेनात्यन्तविषयनैरपेक्ष्यम् । प्रतिहतविघ्ना इत्यनेनास्य प्रतापातिशयः । कियद्रक्षतीत्येनं प्रत्यार्थौ हेतुः । क्रिया यागादिकर्म । आरम्भः शिक्षादेवतादिपूजनं संप्रधारणमर्थानां विचारश्चेष्टा च । अत एव बहुवचनम् । सम्यगवलोक्य न वस्तुस्थित्याः श्रवणेन । अपि तु स्वयं सम्यग्दृष्ट्वात्यन्तसंतोषकारिण्य इति भावः । ज्ञास्यसि न तु ज्ञातवान्न च जानासि । मौर्वी ज्या तस्याः किणश्चिह्नं तदङ्को भूषा यस्मिन्सः । 'अङ्को भूषणलक्ष्मसु' इति हैमः । अनेन तस्य सदैव जगत्त्रासापसारणोद्यम उक्तः । भुजः कियद्रक्षतीत्यन्यसहायानपेक्षत्वम् । एकवचनेन तस्मिन्नपि परानपेक्षत्वं ध्वनितम् । परिकरालंकारः । पूर्वार्धे एवायमलंकारो नोत्तरार्धे । वृत्त्यनुप्रासश्रुत्यनुप्रासौ । किणाङ्केति पुनरुक्तवदाभासः । काव्यलिङ्गमपि । आर्या ॥ १३ ॥ अपि संनिहितोऽत्रेति । अपिः प्रश्ने । 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपिः' इत्यमरः । पुंव्यक्तिशिष्यादिसाध्ये कर्मणि यद्दुहितरमित्युक्तिस्तयोरन्ययोरपि सत्त्वे शकुन्तलामित्युक्तिस्तयास्य मुनेर्जीवितसर्वस्वत्वं ध्वन्यते । गान्धर्वादिविवाहस्यानायासेन संपादनं च । अत एव वक्ष्यति—'ममाप्यस्या अनुरूपवरप्रदाने संकल्पः' इति । अथ च प्रतिकूलं दैवं शापस्तस्योपशमनेन सपुत्रायास्तस्या राज्ञा स्वगृहानयनमपि सूचितम् । अतोऽस्य बीजवाक्यत्वमुपपन्नम् । 'जन्म यस्य' इत्यादिना 'तां

---

१ भा. सं. दिव्य. २ द्रक्ष्यामि. ३ ०भक्तिः...कथयिष्यति. ४ दर्शनसम्भावनादा०, वनयात्मा०. ५ एवायमा०, माश्रमस्तपो०.

सूतः—कथमिव ।

राजा—किं न पश्यति भवान् । इह हि

नीवाराः शुकगर्भकोटरमुखभ्रष्टास्तरूणामधः
प्रस्निग्धाः क्वचिदिङ्गुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः ।
विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगा-
स्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिष्यन्दरेखाङ्किताः ॥ १४ ॥

वक्ष्यामि' इत्यन्तेन मुखसंधेरुपक्षेप इति प्रथममङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणमादिभरते—'काव्यस्यार्थसमुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृतः ।' इति । नीवारा इति । तरूणां वृक्षाणामधो नीवारास्तृणधान्यानि सन्तीति क्रियासामान्ययोगान्न्यूनपददोषाभावः । एवमन्त्यवाक्येऽपि । कीदृशाः । शुका गर्भे मध्ये येषां तानि च कोटराणि तरुविवराणि तेषां मुखानि तेभ्यो भ्रष्टाः । मुखशब्देन नीवाराणां बाहुल्यम् । संपूर्णविशेषणेन सुपुष्टपक्षित्वेनाश्रममनोज्ञतया राज्ञो रतिर्ध्वन्यते । इदं पूर्वत्रार्थो हेतुः । इङ्गुदी तापसतरुस्तत्फलानि भिन्दन्तीति भिदः । उपलाः पाषाणाः । सूच्यन्ते द्योत्यन्त एवेति सूतशङ्कापनोदः । सूच्यन्त इति कर्मकर्तरि । कीदृशाः । प्रकर्षेण स्निग्धाः । अत्र प्रशब्दः प्रकर्षं द्योतयन्निङ्गुदीफलानां सरसत्वमाचक्षाण आश्रमस्य सौन्दर्यातिशयं द्योतयन्राज्ञस्तत्राभिरतिं ध्वनयति । विश्वासस्योपगमः प्राप्तिस्तस्मात् । उत्पन्नविश्वासा इत्यर्थः । अत एवाभिन्नगतयोऽपरित्यक्तस्वास्थितयो मृगाः शब्दं रथशब्दं सहन्ते । तोयाधारा देवखातादयस्तत्पथास्तन्मार्गाः । 'ऋक्पूरब्धूः—' इत्यस्याप्रत्ययः समासान्तः । वल्कलान्यर्थादार्द्राणि तेषां शिखा अग्राणि तेभ्यो निष्यन्दो जलस्रवणं तेन या रेखास्ताभिरङ्किताश्चिह्निताः । निष्यन्देति 'अनुविपर्यभिनिभ्यः'—इति विकल्पेन षत्वम् । अत्र बहुव्रीहिणैवार्थलाभे यदङ्कितपदं तेन प्रत्यग्रवत्तया सार्द्रत्वेनाश्रयस्य सुन्दरतया राज्ञः प्रीत्यतिशयो ध्वनितः । क्वचिदिति वाक्यचतुष्टये संबध्यते । चकारः पूर्ववाक्यत्रयसमुच्चये ।

१ शुककोटरार्भक०. २ अस्मात्परमिदं पठ्यते कैश्चित्—अपि च ।

कुल्याम्भोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूला
भिन्नो रागः किसलयरुचामाज्यधूमोद्गमेन ।
एते चार्वागुपवनभुवि च्छिन्नदर्भाङ्कुरायां
नष्टाशंका हरिणशिशवो मन्दमन्दं चरन्ति ॥

पवनेन चपलैः कुल्या अल्पाः कृत्रिमाः सरितस्तासां जलैः शाखिनो वृक्षा धौतानि मूलानि येषां तादृशाः । किसलयरुचां पल्लवकान्तीनां रागो रक्तिमा आज्यधूमोद्गमेन भिन्नः अन्यथाकृतः । संमिश्रो वा । अर्वाग् अग्रत एते च नष्टाशंका वीतभया हारिणाशिशवः छिन्नदर्भाङ्कुरायां भुवि मन्दमन्दं चरन्ति ।

सूतः—सर्वमुपपन्नम्।

राजा—(स्तोकमन्तरं गत्वा।) तपोवननिवासिनामुपरोधो मा भूत्। एतावत्येव रथं स्थापय यावदवतरामि।

सूतः—धृताः प्रग्रहाः। अवतरत्वायुष्मान्।

राजा—(अवतीर्य।) सूत विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम। इदं तावद्गृह्यताम्। (इति सूतस्याभरणानि धनुश्चोपनीयार्पयति।) सूत यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेक्ष्याहमुपावर्ते तावदार्द्रपृष्ठाः क्रियन्तां वाजिनः।

सूतः—तथा। (इति निष्क्रान्तः।)

राजा—(परिक्रम्यावलोक्य च।) इदमाश्रमद्वारम्। यावत्प्रविशामि। (प्रविश्य। निमित्तं सूचयन्।)

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ १५ ॥

स्वभावोक्तिः क्रियासमुच्चयालंकारः काव्यलिङ्गं च। वृत्त्यनुप्रासः श्रुत्यनुप्रासोऽपि। तीवेति दन्त्ययोः, स्थु इति तालव्ययोः, कगेति कण्ठ्ययोः, टरेति ष्ठेति मूर्धन्ययोः, स्तेति दन्त्ययोः, रूणेति मूर्धन्ययोः संगतेः। एवमुत्तरचरणेष्वप्यूह्यम्। शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ १४ ॥ स्तोकमल्पमन्तरं गत्वा। अवतीर्योपनीय प्रविश्येत्यादीनां कविवाक्यस्थाल्ल्यबन्तानाम् 'राजा वदति' इत्याद्यभ्यूहितकविवाक्यस्थक्रियया सबन्धः। एवमग्रेऽपि बोद्धव्यम्। विनीतेत्यादिना नीतिनामा नाट्यालंकार उक्तः। तल्लक्षणम्—'नीतिः शास्त्रेण वर्तनम्' इति। 'इति सूतस्य' इति कविवाक्यम्। आर्द्रपृष्ठा इत्यनेन तेषां श्रमापनोद उक्तः। 'निमित्तं सूचयन्' इति दक्षिणबाहुस्फुरणं सूचयित्वा। अङ्गस्फुरणेनेत्यर्थः। 'निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः' इत्यमरः। शान्तमिति। इदं परिदृश्यमानमाश्रमपदमाश्रमस्थानम्। तात्स्थ्यात्तन्निवासिजनाः। शान्तं शान्ताः शमप्रधानाः। निरीहा इत्यर्थः। अत्यन्तनिरीहत्वं द्योतयितुमचेतनस्य कर्तृत्वं कृतम्। इहाश्रमपदेऽस्य बाहुस्फुरणस्य फलं महार्हवस्तुप्राप्त्यादि कुतः। साकाङ्क्षेभ्यो विश्वामित्रप्रभृतिभ्यः संभवत्यपि। इह तु सुतरामसंभावनीयमित्यर्थः। अथवेत्याक्षेपे। भवितव्यानामवश्यभाव्यानां द्वाराण्युपायाः सर्वत्र भवन्ति। 'द्वारं पुनर्निर्गमनेऽभ्युपाये' इति विश्वः। अर्थान्तरन्यासः। उक्ताक्षेपालंकारः। प्रथमयतौ वृत्त्यनुप्रासः। उत्तरत्र श्रुत्यनुप्रासः। अन्त्यदले भवभवेति वितवन्तीति छेकानुप्रासश्च। अनयार्यया परिकर इति द्वितीयमङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं तु—'यदुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरस्तु सः।' इति ॥ १५ ॥

---

१ सूत तपो०. २ यदाज्ञापयत्यायुष्मान्. ३ सूताय. ४ एतन्नास्ति क्वचित्. ५ प्रतीक्ष्याहं निवर्ते. ६ भवेदिहास्य.

(नेपथ्ये ।)

इत इतः सख्यौ । (क)

राजा—(कर्णं दत्त्वा ।) अये दक्षिणेन वृक्षवाटिकामालाप इव श्रूयते । यावदत्र गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) अये एतास्तपस्विकन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटैर्बालपादपेभ्यः पयो दातुमित एवाभिवर्तन्ते । (निपुणं निरूप्य ।) अहो मधुरमासां दर्शनम् ।

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।
दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥ १६ ॥

यावदिमां छायामाश्रित्य प्रतिपालयामि । (इति विलोकयन्स्थितः ।)

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला ।)

शकुन्तला—इत इतः सख्यौ । (क)

(क) इदो इदो सहीओ ।

इत इतः सख्यौ । 'नायिकानां सखीनां च सौरसेनी प्रकीर्तिता ।' इति भरतोक्तेरासां पाठ्या सौरसेनी भाषा । 'सहीओ' इत्यत्र प्रथमम् 'द्विवचनस्य बहुवचनम्' इति सूत्रे औकारस्य जसि जाते 'जश्शसोः' इत्यनुवर्तमाने 'स्त्रियामुदोतौ वा' इति जस ओकारः । 'हः' इत्यनुवर्तमाने 'खघथधभाम्' इति खस्य हः । क्वचित् 'सहा' इति पाठः । स तु विकल्पपक्षे जसो लोपे ज्ञेयः । दक्षिणेन वृक्षवाटिकामिति 'एनपा द्वितीया' इति द्वितीया । स्वप्रमाणानुरूपैरिति स्वशब्देन प्रमाणपदसाहचर्यात्सामर्थ्यं लक्ष्यते । तस्य प्रमाणं मानं तदनुरूपैः । स्वशक्तियोग्यैरित्यर्थः । 'प्रमाणं मानशास्त्रयोः' इति धरणिः । निरूप्य दृष्ट्वा । अहो इति विस्मये । सौन्दर्यातिशयदर्शनेन विस्मयः । दृश्यते यत्तद्दर्शनं स्वरूपम् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति ल्युट् । मधुरं प्रियम् । हृदयंगममिति यावत् । 'मधुरं रसवत्स्वादु प्रियेषु' इति विश्वः । शुद्धान्तेति । आश्रमे वस्तुं शीलं यस्य । शीलार्थेन णिनिप्रत्ययेन तादृग्रूपासंभवो द्योत्यते । जनस्य सामान्यजनस्य । 'लोके जगद्भेदे पृथग्जनः' इति हैमः । शुद्धान्तो राजस्त्रियः । तात्स्थ्यादिति क्षीरस्वामी । तासां दुर्लभं इदं प्रत्यक्षतः परिदृश्यमानं जगत्रयैकमोहनं वपुर्यदीति विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । तदा वनलताभिर्गुणैः सौगन्ध्यादिभिरुद्यानलता दूरीकृताः । तिरस्कृता इत्यर्थः । खलु । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वादत्र कथितपददोषाभावः । छेकवृत्त्यनुप्रासौ । निदर्शनालंकारश्च । न दृष्टान्तः । निरपेक्षयोर्वाक्ययोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावे दृष्टान्तस्योक्तेः ॥ १६ ॥ प्रतिपालयामि प्रतीक्षे । यथोक्तव्यापारेति । वृक्षसेचनव्यापारवतीत्यर्थः । 'समानाभि-

---

१ तावदेनां तरुच्छायामाश्रित्य विलोकयामि।

अनसूया—हला शकुन्तले त्वत्तोऽपि तातकाश्यपस्याश्रमवृक्षकाः प्रियतरा इति तर्कयामि । येन नवमालिकाकुसुमपेलवापि त्वमेतेषामालवालपूरणे नियुक्ता । (क)

शकुन्तला—न केवलं तातनियोग एव । अस्ति मे सोदरस्नेहोऽप्येतेषु । (इति वृक्षसेचनं रूपयति ।) (ख)

राजा—कथमियं सा कण्वदुहिता । असाधुदर्शी खलु तत्रभवान्काश्यपो य इमामाश्रमधर्मे नियुङ्क्ते ।

इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥ १७ ॥

भवतु । पादपान्तर्हित एव विश्रब्धं तावदेनां पश्यामि । (इति तथा करोति ।)

(क) हला सउन्दले तुवत्तो वि तादकस्संवस्स अस्समरुक्खआ पिअदरे त्ति तक्केमि । जेण णोमालिआकुसुमपेलवा वि तुमं एदाणं आलवालपूरणे णिउत्ता ।

(ख) ण केअलं तादणिओओ एव्व । अत्थि मे सोदरसिणेहो वि एदेसु ।

स्तथा सख्यो हला भाष्याः परस्परम् । ' इति भरतोक्तेर्हलेति प्रयोगः । वृक्षकाः कोऽल्पार्थे । पेलवा कोमला । 'सप्तला नवमालिका' इत्यमरः । त्वमपीत्यपिर्भिन्नक्रमः पेलवापीति योज्यः । 'पेलवं कोमले तनौ' इति शाश्वतः । आलवालं वृक्षमूलस्थितिस्थानम् । 'आलवालं विदुर्धाराधारणं द्रुतोऽम्भसः ।' इति । तातनियोगः पित्राज्ञा । सोदरस्नेहो भ्रातृस्नेहः । वृक्षसेचनं रूपयति । अभिनयतीत्यर्थः । सेति पूर्वं या ऋषिभिरुक्ता । इदमिति । किलेत्यरुचौ । ' किल संभाव्यवार्तयोः । हेत्वरुच्योरलीके च ' इति हैमः । य इदं पुरोदृश्यमानमनुपममव्याजमनोहरं स्वभावसुन्दरं वपुस्तपःक्षमं तपःसमर्थं साधयितुं कर्तुमिच्छति । ध्रुवं निश्चितम् । स ऋषिर्नीलोत्पलपत्रधारा पार्श्वदेशः लक्षणया तैक्ष्ण्यसाम्याच्छिदिक्रियायोग्यत्वं फलम् । तया समिल्लतां छेत्तुं व्यवस्यति प्रयतते । क्वचित् 'शमीलताम्' इति पाठः । तस्या अतिकाठिन्येनोपमेयेऽत्यन्तासंभावनीयत्वं व्यज्यते । अत्र पूर्वार्धे विषमस्यैको भेदो व्यङ्ग्यः—' क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात् । ' इत्युक्तेः । समस्तवाक्ये निदर्शना । 'अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमापरिकल्पकः । निदर्शना ' इत्युक्तेः । श्रुत्यनुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोरेकवाचकानुप्रवेशरूपः संकरः । समिल्लतामिति रूपकोपमयोः संदेहसंकरः । साधकबाधकप्रमाणाभावात् छेदस्य न समर्थकत्वमुभयोः साधारण्यात् । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा ।

---

१ सह सखीभ्यां वृ०, नाट्येन सिञ्चति. २ अस्मात्परं-(निर्वर्ण्य सकौतुकम् ।) इत्य०. ३ क्षम. ४ पान्तरितः. ५ विश्वस्ता. ६ अपवार्य स्थितः.

शकुन्तला—सखि अनसूये अतिपिनद्धेन वल्कलेन प्रियंवदया नियन्त्रितास्मि । शिथिलय तावदेतत् । (क)

अनसूया—तथा । (इति शिथिलयति ।) (ख)

प्रियंवदा—(सहासम् ।) अत्र पयोधरविस्तारयितृ आत्मनो यौवनमुपालभस्व । मां किमुपालभसे । (ग)

राजा—काममननुरूपमस्या वपुषो वल्कलं न पुनरलंकारश्रियं न पुष्यति । कुतः ।

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥ १८ ॥

(क) सहि अणसूए अदिपिणद्धेण वक्कलेण पिअंवदाए णिअन्तिद ह्मि । सिढिलेहि दाव णं । (ख) तह ।

(ग) एत्थ पओहरवित्थारइत्तअं अत्तणो जोव्वणं उवालह । मं किं उवालंभेसि ।

वाचकत्व इति शब्दाध्याहारापत्तेः । वंशस्थं वृत्तम् । अनेनाभिप्रायरूपं भूषणमुपन्यस्तम् । तल्लक्षणं तु—'अभिप्रायस्तु सादृश्यादभूतार्थप्रकल्पना ।' इति॥ १७॥ पादपान्तर्हितो वृक्षान्तर्हितः । विश्रब्धं विश्वासयुक्तम् । 'समौ विश्रम्भविश्वासौ' इत्यमरः । अतिपिनद्धेनातिबद्धेन । 'आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।' इत्यमरः । वल्कलेन वृक्षत्वचा । अत्र नियन्त्रणे । अस्या वयसः काममत्यर्थमननुरूपं वल्कलं पुनरलंकारश्रियं न पुष्यतीति न । अपि तु पुष्यतीत्यर्थः । अनेन शोभातिशयस्यावश्यकत्वं ध्वन्यते । वामनेऽपि 'संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ ।' इति । तत्र हेतुत्वेन पद्यमवतारयति—सरसिजमिति । शैवलेन जलनील्यापि । 'जलनीली तु शैवालं शैवलः' इत्यमरः । विद्धं वेधितम् । 'विद्धः स्याद्वेधिते क्षिप्ते सदृशे' इति हैमः । प्रकृते तदर्थासंभवात्संबद्धत्वं लक्ष्यते । तदतिशयो व्यङ्ग्यः । स एकत्र सातत्यवाचिना अनुना अनूद्यते । अनुध्यायतीतिवत्सातत्ये तस्य प्रयोगात् । सरसिजं कमलं

१ अत्रेदमधिकं पठ्यते केश्चित्—सम्यगियमाह ।
इदमुपहितसूक्ष्मग्रन्थिना स्कन्धदेशे स्तनयुगपरिणाहाच्छादिना वल्कलेन ।
वपुरभिनवमस्याः पुष्यति स्वां न शोभां कुसुममिव पिनद्धं पाण्डुपत्रोदरेण ॥
अथवा काममननुरूपमस्या वपुषः इ०.
[स्कन्धदेशे उपहितः सूक्ष्मः ग्रन्थिर्यस्य तेन । स्तनयुगलस्य परिणाहो विशालता समाच्छादयतीति तेन वल्कलेन हेतुना पाण्डुपत्रोदरेण पिनद्धं पिहितं कुसुममिव स्वां शोभां न पुष्यति ।] २ वयसः

शकुन्तला—(अग्रतोऽवलोक्य ।) एष वातेरितपल्लवाङ्गुलीभिस्त्वरयतीव मां केसरवृक्षकः। यावदेनं संभावयामि । (इति परिक्रामति ।)(क)

प्रियंवदा—हला शकुन्तले अत्रैव तावन्मुहूर्तं तिष्ठ यावत्त्वयोपगतया लतासनाथ इवायं केसरवृक्षकः प्रतिभाति । (ख)

(क) एसो वादेरिदपल्लवङ्गुलीहिं तुवरेदि विअ मं केसररुक्खओ। जाव णं संभावेमि ।

(ख) हला सउन्दले एत्थ एव्व दाव मुहुत्तअं चिट्ठ । जाव तुए उवगदाए लदासणाहो विअ अअं केसररुक्खओ पडिभादि ।

रम्यम् । अत्र सरसिजस्योद्धृतस्यानुद्धृतस्य वा शैवलेनाविनाभावात्सुग्रूक्तमनुविद्धमिति । अत एव न विशेषणप्रक्रमभङ्गः । हिमांशोश्चन्द्रस्य मलिनं लक्ष्म लक्ष्मीं शोभां तनोति । अर्थाद्धिमांशोरेव । अत्रोपमानस्याकर्तृत्वात्कर्तृप्रक्रमभङ्गः । वाक्यत्रयं पदकदम्बकात्मकं द्वितीयं तु क्रिया कारकान्वितेत्येतद्रूपम् । तेन वाक्यप्रक्रमभङ्गोऽपि । लक्ष्मीं तनोतीत्यत्र सामान्यधर्मस्यार्थत्वेन प्रतीतेरर्थस्य कष्टत्वं चेत्यादिदोषपरिहाराय 'शिशिरकिरणमाली सुन्दरो लक्ष्मणापि' इति पठनीयम् । असत्संवद्धाश्चेन्मञ्जुलाः सत्संवद्धाः किमु वक्तव्या इत्यपिशव्दार्थः । इयं पुरो दृश्यमाना । 'इदमः प्रत्यक्षगतम्' इत्युक्तेः । 'मम लोचनयोः सुधारसकल्लोलिनी त्रिजगत्कन्याललामभूता' इत्याद्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । तन्वीत्युपमेयनिर्देशः । तेनोपमेयनिर्देशेन वाक्ये विशेषणाधिक्यं न शङ्कनीयम् । त्रिष्वपि रम्यत्वे समानेऽप्यत्र तस्याधिक्यमितीदमेव विधेयम् । मधुराणां सुन्दराणामाकृतीनां किमिव हि न मण्डनम् । अपि तु सर्वं हीनमहीनं स्वसंवद्धं चेति सामान्यस्य समर्थकत्वादर्थान्तरन्यासः । मधुरशव्दो रसवाचकः प्रकृते वाधितमुख्यार्थः सन् सर्वविषयरञ्जकत्वमेककार्यकरत्वेन संवन्धेन लक्षयन्स्वातिशयसमभिलाषविषयत्वं नात्राश्चर्यमिति ध्वनयति । अत्र पादत्रये साधारणधर्मस्य रम्यलक्ष्मीविस्तारमनोज्ञपदैरभिधानान्मालाप्रतिवस्तूपमा । वृत्त्यनुप्रासछेकानुप्रासयोः संसृष्टिः । अर्थालङ्कारयोरङ्गाङ्गिभावः संकरः । एवमग्रेऽपि संकरसंसृष्टी उन्नेये । ग्रन्थगौरवभीत्या क्वचिदेव वक्ष्ये । मालिनी वृत्तम् । अनेन माधुर्यं नामायत्नजोऽलंकार उक्तः । तल्लक्षणम्–'सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता' इति । अनेन प्रसिद्धिर्नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु–'प्रसिद्धिर्लोकविख्यातैर्वाक्यैरर्थप्रसाधनम् ।' इति ॥ १८ ॥ केसरवृक्षको वकुलवृक्षः । अल्पार्थे कः। इदं चैकदेशविवर्ति रूपकम् । तेन केसरवृक्षस्य वयस्यत्वमपि रूपितं भवति । तेनायमर्थः । यथा कश्चन सखात्यन्तमुत्कण्ठितोऽङ्गुलीचालनेन मित्रं त्वरयति तद्वदिति ।

---

१ यथोक्तं करोति. २ अस्मात्पर–शकु०–किं निमित्तं प्रिय०–जाव. ३ समीवद्विदाए (समीपस्थितया.)

शकुन्तला—अतः खलु प्रियंवदासि त्वम् । (क)

राजा—प्रियमपि तथ्यमाह शकुन्तलां प्रियंवदा । अस्याः खलु

अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू ।
कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु संनद्धम् ॥ १९ ॥

अनसूया—हला शकुन्तले इयं स्वयंवरवधूः सहकारस्य त्वया कृतनामधेया वनज्योत्स्नेति नवमालिका । एनां विस्मृतासि । (ख)

(क) अदो क्खु पिअंवदा सि तुमं ।

(ख) हला सउन्दले इअं सअंवरवहू सहआरस्स तुए किदणामहेआ वणजोसिणित्ति णोमालिआ । णं विसुमरिदा सि ।

अत्रैव तावदिति अतः खलु प्रियंवदेत्येताभ्यां प्रियंवदाशकुन्तलावचनाभ्यां निरुक्तमिति भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणम्—'निरुक्तिर्निरवद्योक्तिर्नामन्यर्थप्रसिद्धये ।' इति । यत्प्रियंवदया लतात्वमारोपितं तत्साधयति—अस्या इति। अधरोऽधरोष्ठः । किसलय इव रागो यस्य स पल्लवाताम्रः । बाहू विटपौ स्कन्धोर्ध्वशाखे तदनुकारिणौ तत्सदृशौ । यत्कात्यः—'स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कटप्रो विटपो मतः ।' इति । कोमलशब्देनाग्रजत्वं तयोर्व्यज्यते । अङ्गेषु संनद्धं संनाहं प्रापितम् । अत्युत्कटमिति यावत् । अत्राङ्गेष्विति बहुवचनेन वदने कान्तिमत्ता नयनयोस्तरलता कण्ठे कम्बुत्रिरेखावत्त्वं वक्षसि स्तनोज्जृम्भणं नाभौ गभीरता नितम्बे मध्यनिम्नत्वं उभयभागे चतुरस्रत्वं जघनजङ्घाजानुमण्डलोरुदेशानां मांसलत्वं गतौ सविलासत्वमित्यादि ध्वनितम् । संनद्धशब्दः प्रकृते बाधितमुख्यार्थः सन् यः संनद्धो भवत्युत्साहेन प्रकटो भवतीति प्राकट्यसंबन्धेन यौवनं लक्षयंस्तद्गतमतिशयं व्यनक्ति । यौवनं कुसुममिव लोभनीयं चित्ताकर्षकम्। कुसुममिति जात्येकवचनम् । अङ्गेषु संनद्धमित्यत्रापि योजनीयम् । लताङ्गेषु संनद्धमित्यर्थः । हस्तादिस्पृष्टस्य मलिनत्वादिसंभवात् । एवमनुच्छिष्टयौवनत्वेन कन्यात्वं ध्वनयता स्वयोग्यता ध्वनितम् । ततश्च वक्ष्यमाणोदयस्याङ्कुरत्वे पर्यवसानम् । समासगा आर्थी समासगा गौणी पूर्णा श्रौतीत्युपमानां संसृष्टिः । 'सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च ।' इत्यनेन वार्तिकेन समासः । बहुव्रीहेरुपमाद्योतकत्वम् । अचेतनानुकारः कर्तुं न शक्यत इति सादृश्यं लक्ष्यम् । अतो गौणी । इयं च महता युक्तिसंदर्भेणोपमाप्रपञ्चे मया निरूपिता । इवादिसद्भावात्तृतीया पूर्णा श्रौती । 'बाहू मृदुलविटपाविव प्रतनू' इति पठितृणोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यप्रक्रमभङ्गः परिहरणीयः । अनेन पदोच्चयमिति भूषणमुपक्षिप्तम् तल्लक्षणं तु—'संबद्धार्थानुरूपो यः पदौघः स पदोच्चयः' इति ॥ १९ ॥

---

१ लोकनीयम्. २ तुमं पिअं०. ३ तुए किदायंवाहस्स सह०.

शकुन्तला—तदात्मानमपि विस्मरिष्यामि । (लतामुपेत्यावलोक्य च ।) हला रमणीये खलु काल एतस्य लतापादपमिथुनस्य व्यतिकरः संवृत्तः। नवकुसुमयौवना वनज्योत्स्ना स्निग्धपल्लवतयोपभोगक्षमः सहकारः। (इति पश्यन्ती तिष्ठति ।) (क)

प्रियंवदा—अनसूये जानासि किं शकुन्तला वनज्योत्स्नामतिमात्रं पश्यतीति । (ख)

अनसूया—न खलु विभावयामि । कथय । (ग)

प्रियंवदा—यथा वनज्योत्स्नानुरूपेण पादपेन संगता अपि नामैवमहमप्यात्मनोऽनुरूपं वरं लभेयेति । (घ)

शकुन्तला—एष नूनं तवात्मगतो मनोरथः । (इति कलशमावर्जयति ।) (ङ)

राजा—अपि नाम कुलपतेरियमसवर्णक्षेत्रसंभवा स्यात् । अथ वा कृतं संदेहेन ।

(क) तदा अत्ताणं वि विसुमरिस्सं । हला रमणीए क्खु काले इमस्स लदापाअवमिहुणस्स वेइअरो संवुत्तो । णवकुसुमजोव्वणा वणजोसिणी सिणिद्धपल्लवदाए उवभोअक्खमो सहआरो ।

(ख) अणसूए जाणासि किं सउन्दला वणजोसिणिं अदिमेत्तं पेक्खदित्ति ।

(ग) ण क्खु विभावेमि । कहेहि ।

(घ) जह वणजोसिणी अणुरूवेण पाअवेण संगदा अवि णाम एव्वं अहं वि अत्तणो अणुरूवं वरं लहेअंत्ति । (ङ) एसो णूणं तुह अत्तगदो मणोरहो ।

व्यतिकरः संश्लेषः । नवकुसुमयौवना नवानि प्रथमोद्गतानि कुसुमानि तान्येव यौवनं यस्याः सा वनज्योत्स्ना । स्निग्धपल्लवतयोपभोगक्षमः सहकारः । नवं कुसुमं रजोदर्शनं च यस्याः सा । स्निग्धश्चासौ पल्लवो विटपश्च । तत्त्वेनेति नायकव्यवहारारोपात्समासोक्तिः । इति पश्यन्ती तिष्ठतीति कविवाक्यम् । अपि नामेति संभावनायाम् । एवमहमप्यात्मनोऽनुरूपं वरं लभेयेति । 'राजा–कथमियम्' इत्याद्येतदन्तेन विलोभनं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु–'गुणानां वर्णनं तज्ज्ञैर्विलोभनमितीरितम् ।' इति । अपि नामेति संभावनायाम् । असवर्णमसमानं क्षत्रियादि क्षेत्रं कलत्रं तत्संभवा तत उत्पन्ना । 'क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः' इत्यमरः । [अथवेति पक्षान्तरे ।] कृतमित्यलमर्थे अव्ययम् । 'तद्योगे वारणार्थयोगे तृतीया' । संदेहेनालमित्यर्थः । 'कृतमिति

१ क्षेत्रजा भवेत्. २ अण्णोण्णं वइ०. ३ अवि जा० किंणिमित्त.

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।
सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ २० ॥

तथापि तत्त्वत एनामुपलप्स्ये ।

शकुन्तला—(ससंभ्रमम् ।) अम्मो ! सलिलसेकसंभ्रमोद्गतो नवमालिकामुज्झित्वा वदनं मे मधुकरोऽभिवर्तते । (इति भ्रमरबाधां रूपयति ।)(क)

राजा—(सस्पृहम् ।)

(क) अम्मो । सलिलसेअसंभमुग्गदो णोमालिअं उज्झिअ वअणं मे महुअरो अहिवट्टइ ।

निषेधनिवारणयोः ' इति वर्धमानः । तदेव वंशस्थेन द्रढयति—असंशयमिति । क्षत्रं क्षत्रियस्तस्य परिग्रहः स्त्रीत्वेनाङ्गीकारस्तत्क्षमा तत्समर्था । ' क्षत्रं क्षत्रियराजन्यौ ' इति नाममाला । ' परिग्रहः परिजने पत्न्यां स्वीकारमूलयोः । इति विश्वः । अत्र मत्परिग्रहक्षमेति वक्तव्ये क्षत्रेति सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । तया च नायकगतमौचित्यं ध्वनितम् । यद्यस्मादार्यं श्रेष्ठं मे मम जितेन्द्रियस्य पुरुवंशोत्पन्नस्य दुष्यन्तस्येत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । मनोऽस्यां स्त्रीसृष्टिरत्नभूतायामभिलाष्यभिलाषयुक्तम् । हि यस्मात्सतां संदेहपदेषु संदेहस्थानेष्वन्तःकरणस्य प्रवृत्तयो वर्तनानि प्रमाणम् । ' पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु । ' इत्यमरः । तेन पुनरुक्तवदाभासो नामालंकारः । अर्थान्तरन्यासकाव्यलिङ्गानुप्रासाः ॥ २० ॥ अनेन परिन्यास इत्यङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—तन्निष्पत्तेस्तु कथनं परिन्यासं प्रचक्षते । ' इति । यद्यपि मम हृदये विश्वासस्तथापि व्यवहारार्थं तत्त्वत एनामुपलप्स्ये ज्ञास्यामि । ससंभ्रमं सभयम् । भयहेतुश्च वक्ष्यमाणः । अम्मो आश्चर्ये । ' अव्ययम् ' इत्यधिकारे ' अम्मो आश्चर्ये ' इति सूत्रम् । वदनमभिवर्तते वदनं लक्ष्यीकृत्यागच्छतीत्यर्थः । अनेन पद्मिनीत्वमुक्तमस्याः । यदाहुः ' कमलमुकुलमृद्वी फुल्लराजीवगन्धा सुरतपयसि यस्याः सौरभं दिव्यमङ्गे । ' इति । भ्रमरबाधां रूपयति अभिनयतीत्यर्थः । स चाभिनयो विधुतेन शिरसा कम्पितेनाधरेण मुखदेशास्थितेन पराङ्मुखतलेन चञ्चलेन पताकेनेति । तल्लक्षणानि—' तिर्यग्गतं द्रुततरं विधुतं तत्प्रयुज्यते । शीतार्ते ज्वरिते भीते ' इति । ' व्यथायां कम्पितोऽन्वर्थो भीतौ

---

१ नाटयति. २ अस्य स्थाने इदमुपलभ्यते क्वचित्—(सस्पृहमवलोक्य ।)
साधु बाधनमपि—साध्वसाराधनमपि—रमणीयमस्याः ।
यतो यतो षट्चरणोऽभिवर्तते ततस्ततः प्रेरि(षि)तलोललोचना ।
विवर्तितभ्रूरिय (लत) मद्य शिक्षते भयादकामापि हि दृष्टिविभ्रमम् ॥
[षट्चरणो भ्रमरः । प्रेरिते लोले लोचने यया । विवर्तिते भ्रूवौ यया सा तथोक्ता । अकामा अनिच्छन्ती अपि अद्य दृष्टिविभ्रमं शिक्षते ।] अपिच । (सासूयमिव ।).
३ संभ्रमात्.

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।
करौ व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥ २१ ॥

शीते जये रुषि । ' इति । ' तर्जनीमूलसंलग्नकुञ्चिताङ्गुष्ठको भवेत् । पताकः संहता-
कारः प्रसारिततलाङ्गुलिः ॥ ' इति ॥ **चलापाङ्गामिति** । हे मधुकर वयं कथमे-
तदीयकटाक्षगोचरा भूयास्म कथमेषास्मदभिप्रायव्यञ्जकं रहोवचनमाकर्णयेत् कथं नु
हठादनिच्छन्त्या अपि परिचुम्बनं विधेयास्मेति यदस्माकं मनो राज्यपदवीमधिशेते
-ते वयम् । तत्त्वान्वेषाद्वस्तुवृत्तान्वेषणया हताः । निरुद्धप्रवृत्तय इत्यर्थः । आयास-
मात्रपात्रीभूता इति भावः । ' मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः । ' इत्यमरः ।
त्वमित्येकवचनेनास्य निकृष्टत्वम् । अतएव मधुकरेति संबुद्धिः । कृती । कृतबहुकृत्य
इत्यर्थः । ' भूमार्थे इनिः ' । खल्विति निपातेनायत्नसिद्धं तव चरितार्थत्वमिति
ध्वन्यते । तत्कथमित्याह—चलेति । चलापाङ्गामित्यनुवाद्यविशेषणम् । वेपथुमतीं
त्वदाशङ्काकातराम् । दृशं नीलोत्पलधिया पुनः स्पृशसि । रहस्यमाख्यातुं शीलं यस्य
स इव कर्णान्तिकचरः श्रवणसमीपगो मृदु ध्वनसि । श्रवणावकाशपर्यन्तत्वाच्च
नीलोत्पलाशङ्कानपगमाच्च तत्रैव दन्ध्वन्यमान आस्से । करौ व्याधुन्वत्याः सहज-
सौकुमार्यत्रासकातरायाश्च रतिनिधानभूतं विकसितारविन्दकुवलयामोदमधुरबन्धूक-
बन्धुरमधरं पिबसीति प्राञ्चः । अधुनातनास्तु चलापाङ्गं दृष्ट इत्यनुवाद्यविशेषणं
वाक्यत्रयशेषभूतम् । एवमन्तिकचर इत्यपि । तत्र यतोऽन्तिकचरस्ततश्चलापाङ्गं
दृष्ट इति हेतुहेतुमद्भावशेषभूतत्वादेव नावृत्तिः । यतो दृष्टस्ततः स्पृशसि स्वनसीति
योज्यम् । ' कर्णान्तिक–' इत्यादिपाठे ' चत्वारो वयमृत्विजः स भगवान्कर्मोपदेष्टा
हरिः सङ्ग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता । ' इत्यादिवदभवन्मतयोगः
स्यात् । न च स्पृशसीत्यनेनैव नैकट्ये लब्धे प्रथमवाक्यस्य नोपयोग इति वाच्यम् ।
एवं कर्णे इत्यत्रापि सामीप्याधिकरणेनैव गतार्थत्वात्तत्रापि । एवमुत्तरत्रापीत्यवक-
रतैव स्यात् । तेन तदुक्तिः स्वभावोक्तिपोषायैवेत्यवधेयम् । अत एव कर्णे इत्येक-
वचनम् । यदा यदपाङ्गेन पश्यति तदा तत्रेन्दीवरभ्रान्त्येष्टलाभेन स्वनति । वेपथुमतीं
कम्पमानाम् । भयस्वभावात्तादृक्त्वम् । कर्णे मृदु यथा स्यात्तथा स्वनसीति स्वभा-
वोक्तिरेव । तत्र रहस्याख्यायीवेत्युत्प्रेक्षा समारोपसाधिकैव । तया कपोले
चुम्बनविशेषो व्यज्यते । कामिनोऽपि रहस्याख्यानं व्याजश्चुम्बनमेव प्रधानम् ।
' करौ व्याधुन्वत्याः ' इति विशेषणं पूर्वत्र समानमपि चुम्बने यत्करधूननं
तत्स्फोरणार्थमौचित्येनात्र कविना निबद्धम् । अत एव विविधमासमन्तादित्युपसर्ग-

१ चलापाङ्गं दृष्टः. २ कर्णे.

शकुन्तला—न एष धृष्टो विरमति । अन्यतो गमिष्यामि । कथमितोऽप्यागच्छति । हला परित्रायेथां मामनेन दुर्विनीतेन मधुकरेणाभिभूयमानाम् । (क)

उभे—(सस्मितम् ।) के आवां परित्रातुम् । दुष्यन्तमाक्रन्द । राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम । (ख)

राजा—अवसरोऽयमात्मानं प्रकाशयितुम् । न भेतव्यं न भेतव्यम्—(इत्यर्धोक्ते । स्वगतम् ।) राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेत् । भवतु । एवं तावदभिधास्ये ।

शकुन्तला—(पदान्तरे स्थित्वा । सदृष्टिक्षेपम् ।) कथमितोऽपि मामनुसरति । (ग)

(क) ण एसो धिट्ठो विरमदि । अण्णदो गमिस्सं । कहं इदो वि आअच्छदि । हला परित्ताअह मं इमिणा दुव्विणीदेण महुअरेण अहिहूअमाणं ।

(ख) काओ वअं परित्तादुं । दुस्सन्दं अक्कन्द । राअरक्खिदव्वाइं तवोवणाइं णाम । (ग) कहं इदोवि मं अणुसरदि ।

द्वयनिबन्धः । चुम्बने तु ‘ करौ धुनाना नवपल्लवाकृती ’ इतिवत्कामशास्त्रे केवलस्यैव प्रयोग उक्तः । इदमेव बहुत्वे बीजमित्यवधेयम् । ‘ विशेषणादेव विशेष्यप्रतिपत्तिः ’ इति संबन्धिबोधः । तस्याः रतिसर्वस्वं संभोगनिधानम् । विधानत्वं च प्रथमतः प्राप्यत्वेन । तेनैव तन्निर्वाहात् । ‘ आदौ रतं बाह्यमिह प्रयोज्यं तत्रापि चालिङ्गनपूर्वमेव । ’ इत्युक्तेरालिङ्गनचुम्बनयोः पूर्वत्वम् । अनेन नायकाभिप्रायो व्यज्यते । अधरं न तूत्तरोष्ठं पूर्वोक्तविशेषणस्य तत्रैव संभवात् । तत्रैवास्य कविभिरङ्गीकारात् । पिबसि सादरमवलोकयसीति भ्रमरपक्षे । अन्यथा तेन दंश एव क्रियेतेत्युक्तमेव प्राक् । आरोपपक्षे चुम्बसीति श्लेषः । वयं हतास्त्वं कृतीति व्यतिरेकः । नीलोत्पलादिभ्रान्त्या भ्रान्तिमान् । भ्रमरस्वभावोक्तिः । त्वं कृतीत्यत्र चरणत्रयं हेतुत्वेनोपात्तमिति काव्यलिङ्गम् । आद्यवाक्यद्वये रशनाकाव्यलिङ्गमपि । श्रुत्यनुप्रासश्च । शिखरिणी वृत्तम् । यद्यपि हता इत्युक्तं तथाप्यभिलाषचाटुकप्रवणत्वेन तत्सुखागमस्य भावात्प्राप्तिरित्यङ्गमुपक्षिप्तम् । यतो धनिकेनोक्तम्—‘ साक्षात्पारंपर्येण वा विधेयानि ’ इति । तल्लक्षणं तु—‘सुखार्थस्योपगमनं प्राप्तिरित्यभिधीयते । ’ इति ॥ २१ ॥ पदान्तरे स्थानान्तरे । राजरक्षितव्यानि तपोवनानि । नामेति प्रसिद्धौ । स्वगतमिति । ‘ अश्राव्यं स्वगतं ’ इति तल्लक्षणात् । राजभावो राजत्वम् ।

---

१ भावस्तावत्; एवं हि राजाहमस्मीति परिज्ञातं भविष्यति । भवतु । अतिथिसमाचारमेव–समुचिताचारसत्कारम्–अवलम्बिष्ये. २ दुट्ठो. ३ परित्ताअह परित्ताअह. ४ दुह्मद्द०. ५ परिहू०.

राजा—(सत्वरमुपसृत्य ।)

कः पौरवे वसुमतीं शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।
अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु ॥ २२ ॥

(सर्वा राजानं दृष्ट्वा किंचिदिव संभ्रान्ताः ।)

अनसूया—आर्य न खलु किमप्यत्याहितम् । इयं नौ प्रियसखी मधुकरेणाभिभूयमाना कातरीभूता । (इति शकुन्तलां दर्शयति ।) (क)

राजा—(शकुन्तलाभिमुखो भूत्वा ।) अपि तपो वर्धते ।

(शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति ।)

अनसूया—इदानीमतिथिविशेषलाभेन । हला शकुन्तले गच्छोटजम् । फलमिश्रमर्घमुपहर । इदं पादोदकं भविष्यति । (ख)

राजा—भवतीनां सूनृतयैव गिरा कृतमातिथ्यम् ।

प्रियंवदा—तेन ह्यस्यां प्रच्छायशीतलायां सप्तपर्णवेदिकायां मुहूर्तमुपविश्य परिश्रमविनोदं करोत्वार्यः । (ग)

(क) अज्ज ण क्खु किं वि अच्चाहिदं । इअं णो पिअसही महुअरेण अहिहूअमाणा कादरीभूदा । (ख) दाणिं अदिहिविसेसलाहेण । हला सउन्दले गच्छ उडअं । फलमिस्सं अग्घं उवहर । इदं पादोदअं भविस्सदि । (ग) तेण हि इमस्सिं पच्छाअसीअलाए सत्तवण्णवेदिआए मुहुत्तअं उववेसिअ परिस्समविणोदं करेदु अज्जो ।

क इति । दुर्विनीतानामविनीतानां दुष्टानां शासितरि दण्डादिना शिक्षके पौरवे पुरुवंशोत्पन्ने । वसुमतीं भूमिं च । अथ च वसुमतीमिति रक्षायोग्यत्वं ध्वनितम् । शासति सति । कोऽयमिति क्रोधेनोक्तिः । मुग्धास्वचतुरासु तपस्विकन्यास्वविनयमाचरति । तपस्विशब्देनात्यन्तासंभाव्याविनयस्थानत्वं व्यज्यते । अत्र भ्रमर इति मयि दुष्यन्त इति शकुन्तलायां चेति विशेषे प्रस्तुते कोऽयमित्यादेः सामान्यस्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । अनया चैतत्प्रतापस्य व्यापकत्वं व्यञ्जयन्त्या तस्य राजभावगोपनं ध्वनितम् । छेकवृत्त्यनुप्रासौ । अनेन दण्डलक्षणं संध्यङ्गान्तरमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु सुधाकरे—'दण्डस्त्वविनयादीनां दृष्ट्या श्रुत्या च तर्जनम् ।' इति ॥ २२ ॥ अत्याहितम् । 'अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ।' इत्यमरः । साध्वसादवचना तिष्ठतीति कविवचनम् । इदानीमतिथिविशेषलाभेन । [अतिथीन विशेषः उत्तमः तस्य भवतो लाभेनेत्यर्थः ।] अनेनानुवृत्तिनामा नाट्यालंकार उपक्षिप्तः । तल्लक्षणं तु—'प्रश्रयादनुवर्तनम् । अनुवृत्तिः' इति । गच्छोटजम् । 'मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ' इत्यमरः । सूनृतया सत्यया प्रियया च । 'सूनृतं तु प्रिये सत्ये ' इत्यमरः । परिश्रमस्य विनोदं प्रशमम् । अनेन कर्मणा वृक्षसेचनेन आतमगतं स्वान्तमित्यस्य पर्यायः । किं तु खल्विति जिज्ञासायाम् । 'खलु वीप्सा-

१ आउलीकिअमाणा.

राजा—नूनं यूयमप्यनेन कर्मणा परिश्रान्ताः ।

अनसूया—हला शकुन्तले उचितं नः पर्युपासनमतिथीनाम् । अत्रोपविशामः । (इति सर्वे उपविशन्ति ।) (क)

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) किं नु खल्विमं प्रेक्ष्य तपोवनविरोधिनो विकारस्य गमनीयास्मि संवृत्ता । (ख)

राजा—(सर्वा विलोक्य ।) अहो समवयोरूपरमणीयं भवतीनां सौहार्दम् ।

प्रियंवदा—(जनान्तिकम् ।) अनसूये को नु खल्वेष चतुरगम्भीराकृतिर्मधुरं प्रियमालपन्प्रभाववानिव लक्ष्यते । (ग)

अनसूया—सखि ममाप्यस्ति कौतूहलम् । पृच्छामि तावदेनम् । (प्रकाशम् ।) आर्यस्य मधुरालापजनितो विस्रम्भो मां मन्त्रयते कतम आर्येण राजर्षिवंशोऽलंक्रियते कतमो वा विरहपर्युत्सुकजनः कृतो देशः किंनिमित्तं वा सुकुमारतरोऽपि तपोवनगमनपरिश्रमस्यात्मा पदमुपनीतः । (घ)

(क) हला सउन्दले उइदं णो पज्जुवासणं अदिहिणं । एत्थ उवविसह्म । (ख) किं णु क्खु इमं पेक्खिअ तवोवणविरोहिणो विआरस्स गमणीअह्मि संवुत्ता । (ग) अणसूए को णु क्खु एसो चेउरगम्भीराकिदी मेहुरं पिअं आलवन्तो पहाववन्दो विअ लक्खीअदि । (घ) सहि मम वि अत्थि कोदूहलं । पुच्छिस्सं दाव णं । अज्जस्स महुरालावजणिदो वीसम्भो मंमन्तावेदि कदमो अज्जेण राएसिवंसो अलंकरीअदि कदमो वा विरहपज्जुस्सुअजणो किंदो देसो किंणिमित्तं वा सुउमारदरो वि तवोवणगमणपरिस्समस्स अत्ता पंदं उवणीदो ।

निषेधयोः । जिज्ञासायामनुनये वाक्यालंकरणेऽपि च ॥' इति हैमः । तपोवनविरोधिनो विकारस्य [आश्रमवासिजनानुचितस्य चेतोविकृतेः] गमनीया विषयभूतास्मि संवृत्ता । अनेनास्या भावो नामाङ्गजो विकार उक्तः । तल्लक्षणं यथा—'निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ।' इति । जनान्तिकमिति । तल्लक्षणं दशरूपके—'त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् । अन्योन्यामन्त्रणं यत्स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥' इति । त्रिपताककरलक्षणं संगीतरत्नाकरे पताकलक्षणमुक्त्वा—'स एव त्रिपताकः स्याद्वक्रितानामिकाङ्गुलिः ।' इति । चतुरा [मनोज्ञा] गम्भीराकृतिर्यस्य सः । चतुरं प्रियमालपन्प्रभाववानिव लक्ष्यते । प्रभावः

---

१ समान. २ महुर. ३ चउरं. ४ विस्सासो. ५ पत्तदं. (पात्रतां).

शकुन्तला—(आत्मगतम्।) हृदय मोत्ताम्य । एषा त्वया चिन्तितान्यनसूया मन्त्रयते । (क)

राजा—(आत्मगतम्।) कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि कथं वात्मापहारं करोमि । भवतु । एवं तावदेनां वक्ष्ये । (प्रकाशम् ।) भवति यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः सोऽहमविघ्नक्रियोपलम्भाय धर्मारण्यमिदमायातः ।

अनसूया—सनाथा इदानीं धर्मचारिणः । (ख)

(शकुन्तला शृङ्गारलज्जां रूपयति ।)

सख्यौ—(उभयोराकारं विदित्वा । जनान्तिकम् ।) हला शकुन्तले यद्यत्राद्य तातः संनिहितो भवेत् । (ग)

शकुन्तला—ततः किं भवेत् । (घ)

(क) हिअअ मा उत्तम्म । एसा तुए चिन्तिदाइं अणसूआ मन्तेदि ।
(ख) सणाहा दाणिं धम्मआरिणो ।
(ग) हला सउन्दले जइ एत्थ अज्ज तादो संणिहिदो भवे ।
(घ) तदो किं भवे ।

सामर्थ्यम् । प्रकाशमिति । तल्लक्षणं तु—'सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्' इति । विस्रम्भो विश्वासो मां मन्त्रयत इति स्वौद्धत्यपरिहारः । कतम आर्येण राजवंशोलंक्रियते । कस्मिन्नभिजने वंशालंकारस्य ते जनिरजनीत्यर्थः । कतमो वा विरहेण स्ववियोगेन पर्युत्सुक उत्कंठितो जनो यत्र स देशः कृतः । कस्माद्देशादागतोऽसीत्यर्थः । एतद्भङ्ग्योक्तिस्तु सकलगुणानुरागं ध्वनति । तपोवनगमनपरिश्रमस्यात्मा पदं स्थानमुपनीतः प्रापितः । तपोवनपदेन नात्यधिकप्रयोजनत्वं सूचयति । अत एव परिश्रमपदम् । फलान्तराभावात्परिश्रममात्रमिति भावः । एषा कर्त्री त्वया चिन्तितानि कर्मभूतान्यनसूया मन्त्रयते वदति । अनेन हावलक्षणो विकार उक्तः—'भावादीषत्प्रकाशो यः स हाव इति कथ्यते ।' इति । भवतीति संबुद्धिः । पौरवेण राज्ञा दुष्यन्तेन । धर्मेऽधिकारस्तत्र । अथ च पुरुवंशोत्पन्नेन राज्ञा दुष्यन्तपित्रा । धर्माधिकारे राज्ये । अन०—सनाथा इदानीं धर्मचारिणः । वयमिति विशेषे वक्तव्ये धर्मचारिण इति सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । तया च सर्वेषां तपस्विनां सनाथत्वं व्यञ्जयन्त्येकदेशागमनस्य सर्वदेशगमनव्याप्तिं सूचयन्त्यासंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिर्ध्वनिता । शृङ्गारलज्जां रूपयतीति अभिनयति शिरसा लज्जितया दृशा च । अनेन हेलालक्षणोऽङ्गजो

१ माश्रमिणाम०. २ चिन्तिदं,–दाणिं.

सख्यौ—इमं जीवितसर्वस्वेनाप्यतिथिविशेषं कृतार्थं करिष्यति । (क)

शकुन्तला—युवामपेतम् । किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयेथे । न युवयोर्वचनं श्रोष्यामि । (ख)

राजा—वयमपि तावद्भवत्योः सखीगतं किंमपि पृच्छामः ।

सख्यौ—आर्य अनुग्रह इवेयमभ्यर्थना । (ग)

राजा—भगवान्काश्यपः शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशः । इयं च वः सखी तदात्मजेति कथमेतत् ।

अनसूया—शृणोत्वार्यः । अस्ति कोऽपि कौशिक इति गोत्रनामधेयो महाप्रभावो राजर्षिः । (घ)

राजा—अस्ति । श्रूयते ।

अनसूया—तमावयोः प्रियसख्याः प्रभवमवगच्छ । उज्झितायाः शरीरसंवर्धनादिभिस्तातकाश्यपोऽस्याः पिता । (ङ)

(क) इमं जीविदसव्वस्सेण वि अदिहिविसेसं किदत्थं करिस्सदि ।

(ख) तुह्मे अवेध । किं वि हिअए करिअ मन्तेध । ण वो वअणं सुणिस्सं ।

(ग) अज्ज अणुग्गहो विअ इअं अब्भत्थणा ।

(घ) सुणादु अज्जो । अत्थि को वि कोसिओत्ति गोत्तणामहेओ महाप्पहावो राएसी ।

(ङ) तं णो पिअसहीए पहवं अवगच्छ । उज्झिआए सरीरसंवड्ढणादिहिं तादकस्सवो से पिदा ।

विकार उक्तः । तल्लक्षणं तु—‘ हेलात्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात्स एव तु । ’ इति । अत एवोभयोराकारं विदित्वेति परस्परास्निग्धावलोकनेन । करिष्यति कुर्यादित्यर्थः । अत्र जीवितसर्वस्वशब्देन विषयनिगरणाच्छकुन्तलाया उक्तेः पताकास्थानकमनेनोक्तम् । तल्लक्षणमादिभरते ‘ सहसैवार्थसंपत्तिर्नायकस्योपकारिका । पताकास्थानकं संधौ प्रथमे तन्मतम् ’ इति । न युवयोर्वचनं श्रोष्यामि । ‘ राजा—आत्मगतम् ’ इत्यादिनैतदन्तेनोदाहरणं नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘ वाक्यं यद्गूढतुल्यार्थं तदुदाहरणं मतम् ’ इति । सखीगतं सखीसंबद्धम् । शाश्वते नित्ये । [ब्रह्मणि ब्रह्मचर्ये ।] प्रकाशोऽतिप्रसिद्धः । ‘ प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात् ’ इत्यमरः । कौशिक इति गोत्रेण नामधेयं यस्य सः । प्रभवमुत्पत्तिस्थानम् ।

---

१ भवत्योः. २ किंचिद्. ३ वर्तते. ४ वां. ५ अस्य स्थाने—‘तत्रभवान् कौशिकः’ इति वङ्गदेशपुस्तकस्थः पाठः. ६ (सरोषं) तदो ७ एवं.

राजा—उज्झितशब्देन जनितं मे कौतूहलम् । आ मूलाच्छ्रोतुमिच्छामि ।

अनसूया—शृणोत्वार्यः । गौतमीतीरे पुरा किल तस्य राजर्षेरुग्रे तपसि वर्तमानस्य किमपि जातशङ्कैर्देवैर्मेनका नामाप्सराः प्रेषिता नियमविघ्नकारिणी । (क)

राजा—अस्त्येतदन्यसमाधिभीरुत्वं देवानाम् ।

अनसूया—ततो वसन्तोदार (°न्तावतार°) समये तस्या उन्मादयितृ रूपं प्रेक्ष्य—(इत्यर्धोक्ते लज्जया विरमति ।) (ख)

राजा—परस्ताज्ज्ञायत एव । सर्वथाप्सरःसंभवैषा ।

अनसूया—अथ किम् । (ग)

राजा—उपपद्यते ।

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य संभवः ।
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥ २२ ॥

(क) सुणादु अज्जो । गोदमीतीरे पुरा किल तस्स राएसिणो उग्गे तवसि वट्टमाणस्स किंवि जादसङ्केहिं देवेहिं मेणआ णाम अच्छरा पेसिदा णिअमविग्घकारिणी । (ख) तदो वसन्तोदारसमए से उम्मादइत्तिअं रूवं पेक्खिअ । (ग) अह इं ।

मेनका नामाप्सराः । 'आपः सुमनसो वर्षा अप्सराः सिकताः समाः । एते स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेऽप्युत्तरत्रयम्' । इत्युक्तेरेकवचनान्तोऽप्सरःशब्दः । तत उदारवसन्तसमये । प्राकृते पूर्वनिपातानियमः । [वसन्तावतार इति वा संस्कृतम् ।] तस्या उन्मादयितृ रूपं प्रेक्ष्य । 'राजा—परस्ताज्ज्ञायत एव' इत्यनेनानुक्तसिद्धिरिति । उपपद्यते युज्यते । मानुषीष्विति । मनोरपत्यानि स्त्रियो मानुष्यस्तासु । 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च' इत्यञ्षुकौ । ततः 'टिड्ढाणञ्—' इति ङीप् । एतेनासां पृथिव्यंशाधिक्यं ध्वनितम् । एतच्च संभवः कथं वा स्याददः प्रति हेतुत्वेन योज्यम् । रूपं विद्यतेऽस्मिन्नस्य वा । मत्वर्थो योऽर्शआदिभ्योऽच् । तेन रूपवत इत्यर्थः । अन्यथास्येत्यनेनार्थपौनरुक्त्यं स्यात् । रूपशब्दो लावण्यादीनामुपलक्षणम् । ते च 'यौवनं रूपलावण्ये सौन्दर्यमभिरूपता । मार्दवम्' इति । अत एव प्रभातरलमित्युपमानेन विशेषणाधिक्यं सौकुमार्यं चेत्यालम्बनगुणा मता इत्युक्तिः । तन्मध्ये प्रथमं यौवनस्य प्रत्यक्षतः परिदृश्यमानत्वात्तद्वदिहापीतरेषां ग्रहणं रूपशब्देन । संभव उत्पत्तिः । कथं वा स्यात् । अपि तु न स्यादेव । कथं वेति निपातसमुदायो निषेधे । अत्र विशेषे

१ पुरस्तात्. २ गम्यते. ३ हेदुअं (°हेतुकं).

(शकुन्तलाधोमुखी तिष्ठति ।)

राजा—(आत्मगतम् ।) लब्धावकाशो मे मनोरथः । किं तु सख्या परिहासोदाहृतां वरप्रार्थनां श्रुत्वा धृतद्वैधीभावकातरं मे मनः ।

प्रियंवदा—(सस्मितं शकुन्तलां विलोक्य नायकाभिमुखी भूत्वा ।) पुनरपि वक्तुकाम इवार्यः । (क)

(शकुन्तला सखीमङ्गुल्या तर्जयति ।)

राजा—सम्यगुपलक्षितं भवत्या । अस्ति नः सच्चरितश्रवणलोभादन्यदपि प्रष्टव्यम् ।

प्रियंवदा—अलं विचार्य । अनियन्त्रणानुयोगस्तपस्विजनो नाम । (ख)

राजा—इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि ।

(क) पुणो वि वत्तुकामो विअ अज्जो ।
(ख) अलं विआरिअ । अणिअंन्तणाणुओओ तवस्सिअणो णाम ।

प्रस्तुते सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । क मानुष्यः केदं रूपमिति सामान्यतः प्रतीतम् । उपमालङ्कारस्यैको भेदो व्यङ्ग्यः । कीदृगित्याह—नेति । प्रभया दीप्त्या तरलमुज्ज्वलं भासुरम् । 'तरलश्चञ्चले षिड्गे हारमध्यमणावपि । भासुरे च' इति विश्वः । ज्योतिश्चन्द्रादि । वसुधातलाद्भूस्वरूपान्नोदेति । न प्रकटीभवतीत्यर्थः । अत्र भूस्वरूपस्य ज्योतिषश्च जन्यजनकभावाभावात्सत उत्पत्तिमङ्गीकृत्य विश्लेषमात्रे पञ्चमी प्रयुक्तेत्यवधेयम् । प्रकृते प्रत्यक्षेण दृश्यमानत्वात् । संभावनायां लिङ् । उपमानवाक्ये प्रसिद्धत्वान्निषेधोक्तिः श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । संभवः कथं वा स्यान्नोदेतीति च सामान्यधर्मस्य शब्दान्तरेणोक्तेरतिशयोक्तिमूला प्रतिवस्तूपमा । अन्ये तु मानुषीणां प्रतिबिम्बत्वेन वसुधाया उपात्तत्वात्संभवस्य चोदयः प्रतिबिम्बत्वेनोपात्त इति दृष्टान्तमाहुः । वस्तुतस्त्वयमेवोचितः । यतः पूर्वत्रालङ्कार आद्यभागे व्यङ्ग्यवाच्ययोः प्रतिवस्तुत्वमुत्तरत्र वाच्यलक्ष्ययोरिति । अनेन निदर्शनं नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् । परापेक्षाव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥' इति ॥ २३ ॥ अधोमुखी तिष्ठतीति स्वस्तुत्याकर्णनेन । तेनोत्तमत्वं ध्वनितम् । अथ च शृङ्गारलज्जाख्यो व्यभिचारी ध्वनितः उभयानुभावत्वादधोमुखस्य । प्रियं०—अनियन्त्रणानुयोगोऽप्रतिबन्धप्रश्नः [सकलप्रश्नार्ह इत्यर्थः ।] 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । 'णिओओ' इति पाठे नियोग आज्ञा । इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि ।

---

१ द्वैत०, द्वैधीभावम्. २ ०न्तणानिओओ.

वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदाना-
 द्व्यापाररोधि मदनस्य निषेवितव्यम् ।
अत्यन्तमात्मसदृशेक्षणवल्लभाभि-
 राहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ॥ २४ ॥

प्रियंवदा—आर्य धर्मचरणेऽपि परवशोऽयं जनः । गुरोः पुनरस्या अनुरूपवरप्रदाने संकल्पः । (क)

राजा—(आत्मगतम् ।) न[२] दुरवापेयं खलु प्रार्थना ।
 भव हृदय साभिलाषं संप्रति संदेहनिर्णयो जातः ।
 आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥ २५ ॥

(क) अज्ज धम्मचरणे वि परवसो अअं जणो । गुरुणो उण से अणुरूववरप्पदाणे संकप्पो ।

इतीति किम् । वैखानसमिति । वैखानसं तपस्विसंबन्धि तपोवननिवासलक्षणम् । मदनस्य व्यापारः स्वविषये प्रवृत्तिः तद्रोधि व्रतं नियमादि । प्रकृष्टायोत्तमप्रकृतये राज्ञे दानं तस्मात् । प्रदानादिविशिष्टं विवाहं मर्यादीकृत्य निषेवणीयम् । किमिति प्रश्ने । आहो अथ वा । 'आहो उताहो किमुत विकल्पे' इत्यमरः । अत्यन्तमेव मदिरेक्षणवल्लभाभिर्मदिरे संजातमदे ये ईक्षणे ताभ्यां वल्लभाभिः सुन्दरीभिः । 'आत्मसदृशेक्षण—' इति पाठे आत्मनः सदृशे ईक्षणे ताभ्यां वल्लभाभिः प्रियाभिः । हरिणाङ्गनाभिर्मृगीभिः सहात्यन्तमाजन्मैव निवत्स्यति । अर्थात्तपोवने । अयमाशयः—यदि राज्ञे देया तदा विवाहपर्यन्तमेव तपोवने स्थितिः । तदनन्तरमविरोधी कामोपभोगः । यदि कस्मैचित्तपस्विने देया तदा मृगमिथुनवत्कामोपभोगरहिता वन एव स्थास्यतीति । अस्यैवोत्तरमनुरूपवरप्रदान इत्यादि । अत्र सहोक्तिः । औपम्यं गम्यम् । निवासः सामान्यधर्मः । समशब्दस्य तुल्यवाचित्व उपमैव । 'समं सहार्थे तुल्ये च' इत्यजयः । अनयोः पूर्वोक्तैव सहृदयहृदयहारिणी । वृत्त्यनुप्रासश्च । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ २४ ॥ धर्मचरणेऽपि परवशोऽयं जनः । एतदाश्रमवासित्वेन सामान्यतः प्राप्तं यद्धर्मचरणं तत्रापि पराधीन इति यावत् । अनेन पूर्वपद्ये यत्कर्तृत्वेनोपात्तं तस्योत्तरम् । तेनास्याः कर्तृत्वं कुत्रापि नास्तीति भावः । इतः परं किं परवशेत्येकः प्रश्नः । यत्परवशस्तस्यापि कोऽभिप्राय इति द्वितीयः । तत्राह—गुरोः पुनरस्या अनुरूपवरप्रदाने संकल्पः । अनेनोत्तरालंकारः । 'उत्तरेण प्रश्नोन्नयन उत्तरम्' इति तल्लक्षणात् । 'राजा—वयमपि' इत्यादिनैतदन्तं युक्तिनामाङ्गमुपक्षिप्तम् । 'संप्रधारणमर्थानां युक्तिरित्यभिधीयते' इति । दुरवापेति । एतत्सदृशान्यस्याभावादिति भावः । भवेति । हे हृदय साभिलाषं भव । अनेन राजगतस्वभावस्य स्थैर्यं द्योत्यते । तत्र हेतुमाह—संप्रतीति । मुनिकन्या क्षत्रियकन्या वेति संदेहनिर्णय एकत-

१ मेव मदिरेक्ष०. २ दुरवापेयं न खलु प्रार्थना । (आत्मगतम् ।).

शकुन्तला—(सरोषमिव ।) अनसूये गमिष्याम्यहम् । (क)

अनसूया—किंनिमित्तम् । (ख)

शकुन्तला—इमामसंबद्धप्रलापिनीं प्रियंवदामार्यायै गौतम्यै निवेदयिष्यामि । (ग)

अनसूया—सखि न युक्तमकृतसत्कारमतिथिविशेषं विसृज्य स्वच्छन्दतो गमनम् । (घ)

(शकुन्तला न किंचिदुक्त्वा प्रस्थितैव ।)

राजा—(ग्रहीतुमिच्छन्निगृह्यात्मानम् । आत्मगतम् ।) अहो चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः । अहं हि

अनुयास्यन्मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः ।
स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥ २६ ॥

(क) अणसूए गमिस्सं अहं । (ख) किंणिमित्तं ।
(ग) इमं असंबद्धप्पलाविणिं पिअंवदं अज्जाए गोदमीए णिवेदइस्सं ।
(घ) सहि ण जुत्तं अकिदसक्कारं अदिहिविसेसं विसज्जिअ सच्छन्ददो गमणं।

रनिश्चयो जातः । तेनात्र काव्यलिङ्गम् । निर्णयमेव विवृणोति आशङ्कस इति। यत्त्वमभिमाशङ्कसे मन्यसे । अस्प्रष्टव्यत्वं सामान्यधर्मो गम्यः । व्यस्तरूपकम्। तत्स्पर्शक्षमं रत्नमिति व्यतिरेकरूपम् । अथ च स्पर्शक्षममुपभोग्यं रत्नम्। कन्यारत्नमित्यर्थः । 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते ।' इत्युक्तेः । वृत्त्यनुप्रासश्च । नायकौत्सुक्यं ध्वनितम् । अनेन समाधाननामकमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'बीजार्थस्योपगमनं तत्समाधानमुच्यते' इति । न युक्तमकृतसत्कारमतिथिविशेषमिति साभिप्रायम् । विसृज्य स्वच्छन्दतो गमनम् । अनेनोपदेश इति नाट्यालंकार उपक्षिप्तः । तल्लक्षणम्—'शिक्षा स्यादुपदेशनम्' इति ॥ २५ ॥ अहो इत्याश्चर्ये । चेष्टाप्रतिरूपिका चेष्टासदृशी यादृशी शरीरचेष्टायां तादृशी ताम्। विनापीति । अत एवाश्चर्यम् । तदेवाह—**अनुयास्यन्निति** । मुनितनयां शकुन्तलाम् । संबन्धमात्रविवक्षया समासः कृतः । यथारिस्त्रीणामित्यत्र । एनामिति वक्तव्य एतदुक्तिर्मुग्धत्वद्योतनाय । सहसाऽविचारितमनुयास्यन्ननुगमिष्यन् । 'लटः सद्वा' इति शतृ । अहं विनयेन जितेन्द्रियतया वारितः प्रसरो वेगो यस्य सः । 'प्रसरः प्रणये वेगे' इति विश्वः । 'इन्द्रियाणां जयं प्राह विनयं भरतो मुनिः ।' इत्युक्तेः । अत्रानुगमनकरणे वेगस्यैव निराकरणात्तात्त्विकानुरागनिषेधाभावाद्रतेः स्थायित्वं ध्वनितम् । तेन प्रसरपदस्यावकरत्वं न शङ्कनीयम् । अन्यथानुयास्यन्नेव निवारितः । अन्यत्र सुतरां वारित इत्यर्थः स्यात् । स्थानादुपवेशनादनुच्च-

१ चेष्टापि मनोवृत्तिः ... २ ... कामिमनः ... कामिमनःप्रवृत्तिः. ३ जुत्तं ते. ४ सच्छंदग०. उज्झिअ अस्समवासिणो जणस्स (उज्झित्वाश्रमवासिनो जनस्य) ?

प्रियंवदा—(शकुन्तलां निरुध्य ।) हला न ते युक्तं गन्तुम् । (क)
शकुन्तला—(सभ्रूभङ्गम् ।) किंनिमित्तम् । (ख)
प्रियंवदा—वृक्षसेचने द्वे धारयसि मे । एहि तावत् । आत्मानं मोचयित्वा ततो गमिष्यसि । (इति बलादेनां निवर्तयति ।) (ग)
राजा—भद्रे वृक्षसेचनादेव परिश्रान्तामत्रभवतीं लक्षये । तथा ह्यस्याः

स्रस्तांसावतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणा-
दद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः ।
बद्धं कर्णशिरीषरोधि वदने घर्माम्भसां जालकं
बन्धे स्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्धजाः ॥ २७ ॥

(क) हला ण दे जुत्तं गन्तुं । (ख) किंणिमित्तं ।
(ग) रुक्खसेअणे दुवे धारेसि मे । एहि दाव । अत्ताणं मोचिअ तदो गमिस्ससि ।

लग्नचञ्चलोऽपि । उत्थानं तु दूरापास्तमित्यपिशब्दार्थः । गत्वा प्रतिनिवृत्तः पर्यावर्त इवेत्युत्प्रेक्षा । अनुचलन्गत इति विरोधाभासः । काव्यलिङ्गमनुप्रासश्च । अनेन परिभावनेत्यङ्गमुपाक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु–' कुतूहलोत्तरविशो विज्ञेया परिभावना ' इति ॥ २६ ॥ स्रस्तांसाविति । स्रस्तौ पतितावंसौ ययोस्तौ । स्वभावतस्तु नतौ । अधुना त्वतिनतावित्यर्थः । घटोत्क्षेपणादिति हेतु सर्वत्र योज्यः । स्वभावत एव लोहितौ । अधुनातिमात्रमत्यर्थं लोहिततलौ रक्तकरतलौ । तलशब्द एकदेशेन ' भीमो भीमसेनः ' इतिवत्करतलमाह बाहुसान्निध्यात् । इदं विशेषणद्वयमविधेयम् । बाहू इति द्विवचनम् । पर्यायेण व्याप्रियमाणत्वात् । तेन न पूर्वापरविरोधः । अद्यापीति च त्रिषु स्थानेष्वन्वेति । अद्यापि स्रस्तांसौ, अद्याप्यतिमात्रलोहिततलौ, अद्यापि प्रमाणाधिक इति । तेनातिशयमृदुता ध्वन्यते । प्रमाणाधिको द्वादशाङ्गुलाधिकः । उक्तं च–' देहं व्याप्य स्वनाडीभिः प्रमाणं कुरुते बहिः । द्वादशाङ्गुलमानेन तस्मात्प्राणः समीरितः ॥ ' इति । श्वासो निःश्वासवायुः । अत एव स्तनयोर्वेपथुं कम्पं जनयति । ' अथ वेपथुः । कम्पः ' इत्यमरः । यद्यपि सर्वाङ्गस्य स्वेदयुक्तत्वं तथापि तस्य संवृतत्वान्मुखे पूर्वमुत्पत्तेर्मुखमर्धशरीरं तस्य । ' सर्वं वा मुखमुच्यते ' इत्युक्तेश्च वदन इत्युक्तिः । तेन कपोलयोरलिके चिबुक इत्यर्थः । घर्माम्भसां स्वेदोदकानाम् । ' घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मे उष्णस्वेदाम्भसोरपि । ' इति विश्वः । जालमिव जालकम् । सातिशयोद्दीपकत्वं व्यङ्ग्यम् । यदि समूहमात्रं व्यङ्ग्यं स्यात्तदा ' घर्माम्भसां मण्डलम् ' इत्येव ब्रूयात् । तत्स्रस्तं गलितम् । श्रमातिशयादिति भावः । कर्णेऽवतंसीकृतं शिरीषपुष्पं कर्णशिरीषम् । मध्यम-

१ उपरुध्य, उपसृत्य. २ भेदम्. ३ स्रस्तं. ४ ध्वंसिनि.

तदहमेनामनृणां करोमि। (इत्यङ्गुलीयं दातुमिच्छति।)

(उभे नाममुद्राक्षराण्यनुवाच्य परस्परमवलोकयतः।)

राजा—अलमस्मानन्यथा संभाव्य। राज्ञः परिग्रहोऽयमिति राजपुरुषं मामवगच्छथ।

प्रियंवदा—तेन हि नार्हत्येतदङ्गुलीयकमङ्गुलीवियोगम्। आर्यस्य वचनेनानृणेदानीमेषा। (किंचिद्विहस्य।) हला शकुन्तले मोचितास्यनुकम्पिनार्येण। अथवा महाराजेन। गच्छेदानीम्। (क)

(क) तेण हि णारुहदि एदं अङ्गुलीअअं अङ्गुलीविओअं। अज्जस्स वअणेण अणिरिणा दाणिं एसा। हला सउन्दले मोइदा सि अणुअम्पिणा अज्जेण। अहवा महाराएण। गच्छ दाणिं।

पदलोपी समासः। तद्वोढुं शीलं यस्य तत्। बन्धे केशबन्धे स्रंसिनि स्खलति सति मूर्धजाः केशा एकेन हस्तेन यमिता बन्धनं नीताः। अत एव पर्याकुलाश्चलाश्च। पूर्ववाक्यसमुच्चये स्वभावोक्तिः। सर्वत्र घटोत्क्षेपणादिति हेतोरुक्तेरादिकारकदीपकालङ्कारः। तदुक्तम्—'सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम्। सैवावृत्तिः' इति। 'अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यमी।' इत्युक्तेः। स्रस्तं स्रंसिनीत्युभयावृत्तिरलङ्कारः। काव्यलिङ्गं च। स्तनवेपथुजननेन हेतुना श्वासस्य प्रमाणाधिकत्वं साध्यमित्यनुमानालङ्कारश्च। अनुप्रासः। वाक्यचतुष्टये च प्रत्येकं विशेषणद्वयोपादानान्न तत्प्रक्रमभङ्गः। यदि श्वाससामानाधिकरण्याभावाद्विशेषणत्वाभाव इत्यसंतोषस्तर्हि 'अद्यापि स्तनवेपथोश्च जनकः श्वासः प्रमाणाधिकः' इति पाठं पठित्वा संतोष्टव्यम्। यद्यपि घर्मोऽम्भोरूप एव तथापि पूर्वं कर्णावतंसरोधित्वेन बिन्दुस्तवकरूपता परस्तात्स्रंसनं चाम्भःपदोपादानव्यतिरेकेण न स्फुरतीति तदुपादानम्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। अनेन दृष्टमिति भूषणमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं तु—'यथादेशं यथाकालं यथारूपं च वर्ण्यते। यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा तद्दृष्टं दृष्टवद्भवेत्।' इति ॥२७॥ 'प्रियंवदा शकुन्तलां निरुध्य' इत्यादिना 'इच्छति' इत्यन्तेन करणं नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं तु—'प्रकृतार्थस्य चारम्भः करणं नाम तद्भवेत्।' इति। अलङ्कारार्थं तु मुद्रिका नामाक्षरयुक्ता तु मुद्रेत्यनयोर्भेदः। उभे इति—नामरूपाणि दुष्यन्तेति नामस्वरूपाणि यानि मुद्राक्षराणीति समासः। नाममुद्राया अक्षराणीति विग्रहे आर्थं पौनरुक्त्यम्। मुद्रेत्येतावतैव गतार्थत्वात्। अन्यथेति राजत्वेन। राज्ञः परिग्रहः परिजनो मूलं चायं मल्लक्षण इति हेतोः। राज्ञः पुरुषो राजा चासौ पुरुषश्च तम्। 'परिग्रहः परिजने पत्न्यां स्वीकारमूलयोः।' इति विश्वः।

---

१ प्रयच्छति. २ प्रतिग्रहोयम्। अस्मा[illegible] [illegible] नास्ति कश्चित्. ३ वअणेण अणिरिणा णाम एसा.

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) यद्यात्मनः प्रभविष्यामि । (प्रकाशम् ।) का त्वं विसृष्टव्यस्य रोद्धव्यस्य वा । (क)

राजा—(शकुन्तलां विलोक्य । आत्मगतम् ।) किं नु खलु यथा वयमस्यामेवमियमप्यस्मान्प्रति स्यात् । अथ वा लब्धावकाशा मे प्रार्थना । कुतः ।

वाचं न मिश्रयति यद्यपि मद्वचोभिः
कर्णं ददात्यभिमुखं मयि भाषमाणे ।
कामं न तिष्ठति मदाननसंमुखीयं
भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः ॥ २८ ॥

(नेपथ्ये ।)

भो भोस्तपस्विनः संनिहितास्तपोवनसत्त्वरक्षायै भवत । प्रत्यासन्नः किल मृगयाविहारी पार्थिवो दुष्यन्तः ।

तुरगखुरहतस्तथा हि रेणु-
र्विटपविषक्तजलार्द्रवल्कलेषु ।

(क) जइ अत्तणो पहविस्सं । का तुमं विसज्जिदव्वस्स रुन्धिदव्वस्स वा ।

यद्यात्मनः प्रभविष्यामि । अनेनोद्भेदनामकमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'बीजार्थस्य प्ररोहो यः स उद्भेद इति स्मृतः ।' इति । दशरूपके तु 'उद्भेदो गूढभेदनम्' इति । राजभावस्य गूढस्योद्भेदनात् । **वाचमिति** । यद्यपीयं मम वचोभिर्वाचं न मिश्रयति । मया सह न वक्तीत्यर्थः । तथापि मयि भाषमाणेऽभिमुखं कर्णं ददाति । मदुक्तं सादरं शृणोतीत्यर्थः । यद्यपि काममत्यर्थं मदाननसंमुखीना मन्मुखाभिमुखी न तिष्ठति । 'यथामुखसंमुखस्य—' इति खः । तथापि भूयिष्ठमतिशयेन । बहु यथा स्यात्तथा । अस्या दृष्टिरन्यविषया मदाननव्यतिरिक्तविषया न तु । नैवेत्यर्थः । चरणत्रयेऽस्मदा सौभाग्यातिशयो ध्वन्यते । छेकवृत्त्यनुप्रासौ । वसन्ततिलका वृत्तम् । अनेन मुग्धाया नायिकाया गात्रजो विलास इति भाव उक्तः । अनुरागेङ्गितं च । तदुक्तं मदनोदये—'विकारो नेत्रवक्त्रस्य तद्वाक्यश्रवणादरः । अन्यव्याजेन तद्वीक्षा अनुरागेङ्गितं भवेत् ॥' इति । पूर्वोक्तं प्राप्तिलक्षणमङ्गमनेन चोपक्षिप्तम् ॥२८॥ प्रकृतकथाविच्छेदार्थमन्तरसंधिमुपक्षिपति-नेपथ्य इति । दुष्यन्त इति राजनामश्रवणाच्छकुन्तलायाः प्रोत्साहनाद्भेदलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । 'भेदः प्रोत्साहना मता' इति तल्लक्षणस्य धनिकेनोक्तत्वात् । प्रत्यासन्न इति यदुक्तं तत्र हेतुं श्लोकाभ्यां दर्शयति—**तुरगेति** । तथा हि तुरगखुरहतो रेणुराश्रमवृक्षेषु पततीति योजना । कीदृशेषु । विट-

१ अवहिता. २ ०खी सा, ०खीना. ३ आकाशे.

पतति परिणतारुणप्रकाशः
शलभसमूह इवाश्रमद्रुमेषु ॥ २९ ॥

अपि च ।

तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नैकदन्तः
पादाकृष्टव्रततिवलयासङ्गसंजातपाशः ।
मूर्तो विघ्नस्तपस इव नो भिन्नसारङ्गयूथो
धर्मारण्यं प्रविशति गजः स्यन्दनालोकभीतः ॥ ३० ॥

(सर्वाः कर्णं दत्वा किंचिदिव संभ्रान्ताः ।)

येषु शाखासु विषक्तान्यासक्तानि जलार्द्राणि वल्कलानि येषु तेषु । आर्द्रत्वं विषक्तत्वे हेतुः । अनेन विटपेभ्यो वल्कलापसारणं क्रियतामिति ध्वन्यते। तुरगेत्यनेन सेनाया बाहुल्यं ध्वनितम् । इदं च तपोवनसत्त्वरक्षावहितत्व आर्थो हेतुः । आश्रमेत्यनेन निकटत्वं द्रुमेष्विति विशेषणोपादानार्थम् । जलग्रहणं तस्मिन्समयेऽप्यशुष्कताभिधानार्थम् । कीदृग्रेणुः । परिणतः सायंकालीनः योऽरुणः सूर्यस्तद्वत्प्रकाशः स्फुटः । तद्वद्वर्ण इत्यर्थः । 'अरुणोऽस्फुटरागे च सूर्ये सूर्यस्य सारथौ ।' इति धरणिः । 'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे ।' इति विश्वः । अयमेवोपमायां सामान्यधर्मो ज्ञेयः । क इव । शलभसमूहः पतङ्गनिकर इव । अनया रेणोर्बहलत्वं घनत्वं च ध्वन्यते । वृत्त्यनुप्रास उपमा च । अत्र पार्थिवप्रत्यासन्नत्वे कारणे प्रस्तुते तत्कार्यं रेणूद्धूलनादिकमुक्तमित्यप्रस्तुतप्रशंसा । न पर्यायोक्तम् । कार्यस्याप्रस्तुतत्वात् । पर्यायोक्ते तु कारणवत्कार्यमपि प्रकृतमेव । तत्र कारणापेक्षया तद्वर्णनमतिचमत्कारकृदिति स्थितमाकरे । काव्यलिङ्गं च । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ २९ ॥ तीव्रेति । स्यन्दनस्य रथस्यावलोकनाद्भीतो गजो धर्मारण्यं प्रविशतीति संबन्धः । कीदृग्गजः। तीव्रो य आघातः पलायनविषये स्वाभाविकः संवेगः संघट्टस्तेन प्रतिहता भग्नास्तरवो येन सः । स्कंधे स्कंधभागे पार्श्वावलोकनेन लग्न एको दन्तो यस्य सः । तत्र स्कंधभागो दक्षिणः । दन्तोऽपि दक्षिण इति सांप्रदायिकाः । उक्तं च पालकाप्ये—'दक्षिणे वलितुं शक्तो गजो वामे प्रयत्नतः ।' इति । अन्ये त्वेकपदत्वेन व्याचक्षते—तीव्रेणाघातेनाघातोद्यमेन प्रतिहतो यस्तरुस्कन्धस्तत्र लग्न एकदन्तो यस्य । यद्वा तीव्रेणोग्रेण क्वचित्कठिने वस्तुन्याघातेन प्रतिहतस्तत उच्छलितः संस्तरुस्कंधे लग्न एको दन्तो यस्य सः । उभयमपि नातिसमञ्जसम् । अर्थासंगतेः । अथ तत्त्वत एकदन्त एव गजः । तत्र तीव्रेत्यादिगम्योत्प्रेक्षा । तथापि पूर्वोक्त एव दोषः । आघातप्रतिहतपदयोरन्यतरस्या-

---

१ तरुः स्कन्ध०; स्कन्धमग्नै०; तीव्राघातादभिमुखतरुस्कन्धभग्नैक०. २ क्रोडाकृष्ट०. ३ सज्जबाहुजालं.

राजा—(आत्मगतम् ।) अहो धिक् । पौरा अस्मदन्वेषिणस्तपोवनमुपरुन्धन्ति । भवतु । प्रतिगमिष्यामस्तावत् ।

सख्यौ—आर्य अनेनारण्यकवृत्तान्तेन पर्याकुलाः स्मः । अनुजानीहि न उटजगमनाय । (क)

राजा—(ससंभ्रमम् ।) गच्छन्तु भवत्यः । वयमप्याश्रमपीडा यथा न भवति तथा प्रयतिष्यामहे ।

(सर्वे उत्तिष्ठन्ति ।)

सख्यौ—आर्य असंभावितातिथिसत्कारं भूयोऽपि प्रेक्षणनिमित्तं लज्जामह आर्यं विज्ञापयितुम् । (ख)

राजा—मा मैवम् । दर्शनेनैव भवतीनां पुरस्कृतोऽस्मि ।

(शकुन्तला राजानमवलोकयन्ती सव्याजं विलम्ब्य सह सखीभ्यां निष्क्रान्ता ।)

राजा—मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति । यावदनुयात्रिकान्समेत्य नातिदूरे तपोवनस्य निवेशयेयम् । न खलु शक्नोमि शकुन्तलाव्यापारादात्मानं निवर्तयितुम् । मम हि

(क) अज्ज इमिणा आरण्णअवुत्तन्तेण पज्जाउल ह्म । अणुजाणीहि णो उडअगमणस्स । (ख) अज्ज असंभाविदअदिहिसक्कारं भूओ वि पेक्खणणिमित्तं लज्जेमो अज्जं विण्णविदुं ।

वकरत्वं दुष्परिहरणीयम् । पादाभ्यामाकृष्टं यद्व्रततिवलयं लताजालं तस्यासङ्गेन समन्तात्संबन्धेन जातः पाशो यस्य सः । भिन्नानि सारङ्गाणां मृगाणां यूथानि कुलानि यस्मात्सः । विशेषणचतुष्टयेन वेगातिशयो व्यज्यते । नोऽस्माकम् । तपसो मूर्तः शरीरी । विघ्न इवेत्युत्प्रेक्षा । पूर्वश्लोकोक्तक्रमेणाप्रस्तुतप्रशंसा च । पूर्वार्धे वृत्त्यनुप्रासश्रुत्यनुप्रासयोरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः । उत्तरार्धे श्रुत्यनुप्रास एव । परिकरालंकारश्च । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । अत्रापि भयानको रसः । गजगतभयं स्थायिभावः । दुष्यन्तसेनारथावलोकनं विभावः । पार्श्वावलोकनपलायनादयो व्यभिचारिणः । लक्षणं पूर्वमेवोक्तम् ॥ ३० ॥ अहो धिगिति भिन्नं वाक्यम् । अनुजानीह्यनुज्ञां देहि नोऽस्मानुटजगमनाय । असंभावितातिथिसत्कारमप्रापितातिथिपूजनम् । पुरस्कृतः पूजितः । 'पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते ।' इत्यमरः । सव्याजं विलम्ब्येत्यनेन सखीद्वयं पूर्वं निष्क्रान्तं स्वयं च पश्चात् । इत्यनेन प्रतिमुखसंधावुच्यमानम् 'दर्भाङ्कुरेण' इत्यादि

---

१ अस्मात्परं–शकु०–अणसूए अहिणअकुससूईए परिक्खदं मे चलणं कुरवअसाहापरिलग्गं अ वक्कलं । दाव परिपालेध मं जाव णं मोआवेमि । (अनसूये अभिनवकुशसूच्या परिक्षतं मे चरणं कुरबकशाखापरिलग्नं च वल्कलम् । तावत्परिपालयतं मां यावदेतन्मोचयामि ।). २ दूरेण. ३ ०दिहिसक्कारा; ०विदसक्कारं.

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः।
चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥ ३१ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

प्रथमोऽङ्कः ।

समर्थितं भवति । सहैवेति लज्जा ध्वनिता । गच्छतीति । शरीरं पुरोऽग्रे गच्छति । चेतः पुनः पश्चाच्छकुन्तलाभिमुखं धावति । शरीरं तु शनैर्गच्छति । संबन्धेऽसंबन्धलक्षणासंबन्धे संबन्धलक्षणा च द्व्यतिशयोक्तिः । असंस्तुतं शरीरेणापरिचितमिवेति गम्योत्प्रेक्षा । 'संस्तवः स्यात्परिचयः' इत्यमरः । प्रतिवातं वातसंमुखं नीयमानस्य केतोर्ध्वजस्य चीनदेशस्थं वस्त्रं चीनांशुकं तदिव । तस्यातिसूक्ष्मत्वादल्पेऽपि वाते वाताभिमुखे ध्वजे तत्पश्चादेव गच्छतीति । वृत्त्यनुप्रास उपमा । अनया च हृदयशून्यत्वात्परेण नीयमानकाष्ठतुल्यत्वं शरीरस्य ध्वनितम् । चीनपदोपादानाच्चेतसोऽतिचाञ्चल्यं चेति ॥३१॥ निष्क्रान्ताः सर्वे इति । तदुक्तं दशरूपके—'एकाहाचरितैकार्थमित्थमासन्ननायकम् । पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्कं तेषामन्तेऽस्य निर्गमः ॥' इति । अत्र च तपोवनसंरोधस्य प्राप्तत्वात्स च नाटके साक्षान्न निदर्शनीयः, अङ्कान्ते निवद्धव्य इत्यत्राङ्कसमाप्तिः । तदुक्तं दशरूपके—'दूराध्वानं वधं युद्धं राज्यदेशादिविप्लवम् । संरोधं भोजनं स्नानं सुरतं चानुलेपनम् । शस्त्रस्य ग्रहणादीनि प्रत्यक्षाणि न निर्दिशेत् ।' इति । अङ्कलक्षणं दशरूपके—'यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते । आदावेव तदाङ्कः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ॥ प्रत्यक्षनेतृचरितो विन्दुव्याप्तिपुरस्कृतः । अङ्को नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥' इति । आदिभरते च—'अङ्क इति रूढिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् । नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद्भवेदङ्कः ॥ यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च वीजस्य भवति संहारः । किञ्चिदवलग्नविन्दुः सोऽङ्क इति सदावगन्तव्यः ॥ ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षचरितसंयुक्तः । नानावस्थान्तरितः कार्यस्त्वङ्को यथार्थरसः ॥' इति ॥ इति श्रीमदभिज्ञानशाकुन्तलटीकायामर्थद्योतनिकायां प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ॥

१ असंस्थितं.

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विषण्णो विदूषकः ।)

विदूषकः—(निःश्वस्य ।) भो दि(द)ष्टम् । एतस्य मृगयाशीलस्य राज्ञो वयस्यभावेन निर्विण्णोऽस्मि । अयं मृगोऽयं वराहोऽय शार्दूल इति मध्याह्नेऽपि ग्रीष्मविरलपादपच्छायासु वनराजिष्वाहिण्ड्यते अटवीतोऽटवी । पत्रसंकरकषायाणि कटुकानि गिरिनदीजलानि पीयन्ते । अनियतवेलं शूल्यमांसभूयिष्ठ आहारो भुज्यते । तुरगानुधावनकण्डितसंधे रात्रावपि निकामं शयितव्यं नास्ति । ततो महत्येव प्रत्यूषे दास्याः-पुत्रैः शकुनिलुब्धकैर्वनग्रहणकोलाहलेन प्रतिबोधितोऽस्मि । इयतेदानी-

(क) भो दिट्ठं । एदस्स मअआसीलस्स रण्णो वअस्सभावेण णिव्विण्णो ह्मि । अअं मओ अअं वराहो अअं सद्दूलो त्ति मज्झण्णे वि गिम्हविरअपाअवच्छाआसु वणराईसु आहिण्डीअदि अडवीदो अडवी । पत्तसंकरकसाआइं कडुआइं गिरिणईजलाइं पीअन्ति । अणिअदवेलं सुल्लमंसभूइट्ठो आहारो अण्हीअदि । तुरगाणुधावणकण्डिदसंधिणो रत्तिम्मि वि णिकामं सइदव्वं णत्थि । तदो महन्ते एव्व पच्चूसे दासीएपुत्तेहिं सउणिलुद्धएहिं वणग्गहणकोलाहलेण पडिबोधिदो ह्मि । एत्तएण दाणिं

तत इति । विषण्णत्वे हेतुर्वक्ष्यमाणः । विदूषकलक्षणं तु सुधाकरे—' विकृताङ्गवचोवेषैर्हास्यकारी विदूषकः । ' इति । अस्य प्राकृतं पाठ्यम् । उक्तं च—' विदूषकविटादीनां पाठ्यं तु प्राकृतं भवेत् । ' इति । भो दृष्टमिति भिन्नं वाक्यम् । वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् । वयस्यभावेन ' स्निग्धत्वेन । स्निग्धो वयस्यः सवयाः ' इत्यमरः । निर्विण्णोऽस्मि । दुःखितोऽस्मि । अयं मओ मृगः । ' ऋतोऽत् ' इति ऋकारस्याकारः । ' मिओ ' इति पाठस्तु ' इत्कृपादौ वा ' इति कृपादेराकृतिगणकत्वात्साधुः । अडवीमिति ' सप्तम्या द्वितीया ' । इति सूत्रे ' प्रथमाया अपि ' इति वार्तिकम् । तेन प्रथमार्थे द्वितीया । पत्राणां संकरो भिन्नजातीयानोमकत्र पतनं तेन कषायाण्यत एव कडुआइं कटूनि । कः स्वार्थे । ' स्वार्थे कश्च वा ' इति सूत्रेण । गिरीनदीजलानि पीयन्ते । ' कदुह्णाइं ' इति पाठे कदुष्णानि । ईषदुष्णानीत्यर्थः । अनियतवेलं विषमसमयम् । शूल्यमांसभूयिष्ठः । लोहशलाकया मांसं संग्रथ्य यत्पच्यते तच्छूल्यमांसम् । ' शूलाकृतं भटित्रं स्याच्छूल्यम् ' इत्यमरः । आहारः । ' अण्हीअदि ' इत्यत्र ' भुजोभुञ्जजिमजेमकम्माण्हसमाण—' इत्यण्हादेशः । शेषं समानम् । तुरगानुधावनेन कण्डितसन्धेः कुट्टिताङ्गसंधेः । निकाममत्यर्थं । ततो महत्येव प्रत्यूषेऽतिप्रातर्दास्याःपुत्रैः । [पुत्रेऽन्यतरस्यामिति नि-

१ भो हदोह्मि. २ कदुण्हाणि (कदुष्णानि). ३ सउणलुद्धएहिं. ४ गहण, गमण.

मपि पीडा न निष्क्रामति । ततो गण्डस्योपरि पिण्डकः संवृत्तः । ह्यः किलास्मास्ववहीनेषु तत्रभवतो मृगानुसारेणाश्रमपदं प्रविष्टस्य तापसकन्यका शकुन्तला ममाधन्यतया दर्शिता । सांप्रतं नगरगमनाय मनः कथमपि न करोति । अद्यापि तस्य तामेव चिन्तयतोऽक्ष्णोः प्रभातमासीत् । का गतिः । यावत्तं कृताचारपरिक्रमं पश्यामि । (इति परिक्रम्यावलोक्य च ।) एष बाणासनहस्ताभिर्यवनीभिर्वनपुष्पमालाधारिणीभिः परिवृत इत एवागच्छति प्रियवयस्यः । भवतु । अङ्गभङ्गविकल इव भूत्वा स्थास्यामि । यद्येवमपि नाम विश्रमं लभेय । (इति दण्डकाष्ठमवलम्ब्य स्थितः ।) (कु)

वि पीडा ण णिक्कमदि । तदो गण्डस्स उवरि पिण्डेआ संवुत्ता । हिओ किल अह्मेसु ओहीणेसु तत्तहोदो मआणुसारेण अस्समपदं पविठ्ठस्स तावसकण्णआ सउन्दला मम अधण्णदाए दंसिदा । संपदं णअरगमणस्स मणं कहं वि ण करेदि । अज्ज वि से तं एव्व चिन्तअन्तस्स अच्छीसु पभादं आसि । का गदी । जाव णं किदाचारपरिक्कमं पेक्खामि । एसो बाणासणहत्थाहिं जवणीहिं वणपुप्फमालाधारिणीहिं पडिवुदो इदो एव्व आअच्छदि पिअवअस्सो । होदु । अङ्गभङ्गविअलो विअ भविअ चिठ्ठिस्सं । जइ एव्वं वि णाम विस्समं लहेअं ।

न्दायामलुक् ।] तस्योद्वेगदायित्वाद्वालिप्रदानम् । शकुनिलुब्धकैः पक्षिव्याधैः । 'व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः ।' इत्यमरः । वनग्रहणेऽरण्यवेष्टने यः कोलाहलस्तेन प्रतिवोधितोऽस्मि । एतावता कालेनेदानीमधुना पीडा न निष्क्रामति नापगच्छति । ततो गण्डस्योपरि पिटकः संवृत्तः । अयमाभाणकः । स्फोटस्योपरि स्फोट इत्यर्थः । प्रकृते त्वेकस्मिन्दुःखकारणे सत्येव द्वितीयं दुःखकारणमित्यर्थः । तदेवाह—ह्यः पूर्वदिने किल । 'ह्यो गतेऽह्नि' इत्यमरः । अस्मास्ववहीनेषु पश्चात्स्थितेषु । तत्तहोदो तत्रभवतो मृगानुसारेणाश्रमपदमाश्रमस्थानम् । नगरगमनस्स नगरगमनाय । 'चतुर्थ्याः षष्ठी' इति षष्ठी । चिन्तनेन सुखम्, निद्राच्छेदेन दुःखमिति । अनेन विधानं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम् ।' इति । यावत्तं कृताचारपरिक्रमं कृत आचारस्य स्नानादेः परितः क्रमो येन तं पश्यामि । एष बाणासनं धनुर्हस्ते यासां ताभिर्वनपुष्पमालाधारिणीभिरिति मृगयावेषसूचनम् । प्रियवयस्यः प्रियसखः । अत्र यवन्यो नाम संचारिकापर्यायः । तल्लक्षणं मातृगुप्ताचार्यैरुक्तम्—'गृहकक्षाविचारिण्यस्तथोपवनसंचराः । यामेषु च नियुक्तानां यामगु-

---

१ आलम्ब्य. २ पिडिआ, विप्फोडओ. ३ न्दला नाम. ४ कहं (कथं) वि. ५ एव्वं एव्व चिन्तअन्तस्स मे पहादा अच्छिसुर अणी (एवमेव चिन्तयतो मे प्रभाता अक्ष्णो रजनी). ६ परिकम्माणं (परिक्रमाणं)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टपरिवारो राजा ।)

राजा—

कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि ।
अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ १ ॥

(स्मितं कृत्वा ।) एवमात्माभिप्रायसंभावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता विडम्ब्यते ।

स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत्प्रेरयन्त्या तया
यातं यच्च नितम्बयोर्गुरुतया मन्दं विलासादिव ।

द्धिविशारदाः ॥ संचारिकास्तु ता ज्ञेया यवन्योऽपि मताः क्वचित् । ' इति । यथानिर्दिष्टपरिवारः । यवनीवृत इत्यर्थः । **काममिति ।** सा काममत्यर्थं प्रिया प्रियतमेत्यर्थः । तर्हि सम्यगेव । न सम्यगित्याह—यतो न सुलभा प्राप्या किंतु सुखेन न लभ्या । तर्हि दुष्प्रापे वस्तुनि प्रयत्नेनापि किमित्याशङ्कायामाह—मन इति । तु इति शङ्कोच्छेदे । मनस्तस्या नायिकाया भावाश्चेष्टास्तासां दर्शन आयासि । सखेदं प्रयत्नपूर्वकं लालसमित्यर्थः । अकृतेति । मनसिजेऽकृतार्थेऽप्युभयप्रार्थना स्वस्वाभिलाषो रतिं रागं यतः कुरुते प्रीतिमुत्पादयति । जातरत्योः संभवतीत्यर्थः । अत्राकृतार्थेऽप्यजातरत्योरपीत्यपिशब्दार्थः । तेनैतदुक्तं भवति । यथा मन्मनसस्तद्भावदर्शनलालसत्वं कार्यं समर्थ्यते तेनार्थान्तरन्यासः । उद्भटादिमते सामान्यविशेषभाव एवार्थान्तरन्यासाङ्गीकारादत्र काव्यलिङ्गमेव । येषां मते कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासस्तेषां मत एतद्व्यतिरिक्तविषयत्वं काव्यलिङ्गस्येत्यवधेयम् । अथ च मनसिजः कन्दर्पोऽकृतार्थः । रतिः कामभार्या चेति विरोधः । व्याख्यातप्रीतिपर्यायत्वेन विरोधाभासः । ' रतिः कामस्त्रियां रागे सुरतेऽपि रतिः स्मृता ।' इति धरणिः । श्रुत्यनुप्रासश्च । अनेन पूर्वानुरागविप्रलम्भादभिलाषो नामावस्थोक्ता । तल्लक्षणं तु सुधाकरे—' संगमोपायरचिता प्रारब्धाध्यवसायतः । संकल्पेच्छासमुद्भूतिरभिलाष इतीरितः ॥ ' इति ॥ १ ॥ ' अद्यापि तस्य तामेव चिन्तयतः ' इति विदूषकवचसा चिन्तोपनिबद्धा । न च पूर्वापरविपर्ययः शङ्कनीयः । वाग्द्वयस्याप्यनुवाद्यत्वात् । स्मितं कृत्वेति । अलीकेऽपि सत्यबुद्धिः कामिनामिति भावः । तदेव प्रकटयति—एवमिति । आत्माभिप्रायेण स्वाभिप्रायेण संभाविता संभावनयानीता । कल्पितेति यावत् । इष्टजनस्य प्रार्थ्यजनस्य चित्तवृत्तिर्येन स प्रार्थयिता कामी विडम्ब्यत इति कर्मकर्तरि । उपहासास्पदं भवतीत्यर्थः । विशेषे प्रस्तुते सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । तेन पूर्वोक्तोऽभिलाषो मन्मनःस्थ एव मत्कल्पितस्तु तस्यां प्रतिभातीति प्रकृते पर्यवसानम् । तदेव विशिष्य दर्शयति—**स्निग्धमिति ।**

१ नायासि. २ सस्मितम्. ३ प्रेषयन्त्या.

मों गा इत्युपरुद्धया यदपि सा सासूयमुक्ता सखी
सर्वं तत्किल मत्परायणमहो कामी स्वतां पश्यति ॥ २ ॥

विदूषकः—(तथास्थित एव।) भो वयस्य न मे हस्तपादं प्रसरति। तद्वाङ्मात्रेण जाप्यसे। (क)

राजा—कुतोऽयं गात्रोपघातः।

विदूषकः—कुतः किल स्वयमक्ष्याकुलीकृत्याश्रुकारणं पृच्छसि। (ख)

राजा—न खल्ववगच्छामि।

विदूषकः—भो वयस्य यद्वेतसः कुब्जलीलां विडम्बयति तत्किमात्मनः प्रभावेण ननु नदीवेगस्य। (ग)

राजा—नदीवेगस्तत्र कारणम्।

(क) भो वअस्स ण मे हत्थपाआ पसरन्ति। ता वाआमेत्तएण जेआवीअसि। (ख) कुदो किल सअं अच्छी आउलीकरिअ अस्सुकारणं पुच्छेसि। (ग) भो वअस्स जं वेदसो कुज्जलीलं विडम्बेदि तं किं अत्तणो पहावेण णं णईवेअस्स।

अन्यतोऽपि निर्लक्ष्यमेव। अत एव नयने प्रेरयन्त्या तया यद्विलासादिव स्निग्धं वीक्षितं स्निग्धदृष्ट्यावलोकितमिति विशिष्टं विधेयम्। साभिलाषं व्याजावलोकनं कृतमिति भावः। नितम्बयोर्गुरुतया विलासादिव यच्च मन्दं यातम्। विलम्बो भवत्विति भावः। नितम्बयोरिति द्विवचनेन मध्यनिम्नतागौरवाधिक्यं यौवनोज्जृम्भणं च ध्वनितम्। मा गा इत्युपरुद्धया तया सापि प्रियतरा हृदयरूपा सखी विलासादिव यदपि सासूयं सेर्ष्यमुक्ता। तत्र स्थित्यर्थमिति भावः। अपिः समुच्चयार्थे। सर्वं स्निग्धवीक्षणमन्दगमनसेर्ष्यवचनादि मत्परायणम्। व्याख्यातप्रकारेणार्थान्तरन्यासमाह—अहो आश्चर्ये। कामी स्वतामात्मीयतां सर्वत्र स्वाभिप्रायरूपतां पश्यतीत्यर्थः। ‘स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने।’ इत्यमरः। विलासादिवेत्युत्प्रेक्षा। तेन संभाव्यमानत्वात्। मध्यकारकदीपकालङ्कारः हेतुस्वभावोक्ती च। नयनेयेति यान्त्यायातमिति तयातयेति छेकानुप्रासः। नयनेयेति यतोयादिति यातंयेति तस्यैवैकवाचकानुप्रवेशलक्षणः सङ्करः। स एव वृत्त्यनुप्रासेनापि पूर्वार्धे। उत्तरार्धे तु वृत्त्यनुप्रासः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥ ‘विदूषकेण वक्तव्यो वयस्येति च भूपतिः।’ इत्युक्तेर्वयस्येति संबुद्धिः। वाङ्मात्रेण जापयिष्यामि। जय इति शब्दमुच्चरिष्यामीत्यर्थः। वाङ्मात्रेणेति हस्तोत्क्षेपणासामर्थ्यमुक्तम्। कुतः पृच्छसीति संबन्धः। अवगच्छामि जानामि। यद्वेतसो वृक्षविशेषः कुब्जलीलां विडम्बयत्यनुकरोति तत्किमात्मनः प्रभावेण सामर्थ्येन। किमिति प्रश्ने। णं ननु परमताक्षेपे। नदीवेगस्य।

१ तत्. २ कामः. ३ जीआवइस्सं (जापयिष्यामि); अस्मात्परं, जेदु जेदु भवं इत्यधिकं क्वचित्. ४ कहं कुदोत्ति सव्वं [illegible] आच्छि भकन्ता. ६ महवा.

विदूषकः—ममापि भवान् । (क)

राजा—कथमिव ।

विदूषकः—एवं राजकार्याण्युज्झित्वैतादृश आकुलप्रदेशे वनचरवृत्तिना त्वया भवितव्यम् । यत्सत्यं प्रत्यहं श्वापदसमुत्सारणैः संक्षोभितसंधिबन्धानां मम गात्राणामनीशोऽस्मि संवृत्तः । तत्प्रसादयिष्यामि विसृष्टुं मामेकाहमपि तावद्विश्रमितुम् । (ख)

राजा—(स्वगतम् ।) अयं चैवमाह । ममापि काश्यपसुतामनुस्मृत्य मृगयाविक्लवं चेतः । कुतः ।

न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्तो
धनुरिदमाहितसायकं मृगेषु ।
सहवसतिमुपेत्य यैः प्रियायाः
कृत इव मुग्धविलोकितोपदेशः ॥ ३ ॥

(क) मम वि भवं ।

(ख) एव्वं राअकज्जाणि उज्झिअ एआरिसे आउलप्पदेसे वणचरवुत्तिणा तुए होदव्वं । जं सच्चं पच्चहं सावदसमुच्छारणेहिं संखोहिअसंधिबन्धाणं मम गत्ताणं अणीसो ह्मि संवुत्तो । ता पसादइस्सं विसज्जिदुं मं एक्काहं वि दाव विस्समिदुं ।

प्रभावेणेत्यनुषज्यते । ' नन्विति परमताक्षेपानुज्ञैषणापृष्टप्रतिवचनेषु । ' इति दण्डनाथः । एतेन त्वयैवेदं कृतमिति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः । प्रकृते निगमयति—एवमिति । एतादृशे मनुष्यदुःसंचार आकुलप्रदेशे श्वापदाकुलस्थाने वनचरवृत्तिना त्वया भवितव्यम् । अद्याप्याखेटापरित्यागादिति भावः । मम गात्राणामहमनीशः संवृत्तोऽस्मि । मम गात्राणि ममैव न भवन्तीत्यर्थः । यद्यस्मात्सत्यं संवृत्तोऽस्मीति संबन्धः । काश्यपसुतां शकुन्तलाम् । अनेन क्रिमप्याभिजात्यं ध्वनयति । तथा तामित्येव ब्रूयात् । मृगयायां विक्लवं विह्वलम् । विरक्तमिति यावत् । अथ च मृगयेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादन्याङ्गनासक्तौ पूर्वाङ्गनायां विरक्तत्वमुचितमिति दर्शितम् । न नमयितुमिति । तेषु मृगेषु मृगविषये अधिज्यमारोपितज्यमाहितसायकं संहितबाणमिदं प्रत्यक्षेण परिदृश्यमानं धनुः नमयितुं कर्णान्तमाक्रष्टुं न शक्तोऽस्मि । त्रयमपि विधेयम् । अत एव नार्थपौनरुक्त्यम् । यैर्मृगैः सहवसतिमेकत्रवासमेत्य प्राप्य प्रियायाः शकुन्तलाया मुग्धानि स्वभावसुन्दराणि । अथ च बालत्वाद्ब्रह्मचारित्वाच्चानधिगतहावभावानि । विलोकितानि विलोकनानि तेषामुपदेशः कृत इवेत्युत्प्रेक्षा । अज्ञातज्ञापनमुपदेशः । सामान्यविशेषणसंबन्धेन विशेषं लक्षयन्ननायासेन तत्प्रतिपत्ति

१ मुत्साहय्य. २ लोचनकान्तिसंविभागः. ३ अभ्यनुज्ञातोऽस्मि. ४ तत्प्रसादये

एकाहं पि दाव विस्समीअदु (एकाहमपि तावद्विश्रम्यताम्).

विदूषकः—(राज्ञो मुखं विलोक्य ।) अत्रभवान्किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयते । अरण्ये मया रुदितमासीत् । (क)

राजा—(सस्मितम् ।) किमन्यत् । अनतिक्रमणीयं मे सुहृद्वाक्यमिति स्थितोऽस्मि ।

विदूषकः—चिरं जीव । (इति गन्तुमिच्छति ।) (ख)

राजा—वयस्य तिष्ठ । सावशेषं मे वचः ।

विदूषक—आज्ञापयतु भवान् । (ग)

राजा—विश्रान्तेन भवता ममाप्येकस्मिन्ननायासे कर्मणि सहायेन भवितव्यम् ।

विदूषकः—किं मोदकखादिकायाम् । तेन ह्ययं सुगृहीतः क्षणः । (घ)

राजा—यत्र वक्ष्यामि । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

दौवारिकः—(प्रणम्य ।) आज्ञापयतु भर्ता । (ङ)

राजा—रैवतक सेनापतिस्तावदाहूयताम् ।

दौवारिकः—तथा । (इति निष्क्रम्य सेनापतिना सह पुनः प्रविश्य ।) (च)

(क) अत्तभवं किं वि हिअए करिअ मन्तेदि । अरण्णे मए रुदिअं आसि । (ख) चिरं जीअ । (ग) आणवेदु भवं । (घ) किं मोदअखज्जिआए । तेण हि अअं सुगहीदो खणो । (ङ) आणवेदु भट्टा । (च) तह ।

ध्वनति । उत्तरार्धार्थस्य शक्त्यभावे हेतुत्वेनोपात्तत्वात्काव्यलिङ्गम् । एतयोरङ्गाङ्गिभावः संकरः । वृत्त्यनुप्रासेन सह श्रुत्यनुप्रासस्य संसृष्टिः । नकारादीनां षोडशवर्णानां दन्त्यानां सत्त्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । 'एवमात्माभिप्राय—' इत्यादिनैतदन्तेनानुस्मृतिस्तृतीयावस्था सूचिता ॥ ३ ॥ अत्रभवान्किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयते । अन्तःकरण एव किमपि जल्पतीत्यर्थः । रुदितमिति भावे निष्ठा । त्वयि मद्विज्ञापनमरण्यरुदितवद्व्यर्थमित्यर्थः । त्वच्चित्तानुवर्तनं मया क्रियत इति विदूषकं प्रति ज्ञापनात्सस्मितमिति । किं मोदकखण्डिकायाम् । खण्डिका खण्डः । मोदकखण्ड इत्यर्थः । तेन ह्ययं सुगृहीतः क्षणः । मोदकभक्षणं चेदमङ्गीकृतमित्यर्थः । 'नीचेषु प्राकृतं भवेत्' इत्युक्तेर्दौवारिकस्य प्राकृतं पाठ्यम् । आज्ञापयतु भर्ता । 'भट्टेति चाधमैः' इत्युक्तेः । रैवतकेति दौवारिकनाम । आज्ञाया वचने दान उत्कण्ठा यस्य सः । आज्ञाया वचनामोदतः

१ प्यनायासकर्मणि. २ खण्डिआए (खण्डिकायां).

एष आज्ञावचनोत्कण्ठो भर्तेतो दत्तदृष्टिरेव तिष्ठति। उपसर्पत्वार्यः। (क)

सेनापतिः—(राजानमवलोक्य ।) दृष्टदोषापि स्वामिनि मृगया केवलं गुणं एव संवृत्ता । तथा हि देवः

अनवरतधनुर्ज्यास्फालनक्रूरपूर्वं
रविकिरणसहिष्णुं स्वेदलेशैरभिन्नम् ।
अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं
गिरिचर इव नागः प्राणसारं बिभर्ति ॥ ४ ॥

(क) एसो अण्णावअणुक्कण्ठो भट्टा इदो दिण्णदिट्ठी एव्व चिट्ठदि । उपसप्पदु अज्जो ।

कण्ठ उन्नमिता ग्रीवा यस्य सः । भर्तेतो दत्तदृष्टिरेव तिष्ठति । उपसर्पत्वार्यः । अस्यापि संस्कृतं पाठ्यम् । तथा पूर्वमुक्तेः । गुण एवेति व्यक्तरूपकम् । 'देवः स्वामीति नृपतिर्भृत्यैः' इत्युक्तेर्देवेत्युक्तिः । अनवरतेति । गिरिचरः पर्वतचरो नागो हस्तीव देवो राजा । प्रकरणाद्देवशब्दो राजवाचकः । प्राणो बलमेव सारः स्थिरांशो यत्र तत् । 'प्राणोऽनिले बले' इति हैमः । 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमरः । गात्रं वपुर्बिभर्ति । 'गात्रं वपुः संहननम्' इत्यमरः । गिरिचरपदेन स्वातन्त्र्यं सूचितम् । कीदृक् । अनवरतं निरन्तरं यद्धनुर्ज्याया आस्फालनं तेन क्रूरः कठिनः पूर्वः पूर्वभागो यस्य तत् । 'क्रूरं भयंकरं ज्ञेयं क्रूरौ कठिन-निर्भयौ ।' इति धरणिः । अनेन दनुजास्त्रप्रहारक्षमं बलं ध्वन्यते । रविकिरणस-हिष्णु । आतपेऽप्यक्लान्तमित्यर्थः । अनेन दुःखसहिष्णुत्वम् । स्वेदलेशैरभिन्नम् । स्वेदैस्तु न मिश्रं तल्लेशैरपि न संबद्धमित्यर्थः । अनेन श्रमजयित्वम् । अपचितं कृशमपि व्यायतत्वात्प्रकाण्डत्वादलक्ष्यम् । कृशत्वेन न लक्ष्यत इत्यर्थः । अनेन महापुरुषचिह्नं शालप्रांशुत्वादि । हस्तिगात्रपक्षेऽपि विशेषणानि योज्यानि । अनवरतं धनुर्ज्यायां प्रियालद्रुमभूमौ यदास्फालनमर्थात्प्रियालद्रुमाणामेव तेन कठिन-पूर्वभागम् । 'धनुःसंज्ञा प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने ।' इति विश्वः । 'ज्या मौर्वी च वसुंधरा' इति धरणिः । अन्यानि विशेषणानि स्पष्टानि । वरवीति णसणसेति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । परिकरालंकारः । श्लेष उपमा च । मालिनी वृत्तम् । कीदृग्गात्रम् । न नवमनवं रतं सम्बद्धं धनुर्यत्र तत् । सर्वदासन्नधनुरित्यर्थः । द्विती-येऽनवं च तत्संबद्धप्रियालु चेति योज्यम् । 'शिखरिचरकरीव प्राणसारम्' इति पठित्वा प्रयोगनियमभङ्गः परिहर्तव्यः । यतस्त इवादयो यत्पुरः श्रूयन्ते तस्यैवोपमानत्वं कल्पयन्ति । अथ वा विशेषणात्प्रयुक्ता नोपमानबुद्धिं तत्र जनयन्त्यसंभवात् । ततो विशेष्य एव पर्यवसानादिति यथास्थितमेव चारु । एतच्चोपमानप्रपञ्चे मया सुनिरूपितम् । अनेन पद्येनाग्रिमेण 'मेदः' इत्यादिना च वीथ्यङ्गं मृदवं नामोप-क्षिप्तम् ॥ ४ ॥ क्वचित् 'किमन्यदवसीयते' इति पाठः । तदेकवाक्यम् । अथ

१ गुणायैव; दृष्टदोषः स्वामिनि मृगयाविहारः केवलं गुण (सगुण) एव संवृत्तः. २ सहिष्णुः. ३ स्वेद, ४ रभिन्नः.

(उपेत्य ।) जयतु जयतु स्वामी । [1]गृहीतश्वापदमरण्यम् । किमन्यत्रा-स्थीयते ।

राजा—[2]मन्दोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवादिना [3]माधव्येन ।

सेनापतिः—(जनान्तिकम् ।) सखे स्थिरप्रति[4]बन्धो भव । [5]अहं तावत्स्वामिनश्चित्तवृत्तिमनुवर्तिष्ये । (प्रकाशम् ।) [6]प्रलपत्वेष [7]वैधेयः । ननु प्रभुरेव निदर्शनम् ।

मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः
सत्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥ ५ ॥

विदूषकः—अपेहि रे उत्साहहेतुक । अत्रभवान्प्रकृतिमापन्नः । त्वं तावदटवीतोऽटवीमाहिण्डमानो नरनासिकालोलुपस्य जीर्णर्क्षस्य कस्यापि मुखे पतिष्यसि । (क)

(क) अवेहि रे उत्साहहेतुअ । अत्तभवं पकिदिं आपण्णो । तुमं दाव अडवीदो अडवीं आहिण्डन्तो णरणासिआलोलुवस्स जिण्णरिच्छस्स कस्स वि मुहे पडिस्ससि ।

किमवसन्नं कर्तव्यम् । किमप्यस्तीत्यर्थः । मन्दोत्साह इति । अर्थान्मृगयायाम् । मृगयापवादिनाखेटकनिन्दकेन । 'अपवादौ तु निन्दाज्ञे' इत्यमरः । माधव्येन विदूषकेण । स्थिरः प्रतिबन्धो मृगयाप्रतिबन्धो यस्य सः । 'क्वचित्, वैधेयः' इति पाठः । स श्रेयान् । मूर्ख इत्यर्थः । 'अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः ।' इत्यमरः । असौ मूर्खः प्रलपतु । मृगयापवादं वदत्वित्यर्थः । ननु प्रभुरेव निदर्शनम् । मृगयागुणवत्त्वे । 'अनवरत–' इति पूर्वमुक्तस्तमेवार्थमप्रस्तुतप्रशंसया समर्थयते—मेद इति । मेदसो वसायाश्छेदेनाल्पीभावेन कृशमुदरं यस्य तत् । अतो लघु । तत एवोत्थानयोग्यमुद्योगयोग्यम् । 'उद्योगे च तथोत्थानम्' इति धरणिः । सत्त्वानां जन्तूनाम् । 'सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः । भयक्रोधयोर्निमित्तयोर्विकृतिमद्विकारयुक्तं चित्तं लक्ष्यते । अपिः पूर्ववाक्यसमुच्चये । भये जन्तोरीदृशं चित्तं क्रोधे चेदृगिति ज्ञायत इत्यर्थः । स च धन्विनां धानुष्काणामुत्कर्षः । यच्चले चञ्चले लक्ष्ये इषवो बाणाः सिध्यन्ति । चञ्चललक्ष्यवेधका भवन्ति चेति । चः समुच्चये । तेन क्रियासमुच्चयालङ्कारः । ईदृग्विनोदः कौतुकं कुतः कुत्र । न कुत्रापीत्यर्थः । मृगयाया व्यसनत्वाभावे पूर्ववाक्यत्रयं हेतुत्वेनोपात्तमिति काव्यलिङ्गम् । वृत्त्यनुप्रासश्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । 'जयति स्वामी' इत्यादिनैतदन्तेन दाक्षिण्यं नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणम् 'चित्तानु-

---

१ गृहीतमृगप्रचारं सूचितश्वापदमरण्यं तत्किमन्यदनुष्ठीयते । किमन्यत्र–किमिति-स्थीयते. २ भग्नोत्साहः. ३ माठ–ढ–व्येन. ४ प्रतिज्ञः. ५ अस्मादनन्तरं–पश्यतु [illegible] इत्यधिकं क्वचित्. ६ [illegible] ७ वैधेयः.

राजा—भद्र सेनापते आश्रमसंनिकृष्टे स्थिताः स्मः। अतस्ते वचो नाभिनन्दामि। अद्य तावत्

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु।
विश्रब्धं क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले
विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्यावन्धमस्मद्धनुः॥ ६॥

सेनापतिः—यत्प्रभविष्णवे रोचते।

राजा—तेन हि निवर्तय पूर्वगतान्वनग्राहिणः। यथा न मे सैनिकास्तपोवनमुपरुन्धन्ति तथा निषेद्धव्याः। पश्य।

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः।
स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्तास्तदन्यतेजोऽभिभवाद्वमन्ति॥ ७॥

-वर्तनं यत्र तद्दाक्षिण्यमितीरितम्।' इति। प्रकृतिं स्वभावमापन्नः प्राप्तः। -नरनासिकालेलुपस्येति स्वभावोक्तिः। जीर्णर्क्षस्य वृद्धभल्लुकस्य कस्यापि मुखे पतिष्यसि पतसि। 'आशंसायां भूतवच्च।' इति 'चकाराद्वर्तमान-वच्च।' इत्याशंसायां वर्तमानवत्प्रत्ययः। अद्य तावदिति श्लोकशेषः। गाहन्तामिति। महिषाः शृङ्गैर्मुहुर्वारंवारं ताडितमुत्फालितं निपानसलिलमाहावजलं गाहन्तामालोडयन्तु। अनेन त्रासाभावात्प्रकृतिप्रत्यासत्तौ शृङ्गाभ्यां पर्यायेण जलताडनं महिषजातिरुक्ता। एवमग्रिमयोरपि जातिकथनं ज्ञेयम्। 'आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये।' इत्यमरः। छायायां बद्धं कदम्बकं समूहो येन तन्मृगकुलं रोमन्थमुद्गिलितकवलचर्वणमभ्यस्यतु। कदम्बानां बहुत्वात्कुलमत्रा-न्यपदार्थः। वराहपतिभिः सूकरश्रेष्ठैरित्यनेन तादृशानामस्मन्मृगयासंरम्भगोचर-त्वमिति प्रकाश्यते। अवातशौण्डाः परिणतिभीरवो महिषाः स्वभावभीता मृगा वराहास्तु परावृत्तिचतुराः प्रकारकोविदाश्चेति श्रेष्ठत्वम्। विश्रब्धं साश्वासं पल्वले। 'वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरः' इत्यमरः। मुस्ताक्षतिः मुस्तोत्खननं क्रियताम्। पूर्ववाक्ययोर्विश्वासमन्तरेण तादृशं विशिष्टं कर्म कर्तुमेव न शक्यत इति तत्र विश्वासोऽर्थायातः। अस्मद्धनुश्च शिथिलज्याबन्धमवरोपितज्याबन्धं विश्रामं लभताम्। अव्यापारं तिष्ठत्वित्यर्थः। श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ। स्वभावोक्तिः। पादत्रये क्रियासमुच्चयः। सर्वस्मिन्स्वस्याक्रियत्वादन्येषां नानाक्रियाजननाद्वि-रोधः। वस्तुस्वाभाव्यादाभासत्वं काव्यलिङ्गं व्यङ्ग्यम्। कार्यकारणयोः समका-लत्वेनोक्तेरतिशयोक्तिश्च। वृत्तमनन्तरोक्तम्। 'विश्रामम्' इत्यपाणिनीयः पाठः। 'विश्रान्तिम्' इति पठनीयम्॥६॥ प्रभवति तच्छीलः प्रभविष्णुस्तस्मै राज्ञे। 'भुवश्च' इतीष्णुच्। शमेति। शमः। शान्तिरेव प्रधानं येषां तेषु अत एव तप एव धनं येषां

१ [illegible] ४ विश्रान्तिम्. ५ धनुर्ग्रा०- ६ यथा च. ७ अभिरुन्धन्ति, दूरात्परिहरन्ति. ८ अपि. ९ ते ह्यन्य......दहन्ति.

सेनापतिः—यदाज्ञापयति स्वामी ।

विदूषकः—ध्वंसतां त उत्साहवृत्तान्तः । (क)

(निष्क्रान्तः सेनापतिः ।)

राजा—(परिजनं विलोक्य ।) अपनयन्तु भवत्यो मृगयावेशम् । रैवतक त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

परिजनः—यद्देव आज्ञापयति । (इति निष्क्रान्तः ।) (ख)

विदूषकः—कृतं भवता निर्मक्षिकम् । सांप्रतमेतस्मिन्पादपच्छायाविरचितवितानसनाथे शिलातले निषीदतु भवान्यावदहमपि सुखासीनो भवामि । (ग)

राजा—गच्छाग्रतः ।

विदूषकः—एतु भवान् । (घ)

(इत्युभौ परिक्रम्योपविष्टौ ।)

(क) धंसदु दे उच्छाहवुत्तन्तो । (ख) जं देवो आणवेदि ।

(ग) कदं भवदा णिम्मच्छिअं । संपदं एदस्सिं पादवच्छाआविरइदविदाणसणाथे सिलाअले णिसीददु भवं जाव अहं वि सुहासीणो होमि ।

(घ) एदु भवं ।

तेषु । दाहजनकं लक्षणया दाहस्वभावं शीघ्रकार्यैकारित्वफलम् । गूढं गुप्तम् अन्यजनादृश्यं तेजोऽस्ति । हि यस्मात्स्पर्शोऽनुकूलो येषां पदादिनाशकत्वात्ते सूर्यवत्कान्ता मनोहरास्ते तपस्विनः । अन्यस्य राजादेस्तेजसाभिभवः पराभवस्तस्मात्तत्स्वीयं तेजो वमन्ति प्रकटयन्ति । क इव । स्पर्शे सत्यदाहकाः सूर्यकान्ताः पाषाणविशेषा यथान्यस्य सूर्यस्य तेजसोऽभितो भवो भवनं प्राप्तिः। संबन्ध इति यावत् । तेन स्वकीयं तेजः प्रकटयन्ति तथेत्यर्थः । श्लेषोपमा । अनुमानं काव्यलिङ्गं च । धानेधने स्निग्ध तेजस्तेज इति छेकश्रुत्यनुप्रासौ । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्भवमुपजातिवृत्तम् । अत्र वमन्तीत्यश्लीलशङ्का न कार्या । यत्र स्ववाच्ये वान्तशब्दः प्रयुज्यते तत्र दोषः । तदुक्तं काव्यादर्शे—'निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादिगौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥' इति एतदपि तथैवोक्तेः ॥ ७ ॥ स्वं नियोगं द्वारस्थितिरूपम् । निर्मक्षिकं जनराहित्यमित्यर्थः । विरचितेन लतावितानेन वल्लीचन्द्रातपेन दर्शनीयायां रमणीयायाम् । अहं तु कण्डितसंधित्वेन क्षणमप्युपवेशनं विना स्थातुं न शक्नोमि । तवोपवेशनेन

---

१ गच्छ भो-संपदं-दासीए पुत्त । धंसिदा इत्या०. २ इमस्सिं. ३ च्छाआए विरइदलदाविदाणदंसणिज्जाए आसणे (च्छायायां विरचितलतावितानदर्शनीयायामासने), च्छाआए अविरलदाविदाणसणाधे आसणे.

राजा—माधव्य अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि । येन त्वया दर्शनीयं न दृष्टम् ।

विदूषकः—ननु भवानग्रतो मे वर्तते । (क)

राजा—सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति । अहं तु तां [एव] आश्रमललामभूतां शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि ।

विदूषकः—(स्वगतम् ।) भवतु । अस्यावसरं न दास्ये । (प्रकाशम् ।) भो वयस्य ते तापसकन्यकाभ्यर्थनीया दृश्यते । (ख)

राजा—सखे न परिहार्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते ।

(क) णं भवं अग्गदो मे वट्टदि । (ख) होदु । से अवसरं ण दाइस्सं । भो वअस्स ते तावसकण्णआ अब्भत्थणीआ दीसति ।

विना मम तदत्यन्तमनुचितमिति शीघ्रमुपविशेति भावः । 'राजा—माधव्य अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि' इत्यारभ्य तृतीयाङ्कसमाप्तिपर्यन्तं प्रतिमुखसंधिः । तल्लक्षणं तु सुधाकरे—'बीजप्रकाशनं यत्र दृश्यादृश्यतया भवेत् । तत्स्यात्प्रतिमुखम्' इति । तत्र 'अज्जवि से तं एव्व चिन्तअन्तस्स अक्खीसु पभादं आसी ।' 'विश्रान्तेन भवता ममाप्यनायासे कर्मणि सहायेन भवितव्यम् ।' इत्यनेन च विदूषकेण दृश्यस्य तत्सखीभ्यामदृश्यस्य च । दशरूपके—'बिन्दुप्रयत्नानुगमादङ्गान्यस्य त्रयोदश । 'इति । बिन्दुप्रयत्नयोर्लक्षणे यथादिभरते—'प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणम् । यावत्समाप्तिं बन्धस्य स बिन्दुरिति संज्ञितः ॥' इति । यथात्र मृगयावृत्तान्तेन विच्छेदे सति 'राजा—माधव्य अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि ।' 'तामाश्रमललामभूतां शकुन्तलामधिकृत्य ब्रवीमि' इत्यादिना । 'अपश्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति । परं चौत्सुक्यगमनं प्रयत्नः स प्रकीर्तितः ॥' इति । यथात्र 'राजा—तपस्विभिः कैश्चित्परिज्ञातोऽस्मि । चिन्तय तावत्केनापदेशेन सकृदप्याश्रमे वसामः । ' इति । दर्शनीयं मनोरमम् । ननु भवानग्रतो मे वर्तते । भवन्तं मुक्त्वान्यः कः सुन्दर इत्यर्थः । किं त्वाश्रमललामभूतामधिकृत्येति योजनीयम् । ललामं प्रधानम् । 'ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु' इत्यमरः । तत्र क्षीरस्वामी प्रधानेऽपि प्राधान्यं

१ °नीयं वस्तु. २ आत्मानं. ३ अस्मात्प्राक् —धिङ् मूर्ख ।

निवारितनिमेषाभिर्नेत्रपङ्क्तिभिरुत्सुकः ।

नवामिन्दुकलां लोकः केन भावेन पश्यति ॥

इति क्वचित्पठ्यते । किं स्वस्थान एतदिति सुधीभिर्भाव्यम् ।

४ भो वअस्स जइ सा तवस्सिकण्णआ अणब्भत्थणीआ ता किं ताए दिट्ठाए । (भो वयस्य यदि सा तपस्विकन्यका अनभ्यर्थनीया तदा किं तया दृष्टया ।); जइ दाव सा तावसकण्णआ अपत्थणीआ ता किं (यदि तावत्सा तापसकन्यका अप्रार्थनीया...).

सुरयुवतिसंभवं किल मुनेरपत्यं तदुज्झिताधिगतम् ।
अर्कस्योपरि शिथिलं च्युतमिव नवमालिकाकुसुमम् ॥ ८ ॥

विदूषकः—(विहस्य ।) यथा कस्यापि पिण्डखर्जूरैरुद्वेजितस्य तिन्तिण्यामभिलाषो भवेत्तथा स्त्रीरत्नपरिभाविनो भवत इयमभ्यर्थना । (क)

राजा—न तावदेनां पश्यसि येनैवमवादीः ।

विदूषकः—तत्खलु रमणीयं यद्भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति । (ख)

राजा—वयस्य किं बहुना ।

चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा
रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु ।
स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे
धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥ ९ ॥

(क) जह कस्स वि पिण्डखज्जूरेहिं उव्वेजिदस्स तिन्तिडिआए अहिलासो भवे तह इत्थिआरअणपरिभाविणो भवदो इअं अब्भत्थणा ।

(ख) तं क्खु रमणिज्जं जं भवदो वि विह्मअं उप्पादेदि ।

व्याख्यातवान् । अनेन सौन्दर्यातिशयो ध्वन्यते । अस्यावसरं वर्णनावसरं न दास्ये । सुरेति । किलेति प्रसिद्धौ । सुरयुवतिर्मेनका तत्संभवम् । मुन्यपत्यता तर्हि कथमित्याह—मुनेरिति । तयोज्झितं त्यक्तं सत्ततोऽधिगतं प्राप्तं मुनेरपत्यम् । तत्रोपमामाह—नवमालिकाकुसुममिवेति । अनयातिशयपेलवत्वं ध्वन्यते । कीदृक् । अर्कस्योपरि च्युतम् । अर्कस्येत्यनेन मृत्युरमानेन तदीयत्वस्यात्यन्तासंभावनीयत्वं व्यज्यते । उपरीत्यनेन शङ्काबीजम् । अधःपतितस्य शङ्कापि नायाति । स्थापनं हि संनिवेशविशेषेण भवतीति च्युतमित्युक्तम् । कदाचित्काकतालीयन्यायेन च्युतस्यापि संनिवेशविशेषः स्यादित्यत आह—शिथिलम् । एतेन तवापि चक्षुर्मात्रगोचरत्व एव तदीयत्वभ्रमोऽपि न भविष्यतीत्युक्तम् । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । 'च्युतमभिनवमालिकाप्रसूनमिव' इति पठित्वा प्रयोगप्रक्रमभङ्गः परिहरणीयः ॥ ८ ॥ मुनिसङ्गादनुत्कृष्टत्वं मन्यमानस्य विहस्येत्युक्तिः । यथा कस्यापि पिण्डः खर्जूरविशेषस्तैरुद्वेजितस्य तिन्तिण्यां चिञ्चायामभिलाषो भवेत्तथा स्त्रीरत्नानि परिभवितुं तिरस्कर्तुं शीलं यस्य तस्य भवत इयमभ्यर्थना । पुनःपुनरुच्यमानराजवचनेन यथार्थप्रतीत्याह—तत्खलु निश्चितं रमणीयं यद्भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति । अपिशब्देनास्मदादीनां विस्मयोत्पादने किं वक्तव्यमिति सूचितम् । किं बहुनेत्यनेन प्रत्यङ्गवर्णना कर्तुं न शक्येत्युक्तम् । **चित्र इति** । विधिना ब्रह्मणा चित्र आलेख्ये निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा कृतप्राणयोगा नु । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वम्' इत्यमरः ।

१ मल्लिका. २ जानासि येन त्वमेव०. ३ चित्ते ४ योगात्, योगान्. ५ विधिना परिकल्पिता नु;—विहिता कृशाङ्गी; रचिता मनसा कृता नु. ६ तिन्तिडीए (तिन्तिडिकायां) ७ अन्तेउरइ०. (अन्तःपुरस्त्री०). ८ परिभोगिणः.

विदूषकः—यद्येवं प्रत्यादेश इदानीं रूपवतीनाम् । (क)

राजा—इदं च मे मनसि वर्तते ।

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै-
रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।
अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥ १० ॥

(क) जइ एव्वं पच्चादेसो दाणिं रूववदीणं ।

यावद्रुचि मार्जनलेखनयोस्तत्र संभवादित्याशयः । रूपाणां समुच्चयः समुदाय- स्त्रिभुवनवर्तिरूपसमुदायः । तेनोपादानकारणेन । मनसा करणेन कृता नु । अत एव करस्पर्शाद्यभावात्तादृशं कान्तिमत्वमेतादृग्लक्षणत्वादिकमिति भावः । अनेन 'यत्स्पर्शासहताङ्गेषु कोमलस्यापि वस्तुनः । तत्सौकुमार्यम्' इति सौकु- मार्यं ध्वनितम् । संदेहालङ्कारः । केचन नुशब्दस्य वितर्कवाचित्वादुत्प्रेक्षां मन्य- न्ते । असंबन्धे संबन्धरूपोभयत्रातिशयोक्तिश्च । क्वचित् 'रूपोच्चयेन घटिता मनसा कृता नु' इति पाठः । तत्र मनसा ध्याता । रूपोच्चयेन घटिता योजिता नु इति योजनीयम् । मनसि ध्यातायाः रूपनिवेशनेन श्लक्ष्णत्वं तादृशकान्तिमत्त्वा- दि व्यज्यते । सा स्त्रीरत्नसृष्टिरुत्कृष्टा स्त्रीसृष्टिः । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्य- मरः । अपरा जगत्स्त्रीसृष्टिविलक्षणेत्यभेदे भेदरूपातिशयोक्तिः । धातुर्विभुत्वं सामर्थ्यं तस्या वपुश्चानुचिन्त्येत्यपरार्धे हेतुत्वेन योज्यम् । तृतीयचतुर्थचरण- योर्व्यत्ययपाठेन समाप्तपुनरात्तदोषः परिहर्तव्यः । सा स्त्रीसृष्टिरपरा एतद्द्वयविल- क्षणा प्रतिभाति । प्रसिद्धसृष्टेस्ताभ्यामेव निराकरणादुत्प्रेक्षाद्वयस्यात्मना निरा- करणादन्यस्याभावमाशङ्क्य तत्र हेतुत्वेन ल्यबन्तद्वययोजना । तेन ब्रह्मणोऽ- लौकिकसामर्थ्यात्तद्रूपस्य च लोकातिक्रान्तत्वात्तत्सृष्टावन्य एव प्रकारो भविष्य- तीति भावः । काव्यलिङ्गश्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥९॥ यद्येवं प्रत्या- देश इदानीं रूपवतीनाम् । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः' इत्यमरः । **अनाघ्रात-** **मिति** । अनाघ्रातमकृताघ्राणम् । अनेनामोदसत्ता ध्वन्यते । कररुहैर्नखैरलूनम- च्छिन्नम् । अनेनाक्रान्तत्वम् । अनाविद्धमा समन्ताद्वेधरहितम् । स्थूलवेधनत्वं दोषाय भवति । अथ वानाविद्धमकुटिलम् । कुटिलस्य दुष्टत्वात् । 'आविद्धं कु- टिलं भुग्नम्' इत्यमरः । अनेन निर्दोषत्वम् । नवं मधु क्षौद्रं तत्कालानीतत्वेन नवत्वम् । अनास्वादितरसमगृहीतास्वादम् । तादृक्त्वेनानुभूतरसमित्यर्थः । 'मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि' इत्यमरः । अनेनातिहृद्यत्वम् । केचन मधुशब्देन मद्यं व्याचक्षते । तदसत् । तत्र नवमिति विशेषणं विरुद्धं स्याज्जीर्णस्यैव तस्योत्तमत्वात् । तथा च—'जिण्णसुरा सहीणा' इति । असावेव 'रघौ—पुरा- णमसीधुं नवपात्रं च' इति । अखण्डं पूर्णम् । अनेनात्यन्ताभिलषणीयता । एत-

१ श्रुवि. २ सव्वथा पच्चादेसो क्खु सा रू०.

विदूषकः—तेन हि लघु परित्रायतामेनां भवान् । मा कस्यापि तपस्विन इंगुदीतैलचिक्कणशीर्षस्य हस्ते पतिष्याति । (क)

राजा—परवती खलु तत्रभवती । न च संनिहितोऽत्र गुरुजनः ।

(क) तेण हि लहु परित्ताअदु णं भवं । मा कस्स वि तवस्सिणो इङ्गुदीतेल्लचिक्कणसीसस्स हत्थे पडिस्सदि ।

द्रूपमेतदेवेति मालोपमा । अन्यास्पृष्टत्वमभिन्नो गम्यः सामान्यधर्मः । यद्वाम्लानताविच्छायतोत्कृष्टतानुच्छिष्टता मनोज्ञता एते वाभिन्नगम्याः सामान्यधर्माः। अनाघ्रातमित्यादिकैर्विशेषणैः कन्यात्वेन स्वयोग्यतां सूचयन्पुष्पादिभिरुपमानैः क्रमेण परिभोगयोग्यत कान्तिमत्तामुग्धताहृद्यतोत्तमजनाभिलषणीयता ध्वनिता । अथ पञ्चभिरुपमानपदैर्घ्राणस्य चक्षूरसनेन्द्रियतर्पकत्वमपि ध्वनितम् । पुण्यफलस्य श्रवणरूपत्वात्तेन प्रत्यक्षालङ्कारो ध्वन्यते । विधिर्ब्रह्मा । इह जगति । अनघमदुःखं निष्पापं च । 'अंहोदुःखव्यसनेष्वघम्' इत्यमरः । अमलं मनोज्ञं वा । 'अनघो निर्मलापापमनोज्ञेषु च भेद्यवत् ।' इति विश्वः । तादृशस्यैव तद्भोक्तुः संभवात्। कं भोक्तारमुपस्थास्यत्युपसंक्रमिष्यति । उपगमिष्यतीत्यर्थः । अहं न जाने । स्वदृष्टेरगोचरत्वादेतद्रूपानुरूपतरुणसृष्टेरभावादिति भावः । उपपूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणाद्यर्थासंभवान्नात्मनेपदम् । अनघममलमिति रूपविशेषणं वा । अथ वानघमिति मधुव्यतिरिक्तपुष्पादेर्विशेषणत्वेन योज्यम् । तेन विशेषणप्रक्रमभङ्गः परिहृतो भवति । आद्ये मनोज्ञं द्वितीयेऽपापं लक्षणयाऽकठोरं तृतीयेऽमलं पञ्चमेऽदुःखमिति योजनीयम् । यद्वानघमिति मालोपमायामभिन्नो वाच्यः सामान्यधर्मः । नवमिति मध्येऽप्युपात्तं सर्वेषां विशेषणत्वेन योज्यम् । 'फलमपि च' इति पाठे व्यस्तं मालारूपकं ज्ञेयम् । भोजस्तु 'पुष्पकिसलयरत्नमधुपुण्यफलानामनाघ्रातमित्यादिविशेषणापादितव्यतिरेकाणां प्रतीयमानसादृश्येन शकुन्तलारूपेण रूपणाद्व्यतिरेकवद्रूपकम्' इत्याह स्म । अत्र च विशेषणविशेष्यविशेषणक्रमेणैवोपनिबन्धान्न प्रक्रमभङ्गः । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । शिखरिणी वृत्तम् ॥ १० ॥ एताभ्यां पद्याभ्यां गुणकीर्तनं नाम चतुर्थ्यवस्थोक्ता। तल्लक्षणं तु 'सौन्दर्यादिगुणश्लाघा गुणकीर्तनमत्र हि' इति । तेन कारणेन लघु शीघ्रम् । 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्' इत्यमरः । परित्रायताम् । स्वीयत्वेनाङ्गीकरणमेव परित्राणम् । एनां भवान् । कस्यापि तपस्विनः इङ्गुदी तापसतरुस्तस्य तैलेन मिश्रमत एव चिक्कणं शीर्षं यस्य तस्य हस्ते पतिष्यति तन्मा इति निषेधे । परवती पराधीना । 'परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवान्' इत्यमरः । तत्रभवती पूज्या । कामिनीरत्नभूतत्वात्पूज्यत्वम् । यतः परवत्त्वं स एव प्रतिच्छन्दनीय इत्यत आह—न चेति । अत्रभवन्तमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । 'सप्तम्या द्वितीया' इति सूत्रेण । उदाहरणं च—'विज्जुज्जोअं मरइ रत्तिं' । विद्युद्द्योतं स्मरति रात्रावित्यर्थः । तेनात्रभवति

१ [illegible] २ सीसस्स आरण्णअस्स.

विदूषकः—अथ भवन्तमन्तरेण कीदृशस्तस्या दृष्टिरागः । (क)

राजा—निसर्गादेवाप्रगल्भस्तपस्विकन्याजनः । तथापि तु

अभिमुखे मयि संहृतमीक्षणं हसितमन्यनिमित्तकृतोदयम् ।
विनयवारितवृत्तिरतस्तया न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥ ११ ॥

विदूषकः—न खलु दृष्टमात्रस्य तवाङ्कं समारोहति । (ख)

राजा—मिथः प्रस्थाने पुनः शालीनतयापि काममाविष्कृतो भावस्तत्रभवत्या । तथा हि ।

(क) अथ भवन्तं अन्तरेण कीदिसो से दिट्ठिराओ । (ख) ण क्खु दिट्ठमेत्तस्स तुह अङ्कं समारोहदि ।

पूज्येऽन्तरेण विशषेण कीदृशस्तस्या दृष्टिरागः । 'अन्तरं रन्ध्रावकाशयोः । मध्ये विनार्थे तादर्थ्ये विशेषेऽवसरेऽवधौ ॥' इति हैमः । अत्रान्तरेण तत्रभवन्तमिति द्वितीयेति तु यत्स भ्रम एव । तस्य 'अन्तरान्तरेण' इत्यत्र सूत्रे निपातस्यैव ग्रहणात् । तेनार्थासंगतेः । तथा हि तस्मिन्सूत्रे वृत्तिकारेण व्याख्यातम्—'अन्तरान्तरेणशब्दौ निपातौ साहचर्याद्गृह्येते । तत्रान्तराशब्दो मध्यमाधेयप्राधान्यमाचष्टे । द्वितीयस्तु तच्च विनार्थं च' इति । उदाहृतं च—'अन्तरा त्वां मां च कमण्डलुः । अन्तरेण पुरुषकारं किंचिन्न लभ्यते' इति । प्रकृत एतदर्थद्वयमप्यसंगतमेव । तथा चास्यैव कवेर्मालविकाग्निमित्रे नाटके प्रयोगः—'अचिरप्पवुत्तोवदेसं छलिअं णाम णट्टं अन्तरेण कीरिसी मालविएति णट्टाअरिअं अज्ज गणदासं पुच्छिदुं त्ति' इति । निसर्गादेव स्वभावादेव । 'निसर्गः शीलसर्गयोः' इति विश्वः । अप्रगल्भोऽप्रौढः । यतस्तपस्विकन्याजन इत्यर्थहेतुत्वेन योज्यम् । इति यद्यपि तथापि त्विति श्लोकेनान्वेति । अभिमुख इति । अभिमुखे मयीक्षणमवलोकनं संहृतम् । अनेन शृङ्गारलज्जा ध्वन्यते । अन्यनिमित्तमन्यहेतुकं यथा स्यात्तथा कृत उदयो यस्य । अनेनापि सैव व्यज्यते । एतादृशं हसितम् । तल्लक्षणं मातृगुप्ते—'विकासितकपोलान्तमुत्फुल्लामललोचनम् । किंचिल्लक्षितदन्ताग्रं हसितं तद्विदो विदुः ॥' इति । अनेनास्या उत्तमनायिकात्वमपि ध्वनितम् । यदुक्तं तत्रैव—'उत्तमस्य समुद्दिष्टं स्मितं हसितमेव च ।' इति । अनेनानुरागो ध्वनितः । विनयेन वारिता वृत्तिः प्रसरो यस्य सः । विनयलक्षणं पूर्वमुक्तमेव । मदनो न विवृतः । ईक्षणसंहरणेनान्यनिमित्तकृतोदयेन हसितेन च । अनेन मुग्धानायिकात्वमुक्तम् । न च संवृतः । हेलामोट्टायितादेर्भावस्य प्रकाशनात् । विरोधाभासो वृत्त्यनुप्रासश्च । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ११ ॥ न खलु दृष्टमात्रस्य तवाङ्कं समारोहति । खल्विति जिज्ञासायाम् । 'निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु ।' इत्यमरः । प्रस्थाने गमनारम्भे । 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' इति निपातः । अत एव प्रथमाङ्कान्ते 'सव्याजं विलम्ब्य' इत्युक्तिः । 'मिथोऽ-

१ अप्रगल्भाः तपस्विकन्यकाः २ इङ्गितं ३ कोपो० ४ संवृतो [illegible] तथापि यदि -भूयिष्ठमावि०. ५ अत्र, अत्रभ०.

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे
तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।
आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती
शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥ १२ ॥

विदूषकः—तेन हि गृहीतपाथेयो भव । कृतं त्वयोपवनं तपोवनमिति पश्यामि । (क)

राजा—सखे तपस्विभिः कैश्चित्परिज्ञातोऽस्मि । चिन्तय तावत्केनापदेशेन पुनराश्रमपदं गच्छामः ।

विदूषकः—कोऽपरोऽपदेशो युष्माकं राज्ञाम् । नीवारषष्ठभागमस्माकमुपहरन्त्विति । (ख)

राजा—मूर्ख अन्यमेव[३] भागधेयमेते तपस्विनो निर्वपन्ति यो रत्नराशीनपि विहायाभिनन्द्यते । पश्य ।

(क) तेण हि गहीदपाहेओ होहि । किदं तुए उववणं तवोवणं त्ति पेक्खामि।
(ख) को[४] अवरो अवदेसो तुम्हाणं राआणं । णीवारच्छट्ठभाअं अह्माणं उवहरन्तु त्ति ।

न्योन्यं रहस्यपि ' इत्यमरः । दर्भेति । तन्वी सा कतिचिदेव द्वित्राण्येव । न तु त्रिचतुराणि । तेनोत्कण्ठातिशयो ध्वनितः । पदानि गत्वाकाण्डेऽनवसरेऽकस्मात्स्थिता । ' काण्डं चावसरे बाणे ' इति धरणिः । तन्वीत्यादेव गमनासहत्वं भविष्यतीत्यत आह—दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इति । न तु दर्भेण । तस्य सत्त्वे व्याजो न स्यात् । अङ्कुरस्यादृश्यमानतया व्याजसंभवात् । अतोऽङ्कुरपदेन व्याजेन विलम्बितमिति ध्वनितम् । द्रुमाणां शाखास्वसक्तमपि वल्कलं विमोचयन्ती विवृत्तवदनासीत् । अत्र बहुवचने विवृत्तवदनात्वस्य वृत्तिर्व्यक्ता । विरोधाभासो हेतुश्च । श्रुतवृत्त्यनुप्रासौ । रेणरण इति दानिदनेति छेकानुप्रासोऽपि । वसन्ततिलका वृत्तम् । अथानुरागेङ्गितामित्यधिकृत्योक्तं रतिविलासे—' विलम्बस्तु पथि व्याजात्परावृत्त्यापि दर्शनम् । ' इत्यादि ॥१२॥ गृहीतपाथेय इत्युद्योगस्यावश्यकर्तव्यता ध्वनिता । यथा कंचिज्जिगमिषुं प्रति कश्चिद्वदति पाथेयं गृहाणेति तद्वत् । पथि साधु पाथेयम् । ' पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ' इति ढञ् । कृतं त्वयोपवनं तपोवनमिति पश्यामि । उद्देश्यविधेयभावे व्यत्ययो ज्ञेयः । अपदेशेन व्याजेन । ' व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च ' इत्यमरः । सकृदेकवारम् । इत्यनेनोत्कण्ठातिशयो व्यज्यते । नीवारषष्ठभागमस्माकमुपहरन्त्विति । अयमेवापदेश इत्यर्थः । भागधेयो राजग्राह्यो भागः । ' भागरूपनामभ्यो धेयः ' इति स्वार्थे धेयः ।

१ गृहीतपाथेयः कृतासि तया । अतोनुरक्तं तपोवनमिति पश्यामि । २ सकृदप्याश्रमे वसामः. ३ अन्यद्भागधेयमेषां रक्षणे निपतति यद्रत्नरा० भिनन्द्यम. ४ पा. भवं राआ। (तह भवं राजा) राजा—नतः किम् । विदू०—णीवार०. ५ तावसा उप०.

यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो नृपाणां क्षयि तत्फलम् ।
तपःषड्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥ १३ ॥

(नेपथ्ये ।)

हन्त सिद्धार्थौ स्वः ।

राजा—(कर्णं दत्वा ।) अये धीरप्रशान्तस्वरैस्तपस्विभिर्भवितव्यम् ।

(प्रविश्य ।)

दौवारिकः—जयतु जयतु भर्ता । एतौ द्वौ ऋषिकुमारौ प्रतीहारभूमिमुपस्थितौ । (क)

राजा—तेन ह्यविलम्बितं प्रवेशय तौ ।

दौवारिकः—एष प्रवेशयामि । (इति निष्क्रम्य ऋषिकुमाराभ्यां सह प्रविश्य ।) इत इतो भवन्तौ । (ख)

(उभौ राजानं विलोकयतः ।)

प्रथमः—अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुषः । अथवा उपपन्नमेतदस्मिन् ऋषिभ्यो नातिभिन्ने राजनि । कुतः ।

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये
रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति ।

(क) जेदु जेदु भट्टा । एदे दुवे इसिकुमारआ पडिहारभूमिं उवट्ठिदा ।
(ख) एसो पवेसेमि । इदो इदो भवन्ता ।

यदुत्तिष्ठतीति । वर्णेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यो यत्फलमुत्तिष्ठत्युत्पद्यते तत्क्षयि विनाशी । प्रकारसहस्रैरपि न स्थायीति व्यज्यते । आरण्यकास्तपस्विनो नोऽस्माकमक्षय्यमविनाशि तपःषड्भागं ददति । 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' इति निपातनात्साधुः । अक्षय्यमिति प्रयत्नसहस्रैरपि न नश्यतीति ध्वन्यते । व्यतिरेकालङ्कारः ॥ १३ ॥ 'चिन्तय' इत्यादिनैतदन्तेन विलासो नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'विलासः संगमार्थस्तु व्यापारः परिकीर्तितः ।' इति । हन्तेति हर्षे । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायाम्' इत्यमरः । सिद्धार्थौ निष्पन्नप्रयोजनौ राज्ञो दर्शनेनैव । जयतु भर्ता । एतौ द्वौ ऋषिकुमारौ प्रतीहारभूमिं द्वारस्थानमुपस्थितौ । 'स्त्रीद्वार्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः । 'भूमिः स्यात्स्थानमात्रके' इति विश्वः । एष प्रवेशयामि । इत इतो भवन्तौ । अहो इत्याश्चर्ये । दीप्तिमतोऽपि तेजोयुक्तस्यापि । नातिभिन्ने सदृशे । नञ्समासः । सादृश्यमेव श्लोकेनाह—अधीति । अमुना । अपिशब्दात्सर्वत्र मुनिः । सर्वैर्ब्रह्मचारिप्रमुखैर्भोग्य आश्रयणीयः सर्वभोग्यस्तस्मिन्नाश्रमे वसतिर्गृहमध्याक्रान्ता अङ्गीकृता । मुनिपक्षे सर्वैर्वृद्धभिर्भोग्यः पाठार्थमाश्रयणीयस्त-

---

१ धनम्. २ ऋषिकल्पे, एतद्दृषिभ्यः, तपस्विभ्यः.

अस्यापि द्यां स्पृशति वशिनश्चारणद्वंद्वगीतः
पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥ १४ ॥

द्वितीयः—गौतम अयं स बलभित्सखो दुष्यन्तः ।

प्रथमः—अथ किम् ।

द्वितीयः—तेन हि

नैतच्चित्रं यदयमुदधिश्यामसीमां धरित्री-
मेकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति ।
आशंसन्ते समितिषु सुरा बद्धवैरा हि दैत्यै-
रस्याधिज्ये धनुषि विजयं पौरुहूते च वज्रे ॥ १५ ॥

उभौ—(उपगम्य ।) विजयस्व राजन् ।

राजा—(आसनादुत्थाय ।) अभिवादये भवन्तौ ।

उभौ—स्वस्ति भवते । (इति फलान्युपहरतः ।)

राजा—(सप्रणामं परिगृह्य ।) आज्ञापयितुमिच्छामि ।

स्मिन्नाश्रमे मठे वसतिः स्थानमङ्गीकृतम् । 'आश्रमो व्रतिनां मठे । ब्रह्मचर्यादिचतुष्के' इति, 'वसतिः स्यादवस्थाने निशायां सदनेऽपि च' इति च हैमः । उक्तं च पद्मपुराणे—'यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः । तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते चतुराश्रमाः ॥' इति । रक्षायोगात्प्रजापरिपालनात् । तपो लोकोत्तरं धर्मम् । संचिनोति । रक्षार्थं शरीररक्षार्थम् । योगोऽष्टाङ्गस्तन्निमित्तम् । तपश्चान्द्रायणादि । संचिनोति करोति । चारणानां द्वंद्वं स्त्रीपुरुषयुगलम् । तेन गीत इति विशेषणमनुवाद्यम् । चारणलक्षणं रत्नाकरे—'किंकिणीवाद्यवेदी च वृतो विकटनर्तकैः । मर्मज्ञः सर्वरागेषु चतुरश्चारणो मतः ॥' इति । केवलं राजपूर्वो मुनिरिति शब्दः । राजर्षिरित्यर्थः । द्यां स्वर्गं स्पृशति । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः । श्लेषो व्यतिरेकश्च ॥ १४ ॥ बलभित्सखः । अनेन वक्ष्यमाणविज्ञापसारणक्षमत्वं ध्वन्यते । नैतदिति । उदधिश्यामसीमामित्युक्त एकदेशेपि तत्संभवात्कृत्स्नामित्युक्तम् । नगरपदेनात्यन्तदैर्घ्यं ध्वनितम् । परिघोऽर्गलः । 'परिघो योगभेदेऽस्त्रे मुद्गरेऽर्गलघातयोः ।' इति विश्वः । तद्वत्प्रांशू दीर्घौ बाहू यस्य सः । अनेन भुजसहायेन सर्वे शत्रवो हता इति कारणे वक्तव्ये समस्तोर्वीजयलक्षणं कार्यमेवोक्तमिति पर्यायोक्तालङ्कारः । सुरयुवतय इति युवतिग्रहणं तासामतिभीरुत्वाद्बन्दीदुःखाद्यनुभवात्स्त्रीत्वेन युद्धाभिमानाद्यभावाच्च । प्रथममस्य धनुषो ग्रहणादस्यैव प्राधान्यं द्योत्यते । पौरुहूते च वज्र इति पश्चादुपदेशाद्गौणत्वं ध्वन्यते । आशंसन्त इति 'शसि इच्छायाम्' इत्यस्येदितो रूपम् । 'शंस स्तुति-

१ सुरसमितयः, सुरयुवतयः; २ त्यक्तभोगाः, सक्त वैराः. ३ आज्ञा[illegible]मिच्छामि; भवा[illegible] श्रोतुमिच्छामि; आगमनकारणं [illegible] ज्ञातुमिच्छामि ।

उभौ—विदितो भवानाश्रमसदामिहस्थः । तेन भवन्तं प्रार्थयन्ते ।

राजा—किमाज्ञापयन्ति ।

उभौ—तत्रभवतः कण्वस्य महर्षेरसांनिध्याद्रक्षांसि न इष्टिविघ्नमुत्पादयन्ति । तत्कतिपयरात्रं सारथिद्वितीयेन भवता सनाथीक्रियतामाश्रम इति ।

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि ।

विदूषकः—(अपवार्य ।) एषेदानीमनुकूला तेऽभ्यर्थना । (क)

राजा—(स्मितं कृत्वा ।) रैवतक मद्वचनादुच्यतां सारथिः । सबाणासनं रथमुपस्थापयेति ।

दौवारिकः—यद्देव आज्ञापयति । (इति निष्क्रान्तः ।) (ख)

उभौ—(सहर्षम् ।)

अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि ।
आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥ १६ ॥

राजा—(सप्रणामम् ।) गच्छतां पुरो भवन्तौ । अहमप्यनुपदमागत एव ।

(क) एसा दाणिं अणुऊला ते अब्भत्थणा । (ख) जं देवो आणवेदि ।

हिंसनयोः' इत्यस्य तु शंसतीति । तथासावेव रघौ—'इत्याशशंसे करणैरबाह्यैः' इति । वृत्त्यनुप्रासः । समुच्चयालङ्कारः । वज्रधनुषोर्द्व्ययोः समुचितत्वात् । नैतच्चित्रमित्यर्थे प्रत्युत्तरार्थवाक्यार्थस्य हिशब्देन हेतुत्वोपादानात्काव्यलिङ्गमुपमा च । उभयोर्मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । आभ्यां युद्धवीरो ध्वन्यते । अत्र विभावानुभावावुपनिबद्धौ । व्यभिचार्यादयः स्वयमूहनीयाः ॥ १५ ॥ आज्ञाप्यतामित्युक्ते तौ प्रति नियोगः कृतः स्यादित्याज्ञापयितुमिच्छामीत्युक्तम् । प्रार्थयन्त आश्रमसद इति विभक्तिविपरिणामेन संबध्यते । तत्रभवतः पूज्यस्य । क्वचित् 'तत्र भगवतः' इति पाठः । तत्रासंनिधानादिति संबन्धः । बाणासनं धनुः । अनुकारिणीति । पूर्वेषां पुरुप्रभृतीनामनुकारिणि सदृशे । चारित्र्येण रूपेण शौर्येण दानेन पावित्र्येणेत्यादि ज्ञेयम् । युक्तरूपमतिशयेन युक्तम् । प्रशंसायां रूपप् । आपन्ना आपद्युक्ताः । 'आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्' इत्यमरः । तेषां यदभयं तदेव सत्रं यज्ञविशेषः । तत्र दीक्षिताः कृतदीक्षा इति रूपकम् । अनेना[illegible]वतव्यत्वं भयापसारणस्य ध्वन्यते । खलु यस्मादित्यनेन पूर्वार्धं प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्ग-

---

१ ०निहस्थस्नपार्स्वाभः ।...मभ्यथयन्त. २ तपो. ३ ०यन भ युधसध्रीचा. ४ एतन्नास्ति क्वचित्. ५ अम (एसा) दाणि द (भवदो) अनुऊलो गमणवाओ (गमनम्): अपराभ्यर्थना; अपरा प्रेषणा, अनुरूपा तेऽभ्यर्थना.

उभौ—विजयस्व । (इति निष्क्रान्तौ ।)

राजा—माधव्य अप्यस्ति शकुन्तलादर्शने कुतूहलम् ।

विदूषकः—प्रथमं सपरिवाहमासीत् । इदानीं राक्षसवृत्तान्तेन बिन्दुरपि नावशेषितः । (क)

राजा—मा भैषीः । ननु मत्समीपे वर्तिष्यसे ।

विदूषकः—एष राक्षसाद्रक्षितोऽस्मि । (ख)

(प्रविश्य ।)

दौवारिकः—सज्जो रथो भर्तुर्विजयप्रस्थानमपेक्षते । एष पुनर्नगराद्देवीनामाज्ञप्तिहरः करभक आगतः । (ग)

राजा—(सादरम् ।) किमम्बाभिः प्रेषितः ।

दौवारिकः—अथ किम् । (घ)

राजा—ननु प्रवेश्यताम् ।

दौवारिकः—तथा । (इति निष्क्रम्य करभकेण सह प्रविश्य ।) एष भर्ता । उपसर्प । (ङ)

करभकः—जयतु जयतु भर्ता । देव्याज्ञापयति । आगामिनि चतुर्थदिवसे प्रवृत्तपारणो मे उपवासो भविष्यति । तत्र दीर्घायुषावश्यं संभावनीयेति । (च)

(क) पढमं सपरिवाहं आसि । दाणिं रक्खसवुत्तन्तेण बिन्दू वि णावसेसिदो ।
(ख) एस रक्खसादो रक्खिदो ह्मि ।
(ग) सज्जो रधो भट्टिणो विजअप्पत्थाणं अवेक्खदि । एस उण णअरादो देवीणं आणत्तिहरओ करभओ आअदो ।
(घ) अह इं । (ङ) तह । एसो भट्टा । उवसप्प ।
(च) जेदु जेदु भट्टा । देवी आणवेदि । आआमिणि चउत्थदिअहे पउत्तपारणो मे उववासो भविस्सदि । तहिं दीहाउणा अवस्सं संभाविदव्व त्ति ।

मपि ॥ १६ ॥ अनुपदं भवत्पदन्यासं लक्ष्यीकृत्य । अनन्तरमेवेत्यर्थः । 'पादन्यासे पादमुद्रा सुप्तिङन्ते पदं भवेत् ।' इति क्षीरस्वामी । सपरिवाहमासीत् । जलनिर्गमनमार्गवाची परिवाहशब्दोऽल्पस्य लक्षको निर्गमनसंबन्धेनाधिक्यं लक्षयति । यदधिकं भवति तन्निर्गच्छति । बिन्दुरपि नावशेषितः । अत्रापि बिन्दुशब्दोऽल्पस्य लक्षकः । पूर्वमुपवासवचनश्रवणमस्य दुःखदं भविष्यतीति प्रवृत्तपारण

---

१ दर्शनकौतुकम्. २ समापवर्तिना त्वया भवितव्यम्. ३ तव चक्कवट्टीभूदो म्हि. ४ पुत्तपिण्डपालणो नाम. ५ अम्हे सम्भावइदव्व (वयं संभावयितव्याः) लि. अवस्सं संनाहइदण होदव्वति.

राजा—इतस्तपस्विकार्यम् । इतो गुरुजनाज्ञा । द्वयमप्यनतिक्रमणीयम् । किमत्र प्रतिविधेयम् ।

विदूषकः—त्रिशङ्कुरिवान्तरा तिष्ठ । (क)

राजा—सत्यमाकुलीभूतोऽस्मि ।

कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वाद् द्वैधीभवति मे मनः ।
पुरः प्रतिहतं शैले स्रोतः स्रोतोवहो यथा ॥ १७ ॥

(विचिन्त्य ।) सखे त्वमम्बया पुत्र इति प्रतिगृहीतः । अतो भवानितः प्रतिनिवृत्य तपस्विकार्यव्यग्रमानसं मामावेद्य तत्रभवतीनां पुत्रकृत्यमनुष्ठातुमर्हति ।

विदूषकः—न खलु मां रक्षोभीरुकं गणयसि । (ख)

राजा—(सस्मितम् ।) कथमेतद्भवति संभाव्यते ।

विदूषकः—यथा राजानुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि । (ग)

राजा—ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति सर्वाननुयात्रिकांस्त्वयैव सह प्रस्थापयामि ।

विदूषकः—(सगर्वम् ।) तेन हि युवराजोऽस्मीदानीं संवृत्तः । (घ)

राजा—(स्वगतम् ।) चपलोऽयं बटुः । कदाचिदस्मत्प्रार्थनामन्तःपुरेभ्यः कथयेत् । भवतु । एनमेवं वक्ष्ये । (विदूषकं हस्ते गृहीत्वा ।

(क) तिसङ्कू विअ अन्तरा चिट्ठ । (ख) ण क्खु मं रक्खोभीरुअं गणेसि ।
(ग) जह राआणुएण गन्तव्वं तह गच्छामि । (घ) तेण हि जुवराओ म्हि दाणिं संवुत्तो ।

इति प्रथममुपन्यस्तम् । प्रतिविधेयं प्रतिकर्तव्यम् । त्रिशङ्कुरिवान्तराले तिष्ठेत्यादिषु विदूषकवचनेषु हास्यप्रतीतिः स्फुटैव । एतत्स्थायी हास्य इति ज्ञेयम् । [अत्र रामायणम्–अवाक्शिरास्त्रिशंकुश्च तिष्ठत्वमरसंनिभः । अनुयास्यन्ति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम् ॥ इति ।] कृत्ययोरिति । कार्ययोर्मनसो द्वैधीभवनं नामैकत्रापर्यवसानम् । उपमाने तु मार्गद्वयगमनम् । उभे भिन्ने अपि समानधर्मार्थमतिशयोक्त्यैकत्वेनाध्यवसिते । पुरोऽग्रे शैले प्रतिहतमवरोधं प्राप्तं स्रोतोवहो नद्याः स्रोत इव । अन्यदल्पं स्रोतः शैलावरुद्धं तिष्ठेदेवेति संबन्धिपदोपादानम् । तत्रापि नद्यादिपदाभावेन यद्विशिष्टस्य ग्रहणं तेन महानदीत्वं ध्वनितम् । वृत्त्यनुप्रासच्छेकानुप्रासयोः संसृष्टिः । उपमा च ॥ १७ ॥ भवति त्वयि । आनुयात्रिकान्सहागतान् । युवराजः । अस्मीत्यहमर्थे । इदानीं संवृत्तः । अन्तःपुरेभ्यस्तात्स्थ्यात्स्त्रीभ्यः । विदूषकं प्रत्याययितुं

---

१ उभयमप्यनुल्लंघनीयं मया । २ शैलैः. ३ स्रो–स्रौ–तोवहं, त्रिस्रोतसः. ४ व्यग्रतामस्माकमावेद्य, ०व्याप्रताः स्म इत्यावेद्य. ५ भो महाब्राह्मण कथमेत०, भवान्–नीय-६ आत्म०. ७ ०राले. ८ गमिस्सं (गमिष्यामि ।).

प्रकाशम् ।) वयस्य ऋषिगौरवादाश्रमं गच्छामि । न खलु सत्यमेव तापसकन्यकायां ममाभिलाषः । पश्य ।

क्व वयं क्व परोक्षमन्मथो मृगशावैः सममेधितो जनः ।
परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः ॥ १८ ॥

विदू०— अथ किम् । (अह इं ।)

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कुशानादाय यजमानशिष्यः ।)

शिष्यः—अहो महानुभावः पार्थिवो दुष्यन्तः । यत्प्रविष्टमात्र एवाश्रमं तत्रभवति निरुपद्रवाणि नः कर्माणि संवृत्तानि ।

का कथा बाणसंधाने ज्याशब्देनैव दूरतः ।
हुंकारेणेव धनुषः स हि विघ्नानपोहति ॥ १ ॥

तापसकन्यकायामित्युक्तिः । **क्व वयमिति** । वयं क्व । वयमित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । तेनानेकराजोपचारयुक्तत्वं नानावैदग्धीकुशलत्वं च व्यज्यते । मृगशावैर्हरिणबालकैः समं सहैधितो वृद्धिं प्राप्तः । अत एव परोक्षमन्मथो दूरमुक्तमनोभवः । कामकलानभिज्ञ इत्यर्थः । एधितपदार्थसमर्थनार्थं शावपदम् । तेन नावकरत्वम् । परिहासेन विविधं जल्पितं यत्र तद्वचः शकुन्तलायामनुरागकथनरूपं परमार्थेन न गृह्यताम् । पुनरुक्तवदाभासः । वृत्त्यनुप्रासः । काव्यलिङ्गं पदार्थवाक्यार्थरूपेण । पूर्वार्धे विषमस्यैको भेदः सहोक्तिश्च । वैतालीयं वृत्तम् । अन्ये त्वर्थसमं प्रबोधितं मन्यन्ते ॥ १८ ॥ 'राजा—स्वगतम्' इत्यादिनैतदन्तेन संवृतिर्नाम संध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु–'संवृतिः स्वयमुक्तस्य स्वयं प्रच्छादनं भवेत् ।' इति । इति श्रीमदभिज्ञानशाकुन्तलटीकायामर्थद्योतनिकायां द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः ।

महाननुभावः प्रभावो यस्य सः । 'अनुभावः प्रभावेऽपि' इत्यमरः । प्रविष्टेति । तत्रभवति पूज्ये । अत्र राक्षसनिराकरणे कारणे वक्तव्ये कार्यरूपकर्मनिरुपद्रवतोक्तेः पर्यायोक्तालङ्कारः । **का कथेति** । बाणसंधाने का कथा । शरसंधानं नापेक्षत इत्यर्थः । धनुषो ज्याशब्देनैव विघ्नान्दूरतोऽपोहति निराकरोति । केनेव । हुंकारेणेवेति । एकदेशविवर्तिन्युपमा । तेन राज्ञो गणपत्युपमानत्वं गम्यते । अथ वा स ज्याशब्देनैव दूरतो विघ्नानपोहति । कथंभूतेनेव । धनुषो हुंकारेणेवेति । समासोक्तिगर्भोत्प्रेक्षा धनुषश्चेतनत्वारोपात् । अनयान्यासेन रिपुनिबर्हणं ध्वनितम् । अस्मिन्पक्षे धनुर्ज्याशब्दयोरर्थपौनरुक्त्यं परि-

---

१ महर्षि०. २ ०कायां शकुन्तलायाम्. ३ सह वर्धितः. ४ विकल्पितं. ५ महाप्रभावः. ६ राजा. ७ ०मात्र एव सारथिद्वितीये तत्रभवति इदमाश्रमपदं निवृत्तरक्षोविघ्नं संवृत्तम् । निरुपप्लवानि च नः कर्माणि सिद्धानि । ८ ०भवति राजनि.

यावदिमान्वेदिसंस्तरणार्थं दर्भानृत्विग्भ्य उपहरामि । (परिक्रम्यावलोक्य च । आकाशे ।) प्रियंवदे कस्येदमुशीरानुलेपनं मृणालवन्ति च नलिनीपत्राणि नीयन्ते । (श्रुतिमभिनीय ।) किं ब्रवीषि । आतपलङ्घनाद्बलवदस्वस्था शकुन्तला । तस्याः शरीरनिर्वापणायेति । तर्हि यत्नादुपचर्यताम् । सा खलु भगवतः कण्वस्य कुलपतेरुच्छ्वसितम् । अहमपि तावद्वैतानिकं शान्त्युदकमस्यै गौतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि ।

(इति निष्क्रान्तः ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति कामयमानावस्थो राजा ।)

राजा—(सचिन्तं निःश्वस्य ।)

जाने तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति मे विदितम् ।
अलमस्मि ततो हृदयं तथापि नेदं निवर्तयितुम् ॥ २ ॥

हृतं भवति ॥ १ ॥ आकाश इति । तल्लक्षणं तु दशरूपके—'किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् । श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत्स्यादाकाशभाषितम्' इति । नाट्यधर्मोऽयम् । आकर्ण्याकर्णनमभिनीय । विष्कम्भकः । तल्लक्षणं तु सुधाकरे—'तत्र विष्कम्भको भूतभाविवस्त्वंशसूचकः । अमुख्यपात्ररचितः संक्षेपैकप्रयोजनः ॥ द्विधा स शुद्धो मिश्रश्च मिश्रः स्यान्नीचमध्यमैः । शुद्धः केवलमध्योऽयमेकानेककृतो द्विधा ॥' इति । तदयमेककृतः शुद्धः । अत्र दुष्यन्तस्याश्रमाभ्यन्तरागमनं कृततपस्विकार्यत्वेन निराकुलत्वं भूतसूचनं शकुन्तलाया आतपलङ्घनव्याजेन विरहावस्थाकथनं भविष्यत्सूचनमिति ज्ञेयम् । कामयमानो विरही तस्येवावस्था यस्य स तथा । क्वचित् 'कामयानः' इति पाठः समानार्थः । यद्वा कामस्य यान उद्गमन आरोहणे वा या अवस्था अभिलाषाद्यास्ता यस्य सः । जाने इति । अहं तपसो वीर्यं जाने । प्रसह्य धर्षणीया न भवतीति भावः । प्रसह्य धर्षणीयत्वाभावे कार्ये प्रस्तुते यदप्रस्तुतं तपसो वीर्यं जान इति कार्यमुक्तं साप्रस्तुतप्रसंशा । तर्हि सैवागमिष्यतीत्यत आह सेति । सा बालाप्रगल्भा परवती पराधीनेत्युभयं विधेयम् । अयं व्याजो भविष्यतीत्याह—इति मे विदितम् । मे इति मयेत्यर्थे निपातः । तदुक्तं वामनाचार्यैः—'ते मे शब्दौ निपातौ त्वया मयेत्यर्थे ।' इति । नपुंसके भावे क्तस्य शेषविवक्षायां चेति वा संबन्धे षष्ठी । एवं यद्यपि शकुन्तलायाः सकाशादिदं मया सह संवद्धं मां च परित्यज्य क्षणमात्रपरिचित आसक्तामिति निर्ह्रीकं हृदयं निवर्तयितुं नालं न समर्थोऽस्मि । स्वयं न निवर्तते मयाप्यशक्यं निवर्तनमित्यर्थः । वेदनाक्रियाया हृदयनिवर्तनक्रियायाश्च विरोधः ।

---

१ नयामि. २ आकर्ण्य. ३ दाह०. ४ प्रियंवदे यत्ना०, उपक्रम्यताम्; त्वरिततरं गम्यताम् । सा हि खलु भग० कुल०; तत्रभवतः कुल०. ५ समदनावस्थः. ६ न च निम्नादिव सलिलं निवर्तते मे ततो हृदयम् । इ० पा०.

(मदनबाधां निरूप्य ।) भगवन्कुसुमायुध त्वया चन्द्रमसा च विश्वसनीयाभ्यामतिसंधीयते कामिजनसार्थः । कुतः

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दो-
र्द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विधेषु ।
विसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखै-
स्त्वमपि कुसुमबाणान्वज्रसारीकरोषि ॥ ३ ॥

अथ वा ।

अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो रुजमावहन्नभिमतो मे ।
यदि मदिरायतनयनां तामधिकृत्य प्रहरतीति ॥ ४ ॥

तदाभासस्तु रतिस्वाभाव्यात् । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ ॥ २ ॥ मदनबाधां निरूप्येति । लोलितेन शिरसा दोलेन हस्तकेन शून्यया दृष्ट्येत्यादि ज्ञेयम् । विश्वसनीयाभ्यामित्यत्रोपात्तविशेष्यार्थो हेतुत्वेनोपात्तोऽवगन्तव्यः । कामिजनसार्थो विरहिसमूहः अतिसंधीयते वञ्च्यते । तदेवाह । तवेति । कुसुमशब्देनात्यन्तपेलवत्वं ध्वनितम् । कुसुमशरस्य भावः कुसुमशरत्वम् । अयथार्थम् । तेन विपरीतार्थमित्यर्थः । 'तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञ् वर्तते' इति विरुद्धार्थोऽत्र नञ् । मद्विधेषु विरहिष्वित्यर्थः । अत्रापि मयीति विशेषे प्रस्तुते सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । अयथार्थत्व उत्तरवाक्यार्थं हेतुत्वेनाह—विसृजतीति । यत इन्दुः हिमं गर्भे येषां तैः मयूखैः किरणैरग्निं विसृजति किरति । अवज्रसारान्वज्रसारान्करोषि वज्रसारीकरोषि । यद्वा वज्रसारीकरोषि दृढीकरोषि । काव्यलिङ्गं रूपकमुपमा । क्रमेण हिमगर्भैरग्निमिति गुणद्रव्ययोर्विरोधः । विप्रलम्भस्वाभाव्यादाभासत्वं चूर्णिकया श्लोकपूर्वार्धे यथालंकारः । कुसुमेषु यद्वाणत्वमारोपितं तद्विरहदुःखदत्वेन प्रकृतोपयोगीति परिणामश्च । 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः ।' इति तल्लक्षणात् । त्वंत्वेति मिन्दोर्मिदमिति छेकवृत्त्यनुप्रासौ । मालिनीवृत्तम् । उत्तरार्धे क्रमप्रक्रमभङ्गो विरहिणो राज्ञो वचनमिति परिहर्तव्यः । 'त्वमिह कुसुमबाणान्वज्रसारान्विधत्से विसृजति स च वह्निं शीतगर्भैर्मयूखैः' इति वा पाठः । अत्र च पाठे शीतपदोपादानादुद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरेकपदोपादानलक्षणो गुणः । इन्दुशब्दानुपादानात्कथितपददोषाभावश्च स्वीकृतो भवति । श्लोके च यथासंख्यालङ्कारः ॥ ३ ॥ अनिशमिति । मकरकेतुः कामः । अनिशं

---

१ मदनस्य बाधां निरूप्य सासूयं; निरूपयन्. २ अतःप्राक् भगवन् कामदेव न ते मय्यनुक्रोशः । कुतश्च ते-भगवन् मन्मथ कुतस्ते—कुसुमायुधस्य सतस्तैक्ष्ण्यमेतत् । (विचिन्त्य ।) आं ज्ञातम् ।

अद्यापि नूनं हरकोपवह्निस्त्वयि ज्वलत्यौर्व इवाम्बुराशौ ।
त्वमन्यथा मन्मथ मद्विधानां भस्मावशेषः कथमित्थमुष्णः ॥

३ अस्मात्परं–भगवन् कन्दर्प एवमुपालब्धस्य ते (०मुपालब्धस्यते) न मां प्रत्यनुक्रोशः ।

वृथैव संकल्पशतैरजस्रमनङ्ग नीतोसि मया विवृद्धिम् ।
आकृष्य चापं श्रवणोपकण्ठे मय्येव (योग्य-) युक्तस्तव बाणमोक्षः ॥
इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

(परिक्रम्य ।) क नु खलु संस्थिते कर्मणि सदस्यैरनुज्ञातः श्रमक्लान्त-मात्मानं विनोदयामि । (निःश्वस्य ।) किं नु खलु मे प्रियादर्शनादृते शरणमन्यत् । यावदेनामन्विष्यामि । (सूर्यमवलोक्य ।) इमामुग्रातप-वेलां प्रायेण लतावलयवत्सु मालिनीतीरेषु ससखीजना शकुन्तला गमयति । तत्रैव तावद्गच्छामि । (परिक्रम्य संस्पर्शं रूपयित्वा ।) अहो प्रवातसुभगोऽयमुद्देशः ।

शक्यमरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरङ्गाणाम् ।
अङ्गैरनङ्गतप्तैरविरलमालिङ्गितुं पवनः ॥ ५ ॥

रुजं पीडामावहन् जनयन् अपि मेऽभिमतो मान्यः । यदि इति एवं स्यात् । मदिरे आयते च नयने यस्याः तां शकुन्तलामधिकृत्य विपयीकृत्य मां प्रहरति । मदिर-शब्दो व्याख्यास्यते ॥ ४॥ संस्थितेऽवसिते । सदसि साधवः सदस्यास्तैरुपद्रष्टृभिः । ‘ सदस्या विधिदर्शिनः ’ इत्यमरः । क नु खलु विनोदयामीत्यन्वयः । विनोदेन कौतुकेन क्लेशमपहरामीति भावः । अन्यत्र क्वचिदपि विनोदनाभावान्निःश्वस्येत्युक्तिः । तत्र दीर्घत्वमुष्णत्वं विरहित्वादत्रसेयम् । अन्यथैतदुक्तेरेव वैयर्थ्यात्तस्य स्वभावत एव संभवात् । अन्यत्किं खलु शरणं रक्षकम् । न किंचिदित्यर्थः । ‘ ततः प्रविशति ’ इत्यादिनैतदन्तेनोद्वेगो नाम पञ्चम्यवस्था सूचिता । तल्लक्षणं तु—‘ मनसः कम्प उद्वेगः ’ इति । मालिनीति नदीसमाख्या । ‘ यावदेनाम् ’ इत्यादिना ‘ गच्छामि ’ इत्यन्तेन परिसर्पो नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘ दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्प इतीरितः ’ इति । अहो इति । अकस्माद्वातस्पर्शसंजातसुखेनाश्चर्यम् । प्रकृष्टो वातस्तेन सुभगो मनोहरः । स सुभगो भवतीति कार्यकारणसंबन्धेन मनोज्ञत्वं लक्षयन्विरहितमनोविनोदनत्वादिकं ध्वनति । शक्यमिति । एतादृशः पवनोऽनङ्गतप्तैरङ्गैरविरलं गाढं यथा स्यादेवमालिङ्गितुं शक्यम् । मालिनीतरं-गाणामित्यनेन तरंगोत्पादनोक्तेर्मन्दत्वं ज्ञेयम् । अत्र प्रियादर्शनेनात्मविनोदन-कार्यमारभमाणस्य पवनोऽपि तत्कार्यत्वे सहायेनोपात्त इति समाहितालंकारः । ‘ कार्यारम्भे सहायाप्तिः ’ इति तल्लक्षणात् । अत्र मालिमालीति अङ्गचतुष्टयस्यो-पादानाच्छेकानुप्रासः । श्रुत्यनुप्रासस्य त्वनेन सहैकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः । वृत्त्यनुप्रासश्च । अरविन्दवन्मनोज्ञः शीतलः पवनः पवित्रः सखालिङ्गनेन सुख-मुत्पादयतीति समासोक्तिरपि । ‘ सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यवत्सुरभिः स्मृतः । ’

---

१ सखेदं परि०. २ निरस्तविघ्नैस्तपस्विभिः. ३ खिन्नम्. ४ अस्मात्परं (परिक्रम्याव-लोक्य च ।) अनया बालपादपवीथ्या सुतनुरचिरं गतेति तर्कयामि । कुतः ।
सम्मीलन्ति न तावद्बन्धनकोषास्तयावचितपुष्पाः ।
क्षीरस्निग्धाश्चामी दृश्यन्ते किसलयच्छेदाः ॥ (स्पर्शं रूप०)
इत्यधिकं पठ्यते कैश्चित् । ५ शक्यो०. ६ सुभगः. ७ मदनग्लानिरङ्गैः पा० नः. निर्दयमा०.

(परिक्रम्यावलोक्य च ।) अस्मिन्वेतसपरिक्षिप्ते लतामण्डपे संनिहितया शकुन्तलया भवितव्यम् । तथा हि । (अधो विलोक्य ।)

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।
द्वारेऽस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥ ६ ॥

यावद्विटपान्तरेणावलोकयामि । (परिक्रम्य तथा कृत्वा । सहर्षम् ।)

इति विश्वः । ननु पवनस्य सर्वतोवप्युद्दीपकत्वात्तस्य विरहित्वात्पवन आलिङ्गितुं शक्यमिति तस्य मनोविनोदहेतुत्वं कथमिति चेत् । 'इमामुग्रातपां वेलां मालिनीतीरेषु शकुन्तला गमयति' इति पूर्वमुक्तेरत्र च मालिनीतरंगाणां कणवाहीत्युक्तेर्नायिकासंस्पृष्टत्वं व्यज्यते । तेन विनोदकारित्वमुक्तमेव । अनेनैवान्यत्राप्युक्तम्—'आलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति ।' इति । ननु 'शकिसहोश्च' इति कर्मणि यकि कृते सह्यं शक्यमिति रूपम् । तेन सह पवनस्य भिन्नलिङ्गस्य सामान्याधिकरण्यं कुत इति चेन्न । महाभाष्यवचनात्सिद्धम् । 'शक्यं च श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम्' इति । तथा च वामनसूत्रम्—'शक्यमिति रूपं विलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायां सामान्योपक्रमात् ।' इति ॥ ५ ॥ **अभ्युन्नतेति** । पुरस्तात्पादाग्रभागेभ्युन्नता । उन्नतत्वं च सापेक्षमिति पश्चाद्भागापेक्षयोन्नतत्वं ज्ञेयम् । पश्चात्पार्ष्णिदेशे जघनगौरवान्नितम्बगौरवात् । 'जघनं कटौ । स्त्रियः श्रोणिपुरोभागे' इति हैमः । अवगाढा निम्नेति स्वभावोक्तिः । प्रतिविम्बितपदपङ्क्तिः । 'पदं शब्दे च वाक्ये च पादतच्चिह्नयोरपि ।' इति विश्वः । अस्य वेतसलतामण्डपस्य । पाण्डुः सिकता यत्र तस्मिन् । एतेन तत्प्रतिबिम्बयोग्यत्वं ध्वनितम् । पाण्डुशब्देनोद्दीपकत्वम् । 'यावद्रम्यमुज्ज्वलं च' इत्युक्तेः । द्वारे दृश्यते । तत्प्रवेशसूचनार्थं द्वारग्रहणम् । अनेन पथा लतामण्डपं प्रविष्टेति कारणे वक्तव्ये यत्तत्कार्यरूपपदपङ्क्तिवर्णनं तत्पर्यायोक्तम् । हेतुश्च । अत्र राजा लतामण्डपद्वारि न गतोऽस्ति । तत्पृष्ठभाग एवास्ति । अत एव पदपङ्क्तौ दृष्टिः पतिता । पदपाङ्क्तिश्च प्रवेशसूचिका । अत एव पूर्वं पुरोभागस्य पश्चात्पश्चाद्भागस्य वर्णनमिति वर्ण्यक्रमभङ्गो नाशङ्कनीयः । भोजेन तु 'प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानम्' इति प्रत्यक्षालंकारोऽङ्गीकृतः । उदाहृतं च—'वीक्ष्यते स्म शनकैर्नववध्वा' इति । तेन पदपङ्क्तिर्दृश्यत इति प्रत्यक्षालंकारः । 'सदृशात्सदृशज्ञानमुपमानं द्विधेह तत् । स्यादेकमनुभूतेर्थेऽननुभूते द्वितीयकम् ॥' इति । तेनैवोपमानालंकार उक्तः । तेनात्राप्यभ्युन्नतेत्यादिविशिष्टपदपङ्क्तौ तस्या इयमिति ज्ञानं सोऽयमनुभूतार्थविषय उपमानालंकारः । अथ च विशिष्टपङ्क्त्या वेतसगृहे तत्सद्भावादनुमानालंकारोऽपि । यदाहुः—'अपि चास्त्यनुमानेऽपि सादृश्यं लिङ्गिलिङ्गिनोः । पदेन यत्र कुब्जेन कुब्जपादोऽनुमीयते ॥' इति । श्रुत्यनुप्रासश्च ॥ ६ ॥ विटपान्तरेण शाखावकाशेन ।

अये लब्धं नेत्रनिर्वाणम् । एषा मे मनोरथप्रियतमा सकुसुमास्तरणं शिलापट्टमधिशयाना सखीभ्यामन्वास्यते । भवतु । श्रोष्याम्यासां विश्रम्भकथितानि । (इति विलोकयन्स्थितः ।)

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला ।)

सख्यौ—(उपवीज्य । सस्नेहम् ।) हला शकुन्तले अपि सुखायते ते नलिनीपत्रवातः । (क)

शकुन्तला—किं वीजयतो मां सख्यौ । (ख)

(सख्यौ विषादं नाटयित्वा परस्परमवलोकयतः ।)

राजा—बलवदस्वस्थशरीरा शकुन्तला दृश्यते । (सवितर्कम् ।) तत्किमयमातपदोषः स्यादुत यथा मे मनसि वर्तते । (साभिलाषं निर्वर्ण्य ।) अथ वा कृतं संदेहेन ।

स्तनन्यस्तोशीरं प्रशिथिलमृणालैकवलयं
प्रियायाः साबाधं किमपि कमनीयं वपुरिदम् ।
समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयो-
र्न तु ग्रीष्मस्यैवं सुभगमपराद्धं युवतिषु ॥ ७ ॥

(क) हला सउन्दले अवि सुहाअदि दे णलिणीपत्तवादो ।
(ख) किं वीअअन्ति मं सहीओ ।

'अन्तरमवकाशावधि–' इत्यमरः । नेत्रनिर्वाणं नयनानन्दमित्यतिशयोक्तिः । नायिकालक्षणस्य विषयस्य निगीर्णत्वात् । मनोरथप्रियतमेति रतेरनिर्वाहात् । विश्रम्भकथितानि विश्वासभणितानि । 'समौ विश्रम्भविश्वासौ' इत्यमरः । यथोक्तव्यापारा । मदनबाधया शीतलशयनतलनिपतनादिर्व्यापारः । अपीति प्रश्ने । वीजयतो मां सख्यौ । अनेन तापाधिक्यं तेनान्यविषयासंवेद्यत्वं च ध्वनितम् । विषयनिवृत्तिश्चावस्थोक्ता । अनेन विधूतं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके—'विधूतं स्यादरतिः' इति । विषादं नाटयित्वेति । धुतेन शिरसा विषण्णया दृष्ट्या चेति ज्ञेयम् । 'या दृष्टिः पतितापाङ्गा विस्तारितपुटद्वया । निमेषिण्यस्ततारा च विषण्णा सा विषादिनी ॥' इति । परस्परमवलोकयत इति शङ्कासूचकम् । बलवदधिकम् । कृतमलमित्यर्थः । 'कृतमिति निवारणनिषेधयोः' इति भोजकृतसरस्वतीकण्ठाभरणवृत्तौ । **स्तनेति** । स्तनयोर्न्यस्तमुशीरं नलदानुलेपो यत्र तत् । शिथिलितं शिथिलं संजातं मृणालस्यैकं मुख्यं वलयं यत्र । संतापाच्छुष्कत्वेन शैथिल्यम् । एकमित्यनेन वलयान्तरासहत्वं ध्वन्यते । वलयस्य करनियमितस्थितेः प्राप्तत्वात्तदग्रहणम् । आसमन्ताद्बाधया पीडया सह वर्तमानम् । आङा पीडायाः सर्वाङ्गत्वं व्यज्यते । पीडायुक्तं न अपि तु

---

१ मुपास्यते. २ खलु [illegible]. ३ स्यात्किं मदनदोषो वा स्यात् (उभयं मे). ४ विचिन्त्य. ५ शिथिलित. ६ तदपि. ७ सुहअदि (सुखयति).

प्रियंवदा—(जनान्तिकम्।) अनसूये तस्य राजर्षेः प्रथमदर्शनादारभ्य पर्युत्सुकेव शकुन्तला। किं नु खल्वस्यास्तन्निमित्तोऽयमातङ्को भवेत्। (क)

अनसूया—सखि ममापीदृश्याशङ्का हृदयस्य। भवतु। प्रेक्ष्यामि तावदेनाम्। (प्रकाशम्।) सखि प्रष्टव्यासि किमपि। बलवान्खलु ते संतापः। (ख)

शकुन्तला—(पूर्वार्धेन शयनादुत्थाय।) हला किं वक्तुकामासि। (ग)

अनसूया—हला शकुन्तले अनभ्यन्तरे खल्वावां मदनगतस्य वृत्तान्तस्य। किं तु यादृशीतिहासनिबन्धेषु कामयमानानामवस्था

(क) अणसूए तस्स राएसिणो पढमदंसणादो आरहिअ पज्जुस्सुआ विअ सउन्दला। किं[1] णु क्खु से तण्णिमित्तो अअं आतङ्को भवे। (ख) सहि ममवि ईदिसी आसङ्का हिअअस्स। होदु। पुच्छिस्सं दाव णं। सहि पुच्छिदव्वासि किंपि। बलवं क्खु दे[2] संदावो। (ग) हला किं वत्तुकामासि।

पीडया सह वर्तमानम्। एतेन कतिपयकालकलाजनितापि पीडा शरीरोत्पत्तिकालादारभ्यैव वर्तत इति ध्वन्यते। कीदृशम्। प्रियाया इति साभिप्रायम्। वपुः किमपि लोकोत्तरचमत्कारि। कमनीयमिति भावः। काममित्यनुमतौ। 'निकामानुमतौ कामम्' इत्यमरः। मनसिजनिदाघप्रसरयोः कामग्रीष्मवेगयोस्तापः समस्तुल्यो यद्यपि तथापि ग्रीष्मस्य निदाघस्य युवतिष्वपराद्धं तापरूपम्। एवं लावण्यशेषतया परिदृश्यमानं सुभगं न तु नैवेति व्यतिरेकः। 'तु स्याद्भेदेऽवधारणे' इत्यमरः। तेन कामकृतः परिताप इति भावः। युवतिष्विति सामान्यनिर्देशादप्रस्तुतप्रशंसा। ग्रीष्मस्येति संबन्धमात्रे षष्ठी। स्तस्तो इति किमकर्म इति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः। अत्र यद्यपि कथितपददोषभिया ग्रीष्मापराद्धपदे उपात्ते तथापि तन्नोचितम्। अत्रोद्देश्यविधेयभावविषयतया तदेव दातव्यं भवेत्। 'उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च।' इतिवत्। एतद्व्यतिरिक्तविषयत्वात् कथितपदस्यापवादविषयं परित्यज्यैवोपसर्गस्य प्रवृत्तेः। तेन 'निदाघस्यैतादृग्युवतिषु न तापस्तु सुभगः।' इति पठनीयम्। अस्मिन्पाठे षष्ठीदोषोऽपि परिहृतः॥ ७॥ पर्युत्सुकेव शकुन्तला। तस्यां मिथ्यारोपभियेवशब्दोपादानम्। ममापि हृदयस्येति संबन्धः। हृदयग्रहणेन अस्मिन्स्फुरणमात्रमुक्तं न तु तत्त्वतः। अत एवाशङ्कापदम्। पूर्वार्धेनेति। शरीरस्येति शेषः। 'पूर्वेण' इति पाठे शरीरार्धेनेत्यार्थम्। अनभ्यन्तरे तत्त्वेनाज्ञे। खलु निश्चितम्। तस्यां मिथ्यारोपभियैवाज्ञानप्रकाशनपूर्वप्रश्नः। ज्ञाने (तदवस्थाज्ञाने) अपि श्रवणमेव

१ पुष्पशय्यामुद्रस्य. २ अलब्धान्तरे वयं ने मनोगतस्य. ३ ण क्खु से अण्णणिमित्तो आतङ्को भवे. ४ दे अङ्गाणं.

श्रूयते तादृशीं तव पश्यामि । कथय किंनिमित्तं ते संतापः । विकारं खलु परमार्थतोऽज्ञात्वानारम्भः प्रतीकारस्य । (क)

राजा—अनसूयामप्यनुगतो मदीयस्तर्कः । न हि स्वाभिप्रायेण मे दर्शनम् ।

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) बलवान्खलु मेऽभिनिवेशः । इदानीमपि सहसैतयोर्न शक्नोमि निवेदयितुम् । (ख)

प्रियंवदा—सखि शकुन्तले सुष्ठु एषा भणति । किमात्मन आतङ्कमुपेक्षसे । अनुदिवसं खलु परिहीयसेऽङ्गैः । केवलं लावण्यमयी छाया त्वां न मुञ्चति । (ग)

राजा—अवितथमाह प्रियंवदा । तथा हि ।

क्षामक्षामकपोलमाननमुरः काठिन्यमुक्तस्तनं
मध्यः क्लान्ततरः प्रकामविनतावंसौ छविः पाण्डुरा ।

(क) हला सउन्दले अणब्भन्तरा क्खु अह्मे मदणगदस्स वुत्तन्तस्स । किंदु जादिसी इदिहासणिबन्धेसु कामअमाणाणं अवत्था सुणीअदि तादिसिं दे पेक्खामि । कहेहि किंणिमित्तं दे संदावो । विआरं क्खु परमत्थदो अजाणिअ अणारम्भो पडिआरस्स । (ख) वलवं क्खु मे अहिणिवेसो । दाणिं वि सहसा एदाणं ण सक्कणोमि णिवेदिदुं । (ग) सहि सउन्दले सुट्ठु एसा भणादि । किं अत्तणो आतङ्कं उवेक्खसि । अणुदिअहं क्खु परिहीअसि अङ्गेहिं । केवलं लावण्णमई छाआ तुमं ण मुञ्चदि ।

कारणमुक्तम् । न तु स्वयमन्यस्य प्रत्यक्षतो दर्शनमवस्थायाः । तस्मिन्सत्यस्य सत्यत्वसंभावना स्यात् । किं च निरूपणेऽपि तत्सादृश्येनेव निरूपणं न तत्त्वेन दर्शनं ज्ञानम् । बलवानधिकः । खलु निश्चितं मेऽभिनिवेश आग्रहः । अकथन इत्यर्थम् । 'अभिनिवेश इति ग्रहे' इति गणपाठात् । इदानीमप्येतदवस्थायामपि । एतादृक्प्रश्नसद्भावे सत्यपीत्यपिशब्दार्थः । सहसाकस्मात् । अग्रेऽवश्यं वक्ष्यमाणत्वात्सहसेत्युक्तिः । एतयोरिति सख्योः तत्रापि प्रियसख्योः रहस्याभेदिन्योर्मदर्थं प्राणपरित्यागिन्योरित्यर्थान्तरसंक्रमितम् । शक्नोमि नितरां सामस्त्येन वेदयितुम् । सुष्ठ्वेषा भणति । किमात्मन आतङ्कमुपेक्षसे । अनेन ममापि प्रश्नेऽभिप्रायोऽस्तीत्युक्तम् । अनुदिवसं खलु परिहीयसेऽङ्गैः । पूर्वं स्वभावत एव कृशा अधुना ततोऽपीति भावः । केवलं लावण्यमयी छाया त्वां न मुञ्चति । तथा कार्श्ये यथा प्रधानं लावण्यमेव दर्शनयोग्यं नावयवा इति भावः । अवितथं सत्यम् । यस्तु प्रियं वदति स सत्यं न वदति । इयं प्रियंवदा सत्यवचनापीति विरोधः । नाम्ना तदाभासः । 'तया अङ्गैः परिहीयसे' इत्युक्तम् । अतो राजापि तदेव दर्शयति—तथाहीति । **क्षामेति** । क्षामक्षामौ कृशतरौ पूर्वं कृशावधुना

१ अनसूययापि मदीयस्तर्कोवगतः । २ नेत्यादि नास्ति क्वचित् । ३ सहैणं ।

शोच्या च प्रियदर्शना च मदनक्लिष्टेयमालक्ष्यते
पत्राणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी ॥ ८ ॥

शकुन्तला—सखि कस्य वान्यस्य कथयिष्यामि । किंत्वायासयित्रीदानीं वां भविष्यामि । (क)

उभे—अत एव खलु निर्बन्धः । स्निग्धजनसंविभक्तं हि दुःखं सह्यवेदनं भवति । (ख)

राजा—

पृष्टा जनेन समदुःखसुखेन बाला
नेयं न वक्ष्यति मनोगतमाधिहेतुम् ।
दृष्टो विवृत्य बहुशोऽप्यनया सतृष्ण-
मत्रान्तरे श्रवणकातरतां गतोऽस्मि ॥ ९ ॥

(क) सहि कस्स वा अण्णस्स कहइस्सं । किन्दु आआसइत्तिआ दाणिं वो भविस्सं । (ख) अदो एव्व क्खु णिव्वन्धो । सिणिद्धजणसंविभत्तं हि दुक्खं सज्झवेदणं होदि ।

कृशतरौ कपोलौ यत्र तदाननं मुखम् । उरः काठिन्येन मुक्तौ स्तनौ यत्र तत् । इदमपि कार्श्यादेव । पूर्वं क्लान्तः कृशः अधुना क्लान्ततरो मध्यः । अंसौ पूर्वमेव विनतावधुना प्रकाममत्यर्थं विनतौ । छविः पाण्डुरेति विरहकार्श्यादेव । शोच्या शोचनीया च प्रियदर्शना च हृद्यदर्शना चेति विरोधः । शोच्यानुकम्पार्हेति तदाभासः । मदनेन क्लिष्टेति शोच्यत्वे हेतुत्वोपादानात्काव्यलिङ्गम् । केव । माधवी वासन्ती लतेव । कीदृशी । शोष्यतेऽनेनेति शोषणः । 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् । तेन पत्राणां शोषणेन मरुता पश्चिमवायुना स्पृष्टा । स तु तस्या अपि शोषक इति क्लिष्टत्वम् । माधवीशब्देन प्रियदर्शनत्वमुक्तं लतामास्यत्रैव कार्श्यसंभवात् । उपमानुप्रासौ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । 'वक्त्रं क्षामकपोलयुग्भृशमुरः' इति 'कान्ततरोंऽसयुग्ममधिकं नम्रं छविः' इति पाठ उद्देश्यप्रतिनिर्देशप्रक्रमभङ्गः प्रकामविशब्दयोरर्थपौनरुक्त्यं च परिहृतं भवति । 'संस्पृष्टा दलशोषणेन मरुता सा माधवीव प्रिया ।' इति पाठ इवप्रयोगप्रक्रमभङ्गो लताशब्दस्यावक्रत्वं च परिहृतं भवति ॥ ८ ॥ आयासयित्री युवयोरिदानीं भविष्यामि । अतो न कथयामीत्यर्थः । अत एव खलु निर्बन्धः यदेवाकथने कारणत्वेन नियद्धं तदेव कथने हेतुत्वेनोपात्तमिति व्याघातालङ्कारः । 'सौकर्येण कार्यं विरुद्धा क्रिया च' इति लक्षणात् । स्निग्धजनसंविभक्तं हि दुःखं सह्यवेदनं भवतीत्यर्थान्तरन्यासः । पृष्टेति । जनेनाधिहेतुं मनःपीडाकारणं पृष्टा । 'पुंस्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः । इयं बाला मनोगतं सत्यं न वक्ष्यतीति

१ ग्लानेयं. २ अत्रान्तरमे०. ३ क्वाणीति नास्ति क्वचित्.

शकुन्तला—सखि यतः प्रभृति मम दर्शनपथमागतः स तपोवनरक्षिता राजर्षिः—(इत्यर्धोक्ते लज्जां नाटयति।) (क)

उभे—कथयतु प्रियसखी। (ख)

शकुन्तला—तत आरभ्य तद्गतेनाभिलाषेणैतदवस्थास्मि संवृत्ता। (ग)

राजा—(सहर्षम्।) श्रुतं श्रोतव्यम्।

स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः।
दिवस इवाभ्रश्यामस्तपात्यये जीवलोकस्य ॥ १० ॥

शकुन्तला—तद्यदि वामनुमतं तथा वर्तेथां यथा तस्य राजर्षेरनुकम्पनीया भवामि। अन्यथावश्यं सिञ्चतं मे तिलोदकम्। (घ)

राजा—संशयच्छेदि वचनम्।

प्रियंवदा—(जनान्तिकम्।) अनसूये दूरगतमन्मथाक्षमेयं काल-

(क) सहि जदो पहुदि मम दंसणपहं आअदो सो तवोवणरक्खिदा राएसी—

(ख) कहेदु पिअसही।

(ग) तदो आरहिअ तग्गदेण अहिलासेण एतदवत्थह्मि संवुत्ता।

(घ) तं जइ वो अणुमदं तह वट्टह जह तस्स राएसिणो अणुकम्पणिज्जा होमि। अण्णहा अवस्सं सिञ्चह मे तिलोदअं।

न। अपि तु वक्ष्यत्येव। एतदर्थमेव नञ्द्वयम्। बालेति कैतवानभिज्ञत्वं ख्यन्यते। सत्यवचने हेतुगर्भं विशेषणमाह—समदुःखसुखेनेति। तेन काव्यलिङ्गम्। हि निश्चितमनया तरलायतलोचनया सतृष्णं साभिलाषं यथा स्यादेवं विवृत्य परावृत्य बहुशो दृष्टोऽप्यहमत्रान्तरेऽवसरेऽस्मिन्नवसरे तद्वचःश्रवणे कातरतां भीतिं प्राप्तोऽस्मि। किं वक्ष्यतीति भयमित्यर्थः। छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः। वसन्ततिलका वृत्तम् ॥९॥ स्मर इति। यस्तापहेतुः स एव निर्वापयितेति विरोधाभासः। वस्तुतस्तु तद्गतः स्मरस्तापहेतुर्नायिकागतो निर्वापयितेत्यर्थः। अत एव मे प्रतिकूलं दैवं स्मरेण मा तापयतीयं तेनैव मां निर्वापयतीति प्रतीतेर्व्यङ्ग्यो व्याघातालङ्कारः। 'यथासाधितस्य तथैवान्येनान्यथाकरणं व्याघातः।' इति तल्लक्षणात्। तत्रोपमामाह—दिवस इवेति। तपात्यये निदाघात्यये। प्रावृडारम्भ इत्यर्थः। 'उष्ण ऊष्मागमस्तपः' इत्यमरः। अभ्रैश्यामोऽभ्रैर्मेघाक्रान्तत्वाच्छ्यामः सच्छायः। पूर्वाह्णे सातपोऽपरत्र सच्छायो वा। दिवसो जीवलोकस्य प्राणिवर्गस्य तापयिता निर्वापयिता च यथा भवति। वृत्त्यनुप्रासः ॥ १० ॥ शकु०—तद्यदि इति अनेन शमो नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं तु 'तस्योपशमनं यत्तु शमनं तदुदाहृतम्।' इति। दूरगतमन्मथाक्षमा कालहरणस्य। अत्राद्यावस्थात्रयं प्रथममेवो-

---

१ अर्धोक्तेन. २ यत ओ०. ३ वर्थे. ४ विमर्श०. ५ कहेदु कहेदु. ६ पहुदि. ७ सुमरेध मं।

हरणस्य। यस्मिन्बद्धभावैषा स ललामभूतः पौरवाणाम्। तद्युक्तमस्या अभिलाषोऽभिनन्दितुम्। (क)

अनसूया—तथा यथा भणसि। (ख)

प्रियंवदा—(प्रकाशम्।) सखि दिष्ट्यानुरूपस्तेऽभिनिवेशः। सागरमुज्झित्वा कुत्र वा महानद्यवतरति। क इदानीं सहकारमन्तरेणातिमुक्तलतां पल्लवितां सहते। (ग)

राजा—किमत्र चित्रं यदि विशाखे शशाङ्कलेखामनुवर्तेते।

अनसूया—कः पुनरुपायो भवेद्येनाविलम्बितं निभृतं च सख्या मनोरथं संपादयावः। (घ)

प्रियंवदा—निभृतमिति चिन्तनीयं भवेत्। शीघ्रमिति सुकरम्। (ङ)

अनसूया—कथमिव। (च)

(क) अणसूए दूरगअमम्महा अक्खमा इअं कालहरणस्स। जस्सिं वद्धभावा एसा सो ललामभूदो पोरवाणं। ता जुत्तं से अहिलासो अहिणन्दिदुं।

(ख) तह जह भणासि।

(ग) सहि दिट्ठिआ अणुरूवो दे अहिणिवेसो। साअरं उज्झिअ कहिं वा महाणई ओदरइ। को दाणिं सहआरं अन्तरेण अदिमुत्तलदं पल्लविदं सहेदि[3]।

(घ) को उण उवाओ भवे जेण अविलम्बिअं णिहुअं अ सहीए मणोरहं संपादेह्म।

(ङ) णिहुअं त्ति चिन्तणिज्जं भवे। सिग्घं त्ति सुअरं। (च) कहं विअ।

क्तम्। तनुतानन्तरमेवोक्ता। 'किं वीजयतो मां सख्यौ' इति विषयनिवृत्तिः। एतयोरग्रेऽभिलाषकथनादेव त्रपानाश उक्तः। परिहार्यावस्थात्रयमेवावशिष्टमिति दूरगतमन्मथत्वम्। तथा च कद्रये—'नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथसंकल्पः। निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रपानाशः॥ उन्मादो मूर्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युः।' इति। तत् तस्माद्युक्तमस्या अभिलाषोऽभिनन्दितुम्। युक्तमिति प्राकृतत्वाल्लिङ्गविपर्ययः। प्रथमायां वा द्वितीया। यथा भणसि तत्तथैवेत्यर्थः। अतिमुक्तलतां पल्लविनीं सहते। स्वीयत्वेन परिगृह्णातीत्यर्थः। मालादृष्टान्तः। पूर्वत्र नायिकायाः कर्तृत्वमुक्तम्। उत्तरत्र नायकस्येति विशेषः। द्विदैवत्वाद्विशाखयोर्द्वित्वम्। युक्तमेवैतयोरेतस्या अनुमोदनमिति भावः। एतदभिप्रायमेव विशाखयोर्द्वित्वम्। शशिलेखात्वेन स्त्रीलिङ्गनिर्देशश्च। विशाखे शशाङ्कलेखा चाप्रस्तुता। तासां वचनादप्रस्तुतप्रशंसा। तया च

---

१ (जनान्तिकम्।) सहि जह भणासि। (प्रकाशम्।) सहि दिट्ठिआ... महाणई ओदरइ। प्रियं०—को दाणिं... इति क्वचित्। २ वर्जयित्वा (वज्जिअ). ३ अहिदि (अहेति).

प्रियंवदा—ननु स राजर्षिरस्यां स्निग्धदृष्टचा सूचिताभिलाष एतान्दिवसान्प्रजागरकृशो लक्ष्यते । (क)

राजा—सत्यमित्थंभूत एवास्मि । तथा हि ।

इदमशिशिरैरन्तस्तापाद्विवर्णमणीकृतं
निशि निशि भुजन्यस्तापाङ्गप्रसारिभिरश्रुभिः ।
अनभिलुलितज्याघाताङ्कं मुहुर्मणिबन्धना-
त्कनकवलयं स्रस्तं स्रस्तं मया प्रतिसार्यते ॥ ११ ॥

प्रियंवदा—(विचिन्त्य ।) हला मदनलेखोऽस्य क्रियताम् । तं सुमनोगोपितं कृत्वा देवप्रसादस्यापदेशेन तस्य हस्तं प्रापयिष्यामि । (ख)

अनसूया—रोचते मे सुकुमारः प्रयोगः । किं वा शकुन्तला भणति । (ग)

(क) णं सो राएसी इमस्सिं सिणिद्धदिट्ठीए सूइदाहिलासो इमाइं दिअहाइं पजाअरकिसो लक्खीअदि । (ख) हला मअणलेहो से करीअदु । तं[4] सुमणोगोविदं करिअ देवप्पसादस्सावदेसेण से हत्थअं पावइस्सं ।

(ग) रोअइ मे सुउमारो पओओ । किं वा सउन्दला भणादि ।

सख्योः शकुन्तलायाश्च प्रकृतानां योगसमागमत्वेन समालङ्कारो व्यज्यते । ननु स राजर्षिरेतस्यां स्निग्धदृष्ट्या सूचिताभिलाष एतान्दिवसान्प्रजागरकृशो लक्ष्यते । उक्तस्य पुरुषत्वाद्विशेषतो राजत्वात्तत्रापि स्वयं दुष्यन्त इति विषयनिवृत्तित्रपानाशलक्षणे अवस्थे एनं प्रति न वर्णिते । अधीरत्वेनानौचित्यप्रसङ्गात् । इदमिति । निशि निशि प्रतिरात्रम् । अनेन दर्शनात्प्रभृत्यद्य यावदेतदवस्था द्योतिता । भुज उपधानीकृते न्यस्तो योऽयमपाङ्गो नेत्रान्तस्तत्र प्रसर्तुं शीलं येषां तैः । अत्र प्रजागराच्छायायां परिवृत्तिविवर्तनैः सत्यप्युपधाने तस्य निष्फलत्वाद्भुजोपधानत्वमुक्तम् । अन्तस्तापादशिशिरैरुष्णैरश्रुभिर्विवर्णा मणयो यत्र तत् । अविवर्णमणि विवर्णमणि संपादितं विवर्णमणीकृतम् । अनेनापि दीर्घकालमियमवस्था व्यज्यते । स्वभावत एव वलयस्य शिथिलत्वे कामावस्थाकृततनुताप्रतीतिर्न भवतीति तस्य स्वभावस्थितिसूचकं विशेषणमाह । अनभिलुलितोऽस्पृष्टो ज्याघाताङ्को येन तत् । कनकवलयम् । कनकेति शैत्यद्योतनाय । वलयमित्येकवचनेन विरहित्वात्सर्वाभरणपरित्यागो द्योत्यते । स्रस्तं स्रस्तं वारंवारं पाणिमूलगतं कार्श्यात् । मणेर्बन्धनमत्र मणिबन्धनं भुजस्य पाणेश्च संधिः । तस्मान्मया राज्ञा दुष्यन्तेनापि सता मुहुर्वारंवारं न तु सकृत्प्रतिसार्यत ऊर्ध्वं नीयते । स्वभावोक्तिः । हरिणी वृत्तम् ॥ ११ ॥ तं मदनलेखं सुमनोगोपितं कृत्वा

---

१ अशिशिरतैररन्त...र्णमलीमसम्. २ प्रवर्तिभिः. ३ अनाति॰. ४ इमं देवसेसावदेसेण (देवशेषापदेशेन), देवदाप्प॰.

शकुन्तला—किं नियोगो वां विकल्प्यते । (क)

प्रियंवदा—तेन ह्यात्मन उपन्यासपूर्वं चिन्तय तावत्किमपि ललितपदबन्धनम् । (ख)

शकुन्तला—हला चिन्तयाम्यहम् । अवधीरणाभीरुकं पुनर्वेपते मे हृदयम् । (ग)

राजा—(सहर्षम् ।)

अयं स ते तिष्ठति संगमोत्सुको
विशङ्कसे भीरु यतोऽवधीरणाम् ।
लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं
श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत् ॥ १२ ॥

सख्यौ—अयि आत्मगुणावमानिनि क इदानीं शरीरनिर्वापयित्रीं शारदीं ज्योत्स्नां पटान्तेन वारयति । (घ)

(क) किं णिओओ वो विकप्पीअदि ।

(ख) तेण हि अत्तणो उवण्णासपुव्वं चिन्तेहि दाव किम्पि ललिअपदबन्धणं ।

(ग) हला चिन्तेमि अहं । अवहीरणाभीरुअं पुणो वेवई मे हिअअं ।

(घ) अयि अत्तगुणावमाणिणि को दाणिं सरीरणिव्वावइत्तिअं सारदिअं जोसिणिं पडन्तेण वारेदि ।

देवप्रसादस्यापदेशेन व्याजेन । विरहिण्याः स्वावस्थासूचको निबद्धो लेखो मदनलेख इत्युच्यते । को नियोग आज्ञा विकल्प्यते विचार्यते । दातुमिति शेषः । ललितं च तत्पदबन्धनं चेतीदमेव विशेष्यम् । केषुचित्पुस्तकेषु 'ललिअपदबन्धणं छलियम्' इति पाठः । छलितकमित्यर्थः । छलितलक्षणं यथा—'रतिक्रोधोत्साहभावप्रधानं छलितं मतम्[१]' इति । अवधीरणा तिरस्कारस्तया भीरु पुनर्मे वेपते हृदयम् । मे हृदयं पुनर्वेपत इति संबन्धः । क्रियायां विशेषणं हेतुत्वेन योज्यम् । अयमिति । हे भीरु अनेन तिरस्कारशङ्कासंभावना व्यज्यते । यतो यस्मान्मल्लक्षणाज्जनादवधीरणां तिरस्कारं विशङ्कसे । स्यादवधीरणाशङ्का यदि केवलं मत्प्रार्थनैव त्वदीयप्राप्तिहेतुः स्यादिति भावः । सोऽयमिति प्रत्यक्षेण निर्दिशति । ते तव संगमोत्सुकस्तिष्ठतीति विशिष्टस्य विधेयत्वम् । त्वत्प्रार्थितः कथं दुर्लभो भविष्यामीत्याशयः । पूर्वापरचरणयोर्व्यत्ययपाठेनोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यप्रक्रमभङ्गः परिहरणीयः । प्रार्थयिता पुरुषः श्रियं लभेत वा न लभेत वा । श्रिया पुनरीप्सितः प्रार्थितः कथं दुरापो दुर्लभो भवेत् । अयमर्थान्तरन्यासः । व्यत्ययपठितस्य पूर्ववाक्यस्य पूर्ववाक्यं समर्थकम् । तादृगुत्तरस्योत्तरं समर्थकमिति विवेकः । श्रुतिवृत्ति-

१ को णिओओ वि॰; सत्तीणि॰. २ वीरण. ३ अवहीरणा.

शकुन्तला—(सस्मितम् ।) नियोजितेदानीमस्मि । (इत्युपविष्टा चिन्तयति ।) (क)

राजा—स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामि । यतः

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।
कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥ १३ ॥

शकुन्तला—हला चिन्तितं मया गीतवस्तु । असंनिहितानि पुनर्लेखनसाधनानि । (ख)

(क) णिओइआ दाणिं ह्मि ।
(ख) हला [1]चिन्तितं मए गीदवत्थु । [4]असण्णिहिदाणि उण लेहणसाहणाणि ।

च्छेकानुप्रासाः । 'कथं न लभ्येत नरः श्रियार्थितः' इति पठित्वा पर्यायप्रक्रमभङ्गः परिहरणीयः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ १२ ॥ आत्मगुणावमानिनीति त्वद्गुणैरेव स क्रीतोऽवधीरणाशङ्कापि क्वेति भावः । क इदानीं शरीरनिर्वापयित्रीं शरीरसुखदायिनीं शारदीं शरत्कालसंबन्धिनीम् । इत्यतिशयेनाह्लादकारित्वं ध्वनितम् । ज्योत्स्नां पटान्तेन वारयति । शकुन्तलावाक्यं प्रति दृष्टान्तः । नियोजितेदानीमस्मि । कामलेख इत्यार्थमेव । विस्मृतो निमेषो येन तेन । निर्निमेषेणेत्यर्थः । एतदर्थमेव चक्षुषो विशेष्यस्योपादानम् । प्रियां न स्त्रीमात्रम् । छ्चरीमप्यनेकश इति ज्ञेयम् । यदवलोकयामि तत्स्थाने युक्तं खलु । अथ वा स्थाने प्रदेशविशेषे । उन्नमितेति । एतादृशस्य पूर्वमदर्शनादनिमेषदर्शनं युक्ततरमिति भावः । पदानि सुप्तिङन्तानि रचयन्त्या अस्या उन्नमितोत्क्षिप्तैका भ्रूलता यत्र । इदं पदं देयमिदं वेति वितर्के तस्याः प्रयोगात्तदाननं कण्टकितेन रोमाञ्चितेन । 'रोमहर्षेऽपि कण्टकः' इत्यमरः । कपोलेन यैवैका भ्रूलतोन्नमिता तद्दिक्स्थकपोलस्यैव रोमाञ्चितत्वमित्येकवचनम् । मयीति स्वस्याधिकरणत्वेन धन्यतां सुभगंमन्यतां च ध्वनति । अनुरागं प्रीतिविशेषं प्रथयति शंसति । अयमन्यस्मिन्नन्यधर्माधानलक्षणः समाधिर्नामगुणः । रतेरेव षष्ठ्यवस्थानुरागः । उक्तं च सुधाकरे—'अङ्कुरपल्लवकलिकाप्रसूनफलभोगभागियं क्रमशः । प्रेमा मानः प्रणयः स्नेहो रागोऽनुराग इत्युक्तेः ॥' इति । अनुरागलक्षणं तत्रैव—'राग एव स्वसंवेद्यदशाप्राप्त्या प्रकाशितः । यावदाश्रयवृत्तिश्चेदनुराग इतीरितः ॥' इति । भोगस्योत्तरदक्षिणभावित्वादपि स जात इवेति मत्वैतादृश्युक्तिः । जातिरलंकारोऽनुप्रासश्च । रोमाञ्चितकपोलान्यथानुपपत्त्यानुरागप्रथनादर्थापत्त्यलंकारः । केचिदनुमानालंकारमाहुः । भ्रूलतमित्यु-

१ तथा हि. २ पुलकाञ्चितेन कथ०. ३ मए विहिअं, चिन्तिदा मए गीदिआ०
४ ण क्खु संणि०.

प्रियंवदा—एतस्मिञ्शुकोदरसुकुमारे नलिनीपत्रे नखैर्निक्षिप्तवर्णं कुरु। (क)

शकुन्तला—(यथोक्तं रूपयित्वा।) हला शृणुतमिदानीं संगतार्थं न वेति। (ख)

उभे—अवहिते स्वः। (ग)

शकुन्तला—(वाचयति।)

तव न जाने हृदयं मम पुनः कामो दिवापि रात्रावपि।
निर्घृण तपति बलीयस्त्वयि वृत्तमनोरथाया अङ्गानि ॥ १४ ॥ (घ)

(क) इमस्सिं सुओदरसुउमारे णलिणीपत्तेणहेहिं[2] णिक्खित्तवण्णं करेहि।
(ख) हला सुणुद दाणिं संगदत्थं ण वेत्ति। (ग) अवहिदे ह्म।
(घ) तुज्झ ण आणे हिअअं मम उण कामो दिवावि रत्तिम्मि।
णिग्घिण तवइ बलीअं तुइ वुत्तमणोरहोइं अङ्गाइं ॥

पमा च उन्नमितस्य साधकत्वात् ॥ १३ ॥ तुज्झेति। निर्घृण निष्कृप तापयत्यधिकम्। त्वयि वृत्तमनोरथानीति हेतुत्वेन योज्यम्। अङ्गानीति बहुवचनेन मार्दवातिशयो ध्वन्यते। तव हृदयमिति विशेषोपादानात्स्वस्योत्कण्ठातिशयस्तस्य तदभावो ध्वन्यते। अर्थापत्त्यलंकारः। अथ च 'हृदयं मानसोरसोः' इति विश्वः। तेन तव हृदयं गोपुरकपाटायमानं रिपुदनुजनिवहशरशतैरप्यभेद्यम् एवंभूतमहं न जाने। अपि तु जाने आप्तजनवचनात्। अत एव मेऽङ्गानि सर्वाणि दिवापि रात्रावपि तापयति कामः। तव तु वक्षोमात्रमपि न तापयितुं शक्तः। यदि तापयेत्तदा निर्घृण निर्जुगुप्स निदाघसमयशीतलतरमत्कुचपरिरम्भणायागच्छेः। 'घृणा जुगुप्साकृपयोः' इति विश्वः। तादृशं तव वक्ष आलिङ्गितुमिच्छामीत्यभिलाषोक्तिः। अनुमानालंकारः। अथ च त्वयि विषये वृत्ता जाता मनोरथा येषां तानि। आलिङ्गनं भुजयोर्मनोरथः त्वत्कान्तिझरप्रवाहपानं तु चक्षुषोः त्वद्वचनामृतसरसि निमज्जनं च श्रवणयोः त्वन्मुखसरोजश्वासाघ्राणं नसः शशाङ्ककोमलत्वदङ्कारोहणं नितम्बस्य त्वत्करतलमेलनं कुचयोरित्यादि। एवंभूतमनोरथानि ममाङ्गानि कामोऽधिकं तापयति। त्वं त्वेवं निष्कृपो यत्स्वभक्तान्येवं परेण ताप्यमानान्यपि सहसे तत्तव हृदयमहं न जाने क्षत्रहृदयमिति न जाने। परैः पीड्यमानं क्षत्रियः परित्रायते स्वभक्तं तु सुतरामित्युपालम्भः। मम पुनर्मदीयं हृदयं न जाने। तत्तु त्वयि वर्तते। तदभावाद्धृदयशून्याहं वर्ते इति भावः। केवलं तदेव त्वयि गतमिति न। अपि तु कामोऽभिलाषोऽपि त्वयि विषये दिने रात्रावधिकं तपति वर्धते लक्षणया। 'कामः स्मरेऽभिलाषे च'

१ सिणिद्धे (स्निग्धे). २ अलिहीअदु (आलिख्यताम्). ३ मअणो. ४ णिक्किव (निष्कृप). ५ रथाइं (रथानि).

राजा—(सहसोपसृत्य ।)

तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव ।
ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथा हि कुमुद्वतीं दिवसः ॥ १५ ॥

सख्यौ—(विलोक्य सहर्षमुत्थाय ।) स्वागतमविलम्बिनो मनोरथस्य । (क)

(शकुन्तलाभ्युत्थातुमिच्छति ।)

राजा—अलमलमायासेन ।

संदष्टकुसुमशयनान्याशुक्लान्तविसभङ्गसुरभीणि ।
गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥ १६ ॥

अनसूया—इतः शिलातलैकदेशमलंकरोतु वयस्यः । (ख)

(राजोपविशति । शकुन्तला सलज्जा तिष्ठति ।)

प्रियंवदा—द्वयोरपि युवयोरन्योन्यानुरागः प्रत्यक्षः । सखीस्नेहः पुनर्मां पुनरुक्तवादिनीं करोति । (ग)

(क) साअदं अविलम्बिणो मणोरहस्स ।

(ख) इदो सिलातलेक्कदेसं अलंकरेदु वअस्सो ।

(ग) दुवेणं पि वो अण्णोण्णाणुराओ पच्चक्खो । सहीसिणेहो उण मं पुणरुत्तवादिणिं करेदि ।

इति विश्वः । इत्यनुनयोक्तिः । तेन मदीयं बाह्यमभ्यन्तरं न किंचिदपि मत्संबद्धमिति शीघ्रमागच्छेति भावः । श्लेषानुप्रासौ । क्वचित् ' रत्तिं पि ' इति पाठः । तदा रात्रिमपीत्यर्थः । ' कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ' इति द्वितीया ॥१४॥ **तपतीति** । तनूनि कृशानि गात्राणि यस्यास्तस्याः संबोधनम् । मदनस्त्वां तपति तत्रार्थो हेतुः संबोधनपदार्थः । कृशगात्रत्वं स्त्रीत्वं चेति काव्यलिङ्गम् । तनुगात्रीति पुनरुक्तवदाभासश्च । मां पुनः पुरुषं कठिनशरीरमनिशं सर्वदा अथ च निशाव्यतिरिक्तसमयेऽपि दहत्येव । किमपि नावशेष्यार्थः क्रमेण हेतुत्वेन योज्यः । दृष्टान्तोऽनुप्रासश्च । मदयतीति मदनो हर्षदः स कथं तपति दहतीति विरोधाभासश्च] ॥ १५ ॥ स्वागतमविलम्बिनो मनोरथस्येति नृपत्वलक्षणविषयनिगरणादतिशयोक्तिः । अलमलमिति द्विरुक्तिरादरातिशयं ध्वनति । **संदष्टेति** । यतो गुरुर्महान्परितः सर्वतस्तापः संतापो येषु तानि ततो विशेषणद्वयविशिष्टानि । ते तव गात्राण्यवयवा उपचारं तत्तद्योग्यव्यवहारकरणं नार्हन्ति । ' गात्रमङ्गे कलेवरे ' इति विश्वः । दष्टं लग्नम् । केवलं लग्नं न अपि तु सम्यग्दष्टम् । केवलं कुसुमं न अपि तु कुसुमशयनीयं येषु तानि । गात्राणामुत्थापने कर्तव्ये कुसुमशय्याप्यङ्गलग्नोत्तिष्ठतीति भावः । आशु शीघ्रं क्लान्तो बिसभङ्गस्तद्वृत्तेन वा सुरभीणि चारूणि । शीघ्रत्वं च भङ्गापेक्षया । तेन तात्कालिकक्लान्तत्वमुक्तम् । काव्यलिङ्गपरिकरानुप्रासाः । पक्ष

---

१ सहर्षम्. २ आशु विमर्दित (विवर्णित) मृणालवलयानि. ३ सलज्जं.

राजा—भद्रे नैतत्परिहार्यम् । विवक्षितं ह्यनुक्तमनुतापं जनयति ।

प्रियंवदा—आपन्नस्य विषयनिवासिनो जनस्यार्तिहरेण राज्ञा भवितव्यमित्येष युष्माकं धर्मः । (क)

राजा—नास्मात्परम् ।

प्रियंवदा—तेन हीयमावयोः प्रियसखी त्वामुद्दिश्येदमवस्थान्तरं भगवता मदनेनारोपिता । तदर्हस्यभ्युपपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुम् । (ख)

राजा—भद्रे साधारणोऽयं प्रणयः । सर्वथानुगृहीतोऽस्मि ।

शकुन्तला—(प्रियंवदामवलोक्य ।) हला किमन्तःपुरविरहपर्युत्सुकस्य राजर्षेरुपरोधेन । (ग)

राजा—सुन्दरि ।

इदमनन्यपरायणमन्यथा हृदयसन्निहिते हृदयं मम ।
यदि समर्थयसे मदिरेक्षणे मदनबाणहतोऽस्मि हतः पुनः ॥ १७ ॥

(क) आवण्णस्स विसअणिवासिणो जणस्स अत्तिहरेण रण्णा होदव्वं त्ति एसो वो धम्मो ।

(ख) तेण हि इअं णो पिअसही तुमं उद्दिसिअ इमं अवत्थन्तरं भअवता मअणेण आरोविदा । ता अरुहसि अब्भुववत्तीए जीविदं से अवलम्बिदुं ।

(ग) हला किं अन्तेउरविरहपज्जुस्सुअस्स राएसिणो उवरोहेण ।

उपमा च ॥ १६ ॥ आपन्नस्यापत्प्राप्तस्य विषयनिवासिनो देशनिवासिनो जनस्यार्तिहरेण पीडाहरेण राज्ञा भवितव्यमित्येष युष्माकं धर्मः । 'आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्' । 'देशविषयौ तूपवर्तनम्' । 'आर्तिः पीडाधनुःकोट्योः' इति चामरः । तदर्हस्यभ्युपपत्त्यानुग्रहेण जीवितं तस्या अवलम्बितुम् । 'अथाभ्युपपत्तिरनुग्रहः' इति शाश्वतः । साधारण आवयोः समानः प्रणयो याच्ञा । यथा भवतीभिरेतदर्थमहमभ्यर्थ्ये एवं मयाप्येतदनुग्रहार्थे भवत्यौ प्रार्थनीये इत्यर्थः । 'प्रणयः प्रेम्णि विस्रम्भे याच्ञाप्रत्यययोरपि ।' इति विश्वः । अन्तःपुरविरहपर्युत्सुकस्य राजर्षेरुपरोधेन किम् । अनेनात्मनोऽतिशयितं सौभाग्यं ध्वनितम् । इदमिति । इदं जन्मप्रभृति येन सह स्थितं तमपि परित्यज्य दर्शनात्प्रभृति त्वय्यनुरक्तमनन्यनिष्ठम् । केवलं त्वन्निष्ठमित्यर्थः । मम त्वद्ध्यानैकचित्तस्य हृदयं हे हृदयसंनिहिते मया सर्वदा ध्याते इति साभिप्रायम् । यो यत्संनिहितः स तस्य तत्त्वं जानाति त्वं च तस्य संनिहिता सा चेत्त्वमन्यथान्यनिष्ठं यदि समर्थयसे कल्पयसि तदा । मदिरा दृष्टिस्तस्या ईक्षणमिवेक्षणमवलोकनं यस्यास्तत्संबुद्धिः । 'सप्तम्युप-

१ अनसूयां. २ नास्त्येतत्क्वचित्. ३ हतोपि. ४ तुमं ज्जेव (एव). ५ अलं अन्तेउर०, अलस्सुएण राएसिणा उवरुद्धेण.

अनसूया—वयस्य बहुवल्लभा राजानः श्रूयन्ते। यथा नौ प्रियसखी बन्धुजनशोचनीया न भवति तथा निर्वाहय। (क)

राजा—भद्रे किं बहुना।

परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे।
समुद्ररसना चोर्वी सखी च युवयोरियम्॥ १८॥

उभे—निर्वृते स्वः। (ख)

(क) वअस्स बहुवल्लहा राआणो सुणीअन्ति। जह णो पिअसही बन्धुअणसोअणिज्जा ण होई तह णिव्वाहेहि।

(ख) णिव्वुद ह्म।

मानपूर्वोत्तरपदस्य' इति समासः। मदिरादृष्टिलक्षणमादिभरते—'आघूर्णमानमध्या या क्षामा चाञ्चिततारका। दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिरा तरुणे मदे॥' इति। मदनस्य कामस्य बाणैर्हतो विद्धोऽपि पुनरत्यन्तं हतोऽस्मि। विरुद्धमनःप्रवृत्तिर्जातोऽस्मीत्यर्थः। मन्मानसं त्वन्निष्ठं तदपि चेत्त्वमन्यथा शङ्कसे तर्हि तस्य विषयान्तराभावात्प्रवृत्तिनिरोधो जात एवेति भावः। 'मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः।' इत्यमरः। उपमा। हृदयहृदयेति हतो हत इति लाटानुप्रासाः। द्रुतविलम्बितं वृत्तम्॥ १७॥ अनेन सामेति संध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं तु—'तत्र साम प्रियं वाक्यं सानुवृत्तिप्रकाशकम्।' इति। **परीति।** परिग्रहबहुत्वे स्त्रीबहुत्वेऽपि। 'परिग्रहः परिजने पत्न्यां स्वीकारमूलयोः।' इति विश्वः। मे मम कुलस्य प्रतिष्ठे प्रतिष्ठाहेतू। द्वे इति सारोपा लक्षणा शुद्धा। कार्यकारणभावसंबन्धात्। उक्तं च—'सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा।' इति। अन्यवैलक्षण्येन प्रतिष्ठाकारित्वं व्यङ्ग्यम्। परिग्रहबहुत्वेऽपीति व्यङ्ग्यं चकारादानीय तत्रोर्वी प्रतिष्ठाहेतुर्गौरवहेतुश्चतुरुदधिमेखलायास्तस्या आचन्द्रार्कं तद्वंशेन पालनीयत्वात्। सखी प्रतिष्ठाहेतुः स्थितिहेतुरस्यां महाचक्रवर्तिवंशोत्पादकपुत्रोत्पादादिति द्वे अपि प्रतिष्ठे अतिशयोक्त्यैकत्वेनाध्यवसिते इत्यवधेयम्। 'प्रतिष्ठा गौरवे स्थितौ' इति हैमः। के द्वे इत्यत आह—समुद्र एव वसनमाच्छादनमवधित्वेन यस्याः सोर्वी मही। मुदं प्रीतिं राति ददातीति मुद्रम्। मुद्रं च तद्वसनं च मुद्रवसनम्। तेन सह वर्तमानेति सखीविशेषणम्। 'वसनं छादनेंऽशुके' इति विश्वः। इयं लोकातिक्रान्तसौन्दर्यागणितगुणगणाभिरामा त्रिजगल्ललामभूता। तुल्ययोगितोभयोः प्रकृतत्वात्। अनया च पृथिव्या क्षनयाद्युत्सारणेन स्वास्थ्यमिवास्या बन्धुवियोगदुःखापाकरणेनानन्दयुक्ततया सौभाग्यातिशयो व्यज्यते। अथ च पृथिव्यास्ताद्रूप्येण सापत्न्याभावादस्या अपि तदभावः। सति सापत्न्ये पृथिवीभवत्सख्योरेव परस्परं तदिति च व्यजते। रूपकानुप्रासौ॥ १८॥ निर्वृते सुखिते। 'सख्यौ—सहर्षं स्वागतम्' इत्यादिनैतदन्तेन

---

१ वसना, धर्मैपोषिलिखिता लक्ष्मीः। २ णिव्वाहेहि (निर्वर्तय)।

प्रियंवदा—(सदृष्टिक्षेपम् ।) अनसूये एष इतोदत्तदृष्टिरुत्सुको मृगपोतको मातरमन्विष्यति । एहि । संयोजयाव एनम् । (इत्युभे प्रस्थिते ।) (क)

शकुन्तला—हञ्ज अशरणास्मि । अन्यतरा युवयोरागच्छतु । (ख)

उभे—पृथिव्या यः शरणं स तव समीपं वर्तते । (इति निष्क्रान्ते ।) (ग)

शकुन्तला—कथं गते एव । (घ)

राजा—अलमावेगेन । नन्वयमाराधयिता जनस्तव समीपे वर्तते ।

किं शीतलैः क्लमविनोदिभिरार्द्रवाता-
न्संचारयामि नलिनीदलतालवृन्तैः ।
अङ्के निधाय करभोरु यथासुखं ते
संवाहयामि चरणावुत पद्मताम्रौ ॥ १९ ॥

(क) अणसूए एसो इदोदिण्णदिट्ठि उस्सुओ मिअपोदओ मादरं अण्णेसदि । एहि । संजोएम णं ।
(ख) हला असरण ह्मि । अण्णदरा वो आअच्छदु ।
(ग) पुहवीए जो सरणं सो तुह समीवे वट्टइ । (घ) कहं गवाओ एव्व ।

प्रगयणं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—' उत्तरोत्तरवाक्यं तु भवेत्प्रगयणं पुनः ' इति । यथा एष इति निर्गमनव्याजवचनमिदम् । अशरणास्मि । एकाकिन्यस्मीत्यर्थः । अन्यतरा वां युवयोरागच्छतु । आवेगेन संभ्रमेण । आकुलत्वेनेत्यर्थः । किं शीतलैरिति । नलिनं पद्मं विद्यते यस्याः सा नलिनी तस्या दलानि कमलिनीपलाशानि तान्येव तालवृन्तानि व्यजनानि तैः । नलिनीपदेन सौगन्ध्यं सूचितम् । अत एव न विसिनीत्यादि । ' व्यजनं तालवृन्तकम् ' इत्यमरः । आर्द्रवाताञ्शीतलतरवातान् । आर्द्रत्वेन शैत्यं लक्ष्यते । तदतिशयः फलम् । सम्यङ् मन्दंमन्दं रचयामि करोमि न तूच्चैः । किमिति प्रश्ने । कीदृशैः शीतलैः शीतलस्पर्शैः । पुनः कीदृशैः । क्लमं विशेषेण नुदन्ति तैः क्लान्तिहरैः । उतेति विकल्पे । ' मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ' । तद्वदूरू यस्यास्तत्संबोधनम् । अत्रानुवृत्तत्वकोमलत्वादयः सामान्यधर्माः । ते पद्मताम्रौ कुशेशयलोहितौ । पदि मातीति पद्मम् । तेन सह साम्यं नास्तीति ताम्रत्वमात्रेण साम्यम् । अत एव नारविन्दादिपदोपादानम् । करभोरुपद्मताम्राविति पदाभ्यां चरणयोः संवाहनयोग्यत्वं ध्वनितम् । चरणावङ्के निधायेत्यनेन तस्याः सौभाग्यसर्वंकषत्वं स्वस्य धन्यतरत्वं च सूचितम् । संवाहयामि संवाहनेन खेदमपनयामीत्यर्थः । नलिनीदलस्य तालवृन्तत्वारोप आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम इति परिणामालंकारः । पूर्वोत्तरार्धयोर्विकल्पालंकारः । ' तुल्यबलविरोधे विकल्पः ' इति तल्लक्षणात् । काव्यलिङ्गपरिकरो-

१ शीकरैः. विमर्दिभिरार्द्रवातं सञ्चालयामि...तालवृन्तम्. २ संवाहयामि. ३ अङ्के निधाय. ४ जह एसो. ५ इदो तदो.

शकुन्तला—न माननीयेष्वात्मानमपराधयिष्ये । (इत्युत्थाय गन्तुमिच्छति ।) (क)

राजा—सुन्दरि अनिर्वाणो दिवसः इयं च ते शरीरावस्था ।

उत्सृज्य कुसुमशयनं नलिनीदलकल्पितस्तनावरणम् ।
कथमातपे गमिष्यसि परिबाधापेलवैरङ्गैः ॥ २० ॥

(इति बलादेनां निवर्तयति ।)

शकुन्तला—पौरव रक्ष विनयम् । मदनसंतप्तापि न खल्वात्मनः प्रभवामि । (ख)

राजा—भीरु अलं गुरुजनभयेन । दृष्ट्वा ते विदितधर्मा तत्रभवान्नात्र दोषं ग्रहीष्यति कुलपतिः । पश्य ।

(क) ण माणणीएसु अत्ताणं अवराहइस्सं ।

(ख) पोरव रक्ख विणैअं । मअणसंतावि ण हु अत्तणो पहवामि ।

पमावृत्त्यनुप्रासाश्च ॥१९॥ वसन्ततिलका वृत्तम् । अनेनोपन्यासो नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके–‘ प्रसादनमुपन्यासः ’ इति । अनेन माला नाम भूषणमप्युपक्षिप्तम । तल्लक्षणं तु–‘ माला स्याद्यदभीष्टार्थप्रकाशनम् ’ इति । सुन्दरीति । एतादृगवस्थायामपि सौन्दर्यस्य परित्यागो नास्तीति भावः । अनिर्वाणोऽपरिणतः । उत्सृज्येति । परितो वाधा पीडा यस्याः सा । पेलवैः कोमलैरङ्गैरुपलक्षिता । इदं परिबाधेत्यत्रार्थहेतुत्वेन योज्यम् । अथ वा शाब्दहेतुत्वेनैव योज्यम् । पेलवैरङ्गैर्हेतुभिरिति । कुसुमशयनमुत्सृज्य नलिनीदलकल्पितं स्तनावरणमुत्सृज्येत्यनेन तापातिशयो द्योत्यते । अत आतपे घर्मे कथं गमिष्यसि । स्वस्थोऽपि वस्त्रावरणादि हित्वातपे गन्तुमसमर्थस्त्वं तु स्वभावतः सुकुमाराङ्गा तत्रापि पीडायुक्ता तत्रापीदृगवस्था तत्रापि कुसुमशयननलिनीदलादि हित्वा सुतरां गन्तुमशक्तेति कथंशब्दार्थः । काव्यलिङ्गं हेतुर्वा । श्रुत्यनुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोः पूर्वार्धे एकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः । उत्तरार्धे तु श्रुत्यनुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोरेव संसृष्टिः । दन्त्यानामोष्ठ्यानां च बहूनां सद्भावात् । अत्र पेलवैरित्यत्र पर्यायं पठित्वा व्रीडाश्लीलदोषः परिहर्तव्यः ॥ २० ॥ रतेरनिर्वाहात्पौरवेति संबुद्धिः । मदनसंतप्तेति स्वेच्छायां सत्यामपि गुरुजनपराधीनत्वादसामर्थ्यम् । स्वेच्छा तु मदनसंतप्तेत्यनेनोक्ता । क्वचित्पुस्तके ‘ मअणवाहिआओ वि कण्णआओ अत्तणो ण प्पहवन्ति । ’ इति पाठः । मदनबाधिता अपि कन्यका इत्यप्रस्तुतप्रशंसा । दृष्ट्वा । अर्थात्त्वाम् । ते तव अत्र मत्परिग्रहे तत्रभवान्पूज्यः कुलपतिः कण्वो दोषं न ग्रहीष्यति । यतो विदितधर्मा श्रुतिस्मृत्याचारज्ञ

---

१ अपरिनिर्वाणः. २ समवस्था. ३ [illegible]. ४ न [illegible]. ५ अविणअं.

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः ।
श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः ॥ २१ ॥

शकुन्तला—मुञ्च तावन्माम् । भूयोऽपि सखीजनमनुमानयिष्ये ।(क)

राजा—भवतु । मोक्ष्यामि ।

शकुन्तला— कदा । (ख)

राजा—

अपरिक्षतकोमलस्य यावत्कुसुमस्येव नवस्य षट्पदेन ।
अधरस्य पिपासता मया ते सदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य ॥ २२ ॥

(इति मुखमस्याः समुन्नमयितुमिच्छति । शकुन्तला परिहरति नाट्येन ।)

(नेपथ्ये ।)

चक्रवाकवधुके आमन्त्रयस्व सहचरम् । उपस्थिता रजनी । (ग)

शकुन्तला—(ससंभ्रमम् ।) पौरव असंशयं मम शरीरवृत्तान्तोपलम्भायार्या गौतमीत एवागच्छति । तद्विटपान्तरितो भव । (घ)

(क) मुञ्च दाव मं । भूओ वि सहीजणं अणुमाणइस्सं । (ख) कदा ।
(ग) चक्कवाअवहुए अमन्तेहि सहअरं । उवट्ठिआ रअणी ।
(घ) पोरव असंसअं मम सरीरवुत्तन्तोवलम्भस्स अज्जा गोदमी इदो एव्व आअच्छदि । ता विडवन्तरिदो होहि ।

इत्यर्थः । 'धर्मादनिच्केवलात्' इत्यनिच् । **गान्धर्वेणेति** । 'गान्धर्वः समयान्मिथः' इति स्मरणात् । अयं गान्धर्वो विवाहः । अनेनोपदिष्टं नाम भूषणमुक्तम् । तल्लक्षणं तु-'प्रतिगृह्य तु शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते । विद्वन्मनोहरं स्वन्तमुपदिष्टं तदुच्यते'॥ इति ॥२१॥ **अपरिक्षतेति** । सुन्दरीति व्याख्यातचरम् । न विद्यते परिक्षतं यस्य स चासौ कोमलश्च । अथ चापरिक्षतं भ्रमरादिना कोमलं च तस्य नवस्य प्रथमास्वाद्यस्य । अथ च प्रथमविकसितस्य कुसुमस्येव तवास्य सुधासहोदरस्य मत्सुकृतोपचयलभ्यस्याधरस्य पिपासता पातुमिच्छता षट्पदेन भ्रमरेणेव मया सर्वदैतच्चित्तेनाधुना धन्यतरेण सदयं यावद्रसो गृह्यतेऽधरपानं क्रियते इति । यावदित्यवधौ । तदनन्तरं मोक्ष्यामीति भावः । सदयमित्यनेन बालालालनकौशलं ध्वनितम् । श्लेषवाच्योपमा । स्यस्ये इति सदसुन्देति छेकवृत्त्यनुप्रासाः । मालभारिणी वृत्तम् ॥ २२ ॥ समुन्नमयितुमिति त्रिपताकस्योत्तानाभ्यां मध्यमातर्जनीभ्यां चिबुकदेशगताभ्यामिति ज्ञेयम् । नाट्येनेति परावृत्तेन शिरसा विनिगूहितेनाधरेण । अनेन मुग्धाव्यवहारोऽप्युक्तः । 'मुग्धा नववयःकामा रतौ वामा' इति । चक्रवाकवधुके आमन्त्रयस्वापृच्छस्व सहचरम् । उपस्थिता रजनी । इयमप्रस्तुतप्रशंसा । तेन शकुन्तले प्रियमापृच्छस्वेति प्रकृतो गम्योऽर्थः । अत एव 'शकुन्तला—ससंभ्रमम्' इत्यादि । अनेन द्वितीयं पताकास्थानकमुक्तम् ।

---

१ राजन्य०, इव मुग्ध०. २ चानुमोदिताः. ३ तावत्.

राजा—तथा । (इत्यात्मानमावृत्य तिष्ठति ।)

(ततः प्रविशति पात्रहस्ता गौतमी सख्यौ च ।)

सख्यौ—इत इत आर्या गौतमी । (क)

गौतमी—(शकुन्तलामुपेत्य ।) जाते अपि लघुसंतापानि तेऽङ्गानि । (ख)

शकुन्तला—आर्ये अस्ति मे विशेषः । (ग)

गौतमी—अनेन दर्भोदकेन निराबाधमेव ते शरीरं भविष्यति । (शिरसि शकुन्तलामभ्युक्ष्य ।) वत्से परिणतो दिवसः । एहि । उटजमेव गच्छामः । (घ)

(इति प्रस्थिताः ।)

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) हृदय प्रथममेव सुखोपनते मनोरथे कातरभावं न मुञ्चसि । सानुशयविघटितस्य कथं ते सांप्रतं संतापः । (पदान्तरे स्थित्वा । प्रकाशम् ।) लतावलय संतापहारक आमन्त्रये त्वां भूयोऽपि परिभोगाय । (इति दुःखेन निष्क्रान्ता शकुन्तला सहेतराभिः ।) (ङ)

(क) इदो इदो अज्जा गोदमी ।

(ख) जादे अवि लहुसंदावाइं दे अङ्गाइं ।

(ग) अज्जे अत्थि मे विसेसो ।

(घ) इमिणा दब्भोदएण णिराबाधं एव्व दे सरीरं भविस्सदि । वच्छे परिणदो दिअहो । एहि । उडजं एव्व गच्छह्म ।

(ङ) हिअअ पढमं एव्व सुहोवणदे मणोरहे कादरभावं ण मुञ्चसि । साणुसअविहडिअस्स कहं दे संपदं संदावो । लदावलअ संदावहारअ आमन्तेमि तुमं भूओ वि परिभोअस्स ।

तल्लक्षणं दशरूपके—'प्रस्तुतागन्तुभावस्य वस्तुनोऽन्योक्तिसूचकम् । पताकास्थानवत्तुल्यं संविधानविशेषणम् ॥' इति । वृत्तिकारेण व्याख्यातमन्योक्तिसमासोक्तिभेदादिति । तत्रान्योक्त्येदम् । समासोक्त्याग्रिमसंधौ भविष्यति । ससंभ्रमं सभयम् । 'उपलम्भस्त्वनुभवः' इत्यमरः । यावद्विटपान्तारितो भव । इदं व्याजमिति राज्ञो मनसि स्यात् तन्निवारणायासंशयमित्युक्तिः । अनेन निरोधो नामाङ्गमुपाक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'या तु व्यसनसंप्राप्तिर्निरोधः स तु कीर्त्यते ।' इति । अत्र स्वाभीष्टाच्युतिरेव व्यसनम् । जाते पुत्रि । अपीति प्रश्ने । लघुः स्वल्पः संतापो येषु तानि तेऽङ्गानि । अस्ति मे विशेषः । अनेन दर्भोदकेन दर्भसहितेनोदकेन । वैतानोदकेनेत्यर्थः । निराबाधं पीडारहितमेव ते शरीरं भविष्यति । हृदय प्रथममेव । एवकारो भिन्नक्रमः । नैव मुञ्चसीति मनोरथे

राजा—(पूर्वस्थानमुपेत्य । सनिःश्वासम् ।) अहो विघ्नवत्यः प्रार्थितार्थसिद्धयः । मया हि ।

मुहुरङ्गुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामम् ।
मुखमंसविवर्ति पक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुम्बितं तु ॥ २३ ॥

क्व नु खलु संप्रति गच्छामि । अथ वा । इहैव प्रियापरिभुक्तमुक्ते लतावलये मुहूर्तं स्थास्यामि । (सर्वतोऽवलोक्य ।)

तस्याः पुष्पमयी शरीरलुलिता शय्या शिलायामियं
क्रान्तो मन्मथलेख एष नलिनीपत्रे नखैरर्पितः ।
हस्ताद्भ्रष्टमिदं बिसाभरणमित्यासज्यमानेक्षणो
निर्गन्तुं सहसा न वेतसगृहाच्छक्नोमि शून्यादपि ॥ २४ ॥

विषयस्य निगीर्णत्वादतिशयोक्तिः । सानुशयविघाटितस्य सपश्चात्तापं च तद्विघटितं च तस्य । 'अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ।' इत्यमरः । कथं ते सांप्रतं संतापः । यत्संगमे कातरता सत्संगमाभावे तदभाव एवोचितो न तु ताप इति कथंशब्दार्थः । लतावलय लतागृह संतापहारकेति । अथ च लतागृह संतापहारकेत्येकयोक्त्या दुष्यन्तलतागृहयोः संबोधनम् । वलयशब्देनाच्छादकत्वसाधर्म्येण गृहं लक्षयता गुप्ततरत्वमनोहरत्वादि ध्वनितम् । आमन्त्रये त्वां भूयोऽपि परिभोगाय सुखाय संभोगाय च । अनेन मनोरथो नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'मनोरथस्तु व्याजेन विवक्षितनिवेदनम् ।' इति । मुहुरिति । मुहुर्वारंवारमङ्गुल्या तर्जन्या संवृत आच्छादितोऽधरोष्ठो यत्र तत् । प्रतिषेधाक्षराणि मा मालमित्यादीनि तेषां यद्वैक्लव्यं स्फुटमनुच्चारणं तेनाभिरामम् । विक्लवशब्दो धर्मपरः । अंसे विवर्तितुं शीलं यस्य तत् । वलिते पक्ष्मले अक्षिणी यस्याः सा पक्ष्मलाक्षी तस्या मुखम् । अनेन चुम्बनार्थमुन्नमने योग्यता ध्वनिता । कथमपि महता कष्टेन । उन्नमितं चुम्बनार्थमूर्ध्वीकृतम् । न चुम्बितम् । तु पश्चात्तापे । तेन तावन्मात्रचुम्बनलाभेनापि कृतकृत्यता स्यादिति ध्वन्यते । स्वभावोक्तिः । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । कथमपीत्यस्यार्थे प्रति विशेषणत्रयार्थस्य हेतुत्वोपादानात्काव्यलिङ्गम् । वृत्तमनन्तरोक्तम् ॥ २३ ॥ तस्या इति । तस्याः पुर इव परिवर्तमानायाः पुष्पमयी न पल्लवमयी । तेषां ततोऽपि मृदुत्वात् । तेन तस्याः कोमलतरत्वं ध्वन्यते । शरीरेण संतप्तदेहेन लुलितेतस्ततः क्षिप्ता । शरीरस्य संतप्तत्वं प्रकरणलभ्यमिति नोक्तम् । शिलायामियं शय्येति यथादृष्टोक्तिः । क्रान्ता । एवमेष इदमित्यत्रापि । अत्रैषशब्दः समी-

१ तत्. २ परिभुक्ते. ३ आसज्य॰. ४ शक्नोमि, ईशोऽस्मि.

(आकाशे ।)

राजन्—

सायंतने सवनकर्मणि संप्रवृत्ते
वेदिं हुताशनवतीं परितः प्रयस्ताः ।
छायाश्चरन्ति बहुधा भयमादधानाः
संध्यापयोदकपिशाः पिशिताशनानाम् ॥ २५ ॥

राजा—अयमहमागच्छामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

तृतीयोऽङ्कः ।

पतरत्वं वदन्मदनलेखस्य स्वोद्देशेन प्रियालिखितत्वेन च हृद्यतरत्वं ध्वनति । अत एव नेदमेतदोः प्रक्रमभङ्गः शङ्कनीयः । उक्तं च—'इदमः प्रत्यक्षगतं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । ' इति । अतएव पुष्पाद्यविशेषेणोक्तम् । अत्र तु नलिनीपत्रे नखैरर्पित इति । विसाभरणं क्लान्तमित्येव । इत्यमुना प्रकारेणायं स्तनन्यस्तो मृणालभरः क्लान्तः । इति प्रकारशब्दार्थः । मध्यदीपकालंकारः । आसमन्तात्सज्यमाने स्वयमेव संबध्यमाने ईक्षणे यस्य सः । शून्यादपि तया विरहितादपि वेतसगृहात्सहसाकस्मान्निर्गन्तुं न शक्नोमि । तत्त्यक्तान्युपभोगचिह्नान्यत्यन्तं मम मनो रमयन्ति तत्र सा किमु वक्तव्येति भावः । हेत्वनुप्रासौ । अत्र निर्गमनकारणे शून्यत्वे सति यस्तदभावः सा विशेषोक्तिः । अथ च तत्सद्भावस्य कारणस्याभावेऽपि गमनाभावस्तत्कार्यमुक्तमिति विभावना । अत्र च कारणाभावस्ताद्विरुद्धोक्तिः । साधकबाधकप्रमाणाभावात्संदेहसंकरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अस्य तुर्यचरणेन पुष्पं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके—'पुष्पं वाच्यं विशेषवत्' इति । **सायंतन इति** । सायंतने सायंकालीने । सवनकर्मणि यजनकर्मणि सम्यक्प्रवृत्ते न त्वादावेव । हुताशनवतीं वेदिं परितः प्रयस्ता इतस्ततो विक्षिप्ताः । क्वचित् 'प्रकीर्णाः' इति पाठः । संध्यापयोदवत्सायंकालीनमेघवत्कपिशाः पिङ्गलाः भयमादधानाः पिशिताशनानां रक्षसां छायाः पङ्क्तयो बहुधानेकवारं चरन्ति गतागतं कुर्वन्ति । परिप्रेति पिशापिशीति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासा उपमा च । वसन्ततिलका वृत्तम् । अत्रापि भयानको रसः । उक्तं च—'भये तु मन्तुना घोरदर्शनश्रवणादिभिः । चेतस्यतीव चाञ्चल्यं तत्प्रायो नीचमध्ययोः ॥' इति । तद्भयं स्थायिभावः । पिशिताशनच्छायावलोकनं विभावः पद्यस्थभयशब्देन त्रासलक्षणो व्यभिचारी । उद्दीपनविभावादिकं स्वयमूहनीयम् ॥ २५ ॥ **इति श्रीमदभिज्ञानशकुन्तलटीकायामर्थद्योतनिकायां तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ॥**

१ सन्ध्यात्रक्कट.

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्त्यौ सख्यौ ।)

अनसूया—हला प्रियंवदे यद्यपि गान्धर्वेण विधिना निर्वृत्तकल्याणा शकुन्तलानुरूपभर्तृगामिनी संवृत्तेत्ति निर्वृतं मे हृदयं तथाप्येतावच्चिन्तनीयम् । (क)

प्रियंवदा—कथमिव । (ख)

अनसूया— अद्य स राजर्षिरिष्टिं परिसमाप्यर्षिभिर्विसर्जित आत्मनो नगरं प्रविश्यान्तःपुरसमागत इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वेति । (ग)

प्रियंवदा—विस्रब्धा भव । न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति । तात इदानीमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यत इति । (घ)

(क) हला पिअंवदे जइ वि गन्धव्वेण विहिणा णिव्वुत्तकल्लाणा सउन्दला अणूरूवभत्तुगामिणी संवुत्तेत्ति णिव्वुदं मे हिअअं तह वि एत्तिअं चिन्तणिज्जं ।

(ख) कहं विअ । (ग) अज्ज सो राएसी इट्ठिं परिसमाविअ इसीहिं विसज्जिओ अत्तणो णअरं पविसिअ अन्तेउरसमागदो इदोगदं वुत्तन्तं सुमरदि वा ण वेत्ति ।

(घ) वीसद्धा होहि । ण तादिसा आकिदिविसेसा गुणविरोहिणो होन्ति । तादो दाणिं इमं वुत्तन्तं सुणिअ ण आणे किं पडिवज्जिस्सदि त्ति ।

अथ चतुर्थाङ्कादिपञ्चममध्ये ' यथोक्तं करोति' इत्यन्तेन गर्भसंधिरुक्तः । तल्लक्षणमादिभरते—'उद्भेदस्तस्य बीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव च । पुनश्चान्वेषणं यत्र स गर्भः परिकीर्तितः ॥ ' इति । पूर्वसंध्युपक्षिप्ताप्तिः । दुर्वाससः शापादप्राप्तिः । पुनस्तस्य प्रसादेनाभिज्ञानदर्शनेन पुनः प्राप्तिरिति । अत्राप्याशापताकानुरोधादङ्गानि कल्पयेत् । कुसुमावचयं नाट्यन्त्याविति वामहस्तेनोत्तानेनारालेन दक्षिणेन पुरः पार्श्वादिस्थितेन । ' हस्तादाने चेरस्तेये' इति घञि कृते अवचाय इति भाव्यम् । तथा च वामनसूत्रम्—'अवतारावचायशब्दयोर्दीर्घव्यत्यासो वालानाम् । ' इति । अत्रोच्यते—'हस्तादानग्रहणे प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते' इति वृत्तिकारेण व्याख्यातम् । हस्तादान इति किम् 'वृक्षशिखरे पुष्पप्रचयं करोति ' इति प्रत्युदाहृतम् । इदं च पंदमञ्जरीकारेण व्याख्यातम् । आरुह्य हस्तादानेऽप्यादेयस्य प्रत्यासत्त्यभावाद्धञभावः । एवमत्रापि तासां बालत्वादादेयस्य प्रत्यासत्त्यभावाद्धञभाव इति ज्ञेयम् । निर्वृत्तकल्याणा जातमङ्गला । निर्वृतं सुखितम् । प्रहित ऋषिभिर्विसर्जितः । अन्तःपुरे स्त्रीसमाजे समागतो मिलित इतोगतं वृत्तातं स्मरति वा न वा । अनेन वक्ष्यमाणेन दुर्वाससः शापेन राज्ञो नायिकाविस्मरणकारणं सूचितम् । विस्रब्धा [illegible]

१ अभिनयन्त्यौ. २ विवाहवि०. ३ भाइणी संवुत्ता तधावि ण णिव्वु० हिअअं.

अनसूया—यथाहं पश्यामि तथा तस्यानुमतं भवेत्। (क)

प्रियंवदा—कथमिव। (ख)

अनसूया—गुणवते कन्यका प्रतिपादनीयेत्ययं तावत्प्रथमः संकल्पः। तं यदि दैवमेव संपादयति नन्वप्रयासेन कृतार्थो गुरुजनः। (ग)

प्रियंवदा—(पुष्पभाजनं विलोक्य।) सखि अवचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि। (घ)

अनसूया—ननु सख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवतार्चनीया। (ङ)

प्रियंवदा—युज्यते। (च)

(इति तदेव कर्माभिनयतः।)

(नेपथ्ये।)

अयमहं भोः।

अनसूया—(कर्णं दत्त्वा।) सखि अतिथीनामिव निवेदितम्। (छ)

प्रियंवदा—ननूटजसंनिहिता शकुन्तला। (ज)

(क) जह अहं देक्खामि तह तस्स अणुमदं भवे। (ख) कहं विअ।

(ग) गुणवदे कण्णआ पडिवादणिज्जे त्ति अअं दाव पढमो संकप्पो। तं जइ देव्वं एव्व संपादेदि णं अप्पआसेण किदत्थो गुरुअणो।

(घ) सहि अवइंदाइं बलिकम्मपज्जत्ताइं कुसुमाइं। (ङ) णं सहीए सउन्दलाए सोहग्गदेवआ अच्चणीआ। (च) जुज्जदि।

(छ) सहि अदिधीणं विअ णिवेदिदं। (ज) णं उडजसण्णिहिदा सउन्दला।

भव। न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति। 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति।' इत्युक्तेः। तेन तस्मिन्दुष्यन्ते वञ्चनाविस्मरणादिकं न संभाव्यत इति भावः। यथाहं पश्यामि। अत्र दृशिर्ज्ञानार्थः। जानामीत्यर्थः। यथाशब्दो योग्यतायाम्। योग्यतयाहं जानामि। तस्यानुमतं भवेदिति। 'यथेति योग्यतावीप्सापदार्थानुवृत्तिसादृश्येषु।' इति दण्डनाथः। प्रथमो मुख्यः संकल्पो मानसं कर्म तं यदि दैवमेव संपादयति। नन्ववधारणे। अप्रयासेन प्रयासाभावेन कृतार्थो गुरुजनः। सखि अवचितानि बलिकर्म पूजाकर्म तत्पर्याप्तानि कुसुमानि। ननु परमताक्षेपे। तदेव कुसुमावचयलक्षणमेव। निवेदितम्। भावे क्तः। ननु

---

१ [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ अदिहिणा. ५ उडजे. ६ अस्मात्परं-(आत्मगतम्।) अज्ज उण हिअएण असण्णिहिदा। अन ०होदु। अलं इ०। इ० पा०.

अनसूया—अद्य पुनर्हृदयेनासंनिहिता[1] । अलमेतावद्भिः कुसुमैः । (क)

(इति प्रस्थिते ।)

(नेपथ्ये ।)

आः[2] अतिथिपरिभाविनि—

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा
तपोधनं वेत्सि न मामुपस्थितम् ।
स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि स-
न्कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ॥ १ ॥

प्रियंवदा—हा धिक् हा धिक् । अप्रियमेव संवृत्तम् । कस्मिन्नपि पूजार्हेऽपराद्धा शून्यहृदया शकुन्तला । (पुरोऽवलोक्य ।) न खलु यस्मिन्कस्मिन्नपि । एष दुर्वासाः सुलभकोपो महर्षिः । तथा शप्त्वा वेगबलोत्फुल्लया दुर्वारया गत्या प्रतिनिवृत्तः । (ख)

अनसूया—कोऽन्यो हुतवहाद्दग्धुं प्रभवति । गच्छ । पादयोः प्रणम्य निवर्तयैनं यावदहमर्घोदकमुपकल्पयामि । (ग)

प्रियंवदा—तथा । (इति निष्क्रान्ता ।) (घ)

(क) अज्ज उण हिअएण असण्णिहिदा । अलं एत्तिएहिं कुसुमेहिं ।
(ख) हद्धी हद्धी । अप्पिअं एव्व संवुत्तं । कस्सिं पि पूआरुहे अवरद्धा सुण्णहिअआ सउन्दला । ण हु जस्सिं कस्सिं पि । एसो दुव्वासो सुलहकोवो महेसी । तह सविअ वेअबलुप्फुल्लाए दुव्वाराए गईए पडिणिवुत्तो ।
(ग) को अण्णो हुदवहादो दहिदुं पहवदि । गच्छ । पादेसु पणमिअ णिवत्तेहि णं जाव अहं अग्घोदअं उवकप्पेमि । (घ) तह ।

संबोधने । हृदयेनासंनिहिता । दुष्यन्तगतहृदयेत्यर्थः । **विचिन्तयन्तीति** । यं विचिन्तयन्त्यनन्यमानसा त्वं मां दुर्वाससमुपस्थितमागतं तपोधनम् । त्रयं विधेयम् । न वेत्सि स त्वां स्वयं न स्मरिष्यत्येव परंतु बोधितोऽपि न स्मरिष्यतीत्यपिशब्दार्थः । कः कामिव । प्रकर्षेण मत्तः प्रथमं पूर्वं कृतां कथामिव । स राजा कीदृशः । प्रमत्तोऽवधानरहितः । 'प्रमादोऽनवधानता' इत्यमरः । तेनासमर्थदोषः परिहृतः । त्वां कीदृशीम् । पूर्वं कृतामङ्गीकृताम् । काव्यलिङ्गोपमाश्लेषाः । तयतीयेति मनमानेति नससन्निति प्रप्रेति छेकवृत्त्यनुप्रासाः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ १ ॥ कोऽन्यो हुतवहाद्दग्धुं प्रभवति । दृष्टान्तालंकारः । गच्छ ।

---

१ पुनर्नें॰. २ आः कथमतिथिं मां परिभवासि. ३ अस्मात्प्राक्-(त्वरया उभे-श्रुत्वा विषण्णे ।). ४ तं एव्व (तदेव). ५ चट्टलहुवाराए [illegible] अविरलपादतुवराए. ६ पिअंवदे गच्छ. ७ गोण्हिअ उवसप्पामि.

अनसूया—(पदान्तरे स्खलितं निरूप्य ।) अहो । आवेगस्खलितया गत्या प्रभ्रष्टं ममाग्रहस्तात्पुष्पभाजनम् । (इति पुष्पोच्चयं रूपयति ।)(क)

(प्रविश्य ।)

प्रियंवदा—सखि प्रकृतिवक्रः स कस्यानुनयं प्रतिगृह्णाति । किमपि पुनः सानुक्रोशः कृतः । (ख)

अनसूया—(सस्मितम् ।) तस्मिन्बह्वेतदपि । कथय । (ग)

प्रियंवदा—यदा निवर्तितुं नेच्छति तदा विज्ञापितो मया । भगवन् प्रथम इति प्रेक्ष्याविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहितृजनस्य भगवतैकोऽपराधो मर्षयितव्य इति । (घ)

अनसूया—ततस्ततः । (ङ)

प्रियंवदा—ततो न मे वचनमन्यथाभवितुमर्हति । किं त्वभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यत इति मन्त्रयमाण एवान्तर्हितः । (च)

(क) अम्मो । आवेअक्खलिदाए गईए पब्भट्ठं मे अग्गहत्थादो पुप्फभाअणं ।

(ख) सहि पकिदिवक्को सो कस्स अणुणअं पडिगेण्हदि । किं वि उण साणुक्कोसो किदो । (ग) तस्सिं बहु एदं पि । कहेहि ।

(घ) जदा णिवत्तिदुं ण इच्छदि तदा विण्णविदो मए । भअवं पढम त्ति पेक्खिअ अविण्णादतवप्पहावस्स दुहिदुजणस्स भअवदा एक्को अवराहो मरिसिदव्वो त्ति ।

(ङ) तदो तदो ।

(च) तदो ण मे वअणं अण्णहाभविदुं अरिहदि । किंदु अहिण्णाणाभरणदंसणेण सावो णिवत्तिस्सदित्ति मन्तअन्तो एव्व अन्तरिहिदो ।

पादयोरिति द्वितीयार्थे सप्तमी । अम्मो इति दुःखे । 'अम्मो सूचनादुःखसंभाषण–' इत्यादिसूत्रेण निपातः । आवेगस्खलितया संभ्रमस्खालितया । अनेनापशकुनेन दुर्वाससोऽनिवृत्तिः सूचिता । अत्राग्रः स चासौ हस्तश्चेति समानाधिकरणे विशेषणसमासेऽवयवावयविसंबन्धेन लक्षणा । उक्तं च वामनेन—' हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम् । ' इति । अन्ये त्वग्रहस्त इत्यखण्ड एवायं शब्दो हस्ताग्रवाचक इत्याहुः । अपरे तु हस्तस्याग्रमित्येव विगृह्याग्रशब्दस्याहिताग्न्यादिपाठात्पूर्वनिपातमाहुः । इतरे तु प्राकृते पूर्वनिपातनियमाभावाद्धस्ताग्रशब्दमेवाहुः । किंचित्पुनः सानुक्रोशः सकृपः कृतः । ' कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि ' इत्यमरः । भगवन् प्रथम इति प्रेक्ष्य विचार्य । अत्र कोपः कर्तुं युक्तो न वेति विचार्येत्यर्थः । अविज्ञाततपःप्रभावस्य इति अयमर्थः—

---

१ पुप्फावचयं. २ अव्वो. ३ दाए (स्खलितायाः) पब्भट्टं. ४ अणं । ता पुणो वि अवचिणिस्सं । (तथा करोति ।) ५ किंचि (किंचित). ६ सअं (स्वयं).

अनसूया—शक्यमिदानीमाश्वासितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा संप्रस्थितेन स्वनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं स्मरणीयमिति स्वयं पिनद्धम् । तस्मिन्स्वाधीनोपाया शकुन्तला भविष्यति । (क)

प्रियंवदा—सखि एहि । देवकार्यं तावदस्या निर्वर्तयावः । (ख)

(इति परिक्रामतः ।)

प्रियंवदा—(विलोक्य ।) अनसूये पश्य तावत् । वामहस्तोपहितवदनालिखितेव प्रियसखी । भर्तृगतया चिन्तयात्मानमपि नैषा विभावयति । किं पुनरागन्तुकम् । (ग)

अनसूया—प्रियंवदे द्वयोरेव नौ मुख एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु । रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी । (घ)

प्रियंवदा—को नामोष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति । (ङ)

(इति[2] निष्क्रान्ते ।)

विष्कम्भः ।

(क) सक्कं दाणिं अस्ससिदुं । अत्थि तेण राएसिणा संपत्थिदेण सणामहेअङ्किअं अङ्गुलीअअं सुमरणीअंत्ति सअं पिणद्धं । तस्सिं साहीणोवाआ सउन्दला भविस्सदि ।

(ख) सहि एहि । देवकज्जं दाव से णिव्वत्तेह्म ।

(ग) अणसूए पेक्ख दाव । वामहत्थोवहिदवअणा आलिहिदा विअ पिअसही । भत्तुगदाए चिन्ताए अत्ताणं पि ण एसा विभावेदि । किं उण आअन्तुअं ।

(घ) पिअंवदे दुवेणं एव्व णो मुहे एसो वुत्तन्तो चिट्ठदु । रक्खिदव्वा क्खु पकिदिपेलवा पिअसही ।

(ङ) को णाम उण्होदएण णोमालिअं सिञ्चेदि ।

यथा सा कण्वदुहिता तद्वत्तव दुहिता । अथ च दुहिता बालिकात एवाविज्ञाततपःप्रभावा । अतोऽस्याः प्रथम एकोऽपराध इति सोढव्यः । मन्त्रयन्कथयन् । स्वयं पिनद्धं परिधापितम् । अस्तीत्यन्वयः । विलोक्येति । शकुन्तलामिति शेषः । वामहस्तोपहितवदना । अत्र वामहस्तग्रहणं स्त्रीस्वभावात् । आलिखितेवेत्युत्प्रेक्षा । अतिनिश्चलत्वं सादृश्यं गम्यम् । प्रियसखी शकुन्तला । भर्तृगतया चिन्तयात्मानमपि नैषा विभावयति जानाति । काहं किं करोमि कुत्र तिष्ठामीत्याद्यात्मविषयकमपि ज्ञानं नास्तीत्यर्थः । किं पुनरागन्तुकम् । विभावयतीत्यनुषज्यते । तज्ज्ञानं दूरापास्तमित्यर्थः । द्वयोरेव । नन्वनुमतौ आवयोर्मुख एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु । स्थितेः प्राप्तकालतेत्यर्थः । रक्षितव्येति. पूर्ववाक्यं प्रत्यार्थो हेतुः । को नामोष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति । वैधर्म्य-

१ अवलोक्य. २ उभे नि०. ३ एव्व पं (नन्नु). ४ दाणिं (इदानीं).

(ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः शिष्यः ।)

शिष्यः—वेलोपलक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासादुपावृत्तेन काश्यपेन । प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या इति । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) हन्त प्रभातम् । तथा हि ।

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना-
माविष्कृतारुणपुरःसर एकतोऽर्कः ।
तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां
लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु ॥ २ ॥

अपि च ।

दृष्टान्तः 'दुष्योः' इत्यादिनैतदन्तेन शकुन्तलां प्रति शापाकथनच्छद्मनाभूताहरणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'कपटाश्रयं यद्वाक्यमभूताहरणं विदुः ।' इति । विष्कम्भलक्षणं पूर्वोक्तम् । अयमपि शुद्धविष्कम्भः केवलं प्राकृतेन कृतत्वात् । वेलोपलक्षणार्थं समयज्ञानार्थम् । 'वेला काले च जलधेस्तीरनीरविकारयोः ।' इति विश्वः । यातीति । ओषधीनां पतिश्चन्द्रः । अतिदुःसहमरणादिविपत्तिसहस्रविनाशका ओषधयस्तासां पतिरप्यस्तशिखरं यातीतीममर्थमभिद्योतयितुमेतत्पदव्यपदेशः । शिखरपदेनात्युच्चैःपतनायेति सूचितम् । अरुणोऽनूरुः पुरःसरो यस्य स तादृशोऽर्क एकतः पूर्वत आविष्कृतः प्रकटीभूतः । [पाठान्तरे—आविष्कृतोऽरुणः पुरःसरो येन ।] तेजोद्वयस्य चन्द्रसूर्यरूपस्य युगपदेकदा एकसमयोभयदर्शनेनैव नियमः कर्तुं शक्यते न तु क्रमिकदर्शनेनेति युगपदित्युक्तिः । व्यसनोदयाभ्यामस्तसमयोदयाभ्यां विपत्संपद्भ्यां च हेतुभ्याम् । लोको जनः । आत्मदशान्तरेषु स्वदशाविशेषेषु । अन्तरशब्दो विशेषवाची । नियम्यत इवेत्युत्प्रेक्षा । स्वस्वविपत्तिदशायां केनापि दुःखहर्षौ न कार्याविति भावः । अत्र पूर्वार्धे यः कश्चिदतिसमृद्धभृत्योऽपि नाशं यात्यन्यो यं कंचनासमर्थं सर्वदा स्वाश्रितमुदयन्नेव स्वयमुदयं गच्छतीति सत्पुरुषद्वयव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः । उत्तरार्धे च नियम्यत इति तत्सदाचरणे प्रयोगात्तेन तद्वस्तु (?) संबन्धसामर्थ्याद्बिम्बप्रतिबिम्बकल्पनरूपा निदर्शना व्यङ्ग्या । उत्प्रेक्षाया वाच्यत्वात् । अत्र प्रभातवर्णने प्रकृत उभयोरपि प्राकरणिकत्वादरुणपुरःसरत्वस्य समानतया तुल्ययोगितापि । तेजोद्वयस्य व्यसनोदयाभ्यामिति यथासंख्यमपि । हेतुश्च । कतोकतोइति द्वयद्वयेति छेकवृत्त्यनुप्रासौ । वसन्ततिलका वृत्तम् । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरेकपदोपादाननियमे सत्यप्यत्रौषधिपत्यर्कशब्दोद्देश्यत्वेऽपि सर्वनामवत्तेजोद्वयस्य प्रतिनिर्देशेऽपि तत्र तयोरिति तेजोरूपस्फुरणाज्जगत्स्थितिकारणस्य तेजोद्वयस्येदृशी गतिरन्यस्य किमु वक्तव्यमित्यर्थस्फुरणाच्च सहृदयानामर्थपो-

---

१ प्रभासात्प्रतिनिवृत्तेनोपाध्यायकाश्यपेन । तत्काश्यपेन । निर्गत्य, ०सात्प्रतिनिवृत्तेन कण्वेन. २ ०ष्टं विर्भावयति ० प्रभातप्राया रजनी. ३ ०ष्कृतारुण. ४ इवैष.

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुद्वती मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।
इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य
दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि ॥ ३ ॥

(प्रविश्यापटीक्षेपेण ।)

अनसूया—यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्यैतन्न विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमाचरितम् । (क)

शिष्यः—यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

(क) जइ वि णाम विसअपरम्मुहस्स जणस्स एदं ण विदिअं तह वि तेण रण्णा सउन्दलाए अणज्जं आअरिदं ।

येण चमत्कारमेवावहतीत्येतादृशस्थले न दोषावकाश इति ज्ञेयम् ॥ २ ॥ अन्तरिति । शशिनि चन्द्रेऽन्तर्हिते । ' अन्तर्धा व्यवधा ' इत्यमरः । यतः स शशयुक्तः कलङ्की अतस्तस्यान्तर्धानमुचितमिति भावः । या पूर्वं विकसितकुसुमा कमलोपहारकारिणी सैव तत्रापि या काचन न भवति । अपि तु पृथिवीहर्षकारिणी मे तापसस्य विषयादिविवेकशून्यस्य दृष्टिं न नन्दयति न हर्षयति । तत्रार्थो हेतुः । कीदृशी । संस्मरणीयादृश्या शोभा यस्याः सा । इष्टः प्रियस्तस्य प्रवासो देशान्तरस्थितिस्तेन जनितानि दुःखानि । अबलाजनस्येति सुदुःसहत्वेनोक्तम् । अन्यथा स्त्रीजनस्येत्येव ब्रूयात् । जनशब्देन जातिमात्रग्रहणम् । नूनं निश्चितम् । अतिमात्रमत्यर्थं सुदुःसहानि । अतिमात्रसुशब्दौ दुःसहत्वस्याप्यशक्यानुष्ठानं बोधयतः । अत्र पूर्वार्धे नायकेऽन्तर्हिते नायिका दृष्टिं न नन्दयतीति नायकयोर्व्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः । उत्तरार्धेन सामान्येन विशेष्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः । इष्टेति जनिजनेति मतिमात्रेति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । काव्यलिङ्गं च । वृत्तमनन्तरोक्तमेव । अथ च कौ पृथिव्यां मुद्वती हर्षयुक्ता सैव पूर्वं दृष्टा शकुन्तला शशिनीति दुष्यन्ते विषयनिगरणात्तद्वंशोद्भवत्वाद्वान्तर्हितेऽसंनिहिते इत्यादि पूर्वार्धे सर्वं योज्यम् । तेनास्या राजगृहं प्रति प्रस्थापनसूचकं तृतीयं पताकास्थानमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणमुक्तं मातृगुप्ताचार्यैः—' अर्थोपक्षेपणं यत्र गूढं सविनयं भवेत् । श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयं तन्मतं तथा ॥ ' इति ॥ ३ ॥ अपटीक्षेपेण प्रवेशः । ' नासूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो निर्गमोऽपि च ' इत्युक्तेः । अपटी जवनिका । ' अपटी काण्डपटीका प्रतिसीरा जवनिका तिरस्कारिणी । ' इति हलायुधः । यद्यप्येवमपि नाम विषयपराङ्मुखस्यापि जनस्याप्येतन्निवेदितमपि न विदितमेवेति योज्यम् । अपेरवधारणा-

---

१ पटीक्षे०, अपटा०. २ एवं णाम० स्सवि इमस्स जनस्स ण एदं ण, एवं वि णाम० ॰नस्स एदं ण विदितं जधा तेण. ३ इस्स वि.

अनसूया—प्रतिबुद्धापि किं करिष्यामि । न म उचितेष्वपि निजकरणीयेषु हस्तपादं प्रसरति । काम इदानीं सकामो भवतु येनासत्यसंधे जने शुद्धहृदया सखी पदं कारिता । अथवा दुर्वासःशाप एष विकारयति । अन्यथा कथं स राजर्षिस्तादृशानि मन्त्रयित्वैतावतः कालस्य लेखमात्रमपि न विसृजति । तदितोऽभिज्ञानमङ्गुलीयकं तस्य विसृजावः । दुःखशीले तपस्विजने कोऽभ्यर्थ्यताम् । ननु सखीगामी दोष इति व्यवसितापि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य दुष्यन्तपरिणीतामापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम् । इत्थंगतेऽस्माभिः किं करणीयम् । (क)

(प्रविश्य ।)

प्रियंवदा—(सहर्षम् ।) सखि त्वरस्व त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुकं निर्वर्तयितुम् । (ख)

(क) पडिबुद्धा वि किं करिस्सं । ण मे उइदेसु वि णिअकरणिज्जेसु हत्थपाआ पसरन्ति । कामो दाणिं सकामो होदु जेण असच्चसंधे जणे सुध्धहिअआ सही पदं कारिदा । अहवा दुव्वाससंसावो एसो विआरेदि । अण्णहा कहं सो राएसी तारिसाणि मन्तिअ एत्तिअस्स कालस्स लेहमेत्तं पि ण विसज्जेदि । तों इदो अहिण्णाणं अङ्गुलीअअं से विसज्जेम । दुक्खसीले तवस्सिजणे को अब्भत्थीअदु । णं सहीगामी दोसो त्ति व्यवसिदा वि ण पारेमि पवासपडिणिउत्तस्स तादकस्सवस्स दुस्सन्तपरिणीदं आवण्णसत्तं सउन्दलं णिवेदिदुं । इत्थंगदे अह्मेहिं किं करणिज्जं ।

(ख) सहि तुवर तुवर सउन्दलाए पत्थाणकोदुअं णिवत्तिदुं ।

र्थत्वात् । होमवेलानिवेदनार्थं गते शिष्येऽस्यास्तत्र संमार्जनादि कर्तुमार्यया एव प्रबोधकाल इति वदति । प्रतिबुद्धोत्थितापि । काम इदानीं सकामो भवतु । अयमर्थः । सर्वदा वक्रोऽनार्येष्वेव प्रवर्तत इति साभिलाषो भवतु । तस्याभिलाषः पूर्यतामिति । येन कामेनासत्यसंधेऽसत्यप्रतिज्ञे । 'संधा प्रतिज्ञा मर्यादा' इत्यमरः । जने शून्यहृदया सखी पदं स्थानं कारिता । शून्यहृदयपदं हेतुत्वेनोपात्तम् । अथवा दुर्वाससः कोप एष विकारयत्यन्यथा कारयति । 'वर्णासहर्षो अन्यथात्वपरिणामेषु' इति गणपाठात् । अन्यथा कथं स राजर्षिरिति साभिप्रायम् । तपस्विजने कोऽभ्यर्थ्यते । तत्र गन्तुमिति शेषः । व्यवसितापि जातव्यवसायापि । आपन्नसत्त्वां गुर्विणीम् । 'आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी ।' इत्यमरः । शकुन्तलां निवेदयितुं सखीगामी दोष इति निवेदयितुं न पारयामीति संबन्धः । अनेन देववाण्यास्या अन्तर्वत्नीत्वं श्रावयिष्यत इति

---

१ णं पहादा रअणी । ता सिग्घं सहणं परिच्चआमि । अहवा लहुलहु उत्थिदावि किं; ०देसु पहादकर. २ पिअसही सु०,सुण्णहि०;सही सउन्दला. ३ ससो, व्वासकोवो (कोपः) (सत्वरा ।) अहवा ण तस्स तावसिणो अवराहो (अपराधः) दु... कोवो एत्थ विप्पकरेदि, ०कोवो क्खु एसो पहवदि. ४ (विचिन्त्य ।) ता. ५ दुस्सीले. ६ णु क्खु कर.

अनसूया—सखी कथमेतत् । (क)

प्रियंवदा—शृणु । इदानीं सुखशयितपृच्छिका शकुन्तलासकाशं गतास्मि । (ख)

अनसूया—ततस्ततः । (ग)

प्रियंवदा—यावदेनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य तातकाश्यपेनैवमभिनन्दितम् । दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहुतिः पतिता । वत्से सुशिष्यपरिदत्ता विद्येवाशोचनीयासि संवृत्ता । अद्यैव ऋषिरक्षितां त्वां भर्तुः सकाशं विसर्जयामीति । (घ)

अनसूया—अथ केन सूचितस्तातकाश्यपस्य वृत्तान्तः ।

प्रियंवदा—अग्निशरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना छन्दोमय्या वाण्या । (च)

(क) सहि कहं एदं ।

(ख) सुणाहि । दाणिं सुहसइदपुच्छिआ सउन्दलासआसं गदह्मि ।

(ग) तदो तदो ।

(घ) जावें एणं लज्जावणदमुँहिं परिस्सजिअ तादकस्सवेण एव्वं अहिणन्दिदं । दिट्ठिआ धूमाउलिददिट्ठिणो वि जअमाणस्स पावए एव्व आहुदी पडिदा । वच्छे सुसिस्सपरिदिण्णा विज्जा विअ असोअणिज्जासि संवुत्ता । अज्ज एव्व इसिरँक्खिदं तुमं भत्तुणो सआसं विसज्जेमित्ति ।

(ङ) अह केण सूइदो तादकस्सवस्स वुँत्तन्तो ।

(च) अग्गिसरणं पविट्ठस्स सरीरं विणा छन्दोमईए वाँणिआए ।

सूचितम् । प्रस्थाने गमनसमये कौतुकं पारम्पर्यागतमङ्गलं निर्वर्तयितुं संपादयितुम् । 'कौतुकं नर्मणीच्छायामुत्सवे कुतुके मुदि । पारम्पर्यागतख्यातमङ्गलोद्वाहसूत्रयोः ॥' इति हैमः । सुखशयनपृच्छिका प्रातर्गत्वा रात्रौ तव सुखशयनं जातमिति या पृच्छति सा सुखशयनपृच्छिकेत्युच्यते । तेन प्रातः सुखशयनं प्रष्टुं गतास्मीत्यर्थः । पावक एवाहुतिः पतिता । अनेन दृष्टान्तेन स्वस्य कृतकृत्यता ध्वनिता । ममायासं विनैव वाञ्छितस्थले संबन्धो जात इत्यर्थः । वत्से सुशिष्यपरिदत्ता विद्येवाशोचनीयासि संवृत्ता । अनेन तस्याः कृतकृत्यता ध्वनिता । विसर्जयामीति 'वर्तमानसामीप्ये—' इति लट् । अथ केन सूचितः कथितस्तातकाश्यपस्य वृत्तान्तः । अग्निशरणमग्निहोत्रगृहम् । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । प्रविष्टस्य शरीरं विनाशरीरिण्या छन्दोमय्या वाण्या सूचित इत्यर्थः । संस्कृतमाश्रित्येति । अत्र चाशरीरिणीवाण्यनुवाद एव

---

१ शयन, सुखसुप्तिकाप्रच्छननिमित्तम्. २ ह्मि. ३ मुहं णअं (वदनां). ४ इसि-परिग्गहिदं. ५ अभ वु०. ६ वाआए (वाचा).

अनसूया—(सविस्मयम् ।) कथमिव । (क)

प्रियंवदा—(संस्कृतमाश्रित्य ।)

दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।
अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव ॥ ४ ॥

अनसूया—(प्रियंवदामाश्लिष्य ।) सखि प्रियं मे । किं त्वद्यैव शकुन्तला नीयत इत्युत्कण्ठासाधारणं परितोषमनुभवामि । (ख)

प्रियंवदा—सखि आवां तावदुत्कण्ठां विनोदयिष्यावः । सा तपस्विनी निर्वृता भवतु । (ग)

अनसूया—तेन ह्येतस्मिंश्चूतशाखावलम्बिते नालिकेरसमुद्गक एतन्निमित्तमेव कालान्तरक्षमा निक्षिप्ता मया केसरमालिका । तदिमां हस्तसंनिहितां कुरु । यावदहमपि तस्यै मृगरोचनां तीर्थमृत्तिकां दूर्वाकिसलयानीति मङ्गलसमालम्भनानि विरचयामि । (घ)

(क) केहं[1] विअ ।

(ख) सहि पिअं मे[2] । किंदु अज्ज एव्व सउन्दला णीअदित्ति उक्कण्ठासाहारणं परितोसं अणुहोमि ।

(ग) सहि वअं दाव उक्कण्ठं विणोदइस्सामो । सा तवस्सिणी णिव्वुदा होदु ।

(घ) तेण हि एदस्सिं चूदसाहावलम्बिदे णारिएरसमुग्गए एतण्णिमित्तं एव्व कालन्तरक्खमा णिक्खित्ता मए केसरमालिआ । ता इमं हत्थसण्णिहिदं करेहि । जाव अहंपि से मि[3]अलोअणं तित्थमित्तिअं दुव्वाकिसलआणित्ति मङ्गलसमालम्भणाणि विरएमि ।

कारणम् । यथास्थितस्यैवानुवादः । स च संस्कृतमन्तरेण न संभवतीति संस्कृताश्रयणम् । दुष्यन्तेनेति । नामानुकीर्तनेन सोमवंशोद्भवत्वेन किमप्याभिजात्यमौदार्यधैर्यविनयादिगुणसंपन्नत्वं च व्यज्यते । भुवः भूतय ऐश्वर्यायेति । अनेन तस्य भाविचक्रवर्तित्वं ध्वन्यते । आहितं निषिक्तं तेजो दधानाम् । तेज इति विषयनिगरणेनातिशयोक्तिः । तेन तेजस्त्रयरूपत्वं गर्भस्य ध्वनितम् । तनयामेवेहि जानीहि । अग्निगर्भां शमीमिवेति सहजपूतत्वं ध्वनितम् । उपमानुप्रासौ ॥ ४ ॥ अनेन मार्गलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—‘ भूतार्थवचनं चैष मार्ग इत्यभिधीयते । ’ इति । अशरीरिण्या वाचा सत्यार्थकथनात्प्राप्त्याशानुगमत्वम् । प्रियं मे । तेनोत्कण्ठा परितोषश्च । उभयमप्यनुभवामीत्यर्थः । वयं तावदुत्कण्ठां विनोदयिष्यामः । सा तपस्विन्यनुकम्पार्हा निर्वृता सुखिता भवतु । ‘ तपस्वी चानुकम्पार्हः ’ इत्यमरः । समुद्गके संपुटके । केसरमालिका बकुलमाला । तदिमां हस्तसंनिहितां कुरु गृहाणेत्यर्थः । यावदहमपि तस्यै

---

१ कहंहि (कथय). २ मे पिअं मे. ३ गोरोअणं.

प्रियंवदा—तथा क्रियताम् । (क)

(अनसूया निष्क्रान्ता । प्रियंवदा नाट्येन सुमनसो गृह्णाति ।)

(नेपथ्ये ।)

गौतमि आदिश्यन्तां शार्ङ्गरवमिश्राः शकुन्तलानयनाय ।

प्रियंवदा—(कर्णं दत्त्वा ।) अनसूये त्वरस्व त्वरस्व । एते खलु हस्तिनापुरगामिन ऋषयः शब्दाय्यन्ते । (ख)

(प्रविश्य समालम्भनहस्ता ।)

अनसूया—सखि एहि । गच्छावः । (ग)

(इति परिक्रामतः ।)

प्रियंवदा—(विलोक्य ।) एषा सूर्योदय एव शिखामज्जिता प्रतीष्टनीवारहस्ताभिः स्वस्तिवाचनिकाभिस्तापसीभिरभिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पाव एनाम् । (घ)

(इत्युपसर्पतः ।)

(ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापारा आसनस्था शकुन्तला ।)

तापसीनामन्यतमा—(शकुन्तलां प्रति ।) जाते भर्तुर्बहुमानसूचकं महादेवीशब्दं लभस्व । (ङ)

(क) तह करीअदु ।

(ख) अनसूए तुवर तुवर । एदे क्खु हत्थिणाउरगामिणो इसीओ सद्दावीअन्ति ।

(ग) सहि एहि । गच्छह्म ।

(घ) एसा सुज्जोदए एव्व सिहामज्जिदा पडिच्छिदणीवारहत्थाहिं सोत्थिवाअणिकाहिं तावसीहिं अहिणन्दीअमाणा सउन्दला चिट्ठइ । उवसप्पह्म णं ।

(ङ) जादे भत्तुणो बहुमाणसूअअं महादेईसद्दं लहेहि ।

तदर्थम् । ' तादर्थ्ये ङिव ' इति विकल्पेन षष्ठीविधानात् । मृगरोचनां गोरोचनाम् । ' मृगः पशौ कुरङ्गे च ' इति विश्वः । तीर्थमृत्तिकां दूर्वाकिसलयानि दूर्वाङ्कुरा इत्येतद्रूपाणि मङ्गलसमालम्भनानि मङ्गलालंकरणानि विरचयाम्येकत्र करोमीत्यर्थः । ' समालम्भनमालेपे तिलकेऽलंकृतावपि । ' इति यादवप्रकाशः । शिखामज्जिता मज्जनं स्नानं कारिता । अभ्यङ्गस्नानं कारितेति यावत् । प्रतीष्टा गृहीता नीवारा यैरेवंभूता हस्ता यासां ताभिः । शून्यहस्तानामागमनमनुचितमिति नीवारेत्याद्युक्तिः । स्वस्तिवाचनिकाभिः पारम्पर्येण स्वस्तिवाचनाधिकारिणीभिस्तापसीभिस्तपस्विसुवासिनीभिराशीर्भिः अभिनन्द्यमानानुगृह्यमाणा । जाते पुत्रि ।

द्वितीया—वत्से वीरप्रसविनी भव । (क)

तृतीया—वत्से भर्तुर्बहुमता भव । (ख)

(इत्याशिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं निष्क्रान्ताः ।)

सख्यौ—(उपसृत्य ।) सखि सुखमज्जनं ते भवतु । (ग)

शकुन्तला—स्वागतं मे सख्योः । इतो निषीदतम् । (घ)

उभे—(मङ्गलपात्राण्यादाय । उपविश्य ।) हला सज्जा भव । यावत्ते मङ्गलसमालम्भनं विरचयावः । (ङ)

शकुन्तला—इदमपि बहु मन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सखीमण्डनं भविष्यति । (इति बाष्पं विसृजति ।) (च)

उभे—सखि उचितं न ते मङ्गलकाले रोदितुम् । (इत्यश्रूणि प्रमृज्य नाट्येन प्रसाधयतः ।) (छ)

प्रियंवदा—आभरणोचितं रूपमाश्रमसुलभैः प्रसाधनैर्विप्रकार्यते । (ज)

(प्रविश्योपायनहस्तावृषिकुमारकौ ।)

उभौ—इदमलंकरणम् । अलंक्रियतामत्रभवती ।

(सर्वा विलोक्य विस्मिताः ।)

गौतमी—वत्स नारद कुत एतत् । (झ)

प्रथमः—तातकाश्यपप्रभावात् ।

(क) वच्छे वीरप्पसविणी होहि । (ख) वच्छे भत्तुणो बहुमदा होहि ।
(ग) सहि सुहमज्जणं दे होदु । (घ) साअदं मे सहीणं । इदो णिसीदह ।
(ङ) हला सज्जा होहि । जाव दे मङ्गलसमालम्भणं विरएम ।
(च) इदं पि बहु मन्तव्वं । दुल्लहं दाणिं मे सहीमण्डणं भविस्सदि ।
(छ) सहि उइअं ण दे मङ्गलकाले रोइदुं ।
(ज) आहरणोइदं रूपं अस्समसुलहेहिं पसाहणेहिं विप्पआरीअदि ।
(झ) वच्छ णारअ कुदो एदं ।

[वीरं प्रसूते इति] वीरप्रसविनी । [गौतमीं वर्जयित्वा] गौतमीवर्जम् । सुखमज्जनं सुस्नानं ते भवतु । उचितं न ते मङ्गलकाले रोदितुम् । अनेन भविष्यद्वियोगः सूचितः । अश्रूणि प्रमृज्येति त्रिपताकानामिकया नेत्रदेशगतया । त्रिपताकलक्षणमुक्तं प्राक् (२९ पृष्ठे) । आभरणोचितं रूपमाश्रमसुलभैः प्रसाधनैर्विप्रकार्यते । विकृतं क्रियत इत्यर्थः । आभरणोचितमित्यनेन सूचितमाभरणम् । तद्द्वारा तदानयनकर्तॄणामपि सूचनमार्थम् । इत्यृषिकुमारयोः प्रवेशः । विस्मिता इति । अकस्मादलंकारदर्शनेन तेषां चा-

१ विहरन्ति, विकिरति. २ दाव, दाव पुणो. ३ नि[illegible]. ४ हा[illegible].

गौतमी—किं मानसी सिद्धिः । (क)

द्वितीयः—न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ताः शकुन्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरतेति । तत इदानीं

क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
निष्ठ्यूतश्चरणोपभोगसुलभो लाक्षारसः केनचित् ।
अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितै-
र्दत्तान्याभरणानि तत्किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभिः ॥ ५ ॥

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य ।) हला अनयाभ्युपपत्त्या सूचिता ते भर्तुर्गेहेऽनुभवितव्या राजलक्ष्मीः । (ख)

(शकुन्तला व्रीडां रूपयति ।)

(क) किं माणसी सिद्धी । (ख) हला इमाए अब्भुववत्तीए सूइआ दे भत्तुणो गेहे अणुहोदव्वा राअलच्छिं ।

तिरमणीयत्वदर्शनेन न खल्विति पूर्वस्योत्तररूपं भिन्नं वाक्यम् । क्षौममिति । केनचित्तरुणेन्दुवत्पाण्डु श्वेतम् । मङ्गलकर्मणि साधु मङ्गल्यम् । अनुपहतदशं गोरोचनाचित्रितपर्यन्तं युगलं चेत्यर्थः । अत एवाग्रे ' परिधेहि संपदं खोमजुअलं ' इति । क्षौमं दुकूलमाविष्कृतं दत्तम् । केनचित्तरुणेत्यनुषज्यते । चरण उपभोगो रञ्जनादिस्तत्र सुलभो योग्यः । अनेन विशेषणेनानेकप्रयत्नजनितचरणालेपनयोग्यतायत्नसिद्धेति ध्वनितम् । लाक्षारसोऽलक्तकद्रवो निष्ठ्यूतो दत्तः । पूर्वोक्तरीत्यात्राप्यश्लीलपरिहारः । अन्येभ्यो वृक्षेभ्यः किसलयोद्भेदा उद्भिद्यमानपल्लवाः लक्षणया रक्ततरत्वकोमलत्वादि व्यङ्ग्यम् । तत्प्रतिद्वन्द्विभिस्तत्प्रतिस्पर्धिभिः । तादृशैरिति यावत् । पर्वभागं मर्यादीकृत्योत्थितैर्वनदेवताकरतलैराभरणानि दत्तानीत्यन्वयः । अत्र वनदेवताकरतलदत्ताभरणेन तस्या आजन्मावैधव्यसौभाग्ये आभरणानामनर्घत्वादि च व्यज्यते । तत्किसलयेति विशेषणावकाशदानाय तलग्रहणम् । आपर्वेति विशेषणेन वनदेवतानामदृश्यत्वं सूचयता करतलभागस्यैव दृश्यत्वं वदता तासामेव करणत्वमस्तु किं तद्धस्ततलैरिति शङ्का निरस्ता । स्वभावोक्तिपर्यवसितेन तत्किसलयेति तद्विशेषणेन तेषूद्भेदयोग्यता ध्वनिता । उपमयोः संसृष्टिः । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । अर्थावृत्तिर्हेतुश्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । ' अन्यैस्तैः ' इति पठित्वा कर्तृप्रक्रमभङ्गः परिहर्तव्यः ॥ ५ ॥ अनयाभ्युपपत्त्यानुग्रहेण । ' प्रविश्योपायनहस्तौ ' इत्यादिनैतदन्तेनोदाहरणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—' यत्तु सातिशयं वाक्यं तदुदाहरणं स्मृतम् ' इति । वृक्षाणां चेतनवद्वनदेवताहस्तैरलंकारदानवचनात्सातिशयत्व-

---

१ चरणोपरागसुभगः. २ मूल. ३ नः ४ [illegible]
५ [illegible]नि. [illegible] (पार) [illegible]भिः.

प्रथमः—गौतम एह्येहि । अभिषेकोत्तीर्णायै काश्यपाय वनस्पतिसेवां निवेदयावः ।

द्वितीयः—तथा ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

सख्यौ—अये अनुपयुक्तभूषणोऽयं जनः । चित्रकर्मपरिचयेनाङ्गेषु त आभरणविनियोगं कुर्वः । (क)

शकुन्तला—जाने वां नैपुणम् । (ख)

(उभे नाट्येनालंकुरुतः ।)

(ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः ।)

काश्यपः—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥ ६ ॥

(इति परिक्रामति ।)

(क) अए अणुवजुत्तभूसणो अअं जणो । चित्तकम्मपरिअएण अङ्गेसु दे आहरणविणिओअं करेम्ह । (ख) जाणे वो णेउणं ।

प्राप्त्याशानुगमत्वं प्रकटमेव । अनुपयुक्तभूषणोऽधृतालंकारोऽयं जनः । नाट्येनेति कर्तरीमुखेनालक्तकेन पादरञ्जनम् । हंसास्येन च्युतसंदंशेनोर्मिकापरिधापनम् । एवमन्यदप्यनुसंधेयम् । कर्तरीमुखलक्षणं यथा—'अश्लिष्टा मध्यमा पृष्ठे संस्थिता तर्जनी यदा । त्रिपताकस्य हस्तस्य तदा स्यात्कर्तरीमुखः ॥ अलक्तकादिना पादरञ्जने' इति । यास्यतीति । अद्याधुना शकुन्तला यास्यति न तु याता नापि याति अपि तु यास्यतीति मनसि कृतमात्र एवेति भावः । इति कृत्वा हृदयमुत्कण्ठया संस्पृष्टम् । समातिशयो द्योत्यते । अत्रोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यप्रक्रम इन्द्रियाणां स्वविषयाग्राहकत्वं च हृदयपदोपादानमन्तरेण न स्फुरतीति तत्पदोपादानम् । तेन नार्थपौनरुक्त्यम् । स्तम्भिता या बाष्पस्य वृत्तिः प्रवृत्तिः । आरम्भ इति यावत् । तया कलुषः स्वरभङ्गवान्कण्ठः । स्तम्भितत्वे कारणं पुरुषगतधैर्यम् । तेन निर्हेतुत्वं न शङ्क्यम् । हेत्वलंकारस्य गम्यत्वम् । प्रवृत्तस्य स्तम्भयितुमशक्यत्वाद्वृत्तिपदोपादानम् । एतेन स्फुटं वाचोऽप्रवृत्तिर्ध्वनिता । दर्शनं तत्तदिन्द्रियजं ज्ञानम् । चिन्तया जडं स्वस्वविषयाग्राहकम् । मनसश्चिन्तया ग्रस्तत्वात्तेन विना तदग्राहकत्वं तेषाम् । मम तावदादावेवेदृशमनिर्वचनीयमिदमनुभूयमानं स्नेहात्प्रीतिभावाद्वैक्लव्यं वि-

---

१ हारीतः. २ कावतीर्णाय, अभिषेकार्थं मालिनीमवतीर्णाय. ३ अनसूया. ४ कण्वतातमि०. ५ [illegible], अन्तरा [illegible] ०दितं [illegible]. ६ ईदृशमपि. ७ ईदृशमहो. ६ न. ७ अणणुभूद.

सख्यौ—हला शकुन्तले अवसितमण्डनासि । परिधत्स्व सांप्रतं क्षौमयुगलम् । (क)

(शकुन्तलोत्थाय परिधत्ते ।)

गौतमी—जाते एष त आनन्दपरिवाहिना चक्षुषा परिष्वजमान इव गुरुरुपस्थितः । आचारं तावत्प्रतिपद्यस्व । (ख)

शकुन्तला—(सव्रीडम् ।) तात वन्दे । (ग)

काश्यपः—वत्से ।

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।
सुतं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ ७ ॥

गौतमी—भगवन् वरः खल्वेषः । नाशीः । (घ)

काश्यपः—वत्से इतः सद्यो हुतानग्नीन्प्रदक्षिणीकुरुष्व ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

काश्यपः—(ऋक्छन्दसाशास्ते ।)

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः
समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

(क) हला सउन्दले अवसिदमण्डणासि । परिधेहि संपदं खोमजुअलं ।

(ख) जादे एसो दे आणन्दपरिवाहिणा चक्खुणा परिस्सजन्तो विअ गुरू उवट्ठिदो । आआरं दाव पडिवज्जस्स । (ग) ताद वन्दामि ।

(घ) भअवं वरो क्खु एसो । ण आसिसा ।

हुलता । कीदृशो मम । अरण्यौकसो वनवासिनः । अनेन तद्योग्यताप्यसंभावनीयेति व्यज्यते । गृहिणो गृहनिवासिनः । तद्दुःखाभिज्ञा इति भावः । नवैः प्रथमोत्पन्नैः । द्वितीयवारादौ पूर्वानुभूतत्वान्न तथा दुःखमिति भावः । गृहिणः इति व्यतिरेकः । वृत्त्यनुप्रासच्छेकानुप्रासौ । इतिशब्दोपादानाद्धेतुरपि । अनन्तरोक्तमेव वृत्तम् । 'दृष्टिर्जडा चिन्तया' इति पठित्वोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यप्रक्रमभङ्गः परिहर्तव्यः । 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिदर्शने' इति कोशादर्थः स एव । 'कथं न तनया—' इति पाठे काक्वा योज्यम् ॥ ६ ॥ अवसितमण्डना समाप्तभूषणासि । परिष्वजन्निवेत्युत्प्रेक्षा । गुरुः कण्व उपस्थितः प्राप्तः । आचारमभ्युत्थानवन्दनादिकं प्रतिपद्यस्व । **ययातेरिति** । अनेन क्रमलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । 'तत्त्वोपलब्धिरिष्टस्य क्रम इत्यभिधीयते ।' इति । आशीर्वादव्याजेन, तस्य वरत्वेन च कथनादाशीर्लक्षणो नाट्यालंकारोऽपि । 'आशीरिष्टजनाशंसा' इति तल्लक्षणात् ॥ ७ ॥ ऋक्छन्दस्तेन ऋक्छन्दोग्रथितेन वाक्येनेति यावत् । **अमी इति** । अमी पु-

---

१ नाट्येन परि० लतागृहनिर्गमन ... पुनः आवर्ज्योपविष्टा । २ काश्यप उपसर्पति ।. ३ हुताग्नीन्. ४ वत्से.

अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धै-
वैतानास्त्वां वह्नयः पावयन्तु ॥ ८ ॥

प्रतिष्ठस्वेदानीम् । (सदृष्टिक्षेपम् ।) क्व ते शार्ङ्गरवमिश्राः ।

(प्रविश्य ।)

शिष्याः—भगवन् इमे स्मः ।

काश्यपः—भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

शार्ङ्गरवः—इत इतो भवती ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

काश्यपः—भो भोः संनिहितास्तपोवनतरवः ।

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ ९ ॥

(कोकिलरवं सूचयित्वा ।)

रतः परिदृश्यमानाः । क्लृप्तधिष्ण्याः क्लृप्तस्थानाः । 'धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ' इत्यमरः । अनेन त्रित्वमुक्तम् । समिद्वन्तः ससमिधः । पदसंज्ञाया जश्त्वम् । प्रान्तसंस्तीर्णेति च विशेषणद्वयेन सद्यउद्गततत्वेन प्रकाशमानत्वाच्छुभसूचकत्वं ध्वन्यते । अपघ्नन्तो नाशयन्तः । वैताना यज्ञसंबन्धिनः । परिकरालंकारः ॥ ८ ॥
तपोवनतरव इत्यस्य श्लोकेन संबन्धः । **पातुमिति** । न विद्यते पीतं पानमेषां तेऽपीताः । अर्शआदित्वादच् । तथा च महाभाष्ये—'अकारो मत्वर्थीयः । विभक्तमेषामस्तीति विभक्ताः पीतमेषामस्तीति पीताः ।' इति । तत्र लोपशब्दार्थमाह कैयटः—'गम्यमानस्याप्रयोग एव लोपोऽभिमतः । विभक्ता भ्रातर इत्यत्र धनस्य यद्विभक्तत्वं तद्भ्रातृषूपचर्यते । पीतोदका गाव इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोष्वारोप्यते ।' इति । तदभिप्रायेणैव पूर्वव्याख्या । युष्मास्वपीतेषु सा जलं पातुं न व्यवस्यतीत्येतावत्युच्यमाने पूर्वकालतायाः प्राप्तत्वात्प्रथममिति पदमनर्थकमिति चेन्न । तदायमर्थः संपन्नः । यदा यदास्या जलपानव्यवसायस्तदा तदा युष्मास्वपीतेषु नेति । अयं चार्थो नाभिप्रेतः । ततः प्रथममिति पानक्रियाविशेषणम् । तेन युष्मास्वपीतेषु प्रथमं जलं पातुं न व्यवस्यति भवत्सूदकव्यतिरेकेण प्रथमं जलपानं न करोतीत्यर्थः । व्यवस्यतीति वर्तमानप्रत्ययेनाधुनाप्येतदवस्थाया अपि तन्निर्वाह इति ध्वन्यते । एवमाग्रिमवर्तमानप्रत्यययोरपि व्यञ्जकत्वं बोद्धव्यम् । प्रियमण्डनापीत्यनेन ग्रहणयोग्यता सूचि-

---

१ पालयन्तु. २ अस्मात्प्राक्—शकुन्तला प्रदक्षिणं करोति. ३ [illegible]
४ व्वसिकेपु. ५ आदौ. ६ प्रवृत्ति.

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः ।
परभृताविरुतं कलं यथा प्रतिवचनीकृतमेभिरीदृशम् ॥ १० ॥

(आकाशे ।)

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-
श्छायाद्रुमैर्नियमितार्कमयूखतापः ।
भूयात्कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः
शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः ॥ ११ ॥

ता । भवतां पल्लवमवतंसादि कर्तुं स्नेहेन नादत्ते । वो युष्माकमाद्ये प्रथमे कुसुमप्रसूतिसमये पुष्पोत्पत्तिकाले यस्या उत्सवो भवति । फलसमयजो हर्षातिशयो वक्तुमेव न शक्यत इत्याशयः । सेयं प्रत्यक्षपरिदृश्यमाना शकुन्तला पतिगृहं याति । सर्वैः । संभूयेत्यर्थः । अनुज्ञायताम् । प्रत्येकानुज्ञादाने कालविलम्बो भविष्यतीत्याशयः । पतिगृहमित्यनेनानुज्ञानस्योचितसमयत्वं ध्वनितम् । चेतनव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः । वृत्तिश्रुतिच्छेकानुप्रासाः । हेतुश्च । वृत्तमनन्तरोक्तम् ॥ ९ ॥ कोकिलारवं सूचयित्वेति नेपथ्यगतनटत्वेन । ते हि सुशिक्षिताः सर्वं शकुन्तशब्दं कुर्वन्ति । **अनुमतेति** । इयं शकुन्तला वनवासबन्धुभिरिति रूपकम् । तरुभिरनुमतगमना यथा कलं परभृतविरुतं कोकिलकूजितं तरुभिरीदृशं प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानं प्रतिवचनीकृतम् । विरुतस्य प्रतिवचनेन रूपेण प्रतिरूपयोगात्परिणामः । एवं पूर्वत्रापि । अनुप्रासश्च । अपरवक्त्रं वृत्तम् ॥ १० ॥ **रम्यान्तर इति** । कमलिनीभिर्हरितैः श्यामलैरिति तद्गुणालंकारः । अनेन कमलिनीव्याप्तत्वं ध्वन्यते । कमलिनीशब्देन कमलसंयोगोऽपि । अत एव न बिसिन्यादिपदप्रयोगः । एतादृशैः सरोभी रम्याण्यन्तराणि मध्यानि यस्य सः । एतेन कोमलाङ्ग्यास्तन्व्याः कदाचनादृष्टशरणस्तृषादिपीडाभावो ध्वन्यते । सरोभिरिति बहुवचनेन प्रतिपदं सरसः सत्त्वं सूचितम् । छायाप्रधाना द्रुमास्तैः । तरुमात्रेणार्कतापनिरासः कर्तुं न शक्यत इति छायाप्रधानत्वविशेषणं बहुवचनमपि । तेन विश्रान्तिस्थलसत्त्वं व्यज्यते । विशेषणप्रक्रमभङ्गश्च निरस्तः । नियमितो निषिद्धोऽर्कस्य मयूखा दीप्तयस्तासां तापो यत्र सः । अत्रार्कस्य दीप्त्याविनाभावेऽपि पुनर्दीप्तिग्रहणेन मध्याह्नस्था दीप्तिर्लक्ष्यते । तापाधिक्यं फलम् । 'अर्कमरीचितापः' इति पाठे 'उष्णमरीचिः' इति पठनीयम् । अनेन पूर्वव्यङ्ग्यसहकृतो गमने दुःखभावो व्यज्यते । कुशेशयस्याम्बुजस्य रजोवन्मृदू रेणुर्यत्र सः । अनेन चरणानुपघातो व्यज्यते । शान्तो मन्दोऽनुकूलः पवनो यत्र सः । अत एव शिवः शुभः पन्था अस्या भूयात् । अत्रैकश्चकारो विशेषणानां समुच्चये द्वितीयस्त्वनुपपन्नः । शिवश्चेत्यस्य समुच्चये भविष्यतीति चेत्तर्हि पूर्वविशेषणचतुष्टयेपि चकार उपदातव्यः स्यान्न चोपात्तः । तेनायमर्थः । शान्तानुकूलश्चासौ पवनश्च स [illegible] पन्थाश्च शिवो माङ्गल्य-

---

१ यतः. २ रात्मनः. ३ नेपथ्ये. ४ मरीचि.

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति ।)

गौतमी—जाते ज्ञातिजनस्निग्धाभिरनुज्ञातगमनासि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भगवतीः । (क)

शकुन्तला—(सप्रणामं परिक्रम्य । जनान्तिकम् ।) हला प्रियंवदे आर्यपुत्रदर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तेते । (ख)

प्रियंवदा—न केवलं तपोवनविरहकातरा सख्येव । त्वयोपस्थितवियोगस्य तपोवनस्यापि तावत्समवस्था दृश्यते । (ग)

उद्गलितदर्भकवला मृग्यः परित्यक्तनर्तना मयूराः ।
अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः ॥ १२ ॥

(क) जादे णादिजणसिणिद्धाहिं अणुण्णादगमणासि तवोवणदेवदाहिं । पणम भअवदीणं ।

(ख) हला पिअंवदे अज्जउत्तदंसणुस्सुआए वि अस्समपदं परिच्चअन्तीए दुक्खेण मे चलणा पुरदो पवट्टन्ति ।

(ग) ण केवलं तवोवणविरहकादरा सही एव्व । तुए उवट्ठिदविओअस्स तवोवणस्स वि दाव समवत्था दीसइ ।

उग्गलिअदब्भकवला मिआ परिच्चत्तणच्चणा मोरा ।
ओसारिअपण्डुपत्ता मुअन्ति अस्सू विअ लदाओ ॥

रूपः सुखप्रदश्च । अर्शआदित्वादच् । भूयादिति । 'शिवं मोक्षे सुखे भद्रे' इति विश्वः । वायुमार्गयोरुभयोः प्राकरणिकत्वात्तुल्ययोगिता । विशेषणत्रयमत्रापि योज्यम् । अत एव शान्त्येत्यादिपदं समस्तं कृतम् । तत्राद्यविशेषणद्वयेन सौगन्ध्यं शीतलत्वं चोक्तम् । शान्तेति मन्दत्वम् । अनुकूलेति शकुनसूचकम् । कुशेशयेत्यनेन वायौ पारुष्यमुक्तम् । तेन किंचिदशकुनसूचकत्वम् । योग्येन वायुना योग्यस्य पथः संबन्धद्योतनात्समालंकारो व्यङ्ग्यः । परस्परोपकरणादन्योन्यालंकारोऽपि । वृत्तिश्रुत्यनुप्रासौ । उपमाहेतुपरिकरालंकाराः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ११ ॥ जाते ज्ञातिजनवत्स्निग्धाभिः । दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तेते । अनेन वधूनां नाभिगृहत्यागे दुःखातिशयो व्यज्यते । त्वयोपस्थितवियोगस्य संप्राप्तविरहस्यापि । न तु भूतवियोगस्य । न च भवद्वियोगस्येत्यपेरर्थः । तपोवनस्याचेतनस्यापि । समवस्था दृश्यते । अवस्थामेव गाथिकया कथयति—उग्गलिएति । उद्गलिताश्चर्विता अपि मुखाद्बहिर्निर्गमिता इत्यर्थः । णिच्चा दुःखातिशयो ध्वन्यते । उभयोस्तिर्यक्त्वेऽपि

१ णं (नहु) अज्ज०. २ अवत्थं पेक्ख दाव, समवत्थं पेक्ख.

शकुन्तला—(स्मृत्वा ।) तात लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये । (क)

काश्यपः—अवैमि ते तस्यां सोदर्यास्नेहम् । इयं तावद्दक्षिणेन ।

शकुन्तला—(उपेत्य लतामालिङ्गय ।) वनज्योत्स्ने चूतसंगतापि मां प्रत्यालिङ्गेतोगताभिः शाखाबाहाभिः । अद्यप्रभृति दूरपरिवर्तिनी ते खलु भविष्यामि । (ख)

काश्यपः—

संकल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे
भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् ।
चूतेन संश्रितवती नवमालिकेय-
मस्यामहं त्वयि च संप्रति वीतचिन्तः ॥ १३ ॥

इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व ।

(क) ताद लताबहिणिअं वणजोसिणिं दाव आमन्तइस्सं ।

(ख) वणजोसिणि चूदसंगता वि मं पच्चालिङ्ग इदोगदाहिं साहाबाहाहिं । अज्जप्पहुदि दूरपरिवत्तिणी दे खु भविस्सं ।

सहवासिनाभ्यासात्तथोक्तम् । अनेन वध्वाः प्रतिगृहगमने पितृकुलजनस्य दुःखातिशयो व्यज्यते । बन्धुव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः उत्प्रेक्षानुप्रासश्च ॥ १२ ॥ लताभगिनीमिति परिणामालंकारः । वनज्योत्स्ने इत्याद्येकदेशविवर्ति रूपकम् । चूतसंगतापीत्यत्र भर्तुः स्नेहादप्यधिकः सोदर्यस्नेह इत्यपिना ध्वन्यते । अद्यप्रभृति दूरमत्यर्थं परिवर्तनं व्याघुट्य गमनं यस्याः सा तादृशी भविष्यामि । संकल्पितमिति । मया तपोनिधिना सदा तवार्थे त्वत्प्रयोजननिमित्तम् । प्रयोजनं च योग्यसमागम एव । प्रथममेव संकल्पितं मनसाभीप्सितं त्वं सुकृतैः पुण्यैर्मत्कृतैः स्वयं पूर्वजन्मोपार्जितैर्वात्मसदृशमभिजनगुणैः सौन्दर्येण च वयसा च । केवलं त्वद्भरणान्नापि तु त्रिभुवनभरणाद्भर्तारं गता प्राप्तासि । योग्यसमागमश्चिन्तितोऽपि पुण्यातिशयादेव भवतीति भावः । इयं पुरतो दृश्यमाना सुष्ठु कृतैः करणैर्निकटरोपणैरालवालादिपूरणैर्नवमालिका चूतेन सह संश्रितवती । अत्र नायकव्यवहारारोपात्समासोक्तिः । उभयोः प्राकरणिकत्वात्तुल्ययोगिता च । अत एवाह—संप्रत्यस्यां त्वयि वीतचिन्तो विशेषेण गतचिन्तः । योग्येन योग्यसमागमात्समालंकारः । परस्परोपकरणादन्योन्यालंकारो व्यङ्गयः । हेत्वनुप्रासौ । वृत्तमनन्तरोक्तम् । शकुन्तलापरिगृहीता सेति तस्याः संतोषोत्पादनार्थमस्यामिति पूर्वनिर्देशः । तेन क्रमप्रक्रमभङ्गः परिहृतो भवति । 'त्वय्यत्र चाहमिति संप्रति' इति पठित्वा वा परिहर्तव्यः । अस्मिन्पाठे

---

१ सोदर्य°, सौहार्दम्. २ [illegible] ३ अस्यास्तु सम्प्रति वरं त्वयि वीतचिन्तः कान्तं समीपसहकारमहं करिष्ये. ४ गदेहिं °बाहाहिं, साखामएहिं बा°.

शकुन्तला—(सख्यौ प्रति ।) हला एषा द्वयोर्युवयोर्हस्ते निक्षेपः । (क)

सख्यौ—अयं जनः कस्य हस्ते समर्पितः । (इति बाष्पं विहरतः ।) (ख)

काश्यपः—अनसूये अलं रुदित्वा । ननु भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्तव्या शकुन्तला ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

शकुन्तला—तात एषोटजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृगवधूर्यदानघप्रसवा भवति तदा मह्यं कमपि प्रियनिवेदयितृकं विसर्जयिष्यथ । (ग)

काश्यपः—[१]नेदं विस्मरिष्यामः ।

शकुन्तला—(गतिभङ्गं रूपयित्वा ।) को नु खल्वेष निवसने मे सज्जते । (इति परावर्तते ।) (घ)

काश्यपः—वत्से

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां
तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।
श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति
सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥ १४ ॥

(क) हला एसा दुवेणं वो हत्थे णिक्खेवो ।
(ख) अअं जणो कस्स हत्थे समप्पिदो ।
(ग) ताद एसा उडअपज्जन्तचारिणी गब्भमन्थरा मअवहू जदा अणघप्पसवा होइ तदा मे कंपि पिअणिवेदइत्तअं विसज्जइस्सह ।
(घ) को णु क्खु एसो णिवसणे मे सज्जइ ।

यथासंख्यालंकारः ॥ १३ ॥ एषा वनज्योत्स्ना द्वयोर्ननु निश्चितं युवयोर्हस्ते निक्षेपः । इति परिणामः । अनघप्रसवा सुखप्रसवा भवति तदा मह्यं कमपि प्रियनिवेदयितृकं विसर्जयिष्यथ । यस्येति । त्वयात्यन्तदयार्द्रया । मातृभूतयेत्यर्थान्तरसंक्रमितम् । यस्य कुशानां सूचिभिः सूच्याकारैरग्रैर्विद्धे कृतक्षते । सूचीशब्दस्तीक्ष्णाग्रत्वेन संबन्धेनाग्रं लक्षयन्वेधयोग्यतातिशयं ध्वनति । मुखे व्रणविरोपणं व्रणशमकमिङ्गुदी तापसतरुस्तत्फलतैलं न्यषिच्यत सिक्तम् । दत्तमिति यावत् । सोऽयमग्रे दृश्यमानो मृगः श्यामाको धान्यविशेषस्तन्मुष्टिभिः परिवर्धितः । कः समासान्तः । स्वयमत्तुमसमर्थस्य श्यामाकान्मुष्टौ गृहीत्वा मुखेऽर्पितवतीत्यादि पोषणप्रकारं सूचयितुं मुष्टिपदोपादानम् । सोऽयमित्यादिना

---

१ विसृजत. २ मघत्नु मेद्यं. ३ लीनां. ४ हस्तयोः. ५ तए कस्स. ६ पुणो पुणो वि णि०.

शकुन्तला—वत्स किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि । अचिरप्रसूतया जनन्या विना वर्धित एव । इदानीमपि मया विरहितं त्वां तातश्चिन्तयिष्यति । निवर्तस्व तावत् । (इति रुदती प्रस्थिता ।) (क)

काश्यपः—

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं
बाष्पं कुरु स्थिरतया विहतानुबन्धम् ।
अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे
मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥ १५ ॥

शार्ङ्गरवः—भगवन् ओदकान्तं स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते । तदिदं सरस्तीरम् । अत्र संदिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि ।

काश्यपः—तेन हीमां क्षीरवृक्षच्छायामाश्रयामः ।

(सर्वे परिक्रम्य स्थिताः ।)

(क) वच्छ किं सहवासपरिच्चाइणिं मं अणुसरसि । अचिरप्पसूदाए जणणीए विणा वड्ढिदो एव्व । दाणिं पिं मए विरहिदं तुमं तादो चिन्तइस्सदि । णिवत्तेहि दाव ।

जन्मारभ्य यावन्मृगत्वं प्राप्तस्तावत्त्वयैव पोषित इति व्यज्यते । ते तव पुत्रकृतकः कृत्रिमपुत्रः । आहिताग्निपाठात्परनिपातः । पदवीं मार्गं न जहाति । त्वदनुगामी भवतीत्यर्थः । मृगस्वभावोक्तिः । त्वविरो तकोतक इति छेकश्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः । वृत्तमनन्तरोक्तम् ॥ १४ ॥ इदानीमपि मया विरहितमपि त्वाम् । इत्यनेन स्वस्य मातृतुल्यस्नेहत्वं ध्वनितम् । उत्पक्ष्मणोरिति । उदूर्ध्वे पक्ष्मणी ययोर्लोचनयोर्विषय उपरुद्धा वृत्तिः प्रवर्तनं यस्य तं बाष्पं स्थिरतया स्थैर्येण । धैर्येणेति यावत् । विहतो दूरीकृतोऽनुबन्धः पुनः पुनरुत्पत्तिर्यस्य तं कुरु । उत्पन्नमश्रूर्ध्वीकृतैः पक्ष्मभी रुद्धं तदधिकं चेत्तदधःपतनेऽमङ्गलमिति त्वं निरुन्धीति भावः । उत्पक्ष्मणोरिति विशेषणदानार्थं नयनपदम् । अन्यथा बाष्पस्य तदविनाभावित्वाद्वार्थे पौनरुक्त्यं स्यात् । अत्र हेतुमाह—अस्मिन्निति । खलु यस्मादर्थे न लक्षितो दृष्टो नतोन्नतो भूमिभागो यत्र तस्मिन्मार्गे ते तव पदानि विषमीभवन्ति । उच्चावचेषु निपतन्तीत्यर्थः । अत्र यात्रासमयेऽमङ्गलशब्दोच्चारणमपि नोचितमिति तच्छ्रवणेन तस्या आशङ्का भविष्यतीति विषमपदत्वं हेतुत्वेनोक्तम् । पदार्थवाक्यार्थरूपयोः काव्यलिङ्गयोः संसृष्टिः । छेकवृत्त्यनुप्रासौ । वृत्तमनन्तरोक्तम् ॥ १५ ॥ क्षीरवृक्षेति प्लक्षादेरुपलक्षणम् ।

---

१ का०—वत्से अलं रुदितेन । स्थिरा भव । ... पन्थानमालोकय । २ विरता०, शिथिल० ३ उदकान्त, ओदकान्तात्.

काश्यपः—(आत्मगतम् ।) किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूपमस्माभिः संदेष्टव्यम् । (इति चिन्तयति ।)

शकुन्तला—(जनान्तिकम् ।) हला पश्य । नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्त्यातुरा चक्रवाक्यारटति दुष्करमहं करोमीति । (क)

अनसूया—सखि मैवं मन्त्रयस्व ।

एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् ।
गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ॥ १६ ॥ (ख)

काश्यपः—शार्ङ्गरव इति त्वया मद्वचनात्स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः—

शार्ङ्गरवः—आज्ञापयतु भगवान् ।

काश्यपः—

अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-
स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥ १७ ॥

(क) हला पेक्ख । णलिणीपत्तन्तरिदं वि सहअरं अदेक्खन्ती आदुरा चक्कवाई आरडदि दुक्करं अहं करेमित्ति ।

(ख) सहि मा एव्वं मन्तेहि ।

एसा वि पिएण विणा गमेइ रअणिं विसाअदीहअरं ।
गरुअं पि विरहदुक्खं आसाबन्धो सहावेदि ॥

तेन छायाधिक्यं ध्वनितम् । प्रशस्तं युक्तं युक्तरूपम् । पश्य । नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्त्यातुरा चक्रवाक्यारौति दुष्करमहं करोमीति । एतावद्दिनं भर्त्रा विना स्थितास्मीति भावः । सखि एवं मा मन्त्रयस्व । एषेति । गाथा । एषा चक्रवाकी क्षणमपि तेन विना तिष्ठन्ती । सापीत्यपिशब्दार्थः । रञ्जयति लोकानिति रजनीमात्रम् । अपि तु विषादेन दुःखेन दीर्घतराम् । अथ च विषादो येषां ते विषादा विरहिणः । अर्शआद्यच् । तेषां दीर्घा केवलं न । दीर्घतरामपीति पञ्चसु स्थानेष्वपियोंज्यः । गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति । अर्थान्तरन्यासः ॥ १६ ॥ अस्मानिति । संयम एव धनं येषां तानस्मान्साधु सम्यक्तया विचिन्त्य । मुन्यादिपदत्यागेन संयमधनपदग्रहणमङ्गीकारानङ्गीकारयोर्भयानुग्रहौ दर्शयति । आत्मन उच्चैः कुलम् । साधु विचिन्त्येत्यनुषज्यते । तादृशकुलोत्पन्नस्यालीकप्रतारणादिसंभावना नास्तीति भावः । अस्या-

१ भवान्, अत्रभ०. २ परीक्ष्य संयमपरान्.

शकुन्तला—वत्स किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि । अचिरप्रसूतया जनन्या विना वर्धित एव । इदानीमपि मया विरहितं त्वां तातश्चिन्तयिष्यति । निवर्तस्व तावत् । (इति रुदती प्रस्थिता ।) (क)

काश्यपः—

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं
बाष्पं कुरु स्थिरतया विहतोऽनुबन्धम् ।
अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे
मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥ १५ ॥

शार्ङ्गरवः—भगवन् ओदकान्तं स्निग्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते । तदिदं सरस्तीरम् । अत्र संदिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि ।

काश्यपः—तेन हीमां क्षीरवृक्षच्छायामाश्रयामः ।

(सर्वे परिक्रम्य स्थिताः ।)

(क) वच्छ किं सहवासपरिच्चाइणिं मं अणुसरसि । अचिरप्पसूदाए जणणीए विणा वड्ढिदो एव्व । दाणिं पि मए विरहिदं तुमं तादो चिन्तइस्सदि । णिवत्तेहि दाव ।

जन्मारभ्य यावन्मृगत्वं प्राप्तस्तावत्त्वयैव पोषित इति व्यज्यते । ते तव पुत्रकृतकः कृत्रिमपुत्रः । आहिताग्निपाठात्परनिपातः । पदवीं मार्गं न जहाति । त्वदनुगामी भवतीत्यर्थः । मृगस्वभावोक्तिः । त्रविरो तकोतक इति छेकश्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः । वृत्तमनन्तरोक्तम् ॥ १४ ॥ इदानीमपि मया विरहितमपि त्वाम् । इत्यनेन स्वस्य मातृतुल्यस्नेहत्वं ध्वनितम् । उत्पक्ष्मणोरिति । उदूर्ध्वे पक्ष्मणी ययोर्लोचनयोर्विषय उपरुद्धा वृत्तिः प्रवर्तनं यस्य तं वाष्पं स्थिरतया स्थैर्येण । धैर्येणेति यावत् । विहतो दूरीकृतोऽनुबन्धः पुनः पुनरुत्पत्तिर्यस्य तं कुरु । उत्पन्नमश्रूर्ध्वीकृतैः पक्ष्मभी रुद्धं तदधिकं चेत्तदधःपतनेऽमङ्गलमिति त्वं निरुन्धीति भावः । उत्पक्ष्मणोरिति विशेषणदानार्थं नयनपदम् । अन्यथा बाष्पस्य तदविनाभावित्वाद्द्वार्थे पौनरुक्त्यं स्यात् । अत्र हेतुमाह—अस्मिन्निति । खलु यस्मादथें न लक्षितो दृष्टो नतोन्नतो भूमिभागो यत्र तस्मिन्मार्गे ते तव पदानि विषमीभवन्ति । उच्चावचेषु निपतन्तीत्यर्थः । अत्र यात्रासमयेऽमङ्गलशब्दोच्चारणमपि नोचितमिति तच्छ्रवणेन तस्या आशङ्का भविष्यतीति विषमपदत्वं हेतुत्वेनोक्तम् । पदार्थवाक्यार्थरूपयोः काव्यलिङ्गयोः संसृष्टिः । छेकवृत्त्यनुप्रासौ । वृत्तमनन्तरोक्तम् ॥ १५ ॥ क्षीरवृक्षेति प्लक्षादेरुपलक्षणम् ।

---

१ का०—वत्से अलं रुदितेन । स्थिरा भव । इतः पन्थानमालोकय । २ विरता०, शिथिला० ३ उदकान्तं, ओदकान्तात्.

काश्यपः—(आत्मगतम् ।) किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूपमस्माभिः संदेष्टव्यम् । (इति चिन्तयति ।)

शकुन्तला—(जनान्तिकम् ।) हला पश्य । नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्त्यातुरा चक्रवाक्यारटति दुष्करमहं करोमीति । (क)

अनसूया—सखि मैवं मन्त्रयस्व ।

एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् ।
गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ॥ १६ ॥ (ख)

काश्यपः—शार्ङ्गरव इति त्वया मद्वचनात्स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः—

शार्ङ्गरवः—आज्ञापयतु भगवान् ।

काश्यपः—

अस्मान्साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-
स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥ १७ ॥

(क) हला पेक्ख । णलिणीपत्तन्तरिदं वि सहअरं अदेक्खन्ती आदुरा चक्कवाई आरडदि दुक्करं अहं करेमित्ति ।

(ख) सहि मा एव्वं मन्तेहि ।

एसा वि पिएण विणा गमेइ रअणिं बिसाअदीहअरं ।
गरुअं पि विरहदुक्खं आसाबन्धो सहावेदि ॥

तेन छायाधिक्यं ध्वनितम् । प्रशस्तं युक्तं युक्तरूपम् । पश्य । नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्त्यातुरा चक्रवाक्यारौति दुष्करमहं करोमीति । एतावद्दिनं भर्त्रा विना स्थितास्मीति भावः । सखि एवं मा मन्त्रयस्व । एषेति । गाथा । एषा चक्रवाकी क्षणमपि तेन विना तिष्ठन्ती । सापीत्यपिशब्दार्थः । रञ्जयति लोकानिति रजनीमात्रम् । अपि तु विषादेन दुःखेन दीर्घतराम् । अथ च विषादो येषां ते विषादा विरहिणः । अर्शआद्यच् । तेषां दीर्घां केवलं न । दीर्घतरामपीति पञ्चसु स्थानेष्वपियोंज्यः । गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति । अर्थान्तरन्यासः ॥ १६ ॥ अस्मानिति । संयम एव धनं येषां तानस्मान्साधु सम्यक्तया विचिन्त्य । मुन्यादिपदत्यागेन संयमधनपदग्रहणमङ्गीकारानङ्गीकारयोर्भयानुग्रहौ दर्शयति । आत्मन उच्चैः कुलम् । साधु विचिन्त्येत्यनुषज्यते । तादृशकुलोत्पन्नस्यालीकप्रतारणादिसंभावना नास्तीति भावः । अस्या-

---

१ भवान्, अत्रभ०. २ परीक्ष्य संयमपरान्.

शार्ङ्गरवः—गृहीतः संदेशः।

काश्यपः—वत्से त्वमिदानीमनुशासनीयासि। वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा वयम्।

शार्ङ्गरवः—न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम।

काश्यपः—सा त्वमितः पतिकुलं प्राप्य

शुश्रूषस्व गुरून्कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः॥ १८॥

स्त्वयि तां स्नेहप्रवृत्तिं स्नेहप्रवाहम्। आधिक्यमिति यावत्। साधु विचिन्त्येत्यनुषज्यते। 'प्रवृत्तिः कथिता वृत्तौ प्रवाहोदन्तयोरपि।' इति विश्वः। तेनात्र कारकक्रियादीपकम्। अस्यास्त्वयीत्यनेन भवद्दर्शनमारभ्य प्रतिक्षणोपचीयमानरागसागरत्वं ध्वनितम्। अत एव तवास्यामिति नोक्तम्। यद्यपि नायकयोः परस्परानुरागजीवातुरेव रतिस्तथाप्यस्याः प्रेषणेन प्रकृतत्वात्तथोक्तिः। स्नेहप्रवृत्तिं विशिनष्टि—कथमपि वचनेन परद्वारेङ्गितेन वा न बान्धवैः कृताम्। अन्यकर्तृकतां प्रयत्नेन निषेधता कविनास्याः स्नेहप्रवृत्तेः स्थायित्वं स्थिरीकुर्वता कोऽपि लोकोत्तरश्चमत्कारातिशयो व्यज्यते। इयं सामान्या साधारणी या प्रतिपत्तिर्गौरवं तत्पूर्वकं दारेषु स्त्रीषु। बहुवचनेन पूर्वोक्तस्य युक्तता ध्वन्यते। त्वया प्रसिद्धगुणवता सता तादृशकुलोत्पन्नेन सुजनतजन्मना धर्मधुरीणेनेत्यर्थान्तरसंक्रमितम्। दृश्या ज्ञातव्या न तु कर्तव्या। अस्माकं तत्र नियोगासंभवात्। 'प्रतिपत्तिः पदे प्राप्तौ प्रवृत्तौ गौरवेऽपि च।' इति विश्वः। नन्वेतादृशप्रेम्णि कथं सामान्यप्रतिपत्तीत्याद्युक्तमत आह—भाग्यायत्तमिति। अतः परं वधूबन्धुभिर्न वाच्यम्। यतो वयं वधूबन्धवः। अस्मदुच्यमानं तु पक्षपातितया पर्यवसन्नं सदौदासीन्यमेव गमयेदिति भावः। अत्र मयैतन्न वक्तव्यमिति विशेषे प्रस्तुते यत्सामान्यवचनं तेनाप्रस्तुतप्रशंसा। किं तर्हि तत्। भाग्यायत्तं दैवायत्तम्। अथ वधूबन्धुभिरस्माभिरतः परं न वाच्यम्। नियोगत्वेन पर्यवसानादिति भावः। अतो भाग्यायत्तं येन भाग्येन युवयोरेतादृशोऽनुरागस्तदधीनमेव सर्वमिति भावः। खलुर्हेत्वर्थस्तेन काव्यलिङ्गमपि। यद्वातः परं महिषीत्वाभिषेकादिकं भाग्यायत्तं दैवायत्तं तत्खलु निश्चितं वधूबन्धुभिर्न वाच्यम्। वचनमात्रेण तदसंपत्तेरिति भावः। श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्॥ १७॥ न खलु धीमतामिति कण्ववाक्यं प्रत्यर्थान्तरन्यासः। सा त्वमित्यस्य श्लोकेनान्वयः। शुश्रूषस्वेति। गुरूञ्श्वश्रूश्वशुरादीञ्शुश्रूषस्व सेवां कुरु। सपत्नीनां जने समूहे प्रियसखीवृत्तिं कुरु प्रियसखीवद्वर्तस्व। विप्रकृता निकृतापि। 'निकारो

---

१ पदस्य वनौ०. २ भोगेषु.

कथं वा गौतमी मन्यते ।

गौतमी—एतावान्वधूजनस्योपदेशः । जाते एतत्खलु सर्वमवधारय । (क)

काश्यपः—वत्से परिष्वजस्व मां सखीजनं च ।

शकुन्तला—तात इत एव किं प्रियंवदानुसूये सख्यौ निवर्तिष्येते । (ख)

काश्यपः—वत्से इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् । त्वया सह गौतमी यास्यति ।

शकुन्तला—(पितरमाश्लिष्य ।) कथमिदानीं तातस्याङ्कात्परिभ्रष्टा मलयतटोन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्यामि ।(ग)

काश्यपः—वत्से किमेवं कातरासि ।

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।

(क) एत्तिओ वहूजणस्स उवदेसो । जादे एदं क्खु सव्वं ओधारेहि ।
(ख) ताद इदो एव्व किं पिअंवदाअणसूआओ सहीओ णिवत्तिस्सन्ति ।
(ग) कहं दाणिं तादस्स अङ्कादो परिब्भट्ठा मलअतडुम्मूलिआ चन्दणलदा विअ देसन्तरे जीविअं धारइस्सं ।

विप्रकारः स्यात्' इत्यमरः । रोषणतयेर्ष्यया भर्तुः प्रतीपं वैपरीत्यं मा स्म गमो मा यासीः । परिजने सेवकवर्गे भूयिष्ठमतिशयेन दक्षिणानुकूला भव । भाग्येषु सपत्नीदैवेष्वनुत्सेकिन्यस्खलिता । भवेत्यनुषज्यते । अस्या भाग्यं मम नास्तीति दुःखं न कार्यमित्यर्थः । अथ च भाग्येषु निजेष्वनुत्सेकिनी निर्गर्वा । ममैतादृशं सौभाग्यमिति गर्वो न कार्य इत्यर्थः । एवं सति युवतयः स्त्रीमात्रम् । त्वं तु किं पुनरिति भावः । गृहिण्याः पदं स्थानम् । यद्वा गृहिणीति पदमधिकारम् । यान्ति प्राप्नुवन्ति । अन्या वामाः स्त्रियः । कुलस्याधयः । भवन्तीत्यर्थः । 'वामौ वल्गुप्रतीपौ वा' इत्यमरः । रूपमकर्थान्तरन्यासो वा । कुलस्याधयः कुलाधिष्ठानानि । वामा वक्राणीत्यर्थः । 'आधिर्मानसपीडायां प्रत्याशायां च बन्धने । व्यसने चाप्यधिष्ठाने' इति विश्वः । वृत्तमनन्तरोक्तम् । तातस्याङ्कात्क्रोडात् । देशान्तरे परदेशे स्थानान्तरे च जीवितं धारयिष्ये । कथमिदानीमिति संबन्धः । उपमया तत्रत्यैर्बहुमानिताया अपि पितृवियोगाविस्मरणं ध्वन्यते । अभिजनेति । अभिजनवतः कुलवतः । 'अभिजनान्वयौ' इत्यमरः । अत्रैतदनुक्तैरपि

१ तत ०२ [illegible] ([illegible] सख्यौ निवर्तिष्येते). ४ तड, मलअपव्वदु०, ५पव्वदादो उम्मू०.

तनयमचिरात्प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं
मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥ १९ ॥
(शकुन्तला पितुः पादयोः पतति ।)

काश्यपः—यदिच्छामि ते तदस्तु ।

शकुन्तला—(सख्यावुपेत्य ।) हला द्वे अपि मां सममेव परिष्वजेथाम् । (क)

सख्यौ—(तथा कृत्वा ।) सखि यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरो भवेत्ततस्तस्मायिदमात्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय । (ख)

(क) हला दुवे वि मं समं एव्व परिस्सजह ।

(ख) सहि जइ णाम सो राआ पच्चहिण्णाणमन्थरो भवे तदो से इमं अत्तणामहेअङ्किअं अङ्गुलीअअं दंसेहि ।

सिद्धेस्तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणया सामान्यशब्दो विशिष्टं कुलं लक्षयति । तदुत्पत्तिमत्त्वं त्वर्थाक्षिप्तम् । एतद्दयादानदाक्षिण्यधर्मभीरुत्वादि धर्मशतं व्यनक्ति। अथवाभिजनपदेन तदुत्पन्ना जना लक्ष्यन्ते । तद्वतस्तद्बहुजनवतोऽभितः समन्ततो जनवतः स्वजनवत इति वा । अनेन विशेषणेन सकलबन्धुजनकृत्यचिन्तया गृहिणीगतोऽतिशयो व्यज्यते । एवंभूतस्य भर्तुः श्लाघ्ये सर्वोत्कृष्टे। तादृशप्रेम्णानुमितत्वात् । गृहिणीपदे गृहिणीस्थाने । अथवा गृहिणीलक्षणाधिकारे। अथ च गृहिणीति त्र्यक्षरं पदं तत्र । जगति गृहिणीपदवाच्या त्वमेवेत्यर्थः । अतः 'गृहिणी गृहमुच्यते' इत्युक्तेस्तदीयं सर्वं गृहं त्वदायत्तमिति भावः । स्थिता चापल्यनिवृत्त्या स्थिरीभूता । अत एव भर्तुरित्युचितपदोपन्यासः । भरतीति भर्ता । सकलजगद्भरणशीलस्येति षष्ठ्या गृहिणीगतोऽतिशयो व्यज्यते । तावता किं तत्राह—विभवेति । विभवः संपत्तिस्तेन गुरुभिर्गरिष्ठैः । अनेन कृत्यानामनन्यनिर्वाहित्वं सूचितम् । तस्य भर्तुः प्रतिक्षणं कृत्यैः । इत्यव्ययबहुवचनाभ्यां विशिष्टकार्याणामन्यतमता ध्वन्यते । व्याकुला व्यग्रा । स्वगृहकार्यसहस्रनिमग्ना विगलितवेद्यान्तरा भविष्यसीति भावः । अचिराच्छीघ्रं प्राची प्राग्दिगिव त्वं पावनमर्कमिव तनयं प्रसूय चेति । चः समुच्चये । पावयतीति पावनः । स स्वयं पूत इति किं वक्तव्यम् । तन्नामग्रहणेनान्येऽपि पावना भवन्तीति भावः । अर्कोपमानत्वेन तनयस्य जगद्विलक्षणतेजस्वित्वं लोकत्रयातिक्रान्तपौरुषत्वं चतुर्दशभुवनगीयमानकीर्तित्वमत एव चक्रवर्तित्वमित्यादि धर्मसहस्रं व्यज्यते । हे वत्से मम पितुर्विरहजां वियोगजां शुचं न गणयिष्यसि । न तु सा न भविष्यति । गृहकार्यव्यग्रतया त्वया शोको न गणनीय इत्यर्थः । पितृवियोगदुःखमविस्मरणीयप्रकृत्या व्यज्यते । चतुर्थचरणार्थं प्रति पूर्वोक्तद्वयं हेतुत्वेन योज्यम् । उपमासमुच्चयकाव्यलिङ्गश्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः । हरिणी वृत्तम् ॥१९॥

१ अस्मात्पर-(अङ्गुलीयकं ददतः ।). २ राएसी; अत्तणो णाम०...दंसइस्ससि.

शकुन्तला—अनेन संदेहेन वामाकम्पितास्मि । (क)

सख्यौ—मा भैषीः । अतिस्नेहः पापशङ्की । (ख)

शार्ङ्गरवः—युगान्तरमारूढः सविता । त्वरतामत्रभवती ।

शकुन्तला—(आश्रमाभिमुखी स्थित्वा ।) तात कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये । (ग)

काश्यपः—श्रूयताम् ।

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी
दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।
भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं
शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् २० ॥

गौतमी—जाते परिहीयते गमनवेला । निवर्तय पितरम् । अथवा चिरेणापि पुनः पुनरेषैवं मन्त्रयिष्यते । निवर्ततां भवान् । (घ)

(क) इमिणा संदेहेण वो आकम्पिदह्मि ।
(ख) मा भाआहि । अदिसिणेहो पावसङ्की ।
(ग) ताद कदा णु भूओ तवोवणं पेक्खिस्सं ।
(घ) जादे परिहीआदि गमणवेला । णिवत्तेहि पिदरं । अहवा चिरेण वि पुणो पुणो एसा एव्वं मन्तइस्सदि । णिवत्तदु भवं ।

द्वावपि मां सममेकदैव परिष्वजेथाम् । तथा कृत्वेत्येकदा परिष्वज्य । प्रत्यभिज्ञाने तत्तेदंतावगाहिनि सेयं शकुन्तलेति ज्ञाने मन्थरः शिथिलो झटित्येतादृग्ज्ञानरहित इत्यर्थः । ततस्तस्येदमात्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय । युगान्तरं हस्तचतुष्कावधि । 'युगं हस्तचतुष्केऽपि' इति विश्वः । भूत्वेति । चिराय चिरकालम् । चत्वारः समुद्राः । विशेषणेनैव विशेष्यप्रतिपत्तिः । तेऽन्तो यस्याः सा चासौ मही च तस्याः सपत्नी भूत्वा । चतुरुदधिमेखलितभूमिवलयोपभोगमुपभुज्येति भावः । दुष्यन्तस्यापत्यं दौष्यन्तिस्तम् । अत इञ् । न विद्यते प्रति संमुखं रथो यस्य स तम् । प्रतिपक्षाभावात् । अनेन विशेषणद्वयेन महीभारक्षमत्वं ध्वनितम् । निवेश्य स्थापयित्वा । अर्थान्महीसपत्न्याम् । अत्र सपत्नीग्रहणेन तस्या अपि मातृत्वं सूचितम् । यद्यपि सपत्नी तथापि त्वयि सत्यामेव सपत्नभावः । त्वया समर्पिते तु तन्नास्तीति भावः । भर्त्रा सहेति गौणत्वमेतां प्रत्युत्तरदानेनास्याः प्रकृतत्वान्नानुपपन्नम् । अत्र तस्यां महीसपत्नीत्वं तस्यां तन्निवेशनं तस्मिंश्च कुटुम्बभरनिवेशनमिति मालादीपकम् । शान्ते प्रकरणानुसाराद्वयसीति गम्यते । इदमाश्रमविशेषणत्वेनापि ॥ २० ॥

---

१ युगान्तमा०, ०रमधिरूढः, दूरमधि०. २ सदिगन्त०......प्रसूय । तत्संनिवेशितभरेण सहैव भर्त्रा शान्त्यै. ३ संदंसण. ४ पावं ...

काश्यपः—वत्से उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम् ।

शकुन्तला—(भूयः पितरमाश्लिष्य ।) तपश्चरणपीडितं तातशरीरम् । तन्मातिमात्रं मम कृत उत्कण्ठस्व । (क)

काश्यपः—(सनिःश्वासम् ।)

> शममेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।
> उटजद्वारविरूढं नीवारबलिं विलोकयतः ॥ २१ ॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु ।

(निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च ।)

सख्यौ—(शकुन्तलां विलोक्य ।) हा धिक् हा धिक् । अन्तर्हिता शकुन्तला वनराज्या । (ख)

काश्यपः—(सनिःश्वासम् ।) अनसूये गतवती वां सहचारिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छतं मां प्रस्थितम् ।

उभे—तात शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं कथं प्रविशामः । (ग)

काश्यपः—स्नेहप्रवृत्तिरेवंदर्शिनी । (सविमर्शं परिक्रम्य ।) हन्त भोः शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः ।

(क) तवच्चरणपीडिदं तादसरीरं । ता मा अदिमेत्तं मम किदे उक्कण्ठस्स ।
(ख) हद्धी हद्धी । अंन्तलिहिदा सउन्दला वणराईए ।
(ग) ताद सउन्दलाविरहिदं सुण्णं विअ तवोवणं कहं पविसामो ।

तपश्चरणेन पीडितं तातशरीरम् । तस्मान्मम कृते । अतिमात्रमुत्कण्ठा । मेति निषेधे । उत्कण्ठयालमित्यर्थः । 'क्त्वस्तुमत्तूणतुआणाः' इति क्त्वाप्रत्ययस्य तुमादेशः । **शममिति** । मम काश्यपस्य । बाल्यादारभ्य त्वत्कृतपरिपालनस्येत्यर्थान्तरसंक्रान्तत्वम् । एवंभूतस्य शोकः कथं शममेष्यति । कष्टेन शममेष्यतीत्यर्थः । ईदृशस्त्वया तादृशगुणवत्या तथा सकलनिपुणयेत्यादि द्योतयति । पूर्वं रचितो रचितपूर्वस्तम् । नीवारैस्तृणधान्यैर्बलिं पूजां विलोकयतः । कीदृशं बलिम् । उटजद्वारे विरूढं संजातम् । 'विरूढस्तु संजाताङ्कुरितेऽन्यवत्' इति विश्वः । काव्यलिङ्गानुप्रासौ ॥२१॥ हा धिक् हा धिक् । शून्यमिव तपोवनं कथं प्रविशामः । कण्वप्रवेशानन्तरमेतदन्तेन करुणो रसो ध्वनितः ।

---

१ ०पः-अयि किं मां जडीकरोषि. २ निःश्वस्य. ३ अपयास्यति मे-कथमिव द्वारि. ४ गता वां सहचरी; सहधर्मचा०. ५ ०गच्छ माम् । (प्रस्थितं) [illegible] प्रस्थिताः ।) ६ [illegible] ७ [illegible] शसिमो. ८ उक्कण्ठिदु. ९ अन्तरिदा पिअसही स०.

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममायं विशदः प्रकामं प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥ २२ ॥
(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा विदूषकश्च ।)

विदूषकः—(कर्णं दत्वा ।) भो वयस्य संगीतशालान्तरेऽवधानं देहि । कलविशुद्धाया गीतेः स्वरसंयोगः श्रूयते । जाने तत्रभवती हंसपदिका वर्णपरिचयं करोतीति । (क)

राजा—तूष्णीं भव । यावदाकर्णयामि ।

(आकाशे गीयते ।)

अभिनवमधुलोलुपस्त्वं तथा परिचुम्ब्य चूतमञ्जरीम् ।
कमलवसतिमात्रनिर्वृतो मधुकर विस्मृतोऽस्येनां कथम् ॥ १ ॥ (ख)

(क) भो वअस्स संगीतसालन्तरे अवधाणं देहि । कलविसुद्धाए गीदीए सरसंजोओ सुणीअदि । जाणे तत्तहोदी हंसवदिआ वण्णपरिअं करेदि त्ति ।

(ख) अहिणवमहुलोलुओ तुमं तह परिचुम्बिअ चूअमञ्जरिं ।
कमलवसइमेत्तणिव्वुदो महुअर विह्मरिदो सि णं कहं ॥

अर्थ इति । हि निश्चितं कन्यार्थः परकीय एव उत्पत्त्यनन्तरमेव परकीयत्वेन ज्ञात इत्यर्थः । अद्य परिग्रहीतुः परिणेतुस्तां संप्रेष्य ममायमात्मा प्रकाममत्यर्थं विशदो निर्मलो जातः । पूर्वं सामान्यतोऽन्यदीयत्वमुक्त्वा परिग्रहीतुस्तामित्यनेन नियतविषयत्वेन परकीयत्वं वदतावश्यप्रस्थापनीयत्वं ध्वनितम् । इदमेवोत्प्रेक्षायां न्यासेन सह साधर्म्यं ज्ञेयम् । प्रत्यर्पितो न्यासो येनेदृश इवेत्युत्प्रेक्षा । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ २२ ॥ इति श्रीमदभिज्ञानशकुन्तलटीकायामर्थद्योतनिकायां चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥

भो वयस्य सखे । कला मधुरास्फुटध्वनियुक्ता । अनेन सुशारीरमुक्तम् । 'शारीरं तु ध्वनिमाधुर्यरक्तिगाम्भीर्यमार्दवैः । ' इत्यादिना सुशारीरस्य गुणा उक्ता रत्नाकरे । अत एवाग्रे ' लक्ष्यते रागभरिता ' इति । विशुद्धा शुद्धा नाम गीतिः । ग्रामरागजनिकेत्यर्थः । तस्याः स्वरसंयोगः तत्संबन्धी स्वरालाप इत्यर्थः । तदुक्तं तत्रैव—' गीतयः पञ्च शुद्धाख्या भिन्ना गौडा निवेसरा । साधारणी विशुद्धा स्यादवक्रैर्ललितैः स्वरैः ॥ ' इति । जाने तत्रभवती हंसपदिका वर्णपरिचयं स्थाप्यारोह्यवरोह्यात्मकगानक्रियाभ्यासं करोति । अभिनवेति । अभिनवेत्य-

---

१ तामेव. २ जातोस्मि सद्यो विशदान्तरात्मा चिरस्य निक्षेपमिवार्पयित्वा. ३ प्रस्थिताः.

काश्यपः—वत्से उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम् ।

शकुन्तला—(भूयः पितरमाश्लिष्य ।) तपश्चरणपीडितं तातशरीरम् । तन्मातिमात्रं मम कृत उत्कण्ठस्व । (क)

काश्यपः—(सनिःश्वासम् ।)

शममेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।
उटजद्वारविरूढं नीवारबलिं विलोकयतः ॥ २१ ॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु ।

(निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च ।)

सख्यौ—(शकुन्तलां विलोक्य ।) हा धिक् हा धिक् । अन्तर्हिता शकुन्तला वनराज्या । (ख)

काश्यपः—(सनिःश्वासम् ।) अनसूये गतवती वां सहचारिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छतं मां प्रस्थितम् ।

उभे—तात शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं कथं प्रविशामः । (ग)

काश्यपः—स्नेहप्रवृत्तिरेवंदर्शिनी । (सविमर्शं परिक्रम्य ।) हन्त भोः शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः ।

(क) तवचरणपीडिदं तादसरीरं । ता मा अदिमेत्तं मम किदे उक्कण्ठस्स ।
(ख) हद्धी हद्धी । अन्तलिहिदा सउन्दला वणराईए ।
(ग) ताद सउन्दलाविरहिदं सुण्णं विअ तवोवणं कहं पविसामो ।

तपश्चरणेन पीडितं तातशरीरम् । तस्मान्मम कृते । अतिमात्रमुत्कण्ठा । मेति निषेधे । उत्कण्ठयालमित्यर्थः । 'क्त्वस्तुमत्तूणतुआणाः' इति क्त्वाप्रत्ययस्य तुमादेशः । शममिति । मम काश्यपस्य । बाल्यादारभ्य त्वत्कृतपरिपालनस्येत्यर्थान्तरसंक्रान्तत्वम् । एवंभूतस्य शोकः कथं शममेष्यति । कष्टेन शममेष्यतीत्यर्थः । ईदृशस्त्वया तादृशगुणवत्या तथा सकलनिपुणयेत्यादि द्योतयति । पूर्वं रचितो रचितपूर्वस्तम् । नीवारैस्तृणधान्यैर्बलिं पूजां विलोकयतः । कीदृशं बलिम् । उटजद्वारे विरूढं संजातम् । 'विरूढस्तु संजाताङ्कुरितेऽन्यवत्' इति विश्वः । काव्यलिङ्गानुप्रासौ ॥२१॥ हा धिक् हा धिक् । शून्यमिव तपोवनं कथं प्रविशामः । कण्वप्रवेशानन्तरमेतदन्तेन करुणो रसो ध्वनितः ।

---

१ ०पः-अयि किं मां जडीकरोषि. २ निःश्वस्य. ३ अपयास्यति मे-कथमिव द्वारि. ४ गता वां सहचरी; सहधर्मचा० ५ [illegible] माम् । (प्रस्थितः; सर्वे प्रस्थिताः ।). ६ वृत्तिः. ७ शासनी. ८ उक्कण्ठिदुं. ९ अन्तरिदा पिअसही स०-

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममायं विशदः प्रकामं प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥ २२ ॥
(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा विदूषकश्च ।)

विदूषकः—(कर्णं दत्वा ।) भो वयस्य संगीतशालान्तरेऽवधानं देहि । कलविशुद्धाया गीतेः स्वरसंयोगः श्रूयते । जाने तत्रभवती हंसपदिका वर्णपरिचयं करोतीति । (क)

राजा—तूष्णीं भव । यावदाकर्णयामि ।

(आकाशे गीयते ।)

अभिनवमधुलोलुपस्त्वं तथा परिचुम्ब्य चूतमञ्जरीम् ।
कमलवसतिमात्रनिर्वृतो मधुकर विस्मृतोऽस्येनां कथम् ॥ १ ॥ (ख)

(क) भो वअस्स संगीतसालन्तरे अवधाणं देहि । कलविसुद्धाए गीदीए सरसंजोओ सुणीअदि । जाणे तत्तहोदी हंसवदिआ वण्णपरिअअं करेदि त्ति ।

(ख) अहिणवमहुलोलुवो तुमं तह परिचुम्बिअ चूअमञ्जरिं ।
कमलवसइमेत्तणिव्वुदो महुअर विह्मरिदो सि णं कहं ॥

अर्थ इति । हि निश्चितं कन्यार्थः परकीय एव उत्पत्त्यनन्तरमेव परकीयत्वेन ज्ञात इत्यर्थः । अद्य परिग्रहीतुः परिणेतुस्तां संप्रेष्य ममायमात्मा प्रकाममत्यर्थं विशदो निर्मलो जातः । पूर्वं सामान्यतोऽन्यदीयत्वमुक्त्वा परिग्रहीतुस्तामित्यनेन नियतविषयत्वेन परकीयत्वं वदतावश्यप्रस्थापनीयत्वं ध्वनितम् । इदमेवोत्प्रेक्षायां न्यासेन सह साधर्म्यं ज्ञेयम् । प्रत्यर्पितो न्यासो येनेदृश इवेत्युत्प्रेक्षा । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ २२ ॥ इति श्रीमदभिज्ञानशाकुन्तलटीकायामर्थद्योतनिकायां चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥

भो वयस्य सखे । कला मधुरास्फुटध्वनियुक्ता । अनेन सुशारीरमुक्तम् । 'शारीरं तु ध्वनिमाधुर्यरक्तिगाम्भीर्यमार्दवैः ।' इत्यादिना सुशारीरस्य गुणा उक्ता रत्नाकरे । अत एवाग्रे 'लक्ष्यते रागभरिता' इति । विशुद्धा शुद्धा नाम गीतिः । ग्रामरागजनिकेत्यर्थः । तस्याः स्वरसंयोगः तत्संबन्धी स्वरालाप इत्यर्थः । तदुक्तं तत्रैव—'गीतयः पञ्च शुद्धाख्या भिन्ना गौडा निवेसरा । साधारणी विशुद्धा स्यादवक्रैर्ललितैः स्वरैः ॥' इति । जाने तत्रभवती हंसपदिका वर्णपरिचयं स्थाप्यारोह्यावरोह्यात्मकगानक्रियाभ्यासं करोति । **अभिनवेति** । अभिनवेत्य-

---

१ तामेव. २ जातोऽस्मि सद्यो विशदान्तरात्मा चिरस्य निक्षेपमिवार्पयित्वा. ३ प्रस्थिताः.

राजा—अहो रागपरिवाहिणी गीतिः ।

विदूषकः—किं तावद्गीत्या अवगतोऽक्षरार्थः । (क)

राजा—(स्मितं कृत्वा ।) सकृत्कृतप्रणयोऽयं जनः । । तदस्या देवीं वसुमतीमन्तरेण मदुपालम्भमवगतोऽस्मि । सखे माधव्य मद्वचनादुच्यतां हंसपदिका । निपुणमुपालब्धोऽस्मीति ।

विदूषकः—यद्भवानाज्ञापयति । (उत्थाय ।) भो वयस्य गृहीतस्य तया परकीयैर्हस्तैः शिखण्डके ताड्यमानस्याप्सरसा वीतरागस्येव नास्तीदानीं मे मोक्षः । (ख)

राजा—गच्छ । नागरिकवृत्त्या संज्ञापयैनाम् ।

(क) किं दाव गीदीए अवगओ अक्खरत्थो ।

(ख) जं भवं आणवेदि । भो वअस्स गहीदस्स ताए परकीएहिं हत्थेहिं सिहण्डए ताडीअमाणस्स अच्छराए वीदराअस्स विअ णत्थि दाणिं मे मोक्खो ।

परवक्रम् । नूतनपुष्परससतृष्णः । नूतनत्वं प्रत्यग्रत्वेन समयविशेषजातत्वेन च । अत एव तथा तेन प्रकारेण । यथा स्वाभिलषितपरिपूर्तिर्भवतीत्यर्थः । चूतमञ्जरीमाम्रमञ्जरीम् । 'मञ्जरी वल्लरी स्त्रियाम्' इत्यमरः । परितः समन्ततश्चुम्बित्वा कमलं सर्वदानुभूतं न त्वपूर्वं चूतमञ्जर्यादि । तत्रापि वसतिमात्रं न तु मध्वास्वादस्तेनापि निर्वृतः सुखित एनां चूतमञ्जरीं कथं विस्मृतोऽसि । अत एव मधुकरेति साभिप्रायम् । इत्यनुप्रासौ । अत्र सारूप्यनिमित्तया प्रशंसया राज्ञो दुष्यन्तस्य शकुन्तलाविस्मरणस्य प्रस्तुतस्य गम्यत्वादाक्षेपनामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके—'गर्भबीजसमुद्भेदादाक्षेपः परिकीर्तितः ।' इति । 'मधुव्रते मधुकरः कामुकेऽपि प्रकीर्तितः ।' इति विश्वः । कमलाया लक्ष्म्या वसतिस्तया निर्वृत इति । 'दीर्घह्रस्वे मिथो वृत्तौ' इत्यनेन ह्रस्वत्वम् । अभिनवं यन्मध्वधरमधु तत्र लोलुप इति सर्वेषां श्लिष्टत्वम् ॥ १ ॥ रञ्जनं रागस्तत्परिवाहिणी । अत्यन्तरञ्जिकेत्यर्थः । अत्र धातुसंबद्धा न तु गीतिशब्दवाच्या । सकृदेकवारं कृतः प्रणयो याच्ञा येनेदृशोऽयं जनो हंसपदिकालक्षणः । तस्याः सकाशाद्देवीं वसुमतीमन्तरेण विना क्षणमपि न तिष्ठामीति मत्संबन्धमुपालम्भमवगतोऽस्मि । क्वचित् 'तदद्य देवीं वसुमतीमन्तरेणोपालम्भमुपाकृतोऽस्मि ।' इति पाठः सुबोध एव । शिखण्डके काकपक्षके । कोऽप्यर्थे । ताड्यमानस्य । तया शिखण्डके गृहीतस्येति योज्यम् । अप्सरसा वीतरागस्येव नास्तीदानीं मोक्षो मोचनं कैवल्यं च । अप्सरसा गृहीतस्य वीतरागस्येति योज्यम् । श्लेषोपमा । नागरिकवृत्त्येति त्रिपताकस्य मध्यमातर्ज-

१ महदुपालम्भनं गतोऽस्मि; हंसवतीम०. २ भो मघव्य ... ३ ... ४ नास्त्येतत्पुस्तकान्तरे.

विदूषकः—का गतिः। (इति निष्क्रान्तः।) (क)

राजा—(आत्मगतम्।) किं नु खलु गीतमेवंविधार्थमाकर्ण्येष्टजनविरहादृतेऽपि बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि। अथवा।

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दा-
न्पर्युत्सुको भवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः।
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥ २ ॥

(क) का गई।

नीभ्यां वक्राभ्यामधोमुखं कम्पिताभ्यामित्यर्थः। का गतिः। राजवचनमनुल्लङ्घनीयमिति भावः। 'गीतमाकर्ण्य' इति पाठः। गीतार्थमाकर्ण्य इति पाठे गीतं चार्थश्चेति गीतार्थमाकर्ण्य श्रुत्वा ज्ञात्वेति व्याख्येयम्। इष्टजनविरहादृत इति शापप्रभावाद्वस्तुतस्तस्मादेव बलवदधिकम्। रम्याणीति। रम्याणि वस्तूनि वीक्ष्य। विशेषणेनैव विशेष्यावगतेस्तदनुपादानम्। अत एव प्रक्रमभङ्गः। मधुरान् श्रुतिसुखदाञ्छब्दान्गीतादीन्निशम्य श्रुत्वा च सुखितोऽपि। विरही भवत्येवेत्यपिशब्दार्थः। जन्तुः प्राणिमात्रं पर्युत्सुकीभवत्युत्कण्ठीभवति। रम्याणि वीक्ष्येति प्रसङ्गसंगत्योक्तम्। यद्वा। हृदि स्फुरितं चूतमञ्जर्यादिकमर्थे पुरः साक्षादिव कुर्वत इतीयमुक्तिः। नूनं निश्चितं तद्भावैर्वासनाभिः स्थिराणि निश्चलानि। जन्मसहस्रैरपि दूरीकर्तुमशक्यानीति भावः। जननान्तरसौहृदान्यन्यजन्मसौहार्दान्यबोधपूर्वं विषयविशेषज्ञानाभावपूर्वं चेतसा स्मरति। यतो जननान्तरसौहृदमत एव पूर्वमिति हेतुत्वेनेह योज्यम्। सामान्यतो जन्मान्तराणामनुरागं स्मृत्वा समुत्सुकत्वं भवतीत्यर्थः। अत्र स्वस्य शकुन्तलाविषये जन्मान्तरीयोऽधुनातनशापाच्छादितोऽनुरागो गम्यः। यतो विशेषे प्रस्तुते सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा तेन स्थायिन्या रतेरविच्छेदो ध्वनितः। अत्र नूनमित्युत्प्रेक्षायामिति कश्चित्तन्न। अत्र जन्मान्तरीयस्मरणं शास्त्रासिद्धमेव। तस्यासंभवात्संबन्धः क्वचिदुत्प्रेक्षणीयः। अत्र सामान्यत उक्तेः क्वचित्कालाभावान्न तदुत्प्रेक्षा। अथ समयविशेषेऽसदुत्प्रेक्ष्यत इति चेत्तदपि न। रसोत्पादकारणस्योक्तेः। तेन काव्यलिङ्गमेव। तयोश्च पदार्थवाक्यार्थरूपत्वात्संसृष्टिः। अबोधपूर्वं स्मरतीति शब्दशक्तिमूलो विरोधाभासो व्यङ्ग्यः। म्याम्येति युत्सुयत्सु इति नूननेति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः। वसन्ततिलका वृत्तम्। औत्सुक्यलक्षणं सुधाकरे—'कालाक्षमत्वमौत्सुक्यमिष्टवस्तुवियोगतः। तद्दर्शनाद्रम्यवस्तुदिदृक्षादेश्च' इति। क्वचित् 'भावास्थितानि' इति पाठः। सोऽपि सांप्रदायिक

१ गीतमा०, गीतार्थमा०. २ कीभव०. ३ स्थितानि.

(इति पर्याकुलस्तिष्ठति ।)

(ततः प्रविशति कञ्चुकी ।)

कञ्चुकी—अहो नु खल्वीदृशीमवस्थां प्रतिपन्नोऽस्मि ।

आचार इत्यवहितेन मया गृहीता
या वेत्रयष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञः ।
काले गते बहुतिथे मम सैव जाता
प्रस्थानविक्लवगतेरवलम्बनार्था ॥ ३ ॥

भोः कामं धर्मकार्यमनतिपात्यं देवस्य । तथापीदानीमेव धर्मासनादुत्थिताय पुनरुपरोधकारि कण्वशिष्यागमनमस्मै नोत्सहे निवेदयितुम् । अथवाऽविश्रमोऽयं लोकतन्त्राधिकारः । कुतः ।

एव ॥ २ ॥ पर्याकुल इति विरहित्वादेव । सत्यपि शापे स्थायिन्या रतेरविच्छेदार्थमेतादृगुक्तिः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । अन्यथा मध्ये विच्छेदान्महान्रसदोषः स्यात् । तत इति । स्वकार्यवशात्सूचनामकृत्वैव कञ्चुकिनः प्रवेशः । कञ्चुकिलक्षणं मातृगुप्ताचार्यैरुक्तम्—'ये नित्यं सत्यसंपन्नाः कामदोषविवर्जिताः । ज्ञानविज्ञानकुशलाः कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥' इति । ईदृशीमिति वृद्धावस्था । आचार इति । अवहितेन सावधानेन मया । शक्तेनापीत्यर्थः । राज्ञोऽवरोधगृहेष्वन्तःपुरेष्वाचार इति रक्षाधिकारिणा वेत्रयष्टिर्गृहीतव्येत्याचाराद्या वेत्रयष्टिर्गृहीता । बहुतिथे काले ह्यायुर्लक्षणे गते । 'बहुपूगगणसंघस्य तिथुक्' । मम सैव वेत्रयष्टिरवलम्बनार्था शरीरावलम्बप्रयोजना जाता । अर्थेन सह नित्यसमासः स्त्रीलिङ्गता चेति समासः स्त्रीलिङ्गता च । कीदृशो मम । प्रस्थाने गमनारम्भे विक्लवा गतिर्गमनक्रिया यस्य । अत्र पूर्वार्धे उक्तनिमित्ता विभावना । असक्तत्वस्य प्रसिद्धकारणस्य निषेधोऽवहितेनेति तद्विरुद्धमुखेनोक्तः । निमित्तं चाचार इत्युक्तम् । उत्तरार्धे वार्द्धकगमनलक्षणकार्यस्यारम्भे वेत्रयष्टेः सहायतोपादानात्समाहितम् । 'कार्यारम्भे सहायाप्तिः' इति तल्लक्षणात् । अत्र प्रस्थानगतिशब्दयोरन्यतराग्रहणे विह्वलत्वं मनोगतमपि प्रतीयत इत्युभयग्रहणम् । गतिशब्दस्य ज्ञानार्थत्वादपि । 'वृद्धस्य विक्लवगतेः' इति वा पठनीयम् । एवमवरोधनियोगकालेन तदप्यर्थपौनरुक्त्यं परिहरणीयम् । त्यतायेति हितेहीतेति गृहीगृहेति गतेगत इति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । वृत्तमनन्तरोक्तम् ॥ ३ ॥ काममिति अकामानुमतौ । अनतिपात्यमनतिक्रमणीयम् । न विद्यते विश्रमो यस्य सोऽविश्रमः । लोके भुवने तन्त्राधिकारः प्रधानाधिकारः । विश्रान्तिरहित इत्यर्थः । 'लोकस्तु भुवने जने' । 'तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते' इत्यमरः ।

१ अधिकृतेन. २ नाय, नार्थम्. ३ अविश्रमः; कार्यो नियोगो लोकपालानाम्.

भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिंदिवं गन्धवहः प्रयाति ।
शेषः सदैवाहितभूमिभारः षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः ॥ ४ ॥

यावन्नियोगमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) एष देवः

प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा
निषेवते श्रान्तमना विविक्तम् ।
यूथानि संचार्य रविप्रतप्तः
शीतं दिवा स्थानमिव द्विपेन्द्रः ॥ ५ ॥

(उपगम्य ।) जयतु जयतु देवः । एते खलु हिमगिरेरुपत्यकारण्य-

'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः' इत्यविश्रमपदे वृद्ध्यभावः । **भानुरिति** । भानुः सूर्यः सकृदेकवारमेव युक्ता योजितास्तुरङ्गा येन सः । एतेन तुरङ्गमात्रयोजनेऽप्यस्याविश्रान्तिर्ध्वनिता । एतादृश एवास्त इति शेषः । यस्य तुरङ्गयोजने विश्रान्त्यभावस्तस्यान्यकार्येऽविश्रान्तिः किमु वक्तव्येत्यविश्रान्तगमनं ध्वन्यते । केचिद्रात्रिंदिवं यातीत्यत्रापि योजयन्ति तन्न सम्यक् । यतः प्रतिवस्तूपमायां प्रतिवाक्यसामान्यधर्मस्य भिन्नपदोपादानत्वमपेक्ष्यते तद्धीयेत । किं चैतद्विशेषणोपादानं व्यर्थं स्यात् । भानू रात्रिंदिवं प्रयातीत्येतावतैवाभिमतार्थसिद्धेः प्रक्रमभङ्गश्चापद्येत । अग्रिमयोर्विशेषणानुपादानात् । गन्धवहो वायुरावहप्रवहादी रात्रिंदिवं प्रयाति । 'अचतुर—' इति निपातनाद्रात्रिंदिवमिति सिद्धम् । शेषोऽनन्तः सदैव सर्वदाहितभूमिभारो धृतवसुंधराभारः अस्तीति शेषः । सामान्यक्रियानिर्देशादध्याहारदोषाभावः । लट्प्रत्ययो नित्यवृत्तत्वं द्योतयति । प्रजाभिरुपार्जितस्य द्रव्यस्य य षष्ठोंऽशः स वृत्तिर्वर्तनं यस्य तस्य राज्ञः । अपिशब्दः समुच्चये । एष धर्मः स्वीकृतभूमिभारत्वम् । अत्र भारो रक्षणरूपः सार्वकालिकत्वलक्षणसमानधर्मस्य सकृद्युक्तपदेन रात्रिंदिवपदेन सदैवपदेन चोक्तेर्मालाप्रतिवस्तूपमा । दुष्यन्तस्येति विशेषे वक्तव्ये सामान्यवचनादप्रस्तुतप्रशंसापि । श्रुत्यनुप्रासः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ४ ॥ नियोगं स्वाधिकारं मुनिनिवेदनलक्षणम् । **प्रजा इति** । प्रजाः स्वापत्यानीव स्वाः प्रजाः स्वीयलोकांस्तन्त्रयित्वा संव्यवहार्याशान्तमना उद्विग्नमनाः सन्विविक्तं विजनं स्थानं निषेवते । 'प्रजा स्यात्संततौ जने' । 'विविक्तौ पूतविजनौ' इति चामरः । संचार्य चारयित्वा । रविप्रतप्तः सूर्यप्रतप्तो द्विपेन्द्रो गजो दिवा शीतं स्थानमिव । उपमयोश्छेकवृत्त्यनुप्रासयोश्च संसृष्टिः । श्रुत्यनुप्रासः । उपेन्द्रवज्रा वृत्तम् । अत्र दिवेति रात्र्यादिसमयं निवर्तयन्नवितापस्याधिक्यं द्योतयति । 'शान्तमनाः' इति तु छेदे रवितप्त इत्युपमानेन सह विरोधः स्यात् ॥ ५ ॥ एते क्लान्तमनस इति वक्ष्यमाणेन राजवचनेन विरोधापत्तिश्च । हिमगिरेर्हिमाचलस्य । क्वचित् 'हिमवतो गिरेः' इति पाठः । तत्र हिमं विद्यते यस्मिन्निति यौगिकत्व-

---

१ कण्वशिष्यान्०. २ अशान्तमनाः. ३ गुहा०. ४ हिमवतः.

वासिनः काश्यपसंदेशमादाय सस्त्रीकास्तपस्विनः संप्राप्ताः । श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।

राजा—(सादरम् ।) किं काश्यपसंदेशहारिणः ।

कञ्चुकी—अथ किम् ।

राजा—तेन हि मद्वचनाद्विज्ञाप्यतामुपाध्यायः सोमरातः । अमूनाश्रमवासिनः श्रौतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितुमर्हसीति । अहमप्यत्र तपस्विदर्शनोचिते प्रदेशे स्थितः प्रतिपालयामि ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—(उत्थाय ।) वेत्रवति अग्निशरणमार्गमादेशय ।

प्रतीहारी—इत इतो देवः । (क)

राजा—(परिक्रामति । अधिकारखेदं निरूप्य ।) सर्वः प्रार्थितमर्थमधिगम्य सुखी संपद्यते जन्तुः । राज्ञां तु चरितार्थता दुःखोत्तरैव ।

औत्सुक्यमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा
क्लिश्नाति लब्धपरिपालनवृत्तिरेव ।
नातिश्रमापनयनाय यथा श्रमाय
राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् ॥ ६ ॥

(क) इदो इदो देवो ।

मङ्गीकृत्य तेन च तन्निवासिनां दुष्करतपश्चरणं तेन गौरवातिशयो द्योत्यत इति परिहर्तव्यमर्थपौनरुक्त्यम् । उपत्यकारण्यं पर्वतासन्नभूमिवनं तद्वासिनः । 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिः' इत्यमरः । सोमरात इत्युपाध्यायनाम । श्रौतेन वेदोक्तेन । सत्कृत्य पूजयित्वा । स्वयमेवेत्यनेन गौरवातिशयो द्योत्यते । वेत्रवतीति प्रतिहारीनाम । द्वारदेशस्थितायास्तस्या राज्ञोऽपि तत्रैव संनिधानादप्रवेशः । अग्निशरणमग्निगृहम् । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । इत इतो देवः । दुःखान्तरैव दुःखावधिकैव । 'दुःखोत्तरा' इति पाठे दुःखाधिकेत्यर्थः । औत्सुक्येति । प्रतीष्ठा सर्वोत्कृष्टं गौरवम् । सा कर्त्री । एतमित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वादस्येति विपरिणम्यते । अस्य राज्ञ औत्सुक्यमात्रं यावद्विषयजन्यामुत्कण्ठामवसाययति समाप्तिं नयति । अन्यजनस्य तु यत्किंचिद्विषयिणी समुत्पन्नोत्कण्ठा तथैव तिष्ठति तत्तद्विषयलाभात् । राज्ञस्तु फललाभादुत्कण्ठापरिपूर्तिः । एतावदाभिमानिकं सुखमिति भावः । लब्धस्य प्राप्तस्य फलस्य यत्परितः सर्वतोभावेन पालनं रक्षणं तत्र या वृत्तिर्वर्तना कदाचित्सर्वरात्रिजागरणं तत्रैव कदाचिदच्छिन्नधारावृष्ट्यनुभव इत्यादिकमेनं राजानं क्लिश्नाति । अतः कारणाद्राज्यम् । कर्तृ । अत्यन्तं यः श्रमस्तदपनयनायेति न । अपि त्वतिश्रमापनयनायैव

१ सविस्मयम्. २ कण्व०, सस्त्रीकास्तपस्विनः इत्यधि० ३ [illegible] ४ [illegible] परिक्रामतीत्यधिकं क्वचित्. ५ चरित्राणि दुःखोत्तराण्येव. ६ सादयति. ७ रेनम्. ८ न च.

(नेपथ्ये ।)

वैतालिकौ—विजयतां देवः ।

प्रथमः—

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः
प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवंविधैव ।
अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्णं
शमयति परितापं छायया संश्रितानाम् ॥ ७ ॥

द्वितीयः—

नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः
प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ।
अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम
त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानाम् ॥ ८ ॥

सुखदत्वात् । श्रमायेति न । अपि तु श्रमायैव क्लेशदत्वात् । किमिव । स्वहस्ते धृतो दण्डो यस्य तदातपत्रं छत्रमिवेति । अत्र राज्यं पक्षः । श्रमापनयश्रमौ साध्यौ । पूर्वार्धे हेतुः । चतुर्थचरणो दृष्टान्त इत्यनुमानालंकारः । उपमानानुमानयोरङ्गाङ्गिभावः संकरः । यच्छ्रमापनयनाय तच्छ्रमायेति विरोधाभासः । यथासंख्यमपि । अथ च संबन्धेऽसंबन्धरूपासंबन्धे संबन्धरूपा द्वयातिशयोक्तिरपि । श्रमाश्रमेति नयनायेति यनायेनेति वा छेकवृत्त्यनुप्रासयोः संसृष्टिः । श्रुत्यनुप्रासोऽपि । एकान्तसुखायतनत्वभ्रमेण राज्य आसक्ततया न भवितव्यमित्युपदेशो व्यज्यते । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ६ ॥ अधिकारखेदं निरूप्येत्यादिना यः खेदो निबद्धः स निरुपधिपरोपकारप्रवृत्तानां भवदादीनामेतत्स्वभावान्नायं खेद इति वैतालिकवचसा स्तौति—**स्वसुखेति** । नैकाहं न पञ्चषाहमपि तु प्रतिदिनं प्रत्यहम् । निरन्तरमित्यर्थः । त्वं लोकहेतोर्लोककारणात् । लोकनिमित्तमिति यावत् । खिद्यसे परितप्यसे । तत्रार्थे हेतुमाह—स्वस्मिन्यत्सुखं तत्र निरभिलाषो निर्गतवाञ्छः । प्रासङ्गिकसुखायापि न प्रवृत्तिरिति भावः । अत्र खिद्यस इति 'खिद परितापे' अस्य तुदादिकस्य कर्मकर्तरि प्रयोगः । अथवेति पूर्वाक्षेपे । एवंविधैव ते वृत्तिर्वर्तनम् । हि यस्मात्पादपो वृक्षः । पादांश्चरणान्पाति रक्षतीति च । अत एव न वृक्षादिपदोपादानम् । मूर्धाग्रभागेनाथवोत्तमाङ्गेन । तीव्रमुष्णं मध्याह्नसंभवमनुभवति । संश्रितानामथ उपविष्टानामथ चाश्रितानां छाययातपाभावेन पालनेन च परितस्तापमौष्ण्यं तापं खेदं च शमयतीति । व्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः । काव्यलिङ्गाक्षेपदृष्टान्ताः । वृत्तिश्रुत्यनुप्रासौ । मालिनी वृत्तम् ॥ ७ ॥ **नियमयसीति** । आत्तदण्डो गृहीतदण्डः । प्राप्ताभिमानश्च । 'अभिमाने ग्रहे दण्डः' इति विश्वः । कुमार्गप्रस्थितानुद्धता-

---

१ सर्वभक्ताः.

राजा—एते क्लान्तमनसः पुनर्नवीकृताः स्मः । (इति परिक्रामति ।)

प्रतीहारी—एष अभिनवसंमार्जनसश्रीकः संनिहितहोमधेनुरग्निशरणालिन्दः । आरोहतु देवः । (क)

राजा—(आरुह्य परिजनांसावलम्बी तिष्ठति ।) वेत्रवति किमुद्दिश्य भगवता काश्यपेन मत्सकाशमृषयः प्रेषिताः स्युः ।

किं तावद्व्रतिनामुपोढतपसां विघ्नैस्तपो दूषितं
धर्मारण्यचरेषु केनचिदुत प्राणिष्वसच्चेष्टितम् ।
आहोस्वित्प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधा-
मित्यारूढवहुप्रतर्कमपरिच्छेदाकुलं मे मनः ॥ ९ ॥

(क) एसो अहिणवसम्मज्जणसस्सिरीओ सण्णिहिदहोमधेणू अग्गिसरणालिन्दो । आरोहदु देवो ।

नियमयसि विनीतान्करोषि । मार्गस्थान्करोषीत्यर्थः । विवादं परस्परकलहं शमयसि । रक्षणाय कल्पसे प्रभवसि । भयात् शत्रुभ्यो धनदानेन इत्यादि रक्षणं बहुप्रकारम् । अतनुषु बह्वीषु संपत्सु । नामेति संभावनायाम् । ज्ञातयः सन्तु भवन्तु । बन्धुकृत्यकारिण इत्यर्थः । तुः पूर्वतो विशेषे । सति विभवेऽसति च विभवे । प्रजानां प्रजासु विषये । षष्ठीसप्तम्योरभेदाद्बन्धूनां ज्येष्ठबन्धूनां कृत्यममार्गान्निवर्तनं कलहशमनं रक्षणं च तत्त्वयि परिसमाप्तं त्वय्येव निष्पाद्यते । नान्येनेत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धार्थौ हेतुत्वेनोपात्तः । काव्यलिङ्गव्यतिरेकानुप्रासाः । पूर्वार्धे यमकं च । वृत्तमनन्तरोक्तम् । अनेन च पद्येन पूर्वं लोकहेतोरिति यदुक्तं तदेव विवृतम् ॥ ८ ॥ नवीकृताः । अधिकारचिन्तन इति शेषः । अत एवास्माभिस्तत्र 'अशान्तमनाः' इति व्याख्यातम् । यतस्तस्यैवानुवादोऽयं 'क्लान्तमनसः' इति अभिनवं नूतनं यत्संमार्जनं तेन सश्रीकः सशोभः । संनिहितहोमधेनुः । इति विशेषणद्वयेन पावित्र्यातिशयो द्योत्यते । अग्निशरणालिन्दोऽग्निहोत्रगृहबहिर्द्वारप्रकोष्ठः । 'प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ।' इत्यमरः । स्वभावोक्तिः तस्य खेदविनोदं द्योतयति । आरोहतु देवः । परिजनांसावलम्बीति खेदविनोद एव । **किं तावदिति** । व्रतिनां नियमवतामत एवोपोढमत्यूढमधिकं तपो येषाम् । ईदृशां तपस्विनाम् । विशेषणेनैव विशेष्यप्रतिपत्तेर्न तदुपादानम् । तपो विघ्नैर्विघ्नकर्तृभी राक्षसादिभिः । साध्यवसानेयं लक्षणा । तस्या विघ्नातिशयः फलं दर्शितम् । किमिति वितर्के । उत धर्मारण्यचरेषु धर्मवनगेषु प्राणिषु जन्तुषु । धर्मपदेन ऋषीणां महत्त्वं सूचयता चेष्टितस्यात्यन्तमनुचितत्वं ध्वन्यते । ... केनापि कामादिना

१ तिष्ठन्.

प्रतीहारी—सुचरितनन्दिन ऋषयो देवं सभाजयितुमागता इति तर्कयामि । (क)

(ततः प्रविशन्ति गौतमीसहिताः शकुन्तलां पुरस्कृत्य मुनयः । पुरश्चैषां कञ्चुकी पुरोहितश्च ।)

कञ्चुकी—इत इतो भवन्तः ।

शार्ङ्गरवः—शारद्वत

महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ
न कश्चिद्वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते ।
तथापीदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा
जनाकीर्णं मन्ये हुतवहपरीतं गृहमिव ॥ १० ॥

(क) सुचरिदणन्दिणो इसीओ देवं सभाजइदुं आअदेत्ति तक्केमि ।

सत् । वाचापि वक्तुमशक्यमिति भावः । चेष्टितं कृतम् । आहोस्विन्ममापचरितैर्वीरुधां लतानां प्रसवः पल्लवपुष्पादिर्विष्टम्भितः प्रतिबद्धः । 'पुष्पं फलं च पत्रं च वृक्षाणां प्रसवं विदुः ।' इति धरणिः । तदुक्तम्– 'राज्ञोऽपराचात्पृथिवी स्वल्पसस्या भवेत्किल । अल्पायुषः प्रजाः सर्वा दरिद्रा व्याधिपीडिताः ॥' इति । तपतप इति खिसवो इति छेकानुप्रासवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । षष्ठीसप्तम्योरभेदान्न विभक्तिप्रक्रमभङ्गः । विशेषणप्रक्रमभङ्गोऽपि नाशङ्कनीयः । आदौ विशेषणद्वयं ततस्तदभाव इत्येव क्रमस्य विवक्षितत्वात् ॥ ९ ॥ महाभाग इति । न भिन्ना त्यक्ता स्थितिर्मर्यादा येन सः [अभिन्नस्थितिः असौ] नरपतिः । काममतिशयेन महाभागः श्रेष्ठ इति विधेयम् । [पाठान्तरे] अहो इत्याश्चर्ये । वर्णानां ब्राह्मणादीनां मध्येऽपकृष्टो हीनोऽपि कश्चिदपथममार्गं न भजते । 'अपथं नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । इति यद्यपि तथापीदं जनाकीर्णं जनव्याप्तं स्थानं शश्वन्निरन्तरं परिचितं विविक्तं विजनस्थानं यस्य तेन मनसोपलक्षितोऽहं मनसा हेतुना वा हुतवहपरीतं गृहमिव मन्ये । अत्र पूर्वार्धे यत्कारणमुक्तं विजनस्य तत्सम्यक्त्वं कार्यं तदभावस्तद्विरुद्धमुखेनोक्त इति विशेषोक्तिः । अथ च यदग्निपरीतत्वं कार्यं तत्कारणाभावस्य तद्विरुद्धमतेन पूर्वार्धे उक्तेन विभावना । उभे अप्युक्तनिमित्ते शश्वत्परिचितेत्यनुक्तेः । साधकबाधकप्रमाणाभावात्संदेहसंकरः । 'मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥' इत्युक्तेर्मन्येशब्दस्योत्प्रेक्षाद्योतकत्वेऽप्यत्र न तथा । तत्सामग्र्यभावात् । उपमयैव गतार्थत्वात् । तेनात्र मन्येशब्दस्य बुद्धित्वमात्रमर्थः । अनुप्रासाः । वक्तुर्वैराग्यं ध्वन्यते । शिखरिणी वृत्तम् ॥ १० ॥

---

१ भविशतः महती ०लाभादाय कण्वशिष्यौ । २ रहो० ३ ब्राह्मण०.

शारद्वतः—स्थाने भवान्पुरप्रवेशादित्थंभूतः संवृत्तः। अहमपि

अभ्यक्तमिव स्नातः शुचिरशुचिमिव प्रबुद्ध इव सुप्तम्।
बद्धमिव स्वैरगतिर्जनमिह सुखसङ्गिनमवैमि ॥ ११ ॥

शकुन्तला—(निमित्तं सूचयित्वा।) अहो किं मे वामेतरं नयनं विस्फुरति। (क)

गौतमी—जाते प्रतिहतममङ्गलम्। सुखानि [शुभानि] ते भर्तृकुलदेवता वितरन्तु। (इति परिक्रामति।) (ख)

पुरोहितः—(राजानं निर्दिश्य।) भो भोस्तपस्विनः असावत्रभवान्वर्णाश्रमाणां रक्षिता प्रागेव मुक्तासनो वः प्रतिपालयति। पश्यतैनम्।

शार्ङ्गरवः—भो महाब्राह्मण काममेतदभिनन्दनीयं तथापि वयमत्र मध्यस्थाः। कुतः।

भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमैर्नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥

(क) अम्महे किं मे वामेदरं णअणं विप्फुरदि।

(ख) जादे पडिहदं अमङ्गलं। सुहाइं दे भत्तुकुलदेवदाओ वितरन्दु।

अहमपीति श्लोकेनान्वेति— अभ्यक्तमिति। अहं सुखसङ्गिनं जनमीदृशमवैमि। त्वं त्वग्निपरीतगृहमिव जानासि। अहमप्येतादृशमित्यपिशब्दार्थः। एतादृक्त्वं च विशिष्टोपमारूपम्। कः कमिव। स्नातोऽभ्यक्तं तैलाभ्यक्तमिव। अनेन पापश्लिष्टत्वं ध्वन्यते। शुचिरशुचिमिवेत्यनेन पत्यादिषु स्नेहादिविद्धत्वं ध्वन्यते। प्रबुद्धः सुप्तमिवेत्यनेनाज्ञानाविद्धत्वं व्यज्यते। स्वैरगतिबद्धमिवेत्यनेन प्रयत्नसहस्रानयने परवशंवदत्वं ध्वन्यते। मालोपमेयम्। तेन पारतन्त्र्यलक्षणो भिन्नोऽत्रावगम्यः सामान्यधर्मः। छेकवृत्त्यनुप्रासौ। 'स्नातोऽभ्यक्तमिव शुचिरशुचिमिव प्रबुद्धः सुप्तमिव स्वैरगतिः संयतमिव' इति निर्वेदे ॥ ११ ॥ किं मे वामेतरं दक्षिणं नयनं विस्फुरति। 'किं मे वामं दक्षिणं नयनम्' इति पाठे वामं प्रतीपम्। विरोधाभासः। अत्रभवान्पूज्यो वर्णाश्रमाणां रक्षितेत्यनेन भवदादीनामस्मदादीनां च सर्वदा पालनासक्तत्वम्। प्रागेव मुक्तासन इत्यनेन विनयातिशयः। वः प्रतिपालयतीति भक्त्यतिशयो व्यज्यते। महाब्राह्मणेति राजपुरोहितत्वात्तं प्रति मुनेरुक्तिरिति नानौचित्यम्। काममतिशयेनैतद्विनयातिशयत्वादिकमभिनन्दनीयं स्तुत्यं यद्यपि तथापि वयमत्र मध्यस्था निस्पृहाः। एतदस्माकं वर्णनीयं न भवतीति भावः। वर्णनीयत्वाभावे च स्वाभाव्यं हेतुत्वेनोद्दिशति—कुत इति। भवन्तीति। तरवो वृक्षाः फलानामागमैरागमनैर्नम्रा भवन्ति। नवाम्बुभिर्नूतनजलैः घना मेघाः दूरविलम्बिनो भवन्ति। सत्पुरुषाः समृद्धिभिः सम्पत्तिभिः अनुद्धता भवन्ति। परोपकारिणाम् एष स्वभाव एव। ... प्रसिद्धस्तै

---

१ जाने. २ अहं तु. ३ दुर्निमित्तं; सूचयन्ती, अभिनीय.

प्रतीहारी—देव प्रसन्नमुखवर्णा दृश्यन्ते । जानामि विश्रब्धकार्या ऋषयः । (क)

राजा—(शकुन्तलां दृष्ट्वा ।) अथात्रभवती ।

का स्विदवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।
मध्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुपत्राणाम् ॥ १३ ॥

(क) देव पसण्णमुहवण्णा दीसन्ति । जाणामि विस्सद्धकज्जा इसीओ ।

अनेन समृद्धिकाष्ठा तेषां द्योतिता । नम्रा अधोमुखा विनीताश्च भवन्ति । अत्र तरुशब्देन सामान्यविशेषभावसंबन्धेन चूतप्रभृतयो विशेषा लक्ष्यन्ते तत्सजातीयबहुत्वप्रतिपत्तिश्च फलेषु । वनस्पतिप्रभृतिषु तदभावादर्थासंगतिः । किं च सत्पुरुषाणां विशिष्टानामेवोपमेयत्वात्तैः सहोपमानतापि न संगच्छते । तर्ह्युत्तरवाक्येऽप्येतद्दोषावकाश इति चेन्न । मेघादिपदत्यागेन घनपदोपादानात् । तथा च व्याख्यास्यते । केचनैतादृशस्थले 'वाच्य एवार्थो लक्षणा' इति मन्यन्ते । घना मेघा अथ च निबिडाः । नवाम्बुभिरिति वर्षाकालारम्भो ध्वन्यते । तेषां तत्रैव समृद्धत्वाद्दूरविलम्बिनोऽतिशयवर्षुकाः । अथ च विनीता भवन्तीत्यनुषज्यते । अत्र तरुघनयोरुन्नेतनयोर्नम्रदूरविलम्बित्वाभ्यां च वस्तुतो भिन्नाभ्यामभेदेनाध्यवसिताभ्यामतिशयोक्तिः सत्पुरुषाः समृद्धिभिरनुद्धता नम्रा भवन्तीत्यनुषज्यते । तेन क्रियादीपकम् । विनयस्य साधारणधर्मस्य नम्रदूरविलम्ब्यनुद्धतशब्देनोक्तेर्मालाप्रतिवस्तूपमा च । अत्र दुष्यन्तलक्षणे विशेषे प्रस्तुते सत्पुरुषस्य वचनादप्रस्तुतप्रशंसापि । स्वभाव इत्यादिस्तु हिशब्दानुपादानेऽप्यर्थान्तरन्यासः । 'क्व नासि शुभप्रदः' इतिवत् । हेत्वनुप्रासौ च । वंशस्थं वृत्तम् ॥ १२ ॥ देव प्रसन्नमुखवर्णा दृश्यन्ते । जानामि विश्रब्धं शान्तमक्रूरं कार्यं येषां ते तादृशा ऋषयः । **का स्विदिति** । स्विदिति वितर्के । सशिरोमुखप्रावरणमवगुण्ठनं तद्वती । अत एव नातिपरिस्फुटे शरीरलावण्ये यस्याः सा । नञ्समासः । इदमनूद्यम् । तपोधनानां मध्ये कास्विदिति विधेयम् । अत एवैतन्मात्र उपमा पाण्डुपत्राणां मध्ये किसलयं कोमलपल्लवमिवेति । अस्याश्च भिन्नलिङ्गत्वेऽपि कोमलत्वादेः साधारणधर्मस्य गम्यत्वात्सहृदयमनोनुरञ्जकत्वमेव । हेत्वनुप्रासौ । ननु नातिपरिस्फुटेत्यादौ शरीरमात्रग्रहणेऽप्युभयलाभ इति चेत्सत्यम् । स्यादेवं यदि निषेधमात्रे तात्पर्यं स्यात्किं त्वत्र विधौ तात्पर्यम् । अत एवातिपर्योरुपादानम् । तेनेषद्व्यक्ते इत्यर्थः । अत्र चोभयग्रहणमन्तरेण विवक्षितार्थालाभात् । यत आद्यमात्रोपादाने द्वितीयाप्राप्तेः द्वितीयमात्रग्रहणे कनकचम्पकाभतनुवर्णाप्तेः । लावण्यलक्षणं सुधाकरे 'मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु लावण्यं

१ केयम०, २ राआ.

प्रतीहारी—देव कुतूहलगर्भः प्रहितो न मे तर्कः प्रसरति । ननु दर्शनीया पुनरस्या आकृतिर्लक्ष्यते । (क)

राजा—भवतु । अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम् ।

शकुन्तला—(हस्तमुरसि कृत्वा । आत्मगतम् ।) हृदय किमेवं वेपसे । आर्यपुत्रस्य भावमवधार्य धीरं तावद्भव । (ख)

पुरोहितः—(पुरो गत्वा ।) एते विधिवदर्चितास्तपस्विनः । कश्चिदेषामुपाध्यायसंदेशः । तं देवः श्रोतुमर्हति ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

ऋषयः—(हस्तानुद्यम्य ।) विजयस्व राजन् ।

राजा—सर्वानभिवादये ।

ऋषयः—इष्टेन युज्यस्व ।

राजा—अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः ।

ऋषयः—

कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।
तमस्तपति घर्मांशौ कथमाविर्भविष्यति ॥ १४ ॥

राजा—अर्थवान्खलु मे राजशब्दः । अथ भगवाँल्लोकानुग्रहाय कुशली काश्यपः ।

(क) देव कुतूहलगब्भो पहिदो[1] ण मे तक्को पसरदि । णं दंसणीआ उण से आकिदी लक्खीअदि ।

(ख) हिअअ किं एव्वं वेवसि । अज्जउत्तस्स भावं ओहारिअ धीरं दाव होहि ।

तदिहोच्यते ' इति । एवंभूतैतदवलोकनेन स्थायिन्या रतेरनुसंधानम् ॥ १३ ॥ देव कुतूहलेन गर्भे मध्य उपहितो युक्तो न मे तर्कः प्रसरति । क्वचिद्धृतपुस्तके ' कुतूहलगब्भोपहद ' इत्यादिपाठः । क्वचित्पुस्तके तु नास्त्येवायं पाठः । दर्शनीया सुन्दरा । भवत्विति निषेधे । ' अस्तु भवतु पूर्यंत इति निषेधे ' इत्युक्तेः । अनिर्वर्णनीयमद्रष्टव्यम् । हस्तमुरसि कृत्वेति स्वभावोक्तिः । भावं चित्ताभिप्रायम् । कुत इति । त्वयि रक्षितरि सति कुतो धर्मक्रियाविघ्नः । सर्वमेवैतद्विधेयम् । त्वं रक्षिता । त्वयि रक्षितरि सर्वे सन्तः । तेषां क्रियामात्रविघ्नोऽपि न संभाव्यते सुतरां धर्मक्रियाविघ्न इत्यर्थः । तम इति । घर्मांशौ सूर्ये उदयाद्रिमारूढ एव तमोनाशः अपि तु तस्मिन्सुतरामाविर्भूते तदभाव इत्यर्थः । दृष्टान्तालंकारः । हेत्वनुप्रासौ ॥ १४ ॥ अर्थवान्सप्रयोजनः । तापयुक्तत्वादिति भावः । लोकानुग्रहाय जनानुग्रहाय । भुवनानुग्रहाय चेत्यर्थः । ' लोकस्तु भुवने जने ' इत्यमरः ।

१. तोध्वर०. २ ०ब्भो पहिदो (प्रहितः), पडिहदो.

ऋषयः—स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः । स भवन्तमनामयप्रश्नपूर्वकमिदमाह ।

राजा—किमाज्ञापयति भगवान् ।

शार्ङ्गरवः—यन्[1]मिथःसमयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुपायंस्त तन्[2]मया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः ।

त्वमर्हतां प्राग्रसरः स्मृतोऽसि नः
शकुन्तला मूर्तिमती च[3] सत्क्रिया ।
समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं
चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥ १५ ॥

तदिदानीमापन्नसत्त्वे[4]यं प्रतिगृह्यतां सहधर्मचरणायेति ।

त्रिभुवनानुग्राहकत्वेन लोकोत्तरा तपःसिद्धिर्ध्वनिता । तदभिप्रायेणैवोत्तरयन्ति— स्वाधीनेति । अनामयप्रश्नपूर्वमिति तस्य क्षत्रियत्वात् । तदुक्तं भृगुसंहितायाम्— 'ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च' इति । मिथःसमयात् । गान्धर्वेण विवाहेनेत्यर्थः । उपायंस्त विवाहितवान् । 'उपाद्यमः स्वीकरणे' इत्यात्मनेपदम् । त्वमिति । यद्यस्मात्त्वमर्हतां पूज्यानां प्राग्रसरो मुख्यः स्मृतोऽसि । लोकैरिति शेषः । क्वचित् 'स्मृतोऽसि नः' इति पाठः । सरतीति सरः । 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः' इत्यत्र पचादेराकृतिगणत्वादच् । ततः प्रकर्षेणाग्रे सरतीति प्राग्रसरः । 'त्वमर्हतां प्राग्रहरः' इति वा पाठः । 'पराध्याग्र्यप्राग्रहराः' इत्याद्यमरः । यद्यस्माच्छकुन्तला मूर्तिमती शरीरधारिणी । सती पूज्या चासौ क्रिया च सत्क्रिया । इवेत्युत्प्रेक्षा । अनया चाखिलजनपूज्यत्वमस्या ध्वनितम् । अत एव तुल्यगुणत्वम् । तत्तस्मादित्यार्थेन तच्छब्देनान्वयः । 'न' इति पाठे तूभावप्यार्थौ । तुल्यगुणं समानगुणं वधूवरं समानयन् । चिरस्य चिरकालेन प्रजापतिर्वाच्यं निन्दां न गतो न प्राप्तः । 'वाच्यं वक्तव्यमित्येतौ प्रवर्तेते प्रपादने । वचो हे कुत्सिते हीने दूषणेऽभिधयोदिते' इति धरणिः । चिरस्येति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः' इत्यमरः । अन्यत्र यत्र वधूवरं मेलयति तत्र तत्रातुल्यगुणम् । जगतीदमेवेति भावः । अत एव चिरस्येत्युक्तिः । प्रजापतिरिति साभिप्रायम् । समहेत्वनुप्रासाः । वंशस्थं वृत्तम् । 'स्मृतोऽसि सत्क्रियेव यन्मूर्तिमती शकुन्तला' इति पठित्वाक्रमलक्षणो दोषः परिहरणीयः ॥ १५ ॥ आपन्नसत्त्वा गर्भवती । 'आपन्नसत्त्वा स्याद्गुर्विण्यन्तर्वत्नी च गर्भिणी' इत्यमरः । धर्मचरणायेत्यनेन विधिवदूढत्वं व्यज्यते । आर्य किमपि वक्तुकामास्मि न मे वचनावसरोऽ-

१ यत्. २ तांव. ३ गुणौ वधूवरौ. ४ सत्त्वा पति.

गौतमी—आर्य किमपि वक्तुकामास्मि । न मे वचनावसरोऽस्ति । कथमिति ।

नापेक्षितो गुरुजनोऽनया त्वया पृष्टो न बन्धुजनः ।
एकैकमेव चरिते भणामि किमेकैकम् ॥ १६ ॥ (क)

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) किं नु खल्वार्यपुत्रो भणति । (ख)
राजा—किमिदमुपन्यस्तम् ।
शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) पावकः खलु वचनोपन्यासः । (ग)
शार्ङ्गरवः—कथमिदं नाम । भवन्त एव सुतरां लोकवृत्तान्तनिष्णाताः ।

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां
जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।
अतः समीपे परिणेतुरिष्यते
प्रियाऽप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥ १७ ॥

(क) अज्ज किंपि वत्तुकामह्मि । ण मे वअणावसरो अत्थि । कहंत्ति ।
णावेक्खिओ गुरुअणो इमाए तुए पुच्छिदो ण बन्धुअणो ।
एक्कक्कमेव्व चरिए भणामि किं एक्कमेक्कस्स ॥
(ख) किं णु क्खु अज्जउत्तो भणादि । (ग) पावओ क्खु वअणोवण्णासो ।

स्तीति भविष्यदाक्षेपः । तस्यैवोपादानं कथमिति । णेति । [इमाएण हुं पुच्छिदो अ बन्धुअणो इत्यत्र] क्वचित्पुस्तके ‘ इमाए तुए पुच्छिदो ण बन्धुजणो ’ इति पाठः । त्वया पृष्टो न बन्धुजन इत्यर्थः । उभयोरप्यपराधाविष्करणम् । परस्परानुरागेण भवद्भ्यामिदं विहितम् । तत्रैकः पर्यनुयोज्यो न भवतीति भावः । गाथेयम् ॥ १६ ॥ पावकोऽग्निः खलु वचनोपन्यासः इति भिन्नरूपकम् । क्वचित् ‘ सावलेपः ’ इति पाठः । निष्णाताः कुशलाः । ‘ निष्णातः कुशलेऽपि च ’ इत्यजयः । ‘ निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ’ इति णत्वम् । सतीमिति । जनो लोकः भर्तृमतीं विद्यमानधवां प्रमदां सतीं पतिव्रतामपि ज्ञातिकुलं पितृगृहं तत्संश्रयामथ च सगोत्रगणसंश्रयामन्यथा दोषयुक्तत्वेन विशङ्कते । अनौचित्यपरिहाराय कविना दोषादिपदत्यागेनान्यथापदं दत्तम् । अतः कारणात्प्रियाप्रिया वा । अर्थाद्भर्तुः । प्रमदा स्त्रीमात्रम् । अथ च प्रकृष्टो मदरतारुण्यमदो यस्याः । सैतादृशी स्वबन्धुभिर्वधूबन्धुभिः परिणेतुः समीप इष्यते । ‘ प्रियाप्रिया च ’ इति समीचीनः पाठः । ‘ तदप्रियापि ’ इति पाठे तस्य भर्तुरप्रिया । अपिशब्दात्प्रियापीति व्याख्येयम् । अत्र शकुन्तलायास्त्वत्समीपे स्थितियोग्यतेति विशेषे प्रस्तुते यत्सामान्यवचनं तेनाप्रस्तुतप्रशंसा । हेत्वनुप्रासौ । वृत्तमनन्तरोक्तम् । अत्र स्त्रीसामा-

---

१ तत्कथं २ तत्किम [illegible] ३ वकासो (अवकाशः). ४ तुए इमाए न पुच्छिदो बंधू, इमाए ण तुए वि पुच्छिदो बन्धू । ५ एक्कक्कस्स च चरिते भणादु किं एक एक्कस्सिं

राजा—किमत्रभवती मया परिणीतपूर्वा ।

शकुन्तला—(सविषादम् । आत्मगतम् ।) हृदय सांप्रतं त आशङ्का । (क)

शार्ङ्गरवः—

किं कृतकार्यद्वेषो धर्मं प्रति विमुखता कृतावज्ञा ।

राजा—कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रश्नः ।

शार्ङ्गरवः—

मूर्च्छन्त्यमी विकाराः प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु ॥ १८ ॥

राजा—विशेषेणाधिक्षिप्तोऽस्मि ।

गौतमी—जाते मुहूर्तं मा लज्जस्व । अपनेष्यामि तावत्तेऽवगुण्ठनम् । ततस्त्वां भर्ताभिज्ञास्यति । (इति यथोक्तं करोति ।) (ख)

(क) हिअअ संपदं दे आसंङ्का ।

(ख) जादे मुहुत्तअं मा लज्ज । अवणइस्सं दाव दे ओउण्ठणं । तदो तुमं भट्टा अहिजाणिस्सदि ।

न्ये वक्तव्ये यत्प्रमदेति विशेषवचनं तेन विशेषपरिवृत्तलक्षणं दूषणमिति चेन्न । शब्दशक्त्युद्भावध्वनेः सत्त्वात्तदभिप्रायेणैव व्याख्यातम् । अनेनार्थविशेषणनामा नाट्यालंकार उपक्षिप्तः ॥ १७ ॥ किमिति । कृतं यत्कार्यं गान्धर्वो विवाहस्तत्र द्वेषः किम् । धर्मं प्रति विमुखता किम् । कृते विदितेऽनुभूतेऽवज्ञा किम् । यावदनुभूतं तावदेव तद्दुर्लभमिति भावः । 'कृतं युगेऽपि पर्याप्ते विहिते' इति विश्वः । असत्कल्पनामुत्तरार्धेन निरस्यति—ऐश्वर्यमत्तेषु संपदुद्धतेषु प्रायेण बाहुल्येनामी विकारा उक्ता मूर्च्छन्ति वर्धन्ते । 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' इति विश्वः । आदिकारकदीपकसंशयहेत्वर्थान्तरन्यासानुप्रासाः ॥ १८ ॥ जाते पुत्रि । यथोक्तमवगुण्ठनापनयनम् । इत आरभ्य षष्ठाङ्कसमाप्तिपर्यन्तमवमर्शसंधिः । तल्लक्षणं तु सुधाकरे—'यत्र प्रलोभनक्रोधव्यसनाद्यैर्विमृश्यते । बीजादौ गर्भनिर्भिन्नः सोऽवमर्श इतीर्यते' इति । अत्र शापलक्षणव्यसनेन विमर्शः । यथा 'इदमुपनतम्' इत्यादि । प्रकरीनियताप्त्यानुगुण्यादत्राङ्गकल्पना । प्रकरीलक्षणं भावप्रकाशिकायाम्—'शोभायै वैदिकादीनां यथा पुष्पाक्षतादयः । अथर्तुवर्णनादिस्तु प्रसङ्गे प्रकरी भवेत्' इति । यथात्रैव षष्ठेऽङ्के 'ततः प्रविशति चूताङ्कुरम्–' इत्यादिना 'नेपथ्ये' इत्यन्तेन । अनेन तु 'फलं तु कल्प्यते यस्याः परार्थायैव केवलम् । अनुबन्धविहीनानां प्रकरी श्रूयते यथा' ॥

---

१ यत्र. किं यत्र. द्वेषाद्धर्मं प्रति विमुखतोचिता राज्ञः । २ नामसङ्गः ४ मत्तानां. ५ ०का आसि (आसीत्).

राजा—(शकुन्तलां निर्वर्ण्य । आत्मगतम् ।)

इदमुपनतमेवं रूपमक्लिष्टकान्ति
प्रथमपरिगृहीतं स्यान्न वेत्यव्यवस्यन् ।
भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं
न च खलु परिभोक्तुं नापि शक्नोमि हातुम् ॥ १९ ॥

(इति विचारयन्स्थितः ।)

प्रतीहारी—अहो धर्मापे (वे)क्षिता भर्तुः । ईदृशं नाम सुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा कोऽन्यो विचारयति । (क)

शार्ङ्गरवः—भो राजन् किमिति जोषमास्यते ।

राजा—भोस्तपोधनाः चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमत्रभवत्याः स्मरामि । तत्कथमिमामभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रत्यात्मानं क्षेत्रिणमाशङ्कमानः प्रतिपत्स्ये ।

(क) अहो धम्मावेक्खिआ भट्टिणो । ईदिसं णाम सुहोवणदं रूवं देक्खिअ को अण्णो विआरेदि ।

इति लक्षणानुसारेण मातलिवृत्तान्तं प्रकरीवृत्तमाहुस्तन्न । संधिसमाप्तिविषये तस्योद्देशादङ्गानां तदनुगामित्वं नायाति । नियताप्तिलक्षणमादिभरते—'नियतां तु फलप्राप्तिं यदा भावेन पश्यति । नियतां तु फलप्राप्तिं स गुणः परिचक्षते' इति । निर्वर्ण्य दृष्ट्वा । इदमिति । एवमुपनतमयत्नप्राप्तम् । न क्लिष्टा कान्तिर्यस्य तत् । अनेन प्रथमं तारुण्यं ध्वनितम् । इदं रूपं प्रथमगृहीतं स्यान्न वा स्यादिति व्यवस्यन्विचारयन् । 'अव्यवस्यन्' इति पाठे स्वव्यवसायं न जानन् । खलु निश्चयेन । परिभोक्तुं न शक्नोमि निश्चयेन हातुं न च शक्नोमीत्येवं प्रकारेण रतेरनुसंधानं ध्वनितम् । कः किमिव । विभाते प्रभाते भ्रमरः । अन्तस्तुषारो हिमं यस्य तादृक्कुन्दपुष्पमिव । उपरि हिमस्याच्छादकस्य शापस्थानीयत्वात्त्यागाभावः । ससंदेहोपमानुप्रासाः । अत्र विभात इत्युक्तेस्तदनन्तरं रविकिरणैर्हिमे नीते मकरन्दभोगोऽवश्यः । एवमिहाप्यभिज्ञानदर्शनेन शापे गते तत्स्वीकारोऽवश्य इति द्योतयन्त्योपमया रतेः स्थायित्वदार्ढ्यं ध्वनितम् । मालिनी वृत्तम् । एतेन संशयनामकं भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'अनिश्चयान्तं यद्वाक्यं संशयः स निगद्यते' इति । विचारयन्नित्युत्क्षिप्तैकभ्रूभावादिना ॥ १९ ॥ अहो आश्चर्ये । धर्मापेक्षिता भर्तुः । ईदृशम् । नाम प्राकाश्ये । प्रकटं सुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा कोऽन्यो विचारयति । जोषं तूष्णीम् । अभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रकटगर्भचिह्नाम् । क्षेत्रं पत्नी यस्यासौ क्षेत्री तं क्षेत्रिणम् । 'क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः' इत्यमरः । एतादृशमात्मानं शङ्कमानः ।

---

१ ०दव्यवस्यन्, ०ति व्यव०. २ निशाम्य. ३ न खलु सपदि भोक्तुं नापि शक्नोमि मोक्तुम्; शक्नो विहा०; नैव श०. ४ ०हारी (स्वगतम्, जनान्तिकम्). ५ क्षेत्रिय.

शकुन्तला—(अपवार्य ।) आर्यस्य परिणय एव संदेहः । कुत इदानीं मे दूराधिरोहिण्याशा । (क)

शार्ङ्गरवः—मा तावत् ।

कृताभिमर्शामनुमन्यमानः सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्यः ।
मुष्टं प्रतिग्राहयता स्वमर्थं पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन ॥ २० ॥

शारद्वतः—शार्ङ्गरव विरम त्वमिदानीम् । शकुन्तले वक्तव्यमुक्तमस्माभिः । सोऽयमत्रभवानेवमाह । दीयतामस्मै प्रत्ययप्रतिवचनम् ।

(क) अज्जस्स परिणए एव्व संदेहो । कुदो दाणिं मे दूराहिरोहिणी आसा ।

यत इयं गर्भिणी मया चेदधुना प्रतिगृह्येत तत्तदाहं क्षेत्री स्यां न तु बीजी । अत एतज्जातापत्यं नौरसमपि तु क्षेत्रजम् । तच्चौरसाद्धीनमिति शङ्का । अथ चान्येनोढायाः परिग्रहे मत्क्षेत्रत्वमेव स्यान्न तु धर्मपत्नीत्वमिति शङ्का । 'क्षेत्रियम्' इति पाठे परदारासक्तम् । 'क्षेत्रियं क्षेत्रजतृणे परदाररतेऽपि च' इति विश्वः । कथमिमां प्रतिपत्स्येऽङ्गीकरिष्यामि । अपवार्येति । 'रहस्यं कथ्यतेऽन्यस्य परावृत्यापवारितम्' इति । दूराधिरोहिण्याशा । दूरमत्यर्थं तत्र गत्वा महिषीपदं प्राप्स्यामीत्याद्यधिरोढुं शीलं यस्याः सा । मा तावदिति श्लोकेन संबध्यते । कृतेति । त्वयेत्येवमपराधं कृत्वाप्यधुना स्मरणक्लेशाभाववतेत्यर्थान्तरसंक्रामितम् । कृतोऽभिमर्शो बलाद्धर्षणं यस्याः सा । अनेन सातिशयापराधकृत्त्वं ध्वन्यते । ईदृशीं सुतामनुमन्यमानोऽनुमोदमान इत्यनेनैवं सापराधेऽपि त्वयि मुनित्वेन तादृक्कृपा युज्यत इति ध्वनितम् । अत एव मुनिः । तावत्साकल्येन । नामेति क्रोधे । मा विमान्यो न विमाननीयः । अपि तु विमाननीय एव । सुताभिमर्शलक्षणोऽपराधः सोढो विमाननालक्षणस्तु न सोढव्य इति दण्ड उक्तः । तेन सूक्ष्मालंकार उक्तः । केचित्तु निषेधत्वेन विधेयमेव मन्यन्ते तन्न समीचीनम् । निषेधनियोगस्य मध्यस्थेन राजकीयेन वा वक्तुमुचितत्वान्न मुनिपक्षीयैः । अत एव निबर्हणान्ते 'राजा—अतः खलु मम नातिक्रुद्धो मुनिः' इति । अथ च तस्योचिता विमाननेत्याह—मुष्टमिति । स कः । येन त्वं दस्युश्चौर इव पात्रीकृतोऽसि । कीदृशेनैव येन । मुष्टं चोरितं स्वमर्थं प्रतिग्राहयता तदधीनं कारयता पुरुषेणेवेति । विशेषणेनैव विशेष्यलाभः । यथा चौर्येणापहृतं द्रव्यं पुनस्तस्मा एवार्पितमगृह्णन्विमाननां जनयति तथेत्यर्थः । क्वचित् 'मुष्टं स्वमर्थम्' इति पाठः । तदा चोरितमित्यर्थः । एवमपराधिनः कन्यादानेन संतोषार्थं प्रवृत्तस्य स संतोषो नास्ति । परं विमानना । लक्षणार्थोत्पादाद्विषमालंकारः । तृतीयोपजातिरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः ॥ २० ॥ प्रत्ययजनकं विश्वासजनकं प्रतिवचनमु-

१ ०वमर्शा. २ ०रूप. ३ दूरारो०. ४ आशलिद्या.

शकुन्तला—(अपवार्य ।) इदमवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे किं वा स्मारितेन । आत्मेदानीं मे शोचनीय इति व्यवसितमेतत् । (प्रकाशम् ।) आर्यपुत्र—(इत्यर्धोक्ते ।) संशयित इदानीं परिणये नैष समुदाचारः । पौरव युक्तं नाम ते तथा पुराश्रमपदे स्वभावोत्तानहृदयमिमं जनं समयपूर्वं प्रतार्य सांप्रतमीदृशैरक्षरैः प्रत्याख्यातुम् । (क)

राजा—(कर्णौ पिधाय ।) शान्तं पापम् ।

व्यपदेशमाविलयितुं किमीहसे जनमिमं च पातयितुम् ।
कूलंकषेव सिन्धुः प्रसन्नमम्भस्तटतरुं च ॥ २१ ॥

शकुन्तला—भवतु । यदि परमार्थतः परपरिग्रहशङ्किना त्वयैवं प्रवृत्तं तदभिज्ञानेनानेन तवाशङ्कामपनेष्यामि । (ख)

(क) इमं अवत्थन्तरं गदे तारिसे अणुराए किं वा सुमराविदेण । अत्ता दाणिं मे सोअणीओ त्ति ववसिदं एदं । अज्जउत्त—संसइदे दाणिं परिणए न एसो समुदाआरो । पोरव जुत्तं णाम दे तह पुरा अस्समपदे सहावुत्ताणहिअं इमं जणं समअपुव्वं पतारिअ संपदं ईदिसेहिं अक्खरेहिं पच्चाचक्खिदुं ।

(ख) होदु । जइ परमत्थतो परपरिग्गहसङ्किणा तुए एव्वं पउत्तं ता अहिण्णाणेण इमिणा तुह आसङ्कं अवणइस्सं ।

तरम् । मध्यमपदलोपी समासः । पौरवेति राजवंश उत्पन्नो राजेत्यत्यन्तवचनचातुरीं धत्ते । न युक्तम् । नामेति कुत्सायाम् । तथा पुराश्रमपदे स्वभावोत्तानहृदयमित्यनेनात्मनोऽतिमुग्धत्वं तेन च परवञ्चनानभिज्ञत्वं परात्मजनविवेकशून्यत्वं ध्वनितम् । इमं जनं समयपूर्वं संकेतपूर्वम् । गान्धर्वेण विवाहेनेत्यर्थः । अथ च समयपूर्वं शपथं कृतवानसीत्यर्थः । अथ च समयपूर्वं कालनियमपूर्वं त्रिचतुरदिनमध्ये पञ्चदिनमध्ये वा पुरुषः प्रेष्यत इति प्रकारेण । अत एव वक्ष्यति—'एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं नामाक्षरं गणय' इत्यादि । अथ च समयपूर्वं ज्ञानपूर्वं प्रतार्य । ईदृशैरतिक्रूरैर्हृदयविदारकैरक्षरैः प्रत्याख्यातुं न युक्तमिति संबन्धः । इदं प्रत्याख्यानं वाङ्मात्रेण न तत्त्वतोऽग्रे परिग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वादिति रतेरनुसंधायिका कवेरक्षरैरित्युक्तिः । **व्यपदेशमिति** । व्यपदिश्यतेऽनेनेति व्यपदेशः कुलम् । आविलयितुं मलिनीकर्तुमिमं जनं तल्लक्षणं पातयितुं च पतितं कर्तुं किमीहसे चेष्टसे । त्वं त्विहागमनेनैव पतितासीति णिचा ध्वन्यते । कूलंकषा तटसंघर्षिणी सिन्धुर्नदी प्रसन्नमम्भो यथा कलुषयति तटतरुं च पातयति तद्वदित्युपमा । अत्र भिन्ने अपि गुणक्रिये अतिशयोक्त्याऽ-

---

१ आत्मगतं; स्वगतं सखेदं, निःश्वस्य. २ आलपन्ती. ३ समीहसे मां च नाम. ४ मोचं. ५ मोअ (मोच०), सोह (शोध०). ६ पोरव ण जुत्तं. ७ वत्तुं प०. ८ केण त्रि-

राजा—उदारः कल्पः ।

शकुन्तला—(मुद्रास्थानं परामृश्य ।) हा धिक् हा धिक् । अङ्गुलीयकशून्या मेऽङ्गुलिः । (इति सविषादं गौतमीमवेक्षते ।) (क)

गौतमी—नूनं ते शक्रावताराभ्यन्तरे शचीतीर्थसलिलं वन्दमानायाः प्रभ्रष्टमङ्गुलीयकम् । (ख)

राजा—(सस्मितम् ।) इदं तत्प्रत्युत्पन्नमति स्त्रैणमिति यदुच्यते ।

शकुन्तला—अत्र तावद्विधिना प्रदर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते कथयिष्यामि । (ग)

राजा—श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम् ।

शकुन्तला—नन्वेकस्मिन्दिवसे नवमालिकामण्डपे नलिनीपत्रभाजनगतमुदकं तव हस्ते संनिहितमासीत् । (घ)

राजा—शृणुमस्तावत् ।

शकुन्तला—तत्क्षणे स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्गो नाम मृगपोतक उपस्थितः । त्वयायं तावत्प्रथमं पिबत्वित्यनुकम्पिनोपच्छ-

---

(क) हद्धी हद्धी । अङ्गुलीअअसुण्णा मे अङ्गुली ।

(ख) णूणं दे सक्कावदारब्भन्तरे सचीतित्थसलिलं वन्दमाणाए पब्भट्ठं अङ्गुलीअअं ।

(ग) एत्थ दाव विहिणा दंसिदं पहुत्तणं । अवरं दे कहिस्सं ।

(घ) णं एक्कस्सिं दिअहे णोमालिआमण्डवे णलिणीपत्तभाअणगअं उअअं तुह हत्थे सण्णिहिदं आसि ।

भेदेनाध्यवसिते । अत्रोपमेये प्रकृतमन्तर्वर्तिविशेषणमस्त्वेवेत्युपमाने कूलंकषेति विशेषणम् । पूर्वार्धे गुणक्रिययोः समुच्चयः । 'दोषप्रसंख्यापनयादपवादस्तु स स्मृतः' इति ॥२१॥ भवतु पूर्यताम् । अनेन दोषप्रख्यापनेनेत्यर्थः । यदि परमार्थतः परपरिग्रहशङ्किना त्वयैवं वक्तुं प्रवृत्तम् । ता तर्ह्यभिज्ञानेन मुद्रिकारूपचिह्नेन तवाशङ्कामपनेष्यामि । उदारः कल्पो मुख्यो न्यायः महाविश्वासो वा । प्रत्युत्पन्नमति स्त्रैणं स्त्रीसमूह इति यज्जगति प्रसिद्धं तदिदं परिदृश्यमानम् । 'तात्कालिकी तु प्रतिभा प्रत्युत्पन्नमतिः स्मृता' इति प्रत्युत्पन्नलक्षणं सुधाकरे । श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तमिति भवतीभिः कल्पनासहस्रं विधायालीकवचनोपन्यासः कर्तव्यः । स चेन्मया न श्रोतव्यो ममाश्रवणापराध एव स्यादिति प्रयोजना-

---

१ प्रथमः,० रः खलु अयमर्थः. २ मीमुखमीक्षते. ३ णाए हत्थादो. ४ वेदसलता-

न्दित उदकेन । न पुनस्तेऽपरिचयाद्धस्ताभ्यासमुपगतः । पश्चात्तस्मिन्नेव मया गृहीते सलिलेऽनेन कृतः प्रणयः । तदा त्वमित्थं प्रहसितोऽसि । सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति । द्वावप्यत्रारण्यकाविति । (क)

राजा—एवमादिभिरात्मकार्यनिर्वर्तिनीनामनृतमयवाङ्मधुभिराकृष्यन्ते विषयिणः ।

गौतमी—महाभाग नार्हस्येवं मन्त्रयितुम् । तपोवनसंवर्धितोऽनभिज्ञोऽयं जनः कैतवस्य । (ख)

राजा—तापसवृद्धे ।

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु
संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।
प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजात-
मन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥ २२ ॥

शकुन्तला—(सरोषम् ।) अनार्य आत्मनो हृदयानुमानेन प्रेक्षसे । क इदानीमन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशिनस्तृणच्छन्नकूपोपमस्य तवानुकृतिं प्रतिपत्स्यते । (ग)

(क) तक्खणं सो मे पुत्तकिदओ दीहापङ्गो णाम मिअपोदओ उवट्ठिओ । तुए अअं दाव पढमं पिअउ त्ति अणुअम्पिणा उवच्छन्दिदो उअएण । ण उण दे अपरिचआदो हत्थब्भासं उवगदो । पच्छा तस्सिं एव्व मए गहिदे सलिले णेण किदो पणओ । तदा तुमं इत्थं पहसिदो सि । सव्वो सगन्धेसु विस्ससिदि । दुवेवि एत्थ आरण्णआ त्ति ।

(ख) महाभाअ ण अरुहसि एव्वं मन्तिदुं । तवोवणसंवड्ढिदो अणभिण्णो अअं जणो कइदवस्स ।

(ग) अणज्ज अत्तणो हिअआणुमाणेण पेक्खसि । को दाणिं अण्णो धम्मकञ्चुअप्पवेसिणो तिणच्छण्णकूवोवमस्स तव अणुकिदिं पडिवदिस्सदि ।

भावेऽपि श्रवणमात्रे विधिरिति संवृत्तपदद्योत्यम् । अनुकम्पिनोपच्छन्दितोऽभ्यर्थित उदकेन । प्रणयः प्रीतिः । सगन्धेषु सयूथ्येषु विश्वसिति । द्वावप्यत्रारण्यकाविति । आत्मकार्यस्य निर्वर्तिनीनां संपादिकानां ललनानाम् । विशेषणादेव विशेष्यप्रतिपत्तेः । अत्रानृतमयवाङ्मधुभिरित्येकदेशविवर्ति रूपकम् । तेन तासां लतात्वं विषयिणां कामुकानां भ्रमरत्वं रूप्यत इति ज्ञेयम् । स्त्रीणामिति । स्त्रीणां मध्येऽमानुषीषु मानुषव्यतिरिक्तासु । वञ्चकवागादिव्यवहाररहितास्वपीति भावः । तास्वप्यशिक्षितपटुत्वमनुपदिष्टकौशलम् । अर्थाद्वञ्चने सम्यग्दृश्यते । तेनैतिह्यभ्रान्तिज्ञाननिरासः । याः प्रतिबोधवत्यो वागादिव्यवहारकुशलास्ताः किमु वक्तव्याः । तासामनुपदिष्टवञ्चकत्वकौशलं किमु वक्तव्यमित्यर्थः । खलु ह्यर्थे । परभृता इति साभिप्रायम् । कोकिलाः । ‘ वनप्रियः परभृतः ’

---

१ ०र्तिनीनां योषितां; ०वर्तिनीनां, ... ०र्तिनीनामनृतमधुराभिरनृतवाग्भिः; ०राभिर्गीर्भिः. २ ०षीणां. ३ किल. ४ तुम्हे (युवां).

राजा—(आत्मगतम् ।) संदिग्धबुद्धिं मां कुर्वन्नकैतव इवास्याः कोपो लक्ष्यते । तथा ह्यनया

मय्येवं विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ
वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।
भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताक्ष्या
भग्नं शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य ॥ २३ ॥

(प्रकाशम् ।) भद्रे[2] प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम् । तथापीदं न लक्षये[3] ।

शकुन्तला—सुष्ठु तावदत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि याहमस्य पुरुवंशप्रत्ययेन मुखमधोर्हृदयविषस्य हस्ताभ्यासमुपगता । (इति पटान्तेन मुखमावृत्य रोदिति ।) (क)

शार्ङ्गरवः—इत्थमात्मकृतं [प[4]रिहितं] चापलं दहति ।

(क) सुट्ठु दाव अत्त सच्छन्दचारिणी किदाह्मि जा अहं इमस्स पुरुवंसप्पच्चएण मुहमहुणो हिअअविसस्स हत्थब्भासं उवगदा ।

इत्यमरः । अन्तरिक्षगमनादाकाशगमनादुड्डयनात्प्राक्स्वं स्वीयमपत्यजातमर्भकसमूहम् । 'जातं जात्योघजन्मसु' इति विश्वः । अन्यैर्द्विजैः पक्षिभिः प्रसिद्धया काकैः परितः सर्वप्रकारेण पोषयन्ति । अत्र शकुन्तलालक्षणे विशेषे प्रस्तुते स्त्रीसामान्यस्योक्तत्वादप्रस्तुतप्रशंसा । किमुतेत्यनेन व्यतिरेकः । अर्थान्तरन्यासोऽपि । तयाःत्य इति मनामन्यैरिति छेकवृत्त्यनुप्रासाः । अनेन हेत्ववधारणानामकं संध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम् । अत्र परभृतादिदृष्टान्तेन स्त्रीत्वेन हेतुना मृषाभाषणलक्षणस्यार्थस्य निश्चयाद्धेत्ववधारणम् ॥ २२ ॥ अनार्य आत्मनो हृदयानुमानेन पश्यसि जानासि । यथा तव हृदयं वञ्चनापरं तथान्यहृदयान्यपि जानासीत्यर्थः । कोऽन्य इति संबन्धः । **मयीति** । अतिरुषाधिकक्रोधयाधिकक्रोधेन वात एवातिलोहिताक्ष्यात्यारक्तनयनया । विगतं स्मरणं यस्य तदत एव दारुणं यच्चित्तं तेन वृत्तिर्वर्तनं यस्य तस्मिन्नत एव रह एकान्ते वृत्तं संपन्नं प्रणयं स्नेहमप्रतिपद्यमानेऽजानाने । मय्येवेत्येवकारेण कोपस्य तात्त्विकत्वं ध्वनितम् । कुटिलयोर्वक्रयोर्भ्रुवोर्भेदाद्भङ्गात्स्मरस्य शरासनं कंदर्पस्य धनुर्भग्नमिवेत्युत्प्रेक्षा । अनया च तथास्याः कोपो यथोपायशतैरप्यनुनीयमाना कोपं न मुञ्चेदिति तात्त्विकः कोप इति वस्तु ध्वन्यते । अनेन च स्थायिन्या रतेरनुसंधानम् । काव्यलिङ्गम् । रुणरुणेति वृत्तो वृत्तमिति प्रमेति स्मरस्येति छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च । वृत्तमनयोर्वसन्ततिलकम् ॥ २३ ॥ 'शकुन्तला—सरोषम्' इत्यादिनैतदन्तेन संफेटं नामाङ्गमुपाक्षिप्तम् । तल्लक्षणम्—'रोषप्रथितवाक्यं तु संफेटः परिकीर्तितः ।' इति । इदं वञ्चकत्वम् । प्रत्ययो विश्वासस्तेन मुखमधोर्हृदयस्थितविषस्य ।

१ वमस० २ आर्ये ३ लक्ष्यते; प्रजास्वपीदं न दृश्यते; दुष्यन्तस्य चरितं प्रजासु प्रथि० तथापीदं न दृश्यते । ४ अप्रतिहतं ५ हिअअट्ठिद (हृदयस्थित) ।

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात्संगतं रहः।
अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरीभवति सौहृदम् ॥ २४ ॥

राजा—अयि भोः किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मान्संयुतदोषाक्षरैः[1] क्षिणुथ।

शार्ङ्गरवः—(सासूयम्।) श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम्।

आ जन्मनः शाठ्यमशिक्षितो यस्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य।
परातिसंधानमधीयते[2] यैर्विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः॥ २५॥

राजा—[3]भोः सत्यवादिन् अभ्युपगतं तावदस्माभिरेवम्। किं पुनरिमामतिसंधाय लभ्यते।

शार्ङ्गरवः—विनिपातः।

राजा—विनिपातः पौरवैः प्रार्थ्यत इति न श्रद्धेयमेतत्।

तत्र सत्त्वं द्योतयितुं स्थितपदम्। विषस्येत्यनेन कापट्यनिगरणादतिशयोक्तिः। हस्ताभ्यासं करसमीपमुपगता। विशेषणद्वयेनातिखलस्वभावत्वं ध्वनितम्। आत्मकृतं चापलं कदाचिद्दैवानुकूल्येन सम्यक्तया परिणमति। परिहृतं केनचिद्दुद्धं सद्दहति। अत इति। अतः कारणात्संगतं मैत्र्यं परीक्ष्य कर्तव्यम्। रह एकान्ते संगतं विशेषात्परीक्ष्य कर्तव्यमित्यनुषज्यते। अत्र शकुन्तलादुष्यन्तयोः संगतस्य कर्तव्ये विशेषे प्रस्तुते यत्सामान्यसंगतमात्रस्याप्रस्तुतस्य वचनं साप्रस्तुतप्रशंसा। अज्ञातहृदयेषु व्यवहारादिनाज्ञातचित्तेषु सौहृदं मैत्री वैरीभवति। अयं वैधर्म्येणार्थान्तरन्यासः॥ २४॥ अत्रभवतीप्रत्ययात्पूज्याविश्वासात्। भवद्धियेयं पूज्यैव। तद्वचनविश्वासादित्यर्थः। एवकारेण युक्त्यन्तरनिरासः। अस्मानिति पुरुवंशोत्पन्नान्सर्वधर्मेनिष्ठानिन्द्रादिभिरप्युपचारेण गृहीतानित्यादिधर्मशतं व्यनक्ति। सम्यक् न त्वीषत्। युतः संपृक्तः न तु स्पृष्टः दोषो येषु तान्यक्षराणि येषु वचनेषु तैर्वचनैरिति विशेष्यमुन्नेयम्। क्षिणुथ हिंस्थ। अधरं हीनं च तदुत्तरं चाधरोत्तरम्। स्वदोषाज्ञानादिति भावः। आ जन्मन इति। यो जन आ जन्मनो जन्मन आरभ्य शाठ्यं धौर्त्यमशिक्षितः स्वेनान्येन वेत्यर्थः। तस्य जनस्य वचनमप्रमाणम्। यैर्जनैः परातिसंधानं परवञ्चनं विद्येति विद्यारूपत्वेन यथा विद्या सद्गुरोः सत्संप्रदायात्सुदिने मङ्गलपूर्वकमनध्यायनिवृत्तिपूर्वकं नियतात्मभिस्तद्वदियमप्यधीयते। न तु शिक्ष्यते। त आप्तवाचः सत्यवचनाः। किलेति संभावनायाम्। 'किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोः' इति विश्वः। अत्र शकुन्तलावचनं सत्यं दुष्यन्तवचनमसत्यमिति विशेषे प्रस्तुते यत्सामान्यवचनं सा वैधर्म्येणाप्रस्तुतप्रशंसा। अथ वाप्रमाणमपि

---

१ क्षरेण, ० स्मानतिबलेन क्षिपन्ति भवन्तः; ०रधिक्षिपथ; ०स्मान्संभृतदोषैरधिक्षिपन्ति भवन्तः; ०संयुतदोषा०; ०रोषाक्षरेणाधिक्षिपथ; ०रोषाक्षरेण वचसाधि०. २ पराभि०. ३ हन्त भोः स०, ०दस्माभिः। एवंविधा वयम्। किं पुनरिमाम०.

शारद्वतः—शार्ङ्गरव किमुत्तरेण। अनुष्ठितो गुरोः संदेशः। प्रतिनिवर्तामहे वयम्। (राजानं प्रति।)

तदेषा भवतः कान्ता त्यज वैनां गृहाण वा।
उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥ २६ ॥

गौतमि गच्छाग्रतः।

(इति प्रस्थिताः।)

शकुन्तला—कथमनेन कितवेन विप्रलब्धास्मि। यूयमपि मां परित्यजथ। (इत्यनुप्रतिष्ठते।) (क)

गौतमी—(स्थित्वा।) वत्स शार्ङ्गरव अनुगच्छतीयं खलु नः करुणपरिदेविनी शकुन्तला। प्रत्यादेशपरुषे भर्तरि किं वा मे पुत्रिका करोतु। (ख)

शार्ङ्गरवः—(सरोषं निवृत्य।) किं पुरोभागे स्वातन्त्र्यमवलम्बसे।

(शकुन्तला भीता वेपते।)

शार्ङ्गरवः—शकुन्तले।

यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा
त्वमसि किं पितुरुत्कुलया त्वया।
अथ तु वेत्सि शुचि व्रतमात्मनः
पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ॥ २७ ॥

(क) कहं इमिणा किदवेण विप्पलद्ध ह्मि। तुह्मे वि मं परिच्चअह।
(ख) वच्छ सङ्गरव अणुगच्छदि ईअं क्खु णो करुणपरिदेविणी सउन्दला। पच्चादेसपरुसे भत्तुणि किं वा मे पुत्तिआ करेदु।

तु न त आप्तवाचोऽपि तु नेति काकौ साधर्म्येणैवाप्रस्तुतप्रशंसा। रूपकानुप्रासौ च ॥ २५ ॥ 'शकुन्तला--सुट्ठु दाव' इत्याद्येतदन्तेन द्रवो नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं तु–'गुरुव्यतिक्रमो यस्तु विज्ञेयोऽथ द्रवस्तु सः' इति। सत्यवादिन्निति सोल्लुण्ठम्। अतिसंधाय वञ्चयित्वा। 'राजा—भोः सत्यवादिन्' इत्यादिना 'न श्रद्धेयम्' इत्यन्तेनाक्षमा नाम नाट्यालंकारो निबद्धः। तादिति। तदित्युपसंहारे। अर्थान्तरन्यासमाह–उपेति। सर्वतोमुखी त्यागे ताडने स्वीकारे दान इत्यादि। तेन त्वं यथेच्छं कुर्विति भावः ॥ २६ ॥ कितवेन धूर्तेन तत्कथमिति संबन्धः। प्रत्यादेशपरुषे निराकृतिनिष्ठुरे। पुरोभागे दोषदर्शिनि। यदीति। क्षितिपो राजा यथा वदति तथा त्वमस्युत्कुलयातिक्रान्तकुलमर्यादया त्वया पितुः किं प्रयोजनमित्यर्थः। तुः पूर्वतो व्यतिरेके। अथात्मनः शुचि पवित्रं व्रतं

---

१ उत्तरोत्तरेण. २ निदेशः; गुरुसं०; ०नियोगः. ३ पत्नी. ४ उपयन्तुः. ५ विश्वतो०. ६ स्थित्वा परिवृत्यावलोक्य च. ७ पितृशोकदया. ८ च, तु. ९ (सदैन्यम्।) हुं। इमिणा दाव केदवेण वि० । तुह्मे वि मं परिचइदुं इच्छध। ता का गई। (इति गौतमीमनुगच्छति।). १० इअं णो. ११ करिस्सदि; किं करेदु तवस्सिणी.

तिष्ठ । साधयामो वयम् ।

राजा—भोस्तपस्विन् किमत्रभवतीं विप्रलभसे ।

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।
वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥ २८ ॥

शार्ङ्गरवः—यदा तु पूर्ववृत्तमन्यसङ्गाद्विस्मृतो भवांस्तदा कथमधर्मभीरुः ।

राजा—भवन्तमेवात्र गुरुलाघवं पृच्छामि ।

मूढः स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति संशये ।
दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपांसुलः ॥ २९ ॥

पुरोहितः—(विचार्य ।) यदि तावदेवं क्रियताम् ।

राजा—अनुशास्तु मां भवान् ।

पुरोहितः—अत्रभवती तावदाप्रसवादस्मद्गृहे तिष्ठतु । कुत इदमुच्यत इति चेत् । त्वं साधुभिरादिष्टपूर्वः प्रथममेव चक्रवर्तिनं पुत्रं

नियमं वेत्सि यदि तदा पतिकुले भर्तृगृहे तव दास्यमपि क्षमं समीचीनम् । हेत्वनुप्रासौ । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ २७ ॥ **कुमुदानीति** । नापराणीत्युभयत्रैवकारार्थः । हि निश्चितं वशिनां जितेन्द्रियाणां वृत्तिर्वर्तनं परस्यान्यस्य परिग्रह आयातं वस्तु कलत्रं च तस्याश्लेषः संपर्कस्तस्मात्सम्यगतिशयेन पराङ्मुखी निवर्तनशीला । परकलत्रपराङ्मुखत्वं नापि तु तत्संपर्कपराङ्मुखत्वम् । तदपि तन्मात्रं नापि तु सम्यगिति । तेन सम्शब्दः पराङ्मुखविशेषणतया योज्यः । 'परिग्रहः परिजने पत्न्याम्' इति विश्वः । अत्र दुष्यन्तशकुन्तलानङ्गीकारे विशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनेनाप्रस्तुतप्रशंसा । पूर्वार्धवैधर्म्येण मालादृष्टान्तालंकारः । अत्र पूर्वमुपमेयं पश्चात्तत्प्रतिबिम्बत्वेनोपमानं निबद्धव्यमिति नायं नियमः । 'दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम्' इति लक्षणात् । अङ्काङ्केति न्येवन्येवेति परपरीति छेकवृत्त्यनुप्रासौ ॥ २८ ॥ एतदभिप्रायेणैव शार्ङ्गरववचनम् 'यदा तु—' इति । अन्यस्यालौकिकस्य शापस्य सङ्गः सक्तिः संबन्धस्तस्मात् । अथ चान्यस्या वसुमत्या देव्याः प्रसङ्गात् । अथ वान्यस्या लोकोत्तराया राजलक्ष्म्याः सङ्गादित्यादि योज्यम् । विस्मृतं विद्यते यस्य स विस्मृतः । अर्शआदित्वादच् । विस्मरणयुक्त इत्यर्थः । **मूढ इति** । आहो पक्षान्तरे । 'पांसुलः पुंश्चले' इति विश्वः ॥ २९ ॥ 'राजा—भोः सत्यवादिन्' इत्यादिनैतदन्तेन विरोधनामकमङ्गमुपक्षिप्तम् । 'उत्तरोत्तरवाक्यं तु विरोध इति संज्ञितः' इति । अनुशास्तु शिक्षयतु । शुद्धा-

१ राजन् अथ पूर्ववृत्तं व्यासङ्गाद्विस्मृतं [illegible] तदा कथमधर्मभीरोर्दारपरित्यागः । २ ०वशं. ३ राजा—कुत इदम् । पु०—त्वं. ४ ०रुद्दिष्टः; साधुनैमित्तिकैरपादि०.

जनयिष्यसीति । स चेन्मुनिदौहित्रस्तल्लक्षणोपपन्नो भविष्यति अभिनन्द्य शुद्धान्तमेनां प्रवेशयिष्यसि । विपर्यये तु पितुरस्याः समीपनयनमवस्थितमेव ।

राजा—यथा गुरुभ्यो रोचते ।

पुरोहितः—वत्से अनुगच्छ माम् ।

शकुन्तला—भगवति वसुधे देहि मे विवरम् । (इति रुदती प्रस्थिता । निष्क्रान्ता सह पुरोधसा तपस्विभिश्च ।) (क)

(राजा शापव्यवहितस्मृतिः शकुन्तलागतमेव चिन्तयति ।)

(नेपथ्ये ।)

आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

राजा—(आकर्ण्य ।) किं नु खलु स्यात् ।

(प्रविश्य ।)

पुरोहितः—(सविस्मयम् ।) देव अद्भुतं खलु संवृत्तम् ।

राजा—किमिव ।

पुरोहितः—देव परावृत्तेषु कण्वशिष्येषु

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला बाहूत्क्षेपं क्रन्दितुं च प्रवृत्ता ।

राजा—किं च ।

पुरोहितः—

स्त्रीसंस्थानं चाप्सरस्तीर्थमाराडुत्क्षिप्यैनां ज्योतिरेकं जगाम ॥३०॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति ।)

राजा—भगवन् प्रागपि सोऽस्माभिरर्थः प्रत्यादिष्ट एव । किं वृथा तर्केणान्विष्यते । विश्राम्यतु भवान् ।

(क) भअवदि वसुहे देहि मे विवरं ।

न्तमन्तःपुरम् । भगवति वसुधे देहि मे विवरं छिद्रम् । प्रवेशायेत्यार्थम् । शापव्यवहितस्मृतिरिति कविवचनमनुवादेऽन्तर्भूतम् । सा निन्दन्तीति । यतो बालात एव बाहूत्क्षेपं यथा स्यात्तथा क्रन्दितुं प्रवृत्तेति बालास्वभावोक्तिः । इदं ज्ञातमेवेति राजा पृच्छति—' किं च ' इति । स्त्रीति । स्त्रीसंस्थानं ललनाकारम् । तेजोरूपत्वेन स्पष्टमदृश्यमानमत एव संस्थानशब्दप्रयोगः । देवेन नीतापि स्त्र्याकारेणैवेति परपुरुषासंस्पर्शित्वं ध्वनितम् । एकं केवलं ज्योतिरेनामाराद्दूरादुत्क्षिप्याप्सरस्तीर्थे शचीतीर्थे जगामेति संबन्धः । क्रिययोः समुच्चितश्चात्समुच्च-

---

१ ०गमनमुप०. २ रुदती निष्क्रान्ता.... ३ ०लमेव. ४ रोदितुम्. ५ ०दाक्षिण्ये०. ६ तिरोऽभूत्.

पुरोहितः—(विलोक्य ।) विजयस्व । (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—वेत्रवति पर्याकुलोऽस्मि । शयनभूमिमार्गमादेशय ।

प्रतीहारी—इत इतो देवः । (इति प्रस्थिता ।) (क)

राजा—

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् ।
बलवत्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मां हृदयम् ॥ ३१ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

पञ्चमोऽङ्कः ।

षष्ठोऽङ्कः

(ततः प्रविशति नागरिकः श्यालः पश्चाद्बद्धं पुरुषमादाय रक्षिणौ च ।)

रक्षिणौ—(पुरुषं ताडयित्वा ।) अरे कुम्भीरक कथय कुत्र त्वयैतन्मणिबन्धनोत्कीर्णनामधेयं राजकीयमङ्गुलीयकं समासादितम् । (ख)

(क) इदो इदो देवो ।

(ख) अले कुम्भीलआ कहेहि कहिं तुए एशे मणिबन्धणुक्किण्णणामहेए लाअकीअए अङ्गुलीअए शमाशादिए ।

यालंकारः । हेत्वनुप्रासौ च । शालिनीवृत्तम् ॥ ३० ॥ 'नेपथ्ये' इत्याद्येतदन्तेन शक्तिर्नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'विरोधप्रशमो यस्तु सा शक्तिरिति कीर्तिता' इति । अनेनाद्भुतरसोऽपि ध्वनितः । पर्याकुलत्वं शापावसानस्य नैकट्यात् । इत इतो देवः । कामामिति । काममतिशयेन प्रत्यादिष्टां निराकृतां मुनेस्तनयां परिग्रहं पत्नीं न स्मरामि । तु पुनः । बलवदधिकं दूयमानं पीड्यमानं मे मम हृदयं प्रत्याययति विश्वासमुत्पादयतीवेत्युत्प्रेक्षा । अनया स्थायिन्या रतेरनुसंधानं ध्वनितम् । पीडायाः कारणस्य स्मरणस्याभावेऽपि पीडेति विभावनालंकारः । अनुमानालंकारोऽपि । तत्प्रत्यायनस्य साध्यत्वं हृदयपीडाहेतुत्वादनुमानम् । तदुक्तम्—'यत्साध्यसाधनयोर्वचः' इति तल्लक्षणात् । अनेन प्रसङ्गनामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणम्—'प्रसङ्गश्चैव विज्ञेयो गुरूणां कीर्तनं हि यत् ।' इति । अत्र मुनेस्तनयेति गुरुकीर्तनम् ॥ ३१ ॥ इति श्रीमदभिज्ञानशकुन्तलटीकायामर्थद्योतनिकायां पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः ॥

नागरिको नगररक्षाधिकृतः । श्यालो राजशालः । कोष्ठपाल इति यावत् । कुम्भीरक चौर । 'कुम्भीरको गण्डपदस्तस्करश्च मलिम्लुचः' इति नाममाला । एतन्मणिबन्धनोत्कीर्णनामधेयं मणेर्बन्धनं सुवर्णे प्रत्युप्तीकरणं तत्रोत्कीर्णं व्य-

---

१ वसुमति. २ शयनीयगृहमा०. ३ मे, मे चेतः. ४ अस्मात्प्राक्—प्रवेशकः; अथ पञ्चमषष्ठांकमध्ये प्रवे०; अथ पञ्चमाङ्कांशोऽङ्कावतारः. ५ बद्धपु०. ६ महामणिभाशुले उक्किण्णणामक्खले ला० (महामणिमा[illegible]रकीर्णनामाक्षर रा०); णामहेआङ्किदं (नामधेयाङ्कितं).

पुरुषः—(भीतिनाटितकेन ।) प्रसीदन्तु भावमिश्राः । नाहमीदृशकर्मकारी । (क)

प्रथमः—किं शोभनो ब्राह्मण इति कृत्वा (कलयित्वा) राज्ञा प्रतिग्रहो दत्तः । (ख)

पुरुषः—शृणुतेदानीम् । अहं शक्रावताराभ्यन्तरवासी धीवरः । (ग)

द्वितीयः—पाटच्चर किमस्माभिर्जातिः पृष्टा । (घ)

श्यालः—सूचक कथयतु सर्वमनुक्रमेण । मैनमन्तरा प्रतिबध्नीतम् । (ङ)

उभौ—यदावुत्त आज्ञापयति । कथय । (च)

पुरुषः—अहं जालोद्गालादिभिर्मत्स्यबन्धनोपायैः कुटुम्बभरणं करोमि । (छ)

श्यालः—(विहस्य ।) विशुद्ध इदानीमाजीवः । (ज)

पुरुषः—भर्तः मा एवं भण । (झ)

सहजं किल यद्विनिन्दितं न खलु तत्कर्म विवर्जनीयम् ।
पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुरेव श्रोत्रियः ॥ १ ॥

(क) पशीदन्ते भावमिश्शे । ण हगे ईदिशकम्मकाली ।
(ख) किं[1] शोहणे बह्मणोत्ति कलिअ लञ्जा पडिग्गहे दिण्णे ।
(ग) सुणध दाणिं । अहके शक्कावदालब्भन्तलवाशी धीवले ।
(घ) पाडच्चला किं अह्मेहिं जादी पुच्छिदा । (ङ) सूअअ कहेदु शव्वं अनुक्कमेण । मा णं अन्तरा पडिबन्धह । (च) जं आवुत्ते आणवेदि । कहेहि ।
(छ) अहके जालुग्गोलादीहिं[2] मच्छबन्धणोवाएहिं कुडुम्बभलणं कलेमि ।
(ज) विसुद्धो दाणिं आजीवो । (झ) भट्टा मा एव्वं भण ।

शहजे किल जे विणिन्दिए ण हु दे कम्म विवज्जणीअए ।
पशुमालणकम्मदालुणे अणुकम्पामिदु[3] एव्व शोत्तिए ॥

कीकृतं नामधेयं यत्र । 'मागधी राक्षसादेः स्यात्' इति भरतोक्तेः । आदिग्रहणेन शकारधीवरादीनामपि ग्रहणादत्रैषां मागध्युक्तिः । प्रसीदन्तु भावमिश्राः । 'मान्यो भावस्तु वक्तव्यः' इत्युक्तेर्भावेति संबोधनम् । असौ नीचः सुतरां ग्रामीण इति तेन मिश्रपदं गौरवार्थमुक्तम् । कलयित्वा ज्ञात्वा । राज्ञा प्रतिग्रहो दत्त इति सोपहासम् । शक्रावतार इति तीर्थनाम । तत्संबन्धाद् ग्रामनामापि । एतदेव पूर्वाङ्के शचीतीर्थशब्देनोक्तम् । पाटच्चर चौर । 'दस्युः पाटच्चरः स्तेनः' इति हैमः । सूचकेति रक्षिणोरेकतरस्य नाम । 'भगिनीपतिरावुत्तः' इत्यमरः । जालमानायः । शहजे इति । धीवरस्य मत्स्याजीवे विशेषे प्रस्तुते

१ किं णु क्खु. २ जालग्गाहा०; जालोद्दारा०. ३ मिदुए वि.

पुरोहितः—(विलोक्य ।) विजयस्व । (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—वेत्रवति पर्याकुलोऽस्मि । शयनभूमिमार्गमादेशय ।

प्रतीहारी—इत इतो देवः । (इति प्रस्थिता ।) (क)

राजा—

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् ।
बलवत्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मां हृदयम् ॥ ३१ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

पञ्चमोऽङ्कः ।

षष्ठोऽङ्कः

(ततः प्रविशति नागरिकः श्यालः पश्चाद्बद्धं पुरुषमादाय रक्षिणौ च ।)

रक्षिणौ—(पुरुषं ताडयित्वा ।) अरे कुम्भीरक कथय कुत्र त्वयैतन्मणिबन्धनोत्कीर्णनामधेयं राजकीयमङ्गुलीयकं समासादितम् । (ख)

(क) इदो इदो देवो ।

(ख) अले कुम्भीलआ कहेहि कहिं तुए एशे मणिबन्धणुक्किण्णामहेए लाअकीअए अङ्गुलीअए शमाशादिए ।

यालंकारः । हेत्वनुप्रासौ च । शालिनीवृत्तम् ॥ ३० ॥ 'नेपथ्ये' इत्याद्येतदन्तेन शक्तिर्नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'विरोधप्रशमो यस्तु सा शक्तिरिति कीर्तिता' इति । अनेनाद्भुतरसोऽपि ध्वनितः । पर्याकुलत्वं शापावसानस्य नैकट्यात् । इत इतो देवः । **काममिति** । काममतिशयेन प्रत्यादिष्टां निराकृतां मुनेस्तनयां परिग्रहं पत्नीं न स्मरामि । तु पुनः । बलवदधिकं दूयमानं पीड्यमानं मे मम हृदयं प्रत्याययति विश्वासमुत्पादयतीवेत्युत्प्रेक्षा । अनया स्थायिन्या रतेरनुसंधानं ध्वनितम् । पीडायाः कारणस्य स्मरणस्याभावेऽपि पीडेति विभावनालंकारः । अनुमानालंकारोऽपि । तत्प्रत्यायनस्य साध्यत्वं हृदयपीडाहेतुत्वादनुमानम् । तदुक्तम्—'यत्साध्यसाधनयोर्वचः' इति तल्लक्षणात् । अनेन प्रसङ्गनामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणम्—'प्रसङ्गश्चैव विज्ञेयो गुरूणां कीर्तनं हि यत् ।' इति । अत्र मुनेस्तनयेति गुरुकीर्तनम् ॥ ३१ ॥ इति **श्रीमदभिज्ञानशकुन्तलटीकायामर्थद्योतनिकायां पञ्चमोऽङ्कः समाप्तः** ॥

नागरिको नगररक्षाधिकृतः । श्यालो राजशालः । कोष्ठपाल इति यावत् । कुम्भीरक चौर । 'कुम्भीरको गण्डपदस्तस्करश्च मलिम्लुचः' इति नाममाला । एतन्मणिबन्धनोत्कीर्णनामधेयं मणेर्बन्धनं सुवर्णे प्रत्युप्तीकरणं तत्रोत्कीर्णं व्य-

---

१ वसुमति. २ शयनीयगृहमा०. ३ मे, मे चेतः. ४ अस्मात्प्राक्—प्रवेशकः; अथ पञ्चमषष्ठांकमध्ये प्रवे०; अथ पञ्चमाङ्कांशोऽङ्कावतारः. ५ बद्धपु०. ६ महामणिभाशुले उक्किण्णनामाक्खले ला० (महामणि[illegible]अक्खरे ला०); णामहेअङ्किद (नामधेयांकित).

पुरुषः—(भीतिनाटितकेन ।) प्रसीदन्तु भावमिश्राः । नाहमीदृशकर्मकारी । (क)

प्रथमः—किं शोभनो ब्राह्मण इति कृत्वा (कलयित्वा) राज्ञा प्रतिग्रहो दत्तः । (ख)

पुरुषः—शृणुतेदानीम् । अहं शक्रावताराभ्यन्तरवासी धीवरः । (ग)

द्वितीयः—पाटच्चर किमस्माभिर्जातिः पृष्टा । (घ)

श्यालः—सूचक कथयतु सर्वमनुक्रमेण । मैनमन्तरा प्रतिबध्नीतम् । (ङ)

उभौ—यदावुत्त आज्ञापयति । कथय । (च)

पुरुषः—अहं जालोद्गालादिभिर्मत्स्यबन्धनोपायैः कुटुम्बभरणं करोमि । (छ)

श्यालः—(विहस्य ।) विशुद्ध इदानीमाजीवः । (ज)

पुरुषः—भर्तः मा एवं भण । (झ)

सहजं किल यद्विनिन्दितं न खलु तत्कर्म विवर्जनीयम् ।
पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामृदुरेव श्रोत्रियः ॥ १ ॥

(क) पशीदन्ते भावमिश्शे । ण हगे ईदिशकम्मकाली ।
(ख) किं शोहणे बह्मणोत्ति कलिअ रज्ञा पडिग्गहे दिण्णे ।
(ग) सुणध दाणिं । अहके शक्कावदालब्भन्तलवाशी धीवले ।
(घ) पाडच्चला किं अह्मेहिं जादी पुच्छिदा । (ङ) सूअअ कहेदु शव्वं अनुक्कमेण । मा णं अन्तरा पडिबन्धह । (च) जं आवुत्ते आणवेदि । कहेहि ।
(छ) अहके जालुग्गालादीहिं मच्छबन्धणोवाएहिं कुडुम्बभलणं कलेमि ।
(ज) विसुद्धो दाणिं आजीवो । (झ) भट्टा मा एव्वं भण ।

शहजे किल जे विणिन्दिए ण हु दे कम्म विवज्जणीअए ।
पशुमालणकम्मदालुणे अणुकम्पामिदुं एव्व शोत्तिए ॥

कीकृतं नामधेयं यत्र । 'मागधी राक्षसादेः स्यात्' इति भरतोक्तेः । आदिग्रहणेन शकारधीवरादीनामपि ग्रहणादत्रैषां मागध्युक्तिः । प्रसीदन्तु भावमिश्राः । 'मान्यो भावस्तु वक्तव्यः' इत्युक्तेर्भावेति संबोधनम् । असौ नीचः सुतरां ग्रामीण इति तेन मिश्रपदं गौरवार्थमुक्तम् । कलयित्वा ज्ञात्वा । राज्ञा प्रतिग्रहो दत्त इति सोपहासम् । शक्रावतार इति तीर्थनाम । तत्संबन्धाद् ग्रामनामापि । एतदेव पूर्वाङ्के शचीतीर्थशब्देनोक्तम् । पाटच्चर चौर । 'दस्युः पाटच्चरः स्तेनः' इति हैमः । सूचकेति रक्षिणोरेकतरस्य नाम । 'भगिनीपतिरावुत्तः' इत्यमरः । जालमानायः । शहजे इति । धीवरस्य मत्स्याजीवे विशेषे प्रस्तुते

१ किं णु क्खु. २ जालग्गाहा०; जालोद्दारा०. ३ मिदुए वि.

श्यालः—ततस्ततः । (क)

पुरुषः—एकस्मिन्दिवसे खण्डशो रोहितमत्स्यो मया कल्पितः । यावत्तस्योदराभ्यन्तरे प्रेक्षे तावदिदं रत्नभासुरमङ्गुलीयकं दृष्टम् । पश्चादहमस्य विक्रयाय दर्शयन्गृहीतो भावमिश्रैः । मारयत वा मुञ्चत वा । अयमस्यागमवृत्तान्तः । (ख)

श्यालः—जानुक विस्रगन्धी गोधादी मत्स्यबन्ध एव निःसंशयम् । अङ्गुलीयकदर्शनमस्य विमर्शयितव्यम् । राजकुलमेव गच्छामः । (ग)

रक्षिणौ—तथा । गच्छ अरे ग्रन्थिभेदक । (घ)

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

श्यालः—सूचक इमं गोपुरद्वारेऽप्रमत्तौ प्रतिपालयतं यावदिदमङ्गुलीयकं यथागमनं भर्त्रे निवेद्य ततः शासनं प्रतीक्ष्य निष्क्रामामि । (ङ)

(क) तदो तदो । (ख) एक्कश्शिं दिअशे खण्डशो लोहिअमच्छे मए कप्पिदे । जाव तश्श उदलब्भन्तले पेक्खामि दाव एदं लदणभाशुलं अङ्गुलीअअं देक्खिअम् । पच्छा अहके शे विक्कआअ दंशअन्ते गहिदे भावमिश्शेहिं । मालेह वा मुञ्चेह वा । अअं शे आअमवुत्तन्ते । (ग) [3]जाणुअ विस्सगन्धी गोधादी मच्छबन्धो एव्व णिस्संसअं । अङ्गुलीअअदंसणं शे विमरिसिदव्वं । राअउलं एव्व गच्छामो । (घ) तह । गच्छ अले गण्ठिभेदअ । (ङ) सूअअ इमं गोपुरदुआरे अप्पमत्ता पडिबालह जाव इमं अङ्गुलीअअं जहागमणं भट्टिणो णिवेदिअ तदो सासणं पडिच्छिअ णिक्कमामि ।

सामान्यमुक्तमित्यप्रस्तुतप्रशंसा । अनुकम्पा कृपा तया मृदुरेव श्रोत्रियो दारुणं पशुमारणं कर्म (न) विवर्जयति यथा तथा मम सहजं विवर्जनीयं न भवतीति दृष्टान्तः । व्व इवार्थे । तदोपमा । यथा श्रोत्रियश्छान्दसो वैदिकं दारुणं पशुमारणकर्मापि यज्ञादौ न विवर्जयति । क्रतुषु हिंसाया विहितत्वात्सहजम् । विनिन्दितमिति यौद्धादिभिः ॥ १ ॥ रोहित इति मत्स्यसंज्ञा । मया कल्पितः खण्डितः । 'कल्पं कर्तनं क्लृप्तौ' इति विश्वः । आगमः प्राप्तिस्तद्वृत्तान्तः । विक्रयायेति 'चतुर्थ्याः षष्ठी' इति षष्ठ्या नियमेन प्राप्तौ 'तादर्थ्ये' इति विकल्पेन चतुर्थ्येकवचनम् । जानुकेति द्वितीयपुरुषनाम । 'विस्रं स्यादामगन्धि यत्' इत्यमरः । गोधादी गोधाशनो मत्स्यबन्धो धीवर एव निःसंशयम् ।

---

१ कुट्टेध. २ (अङ्गुलीयकमाघ्राय ।) मच्छोदरसंट्ठिदं त्ति णत्थि संदेहो । तथा अअं से विस्सगन्धो । आगमो दाणिं एदस्स विमरिसिदव्वो । ता एध—[मत्स्योदरसंस्थितमिति नास्ति संदेहः । तथायमस्य विस्रगन्धः । आगम इदानीमस्य विमर्शयितव्यः । तदत्र—] इति पा०. ३ ०च्छेदअ; गण्डभेदअ. ४ इह पुरदु०...बालह मं.

उभौ—प्रविशत्वावुत्तः स्वामिप्रसादाय । (क)

(इति निष्क्रान्तः श्यालः ।)

प्रथमः—जानुक चिरायते खल्वावुत्तः । (ख)

द्वितीयः—नन्ववसरोपसर्पणीया राजानः । (ग)

प्रथमः—जानुक स्फुरतो मम हस्तावस्य वधस्य सुमनसः पिनद्धुम् । (इति पुरुषं निर्दिशति ।) (घ)

पुरुषः—नार्हति भावोऽकारणमारणो भवितुम् । (ङ)

द्वितीयः—(विलोक्य ।) एष नौ स्वामी पत्रहस्तो राजशासनं प्रतीष्येतोमुखो दृश्यते । गृध्रबलिर्भविष्यसि शुनो मुखं वा द्रक्ष्यसि । (च)

(प्रविश्य ।)

श्यालः—सूचक मुच्यतामेष जालोपजीवी । उपपन्नः खल्वस्याङ्गुलीयस्यागमः । (छ)

सूचकः—यथावुत्तो भणति । एष यमसदनं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः । (इति पुरुषं परिमुक्तबन्धनं करोति ।) (ज)

(क) पविशदु आवुत्ते शामिपशादश्श । (ख) जाणुअ चिलाअदि क्खु आवुत्ते । (ग) णं अवशलोवशप्पणीआ लाआणो ।

(घ) जाणुअ फुल्लन्ति मे हत्था इमश्श वहश्श शुमणा पिणद्धुं ।

(ङ) ण अलुहदि भावे अकालणमालणे भविदुं ।

(च) एशे अह्माणं शामी पत्तहत्थे लाअशाशणं पडिच्छिअ इदोमुहे देक्खीअदि । गिद्धवली भविश्शाशि शुणो मुहं वा देक्खिश्शाशि ।

(छ) सूअअ मुंचेदु एसो जालोअजीवी । उववण्णो क्खु से अङ्गुलीअअस्स आअमो । (ज) जह आवुत्ते भणादि । एशे जमशदणं पविशिअ पडिणिवुत्ते ।

अरे गण्डभेदक चौर । सूचक इमं गोपुरद्वारे । 'पुरद्वारं तु गोपुरम्' इत्यमरः । तत्र । भर्तुरिति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । तेन भर्त्रे निवेद्य ततः शासनमाज्ञां प्रतीक्ष्य गृहीत्वा निष्क्रामामि । पिनद्धुं परिधापयितुम् । 'आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत्' इत्यमरः । 'वज्झस्स' (वध्यस्य) इत्यसांप्रदायिकः पाठः । नार्हति भावोऽकारणमारणं भावयितुं प्रापयितुम् । 'ततः प्रविशति' इत्याद्येतदन्तेन विद्रवनामकमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'वधबन्धादिकोपस्तु विद्रवः परिकीर्तितः' इति । एष भर्त्राङ्गुलीयकमूल्यसंमितः प्रसादोऽपि दापितः ।

---

१ वज्झश्श (वध्यस्य). २ मालणं भाविदुं (मारणं भावयितुम्). ३ ईशले पत्ते (प्राप्तः) गेण्हिअ लाअशासणं । (पुरुषं प्रति ।) शउलाणं (श्र-स्व-कुलानां) मुहं पेक्खशि अथवा गिध्धशिलआणां (गृध्रशृगालानां) बल्ली भविश्शशि । ४ शिघ्घं एदं-(इत्यर्धोक्ते ।)-पुरुषः-हा हदम्हि । (इति विषादं नाटयति ।) श्यालः-मुञ्चेध जालोवजीविणं ।

पुरुषः—(श्यालं प्रणम्य ।) भर्तः अथ कीदृशो म आजीवः । (क)

श्यालः—एष भर्त्राङ्गुलीयकमूल्यसंमितः प्रसादोऽपि दापितः । (इति पुरुषाय स्वं प्रयच्छति ।) (ख)

पुरुषः—(सप्रणामं प्रतिगृह्य ।) भर्तः अनुगृहीतोऽस्मि । (ग)

सूचकः—एष नामानुग्रहो यच्छूलादवतार्य हस्तिस्कन्धे प्रतिष्ठापितः । (घ)

जानुकः—आवुत्त पारितोषिकं कथयति तेनाङ्गुलीयकेन भर्तुः संमतेन भवितव्यमिति । (ङ)

श्यालः—न तस्मिन्महार्हे रत्नं भर्तुर्बहुमतमिति तर्कयामि । तस्य दर्शनेन भर्त्राऽभिमतो जनः स्मृतः । मुहूर्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्यश्रुनयन आसीत् । (च)

सूचकः—सेवितं नामावुत्तेन । (छ)

जानुकः—ननु भण । अस्य कृते मात्स्यिकभर्तुरिति । (इति पुरुषमसूयया पश्यति ।) (ज)

पुरुषः—भट्टारक इतोऽर्धं युष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु । (झ)

जानुकः—एतावद्युज्यते । (ञ)

(क) भट्टा अह कीलिशे मे आजीवे ।
(ख) एसो भट्टिणा अङ्गुलीअअमुल्लसम्मिदो पसादो वि दाविदो ।
(ग) भट्टा अणुग्गहिद ह्मि ।
(घ) एशे णाम अणुग्गहे जे शूलादो अवदालिअ हत्थिक्कन्धे पडिट्ठाविदे ।
(ङ) आवुत्त पारिदोसिअं कहेदि तेणं अङ्गुलीअएण भट्टिणो शम्मदेण होदव्वं त्ति ।
(च) ण तस्सिं महारुहं रदणं भट्टिणो बहुमदं त्ति तक्केमि । तस्स दंसणेण भट्टिणा अभिमदो जणो सुमरिदो । मुहुत्तअं पकिदिगम्भीरो वि पज्जंस्सुणअणो आसि ।
(छ) शेविदं णाम आवुत्तेण ।
(ज) णं भणाहि । इमस्श कए मच्छिअँभत्तुणो त्ति ।
(झ) भट्टालक इदो अद्धं तुह्माणं शुमणोमुल्लं होदु ।
(ञ) एत्तके जुज्जई ।

मोचनमपिशब्दः समुच्चिनोति । स्वं धनम् । 'स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरः । सेवितं नामावुत्तेन । सेवा दर्शितेत्यर्थः । ननु भण । अस्य कृते मात्स्यिकभर्तुः । मत्स्येन जीवन्तीति मात्स्यिकास्तेषां भर्तुरस्य पुरुषस्य कृते सेवितम् । धनप्राप्तिस्त्वेतन्निष्ठेति सेवनमेतदर्थमेव जातमिति भावः । अत एवासूयया पश्य-

---

१अर्थ. २ तुह केलके मे जीविदे (त्वदीयं मे जीवितं). ३ सिअं एव. ४ महालिहलदणेण (महार्हरत्नेन) तेण...बहुमदेण. ५ ०णेण कोवि अहि... जणो भट्टिणा, ०णेण भट्टिणा सुमराविदो (स्मारितः). ६ पज्जुस्सुअमणो (पर्युत्सुकमनाः); पज्जुस्सुणअणो (०नयनः). ७ मच्छशत्तुणो.

श्यालः—धीवर महत्तरस्त्वं प्रियवयस्यक इदानीं मे संवृत्तः। कादम्बरीसाक्षिकमस्माकं प्रथमसौहृदमिष्यते। तच्छौण्डिकापणमेव गच्छामः। (इति निष्क्रान्ताः सर्वे।) (क)

प्रवेशकः

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन सानुमती नामाप्सराः।)

सानुमती—निर्वर्तितं मया पर्यायनिर्वर्तनीयमप्सरस्तीर्थसांनिध्यं यावत्साधुजनस्याभिषेककाल इति सांप्रतमस्य राजर्षेरुदन्तं प्रत्यक्षीकरिष्यामि। मेनकासंबन्धेन शरीरभूता मे शकुन्तला। तया च दुहितृनिमित्तमादिष्टपूर्वास्मि। (समन्तादवलोक्य।) किं नु खलु ऋतूत्सवेऽपि निरुत्सवारम्भमिव राजकुलं दृश्यते। अस्ति मे विभवः प्रणिधानेन सर्वं परिज्ञातुम्। किं तु सख्या आदरो मया मानयितव्यः। भवतु। अनयोरेवोद्यानपालिकयोस्तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ना पार्श्ववर्तिनी भूत्वोपलप्स्ये। (इति नाट्येनावतीर्य स्थिता।) (ख)

(क) धीवर महत्तरो तुमं पिअवअस्साओ दाणिं मे संवुत्तो। कादम्बरीसक्खिअं अह्माणं पढमसोहिदं इच्छीअदि। ता सोण्डिआपणं एव्व गच्छामो।

(ख) णिव्वत्तिदं मए पज्जाअणिव्वत्तणिज्जं अच्छरातित्थसण्णिज्झं जाव साहुजणस्स अभिसेअकालो त्ति संपदं इमस्स राएसिणो उदन्तं पच्चक्खीकरिस्सं। मेणआसंबन्धेण सरीरभूदा मे सउन्दला। ताए अ दुहिदुणिमित्तं आदिट्ठपुव्वह्मि। किं णु क्खु उदुच्छवे वि णिरुच्छवारम्भं विअ राअउलं दीसइ। अत्थि मे विहवो पणिधाणेण सव्वं परिण्णादुं। किं दु सहीए आदरो मए माणइदव्वो। होदु। इमाणं एव्व उज्जाणपालिआणं तिरक्खरिणीपडिच्छण्णा परसवत्तिणी भविअ उवलहिस्सं।

तीति। सुमनोमूल्यं पुष्पमूल्यमिति विनयोक्तिः। कादम्बरी मदिरा तत्सखित्वमेकत्र पानेनास्माकं प्रथमशोभितमद्य यावत्पूर्वं न जातमिष्यते। प्रवेशक इति। प्रवेशकलक्षणं तु सुधाकरे—'यन्नीचैः केवलं पात्रैर्भाविभूतार्थसूचनम्। अङ्कयोरुभयोर्मध्ये स विज्ञेयः प्रवेशकः' इति। 'अङ्कयोरुभयोर्मध्ये' इत्यनेन प्रथमाङ्कनिषेधः। 'पर्यायोऽवसरे क्रमे' इत्यमरः। तत्र गङ्गायामप्सरस्तीर्थं नाम तीर्थमस्ति। तत्र यावत्सज्जनस्नानकालमेकैकस्मिन्दिवस एकैकयाप्सरसा संनिहितया स्थातव्यमिति नियमः। तस्मिन्दिने सानुमत्या तत्कार्यं कृतमित्यर्थः। सांप्रतमस्य राजर्षेरुदन्तं वार्ताम्। अस्ति मे

---

१ तथा इति. २ मिश्रकेशी. ३ सहीअं (सखित्वं).

(ततः प्रविशति चूताङ्कुरमवलोकयन्ती चेटी । अपरा च पृष्ठतस्तस्याः ।)

प्रथमा—

आताम्रहरितपाण्डुर जीवितसर्वं वसन्तमासस्य (योः) ।
दृष्टोऽसि चूतकोरक ऋतुमङ्गल त्वां प्रसादयामि ॥ २ ॥ (क)

द्वितीया—परभृतिके किमेकाकिनी मन्त्रयसे । (ख)

प्रथमा—मधुकरिके चूतकलिकां दृष्ट्वोन्मत्ता परभृतिका भवति । (ग)

द्वितीया—(सहर्षं त्वरयोपगम्य ।) कथमुपस्थितो मधुमासः । (घ)

प्रथमा—मधुकरिके तवेदानीं काल एष मदविभ्रमगीतानाम् । (ङ)

द्वितीया—सखि अवलम्बस्व मां यावदग्रपादस्थिता भूत्वा चूतकलिकां गृहीत्वा कामदेवार्चनं करोमि । (च)

(क) आतम्महरिअपण्डुर जीविदसव्वं वसन्तमासस्स ।
दिट्ठो सि चूदकोरअ उदुमङ्गल[1] तुमं पसाएमि[2] ॥

(ख) परहुदिए किं एआइणी मन्तेसि ।

(ग) महुअरिए चूदकलिअं देक्खिअ उम्मत्तिआ परहुदिआ होदि ।

(घ) कहं उवट्ठिदो महुमासो ।

(ङ) महुअरिए तव दाणिं कालो एसो मदविब्भमगीदाणं ।

(च) सहि अवलम्ब मं जाव अग्गपादट्ठिआ[3] भविअ चूदकलिअं गेण्हिअ कामदेवच्चणं करेमि ।

विभवः सामर्थ्यं प्रणिधानेन सर्वं परिज्ञातुम् । अनयोरेवोद्यानपालिकयोस्तिरस्कारिणीप्रतिच्छन्नान्तर्धानविद्यया परिच्छन्ना पार्श्ववर्तिनी भूत्वोपलप्स्ये । ' णिव्वट्टिदम् ' इत्याद्येतदन्तेन सानुमत्यात्मश्लाघायाः कृतत्वाद्विचलनं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके—' विकत्थनं विचलनम् ' इति । ततः प्रविशतीति । उद्यानपालिकयोरिति सूचितत्त्वात्तयोः प्रवेशः । आतम्रेति । अत्र प्रथमसंबोधनेन स्वभावोक्तिः । सत्यमिति शपथे । ' सत्यं च शपथे तथ्ये ' इति विश्वः । वसन्तमासयोर्जीवितेति रूपकम् । सत्स्वप्यन्येषु प्रसूनेषु तदङ्कुरेण ऋतोरुच्छ्वासितत्वमिव गम्यत इति रूपणम् । क्वचित् ' जीवितसर्वम् ' इति पाठः । तदा प्राकृते पूर्वनिपातानियमात्सर्वजीवितेति । अन्यत्र ' वसन्तमासस्स जीअसव्वस्स ' इति पाठः । जीवितरूपं सर्वस्वमित्यर्थः । सत्स्वपीतरेषु पुष्पेषु त्वमेवोत्कृष्टतममिति भावः । ऋतुमङ्गलेपि रूपकम् । प्रथमपरिदृश्यमानत्वादतौ मङ्गलं सर्वत्र मङ्गलेषु प्रथमं परिजृम्भमाणत्वादतौ मङ्गलं सर्वेष्वृतुषु वसन्तस्योत्कृष्टत्वं त्वयैव कृतमिति । ऋतुश्चासौ मङ्गलश्चेति कार्यकारणयोरभेदोपचारात् ।

---

१ मङ्गलं. २ पेक्खामि; प्रथमा–कधं उवत्थिदो महुमासो । आतम्महरिअवेंटक (वृंतक) उस्ससिअं विअ वसन्तमासस्स । दिठ्ठ चूअंकुरअं छणमंगलं निअच्छामि ॥ ०हरिअवेंटक जो ऊससिओसि सुरहिमासस्स । दिठ्ठो अ चूअच्छारअ (शारक) छणमंगलं व पेक्खामि ॥ ३ पाद[illegible]ठिदा भविअ कामदेवस्स अच्चणं; अग्गपदे परिठ्ठिदाचूदप्पशवं गेण्हिअ संपादेमि काम० अच्चणं; परिट्ठिदा भविअ इमिणा पसवेण संपादेमि काम० वाअणं.

प्रथमा—यदि ममापि खल्वर्धमर्चनफलस्य । (क)

द्वितीया—अकथितेऽप्येतत्संपद्यते यत एकमेव नौ जीवितं द्विधास्थितं शरीरम् । (सखीमवलम्ब्य स्थिता चूताङ्कुरं गृह्णाति ।) अये अप्रतिबुद्धोऽपि चूतप्रसवोऽत्र बन्धनभङ्गसुरभिर्भवति । (इति कपोतहस्तकं कृत्वा ।)

त्वमसि मया चूताङ्कुर दत्तः कामाय गृहीतधनुषे ।
पथिकजनयुवतिलक्ष्यः पञ्चाभ्यधिकः शरो भव ॥ ३ ॥ (ख)

(इति चूताङ्कुरं क्षिपति ।)

(प्रविश्यापटीक्षेपेण कुपितः ।)

कञ्चुकी—मा तावदनात्मज्ञे । देवेन प्रतिषिद्धे वसन्तोत्सवे त्वमाम्रकलिकाभङ्गं किमारभसे ।

उभे—(भीते ।) प्रसीदत्वार्यः । अगृहीतार्थे आवाम् । (ग)

(क) जइ मम वि क्खु अद्धं अच्चणफलस्स ।

(ख) अकहिदे वि एदं संपज्जइ जदो एक्कं एव्व णो जीविदं दुधाट्ठिदं सरीरं । अऐ अप्पडिबुद्धो वि चूदप्पसवो एत्थ बन्धणभङ्गसुरभी होदि ।

तुं सिं मए चूदङ्कुर दिण्णो कामस्स गहिदधणुअस्स ।
पहिअजणजुवइलक्खो पञ्चब्भहिओ सरो होहि ॥

(ग) पसीददु अज्जो । अग्गहीदत्थाओ वअं ।

परभृतिकायाः कोकिलायाश्चूताङ्कुरप्रसादनं युक्तमेव । उन्मत्ता परभृतिका भवति । छलात्कोकिलेत्यर्थः । मधुकरिके छलाद्भ्रमरीत्यर्थः । अये अप्रतिबुद्धः कोमलोऽपि चूतप्रसव एत्थ अत्र वसन्तारम्भे । ' एसो ' इति पाठ एषः । बन्धने वृन्ते भङ्गस्तत्र सुरभिर्भवति । कपोतहस्तकमिति । तल्लक्षणं संगीतरत्नाकरे–' कपोतोसौ करौ यत्र श्लिष्टमूलाग्रपार्श्वकौ । प्रणामे गुरुसंभाषे ' इति । तुं सीति । हे चूताङ्कुर आम्रप्रसव त्वं मया गृहीतं धनुर्येन तस्मै कामाय दत्तोसि । गृहीतधनुष इत्यनेन सर्वदा सज्जत्वं ध्वनितम् । पथिकजनानां प्रोषितानां युवतयः लक्ष्यं शरव्यं यस्य तथाविधः सन् पञ्चसु शरेषु अभ्यधिकः श्रेष्ठो भव । पञ्चाभ्यधिकत्वे शरस्यासम्बन्धे संबन्धलक्षणातिशयोक्तिः ॥ ३ ॥ अपटीक्षेपेणेति तिरस्करिणीतिरस्कारेणेत्यर्थः । ' नासूचितस्य पात्रस्य प्रवेशो निर्गमोऽपि च ' इत्युक्तेरत्र कञ्चुकिनः सूचनाभावादपटीक्षेपेण प्रवेशः । तत्र कुपितत्वं हेतुः । कञ्चुकिलक्षणं पूर्वमुक्तम् । मा तावदिति भिन्नं वाक्यं निषेधे । अनात्मज्ञे स्वभावानभिज्ञे । देवेन प्रकरणाद्राज्ञा दुष्यन्तेन ।

---

१ पटाक्षेपेण; कुपितः, क्रुद्धः, कञ्चुकी, क० प्रविश्य सक्रोधं. २ ०षिद्धेऽपि मधूत्सवे चूतकलिकाभङ्गम्० ३ अम्हे. ४ अप्पद्ग० वो बन्ध०. ५ अरिहसि मे चूदङ्कुर इ० (अर्हसि मे चूताङ्कुर दत्तः कामस्य गृहीतधनुषः ।).

कञ्चुकी—न किल श्रुतं युवाभ्यां यद्वासन्तिकैस्तरुभिरपि देवस्य शासनं प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिः पत्रिभिश्च । तथा हि ।

चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका बध्नाति न स्वं रजः
संनद्धं यदपि स्थितं कुरबकं तत्कोरकावस्थया ।
कण्ठेषु स्खलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रुतं
शङ्के संहरति स्मरोऽपि चकितस्तूणार्धकृष्टं शरम् ॥ ४ ॥

सानुमती[3]—नास्ति संदेहः । महाप्रभावो राजर्षिः । (क)

प्रथमा—आर्य कति दिवसान्यावयोर्मित्रावसुना राष्ट्रियेण भट्टिनी-

(क) णत्थि संदेहो । महाप्पहाओ राएसी ।

किमारभसे किमर्थमारम्भं करोषि । त्वयाप्यधुनारम्भ एव क्रियते सोऽपि किमर्थमिति भावः । इदमेव कोपकारणम् । प्रसीदत्वार्यः । अगृहीतार्थे अगृहीतनिषेधवस्तुस्वरूपे आवाम् । वासन्तिकैरेतत्कालोद्गतपुष्पैस्तरुभिरपि । चेतनैस्तु प्रमाणीकृतमेव । अचेतनैरपीत्यपिशब्दार्थः । शासनमाज्ञा । प्रमाणीकृतमिति गम्योत्प्रेक्षा । वक्ष्यमाणानां वस्तुस्वाभाव्यादेव तथात्वात् । अथ वासंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्तिश्च । राजाज्ञायास्तत्त्वतोऽसंबन्धात् । तदेव दर्शयति—तथा हीति । **चूतानामिति** । चूतानां कलिका मञ्जरीति । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । कलिकाशब्दो बाधितमुख्यार्थोऽभिनवोद्गतसाधर्म्यान्मञ्जरीं लक्षयते । अविकासितत्वं च फलं ज्ञेयम् । चिरनिर्गता शिशिरान्तप्रोद्भिन्नापि स्वं स्वीयम् । आत्मीयमिति यावत् । अत्यावश्यकत्वं ध्वनितम् । रजः परागं न बध्नाति । न दृष्टं करोतीत्यर्थः । यथा काचन बालाप्रौढतया रजोदर्शनं न यातीति समासोक्तिरपि । संनद्धमपि वृन्ताद्बहिर्निर्गतमपि । संनद्धशब्दो बाधितमुख्यार्थः सन्यः संनद्धः स युद्धाय बहिर्निर्गच्छतीति बहिर्निर्गमनसाम्यात्कुरबकं लक्षयन्नतिशोभावत्त्वं ध्वनति । यत्कुरबकं शोणकुरण्टकं पुष्पमिति जातावेकवचनम् । तत्कोरकावस्थया कलिकावस्थया स्थितम् । अत्र कोरकत्वं न जहातीति कार्याभावे वक्तव्ये तद्विरुद्धत्वेनोक्तिः । गतेऽपि शिशिरे वसन्तारम्भसमये पुंस्कोकिलानां रुतं शब्दितं कण्ठेषु स्खलितम् । तथास्फुटः कोकिलस्वनो जात इत्यर्थः । अत्र च चिरनिर्गतादेः कारणस्योक्तेः कार्यस्य परागादेर्निषेधान्मालाविशेषोक्तिः । स्वभावोक्तिश्च । चकितो भीतः स्मरोऽपि तूणार्धकृष्टं तूणीरादर्धनिष्कासितं शरं संहरतीति शङ्के इत्युत्प्रेक्षायाम् । अत्र भीतत्वं शरसंहरणमुभयमुत्प्रेक्ष्यम् । कामस्य प्रसूनशरत्वाद्वसन्तपुष्पाणामसकलोत्पन्नत्वादियमुत्प्रेक्षा । अस्यां च पूर्ववाक्यत्रयं हेतुत्वेन योज्यम् । काव्यलिङ्गम् । स्थितस्येति कुरकोरेति रेपुंरोपीति छेकश्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥ नास्ति संदेहः । महाप्रभावो राजर्षिः । [illegible] यथाश्रुतग्राहितया नायकप्रभावा-

१ अलिभिः पत्रि०. २ यदपरिस्थ०. ३ उभे.

पादमूलं प्रेषितयोः । इत्थं च नौ प्रमदवनस्य पालनकर्म समर्पितम् । तदागन्तुकतयाश्रुतपूर्व आवाभ्यामेष वृत्तान्तः । (क)

कञ्चुकी—भवतु । न पुनरेवं प्रवर्तितव्यम् ।

उभे—आर्य कौतूहलं नौ । यद्यनेन जनेन श्रोतव्यं कथयत्वार्यः किंनिमित्तं भर्त्रा वसन्तोत्सवः प्रतिषिद्धः । (ख)

सानुमती—उत्सवप्रियाः खलु मनुष्याः । गुरुणा कारणेन भवितव्यम् । (ग)

कञ्चुकी—बहुलीभूतमेतत्किं न कथ्यते । किमत्रभवत्योः कर्णपथं नागातं शकुन्तलाप्रत्यादेशकौलीनम् ।

उभे—श्रुतं राष्ट्रियमुखाद्यावदङ्गुलीयकदर्शनम् । (घ)

कञ्चुकी—तेन ह्यल्पं कथयितव्यम् । यदैव खलु स्वाङ्गुलीयकदर्शनादनुस्मृतं देवेन सत्यमूढपूर्वा मे तत्रभवती रहसि शकुन्तला मोहात्प्रत्यादिष्टेति तदाप्रभृत्येव पश्चात्तापमुपगतो देवः । तथा हि ।

रम्यं द्वेष्टि यथा पुरा प्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेव्यते
शय्योप्रान्तविवर्तनैर्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः ।
दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा
गोत्रेषु स्खलितस्तदा भवति च व्रीडाविलक्षश्चिरम् ॥ ५ ॥

(क) अज्ज कदि दिअहाइं अह्माणं मित्तावसुणा रट्ठिएण भट्टिणीपाअमूलं पसिदाणं । इत्थं अ णो पमदवणस्स पालणकम्म समप्पिदं । ता आअन्तुअदाए अस्सुदपुव्वो अह्मेहिं एसो वुत्तन्तो । (ख) अज्ज कोदूहलं णो । जइ इमिणा जणेण सोदव्वं कहेदु अज्जो किंणिमित्तं भट्टिणा वसन्तुस्सवो पडिसिद्धो । (ग) उस्सवप्पिआ क्खु मणुस्सा । गुरुणा कारणेण होदव्वं । (घ) सुदं रट्ठिअसुहादो जाव अङ्गुलीअअदंसणं ।

तिशयवर्णनीयतया चैवमुत्तरम् । भवतु । यज्जातं तज्जातमित्यर्थः । यद्यनेन जनेन श्रोतव्यम् । अस्य श्रवणयोग्यमित्यर्थः । प्रत्यादेशो निराकृतिस्तल्लक्षणं यत्कौलीनं लोकवादः । 'स्यात्कौलीनं लोकवादः' । श्रुतं राष्ट्रियमुखाद्यावदङ्गुलीयकदर्शनम् । यदैव स्मृतं देवेन तदाप्रभृतीत्यन्वयः । रम्यमिति । रम्यं स्रक्चन्दनचन्द्रपादादिकं द्वेष्टि । चक्षुषापि न पश्यतीत्यर्थः । प्रकृतिभिरमात्यैः पुरा पूर्वं यथा तथा न सेव्यते । पूर्वं तु कार्यापेक्षितयाधुना त्ववसरापेक्षमित्यर्थः । पूर्वं प्रत्यहमधुना न तथा । यथापूर्वं प्रत्यहमित्युभयविधेयम् । शय्यानाम् । न शय्यायाः । प्रान्तेषु । न मध्ये । यानि विवर्तनानि

१ शय्योपान्त. २ व्रीडावनम्रः. ३ भट्टिणो, भट्टिणो पादमूलादो. ४ पत्थ (अत्र).

सानुमती—प्रियं मे । (क)

कञ्चुकी—अस्मात्प्रभवतो वैमनस्यादुत्सवः प्रत्याख्यातः ।

उभे—युज्यते । (ख)

(नेपथ्ये ।)

एतु एतु भवान् । (ग)

कञ्चुकी—(कर्णं दत्वा ।) अये । इत एवाभिवर्तते देवः । स्वकर्मा[1]नुष्ठीयताम् ।

उभे—तथा । (इति निष्क्रान्ते ।) (घ)

(ततः प्रविशति पश्चात्तापसदृशवेषो राजा विदूषकः प्रतीहारी च ।)

कञ्चुकी—(राजानमवलोक्य ।) अहो सर्वास्ववस्थासु रमणीय[2]त्वमाकृतिविशेषाणाम् । एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शनो देवः । तथा हि ।

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिर्वाम[3]प्रकोष्ठार्पितं
विभ्रत्काञ्चनमेकमेव वलयं श्वासो[4]परक्ताधरः ।

(क) पिअं मे । (ख) जुज्जइ । (ग) एदु एदु भवं । (घ) तह ।

परिलुण्ठनानि । न स्वापः । तैरुन्निद्रो गतनिद्र एवेति पूर्वत्र हेतुत्वेन योज्यम् । क्षपा निशाः । न तु निशाम् । विगमयतीति विरुद्धं यथा स्यात्तथातिवाहयति [ताः] न तु गच्छन्ति । यदन्तःपुरेभ्यो देवीभ्यो दाक्षिण्येनात्यन्तानुरोधेन । एतेनात्यावश्यकत्वं ध्वनितम् । उचितामित्यवश्यापेक्षणीयत्वं ध्वनितम् । ईदृशीं वाचं ददाति । तदा गोत्रेषु नामसु । स्खलितोऽन्यनामग्रहे कृतान्यनामग्रहः संश्चिरमतिकालं व्रीडया लज्जया विलक्षो विस्मयान्वितो भवति । 'विलक्षो विस्मयान्वितः' इत्यमरः । अहं राजा दुष्यन्तो ममाप्येतादृश्यवस्थेति स्वमनस्येव सविस्मय इत्यर्थः । अत्र पश्चात्तापादिके कारणे वक्तव्ये यत्तत्कार्यस्य रम्यत्वेपादेर्वचनं तत्पर्यायोक्तम् । काव्यलिङ्गं च । पुराप्रेति प्रपेति क्षक्षीति छेकवृत्त्यनुप्रासौ । वृत्तमनन्तरोक्तम् ॥ ५ ॥ अस्माद्वैमनस्यादिति व्यधिकरणे पञ्चम्यौ । अस्मात्कारणात्प्रभवतः समर्थात् । अधिकादित्यर्थः । वैमनस्यादुद्वेगात् । 'प्रविश्यापटीक्षेपेण' इत्याद्येतदन्तेन द्युतिनामकमङ्गमुपाक्षिप्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके—'तर्जनोद्वेजने द्युतिः' इति । अहो आश्चर्ये । सर्वावस्थास्वित्यर्थान्तरन्यास एवमित्यादेरुत्तरवाक्यार्थस्य समर्थकः । सर्वासु यदा यादृश्यो या उपस्थितास्तासु तादृूप्येण रमणीयत्वमित्यर्थः । उत्सुक उत्कण्ठितः । विरह्यपीत्यर्थः । एतदवस्थाया अन्यत्र प्रियदर्शनत्वमपिशब्दद्योत्यम् । अत एवार्थान्तरन्यासे विशेषपदम् । तथा हीत्युभयपरामर्शः । प्रत्यादिष्टेति । प्रत्यादिष्टो निराकृतो विशेषमण्डनस्य प्रक्षे[illegible]कुसुमादिविधिधारणविधियेन सः । वामस्य प्रकोष्ठस्य ।

१ तद्गच्छतं स्वकर्मानुष्ठानाय. २ रामणीयकं. ३ प्रकोष्ठे श्लथं. ४ श्वासाप.

चिन्ताजागरणप्रतान्तनयनस्तेजोगुणादात्मनः
संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते ॥ ६ ॥

सानुमती—(राजानं दृष्ट्वा ।) स्थाने खलु प्रत्यादेशविमानितापि अस्य कृते शकुन्तला क्लाम्यति । (क)

राजा—(ध्यानमन्दं परिक्रम्य ।)

प्रथमं सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।
अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं संप्रति विबुद्धम् ॥ ७ ॥

(क) ठाणे क्खु पच्चादेसविमाणिदा वि इमस्स किदे सउन्दला किलम्मेदि ।

मणिबन्धोर्ध्वभागस्यार्पितं दत्तम् । काञ्चनमेवेत्यन्यासंस्पृष्टत्वेनातिशीतलत्वं ध्वनितम् । वलयमित्येकवचनं द्वितीयस्य वोढुमसामर्थ्यात् । बिभ्रत् । अभ्यस्तत्वान्नुम् । वामग्रहणेन विरुद्धार्थमवश्यंधारणमुक्तम् । अत एकं मुख्यं सर्वदा सत्त्वात् । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । अत एव वामप्रकोष्ठस्यार्पितं दत्तमिति भूतत्वं च । एतन्मात्रेणैव विशेषो ध्वनितः । श्वासेन विरहित्वादुष्णेनोपरक्तः पाटलो न तु रूक्षोऽधरो यस्य सः । तादृशस्यैव शोभायुक्तत्वं च ध्वनितम् । चिन्तया शकुन्तलागतया यज्जागरणं तेन प्रकर्षेण तान्ते म्लाने नयने यस्य सः जागरणेन रक्तप्रान्तत्वं तेन च शोभातिशययोगित्वं च ध्वनितम् । एषु स्वभावोक्तिः परिकरालंकारश्च । आत्मनस्तेजोगुणाद्दीप्तिलक्षणात्क्षीणोऽपि कृशोऽपि क्षीणत्वेन नालक्ष्यते । क इव । संस्कारार्थमुद्घृष्टो महामणिरिव । महाशब्देन जात्यत्वं सर्वविशिष्टत्वं महत्त्वं च ध्वनितम् । यथा शाणोल्लिखितो महामणिः स्वतेजसा क्षीणो न दृश्यते तद्वदित्युपमा । अनेन महामण्युपमानेनास्य क्षीणत्वेऽप्यन्तःसारता सर्वदा दृश्यमानत्वेऽविनष्टता ध्वनिता । प्रप्रेति पृष्ठेति न्तान्तेति क्षीक्ष्येति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । अथ चिन्तेति संकल्पः । जागरेति निद्राच्छेदः । क्षीण इति तनुता । प्रत्यादिष्टेति विषयनिवृत्तिः । इति कामावस्था अपि सूचिताः । वृत्तमनन्तरोक्तम् । अथ चानेन नायकसात्त्विकगुणेषु माधुर्यनामा गुण उपक्षिप्तः । तल्लक्षणं तु—'तन्माधुर्यं यत्र गात्रदृष्ट्यादेः स्पृहणीयता । सर्वावस्थासु सर्वत्र' इति ॥ ६ ॥ स्थाने युक्तं खलु प्रत्यादेशेन निराकरणेन विमानिताप्यस्य कृते शकुन्तला क्लाम्यतीति । तत्स्थान इत्यन्वयः । प्रथममिति । सारङ्गो हरिणस्तस्येक्षणे इवेक्षणे यस्यास्तस्याः । अनेन तद्दर्शनमात्रेण प्रतिबोध उचित इति ध्वन्यते । तत्रापि प्रिययात्यन्तहृद्यया शकुन्तलया प्रतिबोध्यमानमपि । स्वत एव प्रतिबोध उचितः स नास्त्यपि तु प्रयत्नेनापि प्रतिबोध्यमानं सुप्तं मोहमुपागतम् । अत एव हतहृदयं दुष्टहृदयं संप्रत्यधुनानुशयदुःखाय पश्चात्तापदुःखाय विबुद्धम् । अत्र पूर्वार्धे विशेषोक्तिः । अत्र प्रतिबोधाभावस्तद्विरुद्धेन सुप्तपदेनोक्तः । उत्तरार्धे विभावनोपमानुप्रासौ च ॥ ७ ॥

सानुमती—प्रियं मे। (क)

कञ्चुकी—अस्मात्प्रभवतो वैमनस्यादुत्सवः प्रत्याख्यातः।

उभे—युज्यते। (ख)

(नेपथ्ये।)

एतु एतु भवान्। (ग)

कञ्चुकी—(कर्णं दत्वा।) अये। इत एवाभिवर्तते देवः। स्वकर्मानुष्ठीयताम्।

उभे—तथा। (इति निष्क्रान्ते।) (घ)

(ततः प्रविशति पश्चात्तापसदृशवेषो राजा विदूषकः प्रतीहारी च।)

कञ्चुकी—(राजानमवलोक्य।) अहो सर्वास्ववस्थासु रमणीयत्वमाकृतिविशेषाणाम्। एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शनो देवः। तथा हि।

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिर्वामप्रकोष्ठार्पितं
बिभ्रत्काञ्चनमेकमेव वलयं श्वासोपरक्ताधरः।

(क) पिअं मे। (ख) जुज्जइ। (ग) एदु एदु भवं। (घ) तह।

परिलुण्ठनानि। न स्वापः। तैरुन्निद्रो गतनिद्र एवेति पूर्वत्र हेतुत्वेन योज्यम्। क्षपा निशाः। न तु निशाम्। विगमयतीति विरुद्धं यथा स्यात्तथातिवाहयति। [ताः] न तु गच्छन्ति। यदन्तःपुरेभ्यो देवीभ्यो दाक्षिण्येनात्यन्तानुरोधेन। एतेनात्यावश्यकत्वं ध्वनितम्। उचितामित्यवश्यापेक्षणीयत्वं ध्वनितम्। ईदृशीं वाचं ददाति। तदा गोत्रेषु नामसु। स्खलितोऽन्यनामग्रहे कृतान्यनामग्रहः संश्चिरमतिकालं व्रीडया लज्जया विलक्षो विस्मयान्वितो भवति। 'विलक्षो विस्मयान्वितः' इत्यमरः। अहं राजा दुष्यन्तो ममाप्येतादृश्यवस्थेति स्वमनस्येव सविस्मय इत्यर्थः। अत्र पश्चात्तापादिके कारणे वक्तव्ये यत्तत्कार्यस्य रम्यक्षेपादेर्वचनं तत्पर्यायोक्तम्। काव्यलिङ्गं च। पुराप्रेति प्रपेति क्षक्षीति छेकवृत्त्यनुप्रासौ। वृत्तमनन्तरोक्तम्॥ ५॥ अस्माद्वैमनस्यादिति ० ग्धिकरणे पञ्चम्यौ। अस्मात्कारणात्प्रभवतः समर्थात्। अधिकादित्यर्थः। वैमनस्यादुद्वेगात्। 'प्रविश्यापटीक्षेपेण' इत्याद्येतदन्तेन द्युतिनामकमङ्गमुपाक्षिप्तम्। तल्लक्षणं दशरूपके—'तर्जनोद्वेजने द्युतिः' इति। अहो आश्चर्ये। सर्वावस्थास्वित्यर्थान्तरन्यास एवमित्यादेरुत्तरवाक्यार्थस्य समर्थकः। सर्वासु यदा यादृश्यो या उपस्थितास्तासु तादृप्येण रमणीयत्वमित्यर्थः। उत्सुक उत्कण्ठितः। विरहपीत्यर्थः। एतदवस्थाया अन्यत्र प्रियदर्शनत्वमपिशब्दद्योत्यम्। अत एवार्थान्तरन्यासे विशेषपदम्। तथा हीत्युभयपरामर्शः। प्रत्यादिष्टेति। प्रत्यादिष्टो निराकृतो विशेषमण्डनस्य प्रक्षेप्यस्याङ्गुलीयकमुद्रादेर्विधिर्येन स.... येन सः। वामस्य प्रकोष्ठस्य

१ तद्गच्छतं स्वकर्मानुष्ठानाय. १ रामणीयकं. २ प्रकोष्ठे श्लथं. ४ श्वासाप.

चिन्ताजागरणप्रतान्तनयनस्तेजोगुणादात्मनः
संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते ॥ ६ ॥

सानुमती—(राजानं दृष्ट्वा ।) स्थाने खलु प्रत्यादेशविमानिता-
प्यस्य कृते शकुन्तला क्लाम्यति । (क)

राजा—(ध्यानमन्दं परिक्रम्य ।)

प्रथमं सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।
अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं संप्रति विबुद्धम् ॥ ७ ॥

(क) ठाणे क्खु पच्चादेसविमाणिदा वि इमस्स किदे सउन्दला किलम्मेदि ।

मणिबन्धोर्ध्वभागस्यार्पितं दत्तम् । काञ्चनमेवेत्यन्यासंस्पृष्टत्वेनातिशीतलत्वं ध्वनितम् । वलयमित्येकवचनं द्वितीयस्य वोढुमसामर्थ्यात् । बिभ्रत् । अभ्यस्तत्वान्न नुम् । वामग्रहणेन विरुदार्थमवश्यंधारणमुक्तम् । अत एकं मुख्यं सर्वदा सत्त्वात् । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । अत एव वामप्रकोष्ठस्यार्पितं दत्तमिति भूतत्वं च । एतन्मात्रेणैव विशेषो ध्वनितः । श्वासेन विरहित्वादुष्णेनोपरक्तः पाटलो न तु रूक्षोऽधरो यस्य सः । तादृशस्यैव शोभायुक्तत्वं च ध्वनितम् । चिन्तया शकुन्तलागतया यज्जागरणं तेन प्रकर्षेण तान्ते म्लाने नयने यस्य सः जागरणेन रक्तप्रान्तत्वं तेन च शोभातिशययोगित्वं च ध्वनितम् । एषु स्वभावोक्तिः परिकरालंकारश्च । आत्मनस्तेजोगुणाद्दीप्तिलक्षणात्क्षीणोऽपि कृशोऽपि क्षीणत्वेन नालक्ष्यते । क इव । संस्कारार्थमुत्कृष्टो महामणिरिव । महाशब्देन जात्यत्वं सर्वविशिष्टत्वं महत्त्वं च ध्वनितम् । यथा शाणोल्लिखितो महामणिः स्वतेजसा क्षीणो न दृश्यते तद्वदित्युपमा । अनेन महामण्युपमानेनास्य क्षीणत्वेऽप्यन्तःसारता सर्वदा दृश्यमानत्वेऽविनष्टता ध्वनिता । प्रप्रेति पृष्ठेति न्तान्तेति क्षीक्ष्येति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । अथ चिन्तेति संकल्पः । जागरेति निद्राच्छेदः । क्षीण इति तनुता । प्रत्यादिष्टेति विषयनिवृत्तिः । इति कामावस्था अपि सूचिताः । वृत्तमनन्तरोक्तम् । अथ चानेन नायकसात्त्विकगुणेषु माधुर्यनामा गुण उपक्षिप्तः । तल्लक्षणं तु–' तन्माधुर्यं यत्र गात्रदृष्ट्यादेः स्पृहणीयता । सर्वावस्थासु सर्वत्र ' इति ॥ ६ ॥ स्थाने युक्तं खलु प्रत्यादेशेन निराकरणेन विमानिताप्यस्य कृते शकुन्तला क्लाम्यतीति । तत्स्थान इत्यन्वयः । प्रथममिति । सारङ्गो हरिणस्तस्येक्षणे इवेक्षणे यस्यास्तस्याः । अनेन तद्दर्शनमात्रेण प्रतिबोध उचित इति ध्वन्यते । तत्रापि प्रिययात्यन्तहृद्यया शकुन्तलया प्रतिबोध्यमानमपि । स्वत एव प्रतिबोध उचितः स नास्त्यपि तु प्रयत्नेनापि प्रतिबोध्यमानं सुप्तं मोहमुपागतम् । अत एव हतहृदयं दुष्टहृदयं संप्रत्यधुनानुशयदुःखाय पश्चात्तापदुःखाय विबुद्धम् । अत्र पूर्वार्धे विशेषोक्तिः । अत्र प्रतिबोधाभावस्तद्विरुद्धेन सुप्तपदेनोक्तः । उत्तरार्धे विभावनोपमानुप्रासौ च ॥ ७ ॥

१ प्रतान्त, २ मणौ, ३ आम, ४ विलोक्य, ५ दि ति.

सानुमती—नन्वीदृशानि तपस्विन्या भागधेयानि । (क)

विदूषकः—(अपवार्य ।) लङ्घित एष भूयोऽपि शकुन्तलाव्याधिना । न जाने कथं चिकित्सितव्यो भविष्यतीति । (ख)

कञ्चुकी—(उपगम्य ।) जयतु जयतु देवः । महाराज प्रत्यवेक्षिताः प्रमदवनभूमयः । यथाकाममध्यास्तां विनोदस्थानानि महाराजः ।

राजा—वेत्रवति मद्वचनादमात्यमार्यपिशुनं ब्रूहि । चिरप्रबोधान्न संभावितमस्माभिरद्य धर्मासनमध्यासितुम् । यत्प्रत्यवेक्षितं पौरकार्यमार्येण तत्पत्रमारोप्य दीयतामिति ।

प्रतीहारी—यद्देव आज्ञापयति । (इति निष्क्रान्ता ।) (ग)

राजा—वातायन त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

विदूषकः—कृतं भवता निर्मक्षिकम् । सांप्रतं शिशिरातपच्छेदरमणीयेऽस्मिन्प्रमदवनोद्देश आत्मानं रमयिष्यसि । (घ)

राजा—वयस्य यदुच्यते रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्था इति तदव्यभिचारि वचः । कुतः ।

(क) णं ईदिसाणि तवस्सिणीए भाअहेआणि ।

(ख) लङ्घिदो एसो भूओ वि सउन्दलावाहिणा । ण आणे कहं चिकिच्छिदव्वो भविस्सदि त्ति ।

(ग) जं देवो आणवेदि ।

(घ) किदं भवदा णिम्मच्छिअं । संपदं सिसिरातवच्छेअरमणीए इम्मस्सि पमदवणुद्देशे अत्ताणं रमइस्ससि ।

नन्वीदृशानीति राजोक्तानुवादः । तपस्विन्या अनुकम्पार्हाया भागधेयानि भाग्यानि । 'तपस्वी चानुकम्पार्हः' इत्यमरः । शकुन्तलाव्याधिना शकुन्तलायाः सकाशाद्यो व्याधिस्तेन । अथ वा रूपकम् । शकुन्तलैव व्याधिरुद्वेगदायित्वात्[1]। प्रत्यवेक्षिता इति राज्ञे निःशङ्कसंचारार्थं प्रत्यवेक्षणमिति नीतिः । 'विज्ञेयं प्रमदवनं नृपस्तु यस्मिञ्शुद्धान्तैः सह रमते पुरोपकण्ठम्' इति हलायुधः । चिरकालेन प्रबोधनाज्जागरणात् । यद्देव आज्ञापयतीति । वातायनेति कञ्चुकिनाम । नियोगमधिकारम् । शिशिरातपच्छेदरमणीये । नाप्यत्यन्तं शिशिरं नाप्यातपः । रन्ध्रोपनिपातिनः । 'छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति' इत्युक्तेः ।

---

१ °त्यपिशुनं, °यं वसुमत्तम्. २ बोधनात्. ३ रन्ध्रोपरि पा०. ४ सिसिरे तावच्छे०

मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना मम च मुक्तमिदं तमसा मनः।
मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता धनुषि चूतशरश्च निवेशितः॥ ८॥

विदूषकः—तिष्ठ तावत्। अनेन दण्डकाष्ठेन कन्दर्पबाणं नाशयिष्यामि। (इति दण्डकाष्ठमुद्यम्य चूताङ्कुरं पातयितुमिच्छति।) (क)

राजा—(सस्मितम्।) भवतु। दृष्टं ब्रह्मवर्चसम्। सखे क्वोपविष्टः प्रियायाः किंचिदनुकारिणीषु लतासु दृष्टिं विलोभयामि।

विदूषकः—नन्वासन्नपरिचारिका चतुरिका भवता संदिष्टा। माधवीमण्डप इमां वेलामतिवाहयिष्ये। तत्र मे चित्रफलकगतां स्वहस्तलिखितां तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रतिकृतिमानयेति। (ख)

राजा—ईदृशं हृदयविनोदनस्थानम्[1]। तत्तमेव मार्गमादेशय।

विदूषकः—इत इतो भवान्। (ग)

(उभौ परिक्रामतः। सानुमत्यनुगच्छति।)

विदूषकः—एष मणिशिलापट्टकसनाथो माधवीमण्डप उपहाररमणीयतया[2] निःसंशयं स्वागतेनेव नौ प्रतीच्छति। तत्प्रविश्य निषीदतु भवान्। (घ)

(क) चिट्ठ दाव। इमिणा दण्डकट्ठेण कन्दप्पवाणं णासइस्सं। (ख) णं आसण्णपरिआरिआ चदुरिआ भवदा संदिट्ठा। माहवीमण्डवे इमं वेलं अदिवाहिस्सं। तहिं मे चित्तफलअगदं सहत्थलिहिदं तत्तहोदीए सउन्दलाए पडिकिदिं आणेहि त्ति। (ग) इदो इदो भवं। (घ) एसो मणिसिलापट्टअसणाहो माहवीमण्डवो उवहाररमणिज्जदाए णिस्संसअं साअदेण विअ णो पडिच्छदि। ता पविसिअ णिसीददु भवं।

मुनीति। मुनिसुतायां शकुन्तलायाम्। राज्ञो मुनिसुतात्वेन प्रत्यभिज्ञानात्तथोक्तिः। यः प्रणयः प्रेम तस्य स्मृतिस्तस्या रोधिना तमसा मोहेनेदं मम मनो मुक्तम्। प्रहरिष्यता मनसिजेन कन्दर्पेण धनुषि चूतशरो निवेशितश्च। मम तद्वियोगो वसन्तकालश्च प्रादुरभूदित्यर्थः। चावेककालत्वं द्योतयतः। समुच्चयालंकारः। भोजेन तु 'अदृष्टादपि स्मरणे स्मरणालंकारः' इत्युक्त्वा तदलंकार इदमुदाहृतम्। अनुप्रासश्च। द्रुतविलम्बितं वृत्तम्॥ ८॥

कन्दर्परूपो व्याधिर्यस्मादिति कन्दर्पव्याधिशब्देन चूताङ्कुर उक्त इति ज्ञेयम्। परिचारिकालक्षणं मातृगुप्ताचार्यैरुक्तम्—'संवाहने च गन्धे च तथा चैव प्रसाधने। तथाभरणसंयोगमाल्यसंग्रथनेषु च। विज्ञेया नामतः सा तु नृपतेः

---

१ ०नोदस्था०, निवेशस्थानं; ईदृशमेव—ईदृशं मम—हृदयाश्वासनम्; ईदृशं मे हृदयसंस्थानं तत्तमेवादेशय माधवीमण्डपम्। ईदृशं मम हृदयानवस्थानं ननु त्वमेव दर्शय माधवीमण्डपमार्गम्. २ विविक्तनया उप०, ०तया निसर्गमार्गेन च. ३ ०व्याधिं (व्याधिं) ४ ०स्वजाए० ५ सुमं (सवां)

(उभौ प्रवेशं कृत्वोपविष्टौ ।)

सानुमती—लतासंश्रिता द्रक्ष्यामि तावत्सख्याः प्रतिकृतिम् । ततस्तस्यै भर्तुर्बहुमुखमनुरागं निवेदयिष्यामि । (इति तथा कृत्वा स्थिता ।) (क)

राजा—सखे सर्वमिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः प्रथमवृत्तान्तम् । कथितवानस्मि भवते च । स भवान्प्रत्यादेशवेलायां मत्समीपगतो नासीत् । पूर्वमपि न त्वया कदाचित्संकीर्तितं तत्रभवत्या नाम । कच्चिदहमिव विस्मृतवानसि त्वम् ।

विदूषकः—न विस्मरामि । किं तु सर्वं कथयित्वावसाने पुनस्त्वया परिहासविजल्प एष न भूतार्थ इत्याख्यातम् । मयापि मृत्पिण्डबुद्धिना तथैव गृहीतम् । अथ वा भवितव्यता खलु बलवती । (ख)

सानुमती—एवं न्विदम् । (ग)

राजा—(ध्यात्वा ।) सखे त्रायस्व माम् ।

विदूषकः—भोः किमेतत् । अनुपपन्नं खल्वीदृशं त्वयि । कदापि सत्पुरुषाः शोकवास्तव्या न भवन्ति । ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः । (घ)

(क) लदासंस्सिदा देक्खिस्सं दाव सहीए पडिकिदिं । तदो से भत्तुणो बहुमुहं अणुराअं णिवेदइस्सं । (ख) ण विसुमरामि । किं तु सव्वं कहिअ अवसाणे उण तुए परिहासविअप्पओ एसो ण भूदत्थो त्ति आचक्खिदं । मए वि मिप्पिण्डबुद्धिणा तह एव्व गहीदं । अह वा भविदव्वदा क्खु बलवदी ।

(ग) एव्वं णेदं । (घ) भो किं एदं । अणुववण्णं क्खु ईदिसं तुइ । कदा वि सप्पुरिसा सोअवत्तव्वा ण होन्ति । णं पवादे वि णिक्कम्पा गिरीओ ।

परिचारिका' इति ॥ ईदृशं हृदयविनोदनस्थानमिति प्रश्नः । तत्तस्मात्तमेव मार्गं माधवीलतामण्डपमार्गमादेशय । उपहारः पुष्पोपहारस्तेन रमणीयता तया । ततस्तस्या भर्तुर्बहुमुखमनेकप्रकारमनुरागं निवेदयिष्यामि । इदानीं शकुन्तलायाः सर्वं प्रथमवृत्तान्तं स्मरामीति संबन्धः । प्रत्यादेशवेलायां निराकरणसमये । पुनः परिहासविजल्प एष न भूतार्थः सत्यार्थ इति । भोः किमेतत् । अनौचित्यमित्यर्थः । अनुपपन्नं खल्वीदृशं त्वयि सर्वदा धीरे राज्ञि स्वयं दुष्यन्ते । कदापि सत्पुरुषाः शोकवक्तव्या न भवन्ति । शोके जातेऽन्येन वक्तव्या न भवन्तीत्यर्थः । अप्रस्तुतप्रशंसा । तत्र दृष्टान्तमाह—प्रवातेऽप्यतिश-

---

१ प्रविश्योप०. २ प्रथमदर्शनवृत्तान्ते यत्कथितवानस्मि भवते ।. ३ समये. ४ ०पमुपग०. ५ किं तु पू०. ६ संनिहिदा. ७ तुए भणिदं परि० ... ८ ... ९ सोअपत्तणो (शोकपात्रात्मानः ।).

राजा—वयस्य निराकरणविक्लवायाः प्रियायाः समवस्थामनुस्मृत्य बलवदशरणोऽस्मि । सा हि

इतः प्रत्यादेशात्स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता
स्थिता तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे ।
पुनर्दृष्टिं बाष्पप्रसरकलुषामर्पितवती
मयि क्रूरे यत्तत्सविषमिव शल्यं दहति माम् ॥ ९ ॥

सानुमती—अहो । ईदृशी स्वकार्यपरता । अस्य संतापेनाहं रमे । (क)

विदूषकः—भोः अस्ति मे तर्कः केनापि तत्रभवत्याकाशचारिणा नीतेति । (ख)

राजा—कः पतिदेवतामन्यः परामर्ष्टुमुत्सहेत । मेनका किल सख्यास्ते जन्मप्रतिष्ठेति श्रुतवानस्मि । तत्सहचारिणीभिः सखी ते हृतेति मे हृदयमाशङ्कते ।

सानुमती—संमोहः खलु विस्मयनीयो न प्रतिबोधः । (ग)

(क) अम्महे । ईदिसी सकज्जपरदा । इमस्स संदावेण अहं रमामि ।
(ख) भो अत्थि मे तक्को केण वि तत्तहोदी आआसचारिणा णीदे त्ति ।
(ग) संमोहो क्खु विह्मअणिज्जो ण पडिबोहो ।

थितवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः । विक्लवाया विह्वलायाः । बलवदधिकम् । इत इति । अनुगन्तुं व्यवसिता प्रयत्नं कुर्वाणा मुहुरनन्तरमुच्चैस्तिष्ठेति गुरोः पितुः शिष्यस्तस्मिन्गुरुसमे कण्वसमे वदति सति पुनरनन्तरं बाष्पस्याश्रुणः प्रसर आधिक्यं तेन कलुषामाविलां दृष्टिं क्रूरे कठिने । इदं व्यङ्ग्यावकाशदानाय । मयि निर्घृणहृदये परोपकारानिरते तादृशनिरुपाधिवञ्चकेऽलीकधर्मकञ्चुक इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । अर्पितवती यत्तन्मां दहति । अत्र दृष्टेर्दाहकत्वासंभवान्मुख्यार्थबाधे कार्यकारणसंबन्धात्तापं लक्षयंस्तदतिशयं व्यञ्जयतीति दहतिपदमत्यन्ततिरस्कृतवाच्यम् । किमिव । सविषं शल्यमिव । उपमानुप्रासौ । तादृशदृष्टेस्तादृशोऽर्पणात्समं च । गुरुशिष्ये गुरुसम इत्यत्र कथितपदत्वं न शङ्कनीयम् । तात्पर्यभेदेन लाटानुप्रासार्थमेव तथा प्रत्युक्तत्वात् । उत्तरत्र पदे वचनस्याकारित्वभयकारणत्वद्योतनादितात्पर्यमवगन्तव्यम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ९ ॥ अम्महे आश्चर्ये । अहं रमे मम संतोष इत्यर्थः । संतापे संतोष इति विषमम् । एतद्वाक्यार्थसमर्थकः पूर्वोक्तोऽर्थान्तरन्यासः । यथा यथास्य तापस्तथा तथा शकुन्तलानयनोपायं प्रति प्रयत्नवान्भविष्यतीत्याशयः । पतिदेवतां पतिव्रतां

---

१ तामव०. २ प्रत्यादिष्टा. ३ मुहुः. ४ ०सखे. ५ मकर. ६ परवशतास्य मामपि संतापयति. ७ अस्मात्प्राक्-राजा-वयस्य अपि तर्कयसि येन देवी अपहृता स्यात् ? . ८ ०होदी सउंदला. ९ अवणीदा.

विदूषकः—यद्येवमस्ति खलु समागमः कालेन तत्रभवत्या। (क)

राजा—कथमिव।

विदूषकः—न खलु मातापितरौ भर्तृवियोगदुःखितां दुहितरं चिरं द्रष्टुं पारयतः। (ख)

राजा—वयस्य

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु क्लिष्टं नु तावत्फलमेव पुण्यम्।
असंनिवृत्त्यै तदतीतमेते मनोरथा नाम तटप्रपाताः॥ १०॥

(क) जइ एव्वं अत्थि क्खु समाअमो कालेण तत्तहोदीए।

(ख) ण क्खु मादापिदरा भत्तुविओअदुक्खिअं दुहिदरं चिरं देक्खिदुं पारेन्ति।

परामष्टुं स्प्रष्टुम्। जन्मप्रतिष्ठा जन्मस्थानम्। 'प्रतिष्ठा स्थानमात्रके' इति विश्वः। संमोहः खलु विस्मयनीयोऽस्वभावत्वात्। न प्रतिबोधः। स्वाभाव्यात्तस्येत्यर्थः। तत्रभवत्याः पूज्यायाः। द्रष्टुं पारयतः शक्नुतः। न खल्विति संबन्धः। स्वप्न इति। तच्छकुन्तलालक्षणं वस्त्वसंनिवृत्त्यै पुनर्निवर्तनाभावाय। अनेनोत्कण्ठातिशयो व्यज्यते। अतीतं गतम्। तत्र स्वप्नादिभिश्चतुर्भिर्वितर्कैरत्यन्तासंभावनीयदर्शनीयत्वं व्यज्यते। तत्र 'अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात्करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम्' इत्युक्तेः स्वप्ने संभाव्यत एतदिति स्वप्नो न्विति पूर्ववितर्कः। स्वप्नश्चेत्स्याज्जाग्रदवस्थायां नानुभूयत इत्यत आह—माया न्विति। मन्त्रतन्त्राभ्यामसतः प्रकटनं माया तस्याः कपटघटितत्वाद्विषयसत्त्वाभाव इति भावः। स्यादेवं यद्यधिष्ठानं न प्रतीतं स्यादत आह—मतिभ्रमो न्विति। तेनान्याधिष्ठाने शकुन्तलाभ्रम इत्यर्थः। स्यादेवं यदि व्यवहारक्षमत्वं न स्यादत आह—तावत्फलमत एव क्लिष्टं पुण्यं न्विति। यावान्व्यवहारः संभाषणादिर्जातस्तावदेव फलं यस्य तत्क्लिष्टमत्यल्पम्। तादृशः कश्चिदत्युत्कृष्टो धर्मः पूर्वजननेऽत्यल्प एवाचरितः यस्य तादृगल्पं फलमित्यर्थः। संदेहालंकारः। अतः परमेते त्वयोच्यमाना मया वाशस्यमाना मनोरथाः। नामेत्यलीके। अलीका मनोरथा इत्यर्थः। ते तटप्रपाता इति भिन्नरूपकम्। यथा वर्षासमये गङ्गादेस्तटा ओघेन पीड्यमाना अहमहमिकया पतन्ति। एकः पतति तदुपर्यन्यस्तदुपरीतरः। एवं मनोरथानामेके विलीयन्तेऽन्य उत्पद्यन्ते तेऽपि विलीयन्ते तदितरे उत्पद्यन्त इत्यर्थः। 'प्रपातस्त्वतटो भृगुः' इति कोशात्पुनरुक्तवदाभासः। नुमानुमेति तमेमेतेति छेकवृत्त्यनुप्रासौ। द्वादश्युपजातिरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः। निदर्शनमुदाहरणम्॥ १०॥ विदूषकः—'जइ एव्वम्' इत्यादिनैतदन्तेन रोचना नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं दशरूपके—'सिद्धामन्त्रणतो भाविदर्शिका

१ फलमे. २ पुण्यैः. ३ तदतीन मन्ये, तमेव. ४ प्रपातं, ०तः; ०थानामतटाः प्रवाहाः. ५ समस्सासिदु मवं अत्थि.

विदूषकः—मैवम् । नन्वङ्गुलीयकमेव निदर्शनमवश्यंभाव्यचिन्तनीयः समागमो भवतीति । (क)

राजा—(अङ्गुलीयकं विलोक्य ।) अये इदं तावदसुलभस्थानभ्रंशि शोचनीयम् ।

तव सुचरितमङ्गुलीय नूनं प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन ।
अरुणनखमनोहरासु तस्याश्च्युतमसि लब्धपदं यदङ्गुलीषु ॥ ११ ॥

सानुमती—यद्यन्यहस्तगतं भवेत्सत्यमेव शोचनीयं भवेत् । (ख)

विदूषकः—भोः इयं नाममुद्रा केनोद्घातेन तत्रभवत्या हस्ताभ्यासं प्रापिता । (ग)

(क) मा एव्वं । णं अङ्गुलीअअं एव्व णिदंसणं अवस्संभावी अचिन्तणिज्जो समाअमो होदि त्ति ।

(ख) जइ अण्णहत्थगदं भवे सच्चं एव्व सोअणिज्जं भवे ।

(ग) भो इअं णाममुद्दा केण उग्घादेण तत्तहोदीए हत्थाब्भासं पाविदा ।

स्यात्प्ररोचना' इति । सुलभमसुलभं तच्च तत्स्थानं च तस्माद्भ्रंशोऽस्यास्ति तत् । शकुन्तलाङ्गुलिभ्रंशीत्यर्थः । अत एव शोचनीयम् । तवेति । हे अङ्गुलीय नूनं निश्चितं तव सुचरितं पुण्यं ममेव प्रतन्वल्पं विभाव्यते ज्ञायते । अतीन्द्रियस्य धर्मस्य प्रतनुत्वं कथं ज्ञातुं शक्यत इत्यत आह—फलेनेति । अत्यल्पफलत्वेन हेतुनेत्यर्थः । ममेवेति सहोपमा । तेन ममापि पुण्यमल्पं तवापीत्यर्थः । तस्य स्वस्याल्पपुण्यत्वे हेतुः पूर्वं दर्शितः । अस्याल्पपुण्यत्वे हेतुमाह—अरुणेति । यस्मात्तस्या विजितत्रिभुवनसुन्दर्या मयि निर्व्याजमनुरक्तायाः पुरः परिस्फुरन्त्या इवाङ्गुलीषु पुरुषाङ्गुलीयस्य स्थूलत्वात्कदाचित्कनिष्ठिकायां तत्र शिथिलं सदन्याङ्गुली तत्रापि तथाविधमितराङ्गुल्यामिति बहुवचनाभिप्रायः । प्रेमातिशयेन वा सर्वाङ्गस्पृष्टिकेव सर्वाङ्गुलीषु निक्षेपः । यद्वा विरहातिकृशतया मुकुलीकृतासु पञ्चस्वङ्गुलीषु विन्यासाद्बहुवचनोपपत्तिः । तथा चाभियुक्ताः । 'तस्याः किंचित्सुभग तदभूत्तानवं तद्वियोगाद्येनाकस्माद्वलयपदवीमङ्गुलीयं प्रयाति' इति । लब्धपदं महता भाग्योदयेन यथाकथंचित्प्राप्तस्थित्यपि सत् च्युतमसि । कीदृक्ष्वङ्गुलीषु । अरुणा नखा यासु ताः । नखेति तलस्याप्युपलक्षणम् । ताश्च ता मनोहराश्च नातिस्थूला नातिकृशा नातिह्रस्वा नातिदीर्घा न वक्रा न सरला इत्यर्थः । एतेन स्वयोग्यत्वं ध्वनितम् । उक्तं च सामुद्रे स्त्रीलक्षणे—'नातिह्रस्वा नातिदीर्घा न स्थूला न कृशा अपि । अवक्राः सरला रक्तनखा रक्ततला अपि ॥ कोमलाः सितबिन्द्वाढ्या भङ्गुरा दीप्तिमन्नखाः । तादृगङ्गुल्यो यस्याः सा भवेद्राजवल्लभा ॥' इति । अनुमानकाव्यलिङ्गानुप्रासाः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ११ ॥

---

१ तनुम०. [illegible] सुखान्यनुभवामि । इत्य०. ५ ०णिज्जसमा०. ६ उद्देसेण.

सानुमती—ममापि कौतूहलेनाकारित एषः। (क)

राजा—श्रूयताम्। स्वनगराय प्रस्थितं मां प्रिया सबाष्पमाह कियच्चिरेणार्यपुत्रः प्रतिपत्तिं दास्यतीति।

विदूषकः—ततस्ततः। (ख)

राजा—पश्चादिमां मुद्रां तदङ्गुलौ निवेशयता मया प्रत्यभिहिता।

एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं
नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम्।
तावत्प्रिये मदवरोधगृहप्रवेशं
नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति॥ १२॥

तच्च दारुणात्मना मया मोहान्नानुष्ठितम्।

सानुमती—रमणीयः खल्ववधिर्विधिना विसंवादितः। (ग)

विदूषकः—अथ कथं धीवरकल्पितस्य रोहितमत्स्यस्योदराभ्यन्तर आसीत्। (घ)

राजा—शचीतीर्थं वन्दमानायाः सख्यास्ते हस्ताद्गङ्गास्रोतसि परिभ्रष्टम्।

विदूषकः—युज्यते। (ङ)

(क) मम वि कोदूहलेण आआरिदो एसो। (ख) तदो तदो।
(ग) रमणीओ क्खु अवही विहिणा विसंवादिदो।
(घ) अध कहं धीवलकप्पिअस्स लोहिअमच्छस्स उदलब्भन्तले आसि।
(ङ) जुज्जइ।

केनोद्घातेन केनोपक्रमेण। तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः हस्ताभ्यासं हस्तैकदेशं प्रापिता। त्वया तस्यै किमर्थं दत्तेति वचनेऽनौचित्यप्रसङ्गादेतादृगुक्तिः। ममाप्येष कौतूहलेनाकारित एषः। आकारित इवेति गम्योत्प्रेक्षा। ममाप्येतच्छ्रवणे कौतूहलमासीत्। तदेवानेन पृष्टमिति भावः। कियच्चिरेण कियता विलम्बेन। प्रतिपत्तिम्। वार्तामिति यावत्। एकैकमिति। अत्र मुद्रिकायां दिवसे दिवसे मदीयमेकैकं नामाक्षरं गणय। यावत्तद्गणनमन्तं गच्छति। यावद्गणनसमाप्तिरित्यर्थः। त्रिचतुरैर्दिनैरिति भावः। हे प्रिये ममावरोधगृहमन्तःपुरं तत्र प्रवेशस्तं नेता प्रापयिता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति मयापि प्रत्यभिहितेति संबन्धः। छेकवृत्त्यनुप्रासौ काव्यलिङ्गं च। वसन्ततिलकं वृत्तम्। मया विस्मृततादृशस्नेहदुर्जनधुरंधरेणेत्यादि व्यज्यते॥ १२॥ दारुणात्मनेति तादृशव्यङ्ग्यावकाशदानाय। रमणीयः खल्ववधिर्विधिना दैवेन शापलक्षणेन च विसंवादितः। धीवरकल्पितस्य कैवर्तखण्डितस्य। शचीतीर्थमिति

---

१ तपोवनात्स्व०. २ पुनरस्याकं स्मरिष्यसि ... ३ ... ४ गच्छति. ५ निवेशनता. ६ मोहादिस्मृत्य मया तथा दारुणात्मना नि०. ७ मत्स्यस्य बडिशमिव गुरुप्रतिष्टमवासीत्.

सानुमती—अत एव तपस्विन्याः शकुन्तलाया अधर्मभीरोरस्य राजर्षेः परिणये संदेह आसीत् । अथ वेद्दशोऽनुरागोऽभिज्ञानमपेक्षते कथमिवैतत् । (क)

राजा—उपालप्स्ये तावदिदमङ्गुलीयकम् ।

विदूषकः—(आत्मगतम् ।) गृहीतोऽनेन पन्था उन्मत्तानाम् । (ख)

राजा—

कथं नु तं वन्धुरकोमलाङ्गुलिं करं विहायासि निमग्नमम्भसि ।
अथ वा ।
अचेतनं नाम गुणं न लक्षयेन्मयैव[2] कस्मादवधीरिता प्रिया ॥ १३ ॥

विदूषकः—(आत्मगतम् ।) कथं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि । (ग)

(क) अदो एव्व तवस्सिणीए सउन्दलाए अधम्मभीरुणो इमस्स राएसिणो परिणए संदेहो आसि । अहवा ईदिसो अणुराओ अहिण्णाणं अवेक्खदि कहं विअ एदं । (ख) गहीदो णेण पन्था उम्मत्तआणं । (ग) कहं बुभुक्खाए खादिदव्वो ह्मि ।

गङ्गायां शक्रावतारापरपर्यायस्तीर्थविशेष उच्यते । युज्यते । अत एवाङ्गुलीयकादर्शनादेव तपस्विन्या अनुकम्पार्हायाः शकुन्तलाया अधर्मभीरोरस्य राजर्षेः परिणये संदेह आसीत् । शापाज्ञानादस्या ईदृग्युक्तिः । उपालप्स्येऽस्योपालम्भं करिष्ये । अनेनोन्मादः । गृहीतोऽनेन पन्था उन्मत्तानाम् । **कथमिति** । न्विति प्रश्ने । वन्धुराः सुन्दराः कोमला अङ्गुलयो यत्र तम् । 'वन्धुरं सुन्दरे रम्ये' इति विश्वः । एतद्विशेषणप्रयोजनमेतत्पूर्वतरपद्ये निरूपितम् । तं रक्तोत्पलच्छविमतिमृदुलं मया वारंवारं स्वहृदयन्यस्तं येनातिप्रीत्या तव धारणं कृतं पुर इव परिस्फुरन्तं करं विहाय त्यक्त्वा । अनेन बुद्धिपूर्वकस्त्याग उक्तो न मोहाद् भ्रंशः । कथमम्भसि निमग्नमसि । त्वं त्वलंकरणं तेन तव दृश्यमेव प्रयोजनं तत्करस्थमपि दृश्यमेव स्थितं सद्यदम्भसि नितरां मग्नमदृश्यत्वं गतमिति कथम् । एवं तत्करत्यागस्तत्राप्यदृश्यत्वगमनमित्युपालम्भद्वयम् । अत्र चेतनव्यवहारारोपात्समासोक्तिः । सा च गुरुत्वात्स्वाभाविको जलपातस्तत्कर्तृत्वेनोच्यत इति स्वाभाविककृत्रिमयोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिगर्भा । अथ वेति वृत्ताक्षेपालंकारः । नामेति प्रसिद्धौ । अचेतनं कर्तृ गुणं सौन्दर्यादिकं प्रेमादिकं च न लक्षयेदित्यर्थान्तरन्यासः । त्वया त्वचेतनत्वादिदं कृतं मया तु सचेतनेनाप्यत्यनुचितकारिणा त्वां प्रति किं वक्तव्यम् । मयैवेत्येवशब्दार्थः । कस्मात् । अकारणकमित्यर्थः । स्त्रीमात्रं न भवत्यपि तु प्रिया । अवधीरिता तिरस्कृता न तु त्यक्ता । त्यक्तायाः पुनरुपादाने महापुरुषस्यानौचित्यप्रसङ्गात् । अवधीरणाकारणाभावे तदुत्पत्तेर्विभावना । श्रुत्यनुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोः संकरः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ १३ ॥ कथं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि । असावुन्मत्तः अत एव

१ कोमलबन्धुरा० । २ लक्षिते० ।

राजा—प्रिये अकारणपरित्यागानुशयतप्तहृदयस्तावदनुकम्प्यतामयं जनः पुनर्दर्शनेन।

(प्रविश्यापटीक्षेपेण चित्रफलकहस्ता।)

चतुरिका—इयं चित्रगता भट्टिनी। (इति चित्रफलकं दर्शयति।) (क)

विदूषकः—(विलोक्य।) साधु वयस्य। मधुरावस्थानदर्शनीयो भावानुप्रवेशः। स्खलतीव मे दृष्टिर्निम्नोन्नतप्रदेशेषु। (ख)

सानुमती—अहो एषा राजर्षेर्निपुणता। जाने सख्यग्रतो मे वर्तत इति। (ग)

राजा—

यद्यत्साधु न चित्रे स्यात्क्रियते तत्तदन्यथा।
तथापि तस्या लावण्यं रेखया किंचिदन्वितम्॥ १४॥

(क) इअं चित्तगदा भट्टिणी। (ख) साहु वअस्स। महुरावत्थाणदंसणिज्जो भावाणुप्पवेसो। खलदि विअ मे दिट्ठी णिण्णुण्णअप्पदेसेसुं।

(ग) अम्मो एसा राएसिणो णिउणदा। जाणे सही अग्गदो मे वट्टदि त्ति।

विषयान्तरसंचाराभावान्मया भोजनार्थं गन्तुमशक्यमिति भावः। अथं चाहं यथा बुभुक्षया भक्षितव्यस्तथायमपि तया भक्षितव्य इत्ययमप्यर्थः। प्रकरणवलाद्बुभुक्षेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशाच्च। कस्मादवधीरिता प्रियेत्यत्र प्रियास्मरणात्संकल्पोपनीतां प्रत्याह—अकारणेति। अकारणं कारणराहित्येन यः परित्यागस्तेनानुशयः पश्चात्तापस्तेन तप्तं हृदयं यस्य सः। अत्र परित्यागश्चेत्कथं कारणाभावः। कारणाभावश्चेत्कथं परित्याग इति विरोधो नाशङ्कनीयः। अत्र कारणशब्देन प्रसिद्धं नायिकापराधगृहीतं तदेव त्यागे कारणं दृष्टचरमिति। अनेन चित्रफलकहस्तायाश्चतुरिकायाः सूचनम्। सूचिताया एवापटीक्षेपेण प्रवेशोऽतित्वरासूचनाय। अपटी जवनिका। 'इयं चित्रगता भट्टिनी' इत्यनेन यद्राज्ञा पुनर्दर्शनं याचितं तदनया भङ्ग्या कविना संपादितम्। अत एव पश्चात् 'चित्रफलकं दर्शयति' इत्युक्तिः। साधु वयस्येति भिन्नं वाक्यम्। मधुरं सुन्दरं यदवस्थानमाकृतिस्तया दर्शनीयो हृद्यो भावस्यानुप्रवेशोऽभ्यन्तरीकरणम्। सुन्दराकारतया भावाविर्भावो रम्यतर इत्यर्थः। स्खलतीव दृष्टिर्निम्नोन्नतप्रदेशेषु। अनेन मधुराकृतित्वमेवोक्तम्। यथा प्रत्यक्षदृष्टायामाकृतौ निम्नोन्नतेषु दृष्टिः स्खलति तथा चित्रेऽपीति महदालेख्यकौशलमिति भावः। किं बहुना सत्त्वानुप्रवेश आलपना कौतूहलं मे जनयति। एतदेवानुसंधायाह सानुमती—अहो इति। अहो आश्चर्ये। यदिति। चित्रे यद्यत्साधु न स्यात्तत्तदन्यथा क्रियते यद्यपि तथापि तस्या लावण्यं किंचिदनिर्वचनीयया च

१ ०परित्यक्ते. २ स्वदर्श०. ३ पटाक्षेपेण. ४ वअस्स साधु जं तुए मधुरो गट्टिणीए दंसिदो भावा०. ५ अस्मात्परं—किं बहुणा। सत्ताणुप्पवेससंकाए आलवणकोदूहलं जणदेदि (किं बहुना। सत्त्वानुप्रवेशशङ्कया आलपनकौतूहलं मे जनयति)। —इत्यधिकं क्वचित्.

सानुमती—सदृशमेतत्पश्चात्तापगुरोः स्नेहस्यानवलेपस्य च। (क)

विदूषकः—भोः इदानीं तिस्रस्तत्रभवत्यो दृश्यन्ते। सर्वाश्च दर्शनीयाः। कतमाऽत्र तत्रभवती शकुन्तला। (ख)

सानुमती—अनभिज्ञः खल्वीदृशस्य रूपस्य मोघदृष्टिरयं जनः। (ग)

राजा—त्वं तावत्कतमां तर्कयसि।

विदूषकः—तर्कयामि यैषा शिथिलबन्धनोद्वान्तकुसुमेन केशान्तेनोद्भिन्नस्वेदबिन्दुना वदनेन विशेषतोऽपसृताभ्यां बाहुभ्यामवसेकस्निग्धतरुणपल्लवस्य चूतपादपस्य पार्श्वे ईषत्परिश्रान्तेवालिखिता सा शकुन्तला। इतरे सख्याविति। (घ)

राजा—निपुणो भवान्। अस्त्यत्र मे भावचिह्नम्।

स्विन्नाङ्गुलिविनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः।
अश्रु च कपोलपतितं दृश्यमिदं वर्तिकोच्छ्वासात्॥ १५॥

(क) सरिसं एदं पच्छादावगरुणो सिणेहस्स अणवलेवस्स अ।

(ख) भो दाणिं तिण्णि तत्तहोदीओ दीसन्ति। सव्वाओ अ दंसणीआओ। कदमा एत्थ तत्तहोदी सउन्दला।

(ग) अणभिण्णो क्खु ईदिसस्स रूवस्स मोहदिट्ठी अअं जणो।

(घ) तक्केमि जा एसा सिढिलबन्धणुव्वन्तकुसुमेण केसन्तेण उब्भिण्णस्सेअबिन्दुणा वअणेण विसेसदो ओसरिआहिं बाहाहिं अवसेअसिणिद्धतरुणपल्लवस्स चूअपाअवस्स पासे इसिपरिस्सन्ता विअ आलिहिदा सा सउन्दला। इदराओ सहीओ त्ति।

रेखया चित्रार्थे तूलिकाविहितया अन्यथा क्रियते। अथ च शोभाविशेषणान्वितम्। संमार्ज्य संमार्ज्य भूयो भूयो लिख्यमानमपि शोभां नातिक्रामतीति भावः। अथ च शोभया रेखयान्वितमिति विरोधाभासः। लावण्यलक्षणमुक्तं प्राक्। रेखालक्षणं संगीतरत्नाकरे—'शिरोनेत्रकरादीनामङ्गानां मेलने सति। कायस्थितिर्यतो नेत्रहरा रेखा प्रकीर्तिता॥' इति॥ १४॥ सदृशमेतत्पश्चात्तापेन गुरोरधिकस्य। प्राप्तस्यैवाधिकत्वम्। स्नेहस्यानवलेपस्य निर्दोषस्य। स्वाभाविकस्येत्यर्थः। विशेषतोऽधिकमपसृताभ्यां नतांसाभ्यां बाहुभ्यां भुजाभ्याम्। भावेन सात्त्विकभावेन कृतं चिह्नं भावचिह्नम्। मध्यमपदलोपी समासः। 'तावच्चिह्नम्' इति पाठे सुबोधमेव। स्विन्नेति। स्विन्ना या अङ्गुलयः सात्त्विकभावात्तासां विनिवेशः स्थितिः। रेखा-

---

१ वर्णके। २ निविष्टे। ३ ... ४ केशान्तेन।

चतुरिके अर्धलिखितमेतद्विनोदस्थानम् । गच्छ । वर्तिकां तावदानय ।

चतुरिका—आर्य माधव्य अवलम्बस्व चित्रफलकं यावदागच्छामि । (क)

राजा—अहमेवैतदवलम्बे । (इति यथोक्तं करोति ।)

(निष्क्रान्ता चेटी ।)

राजा—(निःश्वस्य ।)

साक्षात्प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं
चित्रार्पितामहमिमां बहु मन्यमानः ।
स्रोतोवहां पथि निकामजलामतीत्य
जातः सखे प्रणयवान्मृगतृष्णिकायाम् ॥ १६ ॥

विदूषकः—(आत्मगतम् ।) एषोऽत्रभवान्नदीमतिक्रम्य मृगतृष्णिकां संक्रान्तः । भोः अपरं किमत्र लिखितव्यम् । (ख)

(क) अज्ज माढव्व अवलम्ब चित्तफलअं जाव आअच्छामि ।

(ख) एसो अत्तभवं णदिं अदिक्कमिअ मिअतिण्हिआं संकन्तो । भो अवरं किं एत्थ लिहिदव्वम् ।

प्रान्तेषु तत्रैकचित्रपटसंप्रयोगान्मलिनो दृश्यते । मलिनत्वं स्वेदादेव चित्रपटोद्घर्षणात् । कपोलपतितं लिखिताकृतिकपोलप्राप्तमश्रु मम सात्त्विकभावेनोत्पन्नं चेदं वर्तिका चित्रपटे लेपविशेषस्तस्योच्छ्वास उच्छूनता तस्मात् । अनुमानानुप्रासौ । अनेन हेतुलक्षणं भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—' स हेतुरिति निर्दिष्टो यत्साध्यार्थप्रसाधकम् ' इति ॥ १५ ॥ वर्तिकां तूलिकाम् । आर्य माढव्येति विदूषकसंज्ञा । अवलम्बस्व चित्रफलकं यावदागच्छामि । **साक्षादिति** । पूर्वमव्यवहितसमये । न तु कालान्तरे । अन्यथोपगतामिति प्रकृतिप्रत्ययार्थेनार्थपौनरुक्त्यं स्यात् । केवलं नारीमात्रं न अपि तु प्रियाम् । साक्षात्प्रत्यक्षेण । उप समीपे गतां प्राप्ताम् । न त्वाभासमात्रेण न त्वश्रुतागमनाम् । अथ च प्रत्यक्षेण प्रियामिति ज्ञातामपहायावगणय्य । न तु त्यक्त्वा । त्यक्तस्य पुनरुपादाने महापुरुषस्यानौचित्यप्रसङ्गात् । पुनरनन्तरं चित्रार्पितां लिखितामिमां पुरतो दृश्यमानां बहु मन्यमान आदरेणावलोकमानः पथि मार्गे निकामजलां संपूर्णोदकां स्रोतोवहां नदीम् । अथ च यतो निकामजलामतः स्रोतोवहां प्रवहद्रूपामिति च योज्यम् । अतीत्यातिक्रम्य मृगतृष्णिकायां मरुमरीचिकायां प्रणयवान्प्रीतियुक्तो जातः । हेतुनिदर्शना । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः । सुपमपेति मन्यमान इति छेकानुप्रासोऽपि । अपहाय बहु मन्यमान इत्यनयोर्निर्हेतुकत्वं नाशङ्कनीयम् । शापस्य तन्मोक्षेण विरहस्य प्रकरणलभ्यत्वात् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १६ ॥ मृगतृष्णिकां संक्रान्तः । अयमेतस्याः

---

१ ... २ ...मणिकासमुद्गके गृहीत्वाग० . ३ अह हि० ४ ०त: मुहुरिमां, पुनरिमां. ५ ०आए (०तृष्णिकायां).

सानुमती—यो यः प्रदेशः सख्या मेऽभिरूपस्तं तमालेखितुकामो भवेत् । (क)

राजा—श्रूयताम् ।

कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी
पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।
शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः
शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥ १७ ॥

विदूषकः—(आत्मगतम् ।) यथाहं पश्यामि पूरितव्यमनेन चित्रफलकं लम्बकूर्चानां तापसानां कदम्बैः । (ख)

राजा—वयस्य अन्यच्च । शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतमत्र विस्मृतमस्माभिः ।

(क) जो जो पदेसो सहीए मे अहिरूवो तं तं आलिहिदुकामो भवे ।
(ख) जहं अहं देक्खामि पूरिदव्वं णेण चित्तफलअं लम्बकुच्चाणं तावसाणं कदम्बेहिं ।

कथं निवर्तनीयो भविष्यतीत्याशयः पूर्वमुन्मत्तानां पन्था अनेन गृहीत इत्युक्तेः । कार्येति । अनेन पद्येनाश्रमस्थं पूर्वमनुभूतं तदानींतनमुद्दीपनं विभावगणं स्मरति । ते च स्मृताः संभ्रमप्रवासहेतुकं विरहमेव पोषयन्ति । सैकते लीनं हंसमिथुनं यस्याः सा । अनेनोद्दीपकत्वातिशयो व्यज्यते । मालिनीनाम्नी स्रोतोवहा नदी कार्या । स्रोतोवहेत्यनेन जलवाहित्वम्, तेन स्वभावापरित्यागः, तेन रमणीयत्वं, तेन चोद्दीपकत्वं व्यज्यते । मालिनीमभित इत्यभितो योगे द्वितीया । गौरीगुरोर्हिमवतः । अनेन कन्यापितृत्वेन तद्दुःखानुभवात्तत्प्रदेशेऽविघ्नितसंकेतत्वं द्योत्यते । निषण्णहरिणा इत्यनेनात्यन्तविविक्तत्वम्, तेन भृशमुद्दीपकत्वम्, तेन च सुरतक्षमत्वं ध्वन्यते । पावना इत्यनेन शुचित्वेन रम्यत्वेन पर्यवसानम् । 'पादाः प्रत्यन्तपर्वताः' । कार्या इत्यनुषज्यते । शाखास्वालम्बितानि वल्कलानि वृक्षत्वचो यस्य । अनेनाश्रमपथानतिदूरत्वेन तस्याः शालीनत्वं ध्वनितम् । तस्य तरोरधः कृष्णमृगस्य कृष्णसारस्य शृङ्गे । वामनयनमिति स्त्रीस्वभावत्वात् । कण्डूयमानां मृगीं निर्मातुमिच्छामि । अत्र कण्डूयनं शृङ्गारानुभावसूचकं घर्षणमात्रम् । अनेनाप्युद्दीपकत्वं ध्वनितम् । पूर्वं कार्येत्युक्त्वा निर्मातुमिच्छामीत्युक्तिस्तु घर्षणस्य लेखनायोगात् । तेनैतदपीच्छामि । न वस्तुतः कर्तव्यमिति भावः । स्वभावोक्तिः । लीनलिनीति गौरीगुरोरीति मृगमृगीमिति मनमानामिति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । गौरीगुरोरीति प्रसङ्गोपादानादुदात्तालंकारश्च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

१ चमराः; पादान्ते निभृतं निषण्णचमरे गौरीगुरोः पावने ।. २ यथा मन्त्रयति तथा तर्कयामि पूरयितव्यमनेन चित्रफलकमाकृतिभिर्लम्बकूर्चानां तापसानामिति ।. ३ °भेतमस्माभिः

विदूषकः—किमिव । (क)

सानुमती—वनवासस्य सौकुमार्यस्य विनयस्य च यत्सदृशं भविष्यति । (ख)

राजा—

कृतं न कर्णार्पितबन्धनं सखे शिरीषमागण्डविलम्बिकेसरम् ।
न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं मृणालसूत्रं रचितं स्तनान्तरे ॥ १८ ॥

विदूषकः—भोः किं नु तत्रभवती रक्तकुवलयपल्लवशोभिनाग्रहस्तेन मुखमावार्य चकितचकितेव स्थिता । (सावधानं निरूप्य । दृष्ट्वा ।) आः एष दास्याःपुत्रः कुसुमरसपाटच्चरस्तत्रभवत्या वदनकमलमभिलङ्घते मधुकरः । (ग)

राजा—ननु वार्यतामेष धृष्टः ।

विदूषकः—भवानेवाविनीतानां शासितास्य वारणे प्रभविष्यति । (घ)

(क) किं विअ ।

(ख) वणवासस्स सोउमारस्स विणअस्स अ जं सरिसं भविस्सदि ।

(ग) भो किं णु तत्तहोदी रत्तकुवलअपल्लवसोहिणा अग्गहत्थेण मुहं आवारिअ चइदचइदा विअ ठिआ । आ एसो दासीएपुत्तो कुसुमरसपाडच्चरो तत्तहोदीए वअणकमलं अहिलङ्घेदि महुअरो ।

(घ) भवं एव्व अविणीदाणं सासिदा इमस्स वारणे पहविस्सदि ।

प्रसाधनमलंकरणम् । अभिप्रेतमभिमतम् । किमिव । वनवासस्येत्यनेन पुष्पादिकम्, सौकुमार्यस्य चेत्यनेन कुसुमानामपि यत्कोमलतरं तदेकद्वित्रिधारणं च, विनयस्य चेत्यनेन शेखरादिव्यावर्तनं व्यज्यते । यत्सदृशं भविष्यति । कृतमिति । अत्र कर्णशब्देन स्वस्य तेन भूषणवत्त्वं बोधयता नैकट्यात्कर्णशिरोऽन्तरालदेशो लक्ष्यते । तेन परस्परोपकारकरणादन्योन्यालंकारो व्यङ्ग्यः । तत्रार्पितमारोपितं बन्धनं वृन्तं यस्य तत् । [आगण्डं] गण्डं मर्यादीकृत्य [विलम्बन्ते इति] विलम्बिनः केसरा यस्य तत् । एतेन केवलं कर्णं न भूषयति, अपि तु गण्डमपीति व्यज्यते । शिरीषं शिरीषपुष्पं न कृतम् । हे सखे । शिरीषपदेन कोमलत्वं ध्वनतान्यत्तदयोग्यमिति तस्याः सुकुमाराङ्गत्वं व्यज्यते । शिरीषसमत्वेन मध्ये तत्र तस्यैव समावेशयोग्यत्वात् । एतेन तत्स्तनयोरतिपीवरतया परस्परोत्पीडनत्वं तेनालिङ्गनयोग्यत्वं तेन च तदप्राप्त्या स्वस्याधन्यत्वादि व्यज्यते । रचितं न चेति संबन्धः । अत्राप्यन्योन्यशोभाहेतुत्वेनान्योन्यालंकारो व्यङ्ग्यः । क्रिययोः समुच्चितत्वात्समुच्चयालंकारः । एकाधिकरणत्वेनापि तस्येष्टत्वात् ।

---

१ पतत्वास्यन्येषु पुस्तकेषु. २ ०लअसोहिणा. ३ ओवारिअ (अपवार्य) ४ वअणं अ०. ५ दुट्ठम० (दुष्टमधु०).

राजा—युज्यते । अयि भोः कुसुमलताप्रियातिथे किमत्र परिपतनखेदमनुभवसि ।

एषा कुसुमनिषण्णा तृषितापि सती भवन्तमनुरक्ता ।
प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु विना त्वया पिबति ॥ १९ ॥

सानुमती—अद्याभिजातं खल्वेष वारितः । (क)

विदूषकः—प्रतिषिद्धापि वामैषा जातिः । (ख)

राजा—एवं भो न मे शासने तिष्ठसि । श्रूयतां तर्हि संप्रति ।

(क) अज्ज अभिजादं क्खु एसो वारिदो ।
(ख) पडिसिद्धा वि वामा एसा जादी ।

उपमा च श्रुतिवृत्त्यनुप्रासयोः संकरः । शिरीसरेति रीचिरचीति न्त्रन्तरे इति छेकानुप्रासोऽपि । 'श्लेषानुप्रासयमकचित्रेषु सहचोर्न भित्' इत्याद्युक्तेः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ १८ ॥ रक्तकुवलयस्य पल्लवः पत्रं तद्वच्छोभिना । यद्वा रक्तौ कुवलयपल्लवौ तद्वच्छोभिना । किं न्विति संबन्धः । कुसुमरसपाटच्चरः पुष्पमधुचौरः । अनेनैवापराधेन दण्ड्योऽपराधान्तरे च सुतरां दण्डनीय इति व्यज्यते । यस्याः कस्याश्चिन्न अपि त्वत्रभवत्याः पूज्याया वदनमभिलङ्घति । मधुकर इति साभिप्रायम् । राज्ञस्तु तद्देश एव तिष्ठामीति बुद्ध्या नन्वित्याद्युक्तिः । विदूषकस्तु चित्रगतस्य वारयितुमशक्यत्वादिति सोल्लुण्ठं स्वभावोक्तिमाह—भवानेवाविनीतानां शासितास्य वारणे प्रभविष्यति । राजा तु तादृक्तत्त्वबुद्ध्यैव प्रत्युत्तरयति—युज्यत इति । कुसुमग्रहणं लतायाः सद्भावसूचनार्थम् । कुसुमयुक्ता लता कुसुमलतेति मध्यमपदलोपी समासः । तस्या अपि प्रियोऽतिथिर्न तु यः कश्चिदतिथिस्तस्य संबोधनम् । यत्र तु सा तादृशी लता तत्र परिपतनमुचितम् । अत्र नातिथित्वं सुतरां न प्रियातिथित्वम् । परिपतनरूप एव खेदस्तमनुभवसि न तु मधुलवलाभोऽपीति भावः । चित्रलिखितायां तत्पुष्पे भ्रमर्यपि लिखिता तामुद्दिश्यैवेत्युक्तिः । एषेति । कुसुमनिषण्णेत्यनेन तवायत्नसाध्यं स्थानमिति भावः । अनुरक्तेत्यनेन तव तत्रोचितं गमनमिति ध्वन्यते । तृषिताभिलाषवत्यपि मधुकरी स्वाभाव्यात्सती विद्यमानपतिव्रता च मधुकरी भवन्तं प्रतिपालयतीति प्रेमातिशयः । त्वया विना मधु न पिबति । अत्र चित्रन्यस्तायाः स्वाभाविकस्य पानाभावस्य त्वया विनेति कृत्रिमस्य वाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः । अथ वा माधवीलतायां तादृशीं मधुकरीं दृष्ट्वैवेत्युक्तिः । अत्र तृषितत्वं कुसुमोपर्युपवेशनादेव । नायिकानायकव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः । सती पतिव्रता मधुकरीति भिन्नरूपेण एकदेशविवर्तिरूपकमपि । मधुमध्विति छेकवृत्त्यनुप्रासाः ॥ १९ ॥ अद्याधुनाभिजातं न्याय्यं यथा स्यादेवं खल्वेष वारितः । 'अभिजातः स्मृतो न्याय्ये' इति विश्वः । प्रतिषिद्धापि वामैषा जातिरिति विदूषकवचनं

१ आर्य.

अक्लिष्टबालतरुपल्लवलोभनीयं
पीतं मया सदयमेव रतोत्सवेषु।
बिम्बाधरं स्पृशसि चेद्भ्रमर प्रियाया-
स्त्वां कारयामि कमलोदरबन्धनस्थम् ॥ २० ॥

विदूषकः—एवं तीक्ष्णदण्डस्य किं न भेष्यति । (प्रहस्य। आत्मगतम् ।) एष तावदुन्मत्तः । अहमप्येतस्य सङ्गेनेदृशवर्ण इव संवृत्तः । (प्रकाशम् ।) भोः चित्रं खल्वेतत् । (क)

राजा—कथं चित्रम् ।

सानुमती—अहमपीदानीमवगतार्था । किं पुनर्यथालिखितानुभाव्येषः । (ख)

(क) एव्वं तिक्खणदण्डस्स किं ण भाइस्सदि । एसो दाव उम्मत्तो । अहं पि एदस्स संङ्गेण ईदिसवण्णो विअ संवुत्तो । भो चित्तं क्खु एदं ।

(ख) अहं पि दाणिं अवगदत्था । किं उण जहलिहिदाणुभावी एसो ।

सोल्लुण्ठमेव । राज्ञोऽपि पूर्ववदेव । शासन आज्ञायाम् । **अक्लिष्टेति** । अक्लिष्टः केनापि न मृदितो बालो नूतनस्तरोः पल्लवस्तद्वल्लोभनीयं सुन्दरम् । अत्र तात्स्थ्यं वक्तुं तरुपदोपादानम् । यद्वा बालो यस्तरुस्तस्य पल्लवः । अक्लिष्टश्चासौ बालतरुपल्लवश्चेति । एतेन कोमलत्वलौहित्यातिशयो व्यज्यते । प्रियाया बिम्बाधरं बिम्बसदृशमधरमिति मध्यमपदलोपी समासः । तथा च वामनः—'बिम्बाधर इति वृत्तौ मध्यमपदलोपिन्याम्' इति । रतोत्सवेषु तया सह रतमुत्सवरूपमित्यर्थः । तेषु मयोत्कण्ठातिशयवतापि सदयं स्वादं स्वादं च पीतं न तु निर्दयं तद्दष्टम् । तेनातिकोमलत्वं ध्वनितम् । अथ च पीतमप्यक्लिष्टबालतरुपल्लवलोभनीयमिति विधेयं विशेषणं तेन भ्रमरस्य स्पर्शोऽपि हेतुत्वं तेन भ्रान्तिमानलंकारो व्यज्यते । हे भ्रमर त्वं चेत्तं स्पृशसि तदा कमलस्योदरे बन्धनस्थं त्वां कारयामि । अनेन सूर्यस्यापि निजाज्ञाकारित्वं ध्वन्यते। स्वाभाविकस्य तस्य सप्रयोजकत्वव्यापारेणोत्करातिशयोक्तिश्च । प्रतिनायकव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिः । उन्मत्तावस्थावर्णनादनौचित्यं न । कमलोदरे जलमध्ये बन्धनस्थमिति श्लेषोऽपि । हेतुरूपकोपमानुप्रासाः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २० ॥ अहमप्येतस्य सङ्गेनेदृशा वर्णा अक्षराणि यस्य स इव संवृत्तः । सोल्लुण्ठोत्तरदानेन सहजतयोन्मत्तावस्थायां पर्यवसानादिति भावः । 'राजा—युज्यते' इत्यादिनैतदन्तेन भ्रान्तिर्नाम संध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'भ्रान्तिर्विपर्ययज्ञानं प्रसङ्गस्याविनिश्चयात्' इति । अहमपीदानीमवगतार्था । चित्रमिति ज्ञानं ममाप्यधुना जातमित्यर्थः । किं पुनर्यथालिखितानुभाव्येष विद्-

१ संसग्गेण. २ एदिसजणो. ३ अणवगदत्था. ४ सारी.

राजा—वयस्य किमिदमनुष्ठितं पौरोभाग्यम्।

दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन।
स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता॥ २१॥

(इति बाष्पं विहरति।)

सानुमती—पूर्वापरविरोध्यपूर्व एष विरहमार्गः। (क)

राजा—वयस्य कथमेवमविश्रान्तदुःखमनुभवामि।

प्रजागरात्खिलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः।
बाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि॥ २२॥

सानुमती—सर्वथा प्रमार्जितं त्वया प्रत्यादेशदुःखं शकुन्तलायाः। (ख)

(प्रविश्य।)

चतुरिका—जयतु जयतु भर्ता। वर्तिकाकरण्डकं गृहीत्वेतोमुखं प्रस्थितास्मि। (ग)

(क) पुव्वावरविरोही अपुव्वो एसो विरहमग्गो।
(ख) सव्वहा पमज्जिदं तुए पच्चादेसदुक्खं सउन्दलाए।
(ग) जेदु जेदु भट्टा। वट्टिआकरण्डअं गेण्हिअ इदोमुहं पत्थिद म्हि।

पकः। 'राजा—ननु वार्यतामेष धृष्टः' इत्यादिना 'बन्धनस्थम्' इत्यन्तेन तन्मयत्वप्रवासविप्रलम्भकामदशावस्था सूचिता। 'तन्मयं तत्प्रकाशो हि बाह्याभ्यन्तरतस्तथा' इति तल्लक्षणात्। पौरोभाग्यं दोषदर्शित्वम्। 'दोषैकदृक्पुरोभागी' इत्यमरः। दर्शनेति। तन्मयेन शकुन्तलामयेन साक्षादिव दर्शने सुखमनुभवतो मम स्मृतिकारिणा चित्रमिति स्मरणं कारितवता त्वया कान्ता चित्रीकृतालेख्यस्था कृता। अथ चाश्चर्यरूपा कृता। 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्' इत्यमरः। स्मृतिकारिणारिणा चित्रीकृतेति शब्दशक्तिमूलो विरोधाभासो व्यङ्ग्यः। उत्प्रेक्षा। वतवतेति येनयेनेति कृताकान्तेति छेकश्रुत्यनुप्रासाः। भोजेन तु 'परप्रयत्नादपि स्मरणे स्मरणालंकारः' इत्युक्त्वा तदलंकारे इदमुदाहृतम्॥ २१॥ 'राजा—अकारणपरित्याग—' इत्यादिनैतदन्तेन चित्रं नाम संध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणम्—'चित्रं त्वाकारस्य विलेखनम्' इति। पूर्वापरविरोध्यपूर्व एष विरहमार्गः। पूर्वं चित्रस्य चित्रत्वेन ज्ञानं पुनस्तस्योन्मादावस्थायां सत्यत्वेन ज्ञानं पुनरपि चित्रत्वेन ज्ञानमिति पूर्वापरविरोधः। उन्मादावस्थानन्तरं मूर्छाद्यवस्थाया अभावादिति भावः। अत एवापूर्व आश्चर्यकारी। प्रजागरादिति। तस्याः स्वप्ने समागमः प्रजागरात्खिलीभूतो निरुद्धः। तु पुनर्बाष्पोऽश्रुप्रवाहः। 'बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः' इति विश्वः। एनां चित्रगतामपि प्रत्यक्षदर्शनं पुनरनुपपन्नमित्यपिशब्दार्थः। द्रष्टुं न ददाति। हेत्वनुप्रासौ॥२२॥ वर्ति-

१ विसृजति; रोदिति. २ स्वप्नसमा०. ३ संविधानम०.

राजा—किं च ।

चतुरिका—स मे हस्तादन्तरा तरलिकाद्वितीयया देव्या वसुम- त्याहमेवार्यपुत्रस्योपनेष्यामीति सबलात्कारं गृहीतः । (क)

विदूषकः—दिष्ट्या त्वं मुक्ता । (ख)

चतुरिका—यावद्देव्या विटपलग्नमुत्तरीयं तरलिका मोचयति तावन्मया निर्वाहित आत्मा । (ग)

राजा—वयस्य उपस्थिता देवी बहुमानगर्विता च । भवानिमां प्रतिकृतिं रक्षतु ।

विदूषकः—आत्मानमिति भण । (चित्रफलकमादायोत्थाय च ।) यदि भवानन्तःपुरकूटवागुरातो मोक्ष्यते तदा मां मेघप्रतिच्छन्दे प्रासादे शब्दायय । (इति द्रुतपदं निष्क्रान्तः ।) (घ)

सानुमती—अन्यसंक्रान्तहृदयोऽपि प्रथमसंभावनामपेक्षते । अति- शिथिलसौहार्द इदानीमेषः । (ङ)

(प्रविश्य पत्रहस्ता ।)

प्रतीहारी—जयतु जयतु देवः । (च)

राजा—वेत्रवति न खल्वन्तरा दृष्टा त्वया देवी ।

(क) सो मे हत्थादो अन्तरा तरलिआदुदिआए देवीए वसुमदीए अहं एव्व अज्जउत्तस्स उवणइस्सं त्ति सबलक्कारं गहीदो ।

(ख) दिट्ठिआ तुमं मुक्का ।

(ग) जाव देवीए विडवलग्गं उत्तरीअं तरलिआ मोचेदि ताव मए णिव्वा- हिदो अत्ता ।

(घ) अत्ताणं त्ति भणाहि । जइ भवं अन्तेउरकूडवागुरादो मुञ्चीअदि तदो मं मेहप्पडिच्छन्दे पासादे सद्दावेहि ।

(ङ) अण्णसंकन्तहिअओ वि पढमसंभावणं अवेक्खदि । अदिसिढिलसोहदो दाणिं एसो । (च) जेदु जेदु देवो ।

काकरण्डकं तूलिकावर्णकादिभाण्डं गृहीत्वेतोमुखं प्रस्थितास्मि । स वर्तिकाकर- ण्डको मे मम हस्तादन्तरा मध्ये । मया निर्वाहित आत्मा । पलायितास्मीत्यर्थः । इमां प्रतिकृतिं लिखितां शकुन्तलाप्रतिमाम् । आत्मानमिति भण । केवलं प्रति- कृतिरेव रक्षणीयेति न, अपि त्वात्मापि रक्षणीय इत्यर्थः । अत्रात्मशब्देन वि- दूषको राजा च उभयमपि गृह्यते । तेन प्रतिकृतिरक्षणेनोभावपि रक्षिताविति

---

१ शब्दायस्व, शब्दापय, शब्दय, शब्दायिष्यते. २ अत्ताणं त्ति त्ति किं न भणासि. ३ ०उरकालकूटादो. ४ आदि इति नास्ति क्वचित्.

प्रतीहारी—अथ किम् । पत्रहस्तां मां प्रेक्ष्य प्रतिनिवृत्ता । (क)

राजा—कार्यज्ञा कार्योपरोधं मे परिहरति ।

प्रतीहारी—देव अमात्यो विज्ञापयति । अर्थजातस्य गणनाबहुलतयैकमेव पौरकार्यमवेक्षितं तद्देवः पत्रारूढं प्रत्यक्षीकरोत्विति । (ख)

राजा—इतः पत्रं[1] दर्शय ।

(प्रतीहार्युपनयति ।)

राजा—(अनुवाच्य ।) कथम् । समुद्रव्यवहारी सार्थवाहो धनमित्रो नाम नौव्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल तपस्वी[2] । राजगामी तस्यार्थसंचय इत्येतदमात्येन लिखितम् । कष्टं खल्वनपत्यता । वेत्रवति बहुधनत्वाद्बहुपत्नीकेन[3] तत्रभवता भवितव्यम् । विचार्यतां यदि काचिदापन्नसत्त्वा तस्य भार्यासु[4] स्यात् ।

प्रतीहारी—देव इदानीमेव साकेतकस्य श्रेष्ठिनो दुहिता निर्वृत्तपुंसवना जायास्य श्रूयते । (ग)

राजा—ननु गर्भः पित्र्यं रिक्थमर्हति । गच्छ । एवममात्यं ब्रूहि ।

प्रतीहारी—यद्देव आज्ञापयति । (इति प्रस्थिता ।) (घ)

राजा—एहि तावत् ।

प्रतीहारी—इयमस्मि । (ङ)

राजा—किमनेन संततिरस्ति नास्तीति ।

(क) अह इं । पत्तहत्थं मं देक्खिअ पडिणिउत्ता ।

(ख) देव अमच्चो विण्णवेदि । अत्थजादस्स गणणाबहुलदाए एक्कं एव्व पोरकज्जं अवेक्खिदं तं देवो पत्तारूढं पच्चक्खीकरेदु त्ति ।

(ग) देव दाणिं एव्व साकेदअस्स सेट्ठिणो दुहिआ णिव्वुत्तपुंसवणा जाआ से सुणीअदि ।

(घ) जं देवो आणवेदि । (ङ) इअं ह्मि ।

भावः । मेघप्रतिच्छन्दनामनि प्रासादे शब्दापय । आकारयेत्यर्थः । अर्थजातस्य द्रव्यसमूहस्य । नौव्यसने पोतभ्रंशे । 'व्यसनं विपदि भ्रंशे' इत्यमरः । विचार्यतामन्विष्यताम् । तस्य वणिजो भार्यासु मध्ये काचिद्गार्यापन्नसत्त्वा गुर्विणी स्यात् । देव इदानीमेव साकेतस्यायोध्यायाः । 'स्यात्साकेतोऽयोध्यायाम्' इति हैमः । पित्र्यं पितृसंबन्धि रिक्थं धनम् । 'रिक्थं धनं वसु' इत्यमरः ।

---

१ पत्रिका. २ तरस्वी. ३ महाध०. ४ भार्या.

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना ।
स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥ २३ ॥

प्रतीहारी—एवं नाम घोषयितव्यम् । (निष्क्रम्य । पुनः प्रविश्य ।) काले प्रवृष्टमिवाभिनन्दितं देवस्य शासनम् । (क)

राजा—(दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य ।) एवं भोः संततिच्छेदनिरवलम्बानां कुलानां मूलपुरुषावसाने संपदः परमुपतिष्ठन्ति । ममाप्यन्ते पुरुवंशश्रिय एष एव वृत्तान्तः ।

प्रतीहारी—प्रतिहतममङ्गलम् । (ख)

राजा—धिङ् मामुपस्थितश्रेयोवमानिनम् ।

सानुमती—असंशयं सखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितोऽनेनात्मा । (ग)

राजा—

संरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।
कल्पिष्यमाणा महते फलाय वसुंधरा काल इवोप्तबीजा ॥ २४ ॥

सानुमती—अपरिच्छिन्नेदानीं ते संततिर्भविष्यति । (घ)

चतुरिका—(जनान्तिकम् ।) अयि अनेन सार्थवाहवृत्तान्तेन द्विगुणोद्वेगो भर्ता । एनमाश्वासयितुं मेघप्रतिच्छन्दादार्यं माधव्यं गृहीत्वागच्छ । (ङ)

(क) एव्वं णाम घोसइदव्वं । काले पवुट्ठं विअ अहिणन्दिदं देवस्स सासणम् । (ख) पडिहदं अमङ्गलम् । (ग) असंसअं सहिं एव्व हिअए करिअ णिन्दिदो णेण अप्पा । (घ) अपरिच्छिण्णा दाणिं दे संददी भविस्सदि । (ङ) अए इमिणा सत्थवाहवुत्तन्तेण विउणुव्वेओ भट्टा । णं अस्सासिदुं मेहप्पडिच्छन्दादो अज्जं माढव्वं गेण्हिअ आअच्छेहि ।

यद्देव आज्ञापयतीति । इयमस्मि । येनेति । पापादृते । स्त्रीणां भर्तृत्वेन विनेत्यर्थः । छेकवृत्त्यनुप्रासौ । एवं नाम घोषयितव्यम् ॥ २३ ॥ काले प्रवृष्टमिवापेक्षितसमये प्रवर्षणमिवाभिनन्दितं देवस्य शासनमिति । प्रतिहतममङ्गलम् । उपस्थितं प्राप्तं श्रेयः सगर्भशकुन्तलारूपम् । असंशयं सखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितोऽनेनात्मा । संरोपित इति । नामेति संभावनायाम् । मया तादृशधार्मिकेण तादृशसावधानेन संरोपितेऽप्यात्मनि पुत्रगर्भे उत्पादितेऽपि । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः । कुलप्रतिष्ठा पुत्रप्रसूत्वाद्धर्मपत्नी त्यक्तावधीरिता । काले स्वसमय उप्तबीजा न्यस्तबीजात एव महते फलाय सस्याय कल्पिष्यमाणा वसुंधरा यथोपेक्ष्यत इत्युपमा । काव्यलिङ्गं च । श्रुत्यनुप्रासः । अष्टम्युपजाति-

---

१ शलक्ष्या मूल । २ देवश्रीरकाल इवोप्तबीजा भूरेव वृत्ता-

प्रतीहारी—सुष्ठु भणसि। (इति निष्क्रान्ता।) (क)

राजा—अहो दुष्यन्तस्य संशयमारूढाः पिण्डभाजः। कुतः।

अस्मात्परं बत यथाश्रुति संभृतानि
को नः कुले निवपनानि नियच्छतीति।
नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं
धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति॥ २५॥

(इति मोहमुपगतः।)

चतुरिका—(ससंभ्रममवलोक्य।) समाश्वसितु समाश्वसितु भर्ता। (ख)

सानुमती—हा धिक् हा धिक्। सति खलु दीपे व्यवधानदोषेणैषोऽन्धकारदोषमनुभवति। अहमिदानीमेव निर्वृतं करोमि। अथ वा श्रुतं मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या महेन्द्रजनन्या मुखाद्यज्ञभागोत्सुका देवा एव तथानुष्ठास्यन्ति यथाचिरेण धर्मपत्नीं भर्ताभिनन्दिष्यतीति। तद्युक्तमेतं कालं प्रतिपालयितुम्। यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसखीं समाश्वासयामि। (इत्युद्भ्रान्तकेन निष्क्रान्ता।) (ग)

(क) सुट्ठु भणासि। (ख) समस्ससदु समस्ससदु भट्टा।

(ग) हद्धी हद्धी। सदि क्खु दीवे ववधाणदोसेण एसो अन्धआरदोसं अणुहोदि। अहं दाणिं एव्व णिव्वुदं करेमि। अह वा सुदं मए सउन्दलं समस्सासअन्तीए महेन्दजणणीए मुहादो जण्णभाओस्सुआ देवा एव्व तह अणुचिट्ठिस्सन्ति जह अइरेण धम्मपदिणिं भट्टा अहिणन्दिस्सदि त्ति। ता जुत्तं एदं कालं पडिपालिदुं। जाव इमिणा वुत्तन्तेण पिअसहिं समस्सासेमि।

रिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः। संशयमारूढाः पिण्डदाभावात्। पिण्डभाजः पितरः। अस्मादिति। बतेति खेदे। अस्मात्परं दुष्यन्तात्परं यथाश्रुति वेदानतिक्रमेण नोऽस्माकं कुले संभृतानि बहूपकरणयुक्तानि निवपनानि श्राद्धादीनि। 'पितृदानं निवापः स्यात्' इत्यमरः। को नियच्छति ददाति। दास्यतीत्यर्थः। 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति लट्। इतिकारणान्नूनमुत्प्रेक्षे। प्रसूतिविकलेन पुत्ररहितेन मया प्रसिक्तं दत्तमुदकं धौतमश्रु येन तच्च तच्छेषं च तादृक् पितरः पिबन्ति। काव्यलिङ्गोत्प्रेक्षानुप्रासाः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ २५॥ 'राजा—दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य' इत्यादिनैतदन्तेन छलनं नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं तु—'आत्मावसादनं यत्तु छलनं तदुदाहृतम्' इति। 'राजा—संरोपिते' इत्यादिना 'मोहमुपगतः' इत्यन्तेन मूर्छना नाम कामदशोक्ता। व्यवधानं

---

१ पितरः. २ संहितानि. ३ करिष्यतीति. ४ ०असेकम्. ५ उपागतः. ६ अवलम्ब्य. ७ अन्धआरं अणुहोदि राएसी. ८ न छु०, जुत्तं मे एद्ध (अत्र) विलम्बिदुं.

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना ।
स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति घुष्यताम् ॥ २३ ॥

प्रतीहारी—एवं नाम घोषयितव्यम् । (निष्क्रम्य । पुनः प्रविश्य ।) काले प्रवृष्टमिवाभिनन्दितं देवस्य शासनम् । (क)

राजा—(दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य ।) एवं भोः संततिच्छेदनिरवलम्बानां कुलानां मूलपुरुषावसाने संपदः परमुपतिष्ठन्ति । ममाप्यन्ते पुरुवंशश्रियं एष एव वृत्तान्तः ।

प्रतीहारी—प्रतिहतममङ्गलम् । (ख)

राजा—धिङ् मामुपस्थितश्रेयोवमानिनम् ।

सानुमती—असंशयं सखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितोऽनेनात्मा । (ग)

राजा—

संरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।
कल्पिष्यमाणा महते फलाय वसुंधरा काल इवोप्तबीजा ॥ २४ ॥

सानुमती—अपरिच्छिन्नेदानीं ते संततिर्भविष्यति । (घ)

चतुरिका—(जनान्तिकम् ।) अयि अनेन सार्थवाहवृत्तान्तेन द्विगुणोद्वेगो भर्ता । एनमाश्वासयितुं मेघप्रतिच्छन्दादार्यं माधव्यं गृहीत्वागच्छ । (ङ)

(क) एव्वं णाम घोसइदव्वं । काले पवुट्ठं विअ अहिणन्दिदं देवस्स सासणम् । (ख) पडिहदं अमङ्गलम् । (ग) असंसअं सहिं एव्व हिअए करिअ णिन्दिदो णेण अप्पा । (घ) अपरिच्छिण्णा दाणिं दे संददी भविस्सदि । (ङ) अए इमिणा सत्थवाहवुत्तन्तेण विउणुव्वेओ भट्टा । णं अस्सासिदुं मेहप्पडिच्छन्दादो अज्जं माढव्वं गेण्हिअ आअच्छेहि ।

यद्देव आज्ञापयतीति । इयमस्मि । येनेति । पापादृते । स्त्रीणां भर्तृत्वेन विनेत्यर्थः । छेकवृत्त्यनुप्रासौ । एवं नाम घोषयितव्यम् ॥ २३ ॥ काले प्रवृष्टमिवापेक्षितसमये प्रवर्षणमिवाभिनन्दितं देवस्य शासनमिति । प्रतिहतममङ्गलम् । उपस्थितं प्राप्तं श्रेयः सगर्भशकुन्तलारूपम् । असंशयं सखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितोऽनेनात्मा । संरोपित इति । नामेति संभावनायाम् । मया तादृशधार्मिकेण तादृशसावधानेन संरोपितेऽप्यात्मनि पुत्रगर्भे उत्पादितेऽपि । 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति श्रुतेः । कुलप्रतिष्ठा पुत्रप्रसूत्वाद्धर्मपत्नी त्यक्तावधीरिता । काले स्वसमय उप्तबीजा न्यस्तबीजात एव महते फलाय सस्याय कल्पिष्यमाणा वसुंधरा यथोपेक्ष्यत इत्युपमा । काव्यलिङ्गं च । श्रुत्यनुप्रासः । अष्टम्युपजाति

---

१ [illegible] २ [illegible]काल इवोप्तबीजा सूरवं वृत्ता.

प्रतीहारी—सुष्ठु भणसि। (इति निष्क्रान्ता।) (क)

राजा—अहो दुष्यन्तस्य संशयमारूढाः पिण्डभाजः। कुतः।

अस्मात्परं बत यथाश्रुति संभृतानि
को नः कुले निवपनानि नियच्छतीति।
नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं
धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति॥ २५॥

(इति मोहमुपगतः।)

चतुरिका—(ससंभ्रममवलोक्य।) समाश्वसितु समाश्वसितु भर्ता। (ख)

सानुमती—हा धिक् हा धिक्। सति खलु दीपे व्यवधानदोषेणैषोऽन्धकारदोषमनुभवति। अहमिदानीमेव निर्वृतं करोमि। अथ वा श्रुतं मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या महेन्द्रजनन्या मुखाद्यज्ञभागोत्सुका देवा एव तथानुष्ठास्यन्ति यथाचिरेण धर्मपत्नीं भर्ताभिनन्दिष्यतीति। तद्युक्तमेतं कालं प्रतिपालयितुम्। यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसखीं समाश्वासयामि। (इत्युद्भ्रान्तकेन निष्क्रान्ता।) (ग)

(क) सुट्ठु भणासि। (ख) समस्ससदु समस्ससदु भट्टा।

(ग) हद्धी हद्धी। सदि क्खु दीवे ववधाणदोसेण एसो अन्धआरदोसं अणुहोदि। अहं दाणिं एव्व णिव्वुदं करेमि। अह वा सुदं मए सउन्दलं समस्सासअन्तीए महेन्दजणणीए मुहादो जण्णभाओस्सुआ देवा एव्व तह अणुचिट्ठिस्सन्ति जह अइरेण धम्मपदिणिं भट्टा अहिणन्दिस्सदि त्ति। ता जुत्तं एदं कालं पडिपालिदुं। जाव इमिणा वुत्तन्तेण पिअसहिं समस्सासेमि।

रिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः। संशयमारूढाः पिण्डदाभावात्। पिण्डभाजः पितरः। अस्मादिति। बतेति खेदे। अस्मात्परं दुष्यन्तात्परं यथाश्रुति वेदानतिक्रमेण नोऽस्माकं कुले संभृतानि बहूपकरणयुक्तानि निवपनानि श्राद्धादीनि 'पितृदानं निवापः स्यात्' इत्यमरः। को नियच्छति ददाति। दास्यतीत्यर्थः। 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति लट्। इतिकारणान्नूनमुत्प्रेक्षे। प्रसूतिविकलेन पुत्ररहितेन मया प्रासिक्तं दत्तमुदकं धौतमश्रु येन तच्च तच्छेषं च तादृक् पितरः पिबन्ति। काव्यलिङ्गोत्प्रेक्षानुप्रासाः। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ २५॥ 'राजा—दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य' इत्यादिनैतदन्तेन छलनं नामाङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं तु—'आत्मावसादनं यत्तु छलनं तदुदाहृतम्' इति। 'राजा—संरोपिते' इत्यादिना 'मोहमुपगतः' इत्यन्तेन मूर्छना नाम कामदशोक्ता। व्यवधानं

---

१ पितरः. २ संभृतानि. ३ प्रसिञ्चतीति. ४ °श्रुसेकम्. ५ उपागतः. ६ अवलम्ब्य.
७ अन्धआरं अनुहोदि राएसी. ८ न जु°, जुत्तं मे एद्द (अत्र) विलम्बिदुं.

(नेपथ्ये ।)

अब्रह्मण्यम् । (क)

राजा—(प्रत्यागतः । कर्णं दत्वा ।) अये माधव्यस्येवार्तस्वरः । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

प्रतीहारी—(ससंभ्रमम् ।) परित्रायतां देवः संशयगतं वयस्यम् । (ख)

राजा—केनात्तगन्धो माणवकः ।

प्रतीहारी—अदृष्टरूपेण केनापि सत्त्वेनातिक्रम्य मेघप्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्याग्रभूमिमारोपितः । (ग)

राजा—(उत्थाय ।) मा तावत् । ममापि सत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः । अथ वा ।

अहन्यहन्यात्मन एव तावज्ज्ञातुं प्रमादस्खलितं न शक्यम् ।
प्रजासु कः केन पथा प्रयातीत्यशेषतो वेदितुमस्ति शक्तिः ॥ १६ ॥

(क) अब्बह्मणम् । (ख) परित्ताअदु देवो संसअगदं वअस्सम् ।
(ग) अदिट्ठरूवेण केण वि सत्तेण अदिक्कमिअ मेहप्पडिच्छन्दस्स पासादस्स अग्गभूमिं आरोविदो ।

देशान्तरेणापवरकादिना च स एव दोषस्तेनान्धकारदोषं मोहलक्षणम् । अथ च तिमिरकृतं दोषं वस्त्वदर्शनलक्षणम् । सत्यामपि शकुन्तलायां तददर्शने प्रस्तुते साम्याद्दीपकस्याप्रस्तुतस्य वचनादप्रस्तुतप्रशंसा । अहमिदानीमेव निर्वृतं सुखितं करोमि । अथ वेत्याक्षेपे । उद्युक्तं कालं प्रतिपालयितुम् । विलम्बं कर्तुमित्यर्थः । श्रुतमित्यादिना वक्ष्यमाणमातलिप्रवेशः सूचितः । अनेनादानं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'बीजकार्योपगमनमादानमिति संज्ञितम्' इति । भर्ता शकुन्तलामभिनन्दिष्यतीति बीजकार्योपगमनम् । उद्भ्रान्तकेनेत्युद्भ्रान्तकनाम्नोत्प्लुतिकरणेन । अब्रह्मण्यमवध्यः । 'अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ' इत्यमरः । संशयगतं जीवनमरणसंशयं प्राप्तं वयस्यं विदूषकम् । अनेन भयनामकं संध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'भयं त्वाकस्मिकत्रासः' इति । 'आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्' इत्यमरः । माणवको विदूषकः । अदृष्टरूपेण केनचित्सत्त्वेन जन्तुना । सत्त्वेनातिक्रम्येति यदुक्तं तन्निषेधे मा तावदिति भिन्नं वाक्यम् । ममाप्यतिधार्मिकस्य यथाशास्त्रं प्रजापरिपालकस्य नानायज्ञादिकर्तुर्गृहाः सत्त्वैरभिभूयन्त इति प्रश्नकाकुः । अथ वेत्याक्षेपे । अहनीति । अहन्यहनि प्रतिदिनमात्मनः प्रमादस्खलितमनवधानेन विपरीतकरणं ज्ञातुं तावदादौ न शक्यम् । एवकारव्यवच्छेद्यमाह—प्रजास्विति । प्रजासु मध्ये को जनः केन पथा प्रया-

१ कस्य नु शक्तिरस्ति; अस्त्यशक्तिः.

(नेपथ्ये ।)

भो वयस्य अविहा अविहा । (क)

राजा—(गतिभेदेन परिक्रामन् ।) सखे न भेतव्यम् ।

(नेपथ्ये ।)

(पुनस्तदेव पठित्वा ।) कथं न भेष्यामि । एष मां कोऽपि प्रत्यवनत-शिरोधरमिक्षुमिव त्रिभङ्गं करोति । (ख)

राजा—(सदृष्टिक्षेपम् ।) धनुस्तावत् ।

(प्रविश्य शार्ङ्गहस्ता ।)

यवनी—भर्तः एतद्धस्तावापसहितं शरासनम् । (ग)

(राजा सशरं धनुरादत्ते ।)

(नेपथ्ये ।)

एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्थी
शार्दूलः पशुमिव हन्मि चेष्टमानम् ।
आर्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा
दुष्यन्तस्तव शरणं भवत्विदानीम् ॥ २७ ॥

राजा—(सरोषम् ।) कथं मामेवोद्दिशति । तिष्ठ कुणपाशन । त्वमिदानीं न भविष्यसि । (शार्ङ्गमारोप्य ।) वेत्रवति सोपानमार्गमादेशय ।

(क) भो वअस्स अविहा अविहा ।

(ख) कहं ण भाइस्सं । एस मं को वि पच्चवणदसिरोहरं इक्खुं विअ तिण्णभङ्गं करेदि ।

(ग) भट्टा एदं हत्थावावसहिदं सरासणं ।

तीत्यशेषतो वेदितुं ज्ञातुमात्मनः शक्तिर्नास्तीति संबन्धः । ज्ञातुं वेदितुमित्यर्थालंकारः । छेकवृत्त्यनुप्रासौ । त्रयोदश्युपजातिरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः ॥ २६ ॥ अविहेति खेदे निपातः । 'अविहाऽविह निर्वेदे' इत्युक्तेः । गतिभेदेन क्रोधोद्धतगत्येत्यर्थः । कथं न भेष्यामि । त्रिभङ्गं त्रिखण्डं करोति । एतद्धस्तावापसहितं ज्याघातवारणसहितं शरासनं धनुः । एष इति । अभिनवं नूतनं यत्कण्ठशोणितं तदर्थी शार्दूलो व्याघ्रः । 'शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे' इत्यमरः । चेष्टमानमितस्ततो वलमानं पशुमिवैष त्वां हन्मि । अभिनवेत्यादिविशेषणमेतदोऽपि योज्यम् । चेष्टमानामपि । अनेन वीभत्सरसो ध्वनितः । आर्तानां पीडितानां भयमपनेतुं दूरीकर्तुमात्तधन्वा गृहीतचाप इति स्वाभाविकं क्रोधावेगसूचनम् । उपमावृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ २७ ॥ अनेनौजो नाम संध्यन्तराङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'ओजस्तु वागुपन्यासो निजशक्तिप्रकाशकः' इति । तद-

१ धनुर्धनुः. २ निष्ठ निष्ठ. ३ अधिवाप. ४ पच्चावणद० (पश्चादवनत०); पच्चामोडिदसि०. ५ तिक्खभङ्गं; त्रिखण्डभङ्गं.

प्रतीहारी—इत इतो देवः । (क)

(सर्वे सत्वरमुपसर्पन्ति ।)

राजा—(समन्ताद्विलोक्य ।) शून्यं खल्विदम् ।

(नेपथ्ये ।)

अविहा । अविहा । अहमत्रभवन्तं पश्यामि । त्वं मां न पश्यसि । बिडालगृहीतो मूषक इव निराशोऽस्मि जीविते संवृत्तः । (ख)

राजा—भोस्तिरस्करिणीगर्वित मदीयमस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति । एष तमिषुं संदधे

यो हनिष्यति वध्यं त्वां रक्ष्यं रक्षिष्यति द्विजम् ।
हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यपः ॥ २८ ॥

(इत्यस्त्रं संधत्ते ।)

(ततः प्रविशति विदूषकमुत्सृज्य मातलिः ।)

मातलिः—

कृताः शरव्यं हरिणा तवासुराः
शरासनं तेषु विकृष्यतामिदम् ।

(क) इदो इदो देवो ।

(ख) अविहा अविहा । अहं अत्तभवन्तं पेक्खामि । तुमं मं ण पेक्खसि । बिडालग्गहीदो मूसओ विअ णिरासो ह्मि जीविदे संवुत्तो ।

भिप्रायेण राजा सरोषमिति । कुणपाशन राक्षस । 'राजा—सरोषम्' इत्यादिनैतदन्तेन क्रोधो नाम संध्यन्तराङ्गमुपाक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'क्रोधस्तु चेतसो दीप्तिरपराधादिदर्शनात्' इति । इत इतो देवः । अविहा खेदे । अहमत्रभवन्तं पूज्यं राजानं पश्यामि । बिडालगृहीतः मार्जारगृहीतः । अनेनोपमानेन त्यागेऽपि जीविताभावः सूचितः । तिरस्करिणी विद्या तया गर्वित । यद्यहं न पश्यामि तथापि मदीयं शस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति । एष इत्यस्य श्लोकेनान्वयः । य इति । यः शरो वध्यं त्वां हनिष्यति प्रहरिष्यति द्विजं विदूषकं रक्ष्यं रक्षति रक्षिष्यति । तमिषुं संदध इति संबन्धः । एकस्योभयकारित्वे दृष्टान्तमाह—हंस इति । अत्रोपमेय उभयस्यादृष्टत्वेन रूपेणैक्यं विवक्षितम् । 'राजा—भोः' इत्यादिनैतदन्तेन व्यवसायो नामाङ्गमुपाक्षिप्तम् । तल्लक्षणं दशरूपके—'व्यवसायः स्वशक्त्युक्तिः' इति राज्ञा स्वशक्तेराविष्करणात् ॥ २८ ॥ 'नेपथ्ये' इत्यादिनैतदन्तेन रौद्रो रसो ध्वनितः । कृता इति । हरिणेन्द्रेणासुरा दैत्यास्तव शरव्यं लक्ष्यं कृताः । अत

---

१ शत्रुः; गर्वित किमिदानीं मदीयं शस्त्रमपि त्वां न पश्यति । स्थिरो भव । मा च ते दयस्यसंपर्काद्विश्वासो भूत् । एष इत्य०. २ रक्षति च. ३ ०लिर्विदूषकश्च; प्रविशति मातलिर्विदूषकश्च. ४ शरव्याः.

प्रसादसौम्यानि सतां सुहृज्जने
पतन्ति चक्षूंषि न दारुणाः शराः ॥ २९ ॥

राजा—(ससंभ्रममस्त्रमुपसंहरन् ।) अये मातलिः । स्वागतं महेन्द्रसारथे ।

(प्रविश्य ।)

विदूषकः—अहं येनेष्टिपशुमारं मारितः सोऽनेन स्वागतेनाभिनन्द्यते । (क)

मातलिः—(सस्मितम् ।) आयुष्मन् श्रूयतां यदर्थमस्मि हरिणा भवत्सकाशं प्रेषितः ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

मातलिः—अस्ति कालनेमिप्रसूतिर्दुर्जयो नाम दानवगणः ।

राजा—अस्ति । श्रुतपूर्वं मया नारदात् ।

मातलिः—

सख्युस्ते स किल शतक्रतोरजय्य-
स्तस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।
उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न सप्तसप्ति-
स्तन्नैशं तिमिरमपाकरोति चन्द्रः ॥ ३० ॥

(क) अहं जेण इट्ठिपसुमारं मारिदो सो इमिणा साअदेण अहिणन्दीअदि ।

इदं शरासनं तेषु विकृष्यताम् । तदर्थमहमागतोऽस्मीति सूचितम् । सूक्ष्मकाव्यलिङ्गं च । सुहृज्जने सतां प्रसादेन सौम्यान्यनुग्राणि चक्षूंषि पतन्ति न दारुणा मर्मभेदिनः शराः । तेन तेषु धनुराकर्षणमात्रं नापि तु शरपातोऽपि कर्तव्य इति भावः । अत्र तव मयीति विशेषे वक्तव्ये सतां सज्जन इति सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । सतां तादृशचक्षुषा सुहृज्जनसंबन्धप्रतीतेः समालंकारो व्यङ्ग्यः । न दारुणा इति व्यतिरेकः । वृत्त्यनुप्रासः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ २९ ॥ अस्त्रं बाणम् । अये इत्याश्चर्ये । मातलेर्महत्त्वमिन्द्रसारथित्वेनैवेति महेन्द्रसारथे इत्युक्तिः । अस्मीत्यहमर्थे निपातः । हरिणेन्द्रेण । अवहितोऽस्मि सावधानोऽस्मि । 'राजा—अस्ति' इति पूर्वस्योत्तररूपं भिन्नं वाक्यम् । सख्युरिति । किलेति प्रसिद्धौ । ते तव सख्युर्मित्रस्य । अनेन जन्मप्रभृति तेन सह मैत्र्याभिनियोगत्वेनेदं मन्तव्यमिति भावः । शतक्रतोरिन्द्रस्याजय्यः । प्रयत्नसहस्रैरपि जेतुमशक्य इत्यर्थः । रणशिरसि संग्रामाग्रे तस्य दानवगणस्य त्वं निहन्ता स्मृतः । सप्तसप्तिः सूर्यो यन्नैशं निशासंबन्धि तिमिरमुच्छेत्तुं नाशयितुं न प्रभवति समर्थो न भवति चन्द्रस्तदपाकरोति । दृष्टान्तः । स्तेसस्तस्येति सप्तसप्तीति

१ यदस्मि. २ ०काशमिह. ३ श्रुतपूर्वा मया. ४ अवध्यः.

स भवानात्तशस्त्र एव इदानीमैन्द्ररथमारुह्य विजयाय प्रतिष्ठताम् ।

राजा—अनुगृहीतोऽहमनया मघवतः संभावनया । अथ माधव्यं प्रति भवता किमेवं प्रयुक्तम् ।

मातलिः—तदपि कथ्यते । किंचिन्निमित्तादपि मनःसंतापादायुष्मान्मया विक्लवो दृष्टः । पश्चात्कोपयितुमायुष्मन्तं तथा कृतवानस्मि । कुतः ।

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निर्विप्रकृतः पन्नगः फणां कुरुते ।
प्रायः स्वं महिमानं क्षोभात्प्रतिपद्यते हि जनः ॥ ३१ ॥

राजा—(जनान्तिकम् ।) वयस्य अनतिक्रमणीया दिवस्पतेराज्ञा । तदत्र परिगतार्थं कृत्वा मद्वचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि ।

त्वन्मतिः केवला तावत्परिपालयतु प्रजाः ।
अधिज्यमिदमन्यस्मिन्कर्मणि व्यापृतं धनुः ॥ ३२ ॥

इति ।

विदूषकः—यद्भवानाज्ञापयति । (इति निष्क्रान्तः ।) (क)

मातलिः—आयुष्मान्रथमारोहतु ।

(राजा रथारोहणं नाटयति ।)

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

षष्ठोऽङ्कः ।

(क) जं भवं आणवेदि ।

छेकवृत्त्यनुप्रासाः । प्रहर्षिणी वृत्तम् । अत्रानेन स्वस्वामिनः सूर्योपमानत्वेन तेजस्वित्वं वदता तदशक्यकरत्वेनास्य चन्द्रोपमानत्वं वदतोभयत्रौचित्यं ध्वनितम् ॥ ३० ॥ **ज्वलतीति** । चलितं चलनं प्राप्तमिन्धनं यस्य सोऽग्निर्ज्वलति । विप्रकृतः कोपितः पन्नगः सर्पः फणां फटामूर्ध्वं कुरुत इत्यर्थः । 'फटायां तु फणा द्वयोः' इत्यमरः । हि निश्चितं जनः सर्वो लोकः क्षोभाच्चित्तक्षौर्यात्स्वं महिमानमात्मप्रभावं प्रायो बाहुल्येन प्रतिपद्यते । मालादृष्टान्तालंकारः । भवानिति विशेषे प्रस्तुते जन इति सामान्योक्तेरप्रस्तुतप्रशंसा । लतिलिते इति प्राप्रेति छेकवृत्त्यनुप्रासौ ॥ ३१ ॥ तत्तस्मादत्र विषये ममेन्द्राज्ञया तत्र गमनरूपेण परिगतार्थं ज्ञातार्थं कृत्वा । पिशुन इति मन्त्रिनाम । **त्वन्मतिरिति** । इति ब्रूहीति संबन्धः । पूर्वं प्रजापरिपालन उभयमपि व्यापृतमासीत् । अधुना ते मतिरेवेति केवलेत्युक्तम् । अनेनोभयायत्तसिद्धित्वमात्मनः सूचितम् । द्वितीयस्यान्यत्र विनियोगमाह—अधीति । अन्यस्मिन्कर्मणि दानवमारणे ।

---

१ ०र्नी तमैन्द्र०. २ चरणहतः. ३ ०ते जनः ... सजः । ४ युक्त [मिद] मनुष्ठितं भवद्भिः । (विदूषकं प्रति ।). ५ परिपालयितुम्. ६ व्यावृतम्. ७ इत आयुष्मान् । (राजा रथ०). ८ रथाधिरो०.

सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन रथाधिरूढो राजा मातलिश्च ।)

राजा— मातले अनुष्ठितनिदेशोऽपि मघवतः सत्क्रियाविशेषाद्-नुपयुक्तमिवात्मानं समर्थये ।

मातलिः—(सस्मितम् ।) आयुष्मन् उभयमप्यपरितोषं समर्थये ।

प्रथमोपकृतं मरुत्वतः प्रतिपत्त्या लघु मन्यते भवान् ।
गणयत्यवदानविस्मितो भवतः सोऽपि न सत्क्रियागुणान् ॥ १ ॥

एतेन लोकद्वयरक्षकत्वमस्य ध्वनितम् । अधिज्यमित्यनेनैतत्समयमारभ्य दानवमार-णपर्यन्तं ज्यानुत्तारणं ध्वनितम् ॥ ३२ ॥ इति **श्रीमदभिज्ञानशकुन्तलटीका-यामर्थद्योतनिकायां षष्ठोऽङ्कः समाप्तः ॥**

इतो निर्वहणसंधिः समाप्तिं यावत् । तल्लक्षणं यथा सुधाकरे—' मुखसंध्या-द्यो यत्र विकीर्णा बीजसंयुताः । यदा प्रयोजनं यान्ति तन्निर्वहणमुच्यते ॥ ' इति । कार्यफलप्रयोगेनास्य संधित्वम् । तल्लक्षणं मातृगुप्ताचार्यैरुक्तम्—' यदा-धिकारिकं वस्तु सम्यक्प्राज्ञैः प्रयुज्यते । तदर्थो यः समारम्भस्तत्कार्यं कथ्यते इति ॥ अभिप्रेतं समग्रं च प्रतिरूपं क्रियाफलम् । इतिवृत्तं भवेद्यस्मिन्फलयोगः स उच्यते ॥ ' इति । अत्र दानवयुद्धं युद्धत्वेन साक्षान्निषिद्धमित्यङ्केनैव सूचितम् । प्रकृते प्रयोजनाभावादन्यद्वारा वाचिकाभिनयेनापि नोक्तम् । अनङ्गस्याभिधा-नमिति रसदोषापत्तेः । अतः कृतकार्ययोः सूतरथिनोरेव प्रवेशः । तत्संवादेनैव कार्यमुन्नेयम् । आकाशयानेनेत्यनेन मरीच्याश्रमगमनं ध्वनितम् । अनुष्ठित-निदेशः कृताज्ञः । मघवत इन्द्रस्येति मध्यमस्थमुभयत्राप्यन्वेति । सत्क्रियाविशे-षात्संमानाधिक्यात् । अनुपयुक्तमिवोपयोगरहितमिव अर्थादिन्द्रं प्रति । यन्मया कार्यं कृतं तदिन्द्रसंमाननायाः सहस्रांशेनापि तुलयितुं न क्षममिति सूक्ष्मालं-कारः । एतेनेन्द्रस्य प्रत्युपकारशीलत्वं विनययुक्तत्वं गुणग्राहित्वं चात्मनस्तु परमशौर्यशालित्वमिन्द्रेण तथापूजितत्वादत्यन्तसौभाग्यास्पदत्वं च व्यज्यते । उभयं भवदुपकृतमिन्द्रसत्कृतं च । त्वं त्वात्मोपकृतमेव तथा समर्थयसे । अहं पुनरुभयमपि न विद्यते परितोषो यत्रार्थात्कर्त्रोस्तदपरितोषं समर्थये । इन्द्रस्तु त्वत्कर्माधिकं मन्यते । त्वं त्विन्द्रकृतां पूजामधिकां मन्यस इति भावः । तदेव दर्शयति—**प्रथमेति** । भवान्मरुत्वत इन्द्रस्य प्रतिपत्त्या गौरवेण पश्चात्कृतेन प्रथममुपकृतं लघु स्वल्पं मन्यते । भवतोऽवदानेन शुद्धकर्मणा विस्मितः । ' अवदानं शुद्धकर्म ' इत्यमरः । सोऽपीन्द्रः सत्क्रिया स्वकृतसंमानना तस्या गुणानादरातिश-यादीनथ वा तया गुणान्स्वस्मिन्विनयार्जवादीन्न गणयति । तव कर्म स्मृत्वा मया तस्य संमानना कृतेति चेतस्यपि तस्य नायातीत्यर्थः । बहुवचनेन संमाननाधिक्यं

---

१ [illegible] न उपकृत्य [illegible] भवान् (प्रथमोपकृतिं हरेर्भवान्) लघु सत्कारम-वेक्ष्य मन्यते ।...दानसंमितां...क्रियामिमाम् ॥. २ ०त्यपदान.

राजा—मातले मा मैवम् । स खलु मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनावसरसत्कारः । मम हि दिवौकसां समक्षमर्धासनोपवेशितस्य

अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थं जयन्तमुद्वीक्ष्य कृतस्मितेन ।
आमृष्टवक्षोहरिचन्दनाङ्का मन्दारमाला हरिणा पिनद्धा ॥ २ ॥

मातलिः—किमिव नामायुष्मानमरेश्वरान्नार्हति । पश्य ।

सुखपरस्य हरेरुभयैः कृतं त्रिदिवमुद्धृतदानवकण्टकम् ।
तव शरैरधुना नतपर्वभिः पुरुषकेसरिणश्च पुरा नखैः ॥ ३ ॥

ध्वन्यते । क्रिया चेत्कथं गुण इति विरोधाभासो व्यङ्ग्यः शब्दशक्तिमूलः । त्वदवदानस्मरणेनाभिव्यक्तविस्मयस्ते विगलितवेद्यान्तरत्वेन किमपि न स्मरतीति भावः । तेन 'उदात्तं वस्तुनः संपत्' इत्युदात्तालंकारः । हेतुश्रुत्यनुप्रासौ । उपमेयोपमा व्यङ्ग्या । परस्परं क्रियाजननादन्योन्यमपि । अत्र सत्क्रियालक्षणे कारणे सत्यपि यद्गणनलक्षणकार्यानुत्पत्तिः सा विशेषोक्तिः । अथ च गणनाभावलक्षणकार्योत्पत्तौ कारणाभावाद्विभावनापि । यद्यपि कारणाभावो नोक्तस्तथापि तद्विरुद्धमुखेनोक्त एवेति संदेहसंकरः । अवदानविस्मितत्वेनोक्तनिमित्तत्वमुभयत्र । वैतालीयं वृत्तम् ॥ १ ॥ मनोरथातिभूमित्वमेव दर्शयति—मम हीति । मम मनुष्यमात्रस्य दिवौकसो देवस्य न अपि तु सकलदिवौकसां देवानाम् । श्रूयमाणतया न अपि तु समक्षं प्रत्यक्षम् । आसनमात्रे न अपि तु स्वार्धासने । निविष्टस्य न अपि तु निवेशितस्येत्यस्य श्लोकेनान्वयः । **अन्तरिति** । अन्तर्गता हृद्गता प्रार्थना मन्दारमालाविषयिणी याच्ञा यस्य स तम् । न दूरस्थम्, अपि त्वन्तिकस्थं समीपस्थम् । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा' इत्यमरः । जयन्तं पुत्रमुदधिकं वीक्ष्य दृष्ट्वा कृतस्मितेनेति तस्य मनोगतां याच्ञां ज्ञात्वेति सूक्ष्मं जयन्तादप्यात्मनोऽधिकस्नेहपात्रता ध्वन्यते । हरिणेन्द्रेणामृष्टं स्पृष्टं यद्वक्षोहरिचन्दनं हृदयानुलेपः सोऽङ्कश्चिह्नमस्याः सा । अत्राङ्कपदोपादानेन मालायास्तत्कालधारणं तस्यास्तत्कालकृतं चन्दनानुलेपत्वं च व्यज्यते । तेन तत्कण्ठयोग्यत्वाम्लानत्वात्यन्तसुरभित्वमनोहरत्वादिकं ध्वन्यते । मन्दारपुष्पाणां माला मम पिनद्धामुक्ता स्वयं परिधापिता न तु दत्ता । गौरवस्याधिक्यादुदात्तम् । न्तन्तेति न्दन्देति छेकवृत्त्यनुप्रासौ । द्वितीयोपजातिरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः ॥ २ ॥ मातलिः—अत्यल्पमिदमुच्यते । भवानमरेश्वरादिति मनोरथातीतवस्तुदानेऽपि सामर्थ्यं ध्वनितम् । किमिव नार्हति । यदतिप्रियमतिरम्यमत्युत्कृष्टं जीवितायमानमपि तदप्यर्हत्यन्यदर्हतीति किं वक्तव्यमिति भावः । **सुखेति** । सुखपरस्य सुखे परः सुखपरस्तस्य । यद्वा सुखमेव परं यस्यातिसुखिन इति विधेयम् । हरेरिन्द्रस्योभयैस्त्रिदिवं स्वर्गः । दानवाः कण्टका इव दानवकण्टकाः । उद्धृता दानव-

१ उरसश्चस्य.

राजा—अत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा स्तुत्यः ।

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः
संभावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।
किं वाभविष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता
तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ ४ ॥

मातलिः—सदृशं तवैतत् । (स्तोकमन्तरमतीत्य ।) आयुष्मन् इतः पश्य नाकपृष्ठप्रतिष्ठितस्य[3] सौभाग्यमात्मयशसः ।

कण्टका यत्र तत्कृतम् । अत्रोद्धृतपदेन तेषां समूलनाशादत्यन्ताभावो ध्वन्यते । दुःखप्रदत्वं साधर्म्यं गम्यम् । अनया वानयोः पुरस्तेषां जडतरत्वं ध्वन्यते । उद्धृतदानवकण्टकत्वात्सुखपरत्वस्य विधेयत्वे वक्तव्ये यत्तस्यार्थं विधेयत्वमुक्तं तदस्य प्राधान्यं द्योतयितुम् । काव्यलिङ्गं व्यङ्ग्यम् । यथा कश्चिन्मार्गमुद्धृतकण्टकं करोतीत्युक्तलेशः । एतेन क्लेशाभावो ध्वनितः । अथ च सुखपरस्य सिंहीविलासलालसस्य हरेः सिंहस्य त्रिदिवमिव त्रिदिवं स्थानम् । यद्वा त्रिदिवं सुखं विद्यते यत्र तत् । अर्शआदित्वादच् । ‘ त्रिदिवं सुखे । स्वर्गे च ’ इति हैमः । एतादृशं स्थानम् । दानं मदोदकं वान्ति प्राप्नुवन्ति । दोषोपन्यासः । कैरुभयैरित्यत आह-तवेति । अधुना नतानि पर्वाणि येषां ते नतपर्वाणस्तैः । पर्वणां नतत्वं ग्रन्थिस्थत्वे तल्लक्षणात् । एतेन सरलत्वं शीघ्रगत्वं च ध्वनितम् । तव परमशूरस्य विख्यातपौरुषस्य शरैर्नान्यस्येति संबन्धस्य व्यञ्जकत्वं बोद्धव्यम् । पुरा पूर्वं च पुरुषकेसरिणो नृसिंहस्य पर्वणः सकाशात् । नतमिति भावे क्तः । नतं पर्व येषां तैर्नखैश्च । इन्द्रं प्रत्युभयस्याप्राकरणिकत्वेन नतपर्वत्वसाम्यात्तुल्ययोगिता । तेन नखैः शराणां नृसिंहपदेन चापस्य राज्ञ औपम्यं ध्वनितम् । उपमानुप्रासौ । ननु दानवा एव कण्टका इति रूपकं संदेहसंकरो वास्तु कथमुपमेति चेदुच्यते । उद्धृतपदस्य दानवकण्टकयोः साधारण्यान्न रूपकसाधकत्वम् । किं च रूपके कण्टकानां प्राधान्यान्नृहरिदुष्यन्तयोरनुत्कर्षापातात् । उपमायां तु दानवानामेव प्राधान्यात्तदुत्कर्षासिद्धेः । अत एव न संकरोऽपि । उपमाकारणप्रयोजनं पूर्वमेवोक्तमिति हीनोपमापि नाशङ्कनीया । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ३ ॥ सिध्यन्तीति । महत्स्वपि कर्मसु कार्येषु नियोज्याः सेवका यत्सिध्यन्ति कार्यनिष्पादका भवन्ति ईश्वराणां प्रभूणां यत्संभावना गौरवं तस्य गुणः तमवेहि जानीहि । प्रभुमहत्त्वेनैव तत्कार्यसिद्धिः । सेवकगुणः कोऽपि नास्तीति भावः । ‘ संभावना वासनायां गौरवे ध्यानकर्मणि ’ इत्यजयः । अत्रेन्द्र आत्मनि च विशेषे प्रस्तुतेऽप्रस्तुतप्रभुभृत्यवचनादप्रस्तुतप्रशंसा । अनया च स्वस्य भृत्यत्वं तस्य प्रभुत्वं च सूचयन्त्या विनयातिशयद्योतनादुदात्तालंकारो व्यज्यते । अरुणस्तमसां भेत्तान्धकारनाशकः किं वा कथमसाधयिष्यत् । यद्यदि सहस्रकिरणो रविर्धुर्यमेवं नाकरिष्यदिति क्रियातिपातः ।

---

१ प्राभ०......मसां वधाय. २ ०शमैवै०. ३ ०ष्ठगतस्य.

विच्छित्तिशेषैः सुरसुन्दरीणां वर्णैरमी कल्पलतांशुकेषु ।
विचिन्त्य गीतक्षममर्थजातं दिवौकसस्त्वच्चरितं लिखन्ति ॥ ५ ॥

राजा—मातले असुरसंप्रहारोत्सुकेन पूर्वेद्युर्दिवमधिरोहता मया न लक्षितः स्वर्गमार्गः । कतमस्मिन्मरुतां पथि वर्तामहे ।

मातलिः—

त्रिस्रोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां
ज्योतींषि वर्तयति च प्रविभक्तरश्मिः ।
तस्य द्वितीयहरिविक्रमनिस्तमस्कं
वायोरिमं परिवहस्य वदन्ति मार्गम् ॥ ६ ॥

दृष्टान्तालंकारः । अनुप्रासश्च । किंवेति निपातसमुदायः कथमर्थे । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४ ॥ सदृशमेवैतत् । तवेत्यर्थः । तेनतादृशमेव वक्तुमुचितमिति भावः । स्तोकमल्पमन्तरमवकाशमतीत्यातिक्रम्येति कविवचनम् । मातलिः पुनस्तस्यैव स्तुतिं विवक्षन्नाह—आयुष्मन्निति । नाकपृष्ठे स्वर्गतले प्रतिष्ठितस्य सदा स्थिरत्वेन प्रतिष्ठां प्राप्तस्य । विच्छित्तीति । सुरसुन्दरीणां न तु सुरयोषितां विच्छित्तिशेषैरङ्गरागावशेषैर्यक्षकर्दमादिभिः । 'विच्छित्तिरङ्गरागेऽपि हारविच्छेदयोरपि' इति विश्वः । तैः स्वहस्तेन तासामङ्गरागं कृत्वावशेषितैरित्यनेन त्वच्चरितानामतिप्रियत्वमासूचितम् । वर्णैर्वर्णकैः सितपीतादिभिरमी दिवौकसः कल्पलतांशुकेषु कल्पवल्लीवस्त्रेषु । एतेनैतदेवाधिकरणं तल्लिखनयोग्यमिति ध्वन्यते । त्वच्चरितं त्वदवदानं लिखन्ति चरितस्यालेखनासंभवादाह । गीतक्षमं गातुं योग्यमर्थजातमर्थसमूहं विचिन्त्य विचार्य त्वदीयचरितानि गीतनिबद्धानि कृत्वा लिखन्तीत्यर्थः । क्वचित् 'अर्थतत्त्वम्' इति पाठः । एवंविशिष्टकर्तृविशिष्टकरणविशिष्टाधिकरणनिर्देशेन चरितलेखनस्य वर्णितत्वादुदात्तालंकारः । तेन तेषामेवंविधसदाशृङ्गाररसोपभोग्यस्थितिस्त्वत्प्रसादादिति वस्तु ध्वनितम् । अत्र विच्छित्तिशेषस्य यक्षकर्दमादेर्वर्णकत्वेन निरूपणात्तस्य च प्रकृतोपयोगित्वाच्च परिणामालंकारश्च । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ च । अष्टम्युपजातिरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः ॥ ५ ॥ महापुरुषत्वादस्य स्वस्तुतिश्रवणं लज्जाकरमसावपि तत्स्तुतेर्न विरमतीति राजा तस्य विषयान्तरसंचारं करोति । असुराणां दैत्यानां संप्रहार उत्सुकेन पूर्वेद्युर्दिवं स्वर्गं प्रत्यधिरोहता स्वर्गमार्गो न लक्षितः । किं नु कुत्र वर्तत इति न ज्ञातमिति भावः । मरुतां पथि वायुस्कन्धे । तत्र सप्त वायुस्कन्धा आवहादयः । तन्मध्ये कतरस्मिन्मरुतां स्कन्धे वर्तामहे । तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ—'भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वं स्यादुद्वहस्तदनु संवहसंज्ञकश्च । अन्यस्ततोऽपि सुवहः प्रति (परि) पूर्वकोऽस्माद्बाह्यापरावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः ॥' इति । त्रिस्रोतसमिति । यो मार्गे गगने प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्याः एवंभूतां त्रिस्रोतसं

१ अथबन्ध. २ ०हता न लक्षितोयं प्रदेशो मया. ३ कतर०. ४ चक्रविभ०. ५ ०रश्मि. ६ तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायोर्मार्गो द्वितीयहरिविक्रमपूत एषः ।.

राजा—मातले अतः खलु सबाह्यान्तःकरणो ममान्तरात्मा प्रसीदति । (रथाङ्गमवलोक्य ।) मेघपदवीमवतीर्णौ स्वः ।

मातलिः—कथमवगम्यते ।

राजा—

अयमरविवरेभ्यश्चातकैर्निष्पतद्भि-
हरिभिरचिरभासां तेजसा चानुलिप्तैः ।
गतमुपरि घनानां वारिगर्भोदराणां
पिशुनयति रथस्ते सीकरक्लिन्ननेमिः ॥ ७ ॥

गङ्गां वहति । तथा च विष्णुपुराणे—'विष्णोर्बिभर्ति यां भक्त्या शिरसाहर्निशं ध्रुवः । ततः सप्तर्षयो यस्यां प्राणायामपरायणाः ॥ तिष्ठन्ति वीचिमालाभिः सिच्यमानजटाजले । वायोर्वै संततैर्यस्याः प्लावितं शशिमण्डलम् ॥ भूयोऽधिकतमां कान्तिं वहत्येतदहःक्षये । मेरुपृष्ठे वहत्युच्चैर्निष्क्रान्ता शशिमण्डलात्' ॥ इति । यो मार्गः । प्रविभक्ता रश्मयोऽर्थाद्वायुरूपा एव यत्र कर्मणि । ज्योतींषि ध्रुवादिनक्षत्रान्तानि वर्तयति परिभ्रमयति । तथा च विष्णुपुराणे—'सूर्याचन्द्रमसौ तारा नक्षत्राणि ग्रहैः सह । वातानीकमयैर्बन्धैर्ध्रुवे बद्धानि तानि वै' ॥ इति । तथा 'ग्रहर्क्षताराधिष्ण्यानि ध्रुवे बद्धान्यशेषतः । भ्रमन्त्युचितचारेण मैत्रेयानिलरश्मिभिः ॥' इति । तस्य परिवहस्य परिवहनाम्नो वायोरिमं मार्गं वदन्ति । द्वितीयो हरेर्वामनावतारे विक्रमः पादनिक्षेपस्तेन निस्तमस्कं पापरहितं शोकरहितं च । 'तमोऽन्धकारे स्वर्भानौ पापे शोके गुणान्तरे' इति हैमः । तदुक्तं वामनपुराणे—'क्रमत्रये तोयमवेक्ष्य दत्तं महासुरेन्द्रेण विभुर्यशस्वी । चक्रे ततो लङ्घयितुं त्रिलोकं त्रिविक्रमं रूपमनन्तशक्तिः ॥ कृत्वानुरूपं दितिजांश्च हत्वा प्रणम्य चर्षीन्प्रथमक्रमेण । महीं महीध्रैः सहितां महार्णवां जहार रत्नाकररत्नैर्युताम् ॥ भुवं सनाकं त्रिदशाधिवासं सोमार्कऋक्षैरभिनन्दितं नभः । देवो द्वितीयेन जहार वेगात्क्रमेण देवप्रियमीप्सुरीश्वरः ॥' इति । अङ्गभूतमहापुरुषचरितवर्णनादुदात्तालंकारः । अनुप्रासश्च । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥ अतः पूर्वोक्तप्रवहवायुस्कन्धसंचारतः । सबाह्यकरणो बाह्येन्द्रियसहितः । **अयमिति** । सीकरैरम्बुकणैः क्लिन्ना आर्द्रा नेमिश्चक्रप्रान्तो यस्य स तेऽयं रथः । अराणि चक्राङ्गानि तेषां विवरेभ्यश्छिद्रेभ्यः । 'अरं शीघ्रे च चक्राङ्गे' इति विश्वः । निष्पतद्भिर्निर्गच्छद्भिश्चातकैः पक्षिविशेषैः कृत्वाचिरभासां विद्युतां तेजसानुलिप्तैः पीतैर्हरिभी रथाश्वैश्च कृत्वा वारिगर्भाण्युदराणि येषां ते तादृशाम् । अनेन संपूर्णजलभरितत्वं ध्वनितम् । गर्भोदरयोरन्यतरोपादाने तु संबन्धमात्रप्रतीतेः । घनानामुपरि गतं गमनं पिशुनयति सूचयति । 'पिशुनौ खलसूचकौ' इत्यमरः ।

१ सबाह्यक०. २ शङ्के मेघ०.

विच्छित्तिशेषैः सुरसुन्दरीणां वर्णैरमी कल्पलतांशुकेषु ।
विचिन्त्य गीतक्षममर्थजातं दिवौकसस्त्वच्चरितं लिखन्ति ॥ ५ ॥

राजा—मातले असुरसंप्रहारोत्सुकेन पूर्वेद्युर्दिवमधिरोहता मया न लक्षितः स्वर्गमार्गः । कतमस्मिन्मरुतां पथि वर्तामहे ।

मातलिः—

त्रिस्रोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां
ज्योतींषि वर्तयति च प्रविभक्तरश्मिः ।
तस्य द्वितीयहरिविक्रमनिस्तमस्कं
वायोरिमं परिवहस्य वदन्ति मार्गम् ॥ ६ ॥

दृष्टान्तालंकारः । अनुप्रासश्च । किंवेति निपातसमुदायः कथमर्थे । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४ ॥ सदृशमेवैतत् । तवेत्यर्थः । तेनतादृशमेव वक्तुमुचितमिति भावः । स्तोकमल्पमन्तरमवकाशमतीत्यातिक्रम्येति कविवचनम् । मातलिः पुनस्तस्यैव स्तुतिं विवक्षन्नाह—आयुष्मन्निति । नाकपृष्ठे स्वर्गतले प्रतिष्ठितस्य सदा स्थिरत्वेन प्रतिष्ठां प्राप्तस्य । विच्छित्तीति । सुरसुन्दरीणां न तु सुरयोषितां विच्छित्तिशेषैरङ्गरागावशेषैर्यक्षकर्दमादिभिः । 'विच्छित्तिरङ्गरागेऽपि हारविच्छेदयोरपि' इति विश्वः । तैः स्वहस्तेन तासामङ्गरागं कृत्वावशेषितैरित्यनेन त्वच्चरितानामतिप्रियत्वमासूचितम् । वर्णैर्वर्णकैः सितपीतादिभिरमी दिवौकसः कल्पलतांशुकेषु कल्पवल्लीवस्त्रेषु । एतेनैतदेवाधिकरणं तल्लिखनयोग्यमिति ध्वन्यते । त्वच्चरितं त्वदवदानं लिखन्ति चरितस्यालेखनासंभवादाह । गीतक्षमं गातुं योग्यमर्थजातमर्थसमूहं विचिन्त्य विचार्य त्वदीयचरितानि गीतनिबद्धानि कृत्वा लिखन्तीत्यर्थः । क्वचित् 'अर्थतत्त्वम्' इति पाठः । एवंविशिष्टकर्तृविशिष्टकरणविशिष्टाधिकरणनिर्देशेन चरितलेखनस्य वर्णितत्वादुदात्तालंकारः । तेन तेषामेवंविधसदाशृङ्गाररसोपभोग्यस्थितिस्त्वत्प्रसादादिति वस्तु ध्वनितम् । अत्र विच्छित्तिशेषस्य यक्षकर्दमादेर्वर्णकत्वेन निरूपणात्तस्य च प्रकृतोपयोगित्वाच्च परिणामालंकारश्च । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ च । अष्टम्युपजातिरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः ॥ ५ ॥ महापुरुषत्वादस्य स्वस्तुतिश्रवणं लज्जाकरमसावपि तत्स्तुतेर्न विरमतीति राजा तस्य विषयान्तरसंचारं करोति । असुराणां दैत्यानां संप्रहार उत्सुकेन पूर्वेद्युर्दिवं स्वर्गं प्रत्यधिरोहता स्वर्गमार्गो न लक्षितः । किं तु कुत्र वर्तेत इति न ज्ञातमिति भावः । मरुतां पथि वायुस्कन्धे । तत्र सप्त वायुस्कन्धा आवहादयः । तन्मध्ये कतरस्मिन्मरुतां स्कन्धे वर्तामहे । तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ—'भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वं स्यादुद्वहस्तदनु संवहसंज्ञकश्च । अन्यस्ततोऽपि सुवहः प्रति (परि) पूर्वकोऽस्माद्बाह्यापरावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः ॥' इति । त्रिस्रोतसमिति । यो मार्गो गगने प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्या एवंभूतां त्रिस्रोतसं

२ अयंच०. २ ह्यो न लक्षितीय प्रदेशो मया. ३ कतर०. ४ चक्रविभ०. ५ ०रश्मि. ६ तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायोर्मार्गो द्वितीयहरिविक्रमपूत एषः ।.

राजा—मातले अतः खलु सबाह्यान्तःकरणो ममान्तरात्मा प्रसीदति । (रथाङ्गमवलोक्य ।) मेघपदवीमवतीर्णौ स्वः ।

मातलिः—कथमवगम्यते ।

राजा—

अयमरविवरेभ्यश्चातकैर्निष्पतद्भि-
र्हरिभिरचिरभासां तेजसा चानुलिप्तैः ।
गतमुपरि घनानां वारिगर्भोदराणां
पिशुनयति रथस्ते सीकरक्लिन्ननेमिः ॥ ७ ॥

गङ्गां वहति । तथा च विष्णुपुराणे—'विष्णोर्विभर्ति यां भक्त्या शिरसाहर्निशं ध्रुवः । ततः सप्तर्षयो यस्यां प्राणायामपरायणाः ॥ तिष्ठन्ति वीचिमालाभिः सिच्यमानजटाजले । वायोर्वै संततैर्यस्याः प्लावितं शशिमण्डलम् ॥ भूयोऽधिकतमां कान्तिं वहत्येतदहःक्षये । मेरुपृष्ठे वहत्युच्चैर्निष्क्रान्ता शशिमण्डलात्' ॥ इति । यो मार्गः । प्रविभक्ता रश्मयोऽर्थाद्वायुरूपा एव यत्र कर्मणि । ज्योतींषि ध्रुवादिनक्षत्रान्तानि वर्तयति परिभ्रमयति । तथा च विष्णुपुराणे—'सूर्याचन्द्रमसौ तारा नक्षत्राणि ग्रहैः सह । वातानीकमयैर्बन्धैर्ध्रुवे बद्धानि तानि वै' ॥ इति । तथा 'ग्रहर्क्षताराधिष्ण्यानि ध्रुवे बद्धान्यशेषतः । भ्रमन्त्युचितचारेण मैत्रेयानिलरश्मिभिः ॥' इति । तस्य परिवहस्य परिवहनाम्नो वायोरिमं मार्गं वदन्ति । द्वितीयो हरेर्वामनावतारे विक्रमः पादनिक्षेपस्तेन निस्तमस्कं पापरहितं शोकरहितं च । 'तमोऽन्धकारे स्वर्भानौ पापे शोके गुणान्तरे' इति हैमः । तदुक्तं वामनपुराणे—'क्रमत्रये तोयमवेक्ष्य दत्तं महासुरेन्द्रेण विभुर्यशस्वी । चक्रे ततो लङ्घयितुं त्रिलोकं त्रिविक्रमं रूपमनन्तशक्तिः ॥ कृत्वानुरूपं दितिजांश्च हत्वा प्रणम्य चर्षीन्प्रथमक्रमेण । महीं महीध्रैः सहितां महार्णवां जहार रत्नाकररत्नैर्युताम् ॥ भुवं सनाकं त्रिदशाधिवासं सोमार्कऋक्षैरभिनन्दितं नभः । देवो द्वितीयेन जहार वेगात्क्रमेण देवप्रियमीप्सुरीश्वरः ॥' इति । अद्भुतमहापुरुषचरितवर्णनादुदात्तालंकारः । अनुप्रासश्च । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥ अतः पूर्वोक्तप्रवहवायुस्कन्धसंचारतः । सबाह्यकरणो बाह्येन्द्रियसहितः । अयमिति । सीकरैरम्बुकणैः क्लिन्ना आर्द्रा नेमिश्चक्रप्रान्तो यस्य स तेऽयं रथः । अराणि चक्राङ्गानि तेषां विवरेभ्यश्छिद्रेभ्यः । 'अरं शीघ्रे च चक्राङ्गे' इति विश्वः । निष्पतद्भिर्निर्गच्छद्भिश्चातकैः पक्षिविशेषैः कृत्वाचिरभासां विद्युतां तेजसानुलिप्तैः परीतैर्हरिभी रथाश्वैश्च कृत्वा वारिगर्भाण्युदराणि येषां ते तादृशाम् । अनेन संपूर्णजलभरितत्वं ध्वनितम् । गर्भोदरयोरन्यतरोपादाने तु संबन्धमात्रप्रतीतेः । घनानामुपरि गतं गमनं पिशुनयति सूचयति । 'पिशुनौ खलसूचकौ' इत्यमरः ।

---

१ सबाह्यक०. २ शङ्के मेघ०.

मातलिः—क्षणादायुष्मान्स्वाधिकारभूमौ वर्तिष्यते ।

राजा—(अधोऽवलोक्य ।) मातले वेगावतरणादाश्चर्यदर्शनः संलक्ष्यते मनुष्यलोकः । तथा हि ।

शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी
पर्णाभ्यन्तरलीनतां विजहाति स्कन्धोदयात्पादपाः ।
संतानैस्तनुभावनष्टसलिला व्यक्तिं भजन्त्यापगाः
केनाप्युत्क्षिपतेव पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते ॥ ८ ॥

मातलिः—साधु दृष्टम् । (सबहुमानमवलोक्य ।) अहो उदाररमणीया पृथिवी ।

अत्र वारिगर्भोदराणामित्यस्य हेतुद्वयं प्रत्यार्थं हेतुत्वं बोद्धव्यम् । तेन हेतुकाव्यलिङ्गयोरङ्गाङ्गिभावलक्षणः संकरः । वारिगर्भोदरत्वं प्रति रथविशेषणस्यार्थे हेतुत्वं बोध्यम् । रेभ्यरिभिरभेति छेकवृत्त्यनुप्रासौ । मालिनी वृत्तम् ॥ ७ ॥ क्षणादिति रथवेगसूचनम् । स्वस्याधिकारो यस्यां सा स्वाधिकारा । सा चासौ भूमिश्च तस्याम् । **शैलानामिति** । उन्मज्जतां प्रकटीभवताम् । अत्रोन्मज्जनेन कारणेन प्राकट्यं कार्यं लक्षयता तद्गतमल्पत्वं ध्वनितम् । यत्र धर्मी लक्ष्यते तत्र तद्गता धर्मा व्यङ्ग्याः । यथा तीरे लक्षिते तद्गतपावनत्वादयः । यत्र धर्मो लक्ष्यते तत्र धर्मान्तराभावात्तद्गतो विशेष एव व्यङ्ग्यः । यथा विकासेन प्रसृतत्वे लक्षिते तद्गतातिशयित्वादीति आकर एव स्थितम् । शैलानां पर्वतानां शिखरादग्रभागात् । जात्येकवचनम् । मेदिन्यवरोहतीवाधो यातीवेत्युत्प्रेक्षा । पादपा वृक्षाः । स्कन्धानां प्रकाण्डानामुदयात्प्राकट्यात् । ‘ अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात् ’ इत्यमरः । अत्रोदयशब्दः प्राकट्यं लक्षयंस्तदतिशयं ध्वनति । पर्णानां स्वतिशयेन यदन्तरं मध्यं तत्र विलीनतां तदाकारतां जहति । प्रकटीभवन्तीत्यर्थः । तनोर्भावस्तनुत्वं तेन नष्टमदृश्यं सलिलं यासां ता आपगा नद्यः संतानैर्विस्तारैः । अर्थाद्दृष्टैरित्यर्थः । ‘ संतानो विस्तृतौ देववृक्षे चापत्यगोत्रयोः ’ इति धरणिः । व्यक्तिं प्रकटतां यान्ति । पश्येति वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् । उत्क्षिपतोर्ध्वीकुर्वतेत्युत्प्रेक्षा । केनापि भुवनं मत्पार्श्वे सन्निकटमानीयत इवेति गम्योत्प्रेक्षा । स्वभावोक्तिकाव्यलिङ्गोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः । तानैस्तन्विति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अत्र ‘ कार्श्यानाकलिताम्भसः पृथुतया व्यक्तिम् ’ इति पठित्वा स्थानस्य पदलक्षणो दोषः परिहरणीयः । एतेन संतानशब्देऽप्रयुक्तत्वं निहतार्थत्वं वा नष्टशब्दे नामप्रकटलक्षणार्थानभिधानात्तत्रावाचकत्वं च परिहृतं भवति । हेतूनामार्थत्वशाब्दत्वे भिन्नवाक्यत्वेन परिहरणीये । महावाक्यत्वेनैकवाक्यत्वेऽपि ‘ उन्मज्जनात् ’ इति पठित्वा परिहर्तव्ये ।

---

१ पर्णस्वान्तर. २ संधानं तनुभाग०; संधानै... लिङ्ग्यक्त्या व्रज०. ३ मत्पार्श्व०. ४ आयुष्मन् साधु. ५ विलोकय. ६ उदग्र.

राजा—मातले कतमोऽयं पूर्वापरसमुद्रावगाढः कनकरसनिस्यन्दी सांध्य इव मेघपरिघः सानुमानालोक्यते ।

मातलिः—आयुष्मन् एष खलु हेमकूटो नाम किंपुरुषपर्वतस्तपःसंसिद्धिक्षेत्रम् । पश्य ।

स्वायंभुवान्मरीचेर्यः प्रबभूव प्रजापतिः ।
सुरासुरगुरुः सोऽत्र सपत्नीकस्तपस्यति ॥ ९ ॥

राजा—तेन ह्यनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि । प्रदक्षिणीकृत्य भगवन्तं गन्तुमिच्छामि ।

मातलिः—प्रथमः कल्पः ।

(नाटयेनावतीर्णौ ।)

राजा—(सविस्मयम् ।)

उपोढशब्दा न रथाङ्गनेमयः प्रवर्तमानं न च दृश्यते रजः ।
अभूतलस्पर्शतयाऽनिरुद्धतस्तवावतीर्णोऽपि रथो न लक्ष्यते ॥ १० ॥

'स्कन्धोदयाः' इति पाठे तु 'पृथुतराः' इति पठित्वा परिहरणीये ॥ ८ ॥ पश्येत्यस्योत्तरं साधु दृष्टमिति । सबहुमानमवलोक्येति तत्क्रियानुवादकं कविवाक्यम् । अहो आश्चर्ये । उदारा महती रमणीया च । तत्स्थानस्थित्यैकदैव सर्वस्या दृग्गोचरत्वादेवमुक्तिः । पूर्वापरसमुद्रयोरवगाढः संबद्धः । सांध्यः सायंकालीनो मेघोऽर्गल इव सानुमान्पर्वतः । अर्गलेनौपम्यं दैर्घ्यज्ञापनार्थम् । तच्च विष्णुपुराणे 'हिमवान्हेमकूटश्च निषधस्तस्य दक्षिणे । नीलश्वेतश्च भृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्वताः । लक्ष्यमाणौ द्वौ मध्यौ' इति । जम्बुद्वीपस्यापि लक्षयोजनत्वात्पूर्वापरसमुद्रावगाढत्वं संभवत्येव । किंपुरुषेति । तदुक्तं विष्णुपुराणे—'भारतं प्रथमं वर्षं ततः किंपुरुषं स्मृतम् । हरिवर्णं तथैवान्यन्मेरोर्दक्षिणतो द्विज ॥' इति । तपःसंसिद्धिक्षेत्रमित्यनेन मारीचस्य सूचनम् । स्वायंभुवादिति । [स्वयंभुवः अपत्यं पुमान् स्वायंभुवस्तस्मात्] स्वायंभुवाद्ब्रह्मसंबन्धिनो मरीचेर्यः प्रजापतिः कश्यपो बभूव । सुरासुरगुरुरित्यनेनावश्यं नमस्करणीयत्वं सूचयति । सपत्नीक इत्यनेन तवापि पत्नीयोगोऽत्र भावीति ध्वनितम् । छेकवृत्त्यनुप्रासौ ॥ ९ ॥ प्रथमः कल्प उत्तमः पक्षः । नाटयेनावतीर्णाविति रथावतरणमेवैतयोरारोपितं कविना । कविवाक्यं चेदम् । रथावतरणे यानि चिह्नानि तेषामजातत्वात्तदेवाह—उपोढेति । अभूतलस्पर्शतया भूमिस्पर्शाभावेन रथाङ्गनेमयश्चक्रप्रधय उपोढशब्दाः कृतस्वना न । रजश्च नेम्युद्धतं प्रवर्तमानं न दृश्यते । अनिरुद्धतोऽनिरोधात् । यतो भूतलस्पर्शे सत्यवतरणे रश्मिनिरोधो भवति । अत्र तदभावात् । अत एवाभूतलेति त्रिष्वपि हेतुत्वेन योज्यम् । तव रथोऽवतीर्णोऽपि न लक्ष्यत इति न अपि तु लक्ष्यत एव ।

१ तपसः संसिद्धिक्षेत्रम्; परं तपस्विनां क्षेत्रं-सिद्धिक्षेत्रम्. २ (अवतरणं नाटयित्वा) एतावतीर्णौ स्वः. ३ [illegible] निरुद्धतिः. ४ ०र्णो न.

मातलिः—एतावानेवं शतक्रतोरायुष्मतश्च विशेषः ।

राजा—मातले कतमस्मिन्प्रदेशे मारीचाश्रमः ।

मातलिः—(हस्तेन दर्शयन् ।)

वल्मीकार्धनिमग्नमूर्तिरुरसा संदष्टसर्पत्वचा
कण्ठे जीर्णलताप्रतानवलयेनात्यर्थसंपीडितः ।
अंसव्यापि शकुन्तनीडनिचितं बिभ्रज्जटामण्डलं
यत्र स्थाणुरिवाचलो मुनिरसावभ्यर्कबिम्बं स्थितः ॥ ११ ॥

राजा—नमस्ते[3] कष्टतपसे ।

मातलिः—(संयतप्रग्रहं रथं कृत्वा ।) [4]एतौ अदितिपरिवर्धितमन्दारवृक्षं प्रजापतेराश्रमं प्रविष्टौ स्वः ।

राजा—स्वर्गादधिकतरं निर्वृतिस्थानम् । अमृतह्रदमिवावगाढोऽस्मि ।

तवावतीर्णोऽपि इति क्वचित्पाठः । तत्र काक्वा व्याख्येयम् । अत्र रथावतरणे कारणे सति तत्कार्याणां नेमिशब्दादीनामभावादुक्तनिमित्तकापि विशेषोक्तिः । श्रुत्यनुप्रासश्च । अवतीर्णोऽपि न लक्ष्यत इति विरोधाभासोऽपि । वंशस्थं वृत्तम् ॥ १० ॥ एतावानेवेति व्यतिरेकालंकारः । हस्तेनेत्युत्तानितेन पताकेन । वल्मीकेति । वल्मीकस्य पिपीलिकाकृतमृत्पुञ्जस्याग्रं प्रान्तस्तत्र निमग्ना मूर्तिः शरीरं यस्य सः । 'अग्रमालम्बने प्राते' इति विश्वः । 'मूर्तिः काठिन्यकाययोः' इत्यमरः । अनेनानेककालतपश्चरणमुक्तम् । संदष्टाः सर्पत्वचो यत्र तेनोरसोपलक्षितः । अनेन सर्वजन्तुसाधारणत्वमुक्तम् । कण्ठे । जीर्णेत्यनेन स्थूलत्वं बहुशाखत्वं ध्वनितम् । लताप्रतानं वल्लीसमूहः स वलय इव कण्ठरोमाणीवेत्युपमितसमासः । संपीडनस्य साधकत्वात् । 'वलयः कण्ठरोम्णि स्याद्वलयं कङ्कणेऽपि च' इति विश्वः । तेनात्यर्थसंपीडितः । अनेनापकारिण्यप्युपकारकत्वमुक्तम् । अंसयोर्व्याप्नोति तदंसव्यापि । अनेन महत्त्वमुक्तम् । शकुन्तानां पक्षिणां नीडं स्थानं तेन निचितं व्याप्तम् । 'स्थाने कुले चयः' इति विश्वः । जटानां मण्डलं समूहं बिभ्रत् । अनेन परनिमित्तसंपद्वत्त्वं द्योत्यते । स्थाणुरिवाचलो निश्चलः । स्थाणुपक्षेऽपि विशेषणानि योज्यानि । उरसा मध्येन । कण्ठ उपकण्ठे । समीप इति यावत् । अंसः स्कन्धः । जटा प्ररोहरूपा । असौ मुनिरर्कबिम्बमभि लक्ष्यीकृत्य । कर्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगे द्वितीया । यत्र स्थितः स मारीचाश्रम इत्यन्वयः । परिकरश्लेषोपमानुप्रासाः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥ संयता नियमिताः प्रग्रहा रश्मिरज्जवो यत्र तत् । रथमित्यार्थम् । कृत्वेति कविवचनम् । रथस्य भूमिस्पृष्टत्वादिति कृत्वा मातलिर्वदतीत्यन्वयः । किमुक्तं तत्राह—एतावाश्रमं प्रविष्टौ स्व इति । अदिति-

१ °वाग्र. २ उरगत्वग्ब्रह्मसूत्रान्तरः. ३ नमोऽस्मै. ४ महाराज एतौ.

मातलिः—(रथं स्थापयित्वा ।) अवतरत्वायुष्मान् ।

राजा—(अवतीर्य ।) मातले भवान्कथमिदानीम् ।

मातलिः—संयन्त्रितो मया रथः । वयमप्यवतरामः । (तथा कृत्वा ।) इतः आयुष्मन् । (परिक्रम्य ।) दृश्यन्तामत्रभवतामृषीणां तपोवनभूमयः ।

राजा—ननु विस्मयादवलोकयामि ।

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे धर्माभिषेकक्रिया ।
ध्यानं रत्नशिलातलेषु विबुधस्त्रीसंनिधौ संयमो
यत्काङ्क्षन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी ॥ १२ ॥

मातलिः—उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना । (परिक्रम्य । आकाशे ।) अये वृद्धशाकल्य किमनुतिष्ठति भगवान्मारीचः । किं ब्रवीषि । दाक्षायण्या पतिव्रताधर्ममधिकृत्य पृष्टस्तस्यै महर्षिपत्नीसहितायै कथयतीति ।

स्तत्पत्नी तया परिवर्धिता मन्दारवृक्षा यत्र । स्वर्गादधिकतरं निर्वृतिस्थानं सुखस्थानमिति भिन्नं वाक्यम् । अमृतेति । ज्ञानामृतहृदावगाहन इवेत्युत्प्रेक्षा । अत्र पूर्ववाक्यं हेतुत्वेन ज्ञेयम् । कथमिति प्रश्ने । किं करिष्यसीत्यर्थः । प्राणानामिति । सत्कल्पवृक्षेऽपि वन उचितावश्यकर्तव्या प्राणानां वृत्तिः प्राणधारणक्रियानिलेन वायुना न तु कल्पवृक्षदत्तवस्तुना । काञ्चनपद्मरेणुभिः कपिशे पिङ्गलवर्णे तोये जले धर्मार्थं न तु भोगार्थमभिषेकक्रिया स्नानविधिः । रत्नशिलातलेषु ध्यानम् । आधारमात्रपर्यवसितत्वात् । न तु रत्नशिलातलत्वेन तत्र क्रीडादि । विबुधस्त्रीसंनिधौ देवयोषिदभ्याशे संयमः । अन्यसंनिधावेव स नियमो न सिध्यति विशेषतः स्त्रीसंनिधौ ततोऽपि देवस्त्रीसंनिधावित्यर्थः । अत्र कल्पवृक्षादीनां कारणानां सद्भावे सति तत्कार्याभावे वक्तव्ये तद्विरुद्धानिलप्राणवृत्तित्वाद्युक्तेरुक्तनिमित्ता मालाविशेषोक्तिः । एतया चैतन्निवासिनां तपस्विनां धैर्यातिशयो व्यज्यते । अन्यमुनयो भूमिष्ठास्तपस्विनो यत्स्थानं तपोभिः काङ्क्षन्ति तपःफलेनेच्छन्ति तस्मिन्स्थानेऽमी तपस्यन्ति तपश्चरन्ति । 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः' इति क्यङ् । 'तपसः परस्मैपदं च' इति परस्मैपदम् । तपोतप इति न्यनयेति स्तस्तेति छेकश्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः । हेत्वलंकारो व्यङ्ग्यः । वृत्तमनन्तरोक्तम् ॥ १२ ॥ खलु यस्मादुत्सर्पिण्युपर्युपरि धावन्ती महतां प्रार्थनेति

---

१ साभिनयमव०. २ इत इत आयुष्मान्. ३ हैमसहस्रपत्रसुभगे नक्तंदिवं सद्व्रतम्.
४ पुण्या. ५ ०गृहेषु. ६ उत्कर्षिणी.

राजा—(कर्णं दत्वा ।) अये प्रतिपाल्यावसरः खलु प्रस्तावः ।

मातलिः—(राजानमवलोक्य ।) अस्मिन्नशोकवृक्षमूले तावदास्तामायुष्मान् यावत्त्वामिन्द्रगुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेषी भवामि ।

राजा—यथा भवान्मन्यते । (इति स्थितः ।)

मातलिः—आयुष्मन् साधयाम्यहम् । (इति निष्क्रान्तः ।)

राजा—(निमित्तं सूचयित्वा ।)

मनोरथाय नाशंसे किं बाहो स्पन्दसे वृथा ।
पूर्वावधीरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्तते ॥ १३ ॥

(नेपथ्ये ।)

मा खलु चापलं कुरु । कथं गत एवात्मनः प्रकृतिम् । (क)

राजा—(कर्णं दत्वा ।) अभूमिरियमविनयस्य । को नु खल्वेष[3] निषिध्यते । (शब्दानुसारेणावलोक्य । सविस्मयम् ।) अये को नु खल्वयमनुबध्यमानस्तपस्विनीभ्यामबालसत्त्वो बालः ।

अर्धपीतस्तनं मातुरामर्दक्लिष्टकेसरम् ।
प्रक्रीडितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कर्षति ॥ १४ ॥

(क) मा क्खु चावलं करेहि । कहं गदो एव्व अत्तणो पकिदिं ।

पूर्वार्धस्य समर्थकत्वादर्थान्तरन्यासः । अयं प्रस्तावः पतिव्रताधर्मकथनलक्षणः । खलु निश्चितम् । प्रतिपाल्योऽवसरः समयो यस्य सः । पुनरुक्तवदाभासोऽलंकारः । अशोकवृक्षेत्यनेनात्रोपविष्टस्य शोकराहित्यं भविष्यतीति ध्वनितम् । अन्तरं मध्यमन्वेष्टुं शीलं यस्य सः । निमित्तं दक्षिणबाहुस्फुरणम् । मन इति । हे बाहो वृथा किं स्पन्दसे स्फुरसि । वृथात्वं कुत इत्याह—मनोरथाय शकुन्तलारूपाय नाशंसे । मम तु मनोरथाशंसापि नास्ति प्राप्तिस्तु दूरतो निरस्तेति भावः । मनोरथायेति विषयस्य निगरणादतिशयोक्तिः । पूर्वमवधीरितं तिरस्कृतं न तु त्यक्तं श्रेयः कल्याणं दुःखं यथा स्यात्तथा परिवर्तते व्यावर्तते । अर्थान्तरन्यासः । वृत्त्यनुप्रासोऽपि ॥ १३ ॥ कथं गत एवात्मनः प्रकृतिम् । स्वभावचापलं कृतवानेवेत्यर्थः । अभूमिरस्थानम् । अबालस्येव सत्त्वं बलं यस्य सः। अर्धेति । को नु खलु बालः केवलं कर्षणेनानायान्तं सिंहशिशुं बलात्कारेण कर्षतीति चूर्णिकया सहान्वयः । किं कर्तुम् । प्रक्रीडितुं क्रीडां कर्तुम् । मनोविनोदनार्थमिति भावः । एतेनावश्यकार्यार्थे साहसमपि क्रियेत । क्रीडार्थे तत्कारित्वे मानातिशयबलदर्पतया जगत्तृणवन्मन्यत इति ध्वन्यते । कीदृशम् । मातुरर्धपीत-

---

१ ०सरः खलु [illegible] २ सुधा. ३ खल्वविनय नि०. ४ मा क्खु मा क्खु.

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकर्मा तपस्विनीभ्यां बालः ।)

बालः—जृम्भस्व सिंह दन्तांस्ते गणयिष्ये । (क)

प्रथमा—अविनीत किं नोऽपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि विप्रकरोषि । हन्त वर्धते ते संरम्भः । स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्वदमन इति कृत-नामधेयोऽसि । (ख)

राजा—किं नु खलु बालेऽस्मिन्नौरस इव पुत्रे स्निह्यति मे मनः । नूनमनपत्यता मां वत्सलयति ।

द्वितीया—एषा खलु केसरिणी त्वां लङ्घयति यद्यस्याः पुत्रकं न मुञ्चसि । (ग)

बालः—(सस्मितम् ।) अहो बलीयः खलु भीतोऽस्मि । (इत्यधरं दर्शयति ।) (घ)

राजा—

महतस्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे ।
स्फुलिङ्गावस्थया वह्निरेधापेक्ष इव स्थितः ॥ १५ ॥

(क) जिम्भ सिङ्घ दन्ताइं दे गणइस्सं ।
(ख) अविणीद किं णो अपच्चणिव्विसेसाणि सत्ताणि विप्पअरेसि । हन्त वड्ढइ दे संरम्भो । ठाणे क्खु इसिजणेण सव्वदमणो त्ति किदणामहेओ सि ।
(ग) एसा क्खु केसरिणी तुमं लङ्घेदि जइ से पुत्तअं ण मुञ्चेसि ।
(घ) अह्महे वलिअं क्खु भीदो ह्मि ।

स्तनम् । शिशुनान्यत्कर्षणमेव दुष्करम् तत्रापि सिंहशिशुकर्षणम् तत्राप्यन्यस्मात् तत्रापि मातुः क्रोडात् तत्रापि स्तनंधयन्तमिति सर्वोत्कर्षो व्यज्यते । पुनः कीदृशम् । आमर्देनाकर्षणेनावेगेन क्लिष्टा विसंष्ठुलाः केसराः स्कन्धवाला यस्य तम् । स्वभावोक्तिः । उदात्तमनुप्रासश्च ॥ १४ ॥ यथानिर्दिष्टं सिंहबालकाकर्षणरूपं कर्म यस्य सः । तपस्विनीभ्यामिति सहार्थे तृतीया । सत्त्वानि प्राणिनो विप्रकरोषि । हन्तेति खेदे । केसरिणी सिंही त्वां लङ्घयति तवोपद्रवं किंचित्करिष्यति । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति वर्तमानप्रयोगः । अह्महे आश्चर्ये । त्वद्वचनाद्वलिअं अधिकं भीतोऽस्मीति सोल्लुण्ठम् । अधरं विसृष्टं तस्यैव तत्र विनियोगात् । तदुक्तं संगीतसुधानिधौ—'विनिष्क्रान्तो विसृष्टः स्यादधरोऽलक्तकादिना । रञ्जने बालकानां च चेष्टाभेदे नियुज्यते । स्त्रीणां विलासविब्बोकहर्षादिषु च कीर्तितः ॥' इति । **महत इति** । अयं बालो महतस्तेजसो बीजं मूलम् । बाल्यान्महन्निगूढं तेजोऽस्मिन्वर्तत इत्यर्थः । स्फुलिङ्गावस्थया [स्फुलिङ्गोऽग्निकणस्तदवस्थया] स्थितो वह्निरिव । महतस्तेजसो बीजमित्यस्य प्रतिबिम्बमेधापेक्ष इति । उपमानुप्रासौ ॥ १५ ॥

१ एधोपेक्ष. २ तुमं केस०.

प्रथमा—वत्स एनं बालमृगेन्द्रं मुञ्च । अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि । (क)

बालः—कुत्र । देह्येतत् । (इति हस्तं प्रसारयति ।) (ख)

राजा—कथं चक्रवर्तिलक्षणमप्यनेन धार्यते । तथा ह्यस्य

प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो विभाति जालग्रथिताङ्गुलिः करः ।
अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्धरागया नवोषसा भिन्नमिवैकपङ्कजम् ॥ १६ ॥

द्वितीया—सुव्रते न शक्य एष वाचामात्रेण विरमयितुम् । गच्छ त्वम् । मदीय उटजे मार्कण्डेयस्यर्षिकुमारस्य वर्णचित्रितो मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति । तमस्योपहर । (ग)

प्रथमा—तथा । (इति निष्क्रान्ता ।) (घ)

बालः—अनेनैव तावत्क्रीडिष्यामि । (इति तापसीं विलोक्य हसति ।) (ङ)

राजा—स्पृहयामि खलु दुर्ललितायास्मै ।

(क) वच्छ एदं बालमिइन्दअं मुञ्च । अवरं दे कीलणअं दाइस्सं । (ख) कहिं । देहि णं । (ग) सुव्वदे ण सक्को एसो वाआमेत्तेण विरमाविदुं । गच्छ तुमं । ममकेरए उडए मक्कण्डेअस्स इसिकुमारअस्स वण्णचित्तिदो मित्तिआमोरओ चिट्ठदि । तं से उवहर । (घ) तह । (ङ) इमिणा एव्व दाव कीलिस्सं ।

प्रलोभ्येति । प्रलोभ्यं प्रलोभकारकं यद्वस्तु तत्र यः प्रणयो याच्ञा प्रीतिर्वा तेन प्रसारित इति स्वभावाख्यानम् । तेन विना दर्शनासंभवात् । करो विभाति । जालवद्ग्रथिताः [संश्लिष्टाः] अङ्गुलयो यस्य सः । उक्तं च पुरुषलक्षणे सामुद्रे—'अतिरक्तः करो यस्य ग्रथिताङ्गुलिको मृदुः । चापाङ्कुशाङ्कितः सोऽपि चक्रवर्ती भवेद् ध्रुवम् ॥' इति । एकं मुख्यं पङ्कजमिव । तत्प्रथमविकासित्वान्मुख्यत्वम् । कीदृक् । इद्धः समृद्धो रागो लौहित्यं यस्यास्तया । अनेनैतस्या विकाससामर्थ्यं ध्वनितम् । नवोषसा नूतनप्रातःकालेन । नूतनत्वमजरठीभावः । 'उषा रात्रौ तदन्ते स्यादत्रानव्ययमप्युषा ।' इति विश्वः । तेन भिन्नं भेदं प्राप्तम् । न तु सम्यग्विकसितम् । अत एवालक्ष्याणि पत्राणामन्तराणि संधिविभागा यस्य तत् । काव्यलिङ्गोपमे । प्रप्रेति त्रान्तरेति छेकश्रुतिवृत्त्यनुप्रासाः । अत्र बिम्बप्रतिबिम्बभावेनौपम्यादुपमाया भिन्नलिङ्गत्वं न सहृदयोद्वेगकरम् । प्रसारितमित्यस्य प्रतिबिम्बत्वेन भिन्नमित्युपात्तम् । तत्र बालककरत्वात्सम्यग्विकासो नोक्तः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ १६ ॥ सुव्रते इति तापस्याः संबुद्धिः । वर्णै रक्तपी-

---

१ अस्मादनन्तरं निःश्वस्य.

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासै-
रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।
अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो
धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥ १७ ॥

तापसी—भवतु । न मामयं गणयति । (पार्श्वमवलोक्य ।) कोऽत्र ऋषिकुमाराणाम् । (राजानमवलोक्य ।) भद्रमुख एहि तावत् । मोचयानेन दुर्मोकहस्तग्रहेण डिम्भलीलया बाध्यमानं बालमृगेन्द्रम् । (क)

राजा—(उपगम्य । सस्मितम् ।) अयि भो महर्षिपुत्र ।

एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना संयमः किमिति जन्मतस्त्वया ।
सत्त्वसंश्रयसुखोऽपि दूष्यते कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दनः ॥ १८ ॥

(क) होदु । ण मं अअं गणेदि । को एत्थ इसिकुमाराणं । भद्दमुह एहि दाव । मोएहि इमिणा दुम्मोअहत्थग्गहेण डिम्भलीलाए वाहीअमाणं बालमिइन्दअं ।

तादिभिः । अस्मै इति 'स्पृहेरीप्सितः' इति संप्रदानत्वे चतुर्थी । आलक्ष्येति । अनिमित्तहासैरकारणहासैर्दन्ता मुकुला इवेत्युपमासमासः । हासानां साधकत्वात् । आ ईषल्लक्ष्या दृश्या दन्तमुकुला येषां ते तान् । अव्यक्ता वर्णा यासु ता अत एव रमणीया वचःप्रवृत्तयो वाग्व्यापारा येषां तानिति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । अङ्के क्रोडे य आश्रयः स्थितिस्तत्र प्रणयो याच्ञा प्रीतिर्वा येषाम् । बालानामङ्गरजसा मलिनीभवन्ति । अत एतद्बालेत्यादिविशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनादप्रस्तुतप्रशंसा । तया चाहमधन्य इति व्यज्यते । णीयणयीति स्तस्तेति नयान्येति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १७ ॥ दुर्मोकहस्तग्रहेण दुर्मोको मोचयितुमशक्यो हस्तेन ग्रहो यस्यार्थादस्माभिस्तेन । डिम्भलीलया बालक्रीडया बाध्यमानं बालमृगेन्द्रं मोचयेति संबन्धः । एवमिति । आश्रमस्य विरुद्धा वृत्तिर्यस्य तेन त्वया । सत्त्वानां जन्तूनां संश्रयः । सुखयतीति सुखः । सत्त्वसंश्रयश्चासौ सुखश्च । सोऽपि संयमः सम्यग्यमोऽहिंसादिः । जन्मतो जन्मारभ्य । एवं सत्त्वोपद्रवादिना किमिति दूष्यत इति संबन्धः । कृष्णसर्पशिशुना यथा चन्दनं दूष्यते । उपमानुप्रासौ । अत्रापि सामान्यधर्मस्योभयत्र यथास्थितत्वेनान्वयान्न विलिङ्गत्वं दोषः । अथ वा ' चन्दनोऽस्त्रियाम् ' इति कोशाच्चन्दन इति पठनीयम् । तदा सत्त्वसंश्रयसुख इति विशेषणमत्रापि योज्यम् । पूर्वत्रपक्षेऽपि विभक्तिविपरिणामेन योज्यम् । आश्रमेत्यादिविशिष्टस्यैवोपमेयत्वान्न न्यूनोपमात्मम् । रथोद्धता वृत्तम् ॥ १८ ॥

१ पुरुषी०. २ अवलोकयति. ३ संयमी. ४ जन्मनः; जन्मदः. ५ गुणः. ६ चन्दनम्. ७ भो णं मां गणेसि. ८ ण उण. ९ दुम्मोक्ख (दुर्मोक्ष). १० ग्गाहेण.

तापसी—भद्रमुख न खल्वयमृषिकुमारः । (क)

राजा—आकारसदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति । स्थानप्रत्ययात्तु वयमेवंतर्किणः । (यथाभ्यर्थितमनुतिष्ठन्बालस्पर्शमुपलभ्य । आत्मगतम् ।)

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।
कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्याद्यस्यायमङ्कात्कृतिनः प्ररूढः ॥ १९ ॥

तापसी—(उभौ निर्वर्ण्य ।) आश्चर्यमाश्चर्यम् । (ख)

राजा—आर्ये किमिव ।

तापसी—अस्य बालकस्य तेऽपि संवादिन्याकृतिरिति विस्मितास्मि । अपरिचितस्यापि तेऽप्रतिलोमः संवृत्त इति । (ग)

राजा—(बालकमुपलालयन् ।) नचेन्मुनिकुमारोऽयमथ कोऽस्य व्यपदेशः ।

तापसी—पुरुवंशः । (घ)

राजा—(आत्मगतम् ।) कथमेकान्वयो मम । अतः खलु मदनुकारिणमेनमत्रभवती मन्यते । अस्त्येतत्पौरवाणामन्त्यं कुलव्रतम् ।

(क) भद्दमुह ण हु अअं इसिकुमारओ । (ख) अच्छरिअं अच्छरिअं । (ग) इमस्स बालअस्स दे वि संवादिणी आकिदि त्ति विह्मिदह्मि । अपरिइदस्स वि दे अप्पडिलोमो संवुत्तो त्ति । (घ) पुरुवंसो ।

आकारेति । आकारश्चेष्टितम् । ऋषिकुमारोऽयं न भवतीति कथयतीत्यर्थः । स्थानप्रत्ययात्स्थानविश्वासात् । यथाभ्यर्थितं बालमृगेन्द्रमोचनमनुतिष्ठन्कुर्वन् । अनेनेति । कस्याप्यज्ञायमानस्याथ वा वाचा वर्णयितुमशक्यस्य कुलेऽङ्कुरेणाल्पदिनजातत्वकोमलत्वमनोहरत्वादिनाङ्कुररूपेणानेन गात्रेषु द्वित्रेष्ववयवेषु स्पृष्टस्य न तु सर्वाङ्गस्पृष्टस्य ममैवं वक्तुमशक्यमनुभवैकगम्यं विगलितवेद्यान्तरं यदि तदा कृतिनः । अयमेव कृतीत्यर्थः । यस्याङ्कादुत्सङ्गादयं प्ररूढो वृद्धिं प्राप्तस्तस्य चेतसि कां निर्वृतिं किं सुखं कुर्यादिति न ज्ञायत इति भावः । तस्य सुखानुभवे प्राकरणिकेनार्थेन तत्पित्रादेः सुखातिशयस्यार्थादापतनादर्थापत्तिरलंकारः । रूपकम् । तसितस्येति कात्कृतीति छेकवृत्तिश्रुत्यनुप्रासाः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः प्रथमोपजातिः ॥ १९ ॥ उभौ बालदुष्यन्तौ । निर्वर्ण्य दृष्ट्वा । अस्य बालस्य तव च संबन्धेन संवादिनी सदृश्याकृतिरिति विस्मापितास्मि । अपरिचितस्यापि तेऽप्रतिलोमोऽनुकूलः संवृत्त इति विस्मापितास्मीत्यनुषज्यते । कोऽस्य व्यपदेशः किं कुलम् । पुरुवंशः । अन्त्यं

---

१ अज्ञात्...प्रसूतः. २ ०योऽयमस्माकम्. ३ ०स्स रूवसंवादिणी दे (ते) आ०. ४ विह्मिदह्मि (विस्मिता). ५ पोरवो त्ति.

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वं क्षितिरक्षार्थमुशन्ति ये निवासम् ।
नियतैकयतिव्रतानि पश्चात्तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥ २० ॥

(प्रकाशम् ।) न पुनरात्मगत्या मानुषाणामेष विषयः ।

तापसी—यथा भद्रमुखो भणति । अप्सरःसंबन्धेनास्य जनन्यत्र देवगुरोस्तपोवने प्रसूता । (क)

राजा—(अपवार्य ।) हन्त द्वितीयमिदमाशाजननम् । (प्रकाशम् ।) अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी ।

तापसी—कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्तयितुं चिन्तयिष्यति । (ख)

राजा—(स्वगतम् ।) इयं खलु कथा मामेव लक्ष्यीकरोति । यदि तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि । अथ वानार्यः परदारव्यवहारः ।

(प्रविश्य मृन्मयूरहस्ता ।)

(क) जह भद्दमुहो भणादि । अच्छरासंबन्धेण इमस्स जणणी एत्थ देवगुरुणो तवोवणे पसूदा । (ख) को तस्स धम्मदारपरिच्चाइणो णाम संकीतिदुं चिन्तिस्सदि ।

दानप्रस्थाश्रमविषयम् । भवनेष्विति । पूर्वं यौवने ये राजानः । रसो रागः शृङ्गारादिश्च मधुरादिश्चास्वादश्च । एते अधिका येषु । एतैर्वाधिकान्युत्तमानि तेषु । 'रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे ॥' इति विश्वः । भवनेषु गृहेषु । क्षितिरक्षार्थं पृथ्वीरक्षणाय । निवासं स्थितिमुशन्ति वाञ्छन्ति । 'वश कान्तौ' इति धातुः । 'कान्तिरिच्छा' इति क्षीरतरंगिणीकारः । तत्र केवलं महीरक्षार्थे स्थितिवाञ्छैव । न तत्त्वतः स्थितिरिति भावः । पश्चाद्वार्द्धके । तेषां राज्ञां तरुमूलानि गृहीभवन्ति वानप्रस्थाश्रमं विधायाश्रमे निवसन्तीत्यर्थः । कीदृशानि तरुमूलानि नियमयुक्ता तपःसंतोषादियुतैका केवला पतिव्रता धर्मपत्नी येषु तानि । एतेन तत्पुत्रजन्मादिसंभावनापाकृता । रूपकानुप्रासौ । मालभारिणी वृत्तम् ॥ २० ॥ आत्मगत्या स्वभावगत्या । मानुषस्वरूपेणेति यावत् । एष देशो मानुषाणां विषयो न पुनरिति संबन्धः । एवमुभयथात्मस्पर्शित्वमेवाभिव्यक्तम् । यथा भद्रमुखो भणति । तत्तथैवेत्यार्थम् । अप्सरःसंबन्धेनास्य बालस्य जनन्यत्र देवगुरोः कश्यपस्य तपोवने प्रसूता । हन्तेति हर्षे । एको वंश एकमिदमिति द्वितीयम् । कस्तस्य इति । संकीर्तनार्थं हृदि चिन्तनेऽपि दोषः । संकीर्तने पुनः किं वक्तव्यमिति भावः । 'अस्त्येतत्पौरवाणाम्' इत्यादिना 'परदारव्यवहारः' इत्य-

---

१ सुधासितेषु. २ पतिः मुनि. ३ आत्मगतं. ४ अन्याय्यः; अन्यायः.

तापसी—सर्वदमन शकुन्तलावण्यं प्रेक्षस्व । (क)

बालः—(सदृष्टिक्षेपम् ।) कुत्र वा मम माता । (ख)

उभे—नामसादृश्येन वञ्चितो मातृवत्सलः । (ग)

द्वितीया—वत्स अस्य मृत्तिकामयूरस्य रम्यत्वं पश्येति भणितोऽसि । (घ)

राजा—(आत्मगतम् ।) किं वा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या । सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि । अपि नाम मृगतृष्णिकेव नाममात्रप्रस्तावो मे विषादाय कल्पते ।

बालः—मातः रोचते म एष भद्रमयूरः । (इति क्रीडनकमादत्ते ।) (ङ)

प्रथमा—(विलोक्य । सोद्वेगम् ।) अहो रक्षाकरण्डकमस्य मणिबन्धे न दृश्यते । (च)

राजा—अलमावेगेन । नन्विदमस्य सिंहशावविमर्दात्परिभ्रष्टम् । (इत्यादातुमिच्छति ।)

उभे—मा खल्वेतदवलम्ब्य—कथं गृहीतमनेन । (इति विस्मयादुरोनिहितहस्ते परस्परमवलोकयतः ।) (छ)

(क) सव्वदमण सउन्दलावण्णं पेक्ख । (ख) कहिं वा मे अज्जू ।
(ग) णामसारिस्सेण वञ्चिदो माउवच्छलो ।
(घ) वच्छ इमस्स मित्तिआमोरअस्स रम्मत्तणं देक्ख त्ति भणिदो सि ।
(ङ) अज्जुए रोअदि मे एसो भद्दमोरओ ।
(च) अह्मेहे रक्खाकरण्डअं से मणिबन्धे ण दीसदि ।
(छ) मा क्खु एदं अवलम्बिअ—कहं गहीदं णेण ।

न्तेन विबोधनामकमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'कार्यस्यान्वेषणं युक्त्या विबोधः परिकीर्तितः' इति । शकुन्तस्य पक्षिणो लावण्यम् । अथ शकुन्तलाया वर्णं पश्येति श्लेषवक्रोक्त्यलंकारः । 'राजा—यदि तावदस्य' इत्यादिना 'मातुराख्या' इत्यन्तेनाक्षरसंघातकं नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'वाक्यमक्षरसंघातो भिन्नार्थश्लिष्टवर्णकम्' इति । अपि नामेति । यथा मृगतृष्णिका विषादाय कल्पते तद्वन्नाममात्रप्रस्ताव इत्यर्थः । अत्र सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानीति हेतुत्वेन योज्यम् । अह्मेहे इति खेदे । रक्षाकरण्डकं रक्षावीटिका । उरोनिहितहस्ते इति विस्मयाभिनयः । अनेन अद्भुतरसो व्यज्यते । उक्तं च आदिभरतेन—'निर्वहणे

१ विषादाय. २ अलमल. ३ आत्तप. ४ मा क्खु मा क्खु.

राजा—किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः।[1]

प्रथमा—शृणोतु महाराजः। एषापराजिता नामौषधिरस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता। एतां किल मातापितरावात्मानं च वर्जयित्वापरो भूमिपतितां न गृह्णाति। (क)

राजा—अथ गृह्णाति।

प्रथमा—ततस्तं सर्पो भूत्वा दशति। (ख)

राजा—भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया।

उभे—अनेकशः। (ग)

राजा—(सहर्षम्। आत्मगतम्।) कथमिवं संपूर्णमपि मे मनोरथं[2] नाभिनन्दामि। (इति बालं परिष्वजते।)

द्वितीया—सुव्रते एहि। इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृतायै शकुन्तलायै निवेदयावः। (घ)

(इति निष्क्रान्ते।)

बालः—मुञ्च माम्। यावन्मातुः सकाशं गमिष्यामि।[3] (ङ)

राजा—पुत्रक मया सहैव मातरमभिनन्दिष्यसि।

बालः—मम खलु तातो दुष्यन्तः। न त्वम्। (च)

राजा—(सस्मितम्।) एष विवाद एव प्रत्याययति।

(ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला।)

(क) सुणादु महाराओ। एसा अवराजिदा णाम ओसही इमस्स जातकम्मसमए भअवदा मारीएण दिण्णा। एदं किल मादापिदरो अप्पाणं च वज्जिए अवरो भूमिपडिदं ण गेण्हादि।

(ख) तदो तं सप्पो भविअ दंसइ। (ग) अणेएसो।

(घ) सुव्वदे एहि। इमं वुत्तन्तं णिअमव्वावुडाए सउन्दलाए णिवेदेह्म।

(ङ) मुञ्च मं। जाव अज्जूए सआसं गमिस्सं।

(च) मम क्खु तादो दुस्सन्दो। ण तुमं।

कर्तव्यो नित्यं हि रसोऽद्भुतः कविभिः' इति। अनेनोपगूहनलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं तु—'अद्भुतस्य तु या प्राप्तिर्भवेत्तदुपगूहनम्' इति। भगवता मारीचेन काश्यपेन दत्ता। 'प्रथमा—सुणादु महाराओ' इत्यादिना 'अणेअसो' इत्यन्तेन पूर्वभावनामकमङ्गमुपक्षिप्तम्। तल्लक्षणं तु—'पूर्वभावस्तु विज्ञेयो यथार्थोक्तोपदेशकः' इति। नियमव्यापृतायै। अनेनाद्यापि त्वत्प्राप्त्यर्थं नियमकारित्वमुक्तम्। प्रत्याय-

---

१ भवतीभ्यां प्रतिषिद्धोऽस्मि. २ कथमिमं पूर्णं म०; तत्किं खलु इदानीं पूर्णमात्मनो मनो०. ३ गच्छामि.

शकुन्तला—विकारकालेऽपि प्रकृतिस्थां सर्वदमनस्यौषधिं श्रुत्वा न म आशासीदात्मनो भागधेयेषु । अथ वा यथा सानुमत्याख्यातं तथा संभाव्यत एतत् । (क)

राजा—(शकुन्तलां विलोक्य ।) अये सेयमत्रभवती शकुन्तला यैषा

वसने परिधूसरे वसाना नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः ।
अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहव्रतं बिभर्ति ॥ २१ ॥

शकुन्तला—(पश्चात्तापविवर्णं राजानं दृष्ट्वा ।) न खल्वार्यपुत्र इव । ततः क एष इदानीं कृतरक्षामङ्गलं दारकं मे गात्रसंसर्गेण दूषयति । (ख)

बालः—(मातरमुपेत्य ।) मातः एष कोऽपि पुरुषो मां पुत्र इत्यालिङ्गति । (ग)

राजा—प्रिये क्रौर्यमपि मे त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृत्तं यदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि ।

(क) विआरकाले वि पकिदित्थं सव्वदमणस्स ओसहिं सुणिअ ण मे आसा आसि अत्तणो भाअहेएसु । अह वा जह साणुमदीए आचक्खिदं तह संभावीअदि एदं ।

(ख) ण क्खु अज्जउत्तो विअ । तदो को एसो दाणिं किदरक्खामङ्गलं दारअं मे गत्तसंसग्गेण दूसेदि ।

(ग) अज्जुए एसो को वि पुरिसो मं पुत्त त्ति आलिङ्गदि ।

यतीत्येतावत्पर्यन्तं प्रत्ययो नोत्पन्न एवेति भावः । विकारकालेऽपि–संभाव्यत एतत् । अनेन समयाख्यमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणम्—' दुःखस्यापगमो यस्तु समयः स निगद्यते ' इति । वसने इति । परितः सर्वतो धूसरे नोज्ज्वले । इदमेव विधेयम् । वसने अन्तरीयसंव्याने वसाना । नियमेन तपआदिना क्षामं कृशं मुखं यस्याः सा । अत्रापावृतमुख्या मुखस्यैव दर्शनात्क्षाममुखीत्युक्तिः । अनेन नाभिग्रहस्थितावप्यतिशयलज्जालुत्वं व्यज्यते । मुखापवरणं तु चिरतरकालतद्दर्शनोत्कण्ठया तदर्थमेव च प्रवृत्तेरिति नानौचित्यम् । धृतैका वेणिर्यस्याः सा । यत एतादृश्यत एव शुद्धशीला शुद्धस्वभावा । अतिनिष्करुणस्यातिशयकृपाहीनस्य मम मत्संबन्धिनं दीर्घं बहुकालीनं विरहव्रतं बिभर्ति । काव्यलिङ्गस्वभावोक्ती । वसवसेति सनेसानेति छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौ । वृत्तमनन्तरोक्तम् ॥ २१ ॥ ' राजा—' इत्यादिनैतदन्तेन संधिर्नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—' मुखबीजोपगमनं संधिरित्यभिधीयते ' इति । न खल्वार्यपुत्र इव । पश्चात्तापविवर्णत्वं हेतुत्वेन योज्यम् । अनुकूलः परिणामः परिपाको यस्य तत् । त्वं

१ दृष्ट्वा. २ दधाना. ३ दुःख. ४ तद्...त्मानमिच्छामि. ५ सङ्गेण. ६ परकेरओ.

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) हृदय समाश्वसिहि समाश्वसिहि । परित्यक्तमत्सरेणानुकम्पितास्मि दैवेन । आर्यपुत्रः खल्वेषः । (क)

राजा—प्रिये ।

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि ।
उपरागान्ते शशिनः[१] समुपगता[२] रोहिणी योगम् ॥ २२ ॥

शकुन्तला—जयतु जयत्वार्यपुत्रः । (इत्यर्धोक्ते बाष्पकण्ठी[३] विरमति) । (ख)

राजा—सुन्दरि ।

बाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया ।
यत्ते दृष्टमसंस्कारपाटलोष्ठपुटं मुखम् ॥ २३ ॥

(क) हिअअ समस्सस समस्सस । परिच्चत्तमच्छरेण अणुअम्पिआह्मि देव्वेण अज्जउत्तो क्खु एसो । (ख) जेदु जेदु अज्जउत्तो ।

यदागतासि तदा मया न प्रत्यभिज्ञातासि । मयि पुनरागते त्वया प्रत्यभिज्ञात इत्यनुकूलपरिणामता । 'हृदय'—अनेनानन्दनामकमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'समागमस्तु योऽर्थानामानन्दः स तु कीर्त्यते ।' इति । स्मृतीति । मोहस्तमो राहुरिव मोहतमः । अनेनोपमानेन राज्ञा तस्य गाढत्वमुक्तम् । 'तमस्तु राहुः स्वर्भानुः' इत्यमरः । उपमासाधकमनन्तरमेव वक्ष्यामः । स्मृत्या भिन्नं दूरीकृतं मोहतमो यस्य । मे मम प्रमुखे संमुखे दिष्ट्या दैवेन हे सुमुखि स्थितासि । सुमुखीति साभिप्रायम् । सुमुखस्यैव संमुखे स्थातुं योग्यत्वात् । उपरागान्ते ग्रहान्ते । शशिनश्चन्द्रस्य रोहिणी नक्षत्रविशेषो योगं संवन्धं समुपगता । अत्र मुखेमुखीति सिमेसम्विति छेकानुप्रासः । संदेहसंकरः । बहूनां सकारादीनां दन्त्याक्षराणां मकारादीनामोष्ठ्याक्षराणां सत्त्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः । अर्थाभ्यां यत्तद्भ्यामेकवाक्यत्वात्संभवद्वस्तुसंवन्धान्निदर्शनम् । मोहतम इत्येकदेशविवर्तिन्युपमाने तत्स्मृतेर्नियतत्वमप्युपमितम् । ततश्च विशेषणत्वेनापि योज्यम् । नियत्याभिन्नं मोहवत्तमो राहुर्यस्येत्युपमासाधिका चात्र निदर्शनैव । अन्ये तु दृष्टान्तमेवाहुः । अन्ये साधकबाधकप्रमाणाभावादुभयोः संदेहसंकरमाहुः ॥ २२ ॥ बाष्पेणेति । बाष्पेणाश्रुप्रारम्भेण । एतेन चातिविरहक्लान्तत्वं व्यज्यते । [जयशब्दे जयत्वार्यपुत्र इति शब्दे प्रतिषिद्धे निरुद्धेऽपि मया जितम् । यद्यस्माद् असंस्कारात्संस्काराभावात् पाटलमीषद्रक्तं ओष्ठयोः पुटं यस्य] एतादृशं ते मुखं दृष्टमिति विशिष्टं विधेयम् । विशिष्टमुखदर्शनेन च विरहनाशः । अत एव जय इत्यवधातव्यम् । जयशब्दे प्रतिषिद्धेऽपि जितमिति विरोधाभासः । जितं प्रत्युत्तरार्धस्य हेतुत्वेनोपादानात्काव्यलिङ्गमपि । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ ॥ २३ ॥

१ शशिना. २ गतो रोहिणीयोगः. ३ बाष्पसन्न°.

बालः—मातः क एषः । (क)

शकुन्तला—वत्स ते भागधेयानि पृच्छ । (ख)

राजा—(शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य ।)

सुतनु हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते
किमपि मनसः संमोहो मे तदा बलवानभूत् ।
प्रबलतमसामेवंप्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः
स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया ॥ २४ ॥

शकुन्तला—उत्तिष्ठत्वार्यपुत्रः । नूनं मे सुचरितप्रतिबन्धकं पुराकृतं तेषु दिवसेषु परिणामाभिमुखमासीद्येन सानुक्रोशोऽप्यार्यपुत्रो मयि विरसः संवृत्तः । (ग)

(क) अज्जुए को एसो । (ख) वच्छ दे भाअहेआइं पुच्छेहि ।

(ग) उट्ठेदु अज्जउत्तो । णूणं मे सुअरिअप्पडिबन्धअं पुराकिदं तेसु दिअहेसु परिणामाहिमुहं आसि जेण साणुक्कोसो वि अज्जउत्तो मइ विरसो संवुत्तो ।

वत्स ते भागधेयानि पृच्छ । क्वचित्पुस्तके 'पुच्छेहि' इति नास्ति। तस्मिन्पाठे रूपकम्। सुतन्विति । कृतनावप्रीतिर्न सुतनाविति संबोधनं हे सुतन्विति । तव हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकं निराकरणाप्रियमपैतु दूरीभवतु । 'व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते' इत्यमरः। अप्रियस्य हृदयात्त्यागेऽर्थतः सिद्धेऽपि पुनस्तद्ग्रहणं विप्रियं मया त्यक्तमिति वाङ्मात्रेण न त्यागः, अपि तु तत्संस्कारोन्मूलनपूर्वकं त्यागः, इति ध्वनति । किमर्थमप्रियं कृतं तत्राह । किमपीषन्मनो यस्यासौ किमपिमनास्तस्य किमपिमनसो मे मम तदा त्वद्दर्शनसमये बलवानधिकः । संमोहोऽज्ञानमभूदिति विशिष्टं विधेयम् । तेन संमोहेन मन्मनःसमुन्मूलनं जातमित्यर्थः । तेन चित्ताभावात्कृतमिदं क्षन्तव्यमिति भावः । संमोहान्मनःसमुन्मूलनं जातमित्यस्य शाब्दे विधेयत्वे वक्तव्ये पदार्थविधेयत्वं तत्संमोहस्य प्राधान्यद्योतनाय । तेन संमोहस्य मनोधर्मत्वान्मनसः संमोहो जात इत्यार्थे पौनरुक्त्यं निरस्तम् । प्रबलेति । प्रबलतमसामधिकसंमोहानाम् । अत्र प्रबलतमःशब्देनाधिकशोक उच्यते । तज्जन्यः संमोहो लक्ष्यते । तदतिशयो व्यज्यते । अतएवोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यप्रक्रमभङ्गो नाशङ्कनीयः । 'तमः शोके गुणान्तरे' इति विश्वः। शुभेषु कार्येषु । एवंप्रायाः शुभत्यागरूपाः प्रवृत्तयो भवन्ति । इत्यर्थान्तरन्यासः। दृष्टान्तमप्याह—स्रजमिति । अन्धः शिरःस्थापितां स्रजं मालामप्यहिशङ्कया सर्पशङ्कया धुनोति तिरस्करोति । अहिशङ्कयेति भ्रान्तिमान् । काव्यलिङ्गश्रुत्यनुप्रासौ।

---

१ मनु० २ असत्व० ३ [illegible]मसुहं.

(राजोत्तिष्ठति ।)

शकुन्तला—अथ कथमार्यपुत्रेण स्मृतो दुःखभाग्ययं जनः । (क).

राजा—उद्धृतविषादशल्यः कथयिष्यामि ।

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते
यो बद्धविन्दुरधरं परिबाधमानः ।
तं तावदाकुटिलपक्ष्मविलग्नमद्य
बाष्पं प्रमृज्य विगतानुशयो भवेयम् ॥ २५ ॥

(इति यथोक्तमनुतिष्ठति ।

(क) अह कहं अज्जउत्तेण सुमरिदो दुक्खभाई अअं जणो ।

क्रमक्रिमेति मपैमपीति बलबलेति छेकानुप्रासः । हरिणी वृत्तम् ॥ २४ ॥ 'राजा शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य' इत्यादिनानुनयो नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'अभ्यर्थनापरं वाक्यं विज्ञेयोऽनुनयो बुधैः ।' इति । नूनं निश्चितं पुराकृतं कर्मेत्यर्थः । तेषु दिवसेषु परिणाममुखं परिपाकोन्मुखमासीद्येन सानुक्रोशोऽपि सकृपोऽप्यार्यपुत्रो मयि विरसो विरागः संवृतः । उद्धृतविषादशल्य इत्युपमा । इह श्लोके शोकस्य वक्ष्यमाणत्वाद् अतिखेदत्वं व्यङ्ग्यम् । मोहादिति । हे सुतनु मया परमविवेकिना धर्मभीरुणा परमविदग्धेन दुष्यन्तेनेत्यर्थान्तरसंक्रान्तम् । मोहादज्ञानात्ते तव । बाष्पबिन्दुः जात्येकवचनम् । उपेक्षितो न मार्जितोऽत एवाधरं परितः सर्वतो बाधमानः स्थित इति शेषः । अनेन बिन्दूनामनवरतपातिता स्थूलतोष्णताऽव्ययावस्थितिश्च ध्वनिता । तेन मार्जनकारणसामग्र्यां सत्यामपि यत्तदनुपत्तिः सा विशेषोक्तिः । मोहादिति निमित्तस्योक्तत्वादुक्तनिमित्तता । तावदादावादित्वकथनापेक्षया ते बाष्पं प्रमृज्य प्रोञ्छ्य विगतानुशयो गतपश्चात्तापो भवेयम् । आशंसायां लिङ् । कीदृशम् । आ ईषत्कुटिलं यत्पक्ष्म तत्र विलग्नं संबद्धम् । अनेनास्य बाष्पस्य बिन्दुत्वाभावस्तदभावेनाधरपीडनाभावश्च ध्वनितः । ननु तस्य बाष्पस्यातीतत्वात्तमिति तच्छेषनिर्देशः कथमिति चेदुच्यते । यतश्चिरानुभूतान्यपि बन्धुदर्शनाज्जनस्य दुःखानि नवीभवन्तीत्युक्तदिशा एनं दृष्ट्वा तस्याः पूर्वदुःखस्मरणेन यो बाष्प उत्पन्नः स तच्छब्देन राज्ञा परामृष्टः दुःखहेतुत्वादुभयोः । आकुटिलेति व्यतिरेकः । यतस्तदा शोकावेगवशाद्बिन्दुरूप एवोत्पन्नः । अधुना क्रमिकत्वात्तदवस्थस्य भाव इति बोद्धव्यम् । अत एतत्प्रमार्जनेन विगतानुशयत्वम् । इदमेवोद्धृतविषादशल्यत्वम् । यतोऽपराधादिनानुशयो हि विषादः । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥२५॥ यथोक्तमनुतिष्ठति बाष्पमार्जनं करोतीत्यर्थः । अनेन कथयिष्यामीति यदुक्तं तत्प्रसङ्गोऽप्युपदर्शितः ।

---

१ बाष्प० २ परिबाध० ३ कान्ते०

बालः—मातः क एषः । (क)

शकुन्तला—वत्स ते भागधेयानि पृच्छ । (ख)

राजा—(शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य ।)

सुतनु हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते
किमपि मनसः संमोहो मे तदा बलवानभूत् ।
प्रबलतमसामेवंप्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः
स्रजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया ॥ २४ ॥

शकुन्तला—उत्तिष्ठत्वार्यपुत्रः । नूनं मे सुचरितप्रतिबन्धकं पुराकृतं तेषु दिवसेषु परिणामाभिमुखमासीद्येन सानुक्रोशोऽप्यार्यपुत्रो मयि विरसः संवृत्तः । (ग)

(क) अज्जुए को एसो । (ख) वच्छ दे भाअहेआइं पुच्छेहि ।

(ग) उट्ठेदु अज्जउत्तो । णूणं मे सुअरिअप्पडिबन्धअं पुराकिदं तेसु दिअहेसु परिणामाहिमुहं आसि जेण साणुक्कोसो वि अज्जउत्तो मइ विरसो संवुत्तो ।

वत्स ते भागधेयानि पृच्छ । क्वचित्पुस्तके 'पुच्छेहि' इति नास्ति । तस्मिन्पाठे रूपकम् । **सुतन्विति** । कृतनावप्रीतिर्न सुतनाविति संबोधनं हे सुतन्विति । तव हृदयात्प्रत्यादेशव्यलीकं निराकरणाप्रियमपैतु दूरीभवतु । 'व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते' इत्यमरः । अप्रियस्य हृदयात्त्यागेऽर्थतः सिद्धेऽपि पुनस्तद्ग्रहणं विप्रियं मया त्यक्तमिति वाङ्मात्रेण न त्यागः, अपि तु तत्संस्कारोन्मूलनपूर्वकं त्यागः, इति ध्वनति । किमर्थमप्रियं कृतं तत्राह । किमपीषन्मनो यस्यासौ किमपिमनास्तस्य किमपिमनसो मे मम तदा त्वद्दर्शनसमये बलवानधिकः । संमोहोऽज्ञानमभूदिति विशिष्टं विधेयम् । तेन संमोहेन मन्मनःसमुन्मूलनं जातमित्यर्थः । तेन चित्ताभावात्कृतमिदं क्षन्तव्यमिति भावः । संमोहान्मनःसमुन्मूलनं जातमित्यस्य शाब्दे विधेयत्वे वक्तव्ये पदार्थविधेयत्वं तत्संमोहस्य प्राधान्यद्योतनाय । तेन संमोहस्य मनोधर्मत्वान्मनसः संमोहो जात इत्यार्थे पौनरुक्त्यं निरस्तम् । प्रबलेति । प्रबलतमसामधिकसंमोहानाम् । अत्र प्रबलतमःशब्देनाधिकशोक उच्यते । तज्जन्यः संमोहो लक्ष्यते । तदतिशयो व्यज्यते । अतएवोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यप्रक्रमभङ्गो नाशङ्कनीयः । 'तमः शोके गुणान्तरे' इति विश्वः । शुभेषु कार्येषु । एवंप्रायाः शुभत्यागरूपाः प्रवृत्तयो भवन्ति । इत्यर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्तमप्याह—स्रजमिति । अन्धः शिरःस्थापितां स्रजं मालामप्यहिशङ्कया सर्पशङ्कया धुनोति तिरस्करोति । अहिशङ्कयेति भ्रान्तिमान् । काव्यलिङ्गश्रुत्यनुप्रासौ ।

---

१ प्रवृ० २ अप्र० ३ ०णाममुखं.

(राजोत्तिष्ठति ।)

शकुन्तला—अथ कथमार्यपुत्रेण स्मृतो दुःखभाग्ययं जनः । (क).

राजा—उद्धृतविषादशल्यः कथयिष्यामि ।

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते
यो वद्धविन्दुरधरं परिवाधमानः ।
तं तावदाकुटिलपक्ष्मविलग्नमद्य
वाष्पं प्रमृज्य विगतानुशयो भवेयम् ॥ २५ ॥

(इति यथोक्तमनुतिष्ठति ।

(क) अह कहं अज्जउत्तेण सुमरिदो दुक्खभाई अअं जणो ।

क्रमकिमेति मपैमपीति वलवलेति छेकानुप्रासः । हरिणी वृत्तम् ॥ २४ ॥ 'राजा शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य' इत्यादिनानुनयो नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'अभ्यर्थनापरं वाक्यं विज्ञेयोऽनुनयो बुधैः ।' इति । नूनं निश्चितं पुराकृतं कर्मेत्यर्थः । तेषु दिवसेषु परिणाममुखं परिपाकोन्मुखमासीद्येन सानुक्रोशोऽपि सकृपोऽप्यार्यपुत्रो मयि विरसो विरागः संवृतः । उद्धृतविषादशल्य इत्युपमा । इह श्लोके शोकस्य वक्ष्यमाणत्वाद् अतिखेदत्वं व्यङ्ग्यम् । मोहादिति । हे सुतनु मया परमविवेकिना धर्मभीरुणा परमविदग्धेन दुष्यन्तेनेत्यर्थान्तरसंक्रान्तम् । मोहादज्ञानात्ते तव । वाष्पविन्दुः जात्येकवचनम् । उपेक्षितो न मार्जितोऽत एवाधरं परितः सर्वतो वाधमानः स्थित इति शेषः । अनेन विन्दूनामनवरतपातिता स्थूलतोष्णताऽव्ययावस्थितिश्च ध्वनिता । तेन मार्जनकारणसामग्र्यां सत्यामपि यत्तदनुपत्तिः सा विशेषोक्तिः । मोहादिति निमित्तस्योक्तत्वादुक्तनिमित्तता । तावदादावादित्वकथनापेक्षया ते वाष्पं प्रमृज्य प्रोञ्छ्य विगतानुशयो गतपश्चात्तापो भवेयम् । आशंसायां लिङ् । कीदृशम् । आ ईषत्कुटिलं यत्पक्ष्म तत्र विलग्नं संवद्धम् । अनेनास्य वाष्पस्य विन्दुत्वाभावस्तदभावेनाधरपीडनाभावश्च ध्वनितः । ननु तस्य वाष्पस्यातीतत्वात्तमिति तच्छेषनिर्देशः कथमिति चेदुच्यते । यतश्चिरानुभूतान्यपि वन्धुदर्शनाज्जनस्य दुःखानि नवीभवन्तीत्युक्तदिशा एनं दृष्ट्वा तस्याः पूर्वदुःखस्मरणेन यो वाष्प उत्पन्नः स तच्छब्देन राज्ञा परामृष्टः दुःखहेतुत्वादुभयोः । आकुटिलेति व्यतिरेकः । यतस्तदा शोकावेगवशाद्विन्दुरूप एवोत्पन्नः । अधुना क्रमिकत्वात्तदवस्थस्य भाव इति वोद्धव्यम् । अत एतत्प्रमार्जनेन विगतानुशयत्वम् । इदमेवोद्धृतविषादशल्यत्वम् । यतोऽपराधादिनानुशयो हि विषादः । श्रुतिवृत्त्यनुप्रासौ । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥२५॥ यथोक्तमनुतिष्ठति वाष्पमार्जनं करोतीत्यर्थः । अनेन कथयिष्यामीति यदुक्तं तत्प्रसङ्गोऽप्युपदर्शितः ।

---

१ वाष्प. २ परिवाध०. ३ काले.

शकुन्तला—(नाममुद्रां दृष्ट्वा ।) आर्यपुत्र इदं तदङ्गुलीयकम् । (क)

राजा—अस्मादङ्गुलीयोपलम्भात्खलु स्मृतिरुपलब्धा ।

शकुन्तला—विषमं कृतमनेन यत्तदार्यपुत्रस्य प्रत्ययकाले दुर्लभमासीत् । (ख)

राजा—तेन हि ऋतुसमवायचिह्नं प्रतिपद्यतां लता कुसुमम् ।

शकुन्तला—नास्य विश्वसिमि । आर्यपुत्र एवैनद्धारयतु । (ग)

(ततः प्रविशति मातलिः ।)

मातलिः—दिष्ट्या धर्मपत्नीसमागमेन पुत्रमुखदर्शनेन चायुष्मान्वर्धते ।

राजा—अभूत्संपादितस्वादुफलो मे मनोरथः । मातले न खलु विदितोऽयमाखण्डलेन वृत्तान्तः स्यात् ।

मातलिः—(सस्मितम् ।) किमीश्वराणां परोक्षम् । एत्वायुष्मान् । भगवान्मारीचस्ते दर्शनं वितराति ।

राजा—शकुन्तले अवलम्ब्यतां पुत्रः । त्वां पुरस्कृत्य भगवन्तं द्रष्टुमिच्छामि ।

शकुन्तला—जिह्रेम्यार्यपुत्रेण सह गुरुसमीपं गन्तुम् । (घ)

राजा—अप्याचरितव्यमभ्युदयकालेषु । एह्येहि ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

(ततः प्रविशत्यदित्या सार्धमासनस्थो मारीचः ।)

(क) अज्जउत्त एदं तं अङ्गुलीअअं ।
(ख) विसमं किदं णेण जं तदा अज्जउत्तस्स पच्चअकाले दुल्लहं आसि ।
(ग) ण से विस्ससामि । अज्जउत्तो एव्व णं धारेदु ।
(घ) हिरिआमि अज्जउत्तेण सह गुरुसमीवं गन्तुं ।

अङ्गुलीयस्योपलम्भः प्राप्तिस्तस्मात् । तेन कारणेन हि निश्चितं लता कर्त्री ऋतोः समवायः संबन्धस्तस्य चिह्नं कुसुमं प्रतिपद्यताम् । अत्र त्वयाङ्गुलीयकं धारणीयमिति प्रस्तुते यल्लताकुसुमवृत्तान्तोऽन्यः प्रस्तुत उक्तः सादृश्येन साप्रस्तुतप्रशंसा । 'राजा—प्रिये, स्मृतिभिन्न—' इत्यादिनैतदन्तेन परिभाषणं नामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'मिथः संजल्पनं यत्स्यात्तदाहुः परिभाषणम् ।' इति । 'राजा—अभूत्संपादितस्वादुफलो मे मनोरथः ।' इत्यनेन प्रहर्षनामा नाट्यालंकार उपाक्षिप्तः । तल्लक्षणं तु—'प्रहर्षः प्रमदाद्वाक्यम्' इति । अभ्युदयकालेषु मङ्गलो-

---

१ मद्दृष्टबाष्पाऽङ्गुलीयकं विलोक्य. २ अथ किम् । अस्मा०. ३ खलु मया. ४ सुहृत्संपादितत्वात्साधुतरफलः. ५ एह्यायुष्मन्. ६ भग० मारीचं. ७ अयि...काले. ८ इदं-एवं ते. ९ [illegible]

मारीचः—(राजानमवलोक्य ।) दाक्षायणि ।

पुत्रस्य ते रणशिरस्ययमग्रयायी
दुष्यन्त इत्यभिहितो भुवनस्य भर्ता ।
चापेन यस्य विनिवर्तितकर्म जातं
तत्कोटिमत्कुलिशमाभरणं मघोनः ॥ २६ ॥

अदितिः—संभावनीयानुभावास्याकृतिः । (क)

मातलिः—आयुष्मन् एतौ पुत्रप्रीतिपिशुनेन चक्षुषा दिवौकसां पितरावायुष्मन्तमवलोकयतः । तावुपसर्प ।

राजा—मातले ।

प्राहुर्द्वादशधा स्थितस्य मुनयो यत्तेजसः कारणं
भर्तारं भुवनत्रयस्य सुषुवे यद्यज्ञभागेश्वरम् ।
यस्मिन्नात्मभवः परोऽपि पुरुषश्चक्रे भवायास्पदं
द्वन्द्वं दक्षमरीचिसंभवमिदं तत्स्रष्टुरेकान्तरम् ॥ २७ ॥

(क) संभावणीआणुभावा से आकिदी ।

त्सवादिसमयेष्विदमाचरितव्यमेव । दाक्षायणि दक्षपुत्रि । पुत्रस्येति । अयं दुष्यन्त इत्यभिहितः इति नामपरामर्शाच्छब्दपरो निर्देशः । तेन दुष्यन्तनामधेयक इत्यर्थः । भुवनस्य भर्ता भूमण्डलस्य पालकः । ते तव पुत्रस्येन्द्रस्य रणशिरस्यग्रयाय्यग्रेसरः । इदमेव विधेयम् । यस्य चापेन धनुषा विनिवर्तितकर्म समापितकार्यं कोटिमदित्यकुण्ठकोटिमदित्यर्थः । तेन युद्धक्षमत्वं ध्वन्यते । एतादृगपि मघोनः कुलिशं वज्रमाभरणं जातम् । वीर्यलक्षणस्य वस्तुनोऽतिशयितत्वेन वर्णनादुदात्तं रूपकं च । स्यस्येति ययायीति छेकवृत्त्यनुप्रासौ च । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २६ ॥ संभावनीयोऽनुभावः प्रभावो यस्याः सा । पुत्रप्रीतिपिशुनेन पुत्रस्नेहसूचकेन । 'पिशुनौ खलसूचकौ' इत्यमरः । इन्द्रोऽनयोः पुत्रस्तस्य त्वं मित्रम् । अतस्त्वमपि पुत्रप्रायः । पुत्रस्नेह इत्यर्थः । दिवौकसां देवानां पितरावदितिकश्यपौ । प्राहुरिति । मुनयो व्यासादयः । इत्यनेनैषां विप्रलम्भकरणपाटवादिराहित्यं ध्वन्यते । तेन च तदुक्तेर्वेदानुमानेन प्रामाण्यम् । द्वादशधा स्थितस्य द्वादशसु मासेषु द्वादशमूर्तिधरस्य तेजसः सूर्यस्य यत्कारणं निदानमामनन्ति । जगत्प्रदीपस्य विश्वाशेषक्रियाकलापकारणभूतस्योत्पादकत्वेन तेजोराशित्वं ध्वनितम् । तथा च विष्णुपुराणे—'तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव हि । अर्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च ॥ विवस्वान्सविता चैव मित्रो वरुण एव च । अंशुर्भगश्चादितिजा आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासे ये तुषिताः सुराः । वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः ॥'

---

१ आहुः. २ आत्मसुवः. ३ ब्रह्मानन्तरविश्वयोनिसहितं द्वंद्वं तदेतद्वशि ।.

मातलिः—अथ किम् ।

राजा—(उपगम्य ।) उभाभ्यामपि वासवनियोज्यो दुष्यन्तः प्रणमति ।

मारीचः—वत्स चिरं जीव । पृथिवीं पालय ।

अदितिः—वत्स अप्रतिरथो भव । (क)

शकुन्तला—दारकसहिता वां पादवन्दनं करोमि । (ख)

(क) वच्छ अप्पडिरहो होहि । (ख) दारअसहिदा वो पादवन्दणं करेमि ।

इति । अथ वा द्वादशधास्थितस्य द्वादशकलात्मकस्य । तदुक्तमाचार्यैः—'तपिनी तापिनी धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः । सुषुम्ना भोगदा विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमा ॥ कभाद्या वसुधाः सौर्याठण्डान्ता द्वादशेरिताः ।' इति । यद्भुवनत्रयस्य भूर्भुवःस्वर्लक्षणस्य भर्तारं पोषकत्वेन धारणसमर्थम् । स्वामिनमिति यावत् । यज्ञस्य भागो विद्यते येषां ते यज्ञभागा देवास्तेषामीश्वरम् । इन्द्रमित्यर्थः । सुषुवे जनयामास । यज्ञभागेश्वरं न सुरेश्वरम् । न भुवनस्य भर्तारम् अपि तु त्रयस्येति तस्योत्कर्षं वदता पदसमुदायेन तदुत्पादकत्वात्तस्य कोऽप्यतिशयो ध्वनितः । तस्मिन्द्वन्द्वे आत्मना भवतीत्यात्मभवः स्वयंभूः परः पुरुषो विष्णुर्भवाय जन्मन आस्पदं स्थानं चक्रे । विष्णुपुराणे—'मन्वन्तरे च संप्राप्ते तथा वैवस्वते द्विज । वामनः कश्यपाद्विष्णुरदित्यां संबभूव ह ॥' इति । इदं च द्वन्द्वं मिथुनम् । दक्षः प्रजापतिस्तत्संभवाऽदितिः । मरीचिसंभवः कश्यपः । अत एव स्रष्टुर्ब्रह्मण एको मरीच्यादिरन्तरं यस्य सः । अनेन ब्रह्मतुल्यत्वं ध्वनितम् । 'अङ्गभूतमहापुरुषचरितवर्णनमुदात्तम् ।' इति तल्लक्षणादत्र पादत्रये मालोदात्तालंकारः । आत्मभवो भवायेति विरोधाभासोऽपि । भवोभत्रेति द्वन्द्वेति छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौ । यज्ञभागेश्वरमिति विशेष्यम् । परः पुरुष इति विशेषणप्रक्रमभङ्गो न शङ्कनीयः । समुदायेन संज्ञिप्रतिपादकत्वमवयवार्थेन च व्यञ्जकत्वं कपालिपदवन्न विरुद्धम् । कारणं सुषुवे भवायास्पदं चक्र इति पर्यायैरेकस्यैवार्थस्य ग्रहणादर्थावृत्तिलंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ तदुक्तं विष्णुपुराणे—'अथान्यान्मानसान्पुत्रान्सदृशानात्मनोऽसृजत् । भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसं तथा ॥ मरीचिं दक्षमत्रिं च मानसान् ॥' इति । तथा 'भृगोः ख्यातिर्भवेत्सत्यं संसृतिश्च मरीचयः ।' इति । तथा 'षष्टिं दक्षोऽसृजत्कन्या दारिण्यामिति नः श्रुतम् । ददौ सदृशधर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥' इति । तथा 'मारीचात्कश्यपाज्जातास्ते दैत्या दक्षकन्ययोः ।' इति । इयं च सृष्टिर्वैवस्वतमन्वन्तरे । नन्वयं प्राचेतसः पृथुवंशसमुद्भवो दक्षस्तस्य स्रष्टुरेकान्तरत्वं कथमिति चेदुच्यते—'स एव दक्षस्तत्रत्यः' इत्यदोषः । तथा च विष्णुपुराणम्—'दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः । जज्ञे दक्षो महाभागो यः पूर्वं ब्राह्मणोऽभवत् ॥' इति ॥ २७ ॥

१ प्रणिपत्य. २ °वानयो°. ३ पुत्रसहिता [illegible] पादयोः पतति.

मारीचः—वत्से ।

आखण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिमः सुतः ।
आशीरन्या न ते योग्या पौलोमीसदृशी भव ॥ २८ ॥

अदितिः—जाते भर्तुर्बहुमता भव । अयं च दीर्घायुर्वत्सक उभयकुलनन्दनो भवतु । उपविशत । (क)

(सर्वे प्रजापतिमभित उपविशन्ति ।)

मारीचः—(एकैकं निर्दिशन् ।)

दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।
श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं तत्समागतम् ॥ २९ ॥

राजा—भगवन् प्रागभिप्रेतसिद्धिः । पश्चाद्दर्शनम् । अतोऽपूर्वः खलु वोऽनुग्रहः । कुतः ।

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक्तदनन्तरं पयः ।
निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु संपदः ॥ ३० ॥

(क) जादे भत्तुणो वहुमदा होहि । अअं च दीहाऊ वच्छओ उहअकुलणन्दणो होदु । उवविसह ।

आखण्डलेति । ते तव भर्ताखण्डलस्य सम इन्द्रतुल्यः । सुतो जयन्तेन समः जयन्तप्रतिम इन्द्रपुत्रतुल्यः । अतः कारणात्ते तवान्याशीर्योग्या [अनुरूपा] न । तृतीयचरणार्थे पूर्वार्धं हेतुत्वेन योज्यम् । पौलोम्याः शच्याः सदृशी भवेतीयमेव युक्ता आशीरित्यर्थः । काव्यलिङ्गोपमे । अनुप्रासश्च ॥ २८ ॥ दिष्ट्येति । साध्वी शकुन्तला । इदं सदपत्यम् । भवानित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् । तेन तत्तद्गुणगरिष्ठो भवानित्यनेन विशेषणप्रक्रमभङ्गः परिहृतः । श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं समागतं तद्दिष्ट्येति संबन्धः । निदर्शना । श्रद्धादिभिरौपम्यस्य कल्पितत्वात् । 'त्रितयं वः समागतम्' इति पाठ एकैकं निर्दिशन्निति योजना । तेनाभिरूपसमागमात्समालंकारः । त्रितयपदेन समागमं प्रति प्रत्येकं कर्तृत्वं बोधयता स्त्रीबालावित्यनयोरवज्ञा न कार्येति भावः ॥ २९ ॥ 'देवानामपि ये देवा महात्मानो महर्षयः । भगवन्निति ते वाच्या यास्तेषां योषितस्तथा ॥' इति भरतोक्तेर्भगवन्निति संबुद्धिः । उदेतीति । कुसुमं पूर्वमुदेति ततः फलमुदेतीत्येव । घनोदयो मेघोद्गमः प्रागुदेतीत्येव तदनन्तरं पयो जलमुदेतीत्येव । आदिक्रियादीपकम् । निमित्तनैमित्तिकयोः कार्यकारणयोरयं पूर्वोक्तः क्रमः । प्राकरणिकत्वेन प्राकरणिकार्थापातान्मालार्थापत्तिः । व्यतिरेकमाह–तव प्रसादस्य पुरः पूर्वं संपद इति कार्यकारणविपर्ययादतिशयोक्तिः । मम शकुन्तलापुत्रलाभ इति प्रस्तुतस्य विशेषस्य गम्यत्वे संपद इत्यप्रस्तुतप्रशंसा । निमिनैमीति निमित्तनैमित्तीति

१ ० म्या; ०मीमङ्गला. २ प्रजापत्यभिमतमासनम् ।. ३ इत्यपूर्वः खलु तवानुग्रहः ; पश्यतु भवान् ।. ४ विधिः. ५ अहिमदा. ६ अवस्सं.

मातलिः—एवं विधातारः प्रसीदन्ति ।

राजा—भगवन् इमामाज्ञाकरीं वो गान्धर्वेण विवाहविधिनोपयम्य कस्यचित्कालस्य बन्धुभिरानीतां स्मृतिशैथिल्यात्प्रत्यादिशन्नपराद्धोऽस्मि तत्रभवतो युष्मत्सगोत्रस्य[1] कण्वस्य । पश्चादङ्गुलीयकदर्शनादूढपूर्वां तद्दुहितरमवगतोऽहम् । तच्चित्रमिव मे प्रतिभाति ।

यथा गजो नेति समक्षरूपे तस्मिन्नपक्रामति[2] संशयः स्यात् ।
पदानि दृष्ट्वा तु भवेत्प्रतीतिस्तथाविधो मे मनसो विकारः ॥ ३१ ॥

मारीचः—वत्स अलमात्मापराधशङ्कया[3] । संमोहोऽपि त्वय्यनुपपन्नः[4] । श्रूयताम्[5] ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

मारीचः—यदैवाप्सरस्तीर्थावतरणात्प्रत्यक्षवैक्लव्यां[6] शकुन्तलामादाय मेनका दाक्षायणीमुपगता तदैव ध्यानादवगतोऽस्मि[7] दुर्वाससः शापादियं तपस्विनी सहधर्मचारिणी त्वया प्रत्यादिष्टा नान्यथेति[8] । स चायमङ्गुलीयकदर्शनावसानः[9] ।

राजा—(सोच्छ्वासम्[10] ।) एष वचनीयान्मुक्तोऽस्मि ।

शकुन्तला—(स्वगतम् ।) दिट्टिआकारणप्रत्यादेशी नार्यपुत्रः । न पुनः शप्तमात्मानं स्मरामि । अथ वा प्राप्तो मया स हि शापो विर-

---

छेकवृत्त्यनुप्रासौ । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ३० ॥ अनेन मधुरं नाम भूषणमुपक्षिप्तम् । विधातारः स्रष्टारः । व आज्ञाकरीमित्यनेनं विनयोक्तिः । उपयम्य विवाह्य । स्मृतिशैथिल्यान्न तत्त्वतः स्मृतेरभावः । स्थायिन्या रतेरविच्छेदात् । प्रत्यादिशन्निराकुर्वन् । तत्रभवतः पूज्यस्य । यथेति । समक्षरूपे गजेऽयं गजो न वेति संशयः स्यात् । तस्मिन्नपक्रामति गच्छति सति पदानि भूमौ चरणचिह्नानि दृष्ट्वा यथा प्रतीतिर्निश्चयबुद्धिर्भवति गज एवायमिति । तथाविधस्तादृशो मे मनसो विकार आसीत् । निदर्शनानुप्रासश्च । द्वादश्युपजातिरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः ॥ ३१ ॥ अलमिति निषेधे । आत्मनोऽपराधस्तच्छङ्कयालमिति समन्वयः । दाक्षायणीमदितिम् । ध्यानादवगतं ज्ञानं विद्यते यस्मिन्नित्यवगतोऽस्मि ज्ञानवानस्मि । 'मारीचः—वत्स अलमात्मा—' इत्यादिना 'दर्शनावसानः' इत्यन्तेन निर्णयनामाङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु—'अनुभूतार्थकथनं निर्णयः समुदाहृतः ।' इति । वचनीयाल्लोकापवादात् । दिष्ट्या दैवेन । अकारणप्रत्यादेशी नार्यपुत्रः ।

---

१ युष्मद्गो. २ अतिक्राम०; यथा गजे साधु समक्षरूपे कस्मिन्नपि क्रामति. ३ ०पचार. ४ त्वय्युप०. ५ ०तां तावत्. ६ प्रत्याख्यान–प्रत्नय–प्रत्यग्र–वै०. ७ ०वगतार्थो. ८ ०तेति. ९ ०सानः. १० [illegible]

हृशून्यहृदयया न विदितः । अतः सखीभ्यां संदिष्टास्मि भर्तुरङ्गुलीयकं दर्शयितव्यमिति । (क)

मारीचः—वत्से चरितार्थासि । तदिदानीं सहधर्मचारिणं प्रति न त्वया मन्युः कार्यः । पश्य ।

शापादसि प्रतिहता स्मृतिरोधरूक्षे भर्तर्यपेततमसि प्रभुता तवैव ।
छाया न मूर्छति मलोपहतप्रसादे शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ३२

राजा—यथाह भगवान् ।

मारीचः—वत्स कच्चिदभिनन्दितस्त्वया विधिवदस्माभिरनुष्ठितजातकर्मा पुत्र एष शाकुन्तलेयः ।

राजा—भगवन् अत्र खलु मे वंशप्रतिष्ठा । (इति बालं हस्तेन गृह्णाति)

मारीचः—तथाभाविनमेनं चक्रवर्तिनमवगच्छतु भवान् । पश्य ।

रथेनानुद्घातस्तिमितगतिना तीर्णजलधिः
पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधामप्रतिरथः ।

(क) दिट्ठिआ अकारणपच्चादेसी ण अज्जउत्तो ण उणँ सत्तं अत्ताणं सुमरेमि । अह वा पत्तो मए स हि सावो विरहसुण्णहिअआए ण विदिदो । अदो सहीहिं संदिट्ठ ह्मि भत्तुणो अङ्गुलीअअं दंसइदव्वं त्ति ।

चरितार्था कृतार्थासि । सहधर्मचारिणं प्रति । पश्येति । वाक्यार्थस्य कर्मत्वम् । शापादिति । शापात्त्वं प्रतिहतासि तिरस्कृतासि । अर्थाद्भर्त्रेत्यर्थः । शापादित्यनेन तस्य दोषाभाव उक्तः । पूर्वं स्मृतेः स्मरणस्य रोधेन रूक्षे निःस्नेह इव । अत्रापि शापादित्यनुषज्यते । अधुनापेतं दूरीभूतं तमः शापलक्षणं यस्मादेवंभूते भर्तरि तवैव प्रभुता । असंबन्धे संबन्धातिशयोक्तिरियं भर्तृसंबद्धायाः प्रभुतायाः प्रसिद्धत्वात् । अथ च यो भर्ता स प्रभुः या वनिता सा गुणभूता इति शास्त्रस्थितौ भर्तृत्वं तस्मिन्प्रभुता चास्यामित्यसंगतिश्च । अतिशयोक्त्या सहाङ्गाङ्गिभावः । मलेनागन्तुकेन दोषेणोपहतो दूरीकृतः प्रसादो यस्य तस्मिन्दर्पणतल आदर्शे छाया प्रतिबिम्बं न मूर्च्छति न प्रसरति । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपे ।' इत्यमरः । सा छाया शुद्धे निर्मले दर्पणतले सुलभावकाशा । अत्यन्तं व्यक्ता दृश्यत इत्यर्थः । हेतुदृष्टान्तौ । ततताततेति तमतिमेति छेकवृत्त्यनुप्रासौ । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३२ ॥ रथेनेति । न विद्यते प्रतिद्वन्द्वी रथो यस्य सोऽप्रतिरथोऽयम् । अनुद्घाताऽस्खलितात एव स्तिमिता निश्चला गतिर्यस्य तेनेति स्वभावोक्तिः । जले स्खलनासंभवात् । एवंभूतेन तीर्णजलधिरुत्तीर्णसमुद्रः । सप्त कुशक्रौञ्चादीनि द्वीपानि यस्याः सा सप्तद्वीपा तां वसुधां पुरा जयति जेष्यति । 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' । अत्र भाविकालंकारः । 'प्रत्यक्षा इव यत्रार्थाः क्रियन्ते भूतभाविनः । तद्भाविकम्' इति तल्लक्षणात् ।

१ विदिता०. २ कर्मादिक्रियः. ३ अयं. ४ महती वंश०. ५ दर्शयति. ६ दिट्ठिआ का०. ७ हु (खलु). ८ धुवं पत्तो. ९ अच्चादरेण सं०.

इहायं सत्त्वानां प्रसभदमनात्सर्वदमनः
पुनर्यास्यत्याख्यां भरत इति लोकस्य भरणात् ॥ ३३ ॥

राजा—भगवता कृतसंस्कारे सर्वमस्मिन्वयमाशास्महे ।

अदितिः—भगवन् अस्या दुहितृमनोरथसंपत्तेः कण्वोऽपि तावच्छ्रुतविस्तारः क्रियताम् । दुहितृवत्सला मेनकेहैवोपचरन्ती तिष्ठति । (क)

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) मनोरथः खलु मे भणितो भगवत्या । (ख)

मारीचः—तपःप्रभावात्प्रत्यक्षं सर्वमेवं तत्रभवतः ।

राजा—अतः खलु मम नातिक्रुद्धो मुनिः ।

मारीचः—तथाप्यसौ प्रियमस्माभिः प्रष्टव्यः । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

शिष्यः—भगवन् अयमस्मि ।

मारीचः—गालव इदानीमेव विहायसा गत्वा मम वचनात्तत्रभवते कण्वाय प्रियमावेदय यथा पुत्रवती शकुन्तला तच्छापनिवृत्तौ स्मृतिमता दुष्यन्तेन प्रतिगृहीतेति ।

शिष्यः—यदाज्ञापयति भगवान् । (इति निष्क्रान्तः ।)

मारीचः—वत्स त्वमपि स्वापत्यदारसहितः सख्युराखण्डलस्य रथमारुह्य ते राजधानीं प्रतिष्ठस्व ।

राजा—यदाज्ञापयति भगवान् ।

मारीचः—अपि च ।

(क) भअवं इमाए दुहिदुमणोरहसंपत्तीए कण्णो वि दाव सुँदवित्थारो करीअदु । दुहिर्दुवच्छला मेणआ इह एव्व उपचरन्ती चिट्ठदि ।

(ख) मणोरहो क्खु मे भणिदो भअवदीए ।

अत एव जेष्यतीति वक्तव्ये पुरायोगे लडित्यवधेयम् । इहाश्रमे सत्त्वानां प्राणिनां प्रसभं हठेन दमनात्सर्वदमन इत्याख्यामभिधां यातः । पुनर्लोकस्य जनस्य भुवनस्य वा भरणाद्रक्षणात्पोषणाद्वा भरत इत्याख्यां यास्यति । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । छेकवृत्त्यनुप्रासौ । काव्यलिङ्गं च । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३३ ॥ 'मारीचः—वत्से चरितार्थासि' इत्यादिना 'आशास्महे' इत्यन्तेन प्रसादलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु 'शुश्रूषाद्युपसंपन्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता ।' इति । मनोरथः खलु इत्यनेन

---

१ ०मेतत् तत्र० कण्वस्य. २ ममानति०; न मामति० गुरुः. ३ दुहितुः सपुत्रायाः पत्या परिग्रह०. ४ राप्रष्टव्यः; श्रावयितव्यः; प्रापयितव्यः. ५ वैहायस्या गत्या. ६ सापत्यदारः—०दारसहितः; ते राज०—स्वराज०. ७ सुहृशो. ८ सुदव०. ९ परिच०; म परि. १ मणोगद मे...भणिद—.

तव भवतु बिडौजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु
त्वमपि विततयज्ञो वज्रिणं प्रीणयस्व ।
युगशतपरिवर्तानेवमन्योन्यकृत्यै-
र्नयतमुभयलोकानुग्रहश्लाघनीयैः ॥ ३४ ॥

राजा—भगवन् यथाशक्ति श्रेयसे यतिष्ये ।

मारीचः—वत्स किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

राजा—अतः परमपि प्रियमस्ति । यदिह भगवान्प्रियं कर्तु-मिच्छति तर्हीदमस्तु । (भरतवाक्यम् ।)

प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः
सरस्वती श्रुतमहतां महीयताम् ।
ममापि च क्षपयतु नीललोहितः
पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥ ३५ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति सप्तमोऽङ्कः ।

समाप्तमिदमभिज्ञानशकुन्तलं नाम नाटकम् ।

कृतिर्नामाङ्गमुपक्षिप्तं । तल्लक्षणं–'लब्धस्यार्थस्य शमनं कृतिरित्यभिधीयते।' इति । [तवेति—बिडौजा इन्द्रः तत्र प्रजासु प्राज्या प्रभूता वृष्टिः यस्य स तथा भवतु। समये प्रभूतजलवर्षणेन भूलोकं पुष्यतु इत्यर्थः । विततयज्ञ आहृतयज्ञसंभारः। उक्तं च दण्डनीतौ—' राजा त्वर्थान्समाहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोत्सवम् । प्रीणितो मेघवाहस्तु महतीं वृष्टिमावहेत् ॥ ' इति । युगानां शतानि तेषां परिवर्ताः परिवृत्तयस्तान् । उभयोर्लोकयोर्द्यावापृथिव्योरनुग्रहेण श्लाघनीयैः प्रशंसनीयैः । मालिनीवृत्तम् ॥ ३४ ॥] किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ' इत्यनेन काव्यसंहारलक्षणमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणं तु–' वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्यसंहारः ' इति । भरतवाक्यं नटवाक्यम् । नाटकाभिनयसमाप्तौ सामाजिकेभ्यो नटेनाशीर्दीयत इत्यर्थः । प्रस्तावनानन्तरं नटवाक्याभावादत्र भरतवाक्यमित्युक्तिः । **प्रवर्ततामिति** । प्रकृतिहिताय पौरश्रेणिहिताय पार्थिवः प्रवर्तताम् । श्रुतेन शास्त्रश्रवणेन महतां गरिष्ठानां महीयसामुत्कृष्टानामुत्कृष्टशक्तिमतां कवीनाम् । विशेषणेनैव विशेष्यप्रतिपत्तेर्न विशेष्योपादानम् । सरस्वती प्रवर्ततामित्यनुषज्यते । आदिक्रियादीपकम् । नीललोहितो महादेवो मम पुनर्भवं जन्मान्तरं क्षपयतु नाशयतु । कीदृङ् नीललोहितः । आत्मना भवतीत्यात्मभूः । परितो गता व्याप्ता शक्तिः सामर्थ्यमस्येत्यनेन तत्तच्छक्तित्वं व्यज्यते । क्रियासमुच्चयः । तमतामेति महमहीति छेकवृत्त्यनुप्रासौ । रुचिरा वृत्तम् ॥ तल्लक्षणं तु—' चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभौ सजौ गः ।' इति ॥ ३५ ॥ अनेन प्रशस्तिनामकमङ्गमुपक्षिप्तम् । तल्लक्षणमादिभरते—' देवद्विजनृपादीनां प्रशस्तिः स्यात्प्रशंसनम् । ' इति ॥ इति श्रीमदभिज्ञानशकुन्तलटीकायामर्थद्योतनिकायां सप्तमोऽङ्कः समाप्तः ।

---

१ स्वर्गिणः. २ ०यालम्. ३ ०वृत्तैरे. ४ उपहरामि. ५ तथाप्येतदस्तु; यदीह, यदि भगवान् प्रसन्नः. ६ श्रुति०; श्रुतिमहती. ७ महीयसां, महीय्यतां, न हीयताम्.

अथ प्रबन्धे रसो निरूप्यते—तत्र संभोगश्रृङ्गारोऽङ्गी । भयानकादयोऽङ्गभूताः । तत्र 'असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा' इत्यत्र राज्ञो भावोदयः । ततः 'शकुन्तला—हिअअ मा उत्तम्म । एसा तुए चिन्तिदानि' इत्येतदादिः 'भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः' इत्यन्तमुद्‌बुद्धाया रतेर्भावत्वमेव । 'उद्‌बुद्धमात्रः स्थायीभाव इत्यभिधीयते' इत्युक्तेस्तत्र 'नैकरूपस्थिरास्वाद शर्करावद्भवेदसौ ।' इति । 'न विना विप्रलम्भेन श्रृङ्गारः पुष्टिमश्नुते । कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान्रागः प्रवर्धते ॥' इति चोक्तेः । विप्रलम्भेन विना संभोगपरितोषाभावात् । 'ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टपरिवारो राजा' इत्यादिनानङ्गलेखान्तः पूर्वानुरागविप्रलम्भः । तत्र विप्रलम्भलक्षणम् । 'अयुक्तयोस्तरुणयोरनुरागः परस्परम् । अभीष्टालिङ्गनादीनामनवाप्तौ प्रकृष्यते । स विप्रलम्भो विज्ञेयः' इति । अनुरागविप्रलम्भलक्षणं यथा—'यत्प्रेम संगमात्पूर्वं दर्शनश्रवणादिभिः । भवेत्पूर्वानुरागोऽयं संकल्पात्मा प्रवर्तते ॥ सोऽयं पूर्वानुरागाख्यो विप्रलम्भ इतीरितः । पारतन्त्र्यादयं द्वेधा दैवमानुषकल्पनात् ॥' इति । अत्र मानुषकल्पितं पारतन्त्र्यम् । 'अत्र संचारिणो ग्लानिः शङ्कासूया श्रमो भयम् । निर्वेदौत्सुक्यदैन्यानि चिन्तानिद्रे प्रबुद्धता । विषादो जडतोन्मादौ मोहो मरणमेव च ॥' इति । एते च व्यभिचारिणो यथास्थानं तत्र तत्रोहनीयाः । तत्र 'क्षामक्षाम—' इति तद्गता ग्लानिः । तल्लक्षणम्—'आधिव्याधिजरातृष्णाव्यापारसुरतादिभिः । निष्प्राणता ग्लानिरत्र क्षामाङ्गवचनक्रिया ॥' इति । अत्राधिना 'जाने तपसो वीर्यम्' इति वागारम्भेण शङ्कमानता । 'तव कुसुमशरत्वम्' इति राजकर्तृकासूया । 'गुणेऽपि दोषारोपः स्यादसूया' इति तल्लक्षणात् । 'श्रमक्लान्तमात्मानं विनोदयामि' इति राज्ञः प्रश्नः । 'अण्णहा अवस्सं सिञ्चध मे तिलोदअम् ।' इति निर्वेदः । 'निर्वेदः स्वावमानना' इति तल्लक्षणात् । 'न खलु मे प्रियादर्शनात्' इत्यादिना राज्ञ औत्सुक्यम् । 'आतपलङ्घनाद्बलवदस्वस्था' इत्यनेन तद्गतदैन्यम् । 'हृत्तापदुर्गतत्वादेरनौचित्यं हि दुर्गता ।' इति तल्लक्षणात् । 'किं वीअअन्ति मं सहीओ' इति जडता । 'तुज्झ न आणे' इत्यत्र मदुक्तव्याख्याने शकुन्तलागत उन्मादः । एवमन्यदप्यनुसंधेयम् । तत्र 'अभिलाषचिन्तनानुस्मृतिगुणसंकीर्तनोद्वेगाः । सविलापा उन्मादा व्याधिर्जडता मृतिश्च ताः क्रमशः ॥' इति । एताश्चावस्था व्याख्यानावसरे तत्र तत्र मदुक्त्या अनुसंधेयाः । 'राजा—सहसोपसृत्य' इत्यादिना 'शकुन्तला नाट्येन परिहरति' इत्यन्तेन संभोगः । तल्लक्षणं यथा—स्पर्शनालिङ्गनादीनामानुकूल्यान्निषेवणम् । घटते यत्र यूनोस्तु स संभोगः प्रकीर्तितः ॥' इति । तत्रापि संक्षिप्तसंभोगोऽयम् । तल्लक्षणं तु यथा—'युवानौ यत्र संक्षिप्तान्साध्वसव्रीडितादिभिः । उपचारान्निषेवन्ते स संक्षिप्त इतीरितः ॥' इति । 'शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) पढमं एव्व' इत्यादिना शून्यादपि' इत्यन्तेन कार्यप्रवासविप्रलम्भः । तल्लक्षणं तु—पू-

वैसंगतयोर्यूनोर्भवेद्देशान्तरादिभिः । चरणव्यवधानं यत्स प्रवास इतीरितः ॥ शृङ्गारयोगाः सर्वेऽपि प्रवासे व्यभिचारिणः । कार्यतः संभ्रमाच्छापात्स त्रेधा परिकीर्तितः ॥' इति । ततो दुर्वाससः शापात्ताद्रूप्येण शापविप्रलम्भः । शापस्य राज्ञाज्ञातत्वात्प्रभावाद्रतेरनुसंधानात् 'अङ्गिनो न तु संधानम्' इति प्रबन्धदूषणं स्यात् । तत्परिहारार्थम् 'राजा—(आत्मगतम् ।) किं नु खलु गीतार्थमाकर्ण्येष्टजन-विरहादृते बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि' इत्यादिषु स्थानेषु मदुक्तव्याख्यानुसाराद्रतेर-नुसंधानं ज्ञेयम् । यदुक्तं राजानकानन्दवर्धनैः सहृदयहृदयालोके—'रसस्वारस्य-विश्रान्तेरनुसंधानसाङ्गिनः । प्रबन्धस्य रसादीनां व्यञ्जकत्वे निबन्धनम् ॥' इति । मुद्रिकादर्शनानन्तरं संभ्रमात्प्रवासविप्रलम्भः । संभ्रमलक्षणं तु—'आवेगः संभ्रमः सोऽपि नैकधो दिव्यादिभेदतः' इति । 'अङ्गेष्वसौष्ठवम्' इत्यादिप्र-वासविप्रलम्भकामदशा मदुक्तास्तत्र तत्र स्थानेष्वनुसंधेयाः । 'राजा—प्रिये क्रौर्यमपि मे त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामम्' इत्यादिना संभोग एव । उक्तं च दशरूपके—'अनुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ । दर्शनस्पर्शनादीनि स संभोगो मुदान्वितः ॥' इति । एवमयमेव सर्वस्मिन्प्रबन्धे गीयतेऽत एव 'अनौचि-त्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।' इत्युक्तिः । नायिकाया बालं गृहीत्वा स्वयं तद्गृहागमने धृष्टतयानौचित्यम् । कुलाङ्गनाया गान्धर्वविवाहः स्वयं निष्पाद्यः, तस्य महापुरुषस्य कारणं विना संमोहः सोऽप्यनुचित एवेत्यनेन कविना कण्वेन तपस्विभिः सह प्रस्थापनं दुर्वाससः शापोऽप्यनाकरजोऽपि निबद्धः ; तदुक्तं ध्वनिकृता—'इतिवृत्तवशायातां त्यक्त्वाऽननुगुणां स्थितिम् । उत्प्रे-क्षाप्यन्तराभीष्टरसोचितकथोन्नये ॥' इति । अत एव प्रतिमुखसंध्यादौ केषांचिद-ङ्गानां त्यागः । तदुक्तं राजानकानन्दवर्धनैः—'संधिसंध्यङ्गघटनारसादिव्यक्त्य-पेक्षया । न तु केवलया शास्त्रस्थितिसंपादनेच्छया ॥' इति । अन्यच्च । मध्ये विच्छेदो मध्य उद्दीपनं पुनर्मध्ये विच्छेदः पुनरुद्दीपनमिति यत्तदपि प्रबन्धाङ्गि-रसपरिपोषापेक्षयैव । तदुक्तं सहृदयहृदयालोके—'उद्दीपनप्रशमने यथावसरम-न्तरा । प्रबन्धस्य रसादीनां व्यञ्जकत्वे निबन्धनम् ॥' इति । दशरूपकेऽपि—'अनुभावविभावाभ्यां स्थायिना व्यभिचारिभिः । गृहीतमुक्तैः कर्तव्यमङ्गिनः परिपोषणम् ॥ न चातिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् । रसं वा न तिरो-दध्याद्वस्त्वलंकारलक्षणैः ॥ एको रसोऽङ्गी कर्तव्यो वीरः शृङ्गार एव वा । अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यान्निर्वहणेऽद्भुतम् ॥' इति । अत्रान्ये भयानकहास्ययुद्धवीरक-रुणाद्भुतरौद्रबीभत्सा अङ्गत्वेनोपनिबद्धास्ते तत्र तत्र प्रयुक्तलक्षणा अनुसंधेया इति शिवम् ॥

नाट्यालंकृतिशास्त्रतत्त्वविदुषाऽभिज्ञानशाकुन्तल-
व्याख्येयं सरसा निशातमतिना श्रीराघवेण स्फुटा ।
अर्थद्योतनिकाभिधा ध्वनितदर्थालंक्रियानिर्भरा
श्रीविश्वेश्वरपत्तने विरचिता तद्भक्तियुक्तात्मना ॥
सहृदयहृदयाः सुजना निपुणा नित्यं विलोकयन्त्वेनाम् ।
स्यात्प्रवृत्तिरेव हि नहि नववस्तुकृतिविद्वेषतोऽन्येषाम् ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणभट्टश्रीपृथ्वीधरात्मजश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणसाहित्यरत्नाकरसकलकलाशास्त्रप्रवीणभट्टश्रीराघवविरचिताभिज्ञानशाकुन्तलव्याख्याऽर्थद्योतनिकाभिधा संपूर्णा ॥

श्लोकसूची ।

ADDITIONAL READINGS FOUND IN THE CALCUTTA EDITIONS.

N. B. For the sake of convenience, in the case of Pra'krit passages their Sanskrit renderings only are given.

ACT I.

P. 19. वृक्षसेचनं रूपयति—After this—**द्वितीया**—सखि शकुन्तले उदकं लम्भिता एते ग्रीष्मकालकुसुमदायिन आश्रमवृक्षकाः (०गुल्मकाः)। इदानीमतिक्रान्तकुसुमसमयानपि वृक्षान् सिञ्चामः। तेनानभिसंधिगुरुको[1] धर्मो भविष्यति। शकु०—हला प्रियंवदे रमणीयं मन्त्रयसे। (इति भूयो वृक्षसेचनं नाटयति।)

P. 20. After s'l. 1[2]—कठिनमपि मृगाक्ष्या वल्कलं कान्तरूपं न मनसि रुचिभङ्गं[3] स्वल्पमप्यादधाति। विकचसरसिजायाः स्तोकनिर्मुक्तकण्ठं[4] निजमिव कमलिन्याः कर्कशं वृन्तजालम् ॥

P. 24. After s'l. 20—लोलां दृष्टिमितस्ततो विभजते सभ्रूलताविभ्रमां[5] माभुग्नेन विवर्तते वलिमता मध्येन कैम्रस्तनी[6]। हस्ताग्रं विधुनोति पल्लवनिभं सीत्कारभिन्नाधरा[7] जातेयं भ्रमराभिलङ्घनभिया (०रावलम्बनवशाद्[8]) वाद्यैर्विना नर्तकी॥

P. 37. संनिहिताः—तपोवनसंनिहितसत्त्वरक्षायै सज्जीभवन्तु भवन्तः। अवहितास्तपोवने सत्त्वरक्षायै०—।

P. 39. राजा—मा मैवम् &c.—पुरस्कृतोस्मि। After this—उभे—अनुसूये अभिनवकुशसूच्या परिक्षितं मे चरणं कुरवकशाखापरिलग्नं च वल्कलम्। हला शकुन्तले एहि शीघ्रतरम्। आकुला आर्या गौतमी भविष्यति। शाकु—(सव्याजविलम्बं कृत्वा। आत्मगतम्।) हा धिक्। ऊरुस्तम्भेन विकलास्मि[9] संवृत्ता।

---

१ Great because done without any object in view, disinterestedly. २ This verse is evidently an interpolation. It is quite out of place after s'l.17. Besides, what is the propriety of कान्तरूप (if it is कठिन)? ३ Loss of liking. ४ With its neck (the pedicle) slightly released. ५ With the graceful movements of her arching eyebrows. ६ Beautiful. ७ With lips parted by the hissing sound escaping through them. ८ Alighting of (not a good variant). Taken by itself this is a good s'l. and good poetry. There is nothing in it that is unlike Kâlidâsa's poetry. There are many such s'lokas along with many more that are spurious, found in the Bengâli Recension. If these are real interpolations, they bespeak no ordinary power of poetic composition on the part of the writer. ९ Helpless.

राजा—स्वैरं स्वैरं गच्छन्तु भवत्यः । वयमावेगमाश्रमस्योपनेष्यामः । श०—(सव्याजविलम्बितं कृत्वा परिक्रम्य सखीभ्याम् &c.). राजा—मन्दौत्सुक्यो॰—निःश्वस्य । गताः सर्वाः । भवतु । अहमपि गच्छामि शकुन्तलादर्शनादेव मन्दौ॰

ACT II.

P. 62. After s'l. 18—विदूषकः—एवमिदम् । राजा—माधव्य त्वमपि स्वनियोगमनुतिष्ठ । अहमपि तपोवनरक्षणार्थं तत्रैव गच्छामि ।

ACT III.

P. 68. बलवान्खलु ते संतापः । After this—राजा—वक्तव्यमेव ।

शशिकरविशदान्यस्यास्तथा हि दुःसहनिदाघशंसीनि ।
भिन्नानि श्यामिकया मृणालनिर्माणवलयानि ॥

P. 74. After s'l. 12—अपि च ।

अयं स यस्मात्प्रणयावधीरणामशङ्कनीयां करभोरु मन्यसे ।
उपस्थितस्त्वां प्रणयोत्सुको जनो न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥

P. 77. शकुन्तला अभ्युत्थातुं &c.—शकुन्तला—(ससाध्वससमात्मगतम् ।) हृदय तथा उत्तम्येदानीं न किमपि प्रतिपद्यसे । राजा—उपविशति । राजा (उपविश्य ।) कच्चित्सखीं वो नातिबाधते (शरीर) संतापः । प्रियंवदा—(सख्या सहोपविश्य ।) लब्धौषधः सांप्रतमुपशमं गमिष्यति । Another MS.—लब्धौषध उपशमं गमिष्यति कालेन । अनसूया—(जनान्तिकम् ।) प्रियंवदे कालेनेति किम् । पश्य मेघनादाहतामिव मयूरीं निमेषान्तरेण प्रत्यागतां प्रियसखीम् । शकुन्तला—(हर्षं सूचयति ।) प्रियंवदा—(जनान्तिकम् ।) अनसूये पश्य पश्य । मेघवाताहतामिव ग्रीष्मे मयूरीं क्षणे क्षणे प्रत्यागतजीवितां प्रियसखीम् ।

P. 79. After निर्वृते स्वः—शकुन्तला—हला मर्षयतं लोकपालं यदस्माभिर्विश्रब्धप्रलापिनीभिरुपचारातिक्रमेण भणितम् । सख्यौ—(सस्मितम् ।)

---

१ Agitation, disturbance. २ White like. ३ Heat. ४ The colour of which is changed to black. ५ A bad compound. ६ Kum. V. 45. This s'l. is evidently an imitation. ७ Ask his forgiveness. ८ Setting aside the usual formalities.

येन तन्मन्त्रितं सा एव मर्षयतु । अन्यस्य कोऽत्ययः । शकुन्तला—अर्हति खलु महाराज इदं विसोढुम् । परोक्षं वा न किं को मन्त्रयते । राजा—(सस्मितम् ।)

अपराधमिमं ततः सहिष्ये यदि रम्भोरु तवाङ्गसङ्गमृष्टे ।
कुसुमास्तरणे क्लमापहेऽत्र स्वजनत्वादनुमन्यसेऽवकाशम् ॥

[०सङ्गमृष्टे-रेचितार्धे; क्लमापहेऽत्र-क्लमापहं मे; स्वज०-सुजनत्वात्.]

प्रियंवदा—ननु एतावन्मात्रेण पुनस्ते तुष्टिर्भवेत् । शकुन्तला—(सरोषमिव ।) विरम दुर्ललिते, एतावदवस्थां गतयापि मया क्रीडसि ।

P. 81. After s'l. 20—शकुन्तला—सखीमात्रशरणा किमिदानीमत्र करिष्यामि । राजा—इदानीं-धिक्-व्रीडितोऽस्मि । श०—न खलु महाराजं (आर्यं) (भणामि) दैवमुपालभे । रा०—अनुकूलकारि दैवं कथमुपालभ्यते ।

श०—कथमिदानीं नोपालप्स्ये यन्मामात्मनोऽनीशां कृत्वा परगुणैर्लोभयति ।

राजा—(स्वगतम् ।)

अप्यौत्सुक्ये महति दयितप्रार्थनासु प्रतीपाः
काङ्क्षन्त्योऽपि व्यतिकरसुखं कातराः स्वाङ्गदाने ।
आबाध्यन्ते न खलु मदनेनैव लब्धान्तरत्वा-
दाबाधन्ते मनसिजमपि क्षिप्तकाला[2]ः कुमार्यः ॥

श०—(प्रस्थिता-गच्छति-एव ।) राजा—(स्वगतम् ।) कथमात्मनः प्रियं न करिष्ये । (उत्थाय उपसृत्य पटान्तमवलम्बते ।)

P. 82. शकुन्तला—क्रदा । After this—राजा—यदा सुरतज्ञो भविष्यामि । शकुन्तला—मदनावस्थोऽपि नात्मनः कन्यकाजनः प्रभवति । भूयोऽपि तावत्सखीजनमनुमानयिष्यामि । राजा—मुहूर्तमुपविश्य ततो मोक्ष्यामि । शकु०—(कृतककोपा ।) पौरव रक्ष विनयम् । इत ऋषयः संचरन्ति । राजा—(दिशोऽवलोक्य ।) कथं प्रकाशमस्मि निर्गतः—०शं गतोऽस्मि । (इति शकुन्तलां मुक्त्वा तैरेव पदैः पुनः प्रतिनिवर्तते ।). शकु०—(पदान्तरे निवृत्य, साङ्गभङ्गम् ।) पौरव अनिच्छापूरकोऽपि संभाषणमात्रपरिचितोऽयं जनो न विस्मर्तव्यः ।

---

१ Transgression. २ Who allow the proper time to slip off. This s'l. is faulty in several respects. काङ्क्षन्त्योऽपि व्यति० is simply a repetition of अप्यौत्सुक्ये महति. Some such word as किं तु or तु is wanted before आबाधन्ते. Again, the same word मदन ought to have been repeated in the fourth line instead of मनसिज to make the identity of the oppressor and the oppressed more prominent. ३ In sham or feigned anger.

राजा—सुन्दरि ।

त्वं दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे ।
दिनावसानच्छायेव पुरो मूलं वनस्पतेः ॥

शकु०-(स्तोकमिव-मन्तरं-गत्वा आत्मगतम् ।) हा धिक् हा धिक् । इदं श्रुत्वा न मे चरणौ पुरोमुखौ प्रसरतः । भवतु । एभिः पर्यन्तकुरबकैरपवारितशरीरा भूत्वा प्रेक्षिष्ये तावदस्य भावानुबन्धम् । (तथा कृत्वा स्थिता ।) राजा-प्रिये कथमनुरागैकरसं मामुपेक्ष्य निरपेक्षेव कामं गतासि ।

अनिर्दयोपभोग (ग्य)स्य रूपस्य मृदुनः कथम् ।
कठिनं खलु ते चेतः शिरीषस्येव बन्धनम् ॥

शकु०-एतत् श्रुत्वा न मेऽस्ति विभवो गन्तुम् । राजा-संप्रति प्रियाशून्ये किमस्मिन् लतामण्डपे करोमि । (अग्रतोऽवलोक्य ।) हन्त व्याहतं मे गमनम् ।

मणिबन्धाद्गलितमिदं संक्रान्तोशीरपरिमलं तस्याः ।
हृदयस्य निगडमिव मे मृणालवलयं स्थितं पुरतः ॥

सादरं [सबहुमानं] आदत्ते ।

शकु०-(हस्तं विलोक्य ।) अहो दौर्बल्यशिथिलतया परिभ्रष्टमिदं मृणालवलयं न मया परिज्ञातम् । राजा-(मृणालवलयमुरसि निक्षिप्य ।) अहो सुखस्पर्शः ।

अनेन लीलाभरणेन ते प्रिये विहाय कान्तं भुजमत्र तिष्ठता ।
जनः समाश्वासित एष दुःखभागचेतनेनापि सता न तु त्वया ॥

शकु०-अतः परं न समर्थास्मि विलम्बितुम् । भवतु । एतेनैवापदेशेनात्मानं दर्शयिष्यामि । (इत्युपसर्पति ।). राजा-अये जीवितेश्वरी मे प्राप्ता । परिदेवनानन्तरं प्रसादेनोपकर्तव्योऽस्मि खलु दैवस्य ।

पिपासाक्षामकण्ठेन याचितं चाम्बु पक्षिणा ।
नवमेघोज्झिता चास्य धारा निपतिता मुखे ॥

शकु०-(राज्ञः संमुखे स्थित्वा ।) आर्य (अङ्ग) अर्धपथे स्मृत्वैतस्य हस्तभ्रंशिनो मृणालवलयस्य कृते प्रतिनिवृत्तास्मि । कथितं मे हृदयेन त्वया गृहीतमिति । तन्निक्षिपेदं मा मामात्मानं च मुनिजनेषु प्रकाशयिष्यसि ।

राजा—एकेनाभिसंधिनां प्रत्यर्पयेयम् । नान्यथा । शकु०-केन । राजा-यदीदमहमेव यथास्थानं निवेशयेयम् । शकु०-(स्वगतम् ।) का गतिः । (प्रकाशम् ।) भवत्वेवं तावत् । राजा-इदं शिलातलमेव-इतः शिलापट्टैकदेशं-संश्रयावः । (इत्युभौ परिक्रम्योपविष्टौ ।). राजा-(शकुन्तलाया हस्तमादाय ।) अहो स्पर्शः ।

१ The Kurabaka plants lining the bower. २ Solely in the power of love. ३ Gently. ४ A chain. ५ Condition.

हरकोपाग्निदग्धस्य दैवेनामृतवर्षिणा ।
प्ररोहः संभृतो भूयः किंस्वित्कामतरोरयम् ॥

शकु०—(हर्षरोमाञ्चं रूपयन्ती स्पर्शं रूपयित्वा ।) त्वरतां त्वरतामार्यपुत्रः ।

राजा—(सहर्षमात्मगतम् ।) इदानीमस्मि विश्वस्तः । यतो भर्तुराभाषणपदमेतत् । (प्रकाशम् ।) सुन्दरि नातिश्लिष्टः संधिरस्य मृणालवलयस्य । यदि तेऽभिमतं तदन्यथा घटयिष्यामि । शकु०–(स्मितं कृत्वा ।) यथा ते रोचते ।

राजा—(सव्याजं विलम्ब्य । प्रतिमुच्य ।) सुन्दरि दृश्यताम् ।

अयं स ते श्यामलतामनोहरो(रं) विशेषशोभार्थमिवोज्झिताम्बरः ।
मृणालरूपेण नवो निशाकरः करं समेत्योभयकोटिमाश्रितः ॥

शकु०—न तावत्प्रेक्षे । पवनकम्पितकर्णोत्पलरेणुना कलुषीकृता मे दृष्टिः ।

राजा—(सस्मितम् ।) यद्यनुमन्यसेऽहमेनां वदनमारुतेन विशदां करिष्ये ।

शकु०—तदानुकम्पिता भवेयम् । न पुनस्ते विश्वसिमि । राजा–मा मैवम् । नवो हि परिजनः सेव्यानामादेशात्परं न वर्तते । शकु०–अयमेवात्यादरोऽविश्वासजनकः । राजा–नाहमेवं रमणीयमात्मनः सेवाकालं (अव-काशं-सरं) शिथिलयिष्ये । (इति मुखमुन्नमयितुं प्रवृत्तः ।).

शकु०—(कामप्रतिवन्धं प्रतिषेधं रूपयन्ती विरमति ।). राजा—अयि मदिरेक्षणे अलमस्मदविनयाशङ्कया । शकुन्तला—(किंचिद् दृष्ट्वा व्रीडावनतमुखी तिष्ठति ।) राजा—(अङ्गुलिभ्यां मुखमुन्नमय्य । आत्मगतम् ।)

चारुणा स्फुरितेनायमपरिक्षतकोमलः ।
पिपासतो ममानुज्ञां ददातीव प्रियाधरः ॥

शकु०—प्रत्यभिज्ञानमन्थर इवार्यपुत्रः । राजा—कर्णोत्पलसंनिकर्षादीक्षणस्य सादृश्यमूढोऽस्मि । (इति मुखमारुतेन चक्षुः सेवते ।) शकु०—भवतु प्रकृतिस्थास्मि–०तिस्थदर्शनास्मि–संवृत्ता । लज्जे पुनरनुपकारिणी प्रियकारिण आर्यपुत्रस्य ।

राजा—सुन्दरि किमन्यत् ।

इदमप्युपकृतिपक्षे (–कृतमवले) सुरभि मुखं ते मया यदाघ्रातम् ।
ननु कमलस्य मधुकरः संतुष्यति गन्धमात्रेण ॥

शकु०—असंतोषेण किं करिष्यसि–असंतोषे पुनः किं करोति । राजा–इदम्–(इति व्यवसितो वक्त्रं ढौकयति ।–व्यवसितः ।). (शकु०–वक्त्रं ढौकते ।).

---

१ Revived. २ Very close or compact. ३ (1) Dark shoot; (2) darkish hue. ४ The sky. ५ Slow to recognize. ६ Regarded as a favour.

P. 84. After s'l. 24. हा हा धिक् न सम्यगाचेष्टितं मया प्रियामासाद्य कालहरणं कुर्वता । इदानीम्; (विचिन्त्य ।) अहो धिगसम्यक्चेष्टितं प्रियां समासाद्य काल० कुर्वता मया । तदिदानीम् ।

रहः प्रत्यासत्ति[1] यदि सुवदना यास्यति पुनः
न कालं हास्यामि प्रकृति(प्रणयि)दुरवापा हि विषयाः ।
इति क्लिष्टं विघ्नैर्गणयति च मे मूढहृदयं
प्रियायाः प्रत्यक्षं किमपि च तथा कातरमिदम् (-मिव) ॥

P. 85. After s'l. 25. राजा—भो भोस्तपस्विनः मा भैष्ट मा भैष्ट । अत्र &c.

ACT IV.

P. 87. यथाहं पश्यामि०—यथा मां पृच्छसि तथा तातस्यानुमतं प्रियं च ।.

P. 89. प्रकृतिवक्रः०—शरीरबद्धः कोप इव, शरीरी इव कोपः । कस्य० ।

P. 91. After तथा हि ।

कर्कन्धूनामुपरि तुहिनं रञ्जयत्यग्रसंध्या
दार्भं मुञ्चत्युटजपटलं वीतनिद्रो मयूरः ।
वेदिप्रान्तात्खुरविलिखितादुत्थितश्चैष सद्यः
पश्चादुच्चैर्भवति हरिणो गात्रमायच्छमानः[2] ॥

अपि च ।

पादन्यासं[3] क्षितिधरगुरोर्मूर्ध्नि कृत्वा सुमेरोः
क्रान्तं येन क्षपिततमसा मध्यमं धाम विष्णोः ।

---

१ Nearness. २ Tr.—The early dawn is imparting a reddish hue to the dew upon the *Karkandhu* plants. The peacock, (now) risen from sleep, is leaving the cottage-roof thatched with the *Darbha* grass. And this antelope, getting up from the altar-ground which he had scratched with his hoofs, is forthwith stretching forth his body, (thus) becoming tall in his hinder part. ३ Tr.—That moon, who, placing his foot on the head of Sumeru, the lord of mountains, had occupied Vishṇu's central abode (*i. e.*, the sky), after dispelling the darkness,—that moon is now falling (down) from the sky, with a few rays lingering therein. Too great a rise (*or*, arrogant excess), even in the case of the great, ends (*i. e.*, results) in their downfall.

सोऽयं सोमः पतति गगनादल्पशेषैर्मयूखै-
रत्यारूढिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा ॥

[०र्दूरारोही......निष्ठः ॥]

तत्सत्यं यतः सूर्याचन्द्रमसौ जगतोऽस्य संपद्विपत्त्योरनित्यत्वं दर्शयत इव। तथा च।

P. 98. **प्रियंवदा**–हला कोटरसंभवापि मधुकरी पुष्करमध्वेवाभिलषति। **गौतमी**–जाते अनयाभ्युपपत्त्या &c.

P. 107. **शकुन्तला**—&c......साहयति. **अनसूया**—सखि, आश्रमपदे नास्ति कोऽपि चित्तवान् यस्त्वया विरह्यमाणो न ताम्यतीति। प्रेक्षस्व।

पुटकिनीपत्रान्तरितां व्याहृतोऽपि न व्याहरति प्रियाम्।
मुख उद्व्यूढमृणालस्त्वयि दृष्टिं ददाति चक्राह्वः ॥

P. 110. After s'l. 19—अपि चेदमवधारय।

यदा शरीरस्य शरीरिणश्च पृथक्त्वमेकान्तत एव भावि।
आहार्ययोगेन विभज्यमानः परेण को नाम भवेद्विषादी ॥

ACT V.

P. 113. The whole passage from कर्णं दत्वा......इति पर्याकुलस्तिष्ठति is put after पुनर्नवीकृताः स्मः &c. (p. 120) in the Calc. Ed. तुमं–भवं (भवान्).

P. 116. ततः प्रवि०–The Calc. Edd. put the entrance of Kañch. at the commencement of the Act, introducing it thus—कं०—अये अन्यासत्तो–व्यासक्तचित्तो–देवः। तदवसरं प्रतिपालयामि। (इति एकान्ते स्थितः।) (आत्मानं विलोक्य। निःश्वस्य।) अहो बत कीदृशीं वयोवस्थां–ईदृशीं वयःसमवस्थां–आपन्नोऽस्मि। After s'l. 3—(संस्मृत्य।) यावदभ्यन्तरगताय देवाय स्वमनुष्ठेयमकालक्षेपार्हं निवेदयामि। (स्तोकमन्तरं द्वे पदे गत्वा।) किं पुनस्तत्। (विचिन्त्य।) आं ज्ञातम्। कण्वशिष्यास्तपोधनाः –तपस्विनः–देवं द्रष्टुमिच्छन्ति। भोश्चित्रमिदम्।

---

१ A lotus-plant. २ Borne, seized. ३ Artificial (opp. to natural).

क्षणात्प्रबोधमायाति लङ्घ्यते तमसा पुनः ।
निर्वास्यतः प्रदीपस्य शिखेव जरतो मतिः ॥

(परिक्रम्याकाशे ।) मौद्गल्य धर्म॰ पात्यं तद्देवस्य तदावेदयितुमिच्छामि । किं ब्रवीषि नन्विदानीमेव धर्मासनादुत्थितः पुनरुपरुध्यते देव इति । नन्वीदृशो लोकतन्त्राधिकारः । पश्य ।

P. 121. सुचरिताभि॰—देवस्य भुजदण्डनिर्वृते आश्रमपदे कुत एवम् किं तु सुचरि॰ ।

P. 126. After l. 2. राजा—आर्ये कथ्यताम् । नापेक्षितो॰—॰जनस्त्वयाऽनया न पृष्टा बन्धवः । एकैकमेव चरिते भणामि किमेकमेकस्मै ॥. पावकः खलु– हा धिक् हा धिक् सावलेपोऽस्य वचनाक्षेपः ।

P. 130. आत्मे॰–आत्मेदानीं मे शोधनीयो भवतीति किंचिद्वदिष्यामि ।

P. 131. न पुनस्ते–न सोऽपरिचितस्य ते हस्तादुदकं पातुमुपगतः ।

P. 132. आत्मकार्य॰—आभिस्तावदात्मकार्यप्रवर्तिनीभिर्मधुराभिरनृतवाग्भिरा॰,–र्यैनिर्वहणीनां योषितामावर्धितानृतवादमधुराभिर्वाग्भिरा॰.

P. 133. After आत्मगतम्–वनवासादविभ्रमः पुनरस्याः कोपो लक्ष्यते । तथा हि—

न तिर्यगवलोकितं भवति (स्फुरति) चक्षुरालोहितं
V. l. न तिर्यगवलोकि चक्षुरतिलोहितं केवलम् ॥
वचोपि परुषाक्षरं न च पदेषु संगच्छते ।
हिमार्त इव वेपते सकल एव (मधुर एष) विम्बाधरः
प्रकाम(स्वभाव)विनते भ्रुवौ युगपदेव (दत्र) भेदं गते ॥

अपि च ।

शकु॰—सुष्ठु तावत् &c.–before this Calc. Edd. have

यूयमेव प्रमाणं जानीथ धर्मस्थितिं च लोकस्य ।
लज्जाविनिर्जिता जानन्ति न किमपि महिलाः ॥

P. 135. शारद्व॰—भो राजन् किमुत्तरोत्तरैः । अनुष्ठितगुरुनिदेशाः स्मः । संप्रति प्रतिनिवर्तामहे वयम् ।

---

१ Is overpowerved, obscured. २ About to pass off. ३ Full of arrogance. ४ Plainly displayed. ५ knit.

ACT VI.

P. 141. अस्य वधार्थं०-इमं ग्रन्थिच्छेदकं व्यापादयितुम्। गृध्रबलि०-स्वकुल्यानां मुखं प्रेक्षतामथ वा गृध्रशृगालानां बलिर्भवतु।

P. 142. अथ कीदृशो &c.—तव क्रीतकं मे जीवितम्। स्वं-कटकम्।

P. 144. One MS. reads the whole thus-चूतं हर्षितपिङ्कं जीवितसदृशं वसन्तमासस्य। षट्चरणभग्नमृतुमङ्गलमिव पश्यामि।

P. 151 After s'l. 8

उपहितस्मृतिरङ्गुलिमुद्रया प्रियतमामनिमित्तनिराकृताम्।
अनुशयादनुरोदिमि चोत्सुकः सुरभिमाससुखं समुपस्थितम्॥

०सुखं समु०—समुपैति च; ०मुखं च पुरःस्थितम्।

ननु आसन्न० &c.—ननु भवता आसन्नपरिचारिका लिपिकरी मेधाविनी आदिष्टा माधवीलतागृहे०.

P. 157. गृहीतोनेन०—(सस्मितम्।) अहमपि तावदेतद्दण्डकाष्ठमुपालप्स्ये कथमृजुकस्य कुटिलं त्वमसीति। After s'l. 13-मिश्रकेशी-स्वयमेव प्रतिपन्नो यदस्मि वक्तुकामा।.

P. 158. After Chaturikâ's speech—

राजा—विलोक्य अहो रूपमालेख्यगताया अपि प्रियायाः। तथा हि।

दीर्घापाङ्गविसारि नेत्रयुगलं लीलाञ्चितंभ्रूलतं।
दन्तान्तःपरिकीर्णहासकिरणज्योत्स्नाविलिप्ताधरम्।
कर्कन्धुद्युतिपाटलोष्ठरुचिरं तस्यास्तदेतन्मुखं।
चित्रेऽप्यालपतीव विभ्रमलसत्प्रोद्भिन्नकान्तिद्रवम्॥

विदू०—After the foot-note.

तथाहि—

अस्यातुङ्गमिव स्तनद्वयमिदं निम्नेव नाभिः स्थिता
दृश्यन्ते विषमोन्नताश्च वलयो भित्तौ समायामपि।
अङ्गे च प्रतिभाति मार्दवमिदं स्निग्धप्रभावाच्चिरं
प्रेम्णा मन्मुखमीषदीक्षत इव स्मेरा च वक्तीव माम्॥

---

१ His relatives. २ Cuckoos. ३ Affected by longing. ४ Supply च (and at the same time) after this. ५ straight forward. ६ Decked with. ७ Odd in number (three) and lofty. ८ The backgrownd (of the picture).

P. 164. After—ईदृशवर्ण इव संवृत्तः—राजा-निवार्यमाणोपि कथं स्थित एव । मिश्र०—अहो धीरमपि जनं रसो विकारयति ।

P. 166. मेहपडिच्छन्देम०—मेहच्छण्णप्पासादे सद्दाविस्ससि एदं च तहिं गोवाएमि जहिं पारावदं उज्झिअ अण्णो-जत्थ पारावदीं वज्जिअ अवरो-कोवि ण पेक्खिस्सदि ।

P. 167. राजा--अनुवाच्य--वाचयति । विदितमस्तु देवपादानां यथा धनवृद्धिर्नाम (धनवृद्ध इति यथार्थनामा) वणिग्वारिपथोपजीवी नौव्यसने विपन्नः । स चानपत्यः । तस्य चानेककोटिसंख्याकं (कोटिशतसंख्यातं) वसु । तदिदानीं राजस्वतां (राजार्थं)[1] आपद्यते । श्रुत्वा देवः प्रमाणम् । इति । सविषादं &c.

P. 169. After s'l. 25 मिश्र०—हा धिक् हा धिक् । सति खलु दीपे व्यवधानदोषेणान्धकारमनुभवति राजर्षिः ।. चेटी-भर्तः । अलं संतापितेन । वयःस्थ एव प्रभुरपरासु देवीष्वनुरूपपुत्रजन्मना पूर्वपुरुषाणामनृणो[2] भविष्यति । (आत्मगतम् ।) न मे वचनं प्रतीच्छति । अथ वानुरूपमेव औषधमातङ्कं निवारयति । राजा—(शोकावेगनाटितकेन ।)

आमूलशुद्धसंतति कुलमेतत्पौरवं प्रजावन्ध्ये ।
मध्यस्तमितमनार्ये देश इव सरस्वतीस्रोतः[3] ॥

इति मोहमुपगतः ।

P. 170. After माधव्यस्येवार्तस्वरः—चेटी-न नाम माधव्यस्तपस्वी पिङ्गलिकामिश्रिताभिश्चेटिकाभिश्चित्रफलकहस्तः प्राप्तो भवेत् । [लिपिकरी-तपस्वी पिङ्गलिकामिश्राणां मुखे पतितो भविष्यति ।] राजा-चतुरिके गच्छ मद्वचनादनिषिद्धपरिजनां देवीमुपालभस्व । चेटी-निष्क्रान्ता । नेपथ्ये (भूयः स एव शब्दः ।) राजा-परमार्थतो भीतिभिन्नस्वरो ब्राह्मणः । कः कोत्र भोः । (प्रविश्य ।) कञ्चुकी-आज्ञापयतु देवः । राजा-निरूप्यतां किमेवं माधव्यब्राह्मणः क्रन्दतीति । कञ्चु० -यावदवलोकयामि । (इति निष्क्रम्य ससंभ्रमं प्रविष्टः ।) राजा—पार्वतायन न खलु किंचिदस्याहितम् । कञ्चु०—नैवम् । राजा०—ततः कुतोयं वेपथुः । तथा हि

प्रागेव जरसा कम्पः सविशेषस्तु संप्रति ।
आविष्करोति सर्वाङ्गमश्वत्थमिव मारुतः ॥

---

१ The king's property. २ Will discharge the debt due to his ancestors. ३ One of the seven sacred rivers, (now) called Sarsati which falling from the Himalayas is lost in the desert.

कञ्चु०-परित्रायतां सुहृदं महाराजः । राजा-कस्मात्परित्रातव्यः । कञ्चु०-महतः कृच्छ्रात् । राजा-अये भिन्नार्थ[अनिर्भिन्नार्थ-निर्भि०]मभिधीयताम् । कञ्चु०—योसौ [अभ्रंलिहो] दिगवलोकनप्रासादो मेघच्छन्नो नाम । राजा-किं तत्र । कञ्चु०—

तस्याग्रभागाद्गृ (ग्रभूमेर्गृ) हनीलकण्ठै—
रनेकविश्राम[विश्रान्ति]विलङ्घ्यशृङ्गात्[ङ्गम्] ।
सखा प्रकाशेतरमूर्तिना ते
सत्त्वेन केनापि निगृह्य नीतः ॥

राजा—उत्थाय । मा तावत् &c.

ACT VII.

P. 188. अस्य बालस्य &c.—अस्य बालकस्यासंबद्धेपि भद्रमुख-संवादिनी आकृतिरिति विस्मितास्मि । अपि च वामशीलोपि भूत्वाऽपरिचितस्य ते वचनेन प्रकृतिस्थः संवृत्तः ।

P. 203. तव भवतु-For this some read—

क्रतुभिरुचितभागांस्त्वं सुरान्भावयालं
सुरपतिरपि वृष्ट्या त्वत्प्रजार्थं विधत्ताम् ।
इति समसुपकारव्यञ्जितश्रीमहिम्नो-
र्व्रजतु बहुतिथो वां सौहृदय्येव कालः ॥

V. l. क्रतुविरचितभागैस्त्वं—
.........वर्षं त्वत्प्रजास्वातनोतु ।
अविरतमुपकारव्यञ्जकं स्वे महिम्नि
.........सौहृदेनैव कालः ॥

---

१ Entitled to a share of the sacrificial food. २ The desired object of your subjects. ३ Full of-indicative of friendship.

NOTES.

ACT I.

P. 1. अथ—is invariably used at the beginning of Sanskrit works as इति is used to mark their close. It has the additional sense of auspiciousness, as having first emanated from the throat of Brahmá along with the sacred syllable *Om*. *Cf*. ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥

अभिज्ञानशकुन्तलम्—शकुन्तैः लाता शकुन्तला। घञर्थे कः। अभिज्ञायते अनेन इति अभिज्ञानं a sign of recognition; here, the token-ring. अभिज्ञानेन स्मृता (or ज्ञाता) शकुन्तला अभिज्ञानशकुन्तला Mad. Tat.; तामधिकृत्य कृतं नाटकमभेदोपचारात् अभिज्ञानशकुन्तलम्. Here neither छ (ईय) nor अण् (अ) is affixed. The word is therefore to be explained like शारीरकं भाष्यं or रघुवंशः (see our note on this) &c.; see Bhaṭṭoji on Páṇ. IV. 3. 87. The reading ०शाकुन्तलं may also be defended—शकुन्तलामधिकृत्य कृतं नाटकं शाकुन्तलं by affixing अण् by 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे'; अभिज्ञानप्रधानं शाकुन्तलं अभि०.

The play opens with a Benediction in which S'iva is invoked to protect the audience. For, rhetoricians lay down—'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्'—Every poetic composition should begin with a benediction (आशीः, as here), salutation (नमस्क्रिया, as in Ragh.), or hinting of the subject-matter (वस्तुनिर्देश as in Kum. or Megh.).

या सृष्टिः &c.—Kâli. has probably based the idea of this s'l. on the following from the Bhav. P., which mentions the eight different manifestations of S'iva with their respective types or representatives in the eight visible forms mentioned here:—शर्वाय क्षितिमूर्तये नमः। भवाय जलमूर्तये नमः। रुद्रायाग्निमूर्तये नमः। उग्राय वायुमूर्तये नमः। भीमायाकाशमूर्तये नमः। पशुपतये यजमानमूर्तये नमः। महादेवाय सोममूर्तये नमः। ईशानाय सूर्यमूर्तये नमः। मूर्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः।. He refers to these eight forms elsewhere also; अष्टाभिर्यस्य कृत्स्नं जगदपि तनुभिर्बिभ्रतो नाभिमानः Mâl. I. 1; Ragh. II. 35 (पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च। सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः॥ Yâdava, as quoted by Malli. on *Ibid.*); Kum. I. 57, VI. 76.

आद्या—Comp. Manu. I. 8 सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः। अप एव &c. quoted by the Com. The genesis of the world given in the Upanishads is different from this. We have in the Tait. Up. तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः। आकाशाद्वायुः। वायो-

कञ्चु०–परित्रायतां सुहृदं महाराजः। राजा–कस्मात्परित्रातव्यः। कञ्चु०–महतः कृच्छ्रात्। राजा–अये भिन्नार्थं[अनिर्भिन्नार्थं–निर्भि०]मभिधीयताम्। कञ्चु०—योसौ [अभ्रंलिहो] दिगवलोकनप्रासादो मेघच्छन्नो नाम। राजा–किं तत्र। कञ्चु०—

तस्याग्रभागाद्गृ (ग्रभूमेर्गृ) हनीलकण्ठै—
रनेकविश्राम[विश्रान्ति]विलङ्घ्यशृङ्गात्[ङ्गम्]।
सखा प्रकाशेतरमूर्तिना ते
सत्त्वेन केनापि निगृह्य नीतः॥

राजा—उत्थाय। मा तावत् &c.

ACT VII.

P. 188. अस्य बालस्य &c.—अस्य बालकस्यासंबद्धेपि भद्रमुखसंवादिनी आकृतिरिति विस्मितास्मि। अपि च वामशीलोपि भूत्वाऽपरिचितस्य ते वचनेन प्रकृतिस्थः संवृत्तः।

P. 203. तव भवतु–For this some read—

क्रतुभिरुचितभागांस्त्वं सुरान्भावयालं
सुरपतिरपि वृष्ट्या त्वत्प्रजार्थं विधत्ताम्।
इति सममुपकारव्याञ्जितश्रीमहिम्नो-
र्व्रजतु बहुतिथो वां सौहृदय्येव कालः॥

V. l. क्रतुविरचितभागैस्त्वं—
........वर्षं त्वत्प्रजास्वातनोतु।
अविरतमुपकारव्यञ्जकं स्वे महिम्नि
.........सौहृदेनैव कालः॥

---

१ Entitled to a share of the sacrificial food. २ The desired object of your subjects. ३ Full of—indicative of—friendship.

NOTES.

ACT I.

P. 1. अथ—is invariably used at the beginning of Sanskrit works as इति is used to mark their close. It has the additional sense of auspiciousness, as having first emanated from the throat of Brahmá along with the sacred syllable *Om*. *Cf.* ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥

अभिज्ञानशकुन्तलम्—शकुन्तैः लाता शकुन्तला। घञर्थे कः। अभिज्ञायते अनेन इति अभिज्ञानं a sign of recognition; here, the token-ring. अभिज्ञानेन स्मृता (or ज्ञाता) शकुन्तला अभिज्ञानशकुन्तला Mad. Tat.; तामधिकृत्य कृतं नाटकमभेदोपचारात् अभिज्ञानशकुन्तलम्. Here neither छ (ईय) nor अण् (अ) is affixed. The word is therefore to be explained like शारीरकं भाष्यं or रघुवंशः (see our note on this) &c.; see Bhaṭṭoji on Páṇ. IV. 3. 87. The reading ०शाकुन्तलं may also be defended—शकुन्तलामधिकृत्य कृतं नाटकं शाकुन्तलं by affixing अण् by 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे'; अभिज्ञानप्रधानं शाकुन्तलं अभि०.

The play opens with a Benediction in which S'iva is invoked to protect the audience. For, rhetoricians lay down—'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्'—Every poetic composition should begin with a benediction (आशीः, as here), salutation (नमस्क्रिया, as in Ragh.), or hinting of the subject-matter (वस्तुनिर्देश as in Kum. or Megh.).

या सृष्टिः &c.—Kâli. has probably based the idea of this s'l. on the following from the Bhav. P., which mentions the eight different manifestations of S'iva with their respective types or representatives in the eight visible forms mentioned here:—शर्वाय क्षितिमूर्तये नमः। भवाय जलमूर्तये नमः। रुद्रायाग्निमूर्तये नमः। उग्राय वायुमूर्तये नमः। भीमायाकाशमूर्तये नमः। पशुपतये यजमानमूर्तये नमः। महादेवाय सोममूर्तये नमः। ईशानाय सूर्यमूर्तये नमः। मूर्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः।. He refers to these eight forms elsewhere also; अष्टाभिर्यस्य कृत्स्नं जगदपि तनुभिर्बिभ्रतो नाभिमानः Mál. I. 1; Ragh. II. 35 (पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च। सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः॥ Yâdava, as quoted by Malli. on *Ibid.*); Kum. I. 57, VI. 76. आद्या—Comp. Manu. I. 8 सोभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः। अप एव &c. quoted by the Com. The genesis of the world given in the Upanishads is different from this. We have in the Tait. Up. तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः। आकाशाद्वायुः। वायो-

रग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी &c., which is more scientific. Manu also further on (I. 78) says that water was produced from *tejas*.

वहति—&c.–*i. e.*, वह्नि—lit. 'the carrier of oblations (offered in due from, see Com.) to the gods', the original conception of fire being that of a mediator between man and the gods. *Cf.* the S'ruti 'जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु.' See Kum. I. 57. Fire is sometimes regarded as the mouth or tongue of the gods. विधिहुत—For the force of विधि see com. होत्री—A sacrificer during the performance of the sacrificial rites is regarded as a portion of S'iva. Comp. त्रिलोचनैकांशतया Ragh. III. 66.

कालं विधत्तः—Make, *i.e.*, regulate time; mark by their presence day and night, the most natural divisions of time. *Cf.* the two epithets दिवाकर, अहस्कर and निशाकर or क्षपाकर of the sun and the moon respectively.

Some object to this explanation quoting Manu-Smriti (अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके) which says that the sun alone divides time into day and night (the moon not being necessary for the latter, बहुलपक्षे असत्यपि चन्द्रे रात्रेः संभवात्) and explain the passage as meaning solar and lunar days—the year as regulated by the courses of the sun and the moon. This explanation is more scientific than natural or poetical. The very names दिवाकर and क्षपाकर however imply what the popular idea is.

श्रुतिविषयगुणा—Whose (peculiar) property is S'abda or sound; (श्रुतिविषय lit. that which is *the object* of or perceptible to the ear). *Cf.* अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदम् । Ragh. XIII. I. This is perhaps the only reference to Nyáya philosophy in Kâlidâsa. It is also possible that the poet might have taken the idea from the Sâṃkhya philosophy. व्याप्य स्थिता—Comp. व्याप्य स्थितं रोदसी Vik. I. 1. आकाश is विभु, *i.e.*, all-pervading.

सर्वबीज—(1) सर्वेषां बीजानां seeds or germs प्रकृतिः (the origin or immediate cause of); Gen.-Tat.; the manifestation of life, vegetable and animal, being possible when the evolution had reached the state of solidity of matter. प्रकृतिः—The Nom. is used, as the idea of कर्म is expressed by इति; otherwise the cons. would be ०प्रकृतिमाहुः । See com. प्रकृतिः is a philosophic term as विकृति its opposite also is. प्रकृति means 'the original,' the prime cause of a thing, while विकृति means its evolutes or products. The reading 'सर्वभूतप्रकृति॰' is faulty, because water is here said to be the first creation from which all the *Bhûtas* have sprung. It may, however, be defended by

assigning to '*Bhûta*' the same meaning (*viz.*, a secondary product) as in 'अवनिरिव चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य' (S'âr. Bh.), the four classes of *Bhûtas* referred to being (1) जरायुज or those born of the womb, viviparous animals, such as man, &c.; (2) अण्डज or those born from eggs, or oviparous, such as birds; (3) स्वेदज or those produced by sweat or warm moisture, such as insects, &c.; and (4) उद्भिज्ज or those germinating from the soil, such as plants. प्राणिनः प्राणवन्तः—The Com. removes the apparent tautology by taking प्राणिनः in the sense of 'creatures that are born', living creatures, and प्राण in प्राणवन्तः in the sense of 'the breath of life', 'strength or vigour. The first excludes all that have no breath; the second refers to all that are not excluded by the first.

प्रत्यक्षाभिः—According to Bhánuji Dîkshit अक्षाणि इन्द्रियाणि प्रतिगताः प्रत्यक्षाः accessible to the senses; प्रादिसमासः. According to the Sid.-Kau. we have first an Avya. fr. प्रति+अक्षि (अक्ष्णोः प्रति) where अक्षि means any इन्द्रिय (सर्वमिन्द्रियं वृत्तिविषये अक्षिशब्दो वक्ति। Kaiyaṭa), the समासान्त अच् being added by the Vártika प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः; and then it is converted into an adj. by adding अ (अच्) by considering it as a word of the अर्शआदि group. प्रपन्नः—'got at by', *i. e.*, possessing. Some understand it in the sense of 'understood', or known from these visible forms. प्रसन्न *v. l.*—means 'S'iva being pleased', but in this case the epithet प्रत्यक्षाभिः has no force. All the forms are not *pratyaksha*; आकाश and वायु are regarded as not *pratyaksha* but *anumeya*. *Váyu*, however, is felt by the skin, and so it may be called प्रत्यक्ष. आकाश also is प्रत्यक्ष according to the Vedânta Philosophy; for शब्द being प्रत्यक्ष to श्रुति, आकाश may also be regarded as such.

Kâlidâsa has addressed almost all his invocations to S'iva, a circumstance which strongly points to his predilection towards that God. He also alludes reverentially to S'iva in his Meghadûta. But from this we are not to infer that he was a bigoted S'aiva. His writings every now and then disclose the Vedântic turn of his mind. In the present S'loka he distinguishes the God S'iva from the Creator. In the opening stanza of the Vik. he describes him as the sole *Purusha*, spoken of in Vedânta, as remaining without space to occupy, after having exceeded the measure of heaven and earth (all space between the worlds above and below). In Kum. II. and Ragh. X. respectively, he describes Brahmâ and Vishṇu with equal veneration, and assigns to them the highest attributes which properly belong to Brahma (neu.), and in Kum. VII. 44 he actually speaks of these three

gods as each identical with the Supreme Brahman. From all this it is clear that Kâlidâsa was a *Vedântin*. Tradition, however, and his name itself, make him a devotee of the goddess Kâlî. Whichever view we accept, it does not militate against his S'aivism in literature. Kâlidâsa did not live in an age of sectarianism.

The commentator S'aṃkara with far-fetched subtlety points out how each type of S'iva corresponds with the circumstances in the life of S'akuntalâ. Thus या सृष्टिः &c. is compared with the sentiment in the verse चित्रे निवेश्य &c., and ये द्वे &c. with the two female friends. (Adapted from Sir M.-Williams.) Râghavabhaṭṭa also with his usual penetration and critical acumen explains how the subject-matter of the play is hinted, as it ought to be (according to the rule 'अर्थतः शब्दतो वापि मनाक्काव्यार्थसूचनम्' D.-R.), in the *Nândi*. See Com.

P. 4. नान्द्यन्ते—नान्दी is the Benedictory stanza, so called because the deities are said to *delight* by it. It serves as a *Maṅgala* which is necessary for the safe completion of a poetic composition (as remarked by Bharata तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नप्रशान्तये ।. See our introductory note to Mal. I.) The *Nândî* here is technically called *Patrâvalî* (see com.) as it gives a clue to the future plot of the play and consists of eight *padas* according to Râghavabhaṭṭa. The term *pada* is differently interpreted; some take it to mean a line of a s'l.; according to them this Nândî consists of four *padas*; while according to others, who understand by *pada* an inflected form of a noun or a root (सुप्तिङन्तं पदं), the *Nândî* here consists of 35 *padas*. For the origin *cf.* नन्दी वृषः कोऽपि महेश्वरस्य रङ्गत्वमादौ किल खे जगाम । तद्रङ्गमुद्दिश्य कृतां तु पूजां नान्दीति तां नाट्यविदो वदन्ति ॥

नान्द्यन्ते सूत्रधारः—The *Sûtradhâra* is never introduced first in Sanskrit plays. *Nândî*, being the stanza or stanzas of benediction or invocation, must form the first words, and if it were preceded by the word सूत्रधार, it would lose its force of being the first words. [*Cf.* in this respect the Sûtra of Pâṇini वृद्धिरादैच्, which shows the tendency of the writers. The word वृद्धि is here put first, as indicative of prosperity, though the proper order should have been आदैज्वृद्धिः.] The Nândî was recited by the Sûtradhâra in the person of a Brâhmaṇa (as one authorized to give a blessing). The Sûtradhâra or the principal manager was generally a Brâhmaṇa and therefore qualified to repeat the *Nândî* in his own person; he did so, however, as a *Brâhmaṇa* and not in his character as a *Sûtradhâra* which he *did not* assume till he had finished the Nândî.

Hence the words प्रविश्य &c. are not used, the reciter of the verses being already present on the stage. If the manager happened to be a *non-Brâhmaṇa* he seems to have had no right to the title *Su'tradhâra*, nor could he repeat the Nândî. In this case a Brâhmaṇa performed the work of pronouncing the blessing; and the manager then entered, being called a स्थापक (a term also applying to the Bráhmaṇa *Sûtradhára*). See Jagaddhara's remarks in his com. on the Mâl.-Mâd. सूत्रधार—lit. means the *holder of the thread* (which runs through and holds together the various incidents &c. to be represented in a piece), the manager or chief actor who arranges the cast of characters &c. From the literal sense of the word it seems to have been originally applied to an exhibitor of puppets and paper-figures held by strings which he moved as he spoke. It is probable that the drama developed out of such exhibitions.

नेपथ्य—Bhânuji Dîkshit derives this as नि *n.* the eye, or नि *m.* नेता तस्य हितं suitable to, good-looking; some derive it from नृपथ्य or नर्पथ्य 'what is suitable to men or characters;' it means (1) the toilet room behind the curtains; (2) decoration; and (3) dress. Here it has the first two meanings.

P. 5. आर्यपुत्र—Lit. the son of the venerable one (the father-in-law); an honorific title used by a woman in addressing her husband.

अभिरूपभूयिष्ठा—Comp. dissolved as अभिरूपाः भूयिष्ठा यस्यामिति। अभिलक्ष्यं ('worth seeing', on account of their scholarship) रूपं येषां ते अभिरूपाः। The comp. may also be taken as अभिरूपाः भूयिष्ठं (the greatest part) यस्याः; *cf.* उदितभूयिष्ठ एप भगवान् तपनः। Mâl.-Mád. I.; सदश्वभूयिष्ठा द्रविणराशयः। Ragh. IV. 70. Mark the use of the word भूयिष्ठ 'most', and not 'all.' So this is a statement of facts and not a mere compliment addressed to the audience. The play was really popular since it could attract a large number of learned men. ०ग्रथित—comp. the use of the word सूत्र in सूत्रधार. वस्तु the plot of a play. See Introduction. ०लाख्येन—०शकुन्तलमित्याख्या यस्य. नामधेयेन *V. l.*—नाम एव नामधेयं; धेय is attached to रूप, नाम and भाग, स्वार्थे (in their own sense, *i. e.*, without causing change of meaning). उपस्थातव्यमस्माभिः—we should wait upon (with the performance of).

P. 6. सुविहितप्रयोगतया—by reason of your good assignment of parts, *i. e.* your skill in casting characters. Or अस्माकं सुविहित० by reason of our good acting, आयस्य &c. आयस्य

may go with (सुविहित०), or (2) परिहास्यते. परिहास्य ते—Pass. Fut. of हा with परि to abandon.

भूतार्थ—Lit. a thing which has happened; hence, the truth, reality. विज्ञान—The practical knowledge of a thing. बलवत्—Adv. *Cf. infra* बलवदस्वस्था शाकुन्तला III. p. 63; बलवदुत्कण्ठितास्मि V. p. 115; बलवदशरणोस्मि. VI. p. 153. Some take it with मनः but it is absurd. In Sanskrit we never speak of the मनस् being बलवत्.

अप्रत्ययं चेतः—The commentator notices in this verse the fault of अविमृष्टविधेयांशत्व which consists in the predicative portion not being properly considered or treated (विमृष्ट), *i. e.*, wherein the predicate is not mentioned at all, or a subordinate or wrong position is assigned to it. The reading he proposes is free from this fault. For, the adj. अप्रत्ययं is likely to be misunderstood either as a part of the predicate or as an extention of the subject; but the verb (प्रत्येति), when prominently mentioned, cannot be misunderstood. There is the fig. *Arthântaranyâsa* here, for which see Appendix. The student will often meet with this fig. in this work. For the idea here somewhat differently expressed, comp. तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः। हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥ Ragh. I. 10. The poet indirectly expresses his modesty here in offering his play to the public.

अनन्तरक०—अविद्यमानमन्तरं delay यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा करणीयं; a comp. सुप्सुपा; or कर्मधारय, if अनन्तरं be taken as an adj.

P. 7. श्रुतिप्रसादनतः—अन्य governs the abl. by अन्यारादितरर्ते &c. Pâṇ. II. 3. 29. उपभोगक्षम—meet for the enjoyment of such pleasures as besmearing the body with sandal &c.; also of amorous sports (as the season is अचिरप्रवृत्त and the feeling of love, therefore, not yet completely subsided, as elsewhere described by the poet; see below).

सुभग &c.—सुभग lit. 'for which a great effort is made' (on account of the pleasant sensation experienced; Râghav.); hence (so) pleasing (as to lead men to make such efforts), delightful. अवगाह–also वगाह. The अ of the prepositions अव and अपि may be optionally dropped according to the grammarian Bhâguri; *cf.* अवतंस, वतंस, अवलक्ष्य, वलक्ष्य &c. सुलभ—*v. l.* will do, as there is no scarcity of water as yet, the season being अचिरप्रवृत्त. It also explains the उपभोगक्षमत्व of the season. The only objection to this reading is that the word सुलभ occurs again in the 3rd

line. सुरभि—As the idea of fragrance is implied by पाटलसंसर्गि there is a slight पौनरुक्त्य or tautology; to avoid this the Com. explains this word by मनोज्ञ 'pleasant, delightful,' शीतलत्वेन सुखस्पर्शत्वात् सुरभित्वम्. प्रच्छाय—A thickly shaded spot; see com.; if the meaning be 'a thick shade' (a Prâdi Tat.) dissolve प्रकृष्टा छाया प्रच्छायं or प्रच्छाया see p. 29 (notes); सुलभनिद्राः in which sleep gently steals over men. Comp. with this the description of the season in the Ṛitusaṃhára—प्रचण्डसूर्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः सदावगाहक्षमवारिसंचयः। दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो निदाघकालोयमुपागतः प्रिये ॥ Here there is no allusion to प्रचण्डसूर्यत्व and अभ्युपशान्तमन्मथत्व of the season, as it has just set in and is therefore favourable to the growth of love.

दिवसाः परिणामरमणीयाः—परिणामे रमणीयाः a comp. सह सुपा. We cannot take it as परिणामो रमणीयो येषां as the comp. then will be रमणीयपरिणामाः. Perhaps here there is an allusion to the plot of the play, wherein also the days are pleasant at the end.

ईषदीषत्—shows that the bees also touched the filaments gently.

सुकुमार०—see com.; or better still, सुकुमाराणि केसराणि शिखा येषाम्. For, as taken by the com., this will mean 'the tips of whose filaments are delicate;' while as a matter of fact it is the filaments that are delicate. So 'crested with delicate filaments' seems to be better. अवतंसयन्ति—अवतंसं कुर्वन्ति; A denom. verb from अवतंस, णिच् (इ) being added in the sense of तत्करोति तदाचष्टे। दयमानाः—taking pity. The ladies are described as प्रमदाs (प्रकृष्टो मदः pride of youth यासां), and as such are likely to handle the tender flowers roughly; but they do not do so owing to their kind-heartedness, and so the epithet is appropriate. This idea is common in Sanskrit literature; *cf.* तेनामरवधूहस्तैः सदयालूनपल्लवाः। Kum. II. 41. Or this may better be taken to mean 'loving', 'amorous', indicating the graceful way in which they placed the flowers on their ears. *Cf.* the word दयित in this sense; in this case the word प्रमदाः also will have better propriety. For this use of these flowers see the quotations from I. 27, VI. 18 given in the com.; also 'चारु कर्णे शिरीषम्' Megh. II. 2; च्युतं न कर्णादपि कामिनीनां शिरीषपुष्पं सहसा पपात। Ragh. XVI. 48; अमी शिरीषप्रसवावतंसाः। *Ibid.* XVI. 61. Here the poet seems to make some references to the story of the piece; thus the delicate शिरीष refers to S'akuntalâ, and its gentle kissing by the bees to the temporary union of S'akuntalâ and the King.

P. 8. रागबद्ध—better dissolve रागेण बद्धा &c., fixed or chained by the melody. प्रकरणं—is used here in the general sense of 'a play;' it does not refer to the species of रूपक of that name; the word प्रकरण is put in the mouth of the Sûtra. to show that he forgot what he had already told the Naṭî.

आर्यमिश्रैः—"आर्याः सुकुलादिसंपन्नाः । यदाह भरतः–'कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता । अद्रोह इति येष्वेतत्तानार्यान्संप्रचक्षते' ॥ मिश्रा वेदान्तवेदिनः।" Jagaddhara on Mál.-Mádh. The term simply means 'your respectable self.' मिश्र is a title of respect, like राव or पंत in Marathi. *Cf.* वाचस्पतिमिश्र &c. 'पूज्ये मिश्रवचनं नित्यं बहुवचनान्तम् । मरीचिमिश्रैर्दक्षेणेति विष्णुपुराणात्' Rangânâtha on Vik. आज्ञप्तम्—does not mean 'commanded,' but 'informed, told'. The verbs आज्ञापय् and विज्ञापय् are technical terms of address between superior and inferior persons, without any idea of actual command or request.

P. 9. तवास्मि &c.—हारिणा—(1) साधु हरतीति हारी powerfully attracting away; bewitching; *cf.* चित्तापहारिणि Bhar. Nît.; (2) drawing or luring away (from the army). प्रसभम्—प्रगता सभा विचारः (fr. सभ् originally सह्) अस्मात् । सभायाः प्रगतः वा, used as an adv.; properly means 'thoughtlessly'; hence, forcibly, violently. हृतः अस्मि; or अस्मि may be taken as an indec. used in the sense of अहम्; 'अस्मीत्यस्मदर्थानुवादेऽहमर्थेपि' इति गणव्याख्याने । 'दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति सुन्दरि नास्मि दूये' इति प्रयोगात् । Malli. on आसंसृतेरस्मि जगत्सु जातः Kir. III. 6. सारङ्गः—सारमङ्गमस्य a word of the *S'akandhvâdi* group; there is पररूपसन्धि when the meaning is 'a deer'; otherwise साराङ्ग; see H. G. §21, (*c*). अतिरंहसा—अतिमात्रं रंहः यस्य तेन । दुष्यन्तः—The Calc. Ed. reads. दुष्मन्तः; but दुष्यन्त is the correct name as appears from 'दुष्यन्त इति घुष्यताम्' VI. 23, where घुष्यताम् is intended to give alliteration with दुष्यन्त.

एप राजेव—since the *Sútradhára* thus introduces to the audience the characters about to enter, this Prastâvaná is called a *Prayogátis'aya*; see com.; D.-R. p. 80. Here the Sûtra. is supposed to be a man of those days, or the एषः may refer to the actor entering, assuming the character of Dushyanta.

P. 10. सूतः—The Sútas formed a mixed class of men, being the offspring of a Kshatriya father and a woman of the Bráhmaṇa class and followed the profession of charioteers. क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां (a woman unmarried) सूतो भवति जातितः । सूतानामश्वसारथ्यं; Manu. X. 11, 47. आयुष्मन्—'O you having long life.' The charioteer is always to address the king thus, and

apparently for these reasons—(1) The charioteer was, in olden days, a much-respected man, being experienced and grown old in the royal household; thus he was generally older than the king; (2) the chariot was used generally in times of war or chase, occasions when the life of the king was in danger; this was therefore the most appropriate blessing and a term of address at the same time.

अधिज्यकार्मुके—अधिरूढा ज्या यत्र, अधिगता ज्या अनेनेति वा Bah.; ज्यामधिगतं (Tat.) वा. कर्मणे प्रभवतीति कार्मुकम्; कर्मन्+उकञ् by कर्मण उकञ् Pâṇ. V. 1. 130. पिनाकिन्—S'iva with his bow Pináka. The word S'iva would not have suited, as the idea of the bow would have been excluded. मृगानुसारिणम्—Once Daksha performed a horse-sacrifice to which he invited all the other gods,° but did not invite S'iva, his son-in-law. Highly indignant at this, S'iva, with his wife Satí, suddenly presented himself there, confounded the sacrifice, dispersed the gods, mutilated the horse, and giving chase to *Yajña* that fled through the air in the form of a fleet deer, overtook and decapitated him. According to the Vá. P., S'iva created a manifestation of himself in the shape of a monster named Vîrabhadra who pursued the Sacrifice that was running in the form of a deer. Comp. विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं येन बाणमसृजद् वृषध्वजः। Ragh. XI. 44.

अयं पुनः—पुनः shows that there is no difference in the speed of the deer. Although he has been running so long, he is still running with the same speed.

ग्रीवाभङ्गा०—स्यन्दते goes quickly इति स्यन्दनः; fr. स्यन्द् 1. Â. to run and ल्युः (अन) कर्तरि. So the word is appropriate here. दत्तदृष्टिः—बद्धदृष्टिः *v. l.* is to be rejected; for in the first place the word मुहुः goes against it; secondly it is not possible for the antelope to fix his eyes on the chariot in his hurry. पश्चार्धेन—अपरः अर्धः पश्चार्धस्तेन। By the *Vârtika* 'अपरस्यार्धे पश्चभावो वक्तव्यः' अपर becomes पश्च when followed by अर्ध in a Tat.; some think

---

° According to the Mahâbhârata the gods instituted a sacrifice wherein no portion of the offerings was offered to S'iva. Enraged at this—सोऽकल्प्यमाने भागे तु कृत्तिवासा मखेऽमरैः। ततः साधनमन्विच्छन्धनुरादौ ससर्ज ह॥ ......ततः क्रुद्धो महादेवस्तदुपादाय कार्मुकम्। आजगामाथ तत्रैव यत्र देवाः समीजिरे॥ तमात्तकार्मुकं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्ययम्। विव्यथे पृथिवी देवी पर्वताश्च चकम्पिरे॥......न प्रत्यभाच्च यज्ञः स देवताश्चेसिरे तथा। ततः स यज्ञं विव्याध रौद्रेण हृदि पत्रिणा। अपक्रान्तस्ततो यज्ञो मृगो भूत्वा स पावकः। स तु तेनैव रूपेण दिवं प्राप्य व्यराजत॥ अन्वीयमानो रुद्रेण युधिष्ठिर नभस्तले॥ &c. Sauptika Par. 18.

that पश्च might be a remnant of पश्चात्. पूर्वकायं—पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । एकदेशिसमासः (a kind of Tat.), न तु षष्ठीतत्पुरुषः, as पूर्वं implies a part (अवयव) of the body अवयविन्; also पूर्वश्चासौ कायश्च Karm.; the former is better. भूयसा—For the most part, greatly; or this may be taken with पश्चार्धेन with the major part of the hinder body. Really the hinder part of the body was considerably drawn in to avoid the falling of the arrow. This the poet describes as the antelope having entered &c. दर्भैः कीर्णवर्त्मा—Dissolve कीर्णं वर्त्म यस्य and not येन (as the deer is not the voluntary agent of the action). Strictly the comp. here is faulty as दर्भैः is left out of it. For it is a theory of grammarians that all the words of a comp. should be so connected in construction as to form a whole of their own. But it may be allowed by the maxim सापेक्षत्वेपि (though there is expectancy of a *Pada* left out) गमकत्वात् (as the relation can be easily understood) समासः । उदग्र°—उद्गतमग्रं यस्य तदुदग्रं with the point raised high; hence, prominent; hence again, lofty and long; in his flight the deer just touched the ground and again bounded off to a great distance and so वियति बहुतरं. उर्व्याम्—उर्वी lit. 'the wide one.' The figs. are *Utpreksha* and *Svabhâvokti*. The s'l. is an instance of भयानक रस and is quoted as such in K.-P. IV. (where one Com. makes the strange remark—वियाति राजस्वाम्याभावाद्बहुतरम् । भूमौ तत्सत्त्वादल्पमिति बोध्यम्).

P. 11. उद्घातिनी—उद्घाताः stumblings of feet सन्त्यस्यां; causing one to stumble down, hence, uneven; see com.; or उदूर्ध्वं हन्तुं शीलमस्याः । उत्खातिनी—*V. l.* full of pits. समदेश°—समदेशवर्तिनि न ते *V. l.* is rejected as समदेशवर्ती gives the antelope the advantage. दुरासदः—दुःखेनासाद्यते इति; fr. सद् cau. with आ+अ (खल्) added कर्माणि. विप्रकृष्ट—The opp. of this is संनिकृष्ट. रश्मि-अभीषु—Here we have got two words both of which mean 'reins' as well as 'rays'. अभिगत इषुः अभीषुः; also written as अभीशुः. निरूप्य—does not mean here 'having marked or observed,' but 'having acted, gesticulated;' from रूप् to act, from which रूपकं is derived. *Cf.* भ्रमरबाधां रूपयति, *infra* p. 24, शृङ्गारलज्जां रूपयति p. 29, &c.

मुक्तेषु &c.-निरायतः नितरामायतः 'exceedingly' *i.e.*, fully stretched out. चामर— "The *châmara* or chowrie formed of the white bushy tail of the Yak or Bos Grunniens, served for whisking off flies, and was used as an emblem of princely rank. It was placed as an ornament between the ears of horses like the plume of the war-horse of chivalry". M.-W. निभृत—steady.

motionless (com.); 'turned backward' (M.-W.). The com. is right as shown by the actual use of the word निष्कम्प in the preceding epithet. *Cf.* निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं &c. Kum. III. 42. It is a characteristic of the horse to raise the ears when galloping, and they were as निष्कम्प as the *chauries.* The ears of a horse are not so long as to be acted on by the wind and thrown flat backwards. Besides we have the word ऊर्ध्व in this comp. which is directly opposed to the sense which Monier-Williams gives here. अलंघनीयाः—'not to be assailed by,' *i.e.*, not allowing the dust to settle on or to touch their backs; comp. for this sense त्रिदशपरिपक्षस्यालंघनीये छते स्वः Vik. There is no propriety in translating this by 'not to be outstripped by'. For the former meaning only gives a vivid picture of the extreme velocity of the chariot. The dust was struck up with great force but the horses galloped with such enormous speed that they left it far behind them even before it could rise to the height of their backs. अक्षमा—ईर्ष्याऽक्षमा Bhaṭṭoji on Pâṇ. 1. 4. 37. रथ्याः—रथं वहति रथ्यः from रथ+यत् 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' Pâṇ. IV. 4. 76. युगं वहतीति युग्यः। वत्सानां दमनकाले स्कन्धे काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः। तं वहतीति प्रासङ्ग्यः। Sid.-Kau. Compare with the description here, that in the Vik. I. 4.

P. 12. हरितः Horses of the Sun. हरीन्—horses of Indra. The Com. takes हरित् in the sense of 'green' as qualifying हरीन्, but the च goes against his rendering. He removes the objection by remarking 'चोऽप्यर्थे.' He could have better taken it as connecting धावन्ति and वर्तन्ते। वाजिन्—from वाज or–जस् 'food, strength', + इन् (अस्त्यर्थे).

In the Ṛigveda we find *hari* (dual) and *harayah* and *haribhih* (1. 16. 1; 101, 10; 16, 4; 52, 8) for 'the horses of Indra'; and *haritah* for 'the seven horses of Sûrya or the Sun' (1. 50, 8; 115, 4). In Nirukta I. 15 the different vehicles of the gods are given, and among them *harir Indrasya, haritah âdityasya.* Hence Indra is called *harihaya or harivâhana* (Vik. III.), and in Ṛigveda *hariyojana*; and the sun is called *haridas'va.* M.-W.

प्रहर्तुम्—Here the inf. has the force of the dative (प्रहरणाय).

According to Max Müller the word हरित् is derived from the root घृ to shine which, though not in use now, survives in such words as घृणि (a ray of light), घृत &c. It has been supplanted by the root हृ now. The Harits correspond to the Greek *charites.* हरितः properly meaning 'the shining ones' means the

rays of the sun (रसहरणशीलाः सूर्यरश्मयः Sâyaṇa), mythologically spoken of as the seven horses of the sun.

तथा हि—is used to adduce reasons in support of or to justify a previous statement.

यदालोके &c.—The description here is vivid and a life-like picture of the velocity of the chariot. Who that reads it is not reminded of the scene presented by a railway train in motion? यदर्धे—यदद्धा *v. l.*, where अद्धा means 'really'.

प्रकृत्या—The instr. by the *Vârt.* 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' on Pâṇ. II. 3. 18. प्रकृत्या चारुः, प्रायेण याज्ञिकः, गोत्रेण गार्ग्यः &c. Sid.-Kau. नयनयोः—and not in reality. समरेखं—समे रेखे lines यस्य lying within even lines, *i. e.*, straight. न मे दूरे &c. *Cf.* अथ पुरुजवयोगान्नेदयद्दूरसंस्थं दवयदतिरयेण प्रासमुर्वीविभागम् ...वलमुपहितशोभां तूर्णमायादयोध्याम् ॥ Bhaṭṭi. II. 55. For the fig. see com. सूक्ष्मं विपुलतां &c. constitutes the *Virodhâbhâsa*.

तेन हि प्रगृह्यन्तां &c.—For the ascetics stood in danger of being run over by the chariot.

P. 13. नाटयति—This, like others, is a stage-direction for the actor. The King of course fixes the arrow and takes aim.

आश्रम—The part of the penance-forest inhabited by the hermits. पात—lit. 'fall;' the distance covered by the flight of the arrow.

आत्मनातृतीयः—one word; *aluk* of the instr. by Pâṇ. VI. 3. 6. and Vârtika; 'himself for the third', *i. e.*, he and two others M.-W. compares मातृषष्ठाः पाण्डवाः. वैखानस—A Brâhmaṇa in the third stage of religious life; वैखानसो वनेवासी वानप्रस्थश्च तापसः *Vaijayantî*; or one of a particular sect of hermits—ब्रह्मणो नखाज्जातो वैखानसः; 'ये नखास्ते वैखानसाः' इति श्रुतेः। यद्वा विखनसमुनिप्रोक्तसूत्रमार्गानुसारिणः.

न खलु न खलु &c.—खलु is a particle of conciliation or entreaty. पुष्पराशौ—Some read तूलराशौ; and no doubt the तूल being readily combustible fits in well with the idea of fire, and the expression is common enough in Sanskrit literature; comp. Mah.-Bhâr. Vana P.—तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः । The idea of लोलत्व in क्व बत &c. also favours it. But the poet seems to have chosen पुष्प here even at the cost of a natural comparison. The comparison with such a dry thing as cotton would not suit the poet's purpose here. The *Vaikhânasa* can better touch the King's heart by referring to the tenderness (मृदु॰) and beauty of the deer, and the word पुष्प is peculiarly happy

in this respect. Besides, the idea of cotton cannot be so readily present to a hermit's mind as that of a flower. *Cf. infra* को नामोष्णोदकेन नक्मालिकां सिञ्चति। IV. p. 90; यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं कृतं तपःसाधनमेतया वपुः। Kum. V. 52; these show the poet's tendency. Aesthetically also पुष्प is better. The extreme impropriety of, and horror at, the act (expressed by the two क्वs) are more prominently brought out by comparing the deer to a collection of flowers. निपाताः—may also be taken in the sense of 'ends or points'; lit. that part by which the arrows fall; निपतन्ति एभिः इति, fr. निपत्+अ (घञ्) added करणे. वज्रसाराः—The reference to *Vajra* is intentional. The sage compliments the King by suggesting that his power is equal to that of Indra. क्व-क्व—denotes vast disparity or contrast between two things; a great incongruity of things following each other. Compare क्व वयं क्व परोक्षमन्मथः further on; क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः Ragh. 1. 2; धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः क्व मेघः संदेशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः। Megh. I. 5; क्व सिद्धादेशः &c.—क्व च कौशाम्बीयेन वणिजा &c. Rat. I. क्वेदं वयः क्व चेदृशी महाप्राणता; क्व तत्तपः क्वयमवस्था &c. Kâd.

P. 14. साधु०—points to the King's being a sure marksman. सायकं—fr. सो 'to cut' and अक (ण्वुल्) added कर्तरि; स्यतीति सायकः. आर्त—p. p. of ऋ with आ. वः शस्त्रम्—By वः he refers to the kings of the Puru race (he and his ancestors); *cf. infra* आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः। II. 16. अनागसि—अविद्यमानमागः यस्य यस्मिन् वा अनागाः तस्मिन्। When the idea of 'the body' is more prominent, the loc. is used in the sense of आधार; *cf.* रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम्। Ragh. II. 54; तस्मिन्प्रजह्रुर्युधि सर्व एव। *Ibid.* VII. 59.

एष प्रतिसं०—एष implies instant action. पुरुवंशप्रदीप—प्रदीप्यते इति प्रदीपः a powerful lamp (प्रदीप्+अच् कर्तरि); पुरुवंशस्य प्रदीपः 'a lamp of', *i. e.*, one who made the race of Puru illustrious; or वंशं प्रदीपयतीति by affixing अण् कर्तरि. पुरु is more often spelt as पूरु; see Act IV.

In ancient India there were two principal dynasties of kings :—(1) the Solar and (2) the Lunar. Ikshvâku, the son of Vivasvat or the Sun, was the founder of the Solar race to which Kakutstha, Dilîpa, Raghu, and others, immortalized by Kâlidâsa in his Raghuvaṃs'a, belonged. Puru and Dushyanta belonged to the Lunar race. Soma or the Moon, the son of Atri, was the progenitor of this race. The genealogy expands thus :—Soma-Budha-Purûravas-A'yus-Nahusha-Yayâti. The last had five sons, of whom Puru and Yadu became the progenitors of separate lines of Kings. From Puru were descended Tams'u, Anila, Dushyanta, and Bharata-

According to the genealogy given in the Mah.–Bhâr., Bharata is 20th from Puru. From Yadu were descended the Yâdavas—Vrishṇi, Devarâta, Andhaka, S'ûra, Vasudeva and his two sons, Balarâma and the illustrious Kṛishṇa. Bharata, the son of Dushyanta, in his turn became the ancestor of the Bharatas (so called after him) whose history is given in the Mahâbhârata. Puru is famous for an act of filial piety. Yayâti was cursed by S'ukrâchârya to be prematurely old, but was allowed after importunities to transfer his decrepitude to any one of his five sons who would take it. Puru alone consented to make the exchange. After a thousand years, Yayâti restored to Puru his youth and beauty, and conferred upon him a boon that he would be the ancestoı of a great ruling family.

युक्तरूपम्—प्रशस्तं (*i. e.*, अतिशयेन) युक्तं; by Pâṇ. V. 3. 66 quoted in the com. रूप is added प्रशंसायां, the excellence lying here in its (युक्ततायाः) excess. प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । Sid.–Kau. From the use of such forms as हृष्टरूप, क्रुद्धरूप, (पर्वतशृङ्गाणां) तुल्यरूपा द्विपाः (Mah.–Bhâ.) it appears that रूप was originally used as the second member of a Bah. एवं०—एवं गुणाः एवंगुणाः Karm. तैरुपेतम् । *Cf.* पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं Ragh. V. 34. चक्रवर्तिन्—चक्रं वर्तयतीति a universal sovereign, one ruling over the whole circle of the world or princes; 'चक्रवर्ती सार्वभौमः' Amara. See also Malli. on Ragh. IX. 15.

कुलपतेः—See com.; tha Padma P. defines a *kulapati* as आचार्यो बहुशिष्याणां मुनीनामग्रणीस्तु यः । व्रतयज्ञादिकर्माढ्यः स वै कुलपतिः स्मृतः ॥ मालिनी—also called Mandâkinî (and referred to as such by Kâli. at Ragh. XIII. 18, Megh. II. 6), a tributary of the Ganges, now called *Pais'unâ*, running in the vicinity of Hastinâpura. ०तीरं—मालिनीतीरस्यानु अनुमालिनीतीरं; Avya. comp. Here अनु means—situated along the length of (०तीरदैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितः); see Sid.–Kau. on यस्य चायामः । Pâṇ. II. 1. 16. According to R. अनु has the sense of the loc.; see com. अतिपातः—omission, transgression—if no other duty be neglected thereby; if it should not interfere with or come in the way of your discharge of other duties.

P. 15. रम्याः—is preferable to धर्म्याः. The rites performed by the sages would have a peculiar interest for the King, they being an unusual sight. The idea of धर्म्य is already expressed by तपोधनानाम्. अपहतविघ्नाः—shows that the रक्षण is complete and hence also the क्रियाs are रम्याः. कियद्भुजो मे—mark the construction. There is no indirect construction in Sanskrit. मौर्वी—the bow-string, being made from the *Mûrvâ* plant. मूर्वाया विकारः मौर्वी; M. मूर्वा + अण् with the fem. affix ई added. Bow-strings

were made from the very tough, elastic threads got from the plant múrvâ; and the Kshatriyas were ordained by Manu to wear such a string as a girdle at their investiture with the sacred thread. Manu. II. 42 (क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या). ०किणाङ्क:—Here the poet refers to the *kiṇa*, owing to Dushyanta's fondness for chase. Elsewhere he describes a good king as protecting the earth with his arms not marked with the scar of the bow-string (अग्रद्धमौर्वीकिणलाञ्छनेन.........रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः । Ragh. XVIII. 48).

शकुन्तलाम्—The mention of the name suggests that she was the only child of the sage. For if he had a son he would have entrusted the duty of honouring guests to him. The com. sees in these words a hint to the King that the sage would not go against any engagement contracted by her. But this is rather premature, as the King was not yet aware of S'akuntalâ's real parentage. अतिथि०—अविद्यमाना तिथिर्यस्य 'one who has no fixed day for arrival,' *i. e.*, who comes without previous intimation; it is also derived from अत् to go, and the Uṇádi aff. इथि (अतति गच्छति इति) one who habitually travels. *Cf.* Yama—तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे येन त्यक्ता महात्मना । सोतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान्विदुः ॥ *Cf.* also Manu. एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ III. 102.

सोमतीर्थ—said by some to be situated between Kurukshetra and Gaṅgáhrada, which is a holy place near Kurukshetra. It is supposed to be somewhere near Pánipat. Others identify it with Prabhâsa, which is a place of pilgrimage in Kathiawar in Western India, near the temple of Somanâtha. It got this name because Soma or the Moon was here cured of the consumption inflicted on him by Daksha's imprecation. This seems more probable. The text does not explicitly state that Kaṇva was to return immediately; on the contrary, it seems to be the object of the poet to allow the lovers a great deal of time for the fruition of their love. If Kaṇva were to return soon, the King could have stayed till he came and not given the reply below (सा खलु विदितभक्तिं मां महर्षेः करिष्यति). Besides, by the time Kaṇva returns from his long journey (प्रवासप्रतिनिवृत्त p. 93), S'akuntalâ betrays visible signs of pregnancy. This shows that he was absent for about two or three months, a period sufficient for his return to Hastinâpura from Prabhâsa. For these reasons there can be no objection to taking सोमतीर्थ as प्रभास, although it be far away from Hastinâ-

pura. Dr. Burkhard's Káshmir MSS. actually read प्रभात for सोमतीर्थ.

विदितभक्तिं—The word भक्ति being one of the प्रियादि group there can be no पुंवद्भाव (the being restored to the mas. form) of the first member by the rule 'स्त्रियाः पुंवद्भाषित.........स्त्रियाम्-पूरणीप्रियादिषु । Pāṇ. VI. 3. 34. But according to Bhoja, the word भक्ति in the प्रियादि group is derived as भज्यते सेव्यते इयमिति 'object of worship,' as in the compounds भवानीभक्तिः (and not भवभक्तिः); while the word भक्ति here is derived by means of क्तिन् भावे, and so it can take पुंवद्भाव, and compounds like दृढभक्ति may be justified (भावसाधनत्वात्पुंवद्भावसिद्धिः). See Malli. on दृढभक्ति Ragh. XII. 19.

साधयामः—साध् *caus.* mostly occurs in the sense of 'to go;' प्रायेण ण्यन्तकः साधिर्गमेरर्थे प्रयुज्यते । S.-D.; it is not restricted to dramas only; *cf.* साधयाम्यहमविघ्नमस्तु ते । Ragh. XI. 91.

आभोग—extent; environs; fr. आ+भुज्+अ (घञ्) added भावे; it literary means 'fulness' परिपूर्णता; hence, secondarily, the things constituting that fulness (by the maxim कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते). The reading आश्रमस्तपोधनस्य is not so good as the King had not reached it yet, but its outskirts only.

P. 16. तरूणामधः—shows the abundance of rice. प्रस्निग्धाः—very oily (प्र indicating excess). M.-W. translates this unnecessarily by 'polished'. इङ्गुदी—The fruit of this tree was so commonly used for extracting oil (see Ragh. IV. 81) by the hermits that it came to be called तापसतरु. 'The *Iṅgudi* commonly called Ingua or *Jiyaputa,* is a tree from the fruit of which necklaces were made of a supposed prolific efficacy; whence the botanical name Nagelia Putrañjíva or Jívaputraká.' M.-W. प्रस्निग्धाः &c.—construe प्रस्निग्धा उपला इङ्गुदीफलभिदः (इति) सूच्यन्ते.

शब्दं सहन्ते—*i. e.,* do not get frightened and run away at the sound. This shows that they are domesticated, and so a hemitage must be near. This s'loka is quoted by A'nandavardhana in his ध्वन्यालोक.

कुल्याम्भोभिः &c.—कुल्या a canal; 'कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्' Amara. भिन्नः—changed, altered, varied. आज्य—सर्पिर्विलीनमाज्यं स्याद् घनीभूतं घृतं भवेत् । lit. आ समन्तात् अज्यते अनेन, fr. अञ्ज् with आ+क्यप् 'by which is manifested all round' (the holy fire). अर्वाक्—अवरे देशे काले वा यथा ... तथा । पूर्वादरदिग्देशाः; 'near' (with loc.) उपवन—उपगतं वनम् । A prādi-samāsa-

'A garden in which natural and artificial sceneries are blended.

मन्दं मन्दम्—very gently. द्विरुक्ति or repetition has three senses :—'नित्यवीप्सयोः' Pâṇ. VIII. 1. 4. आभीक्ष्ण्ये वीप्सायां च द्योत्ये पदस्य द्विर्वचनं स्यात् । Sid.-Kau.; *i. e.*, to denote (1) आभीक्ष्ण्य (repetition of an act, or that an act is done often); as पचति पचति he cooks often; (2) वीप्सा (वि + ईप्सा, *i. e.*, the desire to include every case, or every one of a group), वृक्षं वृक्षं सिञ्चति waters every tree; ग्रामो ग्रामो रमणीयः &c.; and (3) 'प्रकारे गुणवचनस्य' Pâṇ. VIII. 1. 12. सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य (the adjectival word) द्वे स्तः । पटुपटुः पटुसदृशः ईषत्पटुरिति यावत् । शुक्लशुक्लः पटः &c. Sid.-Kau. Here प्रकार means सादृश्य or resemblance. When सादृश्य is to be expressed (*i. e.*, when a person or thing resembles but is not fully like), the attribute is repeated; as पटुपटुः tolerably sharp; and the duplicated word is treated like a Karmadhâraya by the rule कर्मधारयवदुत्तरेषु; hence the first word loses its case—termination and takes पुंवद्भाव. Here, however, the repetition मन्दं मन्दं has the sense of वीप्सा 'in every manner of gentleness,' *i. e.*, very gently. Comp. मन्दं मन्दं नुदति पवनः &c. Megh. I. 9. Taken by itself, this s'loka is very fine and quite in the Kâlidâsiyan style. But we have not inserted it in the text as it contains some repetition of ideas (the last two lines being merely a paraphrase of the 3rd line of the s'loka in the text).

N. B. Here, as in the Ragh. I., the poet gives us some idea of the quiet and peaceful life the ancient *Rishis* led in their hermitages.

सर्वमुपपन्नम्—All is as your Majesty has explained it. एतावति—lit. at this distance; एतत्परिमाणमस्य (स्थलस्य) तस्मिन् ।

P. 17. विनीतवेषेण—विनीतश्चासौ वेषश्च तेन। humble, not gaudy, the majesty of religiousness deserving such homage. Comp. विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् । Manu. VIII. 2. तपोवनानि—तपसः वनं; अश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः; or तपःसाधनं वनं तपोवनं; शाकपार्थिवादि. *Cf.* the somewhat similar line of Bhavabhûti—को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तोर्द्वाराणि दैवस्य पिधातुमीष्टे । Mâl.-Mâd. X. 13. नाम—(used प्राकाश्ये) as is well known. उपनीय—some add अर्पयति; but it is omitted, as the common practice is to use a verbal indeclinable or a present participle when the stage-direction comes in the middle of a sentence. आश्रमवासिनः—the habitual dwellers; the aff. इन् in this as well as in तपोवनवासिनां shows ताच्छील्य or habituality.

निमित्त–An auspicious omen. सूचयन्–This is a stage-direction for the actor. It means 'indicating to the audience by gesticulating that he perceived an omen.'

शान्तम्—implies absence of desire. Properly speaking, the inhabitants of the hermitage are शान्त; metaphorically the place is so. The inanimate thing (आश्रमपद) is spoken of as *S'ânta*, as remarked by the Com., to show the extreme absence of desires. Whenever a metaphor is used there is a motive, as in अग्निर्देवदत्तः where we wish to imply Devadatta's purity, brightness &c. In speaking of the place as *S'ánta*, the King means to say that it must exert its tranquillizing influence on him also, and that he ought to feel no emotion contrary to its effects. स्फुरति च बाहुः—and yet (च) my arm palpitates. The right arm is meant here, the throbbing of which prognosticates union with an excellent beauty. वामेतरभुजस्पन्दो वरस्त्रीलाभसूचकः। *Adbhutasâgara*; comp. अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः। Bhaṭṭi. I. 27; तस्य स्फुरति पौलस्त्यः सीतासंगमशंसिनि। निचखानाधिकक्रोधः शरं सव्येतरे भुजे ॥ Rag. XII. 90; अयं मां स्पन्दितैर्बाहुराश्वासयति दक्षिणः। Vik. III. 10. अथवा—Or why, or perhaps, is it not so, &c. It is often used आक्षेपे, *i. e.*, to correct or modify a previous statement. Comp. further on, अथवा कृतं संदेहेन; अथवा कृतवाग्द्वारे Ragh. I. 4. द्वाराणि—gates, passages for entering, *i. e.*, means of coming to pass. All-powerful Destiny brings about pre-ordained results in spite of time and place. Comp. for the same thought somewhat differently expressed—मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्। Bhag. XI. 33.

P. 18. दक्षिणेन Indec. with एन added to दक्षिण in the sense of the loc. and indicating proximity; 'close to the south' (वृक्षवाटिकायाः समीपे दक्षिणतः); 'एनपा द्वितीया' *i. e.*, words ending in the aff. एन (प्) govern the acc.; एनपेति योगविभागात् षष्ठ्यपि; दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा।. स्वप्रमाणानुरूपैः—स्व may mean body or strength; रूपस्य योग्यः सदृशो वा अनुरूपः, lit., resembling or corresponding to the form; hence, suitable to or fit for; see com. सेचनार्था घटाः सेचनघटाः। मधुर—मधु राति इति मधुरं from मधु+रा+क; or मधु अस्यास्ति, र being a possesive aff.; lit., shedding or dropping honey, having sweet juice, as a fruit; hence, secondarily, delightful, charming. The King is equally struck with the beauty of all the three; he is not yet specially attracted to any one of them.

शुद्धान्त—शुद्धः अन्तः यस्य। Lit. (1) The interior of which is pure, or (2) the surroundings of which are pure. Here we

must supply अपि, शुद्धान्तेपि दुर्लभम्, in order to bring out fully the intended sense. So this s'l. contains the fault अनभिहितवाच्यता *i. e.* what is meant is not expressed by words. दूरीकृताः—distanced, *i. e.*, far excelled. गुणैः—in point of excellence. The King believed that the best beauties were to be found in royal harems alone, and that they could not be beaten in point of beauty by other women, and hence his surprise at the sight of these girls. The com. remarks that there is no कथितपददोष (the fault of repeating a word in the same sense), as लता is used here to signify two different classes of creepers.

P. 19. हला—A particle of address for a friend of equal rank; see com.; *cf.* also हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति । Ak. वृक्षकाः—the young trees, the grown up trees not standing in need of being watered. The trees of the hermitages were generally watered by the hermits' daughters; comp. सेकान्ते मुनिकन्याभिः...तत्क्षणोज्झितवृक्षकम् । Ragh. I 51. आलवाल—आ समन्तात् लवं जललवमालाति गृह्णाति; ला + aff. क; a trench or basin at the root of a tree for holding water when poured. सोदर—सदृशं समानं वा उदरं येषां ते सोदराः । सोदरेषु स्नेहः, सोदराया वा स्नेहः । She means to say—I would have done it, even if my father had not ordered me to do it. कथम्—expresses surprise. The King did not expect to find such beauty in her. इयं सा—The King knows from her replying to Anasûyá that she was S'akuntalá, whose name was mentioned to him by the ascetic. असाधुदर्शी—साधु पश्यतीति साधुदर्शी न साधुदर्शी असाधुदर्शी । Lit. not taking a correct view of things, not judging well. काश्यपः—Kaṇva was a descendant of Kas'yapa, son of Marîchi, one of the seven Prajápatis. See Act VII.

इदं &c.—अव्याज०—व्याजस्याभावः अव्याजस्तेन मनोहरं, or व्याजेन मनोहरं व्याजमनोहरं न व्याज० अव्याज०, captivating without the interference of art; artlesely, *i.e.*, naturally, fascinating or charming. तपक्षमं—तपसः क्षमं fit for practising (*i. e.*, capable of enduring) penance. तपःक्लमं—*v. l.* (the hardships of penance) is not good, for the construction in this case is यः वपुः तपःक्लमं साधयितुमिच्छति, which is faulty; साध् in the cau. would require वपुः to be in the instrumental case (वपुषा); it will not be right also to take साध् as a गत्यर्थ root. नीलोत्पल—is the blue water-lily growing under the influence of the moon, and is therefore more tender. Hence it is particularly selected here. शमीलता—शमी is a tree very hard to cut; it is said to contain fire in it (शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकां Ragh. III. 9; Manu. VIII. 247) which

is obtained by rubbing two dried pieces together; to make the sense more striking we must have two things, one the softest, the other the hardest. Comp. 'छेत्तुं वज्रमणीन् शिरीषकुसुमप्रान्तेन संनह्यते' Bhar. 1. 6. लता—may also be taken in the sense of a branch (शाखा) here. समिल्लतां—*v. l.* means—the fuel-plant. S'l. quoted in the S.-D. as an instance of अनेकवाक्यगा निदर्शना.

विश्रब्धां (p. p. of श्रम्भ् with वि) or विश्वस्तां—at ease, acting in full confidence. विश्रब्धं *v. l.*–'in full confidence', *i. e.*, without the fear of encountering her glance. The former is better. The King's object is to see her free actions, unrestrained by modesty &c., which could not have been the case had he gone forth. विश्रब्धं does not give the विश्रब्धत्व directly.

P. 20. पिनद्ध—also अपिनद्ध; see note on अवगाह p. 7. धरतीति धरः, पयसः धरः पयोधरः, विस्तारयतीति विस्तारयितृ ; पयोधरयोर्विस्तारयितृ पयो०. Before कामं some MSS. read the s'l. इदमुपहित &c.—No doubt the s'l. has an air of Kâlidásian verses. But here also we have some ideas repeated; *e. g.* पुष्यति स्वां न शोभां and अलंकारश्रियं न पुष्यति, and Kâli. is not likely to repeat words or ideas; again the word अथवा which is necessary after it, does not fit in well with कामम् &c. उपहित०—उपहितः सूक्ष्मः ग्रन्थिर्यस्य तद् उपहितसूक्ष्मग्रन्थि तेन । स्तनयुगस्य परिणाहो विशालता (fulness) तमाच्छादयतीति तेन । अभिनव—fresh, possessing the charms of budding youth. पुष्यति—" The first meaning of पुष् like भृ is to nourish, or be nourished; thence like भृ it passes into the sense 'maintain,' support, bear; and thence into that of 'possess,' enjoy, exhibit. In these last senses it may be used actively though conjugated in cl. 4 (see Manu. IX. 37, Râm. II. 94. 10; Ragh. XVI. 58)." M.-W. स्वां शोभां—स्वामभिख्यां—*v. l.* means-maintains its beauty. पाण्डुपत्रोदरेण पिनद्धं is not a happy expression. उदर has no propriety; and पिनद्ध has to be taken in the sense of 'covered' or enveloped.

कामम्—The Com. takes it in the sense of 'exceedingly;' it rather means 'granted that, admitting that' &c. *Cf.* कामं न तिष्ठति मदाननसंमुखी सा &c. further on. अननुरूपं—see p. 18, notes; it may also be taken as रूपमनुगतमनुरूपं, तन्न भवतीत्यननुरूपम्. न पुनः—modifies the admission. वपुषः—her (youthful body.) वयसः—*v. l.* For it would befit old age, but not youth, as it would fall to the lot of every one who cared to lead a religious life as enjoined by religious law. Comp. किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् । Kum. V. 44. This is also a good reading and supported by the context. For in the previous

sentence Priy. refers to S'ak.'s youth. But we have preferred वपुः as the poet makes a reference to आकृति in the last line of the next S'loka and it seems therefore quite likely that he should refer here also to वपुस्. न-न-the two negatives result in an emphatic affirmative. पुष्यति—'nourishes,' *i. e*, possesses. See above.

सरसिजं—An *aluk Samása*; also सरोजम्. 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' Pāṇ. VI. 3. 14. In a Tat. having for its latter member a verbal derivative, there is often the *aluk* of the loc. termination. But the *luk* or *aluk* depends upon good usage or शिष्टप्रयोग ; we cannot use पङ्करुह following the analogy. This is an instance of a योगरूढ word, *i. e.*, one which has an etymological as well as a conventional or special sense; it lit. means 'any thing growing in a lake', and by usage it is restricted to lotuses alone. मलिनमपि—&c. तनोति heightens. In this line the Com. detects the fault प्रक्रमभङ्ग or the breaking of symmetry or uniformity and proposes another reading. See com. ०मनोज्ञा—मनो जानाति (अन्तः प्रविश्य प्रियत्वात्) that which feels (touches) the mind by entering it by reason of its beauty or agreeableness; hence, engaging, lovely; अधिकं यथा तथा मनोज्ञा अधिकम०. *Cf.* न रम्यमाहार्यमपेक्षते गुणं Kir. IV. 23; also VII. 5; Kum. V. 9. मधुराणां &c.—By calling her form मधुर the poet refers to the various qualities such as tenderness, continual flow of brightness, her स्पृहणीयत्व &c., thus summing up in a single word all the charms possessed separately by the lotus, the moon &c; see com. S'l. quoted in the S.-D. as an instance of माधुर्य.

P. 21. पल्लवाङ्गुलीभिः—This is a Rūpaka (see com.), through which the tree has अङ्गुलिसंचालन. केसरवृक्षकः—केसरश्चासौ वृक्षकश्च। अल्पो वृक्षो वृक्षकः. Mark the क which implies youth in the tree which is not yet full grown. The Kesara is the same as Bakula which is frequently referred to in Sanskrit poetry. It has a small sweet-smelling flower and it is an ornament to pleasure-grounds. संभावयामि—I shall honour it by attending to it. संभावय्—lit. means to 'think well of'; hence to respect &c. The word occurs constantly in Kálidása's poems.

सनाथः—Lit. means 'with or having a lord (नाथ)' and properly applies to a female having a lord, or to one standing in need of help from a lord &c.; *cf.* सनाथा इदानीं धर्मचारिणः, सनाथीक्रियतामाश्रमः &c. further on; सनाथः संवृत्तः Vik. But here this original

meaning is entirely lost sight of, and it is used in the secondary sense of युक्त 'united with' or 'accompanied by,' as it is applied to the tree which is masculine; comp. for this sense मणिशिलापट्टसनाथः ('furnished with') Vik., शोभासनाथ Kum. VII. 94, लक्ष्मीसनाथ &c.

P. 22. खलु—is used अवधारणे; 'indeed,' 'verily.' प्रियंवदा—Mark the play on the word which means 'a sweet-talker' and is also the name of her friend. प्रियं वदतीति; fr. प्रिय+वद्+अ (खच् added कर्तरि before which a nasal is inserted) by प्रियवशे वदः खच्। प्रियमपि तथ्यम्—तथ्य—तथा साधु तथ्यम् lit. good for that as it is; hence truth; *cf.* तामूचतुस्ते प्रियमप्यमिथ्या Ragh. XIV. 6. What is agreeable is not always true and *vice versa*. Comp. हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः; and न विव्यथे तस्य मनो न हि प्रियं प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिणः। Kir. 1. 2.

अधरः &c.—Here S'akuntalâ is compared to a लता. A beautiful simile. किसलयरागः—किसलयस्य इव रागो यस्य। Properly किसलयराग इव रागो यस्य। The first राग being dropped by सप्तम्युपमानपद &c.; Râghav. dissolves as किसलय इव &c.; see com. and discussion. ०कारिणौ—तत्सदृशौ। 'तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः'। Dandin II. 65. सन्नद्धम्—clad in full armour; fully equipped for battle; hence, secondarily, full-flushed, fully permeated; here it means 'pervading;' (in the case of the flower) full-blown. Kâli. uses this word frequently in its denotative as well as indicative senses; comp. नवजलधरः सन्नद्धोयम् Vik. VI. 1. लतेव सन्नद्धमनोज्ञपल्लवा Ragh. III. 7. कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायाम् Megh. I. 8 &c.; see also com.

स्वयंवरवधूः—स्वयं वरणं स्वयंवरः act of choosing a husband; स्वयं+वृ+अण् (अ) added भावे, तेन वधूः wife by self-election; Inst. Tat.; or स्वयं वृणुते असौ स्वयंवरा fr. स्वयं+वृ+खच् (अ) कर्तरि with the fem. aff. आ; सा चासौ वधूश्च Karm. *Svayamvara* was much in vogue among the ancient *Kshatriyas*, especially kings. When the intended marriage of a princess was announced, the various suitors assembled and the bride made her choice from among them. सहकार—The mango-tree; so called probably from its bringing together lovers (it being a favourite haunt of young couples). The matching of the mango-tree with the *Navamâlikâ* or *Priyangu* creeper, and even the celebration of a mock marriage between them, seems to be a favourite theme with Kâlidâsa. Comp. चूतेन संश्रितवती नवमालिकेयं &c. *infra* IV. 12; मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च (प्रियंगु Malli.) नन्विमौ Ragh. VIII. 61. वनज्योत्स्ना—ज्योतिरस्त्यस्यामिति ज्योत्स्ना; *fr.* ज्योतिस्+

न (मत्वर्थे possessive aff.); irregularly formed, (निपातनात्); वनस्य ज्योत्स्नेव. 'Lit. the moon-light of the woods;' so called because of its wealth of flowers of a beautiful *white* colour. एनां—As इयं occurs before, there is अन्वादेश; see H. G. § 135. विस्मृता—Here क्त is added कर्तरि (in an active sense), स्मृ being regarded as a गत्यर्थ root (स्मराति मनसा गच्छति) by the rule गत्यर्थाकर्मक०, Pâṇ. III. 4. 72. Some would explain as विस्मृतमस्या अस्तीति विस्मृता by adding अर्शआदि अच्; *cf.* त्वमित्थं प्रहसितासि *infra* p. 132.

P. 23. रमणीये—रम्यते मनो अत्र इति रमणीयः; fr. रम्+अनीय (अनीयर्) added आधारे. व्यतिकर—union; from कृ with व्यति to blend. नवकुसुम—Râghav. needlessly explains कुसुम in a double sense (see com.); in this case स्निग्धपल्लवतया also will have to be similarly interpreted, which it is not easy to do. स्निग्धपल्लवता indicates the external manifestation of love. अतिमात्रम्—अतिक्रान्ता मात्रा यस्मिन्कर्मणि or मात्रामतिक्रान्तं यथा तथा। मात्रा may refer to length of time or degree of attention. विभावयामि—भू with वि *cau.* means to think out, infer or guess, always implying an effort of the imagination or of the reasoning faculty: hence to recognize, to discover, perceive &c. Comp. for the different senses भर्तृगतया चिन्तयात्मानमपि नैषा विभावयति Act IV. स्पर्शविभावितप्रियः, परिवर्तनविभाविताक्षरं &c. Vik.; विभावितः चित्रगतदर्शन एव भर्ता Mâlav. IV.

अपि नाम—would that, I wish that, implying eager expectancy; also 'can it possibly be,' 'is it likely' &c.; see below. मनोरथ—मनसो रथः, lit., the 'car of the mind.' Desire carries the mind from one object to another just as a car does a man; hence it is called the car of the mind. आवर्जयति—inclines, inverts the pot in order to pour out its contents. *Cf.* आवर्जितााष्टापदकुम्भतोयैः'। Kum. VII. 10. वृज् cau. with आ means to bend or incline downwards; *cf.* शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः। Ragh. XIII. 24; hence, to pour out; as अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं &c. Kum. V. 34.

अपि नामेयं &c.—Mark the poet's skill in introducing the previous conversation between Ana. and Priyaṃvadá. The latter's reply leads the King to think of the possibility of his being a suitable husband for S'ak. It prepares the ground for the first germ of love in his mind. अपि नाम here means 'can it be that.' असवर्ण०—समानः वर्णः अस्य सवर्णम् of the same class; समान being changed to स by 'समानस्य' a portion of the Sútra VI. 3. 84. Bhaṭṭoji prefers to take such compounds as अस्वपदविग्रहबहुव्रीहिः (नित्य समास); says he—'अथवा सहशब्दः

सदृशवचनोऽप्यस्ति । सदृशः सख्या ससखीति यथा । तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । समानः पक्षोस्येत्यादिः' । क्षेत्र—a wife. The *Varṇas* are four, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य and शूद्र. A man of a higher class was allowed to marry, besides a girl of his own class (who alone could join him in the performance of religious duties), a girl of the lower class or classes (of course at the risk of being degraded in the estimation of society). सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि । कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥ शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते । ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥ Manu. III. 12, 13. Thus "a Brâhmaṇa might marry a Kshatriyá, *i. e.*, a woman of the military or kingly class next below him (Manu. III. 13) and the female offspring of such a marriage would belong to the mixed class called Mûrdhábhishikta or Múrdhâvasikta–'head-anointed' (Manu. X. 6), and would be a suitable object of affection for a Kshatriya who in his kingly character was a Múrdhábhishikta also." M.-W. Hence the King's wish. If she be of Brâhmaṇa origin, on both the sides he could not marry her, marriage with a woman of the higher class being strictly forbidden.

P. 24. ०परिग्रहक्षमा—See com.; also परिग्रहं क्षमते असौ ०क्षमा. आर्यम्—Worthy of an *ârya, i. e.*, honourable, noble. Dushyanta means to say that his mind is noble and therefore no sinful thought can enter it; and since it feels a longing for S'akuntalá he can conclude that she must be what he wishes her to be. प्रमाणम्—Mark the number and gender. It is always neu. and sing. अन्तःकरण—Lit. the inner instrument of knowledge, the mind. There are six Jñânendriyas according to the Vedânta, five external and one internal.

S'l. quoted in the D.-R. as an instance of अभिलाष or longing, the first of the ten stages of अयोग (absence of union).

वदनमभिवर्तते—Shows that she had a lotus-like face, her breath also having the fragrance of a lotus; *cf.* यदि सुरभिमवाप्स्यस्तन्मुखोच्छ्वासगन्धं तव रतिरभविष्यत्पुण्डरीके किमस्मिन् । Vik. IV. This indicates her being a Padminî—the first of the four classes into which Sanskrit writers on erotic science divide women. She is thus described—भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररन्ध्रा अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी कृशाङ्गी । मृदुवचनसुशीला नृत्यगीतानुरक्ता सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥ Ratimañjari. See com. also.

सस्पृहम्—enviously. The passage in the foot-note is good in itself but we have no sufficient MS. authority for inserting it in the text. पद्रकामा यस्य सः । प्रेरित sent, directed quick-mov-

ing लोचने यया. विवर्तिते भ्रुवौ यया; पाठान्तरे विवर्तिते भ्रुवौ लते इव भ्रूलते यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा. अकामापि—Though against her wish, though unconsciously. Being a hermit girl, she will not wish, thinks the King, to learn how to cast coquettish glances. M.-Williams' 'uninfluenced by love' does not seem to suit the context. दृष्टेः विभ्रमः playful movement दृष्टिविभ्रमस्तम्.

सस्पृहम्—Mark the King's progress in love; he is ardently in love now and envies the bee seen sporting with her. मधुकर—मधुप would have been better.

P. 25. चलापाङ्गा—चलौ अपांगौ यस्याः । अपगतमङ्गं यस्यापाङ्गः the outer corner of the eye. व्याधुन्वती—विशेषेण आ समन्तात् धुन्वती moving forcibly all round. रतिसर्वस्व—The sole essence of delight, whole treasure of love; *cf.* जीवितसर्वस्व further on. अधरं पा—is a phrase peculiar to Sanskrit, meaning 'to kiss'. The phrase probably originates from अधरमधु, अधरामृत &c. with which poets endow the lips of the fair. Comp. अधरमधु वधूनां भाग्यवन्तः पिबन्ति । Bhar.; also *infra* III. 21 (सदयं सुंदरि गृह्यते रसोस्य). For the various shades of meaning of the other expressions, see com. हताः—means here—मनोहताः disappointed, baffled; or प्रतिबद्ध kept back; see Ak. quoted in the com. कृती—कृतं (कर्मणि भावे वा क्तः) अस्यास्तीति; one who has achieved his object; blessed.

P. 26. दुर्विनीतेन—Lit. badly disciplined or trained; hence, ill-behaved, impudent, one violating the laws of decorum (and therefore meriting punishment). The word is purposely used here. It furnishes the King with a plea for going forward. He picks up the same word in his speech (शासितरि दुर्विनीतानाम्).

के आवाम् who are we, *i. e.*, what power have we; it is no use applying to us for help (of course said in jest). For a similar use, comp. का त्वं विसृष्टव्यस्य रोद्धव्यस्य वा p. 37; का वयं भट्टिनीं नियोजयितुम् Mâl. IV. p. 82.

अवसरोयं &c.—Mark the ingenuity with which the poet introduces his hero to the girls. The plain fact of the King's visiting the hermitage and announcing his rank there, would have added but very little interest to the incidents of the play. The King is introduced here without being indecorous, as a benefactor and protector. The pursuit by the bee, S'akuntalâ's flurry and the King's sudden entry—all look quite natural. न भेतव्यं—The King says this impulsively, or rather the words escape his mouth and so there is no stage-direction before

these; nor are the words heard by S'ak. and her friends as they were uttered by the King without going forward. स्वगतं—This means that the words that follow are not intended to be heard by the other actors on the stage, though uttered loud enough to be heard by the audience. See also Notes p. 28.

P. 27. कः &c.—पुरोः गोत्रापत्यं पुमान् तस्मिन्। referring thereby to दुष्यन्त. Mark the wording here; he does not say पौरवे मयि मही &c., for that would have disclosed his identity (*cf.* राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेत् above.). The indirect reference to दुष्यन्त makes a distinction between him and the speaker, and so is intended to mislead the girls. शासितरि शासति—loc. absolute. मुग्धा—simple, guileless. This adds to the seriousness of the crime.

किंचिदिव—being hermit girls (and as such always treated with courtesy and respect by visitors) brought up in the open air of the country, they are confused, but only a little. Anasûyâ, however, regains self-possession at once and addresses the King. आर्य—The word is aptly chosen here: It means अर्यते शरणत्वेनाभिगम्यते इति आर्यः one who is approached as a protector; hence one who gives protection to the distressed. Hence, secondarily, a noble-minded or respectable man; and this is the sense in which the word is generally used. See *supra* note on आर्यमिश्रैः p. 8. अत्याहितं—अतीव आधीयते स्म मनसि। Lit. that which is seriously taken to or felt by the heart; hence, a great calamity; the word occurs in Vik. IV. and V. and Mál. (pp.82,83) also. अपि तपो वर्धते—This was a formal question, asked to a hermit when first met. अपि (I hope) when used at the beginning of a sentence introduces a question, the expected answer to it being always in the affirmative. This question is according to the precept—ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् &c. (quoted by the Com. on p. 125). According to Manu. (II. 127) *kus'alam* refers to the well-being of a Bráhmaṇa's penance &c. The question was addressed to S'ak. because she was the hostess at that time.

साध्वसम्—confusion, agitation. It is a state of mind less in intensity than भय and more than संभ्रम.

अतिथिविशेष—For अतिथि see *supra* p. 15; it is also explained as अविद्यमाना द्वितीया तिथिर्यस्य one who does not stay for a second day. अतिथीनां विशेषः a distinguished guest. This reply of Anasûyâ is very polite and bespeaks a degree of presence of mind on her part. In fact the two friends disclose a good

acquaintance with the manners and ways of the world outside the hermitage and thus prepare the reader for the active part they take in the future development of the plot. इला शकुन्तला—She tells S'ak. to bring the अर्घ्यं as it was principally her duty, as Kaṇva's representative, to receive the guests visiting the hermitage. फलमिश्रं—For fruits do not form part of the usual अर्घ्यं. An Arghya consists of 8 ingredients—आपः क्षीरं कुशाग्रं च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्तितः ॥ पादोदकं—पादाभ्यामुदकं a comp. सह सुपा; or पादार्थमुदकं a comp. of the S'ákapârthivádi class.

सूनृता—Agreeable and true (sincere); complimentary and yet containing no flattery. Bhánuji Dîk. derives this सुष्ठु नृत्यन्त्यनेन (जना हर्षात्) by adding घञ् (अ) करणे संज्ञायां and says—The vowel of नृत् does not take Guṇa by the maxim संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः, and that सु becomes long by the rule अन्येषामपि दृश्यते । Pâṇ. VI. 3. 137. Another derivation is सुष्ठु ऊनयति प्रीणयति इति सून् by adding क्विप् (०) to ऊन् preceded by सु; सून् च ऋता च सूनृता. This is one of the four things with which a good householder is to greet a guest (वाक् चतुर्थी च सूनृता); see Manu. III. 101, आतिथ्यम्—अतिथये इदं something for a guest, hence hospitality, reception; अतिथि + ञ्य (य) by अतिथेर्ञ्यः । Pâṇ. V. 4. 26.

P. 28. प्रच्छाय—प्रकृष्टा छाया प्रच्छाया or. न्यं by विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । Pâṇ. II. 4. 25. प्रच्छायेन शीतला तस्यां; or प्रकृष्टा छाया यस्यां सा प्रच्छाया अत एव शीतला (Karm.) तस्याम्. सप्तपर्ण—A kind of tree so named because it has seven leaves per stalk. It is also called विषमच्छद (having an odd number of leaves) on this account, and विशालत्वक् (having a broad bark). वेदिका—A quadrangular raised seat, often covered with a roof supported by pillars, used as a kind of arbour for sitting or standing under; *cf.* Mál. V. p. 89 तपनीयाशोकस्य वेदिकाबन्धः. पर्युपासनं—means here, sitting near or in company with (guests, for their diversion or that they should not feel lonely or neglected);—and not worship or doing honour, as that was already done. आत्मगतम् or स्वगतम्—denotes matter intended for self; it is a soliloquy. The matter which is intended for all (सर्वश्राव्यं) is denoted in plays by प्रकाशम्. किं नु खलु—S'akuntalá experiences an emotion rising within her, but it is inexplicable to her. Here किं asks a question with कुत्सा or disapproval, नु implies वितर्क, while खलु indicates अवधारणा. S'ak. does not know why there should be such an emotion rising within her and yet is there (खलु). वितर्क indicates that

these; nor are the words heard by S'ak. and her friends as they were uttered by the King without going forward. स्वगतं—This means that the words that follow are not intended to be heard by the other actors on the stage, though uttered loud enough to be heard by the audience. See also Notes p. 28.

P. 27. कः &c.—पुरोः गोत्रापत्यं पुमान् तस्मिन्। referring thereby to दुष्यन्त. Mark the wording here; he does not say पौरवे मयि महीं &c., for that would have disclosed his identity (*cf.* राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेत् above). The indirect reference to दुष्यन्त makes a distinction between him and the speaker, and so is intended to mislead the girls. शासितरि शासति—loc. absolute. मुग्धा—simple, guileless. This adds to the seriousness of the crime.

किंचिदिव—being hermit girls (and as such always treated with courtesy and respect by visitors) brought up in the open air of the country, they are confused, but only a little. Anasûyá, however, regains self-possession at once and addresses the King. आर्य—The word is aptly chosen here: It means अर्यते शरणत्वेनाभिगम्यते इति आर्यः one who is approached as a protector; hence one who gives protection to the distressed. Hence, secondarily, a noble-minded or respectable man; and this is the sense in which the word is generally used. See *supra* note on आर्यमिश्रैः p. 8. अत्याहितं—अतीव आधीयते स्म मनसि। Lit. that which is seriously taken to or felt by the heart; hence, a great calamity; the word occurs in Vik. IV. and V. and Mál. (pp. 82, 83) also. अपि तपो वर्धते—This was a formal question, asked to a hermit when first met. अपि (I hope) when used at the beginning of a sentence introduces a question, the expected answer to it being always in the affirmative. This question is according to the precept—ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् &c. (quoted by the Com. on p. 125). According to Manu. (II. 127) *kus'alam* refers to the well-being of a Bráhmaṇa's penance &c. The question was addressed to S'ak. because she was the hostess at that time.

साध्वसम्—confusion, agitation. It is a state of mind less in intensity than भय and more than संभ्रम.

अतिथिविशेष—For अतिथि see *supra* p. 15; it is also explained as अविद्यमाना द्वितीया तिथिर्यस्य one who does not stay for a second day. अतिथीनां विशेषः a distinguished guest. This reply of Anasuyá is very polite and bespeaks a degree of presence of mind on her part. In fact the two friends disclose a good

acquaintance with the manners and ways of the world outside the hermitage and thus prepare the reader for the active part they take in the future development of the plot. हला शकु०—She tells S'ak. to bring the अर्घ्यं as it was principally her duty, as Kaṇva's representative, to receive the guests visiting the hermitage. फलमिश्रं—For fruits do not form part of the usual अर्घ्यं. An Arghya consists of 8 ingredients—आपः क्षीरं कुशाग्रं च दधि सर्पिः सतण्डुलम्। यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्तितः॥ पादोदकं—पादाभ्यामुदकं a comp. सह सुपा; or पादार्थमुदकं a comp. of the S'ákapârthivádi class.

सूनृता—Agreeable and true (sincere); complimentary and yet containing no flattery. Bhánuji Dîk. derives this सुष्ठु नृत्यन्त्यनेन (जना हर्षात्) by adding घञ् (अ) करणे संज्ञायां and says—The vowel of नृत् does not take Guṇa by the maxim संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः, and that सु becomes long by the rule अन्येषामपि दृश्यते। Páṇ. VI. 3. 137. Another derivation is सुष्ठु ऊनयति प्रीणयति इति सूनृ by adding क्विप् (०) to ऊन् preceded by सु; सूनृ च ऋता च सूनृता. This is one of the four things with which a good householder is to greet a guest (वाक् चतुर्थी च सूनृता); see Manu. III. 101. आतिथ्यम्—अतिथये इदं something for a guest, hence hospitality, reception; अतिथि + ञ्य (य) by अतिथेर्ञ्यः। Pâṇ. V. 4. 26.

P. 28. प्रच्छाय—प्रकृष्टा छाया प्रच्छाया or न्यं by विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्। Pâṇ. II. 4. 25. प्रच्छायेन शीतला तस्यां; or प्रकृष्टा छाया यस्यां सा प्रच्छाया अत एव शीतला (Karm.) तस्याम्. सप्तपर्ण—A kind of tree so named because it has seven leaves per stalk. It is also called विषमच्छद (having an odd number of leaves) on this account, and विशालत्वक् (having a broad bark). वेदिका—A quadrangular raised seat, often covered with a roof supported by pillars, used as a kind of arbour for sitting or standing under; *cf.* Mál. V. p. 89 तपनीयाशोकस्य वेदिकाबन्धः. पर्युपासनं—means here, sitting near or in company with (guests, for their diversion or that they should not feel lonely or neglected);—and not worship or doing honour, as that was already done. आत्मगतम् or स्वगतम्—denotes matter intended for self; it is a soliloquy. The matter which is intended for all (सर्वश्राव्यं) is denoted in plays by प्रकाशम्. किं नु खलु—S'akuntalá experiences an emotion rising within her, but it is inexplicable to her. Here किं asks a question with कुत्सा or disapproval, नु implies वितर्क, while खलु indicates अवधारणा. S'ak. does not know why there should be such an emotion rising within her and yet is there (खलु). वितर्क indicates that

she wishes to find out its cause. विकारः—विक्रियन्ते अनेन इति विकारः, fr. कृ+अ (घञ्) added करणे; that by which the natural state is altered, hence any emotion. विरोधिना—opposed to, not compatible with. गमनीया—accesible to. अस्मि संवृत्ता—This is the first budding of feeling (भाव) in S'akuntalá. This is defined as 'the first manifestation of feeling in a heart which is as yet without any emotion.' See com. सम०—वयः रूपं च वयोरूपं Sam. Dv.; समं वयोरूपं तेन रमणीयम्। सौहार्दं—शोभनं हृदयं यस्य स सुहृद् (when the sense is) 'a friend;' हृदय is changed to हृत् by निपातन (it being so stated in) the Sútra सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः। Pán. V. 4. 150; सुहृदः भावः सौहार्दं by adding अण् (अ). There is वृद्धि of both the vowels by the rule हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च। Pán. VII. 3. 19—of compounds having हृद्, भग, or सिन्धु for the latter member, the first vowel of both the members is *vriddhied* befor a termination having an indicatory ञ, ण् (as अण् here) or क्.

जनान्तिकम्—This stage-direction is used when a character says something to a particular individual to the exclusion of others, concealing them with the hand, with its fingers except the thumb and the one near the little finger extended, so as to look like three banners. See com. for definition. चतुर-गम्भीरा०—We have selected the reading चतुरगम्भीराकृतिः मधुर-मालपन् as supported by the oldest and best MSS. (with M.-W.); चतुरा गम्भीरा च आकृतिर्यस्य; चतुर properly an epithet of the man (mind) is transferred to the body; *cf.* in this respect अन्धं तमः &c. In such cases चतुर means 'lively, sweet,' &c.; *cf.* न पुनरेति गतं चतुरं वयः Rag. IX.; तां वीक्ष्य लीलाचतुरां (भ्रुवोः कान्तिं) Kum. I. 47. गम्भीर—grave, dignified (not betraying emotion M.-W.); or august. The comp. may also be taken as चतुरश्चासौ गम्भीराकृतिश्च to give its proper meaning to चतुर; but this is simply defending grammar against easy-flowing language. R. reads चतुरग० चतुरं प्रिय०; but there is a sort of repetition in this though the second चतुर means 'cleverly'. The reading मधुरग० चतुरं प्रियमालपन् is a good one by itself; but this is evidently an emendation meant to get rid of one चतुर. For अनसूया in her next speech says आर्यस्य मधुरालापजनितः only, and not चतुरप्रियालापः. Some read मधुरं प्रियमा०; but मधुर and प्रिय merely mean the same thing. प्रभाव—प्रकृष्टः भावः प्रभावः; a Prádi Tat.; majesty, superior power; we cannot get the word from भू with प्र by adding अ (घञ्), as भू cannot take घञ् when preceded by a preposition, by the rule श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे। Pán. III. 3. 24. Comp. the

epithet प्रभविष्णु in this respect which is applied to kings. ञ्ञानिव—seems to possess kingly majesty; he does not seem to be an ordinary man.

मन्त्रयते—Here मन्त्र् is used in its causal sense; अहं मन्त्रये; विश्रम्भो मां मन्त्रयते (prompts or induces me to speak.). Mark how courteous Ana. is in her speech. This shows that Káli. well knew court-language.

राजर्षिवंश:—The maidens seem to have recognized the King; but they do not say so directly. विरहपर्युत्सुक:—shows how the ancient kings were loved by the people on account of their प्रजावात्सल्य. Comp. तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन &c. Rag. II. 73. सुकुमारतर:—तर shows excess.

P. 29. आत्मापहार—lit. withholding oneself, hence, hiding one's identity, or true character. This was held to be a great sin. *Cf.* योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते। स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारक: ॥ Manus. IV. 255. Here the King was in a fix as it were. He did not wish to reveal his true character at this stage, nor could he as a Dhîrodâtta Hero tell a plain lie. He is, therefore, forced to equivocate and says भवतु एवं &c. Here some may say that the King's equivocation is after all meant to mislead the maidens and lays him open to the charge of deception. It may also be said that when the King further on (p. 36) says राज्ञ: परिग्रहोयमिति राजपुरुषं मामवगच्छत and even does not hesitate to say परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वच: (p. 62), his character as a truthspeaker is not at all saved. But we must remember that Dushyanta after all was a man; he followed the only course that was possible under the circumstances to follow; and we must not look at his doing with too critical an eye. The Mahâbhârata absolves him from all blame when it says न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले। प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ भवति—a stranger woman ought to be so addressed; comp. परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनित:। तां ब्रूयाद्भवतीति...॥ Manu. II. 129. य: पौरवेण राज्ञा—This speech of the King admits of a double interpretation viz., (1) by Dushyanta; (2) by the King of the Puru line, his father. धर्माधिकारे (1) to the office of administering justice; or, to superintend religious matters; (2) to the seat of judgment, the throne; *cf.* धर्मासनाद्विशति वासगृहं नरेन्द्र:। Utt. 1. 7.

अविघ्न०—Because the sacred performances of the hermits in ancient times were often disturbed by evil spirits and other malefactors. Hence to protect them was not merely a favour

she wishes to find out its cause. विकार:—विक्रियन्ते अनेन इति विकार:, fr. कृ+अ (घञ्) added करणे; that by which the natural state is altered, hence any emotion. विरोधिना—opposed to, not compatible with. गमनीया—accesible to. अस्मि संवृत्ता—This is the first budding of feeling (भाव) in S'akuntalá. This is defined as 'the first manifestation of feeling in a heart which is as yet without any emotion.' See com. सम०—वय: रूपं च वयोरूपं Sam. Dv.; समं वयोरूपं तेन रमणीयम्। सौहार्द—शोभनं हृदयं यस्य स सुहृद् (when the sense is) 'a friend;' हृदय is changed to हृत् by निपातन (it being so stated in) the Sútra सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयो: । Páṇ. V. 4. 150; सुहृद: भाव: सौहार्द by adding अण् (अ). There is वृद्धि of both the vowels by the rule हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । Páṇ. VII. 3. 19—of compounds having हृद्, भग, or सिन्धु for the latter member, the first vowel of both the members is *vriddhied* befor a termination having an indicatory ञ, ण् (as अण् here) or क.

जनान्तिकम्—This stage-direction is used when a character says something to a particular individual to the exclusion of others, concealing them with the hand, with its fingers except the thumb and the one near the little finger extended, so as to look like three banners. See com. for definition. चतुर-गम्भीरा०—We have selected the reading चतुरगम्भीराकृति: मधुर-मालपन् as supported by the oldest and best MSS. (with M.-W.). चतुरा गम्भीरा च आकृतिर्यस्य; चतुर properly an epithet of the man (mind) is transferred to the body; *cf.* in this respect अन्धं तम: &c. In such cases चतुर means 'lively, sweet,' &c.; *cf.* न पुनरेति गतं चतुरं वय: Rag. IX.; तां वीक्ष्य लीलाचतुरां (भ्रुवो: कान्ति) Kum. I. 47. गम्भीर—grave, dignified (not betraying emotion M.-W.); or, august. The comp. may also be taken as चतुरश्चासौ गम्भीराकृतिश्च to give its proper meaning to चतुर; but this is simply defending grammar against easy-flowing language. R. reads चतुरग० चतुरं प्रिय०; but there is a sort of repetition in this though the second चतुर means 'cleverly'. The reading मधुरग० चतुरं प्रियमाल-पन् is a good one by itself; but this is evidently an emendation meant to get rid of one चतुर. For अनसूया in her next speech says आर्यस्य मधुरालापजनित: only, and not चतुरप्रियालाप:. Some read मधुरं प्रियमा०; but मधुर and प्रिय merely mean the same thing. प्रभाव—प्रकृष्ट: भाव: प्रभाव:; a Prádi Tat.; majesty, superior power; we cannot get the word from भू with प्र by adding अ (घञ्), as भू cannot take घञ् when preceded by a preposition, by the rule श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे । Páṇ. III. 3. 24. Comp. the

epithet प्रभविष्णु in this respect which is applied to kings. व्रानिव—seems to possess kingly majesty; he does not seem to be an ordinary man.

मन्त्रयते—Here मन्त्र् is used in its causal sense; अहं मन्त्रये; विश्रम्भो मां मन्त्रयते (prompts or induces me to speak.). Mark how courteous Ana. is in her speech. This shows that Káli. well knew court-language.

राजर्षिवंश:—The maidens seem to have recognized the King; but they do not say so directly. विरहपर्युत्सुकः—shows how the ancient kings were loved by the people on account of their प्रजावात्सल्य. Comp. तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन &c. Rag. II. 73. सुकुमारतरः—तर shows excess.

P. 29. आत्मापहार—lit. withholding oneself, hence, hiding one's identity, or true character. This was held to be a great sin. *Cf.* योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते। स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः ॥ Manus. IV. 255. Here the King was in a fix as it were. He did not wish to reveal his true character at this stage, nor could he as a Dhîrodâtta Hero tell a plain lie. He is, therefore, forced to equivocate and says भवतु एवं &c. Here some may say that the King's equivocation is after all meant to mislead the maidens and lays him open to the charge of deception. It may also be said that when the King further on (p. 36) says राज्ञः परिग्रहोयमिति राजपुरुषं मामवगच्छत and even does not hesitate to say परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः (p. 62), his character as a truthspeaker is not at all saved. But we must remember that Dushyanta after all was a man; he followed the only course that was possible under the circumstances to follow; and we must not look at his doing with too critical an eye. The Mahâbhârata absolves him from all blame when it says न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले। प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ भवति—a stranger woman ought to be so addressed; comp. परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः। तां ब्रूयाद्भवतीति...॥ Manu. II. 129. यः पौरवेण राज्ञा—This speech of the King admits of a double interpretation viz., (1) by Dushyanta; (2) by the King of the Puru line, his father. धर्माधिकारे (1) to the office of administering justice; or, to superintend religious matters; (2) to the seat of judgment, the throne; *cf.* धर्मासनाद्विशति वासगृहं नरेन्द्रः। Utt. 1. 7.

अविघ्न०—Because the sacred performances of the hermits in ancient times were often disturbed by evil spirits and other malefactors. Hence to protect them was not merely a favour

on the part of kings but a duty and a requital. धर्मारण्यम्—धर्मसाधनं धर्मप्रधानं वारण्यम् । A comp. of the S'âkapárthivâdi (Madhyamapadalopi) class; the holy grove. रणे साधु रण्यं fit for fighting; न रण्यमरण्यं what is unsuited to fighting (on account of the various impediments to the movements of horses, chariots &c.); a forest.

सनाथाः—नाथ्यते याच्यते इति नाथः; fr. नाथ् + घञ् (अ) added कर्मणि; a king, or husband. धर्मचारिणः—धर्मं चरन्तीति धर्मचारिणः practisers of righteousness; ascetics. शृङ्गारलज्जा—The word सनाथा suggests to S'akuntatâ who already fell herself attracted towards the distinguished visitor (see किं नु खलु इमं जनं प्रेक्ष्य &c. p. 28) the idea of a husband and she exhibits the bashfulness of love. आकार—external features or the expression of the face, as giving a clue to one's inward thoughts or mental disposition. It will be wrong to translate it here by 'gestures,' as some do.

P. 30. जीवितसर्वस्वेन—Mark the double meaning. This apparently means the choicest treasures in his possession (best fruits &c.); but secondarily and pointedly this refers to S'akuntalâ, the most valued treasure of Kaṇva—almost his life. किमपि—something imaginary, which I know nothing of.

शाश्वते—शश्वद्भवं शाश्वतं by adding अण् (अ) to शश्वत् indec.; we also get शाश्वतिक by adding ठञ् (इक), as we find it in the Sûtra येषां च विरोधः शाश्वतिकः ।

भवत्योः सखीगतं—as an instance of a सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः; see *supra* note on दुर्भैः कीर्णवर्त्मा p. 10; other instances already met with are, महर्षेर्विदितभक्तिं, and त्वया कृतनामधेयया; or as प्रच्छ् governs two accu., भवत्योः may be taken as equivalent to भवत्यौ, which M.-W. actually reads.

ब्रह्मणि—ब्रह्म is used here for ब्रह्मचर्य a life of strict celibacy; प्रकाशः—प्रकाशते इति अनेन वा । पचाद्यच् । or घञ् (अ) added करणे by Pâṇ. III. 3. 19; 'प्रकाशोतिप्रसिद्धेपि' Amara. आत्मजा—The King purposely uses this word which means 'born of one's person,' instead of कन्या &c., that he might elicit the whole truth from the girls.

कौशिकः—कुशिकस्य गोत्रापत्यं पुमान् Vis'vâmitra, the great-grandson of Kus'ika. His father was Gádhi, the son of Kus'anâbha, the son of Kus'ika or Kus'a of the lunar race. Gádhi was king of Gádhipura or the ancient Kanouj. इति गोत्रनाम°—A curious instance of a सापेक्षसमास, having two words outside the comp., the whole being equal to कौशिक

इति गोत्रेण गोत्रं वा नामधेयं यस्य. महाप्रभावः—Goaded by an ambition to become a Brahmarshi, Vis'vâmitra practised the most stringent penance and successively acquired the titles Râjarshi, Ṛishi, Maharshi and Brahmarshi. His power was very great, as was manifested in his transporting Tris'anku to heaven (see note on त्रिशङ्कु further on), his rescuing S'unas's'epa (the son of his brother-in-law Ṛichíka) from the hands of Indra (to whom he had been promised by King Ambarîsha as a victim in a sacrifice) and his creating a second universe after the style of Brahmâ. शरीरसंवर्धनादिभिः &c.—*Cf.* Mahâbhârata—शरीरकृत्प्राणदाता यस्य चान्नानि भुञ्जते । क्रमेणैते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मशासने ॥ See also Rag. I. 24 and com. thereon.

P. 31. किमपि—Very greatly; or, somehow or other. It was while Vis'vámitra, smarting under the defeat in a contest with Vasishṭha on account of the Kâmadhenu, and wishing to be a Brâhmaṇa, was practising penance, that Indra and the gods sent the nymph Menakâ to seduce him from his penance. The Rámâyaṇa says that the nymph lived with Vis'vá. in his hermitage for ten years but does not allude to the birth of S'akuntalâ during that period. नियम—proper restraint over the mind; hence, penance. अप्सराः—अद्भ्यः सरन्तीति those springing from water (at the churning of the milky ocean); fr. अप् + सृ + असुन् Uṇâdi. The word is fem. and is usually used in the plural though the sing. may also be sometimes used as here. See Ak. quoted in the com.; also our note on the same word, Vik. p. 9. अस्त्येतदन्यसमाधि°—For समाधि meaning penance *cf.* अथोपयन्तारमलं समाधिना Kum. V. 45. By देवानां he refers specially to Indra. अन्यस्य समाधिः अन्यसमाधिः, °धेः भीरुः अन्यसमाधिभीरुस्तस्य भावः अन्य समाधिभीरुत्वम्.

The gods, Indra and others, are, according to the Hindu theory, finite beings and their sovereignty in heaven is not permanent. In fact their very godship was the result of the performance of Karman (penance, sacrifices &c.; see Purushasûkta यज्ञेन यज्ञं &c.) and so was attainable by any human being reaching the necessary high degree of excellence in his penance. Hence Indra is represented as viewing with alarm and jealousy the performance of extraordinary penance by any mortal and as sending an Apsaras, as here, or more (see Rag. XIII.) to cause impediment in his penance. For the belief that Indra's position is dependent on the performance of a hundred sacrifices and that any one performing as many might become Indra and supercede him, and its true explanation, see our note on तपोविशेषपरिशङ्कितस्य &c. Vik. I. p. 10.

वसन्तावतार°—R. takes वसन्तोदारसमये as equivalent to उदार (charming) वसन्तसमये remarking प्राकृते पूर्वनिपातानियमः. But undoubtedly the proper rendering of वसन्तोदार is वसन्तावतार; *cf.* the same expression (वसन्तोदारसूअअं) in Vik. II. p. 38. The comp. वसन्तोदार° becomes an awkward one even if we take it as वसन्तेन वसन्तस्य वा उदारः समयस्तस्मिन्. *Cf.* M.-W. "ओदार is a legitimate Prâkṛit contraction for अवतार, although अवदार would be equally correct. *Cf.* ओदंसअन्ति for अवतंसयन्ति (I. 4) *supra,* &c. अवतार is from अवतॄ to descend, and applies to the descent of a god from heaven. Vasanta, the spring, is often personified as a deity". उन्मादयितृ—उन्मादयितुं शीलमस्य causing to go mad, maddening, intoxicating. *Cf.* मासे मधौ मधुरकोकिलभृङ्गनादैर्नार्यो हरन्ति हृदयं प्रसभं नराणाम्। Ṛit. VI. 24. अथ किम्—'What then,' *i. e.,* just so. These two particles indicate assent.

मानुषीषु &c.—मनु + अञ् or यत् with the aug. ष्, मानुष or मनुष्यः (fem. मनुषी); see com. अस्य—*i. e.,* so exquisitely beautiful. रूपस्य—the Com. needlessly takes this as equivalent to रूपवतः। रूप includes लावण्य (the light shed by the bodily complexion as by a pearl), सौन्दर्य (the symmetry of the limbs), मार्दव (softness &c., as suggested by प्रभातरलं &c.); see com. प्रभातरलं ज्योतिः—the light quivering with lustre; lightning. The Com. says चन्द्रादि, probably because of the moon's आह्लादकत्व &c. on account of his mellow light, assigning to the word तरल an obscure meaning. But, no doubt, the poet has here in his mind 'lightning'. Comp. कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी। Vik. IV. 1.

P. 32. अधोमुखी तिष्ठति—As is natural for a modest girl to do on hearing the eulogy openly bestowed on her beauty. लब्धावकाशः—Because he knows now that she is a Kshatriya's daughter and therefore an attainable object.

सख्याः &c.—सख्याः gen. for the inst. This refers to Priyamvadâs' speech on p. 23, यथा वनज्योत्स्ना &c. वरप्रार्थना—earnest desire for a husband. Dushyanta suspects that either S'ak. might have fixed her affection on some one, or that her husband might have been already chosen. धृतद्वैधीभावकातरं—द्विप्रकारमिति द्विधा द्वैधं वा। तस्य भावः द्वैधं a double aspect, suspense; धृतं द्वैधं येन तद्धृतद्वैधं न धृतद्वैधमधृतद्वैधम्। अधृतद्वैधं धृतद्वैधं सम्पद्यते तस्य भवनं धृतद्वैधीभावः। अभूततद्भावे च्विः। भावे घञ्। तेन कातरं uneasy or distracted by its having come to possess द्वैधभाव. Here धृतद्वैधभाव would be a better reading as the intended sense can be more readily got from it. The poet means that the

heart is uneasy because it has possessed द्वैधभाव. M.-W., who translates this as—my heart is held in suspense and is anxious (*i. e.*, anxious to know the truth as to whether she is really destined for marriage or for an ascetic life) and fearful, seems to take the comp. as धृतद्वैधीभावं च तत्कातरं च. But there are two objections to take the comp. thus. In the first place there is nothing to explain the कातरत्व. M.-W. adds from Káṭayavema's com. 'fearful,' lest at some former time her husband may have been decided upon; but this explains the द्वैधीभाव. Secondly if we say धृतः द्वैधीभावः येन तद्धृत°, then the aff. च्वि becomes superfluous, as the अभूततद्भाव is expressed by धृत.

The द्वैधभाव referred to here is the same as the संदेह of s'loke 25, which is stated more clearly in s'l. 24. वक्तुकामः—The म् of the infinitive is dropped before काम and मनस् by the maxim लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुङ्काममनसोरपि । (अवश्यसेव्यः, गन्तुमनाः &c.).

तर्जयति—Although the root तर्ज् is A'tm. (being अनुदात्तेत्) it is, like भर्त्स्, sometimes used in the Par. Mark how the forefinger which is used for तर्जन is itself called तर्जनी.

सच्चरित°—Dissolve सत् च तत् चरितं च (and not सतां चरितम् here); the King, who really wished to know more about S'ak. adds this that he may not appear unnecessarily inquisitive.

अनियन्त्रणा°—अविद्यमाना—नं वा नियन्त्रणा—णं वा यस्मिन् सः अनियन्त्रणः unrestrained अनुयोगः यस्य सः । *i. e.*, any question may be freely asked to ascetics. नाम—may be प्राकाश्ये (as is well known) or अभ्युपगमे (it is admitted that). इति—in this way, this much about. This refers to the alternatives mentioned in the following s'loka. Some omit इति and read विज्ञातुं for ज्ञातुम्.

P. 33. वैखानसं—विखनसमुनिप्रोक्तं lit. laid down by the sage Vikhanasa, who wrote *sútras* regulating a hermit's life. मदनस्य—माद्यत्यनेन इति मदनः । मद्+ल्युट् (अन) करणे ; lit. the intoxicating God. °रोधि—रुणद्धीति तच्छीलं; by asking the question embodied in these two lines the King wants to know if she is to be given in marriage to a Kshatriya, in which case he might aspire for her hand. अत्यन्तम्—to her end (अतिक्रान्ताऽन्तं नाशं यथा तथा), *i. e.*, through her whole life. अन्तं is a milder term than मृत्यु or नाश. S'akuntalâ is after all an object the King cherishes; therefore he avoids a word which in its very utterance is horrible. एव—emphasizes अत्यन्तं (to the very end) and implies disapproval (परिदेवन); प्रायेण परि-भवे इति हेमः । The reading आत्मसदृशे° is also good, the आत्म-

explaining why they are वल्लभाः, but it leaves no room for एव which is necessary for the sense. सदृश—समान इव पश्यति; fr. समान+दृश्+कञ्; समान becomes स when followed by दृक् or दृश् by 'दृग्दृश्वतुषु,' Pâṇ. VI. 3. 89. निवत्स्यति—The subject to this is इयं got from अनया in the first line. By putting the second question he wants to know whether she is to be married to a hermit youth. See the import of the King's speech given in the com. (अयमाशयः &c.)

Such is the interpretation put on this s'l. by Râghavabhaṭṭa. Another interpretation is given by Jîvânanda and others, who take वैखानसं व्रतं in the sense of ब्रह्मचर्य (celibacy); according to them the sense is अस्या ब्रह्मचर्यं परिणयावधिकं यावज्जीवं वा ! Let us now see which of these interpretations is correct. It can be easily seen that the संदेह mentioned in s'l. 25 is sought to be cleared off in this S'loka; and the choice of interpretation (1) or (2) will depend on the meaning to be attached to this संदेह. The संदेह was not certainly about her being क्षत्रियजा, for in that case s'l. 25 would have immediately followed लब्धावकाशो मे मनोरथः; it was about her being स्पर्शक्षम. Now the question is (1) Is she to be married; or (2) Is she always to remain a ब्रह्मचारिणी. The first alternative could not arise in the King's mind. For, had Kaṇva meant perpetual celibacy for S'ak., he would have spoken about that in the house and Ana. could not have said even in joke that S'ak. was thinking of getting a suitable husband. The inference that Kaṇva did not wish to leave her unmarried is supported by such sentences put in his mouth as अर्थो हि कन्या परकीय एव (p. 113); and इमे अपि प्रदेये (p. 109). As regards the 2nd alternative the word अनुरूप in Anasûyâ's speech (अनुरूपं वरं लभेयेति p. 23) would have no propriety. She would have simply said वरं लभेयेति । But the occurrence of the word अनुरूप thrice in Anasûyâ's two speeches shows that the poet's stress is on that word, and S'ak.'s anxiety was not about being married but about getting an अनुरूप husband. We therefore reject the 2nd interpretation and accept Râgh.'s as the correct one. Anasûyâ's declaration पितुरस्याः पुनः &c. sets the King's doubt at rest; for he knew that no worthier husband could be found for S'ak. than himself. R.'s interpretation gains further support from Kaṇva's statement भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् । IV. 13. धर्माचरणेऽपि—even in the discharge of religious duties (where one may be left to one's free will); what then in a matter

of such great moment as leading a married life. Manu (IX. 2,3) declares that women cannot have independence of action under any circumstances.

संदेहनिर्णय—निर्णय knowledge of a definite character. The propriety of the word is that the vague doubt he had now turned into definite certainty. आशङ्कसे यदग्निं—As a Bráhmaṇa maid or as one to be given in marriage to a Bráhmaṇa youth S'ak. would have been as untouchable to him as a flame of fire. *Cf.* शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः । II. 7. Sák. was compared to fire on account of the glow of Bráhmanic lustre on her cheeks, but now it turns out to be a glow of beauty. Mark the choice of words. The glow is still there. गौतम्यै—Gautamî is supposed by some commentators to be Kaṇva's sister, though there is no textual authority for it.

P. 34. असंबद्ध—lit., what is disconnected or not well-arranged; hence absurd, nonsensical. चेष्टाप्रतिरूपिका—चेष्टायाः प्रतिरूपिका; प्रतिरूपयति (gives a reflected image) of इति प्रतिरूपिका or प्रतिगतं रूपमस्या अस्यां वा प्रतिरूपा सैव प्रतिरूपिका by adding कन् स्वार्थे a reflector (counter-part) of one's bodily actions or outward movements. *Cf.* for this sense—विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । Although he did not perform the physical action, still the wish was so intense that the mental effect appeared to him like the physical effort.

M.-W. reads चेष्टाऽप्रतिरूपिका and translates—the state of mind of a lover has not a counterpart in his gestures. But the इव in the fourth line goes against this reading. चेष्टानुरूपिणी must be taken to mean 'like चेष्टा.'

मुनितनया—See com; the reference to Muni signifies that she ought to be gently approached and not roughly seized. सहसा at once, impulsively; it is better taken with अनुयास्यन् as R. does; for it was the wish to follow that was the result of thoughtlessness. विनय—good manners, the result of culture; gentlemanly conduct (सौशील्येन Kâṭ.). प्रसर—lit. motion forward.

P. 35. सभ्रूभङ्गम्—frowning. भ्रूभङ्ग bending of the eye-brow (meant to brow-beat or rebuke, and not a coquettish movement). धारयसि मे—'धारेरुत्तमर्णः' Páṇ. I. 4. 35. The name of the creditor (the person to whom something is due) is put in the dat. case in the case of the root धृ 10 cl. 'to owe'. मोचयिष्यामि—Here मुच् is used intransitively in the sense of

'to be free from'; hence the cau. मोचयित्वा. वृक्षसेचनादेव the force of एव is this—It is वृक्ष॰ itself that has tired her; she should not therefore be asked to do the same again. परिश्रान्ता quite fatigued.

भद्रे—The epithet is aptly used, being intended to please Priyaṃvadâ that she might give up her demand. अंस—Properly the top of the arms (and not the shoulder); *cf.* वपुर्वृषस्कन्धमबन्धुरांसकं; Uttar. VI. 25; आप्यानस्कन्धकंठांसम् Bhatti. V. 56; and प्रकामविनतावंसौ; *infra* III. 8. ॰तलौ—It is difficult to see what तल means here. R. takes it in the sense of the palms (see com.); and that seems to be the poet's meaning. Here बाहु is used for the upper arms and the lower arm together with the part from the wrist to the fingers. It is quite natural that the palms should have been reddened by being rubbed against the pots when lifted up. M.-W. takes तल to mean 'the forearm.' This meaning will also do if we are to suppose the pots to be taken on the waist and held up there by means of the fore-arm as women in Southern India do. M.-W. further says it may also mean the under-surface of the arms; but this does not seem possible. The King could not have seen that part. प्रमाणाधिकः—more rapid and violent than usual, abnormal; see commentary. बद्धम्—The Com. reads स्रस्तं not with propriety; for the formation of the clusters of drops does not support the idea of the running down of perspiration. Again the word स्रस्त has also occurred in the first line. ॰रोधि—obstructing it from moving about, *i. e.*, making it stick to the region of the ear. *Cf.* कृतं न कर्णार्पितबन्धनं सखे शिरीषमागण्डविलम्बिकेसरम् ॥ VI. 18; and *supra* I. कर्णशिरीष—mark the comp. given in the com. घर्माम्भसां जालकम्—*cf.* तस्य कर्कशविहारसंभवं स्वेदमाननविलग्नजालकम्। Rag. IX. 68. पर्याकुल—waving all round, dishevelled. *Cf.* with this the meaning of the word at p. 41. Mark how the King is getting more and more drawn to S'ak.

P. 36. अंगुलीयकं—अंगुलौ भवम् a ring for the finger: fr. अंगुली + छः (ईय) by 'जिह्वामूलांगुलेश्छः' Pâṇ. IV. 3. 62 and स्वार्थे कन्. दातुमिच्छति—*i. e.*, held it out to the girls that they may take it, but it was not taken by them. It is the same ring that was given to S'ak. afterwards. नाममुद्रा॰—मुद्रा a signet sing; for dissolution of the comp. &c. see com.; comp. मुद्रा in मुद्राराक्षस. Or नाम्नः मुद्रा (engraving) नाममुद्रा *i.e.*, the name engraved, by the maxim भावानयने द्रव्यानयनं; and then ना॰

मुद्राया अक्षराणि. अनुवाच्य—Mark the difference between वाच्य् to read out, and अनुवाचय् which, in dramas, means 'to peruse with the eyes, to read to oneself.' *Cf.* 'अनुवाचय तावद्यदविरुद्धं श्रोष्यामि' Vik. II; 'अनुवाचितलेखममात्यमवलोक्य' Mud. I. परस्परम्—each (looks) at the other; here there is reciprocity of action (कर्मव्यतिहार) and so we get the द्वित्व of पर, by the Vártika कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम् । So we have परं परं (there being no comp.); and when there is no समासवद्भाव the case term. of the first word is changed to स् by the Vártika असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः । And then by dropping the fem. आ we get परस्परम् by निपातन (the word being so given by Pâṇ. in the कस्कादि group). परिग्रहः–anything received, a present (परिगृह्यत इति). Mark how the King chooses his words here. He is anxious to preserve the *incognito* still. He apparently says—This is a gift (to me) from the King, leaving the girls to draw their inference from this. He also speaks the truth—This is a gift (to you) from the King. Some editions (and also R.) read after this इति राजपुरुषं मामवगच्छत—This means (1) so know me to be a royal officer; (2) to be the King (राजा चासौ पुरुषश्च); see com. But we have omitted these words in this edition as they are not found in the oldest MSS.; secondly, the addition makes the statement clumsy; thirdly, such a plain statement is likely to arouse suspicion in the girls about his being the King.

किंचिद्विहस्य &c.—The shrewd Priya. knows that the guest is in love with S'ak., and almost feels sure (notwithstanding the King's caution) that he is the King. She smiles gently, as much as to say—I know what the matter means: the stranger (or why, the King) loves you; so go now if you like. This speech is intended as a thrust against S'ak., who, under cover of anger, wanted to go away a moment ago.

विसृष्टव्यस्य रोद्धव्यस्य वा—are equivalent to विसर्जनस्य रोधनस्य वा, the तव्य being added भावे (in the sense of the abstract noun formed from the roots); भावे औत्सर्गिकं (as a general rule) एकवचनं क्लीबत्वं च । Sid. Kau. on Pâṇ. III. 1. 96.

P. 37. मिश्रयति—A denom. from मिश्र. अभिमुखं—अवहिता (being attentive), *v. l.*, is better as it expresses the idea more forcibly. कामं—granted that, true that (*i. e.*, I admit—अकामानुमतौ कामम् । A.-K.); R. takes it in the sense of 'for a great length of time;' but then the तु in the 4th line goes against it. मदाननसंमुखीना *v. l.*—मदाननस्य संमुखीना; turned towards me, presenting a full view of her face. 'यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः'

Pâṇ. V. 2. 6. समं सर्वं मुखं संमुखं (सम irregularly becomes सम्); सर्वस्य मुखस्य दर्शना (दर्शयतीति) संमुखीना। This leaves out the subject इयं which is necessary. भूयिष्ठं—For the most part (for a long time); *cf.* अभिरूपभूयिष्ठ *supra* p. 5 and शूल्यमांसभूयिष्ठः आहारः *infra* p. 41; for a different sense *cf.* भूयिष्ठं भव दक्षिणा &c. IV. 18.

संनिहित—At hand, stationed near.—सत्त्वं—सतः भावः सत्त्वं existence; and as existence and life may be considered to be co-existent, it secondarily means life; hence a living being (one having life); it is *m.* and *n.* in this sense. *Cf.* 'वन्यान् विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान्' Rag. II. 8. मृगयाविहारी—मृग्यन्ते अस्यां पशवः मृगया hunting; fr. मृग्+श (अ) and aug. य (क्य) by 'परिचर्यापरिसर्यामृगयाऽटाट्यानामुपसंख्यानम्' Vârt. on Pâṇ. III. 3. 1. तया विहरतीति। तुरग॰ &c.—तुरेण वेगेन तुरं त्वरितं वा गच्छतीति तुरगः a horse; fr. गम्+अ (डः) कर्तरि.

॰हाति॰—shows that the King is hunting. विटप-विटैः (small branches or stalks) पिबति विटान् पाति वा, a large branch. विषक्त-hung on, suspended; p. p. of सञ्ज् with वि. This shows that the King is प्रत्यासन्न.

P. 38. परिणतारुण—The evening or setting sun; तस्य इव प्रकाशो यस्य, (the radiance of) the evening sun. This may also be taken with शलभसमूह.

तीव्राघात—&c.—तीव्राघातः a sharp *i. e.*, violent blow, तेन प्रतिहतः struck back (as the elephant came in violent collision with it), यस्तरुस्कन्धस्तत्र लग्नः—struck into—एको दन्तो यस्य, having one of his tusks thrust into a large branch. The idea is this—As the elephant was rushing on in terror, he ran against the branch of a tree which he tore off from the trunk and was making away with it, not having time in his hurry to extricate it. R. splits up the line as तीव्राघातप्रतिहततरुः(striking off trees with violent blows) स्कन्धलग्नैकदन्तः. Now this may mean—(1) having on his shoulder a scratch from one of his tusks; but this will not do, as it was not possible for the man to see the scratch from a distance; or (2) with one tusk attached or sticking to his shoulder (supposing that the elephant was running turning his face to the right). But this too is no sign of the elephant's fierceness. So as the line stands it is better to take it as one comp. But still it is difficult to imagine how the elephant had the branch sticking to his tusk all the while he was running. See com. So it will be better to read भग्न 'broken,' instead of लग्न. The Cacl. reading—तीव्राघातादभिमुखतरुस्कन्धभग्नैकदन्तः

also supports it. व्रततिः—प्रतनोति इति irregularly formed (Pâṇ. III. 2. 174) like पृषोदर. Sometimes written as प्रतातिः I. आसङ्ग-its clinging. स्यन्दना०—shows that this was a wild elephant (and not one belonging to the King's army). The idea is this—As the elephant moved on, the creepers in his way coiled and coiled round his feet forming a sort of fetter as it were, and he did not stop in his hurry to free himself from this encumbrance also. The reading क्रोडाकृष्ट, which according to Prof. Pâtankar is the reading of the oldest Devanâgarî MSS., is perhaps better, as it is more natural that the creepers should have been dragged on by his chest as he forced his way through them. This is supported by जालानि कर्षन्नुरसा स पश्चात् । Rag. V. 46. The three lines explain what havoc the elephant might make if allowed to enter the hermitage; he would smash the trees reared up like childern (see Rag. V. 6), destroy the creepers so carefully looked after, and disperse or kill the pet animals reared up with tender care (see Rag. V. 7). Hence the ascetic's fear.

P. 39. उपरुन्धन्ति—disturb; or, block up. आरण्यकवृत्तान्त—Three meanings are possible:—(1) the account of the wild elephant (2) the affairs respecting the forest; and (3) the story of the forest-dwelling ascetic (who sounded the note of warning). Of these the (1) and (3) will suit. For आरण्यक means 'a wild elephant' by adding वुञ् (अक) to अरण्य, by the vártika पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम् । So आरण्यकः पन्थाः (but आरण्यः पशुः and not आरण्यकः); for the sense of an ascetic living in a forest, *cf.* तपःषड्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः । *infra* II. 13. Here the speaker is an ascetic as is clear from his words मूर्तो विघ्नस्तपस इव नः. ०विहिसक्कारं—असंभावितः अतिथेः सत्कारः यस्य । सक्कारा *v. l.* (we) who have not received the guest, is better, as it directly gives the reason why the maidens feel shame to ask him to see them again. "पेक्खण may be rendered by दर्शन in Sans., though पेक्ख seems quite a possible corruption of प्रेक्ष rather than of पश्य (दृश्) to which the word पेच्छ is more allied. See वररुचि V. 14." Prof. Pátankar.

पुरस्कृत—lit., placed in the front; hence, honoured, respected. After this Cacl. Ed. reads—शकुन्तला-अनसूये &c. see ft. note. अभिनवकुशसूचि a young (and therefore short) tapering blade of the Kus'a grass. कुरवक "A kind of Baslena, with purple flowers and connected with sharp prickles" M.-W. We reject

this because the stage-direction सव्याजं &c. after this loses its force. Also because the same is repeated in Act II.; see p. 56 and Notes.

सव्याजम्—व्यजति क्षिपति अनेन इति व्याजः, that by which one diverts attention; hence a pretext; fr. अज् with वि, + अ (घञ्) added करणे; तेन सह यथा तथा। Bah. used as an adv.; goes with अवलोकयन्ती and विलम्ब्य between which it is placed by what is called the देहलीदीपकन्याय—the maxim of the lamp placed on the threshold which sheds its light in the rooms on either side. See com.

अनुयात्रिक—अनु पश्चात् यात्राऽस्त्यस्य; ठन् (इक). नातिदूरे—A comp. सुप्सुपा of न with अतिदूरे. व्यापार—'matter regarding;' we have already met the word in two other senses; *viz.*, occupation (यथोक्तव्यापारा शकुन्तला); influence or operation (व्यापाररोधि मदनस्य); for a fourth sense 'acting or behaving towards' comp. देव्या दत्त इदि व्यापारं व्रजसि मे शरीरेऽस्मिन्। Vik. III. 17.

P. 40. Mark the contrast between गच्छति and धावति. The one only goes, *i. e.*, moves slowly; while the other being so eager simply runs back. पश्चात्—*i. e.*, in the direction of S'akuntalá. असंस्तुतं—not familiar, a stranger. इव 'as if it were' is to be supplied after this; see com. The idea is this— My mind ought to come with me; but it leaves me and goes after S'ak., as though it were a stranger to me.

असंस्थितं—'restless, unsteady' the reading of the Calc. editions, is better as regards sense, but is certainly less poetical. The poet Bhâravi had perhaps this s'loka with this reading before his mind's eye when he wrote स्वकेतुभिः पाण्डुरनीलपाटलैः समागताः शक्रधनुप्रभाभिदः। असंस्थितामादधिरे विभावसोर्विचित्रचीनांशुकचारुतां त्विषः ॥ Kir. XVI. 58. चीनांशुक—चीनोत्पन्नमंशुकं चीनांशुकं The fine silken cloth imported from China, which was known for its silks from the earliest times. This cloth seems to have been generally used for flags because of its toughness, and brightness of colour; *cf.* चीनांशुकैः कल्पितकेतुमालम्। Kum. VII. 3; see also Mal.—Mád. VI. 5.

केतोः—केतु from चाय् (चाय्यते अनेन इति) 1. P.A. to observe, to discern, by the changed to कि and aff. तु by चायः किः (Unâdi. I. 74); it means a banner. Here it is used for the staff and the flag (यष्टि + ध्वजपट). The simile is not clearly expressed. Here the शरीर and यष्टि and चेतः and चीनांशुक are the sets compared. प्रतिवातम्—वातस्य प्रतिपातं यथा स्यात्तथा; against the direction of the wind.

ACT II.

P. 41. विदूषकः—The jocose companion and trusted friend of the hero of a poetic piece (एकविधो विटश्चान्यो हास्यकृच्च विदूषकः D.-R.), like सखी (the female companion and confidante) of the heroine. His chief office is to stir laughter by his quaint dress, repartees of wit, his crooked form &c., and to help the hero in his love—intrigues; see com. विदूषको नाम नायकपार्श्ववर्ती कामपुरुषार्थे (the third object of human pursuit) सहायः (assisting in) नर्मसुहृदुच्यते । Káṭ. See Intro. for other particulars.

दिइम्—The Com. translates this by दृष्टम्—the subject being भवद्भिः; all that follows is the object. See Com. But this way of taking it is not satisfactory. If दिट्ठं is to be translated by दृष्टं the proper meaning is—O my present misery or ill-luck! Luck is of two kinds.—दृष्ट i. e., its visible effects; अदृष्ट its invisible workings. It is better however to translate this by दिष्टं which means 'luck'; here, ill-luck. वयस्य—वयसा तुल्यः । वयस्+यत्; means a loving friend (of equal age). ग्रीष्म०—पादैः पिबन्तीति पादपाः; पादपानां छाया पादपच्छायं, ग्रीष्मेण विरलं पादपच्छायं यासु; or पादपस्य छाया पादपच्छाया ग्रीष्मेण विरला &c. Although Káli. speaks elsewhere of the shade of trees being thick (*Cf. supra* प्रच्छायसुलभनिद्रा I. 3) here he refers to the fact that many trees drop their leaves in summer (*Cf.* श्वसिति विहगवर्गः शीर्णपर्णद्रुमस्थः । Ṛit. I. 23) and so afford no shade, while several other and shrubs are burnt by wild fires (Ṛit. I. 22); hence the पादपच्छाया is scanty. कदुष्णानि—ईषदुष्णानि कदुष्णानि luke-warm, fr. कु+उष्ण, कु being changed to कद् by the rule कोः कत्तत्पुरुषे अचि Páṇ. VI. 3. 101. In a Tat. कु is changed to कत् when the latter member begins with a vowel; and by the rule 'कवं च उष्णे' when उष्ण is the latter member we have कवोष्णं and कोष्णं, कु being changed to क or का. कडुआइं (कटुकानि) *v. l.* seems better. But as कषायाणि sufficiently expresses the idea of the water being repulsive to taste, the former reading is preferable. Sus'ruta defines कषाय as यो वक्त्रं परिशोषयति जिह्वां स्तम्भयति कण्ठं बध्नाति हृदयं कषति पीडयति स कषायः । or with the reading कटुकानि we may translate कषायाणि by 'brown.' शूल्य—roasted on a spit; शूले संस्कृतम् । शूले ॰यत् by 'शूलोखाद्यत्' Páṇ. IV. 2. 17; see Bhaṭṭi. IV. 9. अह्नीअदि should properly be rendered by अश्यते, though the commentators translate it as भुज्यते. तुरगा०—तुरेण वेगेन गच्छतीति तुरगः; fr. तुर speed + गम् + अ (ड.); by adding अ (खच्) or (डत्), before

which a nasal comes in, we get तुरंगम and तुरंग also. तुरगेण अनुधावनं galloping तुरगा० on horseback (after the King). But we do not know how far the Vid. could ride a horse. So it will be better to take this as 'by my running (on foot) after the King's horse.' प्रत्यूषः—प्रत्यूषति रुजति troubles कामुकान् इति। दास्याःपुत्रै An *aluk* comp. 'पुत्रेऽन्यतरस्याम्' Pâṇ. VI. 3. 22. —when censure is implied or contempt is to be shown, a gen., followed by पुत्र, optionally retains its ending (अलुक्) in a comp.; so दासीपुत्रः also. When the meaning is 'son of a female slave' दासीपुत्र is the only form. वनग्रहण—surrounding a forest and obstructing all passages for the purpose of hunting the animals in it. Sporting at pleasure, eating and drinking as one likes, and sleeping comfortably, are the principal pleasures of life. The Vid. shows that he can have none of these for the time being, and thus his lot has been miserable.

P. 42. गण्डस्योपरि &c.—A proverbial phrase for 'to add misery to misfortune'. *Cf.* "When sorrows come they come not single spies, but in battalions." Shakes. Hamlet, IV. Scene V.; and 'अयमपरो गण्डस्योपरि विस्फोटः' Mud. V.;—स्योपरि पिण्डिकोद्भेदः। Bâlarâmâyaṇa. अधन्यतया—धनं लब्धा इति धन्यः, from धन+य (यत्) by धनगणं लब्धा, Pâṇ. IV. 84; so गणं लब्धा गण्यः। तस्य भावः धन्यता blessedness; न धन्यता अधन्यता, cursedness misfortune. अक्ष्णोः प्रभातम्—Mark the force of the words—the dawn broke upon his eyes; not that he noticed it. Kâṭayavema remarks, "By this it may be inferred that while thinking of her he had not closed his eyes all night." (M.-W.) आचारपरिक्रम—The usual routine of (morning) duties. आचारपरिकर्माणम् *v. l.* आचारप्राप्तं परिकर्म decoration आ०कर्म, कृतमाचा०र्म येन तं; आचार, though a noun is often found used as the first member of a comp. meaning 'customary' &c.; *cf.* आचारलाजाः, आचारपुष्प, आचारधूम &c. A third reading is ०प्रतिकर्माणं (Kâṭa.). परिकर्म or प्रतिकर्म both may have the same sense, *viz.*, 'decoration after bathing.' We have preferred the first reading because Dushyanta was a scrupulous performer of his religious duties, as the hero of a play should be (धर्मरतिः). Manu thus lays down the morning duties of kings—उत्थाय चरमे यामे कृतशौचः समाहितः। हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत्स शुभां सभाम्॥ For further particulars see Vik. II. 1. com. and notes. बाणासन—बाणा अस्यन्ते अनेन (and not बाणानामासनं)-अस् to throw+अन (ल्युट्) करणे Pâṇ. III. 3. 117.

यवनीभिः—*Yavana* women were employed as attendants by ancient kings principally as keepers of their bows and quivers

These were Persian or Arabic girls. "Mahomedan women cannot be referred to here, as they were unknown in the days of Kâlidâsa. Wilson, in the Vik. (Act V. p. 261) where the same word occurs, remarks that Tartarian or Bactrian women may be intended" M.–W. Dr. Rajendralal Mitra considers the *yavanas* to be border tribes to the north-west of India.

'The Yavanas,' observes Wilson, 'may be either the Ionians or Greeks of Bactria and the Panjab—to whom there can be little doubt the term was applied by the Hindus—or the Mahomedans, who succeeded them in later period, and to whom it is now applied.' The history of the dark Yavana (Kâlayavana) is a sufficient refutation of the opinion that the Yavanas were Ionians or Greeks as its latest advocate puts. In the Mahâbhârata, we have not only the Western Yavanas who went with the Kâmboja prince to fight on the side of Suyodhana, but also eastern Yavanas who came to the Ra'jasûya festival with the chief of Kámarúpa, and southern Yavanas who were subjected by Sahadeva. Kâlidása applies the term unmistakably to the ancient Persians, and Daṇḍin, a few centuries later, very probably to the Arabian navigators. There is therefore no doubt whatever, that the term Yavanas was never restricted to the Greeks—an opinion, which, so far as I can see, rests on mere surmises and no evidence whatever.—Nandargikar's note to Rag. IV. 61.

वनपुष्प०—Because they were outside the city. भङ्ग—The breaking down or paralysis of. विकल—helpless, crippled. Lit., with the parts dislocated (विगताः कला यस्य) as is appropriate here. According to Káṭa. this speech of the Vidûshaka constitutes the *Vishkambhaka*, for which see Act III.

P. 43. कामम्—granted that, (I admit that). This particle implies an assent with hesitation; अकामानुमतौ कामम्। Amara. मनस्तु—The force of तु is this—Although there is thus cause for uneasiness and despair, yet. तद्भावदर्शनाश्वासि—भावः the feeling or emotion of love; तस्य दर्शनं observation (from the gestures of bodily actions of S'ak.) तेन आश्वसिति इति आश्वासि (आश्वस्+ णिनिः कर्तरि) taking consolation from, deriving encouragement from. दर्शन may also mean manifestation or exhibition (fr. दृश् cau.) by S'ak. ०यायासि is another reading, followed by R. (who also translates कामं by अत्यर्थं and finds himself in perplexity to explain the line) and others. But ०श्वासि is a

better reading and is also the older of the two. ०आयासि has been explained as दर्शने आयासि (आयस्यतीति or आयासः अस्यास्तीति) or दर्शनाय आयस्यतीति; striving for, earnestly longing to see. But this is quite wrong as the King's speech अथ वा लब्धावकाशा मे प्रार्थना । कुतः । वाचं न &c. leaves no ground for supposing that there is yet such a longing on the part of the King. Comp. also the King's speech at p. 69, न हि स्वाभिप्रायेण मे दर्शनम्. Again, the figure here is अर्थान्तरन्यास and it requires our reading. The thought expressed in the second half, which is based on the King's definite knowledge of S'ak.'s feelings, is intended to support the statement in the first half. The words of Vidúshaka in his soliloquy, viz. तामेव चिन्तयतः &c., show that the King was thinking hard of how to secure S'ak.'s hand, the difficulty (न सुलभा) with him was how to attain this object (which was to make मनासिज कृतार्थ). But in his uneasiness caused by this difficulty he feels comforted by the thought that he has known her feelings; and the observation in the 2nd half is based upon this thought (as already remarked). Again, the stage-direction स्मितं कृत्वा will lose all its force if the reading be ०यासि; for his स्मित must be occasioned by his over-confidence, as he next thinks, due to his mind's तद्भावदर्शनाश्वासित्व. The following speech of the King, एवमात्माभिप्राय० &c., also will be meaningless; for that speech assumes that there was भावदर्शन, while ०यासि will mean that there was no दर्शन but only a strong desire for it. The reading ०नायासि, however, may be defended and made nearly to agree with आश्वासि in sense; we may explain तद्भावदर्शनेन आयासि आयासवत्—and yet my mind is kept in activity (by thoughts about her) for it has observed her feelings. For the thought expressed here *cf.* परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वरं शरीरनाशोपि समानुरागयोः । Mâlav. III. 15.

स्मितं कृत्वा—Next moment the King thinks that he might not have properly understood the outward actions of S'ak.; he might have read her feelings according to his own, and smiles to think of his own credulity. आत्माभिप्राय०—A long Bah. Comp. unusal in Kâlidâsa. संभावित—lit. caused to be or to exist, made probable, imagined. प्रार्थयिता—one who cherishes a longing, a suitor. It will improve the sense if we supply सन् after ०वृत्तिः; ०वृत्तिः सन् प्रार्थयिता having a longing by reason of his &c.

स्निग्धं वीक्षितं &c.—Herein he mentions the actions of S'ak. from which he judged the state of her mind in his own way. स्निग्धम्—Adv. affectionately, tenderly. अन्यतः—Here तस् has

the sense of the loc.; 'in another direction or towards another object.' विलास—dalliance. It is one of the *bhâvas* caused by a love-feeling (शृङ्गारभाव). It is explained as विलासोऽङ्गविकारो यः प्रियाप्तावासनादिषु [प्रियसमीपगमने स्थानासनगमनविलोकितेषु].

P. 44. सासूयम्—with (an air of) reproach or reproof. For she found fault (दोषारोपण) with her friend for her supposed nonsensical talk; 'असूया गुणेषु दोषाविष्करणम्'। Bhaṭṭoji. In this sense the word occurs in Ragh. VI. 82—वधूरसूयाकुटिलं ददर्श। and in the Mahânâṭaka सासूयमैक्षिष्ट विदेहकन्या कन्यां किमन्यां परिणेष्यतीति।. उक्ता—Scil. का त्वं विसृष्टव्यस्य &c. p. 37. सखी—Priyaṃvadâ. किल—'Indeed, to be sure'; used ironically and indicating dissatisfaction (अरुचि). मत्परायणम्—अहमेव परमयनं यस्य तत्। परायण the highest goal or object to be reached, that of which I was the chief object; अहो &c.—This is another version of आत्माभिप्रायसंभावितेo. Here the King wonders how imagination always presents things in a way agreeable to one's wishes. In each of the first three lines a cause is provided for each effect, *viz.*, (1) अन्यतो नयनं प्रेरयन्त्या—स्निग्धं वीक्षितं (2) नितम्बयोर्गुरुतया—मन्दं यातं; (3) मा गा इत्युपरुद्धया-सखी सासूयमुक्ता. The King looks these as (1) मात्सुहृदिश्य; (2) मदासक्तचित्ततया; (3) मत्प्रीत्या. Thus a lover, says the King, ignores the true causes and deduces his own from the results.

वाङ्मात्रेण-वागेव वाङ्मात्रं तेन, *i.e.*, unaccompanied by the customary raising of hands. जापयिष्यामि—address the usual greeting of 'Victory to you, may you be glorious.' Fut. of the cau. of जि, which when it has the sense of उत्कर्षप्राप्ति as here, is instransitive; *cf.* जयिर्जयाभिभवयोराद्येर्थेसावकर्मकः। उत्कर्षप्राप्तिराद्योर्थौ द्वितीयेर्थे सकर्मकः॥

कुब्ज—a hunchback; (imitates the action of a hump-backed man). 'Also a crooked aquatic plant, sometimes called *jala-kubja* or *vâri-kubja*. To appreciate the Vidúshaka's pleasantry in comparing himself to an upright reed, accidentally transformed into a crooked plant, we must bear in mind that his natural form was that of a lame hump-backed man'. M.-W. To suppose that the poet here refers to the plant is to make him liable to the charge of having used a word in its obscure sense (निहतार्थतादोष). ननु नदीवेगस्य—ननु has here the sense of आक्षेप or disapproval of the first alternative (आत्मनः); see com.

P. 45. आकुल—haunted, occupied by wild beasts. There is also a covert reference to S'akuntalâ who had made the mind

of the King *âkula*. Comp. in this respect the word वनचर which is purposely used, having a double sense. यत्सत्यम्—lit. 'to tell the truth.' This comp. indec. is used in the sense 'indeed'; *cf.* यत्सत्यं स्वर्गायत इदं स्थानम्। Mṛich. IV.; also Mud. I. p. 18. श्वापद—शुनः पदानि श्वापदानि; श्व becomes श्वा before पद by the vârtika शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु । श्वापदानि इव पदानि येषां ते श्वापदाः; hence beasts of prey (that have no hoofs.). गात्राणामनीशः—अधीगर्थदयेशां कर्मणि । Pân. II. 3. 52. Words meaning to remember, and the roots दय् and ईश् govern the gen. of their object. तत्प्रसादयिष्यामि &c.—The other reading तत्प्रसीद &c. (see ft.-note) is preferable, being more polite; the former appears to be selfish.

सहवसतिः—सह वसतिः सहवसतिः। The comp. is सुप् सुपा। Pân. II. 1. 4. प्रिया— प्रीणातीति. *Cf.* the English word 'sweet-heart.' मुग्ध०—simple, not *artful*; artlessly charming; glances in which there was pure innocence (unlike those of city maidens). The idea that the deer instruct young maidens in casting glances and sometimes *vice versa* is common enough with Sanskrit poets; *cf.* प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या। तया गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः ॥ Kum. I. 46.

P. 46. अरण्ये रुदितमासीत्—A proverbial phrase for 'something done in vain'; lit. it means—'I have said in vain, nobody pays heed to my speech, nobody listens to me'. *Cf.* तदलमधुनारण्यरुदितैः। Amaru. 76; प्रोक्तं श्रद्धाविहीनस्य अरण्यरुदितोपमम्। Pt. I. मोदकखादिका—मोदयते इति मोदकः (मुद् cau. + ण्वुल्); मोदकानां खादनं मोदकखादिका; fr. खाद् + ण्वुल् by the vârtika धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः। *Cf.* formations like ओदनभोजिका, पयःपायिका &c. ०खण्डिकायां—*v.l.* means 'in breaking into pieces by the mouth' hence, eating. सुगृहीतः—well, joyfully, seized. क्षणः—क्षणोति दुःखमिति। पचाद्यच्। a festive occasion. The Marathi word सण is derived from this. The King's words 'अनायासे कर्मणि' suggest to the simple imagination of the Vidû. the idea of banqueting with the King, and hence he says 'I have well seized this opportunity', implying thereby 'I accept your invitation'. Or क्षण may mean one's moment, hence leisure, when one has nothing to do—'My leisure is at your disposal' (A. Dic.); *cf.* Amara. निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः। III. 3. 47. Then I sit down perfectly at leisure here, having nothing else to do. *Cf.* गहीदक्खणो ह्मि। Mâlav. II. and note thereon.

कः कोत्र—We do not get कस्कोत्र as there is no वीप्सा; this is equal to कोत्र कोत्र. दौवारिकः—Mark the der. of the word

which is derived from द्वार + ठक् (इक) in the sense of तत्र नियुक्तः । भद्रा—The king is to be so addressed by the lower characters. See com.

P. 47. दृष्टदोषा—found fault with, as a vice, as leading to evil consequences. *Cf.* दृष्टदोषमपि तन्न सोत्यजत् । Rag. XIX. 49; also पानमक्षः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् । एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ Manu. VII. 50, where hunting is included among the four most pernicious of the ten vices common to kings (see Manu. 47–49); and पानं स्त्री मृगया द्यूतं व्यसनानि महीपतेः । Kâm. XIII. गुण एव—is equivalent to गुणरूपैव. गुणायैव *v. l.*—'leading to good, producing a benefecial effect, however,'—is certainly better. दृष्ट in दृष्टदोषा goes against the reading गुण एव. Had that been the Poet's reading, he would have probably said, as observed by Prof. Ray, दोषोपि मृगया स्वामिनि गुण एव संवृत्ता.

धनुर्ज्या—Although ज्या means 'bow-string,' there is no पुनरुक्तार्थतादोष here. For by using the word धनुस् the poet means to give equal prominence to धनुस् and the string. It is the pulling of the bow-string when tightly attached to the bow that serves as an excellent expander of the chest, as it requires great muscular force to draw the bow. आस्फालन must be taken here in the sense of 'drawing or pulling of', and not rubbing or the friction of (although it means that, as in ऐरावतास्फलनकर्कशेन Kum. III. 22) as the scars produced by the friction can hardly be said to give a hardened appearance to the body. The Com. takes this as applying to the elephant's body also; see com. सहिष्णु—सोढुं शीलमस्य सहनशीलं, from सह् + इष्णु (च्) by अलंकृञ्निराकृञ्—सहचर इष्णुच् । Pâṇ. III. 2. 136; अलंकरिष्णु, निराकरिष्णु &c. स्वेदलेशैरभि०—Lit.—not broken through by the drops of perspiration; *i. e.*, so inured to exertion that no ordinary physical exercise would cause perspiration. This implies श्रमजय or immunity from the effects of fatigue, such as ready-flowing perspiration, accelerated or hard breathing &c. We must understand the poet to mean this, otherwise it will be difficult to imagine how Dushyanta, especially as he was a king, after a few days' exercise could be so hardy as to have no perspiration at all. Of course where the physical exercise is excessive perspiration will flow; *cf.* तस्य कर्कशविहारसंभवं स्वेदमाननविलग्नजालकम् । आचचाम सतुषारशीकरो भिन्नपल्लवपुटो वनानिलः ॥ Rag. IX. 68. The reading क्लेशलेशैः 'not affected by the slightest fatigue', which is adopted by M.-W. would seem to be better. But the plural लेशैः and the use of भिन्न support

the reading adopted by Râghavabhaṭṭa, and preferred by us. The object of the poet is to describe the advantages from athletic and manly exercise afforded by chase in general by describing the King as a habitual sportsman.

अपचित—reduced in *bulk* (which is fat and not *strength*); Comp. उपचि which means 'to grow in bulk.' व्यायतत्व—lit. the state of having grown to its full height; development. अलक्ष्यं—imperceptible, not noticeable. *Cf.* VI. 6. इव—this ought properly to follow नाग. See however R.'s remarks in the com. प्राणसारम्—whose essence (or substance) consists of vitality, or vigour. See com.; or it may be taken as प्राणस्य सारं तमिव the very essence of strength; either way, it means "full of strength." Some expound this as प्राणेन शक्त्या सारं परम्; others as प्राणस्य सारं स्थिरांशं; but R.'s way is the best.

P. 48. मन्दोत्साहः—मन्दः faint, slackened उत्साहः energy, ardour यस्य. भग्नोत्साहः—*v. l.* will not do; the King will not say so openly to his General. माधव्य—माढव्य, माठव्य are other jocular names of the Vidûshaka. We have preferred माधव्य to these, as they imply a degree of foolishness coupled with rudeness (*cf.* the Maráthi word मठ्ठ which is derived from these). Again, the King is not likely to use such a nick-name at a time when he wanted Vid.'s help. "The oldest reading is माधव्य and the word has come down with the ध unchanged into old Maráthi; thus we have दशावतारांतील माधवी in जुना दासबोध, where there is the विदूषक." (Prof. Pátankar.) The Vid. of the early Maráthi plays was also called माधव.

चित्तवृत्ति०—*lit.* follow the bent or inclination of the mind of; hence humour. The सेनापति was himself tired of the chase, but he could not say so for two reasons:—(1) as the general he could not say that he was tired; (2) as a subordinate officer he dared not say what he knew would be against his master's wish. Mâdhavya being a privileged person could oppose the King's wish. वैधेयः—a fool, a blockhead; विधेयं विधानं obedience, servitude, तस्यायमधिकारी अविद्यावद्विषयत्वाच्छात्राणाम्। तस्येदमित्यण्। Pâṇ. IV. 3. 129. Some read वैधवेय (der. from विधवा) a bastard, which is not good. निदर्शनम्—an instance, or illustration of the general advantages from chase (to refute his chatter against the chase).

मेदस्—fat. 'It performs the same functions to the flesh that the marrow does to the bones; its proper seat is the belly.' M.-W. उत्थानयोग्य—lit. fit for rising (moving quickly)

i. e., for exercise; active, nimble. According to Kât. it refers here especially to the act of mounting on horseback. विकृतिमद—Vikriti is opposed to Prakriti and means here any emotion that disturbs the natural, quiet state of the mind; affected by the emotions of fear or anger. लक्ष्यते—*i. e.*, one acquires by constant observation the skill to know &c. This is the second advantage.

धन्विन्—धन्वं or धन्व अस्यास्तीति a bowman; धन्व takes the *matub* aff. इन्, being included under the व्रीह्यादि group; for the ideas expressed here, comp. Ragh. IX. 49—परिचयं चललक्ष्यनिपातने भयरुषोश्च तादिङ्गितबोधनम्। श्रमजयात्प्रगुणां च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ॥; compare also with this the description of the chase given in Dasák. VIII.—देव यथा मृगया ह्यौपकारिकी न तथान्यत्। अत्र हि व्यायामोत्कर्षादापत्सूपकर्तां दीर्घाध्वलङ्घनक्षमो जङ्घाजवः। * * * मेदोपकर्षादङ्गानां स्थैर्यकार्कश्यातिलाघवादीनि शीतोष्णवातवर्षक्षुत्पिपासासहत्वं सत्त्वानामवस्थान्तरेषु चित्तचेष्टितज्ञानं &c. वदन्ति—This is supposed to refer to the quotation from Manu given above. प्रकृतिम्—Natural state of the mind (has given up his mania for hunting.) नरनासिकालोलुपस्य—Bears are said to be fond of the human nose; *cf.* भल्लूका मनुष्याणां नासिकां गृह्णन्ति। Das'ak.

P. 49. गाहन्तां &c.—This s'loka is one of the best instances of the *Vaidarbhî* style in the work. It is also an example of *Svabhávokti* (शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं &c.). निपान—नियतं पिबन्त्यस्मिन्। ल्युट् (अन); properly, a reservoir or trough near a well for watering cattle; but as this meaning will not suit here, it must be taken in the sense of a puddle. शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं—seems to have an adverbial force here; ०मुहुस्ताडितं यथा तथा—repeatedly striking it with their horns (as is their wont to do). कदम्बक—Mark the difference between कदम्बक and कुल. कुल is a physical group (सजातीयैः कुलं Amara.), while a कदम्बक is a collection of individuals. A *Kula* may consist of several *Kadambakas*. रोमन्थ—rumination; chewing the cud; मथ्नातीति मन्थः; रोगाणां मन्थः रोमन्थः; a comp. of the पृषोदरादि class; so called because the habit is indispensible to digestion and health in the case of certain quadrupeds.

क्रियताम्—This s'l. is quoted in the K.-P. as an instance of प्रक्रमभङ्ग (here that of *Káraka*, क्रियताम् being Pass. against the Active verbs in the remaining three lines), and the reading विश्रब्धा (विश्वस्ता) रचयन्तु सूकरवरा मुस्ताक्षतिं is, therefore, suggested as an improvement that would remove the fault. The Uddyotakara, however, finds fault with even this and remarks

—शूकरपदस्य ग्राम्यत्वाद्बन्धशैथिल्याच्च विश्रब्धं कुरुतां वराहनिवहो मुस्ताक्षतिमिति युक्तं पठितुम् । एवं चात्मनेपदप्रक्रमभङ्गोपि न (This also preserves the uniformity of the A'tm.). The K.-P. also reads अभ्यस्यताम् for अभ्यस्यतु.

वराहपतिभिः—पति is withot properity. The reading वराहततिभिः is better and ought to have been adopted; (1) because the boars are gregarious animals; (2) also because the poet speaks of the *Mahishas* and *Mṛigakula* in the first two lines and it is natural that he should also refer here to the boars in general. We have preserved Râghavabhaṭṭa's reading because it is the reading in the K.-P., and its author in the emendation of the text he suggests also says 'सूकरवैरः'. It is also the reading of Bhoja and Vâmana. It must, therefore, be at least as old as the the latter. Nagojîbhaṭṭa, however, prefers तति as is apparent from the word वराहनिवह in the reading he proposes. The reading ०पति is thus defended by the Com.:—it may be supposed he says that the big boars alone were deemed worth hunting; this is a weak defence, since the same may be said of महिष and मृग.

विश्राम—विश्रम्+घञ्. R. remarks that this is ungrammatical (Vṛiddhi being forbidden) and proposes to read विश्रान्तिम् instead. According to the strict rules of grammar विश्रम is the correct form (विश्राम इति त्वपाणिनीयं Sid.-Kau. on Pâṇ. VI. 3. 123.) विश्राम, however, is *rúḍha*; *cf.* विश्रामो हृदयस्य यत्र &c. Utt. I. 39; and may be defended as विश्रम एव विश्रामः like प्रज्ञ एव प्राज्ञः by adding अण् स्वार्थे (Pâṇ. V. 4. 38), though the word is not actually included in the प्रज्ञादि group.

प्रभविष्णवे—प्रभवितुं शीलमस्य; fr. भू with प्र+इष्णुच् ताच्छील्ये कर्तरि। The word is significant; you are the lord; your will is to prevail. शम—self-control, curbing the passions (Its Vedântic meaning is 'श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनसो निग्रहः'). 'Whose special characteristic is their *s'ama.*' तत्—obj. of वमन्ति. अन्यतेजो०—By this he refers to क्षात्रं तेजः of the soldiers as opposed to ब्राह्मं तेजः. अभिभव—lit., being around, pervading on all sides; hence (1) being acted upon, (2) insult, defiance. अभिभवात् may be पञ्चमी हेतौ or ल्यब्लोपे(अभिभवं प्राप्य). *Cf.* यदचेतनोपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितुरिनकान्तः । तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतिं कथं सहते । Bhar. N. S'. 29; *cf.* आभिभवः कुत एव सपत्नजः Ragh. IX. 4. वमन्ति—The root वम् is one of the words considered as objectionable in a good composition, being अश्लील; but it is not so here; see com. The Calc. editions read दहन्ति, taking तदन्य० as a comp. word. The idea is this—The hermits, however tran-

quil and self-controlled they may be, contain within them a consuming energy, which they put forth, when extremely provoked, to the destruction of those who molest them.

P. 50. ध्वंसताम्—&c. ०वृत्तान्तः—This refers to the Senâpatis' words गृहीतश्वापदमरण्यं &c. (see p. 48) meant to encourage the King to take up the chase. Kâṭ. reads 'गच्छ भो दास्याःपुत्र' before this. But we do not think even the Vid. will be so far impolite as to call the सेनापति a whore's-son in the presence of the King. स्वं नियोगम् &c.—A phrase constantly occurring in plays. Do your duty, *viz.*, that of keeping watch at the door. निर्मक्षिकम्-मक्षिकाणामभावः lit., without flies; absolutely lonely (void of all men, attendants &c.). He means-Now you can speak freely to me without the danger of being overheard. निर्मक्षिकं is an Avy. comp. in the sense of अभाव or 'absence' (of men); it may be also taken as a Bah. (निर्गता मक्षिका यस्मात्) qualifying इदं स्थानम्. M.-W. suggests that मक्षिका may have here the sense of the Fr. Mouchard 'a spy,' which is derived from *mouche* 'a fly.' सनाथ—नाथेन सहितं सनाथं 'having a master' (to look after); hence, secondarily, 'taken care of,' 'furnished with,' the idea of 'master' being lost sight of in the secondary sense.

P. 51. अनवाप्त०—for a similar idea, comp. यदृच्छया त्वं सकृदप्यवन्ध्ययोः पथि स्थिता सुन्दरि यस्य नेत्रयोः। Vik. 1. 9. ननु भवान् &c—The Vid. means to say 'when before me I behold you—the worthiest object to be seen—how can my eyes be barren?' आश्रम०—आश्रमस्य ललामं or ललाम भूता ललामभूता a comp. सुप्सुपा (may be regarded as a Karm.); or ललामेन or ललाम्ना वा समा; भूत having the sense of तुल्य or सम; *cf.* भूतं प्राण्यतीते समे त्रिपु। Ak. अवसरं &c.—will not allow him time (*i. e.*, to dwell on the subject). अभ्यर्थनीया—To be wooed. The Vid. indirectly draws the attention of the King to the prohibition laid down in the S'âstra that a *Kshatriya* cannot marry a Bráhmaṇa girl. See *supra*, note on असवर्णक्षेत्रसंभवा p. 23 and Manu quoted therein. The Vid. means—It seems you mean to address your suit to a hermit's daughter; but that is not possible. The reading in the foot-note यदा तावत्सा &c. makes the sense quite clear.

S'l. in the ft. note—Construe: लोक उत्सुकः सन् निवारितः निमेषः winking याभ्यस्ताभिः नेत्रपंक्तिभिर्नवां इन्दुकलां &c. The implied reply is पूज्यभावेन. So he means—If I admire the Brâhmaṇa's daughter for her beauty it is out of reverence and not with any desire for carnal pleasures. But as this goes against the context we reject this reading.

परिहार्यें वस्तुनि—Dushyanta was conscious of the purity of his mind; *cf. supra* असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः । I. 20. This is no idle boast on the part of the King; even his servants bear testimony to the nobility of his mind. *Cf. infra* p. 128, Pratîhârî's speech—अहो धर्मापेक्षिता भर्तुः etc.

P. 52. सुरयुवति॰—सुरयुवतिः संभवः यस्य. किल—'I hear' 'I am told that.' Kâṭ. takes it वार्तायां, in the sense of 'it is reported'; and S'aṅkara in the sense of निश्चितं 'certainly.' अपत्य—न पतति पिताऽनेन; from न+पत्+यत् करणे (बाहुलकात्), that which prevents the father from falling into hell; *cf.* पुत्र. Yâska derives it from अप+त्य; अपत्यं कस्मात् । अप-ततं भवति पितुः सकाशादेत्य पृथगिव ततं भवति । अनेन जातेन सता पिता नरके न पततीति वा ।. The use of अपत्य and पुत्रिका shows that she was on equality with a son. मुनेरपत्यम् —मुनेः is significant. It shows that the mother had no claim on the child. अर्क—Name of a tree. The King is speaking as a lover without any intention to degrade the sage by the comparison. नवमालिका—is a delicate and a tender plant. The following sets are compared—*Surayuvati* and *Navamâlikâ*, *Muni* and *Arka*; *Apatya* and *Kusuma*; *ujjhita* and *s'ithila*; *adhigata* and *chyuta*.

पिण्डखर्जूर—A kind of date-tree having round, sweet fruit; here used for dates.

The reading स्त्रीरत्नपरिभोगिनः is better as agreeing with खर्जूररुद्वेजितस्य. The Vid. means—You are tired of the beauties in your harem and so are thinking of this tamarind of the ascetic's daughter. न तावदेनां पश्यसि...............अवादीः—A curious construction (the previous action in the Pres., the subsequent one in the Past Tense); we should rather expect पश्यसि.........वदसि, or अद्राक्षीः for पश्यसि. Perhaps such constructions were in use in the days of Kâlidâsa. Prof. Ray quotes as a parallel instance—यदा बहिर्गच्छति पार्थिवात्मजस्तदाभवद् द्वारमपावृतं स्वयम् ॥ Bud.-Ch. VIII. 46. किं बहुना—what with more, why say more; in short.

चित्रे निवेश्य—*Cf.* पुराकृति स्त्रैणमिमां विधातुमभूद्विधातुः खलु हस्तलेखः । Nai. VII. 85. कृता नु—The first two lines may be taken separately or together. Separately, as M.-W. does, explaining—Whether she was formed by the divine power of Brahmâ by first painting a faultless figure and then breathing into it the principle of life, or by the mind by collecting into one ideal model a combination of various exquisite forms. सत्त्वेन योगः सत्त्वयोगः ।

परिकल्पितः सत्त्वयोगो यस्याः। रूपोच्चय may also mean the whole mass of beauty (in the world). Here रूपोच्चय is the material cause (समवायि or उपादानकारण), and मनस् the instrumental cause (निमित्तकारण). *Cf.* with this the poet's description of Pârvatî's beauty—उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं Kum. I. 32; सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन। सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नादेकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव॥ *Ibid.* I. 49. मनसा—*i. e.*, not by touching her with his fingers &c., lest her flawless beauty might suffer injury. *Cf.* for the idea suggested, Báṇa's description of the Chándála maid—मन्ये च...अस्पृशता (where मनसा is a variant) इयमुत्पादिता प्रजापतिना। अथ वा कथमियमाक्लिष्टता लावण्यस्य। न हि करतलस्पर्शक्लेशितानामवयवानामीदृशी भवति कान्तिः। Kâd. p. 25. Or, the two lines may be taken together—I fancy she was created by the Creator being endowed with the principle of life after being delineated in a picture, first concentrating in his mind all the lovely forms, or beauty of every kind &c. This is better, since two doubts will require two नुs. It is usual to use a नु after each doubt; *cf. infra* स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु। VI. 10; प्रश्च्योतनं नु हरिचन्दनपल्लवानां &c. Uttar. III. 11. Comp. with this Tennyson's description of Juliet:—

> "A certain miracle of symmetry,
> A miniature of loveliness, all grace,
> Summed up and closed in little;"
>
> The Gardener's Daughter.

स्त्रीरत्न &c.—*Cf.* जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते। अपरा—न विद्यते परा यस्याः—that which has no other (similar to it), matchless; a matchless creation of the most perfect of beauties; or as the com. takes it. Perhaps the King refers here to Vid.'s स्त्रीरत्नपरिभाविनः by calling S'ak. a peerless स्त्रीरत्न. स्त्रीरत्न is supposed by some to refer to Lakshmî, which, however, does not seem to be intended (as it will mar the beauty of the s'l.). M.-W., too, refers to this sense, but does not prefer it. धातुर्विभुत्वम्-*Cf.* निर्माणदक्षस्य समीहितेषु सीमेव पद्मासनकौशलस्य। Bhaṭṭi. I. 6. The construction of the last line is unusual, or rather awkward, as we have to supply अहम् from मे as the subject of अनुचिन्त्य. Or the King might be understood to say—To some she might seem to be चित्रे &c.; to others रूपोच्चयेन &c.; but I should think her to be the matchless creation of the jewel of womankind formed in a new style, when I take into consideration the all-powerfulness of the Creator &c. (*i. e.*, I would not try to explain how he created her &c.). As the

s'l. stands there is the fault समाप्तपुनरात्तता (see K.-P. VII.)—the resumption of the completed. The sentence seems to be complete at the close of the third line and the fourth line seems to hang loosely on the whole. Nevertheless धातुः &c. is necessary to explain विधिना &c., which might otherwise seem improbable; hence the fault. To remove it the Com. suggests that the third and fourth lines should change places. The poet here has shown great poetic skill and power in describing in a single verse her body as a whole as a pattern of matchless beauty without trying to describe the parts separately.

P. 53. प्रत्यादेशः—प्रत्यादेशनम्। भावे घञ् by Páṇ. III. 3. 18. Lit. the act of ordering back or throwing into the background (all the beauties on earth are now eclipsed). प्रत्यादेशो निराकृतिः Amara. *Cf.* प्रत्यादेशो रूपगर्विताया: श्रियः। Vik. I.

अनाघ्रातं &c.—अनाविद्ध not yet perforated (for being worn). The fig. in the first two lines may also be taken as Rûpaka. अखण्डम्—Lit., not cut or divided; hence, entire, full. The word is very appropriate here. संपूर्ण would not have suited; for it does not mean 'full;' it means—not yet exhausted by being enjoyed. To take it in this way keeps up symmetry of construction. अनघं—faultless. The epithet also implies freedom from obstacles (प्रत्यवायहेतुरहितम् Kâṭ.) भोक्तारं—scil., of तद्रूप. Or भोक्तारं may be construed with तद्रूप governing it in the acc.; *cf.* in this respect मोक्ता माधवसेनं Mâlav. I; कर्ता कटं Sid.-Kau. R. takes अनघं in the first instance with भोक्तारं in the sense of 'sinless, blessed, or handsome'. See com. समुपस्थास्यति विधिः—Destiny will resort to or approach (for selecting), *i. e.*, will fix upon or choose. स्था with समुप is Par. in the sense of लिप्सया (with the desire to secure or choose) उपगम्. See Sid.-Kau. on Páṇ. I. 3. 25. We should rather expect here समुपस्थापयिष्यति. The Bengali reading for विधिः is भुवि; in this case अनघं तद्रूपं becomes the subject of समुपस्थास्यति. This S'l. occurs in Bhartṛihari's S'ṛi. S'a. (see notes on भवन्ति नम्रः &c. Act VI.), with the readings—०फलमिव भवद्रूपमनघं न जाने + + + समुपस्थास्यत इति. भवत् may mean (1) becoming; or (2) yours. समुपस्थास्यते इति—is a better reading as it directly gives the intended sense. The A'tm. is used by the rule 'उपाद्देवपूजा०' &c., Vârt. on Pâṇ. I. 3. 25. For other particulars see com.

S'l. quoted in the D.-R. as an instance of शोभा.

P. 54. तेन हि—If so. पारिकल्पयताम् &c.—*Cf.* the same thought more nobly and more poetically expressed in इदमिह

मदनस्य । जैत्रमस्त्रं सहजविलासनिबन्धनं शरीरम् । अनुचितवरसंप्रदानशोच्यं विफलगुणातिशयं भविष्यतीति । Mâl.–Mâdh. II. 6.

P. 55. अथ—is used पक्षान्तरे (to suggest another alternative). Her father is not here; but does she love you? Then you can have ground for hope. R. reads अत्रभवन्तं. अन्तरेण—R. says that अन्तरेण cannot be used with the acc. in the sense of 'with regard to, towards;' see com. Kâli., however, uses it with the acc.; *cf. infra* देवीं वसुमतीमन्तरेण । V. p. 114. दृष्टिरागः—eye-love, love expressed by glances or the expression of the eyes. This is the first stage in the growth of love. *Cf.* 'पुरश्चक्षूरागस्तदनु मनसोऽनन्यपरता' Mâl.–Mâdh. VI. 15. अप्रगल्भ—not bold (able to express their feelings like city girls). मदनः—the intoxicator; it had such an effect on the King; the word is, therefore, very appropriate here. न विवृतः—*i. e.*, she indistinctly conveyed her love to me. This conclusion is based on वाचं न मिश्रयति &c. I. 27.

शालीनता—(शालां, लक्षणया) शालाप्रवेशमर्हतीति शालीनः तस्य भावः।; Lit. fit to enter the inner apartment, hence modest; शाला+खञ् (ईन) the words शालीन and कौपीन (कूपपतनमर्हति कौपीनं पापं) are irregularly derived, by Pâṇ. V. 2. 20. See com.

P. 56. दर्भाङ्कुरेण—अकाण्डे unexpectedly; lit. without any real occasion for so doing. Comp. in this connexion the stage-direction शकुन्तला सव्याजं विलम्ब्य &c. p. 39. A mere hinting of the *vyâja* is sufficient in the first Act. To mention it actually there would not have looked beautiful, as the King is made to repeat it here.

गृहीतपाथेयः—Because the King is supposed to start on a journey of love. पाथेयः—provender, provisions for a journey. See com. This suggestion is quite in keeping with the Vid.'s characteristic fondness for eating.

नीवारषष्ठभागः—According to the laws of Manu a king was authorized to take a sixth part (or an eighth or a twefth, according to the productivity of the soil) of grain, &c. *Cf.*—धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा ॥ आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम्। गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥ पत्रशाकतृणानां च चर्मणां वैदलस्य च। मृन्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ॥ Manu. VII. 130–132. *Cf.* Ragh. V. 8. भागधेय—भाग एव भागधेयः tribute, tax (due to a king from his subjects).

We have abandoned the reading अन्यद्भागधेयं &c. (see foot-note) as भागधेय is mas. in the sense of राजदेयः भागः. It is neu. in the sense of भाग्य or luck; *cf.* दैवं दिष्टं भागधेयं A.–K.

P. 57. तपःषड्भागं—This is a grammatical anomaly (which also occurs in Manu) for which there is no justification, except taking तपः as objective to ददाति and षड्भागं as a separate Bah. comp. (षड् भागाः यस्य of which there are six parts) qualifying it. 'They give penance divided into six parts' (that one of them may be given to the king), *i. e.*, a sixth part of their penance (*i. e.*, again, the merit arising from it). Or षड्भाग may have been formed by the poet on the analogy of त्रिभाग which means तृतीयः भागः and which is sanctioned by usage. *Cf.* त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं Kum. V. 5; त्रिभागमात्रावशिष्टे अह्नि Kád. In this case we may dissolve तपसः षड्भागः तपःषड्भागः as षट् does not denote संख्या now, and the prohibition दिक्संख्ये संज्ञायां does not apply; or we may take it as तपआत्मकः षड्भागः S'âkapârthivâdi; *cf.* सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः। अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः॥ यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति। तस्य षड्भागभाग्राजा सम्यग्भवति रक्षणात्॥ Manu. 304, 305. अक्षय्यं—क्षेतुं शक्यं क्षय्यं न क्षय्यमक्षय्यम् that cannot be destroyed; the word जय्य is similarly formed; (otherwise) क्षेतुं योग्यं क्षेयं पापं, जेतुं योग्यं जेयं मनः (which it may not be always possible to do). See com.

धीरप्रशान्तस्वरैः—A हेतुगर्भ विशेषण; ०स्वरैरत एव तपस्विभिः hermits recognized by their deep, calm voice; or the whole may be taken as इत्थंभूतलक्षणे तृतीया. दीप्तिमतोपि—Sages on account of their lustre are in appearance awe-inspiring and yet they can be approached with confidence. Unlike other kings Dushyanta was such; and hence the ascetic's admiration. The next moment he explains the fact saying अथ वा &c. विश्वसनीयता—This in idea is the sameas अभिगम्यता in 'अधृष्यश्चाभिगम्यश्च' Ragh. I. 16. The two epithets indicate that Dushyanta was an *adhṛishya* king; *cf.* तेजो बलं सत्त्ववत्ता प्रभावः प्राप्तकालता। अधृष्यस्य गुणानेतान् नृपस्य मुनयो विदुः॥ Kámandaka. कुतः—is used like तथा हि to prove the statement.

अपि—M.-W. seems to take this in the sense of यद्यपि (since he translates—'Although he abides in the *âs'rama*' &c.); but this is wrong. आश्रमे—*i. e.*, the *Gṛihasthâs'rama*. The *âs'ramas* are four–ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ and संन्यास.

सर्वभोग्ये—which is resorted to by all; *i. e.*, in which one has an opportunity to do good to all (people of the other three *âs'ramas*). *Cf.* सर्वोपकारक्षममाश्रमं Ragh. V. 13 and Manu quoted by Malli. there and our note *ad loc.* Also गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान् बिभर्ति हि। Manu. VI. 89. For the meaning in the case of the ascetics, see com. This is the first point of

resemblance (viz. आश्रमवसतिः). The second is तपःसत्त्वम्. रक्षायोगाद—(1) योग as the second member of a comp. has the sense of 'by reason of,' in consequence of; *cf.* स प्रीतियोगाद्विकसन्मुखश्रीः Kum. VII. 55; सांनिध्ययोगात्किल तत्र शच्याः &c. Ragh. VII. 3; or the comp. may be taken as रक्षा एव योगः, ascetic practice in the form of protection, that being the highest, the foremost duty of a king. *Cf.* क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम्। निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ Manu. VII. 144. In the case of the *Muni* this means—who practises the *ashṭâṅga yoga* for the preservation of his body, or practises contemplation for the good of the world. The former adopts a physical, the latter a spiritual way.

P. 58. वशिनः—Of him the controller—(1) of his passions; (2) of the wicked tendencies of men. *Cf.* Ragh. VI. 39, and *infra* V. 8, ll. 1. 2. This (his वशित्वं) is the third point of similarity. चारण—(चरयति कीर्तिं or चरत्यसौ) heavenly choristers, celestial minstrels who had access to all regions; see Nâg. V. 12. Their duty was to amuse the inhabitants of heaven with the panegyrics of gods, heroes &c. *Cf.* चारणेभ्यः त्वदीयं जयोदाहरणं श्रुत्वा Vik. I. केवलं राजपूर्वः—This is the only point of difference; hence he is ऋषिभ्यो नातिभिन्नः. मुनिः—See Bg. II. 56. Here there is not the fault (अवाच्यवचनं) which is involved in देवपूर्वं गिरिं in Megh. I. 46 (see Malli's. com.) as he says मुनिरिति शब्दः. Ancient kings took great pride in being called *râjarshis* and led a life of great piety and virtue with rare exceptions.

बलभिद्—Indra, the destroyer of the demon Bala (or the armies of the *asuras*). For the Vedic origin of the name, see our note on वृत्रहा Ragh. III. 62. The demon Bala is variously named in the Veda, as Vṛitra, Ahi, S'ambara, Namuchi &c. ०सखः—सखि becomes सख at the end of a Tat. by राजाहःसखिभ्यष्टच् Pâṇ. V. 4. 91. See notes on the next s'l.

०सीमाम्—उदकानि धीयन्ते अस्मिन् इति उदधिः fr. उदक+धा+इ(कि); उदक as first member becomes उद् when the comp. is a name, by the rule उदकस्य उदः संज्ञायाम्. Diss. उदधय एव श्यामसीमा यस्यास्ता The word here may be सीमा or सीमन्; see Sid.-Kau. on Pâṇ. IV. I. 16. 28. धरित्री--mark the poet's genius in choosing his words. The king is the supporter of the 'supporter of all'—is the idea suggested. मही or पृथिवी would not have been appropriate here. कृत्स्नाम्—For the propriety of this word, see com. प्रांशु—प्रकृष्टा अंशवोऽत्र; so it means high or long. For the same idea, *cf.* Ragh.—पुरागलादीर्घभुजो बुभोज XVIII. 4; परिघायत-

बाहव: Rámá. Ar.-K. V. The arms of heroes are often compared to bars fastening the city-gates which were necessarily massive and long. The comparison implies great vigour in the arm and muscular strength, which were of primary importance in wielding a bow.

आशंसन्ते &c.—We have adopted the Bengali reading—आशंसन्ते समितिषु (in battles) &c. as decidedly better than the Devanâgarî one given in the foot-note, and for these reasons:- (1) It is put in the mouth of the hermits who must naturally think more of the *suras* than of *surayuvatis*. (2) It is more natural that the poet should speak of the gods as being in bitter enmity with the demons than of the *surayuvatis*, as enmity can exist only between opponents of equal rank, power &c. Again बद्धवैरत्व implies power of fighting, which is not a characteristic of women. समिति—सम्भूय यन्ति आसु that in which soldiers march in a line; fr. सम्+इ+ति (क्तिन्). सुरसमितय:—*v. l.*; here समिति means 'assemblage of;' but then समिति has no propriety. सक्तवैरा: V. l. for बद्धवैरा: is perhaps better as the immediate cause of आशंसा; for सक्त is used here for प्रसक्त and सक्तवैरा: means 'when hostilities are commenced;' *cf.* उपस्थितसंपराय: महेन्द्रोपि...विजयसेनामुखे नियुक्ते। Vik. I. p. 12. धनुषि आशंसन्ते—*cf.* निदधे विजयाशङ्कां चापे सीतां च लक्ष्मणे। Ragh. XII. 44. पौरुहूते—of पुरुहूत Indra; lit. many-hymned, (invoked by many). Mark the propriety of the word which is purposely used here and placed after धनुषि to magnify the glory of the King; see com.; *cf.* VII. 26 *infra.* Great kings of the solar as well as of the lunar race are represented as being often called by Indra to his assistance in his wars with the demons. *Cf.* दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादा मनो: &c. Uttar. VI. 18; Ragh. VI. 72. According to S'añ. this s'l. is an instance of the fig. *Dîpaka*. With these verses compare the speeches of Haradatta and Gaṇadâsa, in Mâlav. I., अहो दुरासदो राजमहिमा &c.

फलान्युपहरत:—For there is the precept—'रिक्तपाणिस्तु नोपेयाद्राजानं देवतां गुरुम्'। आज्ञापयितुं—has here a pass. force; 'I wish to be commanded'. The other readings are simpler.

P. 59. विदित: आश्रमसदाम्—For a similar construction *cf.* 'विदितं तप्यमानं च तेन मे भुवनत्रयम्।' Ragh. X. 39; for the gen. see Pâṇ. III. 2. 188, II. 3. 67. A. G. § 115. आश्रमसदाम्—सद in such compounds means to 'dwell;' *cf.* *Nâkasada*, *Sadana*, &c. किमाज्ञापयन्ति—Mark the King's humility towards the hermits.

He hastens to correct their प्रार्थयन्ते by substituting आज्ञा० for it, thinking that to be too high a word to be used by the sages. कण्वस्य महर्षेः &c.—The presence of Kaṇva served as a deterrent on the Râkshasas who feared his high spiritual power, lest he might curse them and reduce them to ashes. इष्टिविघ्नम्—The holy rites of Ṛishis and especially sacrifices intended for the gods, were often disturbed by *rákshasas*; it was, therefore, one of the bounden duties of kings to protect them from such molesters and other pests. कातिपय०—कतिपया रात्रीः; क०त्रम्—Acc. of time, the Nom. being कतिपयरात्रः. According to grammarians कतिपय is not a numeral though denoting संख्या (कतिपयशब्दो न संख्या Vrittikára); hence the rule संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबं does not apply, and we have to get the समासान्त अच् by detatching the syllable अच् from अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः। Pâṇ. V. 4. 75. सारथिद्वितीयेन—is used here to serve a double purpose. It implies (1) that all disturbances to the penance-grove (the army &c.) should be removed; (2) and that the King alone assisted by his bow was equal to the task he was requested to do; *cf.* सेना परिच्छदः तस्य. Ragh. I. 19. Notice also the poet's skill in honourably extricating him from the difficulty he was in as to how he should manage to stay there for some days. सनाथीक्रियताम्—न सनाथः असनाथः अस० सनाथः संपद्यमानः क्रियताम्. *Cf.* सनाथा इदानीं &c. p. 29. अनुकूल—कूलमनुगता, properly means (the wind blowing) 'towards the bank', hence, favourable; *cf.* प्रतिकूल. In both cases the metaphor is derived from navigation. ०कूलो गलहस्तः—*v. l.* गलहस्त means 'the hand applied to the neck when one is turned out;' hence 'turning out by the neck;' when such a turning out proves to one's advantage it is said to be अनुकूल.

अनुकारिणि पूर्वेषां—Some read उपकारिणि सर्वेषाम्।. अभयसत्र—The sacrifice of vouchsafing protection. सत्र—सीदन्त्यत्र, अनेन वा, from सद् to sit or kill + ष्ट्रन्. दीक्षिताः—initiated or consecrated. *Dîkshá* is an intiatory ceremony through which the performer of a sacrifice must go. The sacrificer, when duly initiated, must not attend to any other business than that connected with the sacrifice; hence दीक्षिताः here means 'who have entirely devoted themselves to'. अनुपदम्—पदस्य पश्चात्। पश्चादर्थे अव्ययीभावः। Pâṇ. II. 1. 6.

P. 60. सपरिवाहम्—परितः वहनं परिवाहः (also परीवाहः), fr. वह् + अ (घञ् भावे); overflow; तेन सह यथा तथा (to excess); see com. *Cf.* अहो रागपरिवाहिणी गीतिः V. p. 114. परिवाहमिवावलोकय-न्स्वशुचः पौरवधूमुखाश्रुषु। Ragh. VIII. 73; पूरोत्पीडे तडागस्य परिवाहः

बाहव: Rámá. Ar.-K. V. The arms of heroes are often compared to bars fastening the city-gates which were necessarily massive and long. The comparison implies great vigour in the arm and muscular strength, which were of primary importance in wielding a bow.

आशंसन्ते &c.—We have adopted the Bengali reading—आशंसन्ते समितिषु (in battles) &c. as decidedly better than the Devanâgarî one given in the foot-note, and for these reasons:- (1) It is put in the mouth of the hermits who must naturally think more of the *suras* than of *surayuvatis*. (2) It is more natural that the poet should speak of the gods as being in bitter enmity with the demons than of the *surayuvatis*, as enmity can exist only between opponents of equal rank, power &c. Again बद्धवैरत्व implies power of fighting, which is not a characteristic of women. समिति—सम्भूय यन्ति आसु that in which soldiers march in a line; fr. सम्+इ+ति (क्तिन्). सुरसमितय:—*v. l.*; here समिति means 'assemblage of;' but then समिति has no propriety. सक्तवैरा: V. l. for बद्धवैरा: is perhaps better as the immediate cause of आशंसा; for सक्त is used here for प्रसक्त and सक्तवैरा: means 'when hostilities are commenced;' *cf.* उपस्थितसंपराय: महेन्द्रोपि...विजयसेनामुखे नियुक्ते। Vik. I. p. 12. धनुषि आशंसन्ते—*cf.* निदधे विजयाशङ्कां चापे सीतां च लक्ष्मणे। Ragh. XII. 44. पौरुहूते—of पुरुहूत Indra; lit. many-hymned, (invoked by many). Mark the propriety of the word which is purposely used here and placed after धनुषि to magnify the glory of the King; see com.; *cf.* VII. 26 *infra*. Great kings of the solar as well as of the lunar race are represented as being often called by Indra to his assistance in his wars with the demons. *Cf.* दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादा मनो: &c. Uttar. VI. 18; Ragh. VI. 72. According to S'an. this s'l. is an instance of the fig. *Dîpaka*. With these verses compare the speeches of Haradatta and Gaṇadâsa, in Mâlav. I., अहो दुरासदो राजमहिमा &c.

फलान्युपहरत:—For there is the precept—'रिक्तपाणिस्तु नोपेयाद्राजानं देवतां गुरुम्'। आज्ञापयितुं—has here a pass. force; 'I wish to be commanded'. The other readings are simpler.

P. 59. विदित: आश्रमसदाम्—For a similar construction *cf.* 'विदितं तप्यमानं च तेन मे भुवनत्रयम्।' Ragh. X. 39; for the gen. see Pâṇ. III. 2. 188, II. 3. 67. A. G. § 115. आश्रमसदाम्—सद in such compounds means to 'dwell;' *cf.* *Nâkasada*, *Sadana*, &c. किमाज्ञापयन्ति—Mark the King's humility towards the hermits.

He hastens to correct their प्रार्थयन्ते by substituting आज्ञा॰ for it, thinking that to be too high a word to be used by the sages. कण्वस्य महर्षेः &c.—The presence of Kaṇva served as a deterrent on the Râkshasas who feared his high spiritual power, lest he might curse them and reduce them to ashes. इष्टिविघ्नम्—The holy rites of Ṛishis and especially sacrifices intended for the gods, were often disturbed by *rákshasas*; it was, therefore, one of the bounden duties of kings to protect them from such molesters and other pests. कातिपय॰—कतिपया रात्रीः; क॰त्रम्—Acc. of time, the Nom. being कतिपयरात्रः. According to grammarians कतिपय is not a numeral though denoting संख्या (कतिपयशब्दो न संख्या Vṛittikára); hence the rule संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबं does not apply, and we have to get the समासान्त अच् by detatching the syllable अच् from अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः। Pâṇ. V. 4. 75. सारथिद्वितीयेन—is used here to serve a double purpose. It implies (1) that all disturbances to the penance-grove (the army &c.) should be removed; (2) and that the King alone assisted by his bow was equal to the task he was requested to do; *cf.* सेना परिच्छदः तस्य. Ragh. I. 19. Notice also the poet's skill in honourably extricating him from the difficulty he was in as to how he should manage to stay there for some days. सनाथीक्रियताम्—न सनाथः असनाथः अस॰ सनाथः संपद्यमानः क्रियताम्. *Cf.* सनाथा इदानीं &c. p. 29. अनुकूल—कूलमनुगता, properly means (the wind blowing) 'towards the bank', hence, favourable; *cf.* प्रतिकूल. In both cases the metaphor is derived from navigation. ॰कूलो गलहस्तः—*v. l.* गलहस्त means 'the hand applied to the neck when one is turned out;' hence 'turning out by the neck;' when such a turning out proves to one's advantage it is said to be अनुकूल.

अनुकारिणि पूर्वेषां—Some read उपकारिणि सर्वेषाम्।. अभयसत्र—The sacrifice of vouchsafing protection. सत्र—सीदन्त्यत्र, अनेन वा, from सद् to sit or kill + ष्ट्रन्. दीक्षिताः—initiated or consecrated. *Díkshá* is an intiatory ceremony through which the performer of a sacrifice must go. The sacrificer, when duly initiated, must not attend to any other business than that connected with the sacrifice; hence दीक्षिताः here means 'who have entirely devoted themselves to'. अनुपदम्—पदस्य पश्चात्। पश्चादर्थे अव्ययीभावः। Pâṇ. II. 1. 6.

P. 60. सपरिवाहम्—परितः वहनं परिवाहः (also परीवाहः), fr. वह् + अ (घञ् भावे); overflow; तेन सह यथा तथा (to excess); see com. *Cf.* अहो रागपरिवाहिणी गीतिः V. p. 114. परिवाहमिवावलोकयन्स्वशुचः पौरवधूमुखाश्रुषु। Ragh. VIII. 73; पूरोत्पीडे तडागस्य परिवाहः

प्रतिक्रिया Uttar. VII. 29. राक्षसः—रक्ष एव राक्षसः from रक्षस् (itself derived as रक्षत्यस्मात्, from रक्ष्+असुन् Uṇ. IV. 189) + अण् added स्वार्थे. Mark. the *mas.* gender, while that of the original word is *neu.*; this is by the *Paribhâshâ* (on Pâṇ. V. 3. 68) स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते.

एष राक्षसात्—&c. Here the Vidû. fancies that the demons are already down upon him, and so says this. एष तव चक्ररक्षीभूतोस्मि *v. l.*—'Here I have become the guardian of your wheels,' is the Bengali reading. There may be an allusion in this to Kaikeyî's supporting the wheel of Das'aratha's chariot. Warriors employed to protect the wheels of chief chariot-warriors were called चक्ररक्ष. The Vidû., knowing that there was no occasion for fear, indulges in a bravado and this is quite in keeping with his character. *Cf.* further on-एष युवराजोस्मि संवृत्तः. M.-W. adopts this reading and remarks—"There seems to be a humorous double meaning in *chakraraksha* which may also be translated—the commander of the wing of your army." सज्जः—सज्जतीति सज्जः getting ready, equipped &c.; सज्ज्+अच् (अ) कर्तरि.

देवीनाम्—The plural denotes respect (पूजायाम्). Here the word देवी refers to the queen-mother and not to Dushyanta's queen, as the word आज्ञप्ति indicates. Hence the King's question also, किमम्बाभिः &c. अम्बाभिः—The plu. is again used to show respect, as Dushyanta's mother only is meant, as shown by Karabhaka's words देवी आज्ञापयति. चतुर्थदिवसे &c.—Whose *Páraṇá* (breaking) falls on the fourth day; hence, on which day ends the fast I have been observing. For प्रवृत्तपारणः see com. According to Kâṭ. the fast referred to here is the *Vaṭasâvitrî Vrata*, which falls on the fifteenth day of Jyeshṭha. This is probable as the season is Grîshma. M.-W. adopts the reading पुत्रपिण्डपालनो [cherishing of the body of a son] नामोपवासो भविष्यति। and remarks—K. (Káṭayavema) and C. (Chandras'ekhara) observe that one name for this ceremony was *Putrarája* and that it consisted in offering various presents to the young king, of sweetmeats, cloths &c., just as might be done at the present day on the occasion of the birth-day. This does not seem to be the original reading. For, firstly, no such fast is mentioned; secondly, in that case the King's presence would have been indispensable and he could not have asked the Vid. to go.

P. 61. त्रिशङ्कु—Name of a king of the solar race, father of the celebrated Haris'chandra. According to another account

he was a very wise, pious and just king, and therefore called *Satyavrata*. He was so named because he was guilty of three heinous sins—त्रीणि (पितुः कोपः, वसिष्ठधेनोर्वधः; गोमांसभक्षणं च) शङ्कुनि शङ्कुतुल्यानि पापानि यस्य ।. *Cf.* पितुश्च परितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः ॥. According to the geneology given in the Râmâ. he was 6th descendant from Ikshvâku and according to another account 28th from him.

He loved his mortal body so passionately that he requested his family-priest, Vasishṭha, to perform for him a sacrifice by virtue of which he might ascend to heaven without casting it off. Vasishṭha refused this foolish request. He next applied to his hundred sons who also refused to officiate for him. Enraged at this he abused them, calling them cowards, impotent &c., for which unmerited insult he was cursed to be a Chânḍâla. While wandering in this condition he met with Vis'vámitra, who, in return for a past favour, undertook to perform the wished-for sacrifice for him and invited all the gods to be present at the sacrifice. They, however, refused to do so. Whereupon the incensed Vis'vâmitra lifted up Tris'anku to the heaven of Indra by his own might. Indra and the gods, however, hurled him down head foremost, when Vis'-vâmitra arrested his down-fall, saying 'Stay Tris'anku, stay there;' the gods also allowed this, and the unhappy monarch remained suspended in the sky with his head towards the earth as a constellation in the southern hemisphere (called the "Southern Cross"). See Rámáy. I. 57-60.

भिन्न०—भिन्नो देशो ययोस्तयोर्भावः तस्मात् ।. द्वैधीभवति–Lit. becomes two-fold; becomes divided. शैले—शैलैः *v. l.* We have preferred the former because many rocks in the current of a river will divide it into several parts and not two. *Cf.* in this connection, नद्या इव प्रवाहो विषमशिलासंकटस्खलितवेगः ।...शतगुणीभवति ॥ Vik. III. 8. The simile here is not quite happy; for the cause of मनोद्वैधीभवन is कृत्ययोर्भिन्नदेशत्व, while that of स्रोतो० is शैलप्रतिहतत्व.

कथमेतत् &c.—Some read before this—भो महाब्राह्मण—This is ironical as the comp. implies censure. But it is a term sufficiently flattering to the simple-minded Vidûshaka, who is unable to see the irony in it. युवराजः—युवा चासौ राजा च. The young king; the young prince was formally admitted to a share in the government and associated with the reigning monarch. चपलः—rash, mischievous. प्रार्थना—a longing. अन्तःपुरेषु— By *lakshaṇa* this means the ladies of the seraglio.

प्रतिक्रिया Uttar. VII. 29. राक्षसः—रक्ष एव राक्षसः from रक्षस् (itself derived as रक्षत्यस्मात्, from रक्ष् + असुन् Uṇ. IV. 189) + अण् added स्वार्थे. Mark. the *mas.* gender, while that of the original word is *neu.*; this is by the *Paribhâshá* (on Pâṇ. V. 3. 68) स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते.

एष राक्षसात्—&c. Here the Vidû. fancies that the demons are already down upon him, and so says this. एष तव चक्ररक्षीभूतोस्मि *v. l.*—'Here I have become the guardian of your wheels,' is the Bengali reading. There may be an allusion in this to Kaikeyî's supporting the wheel of Das'aratha's chariot. Warriors employed to protect the wheels of chief chariot-warriors were called चक्ररक्ष. The Vidû., knowing that there was no occasion for fear, indulges in a bravado and this is quite in keeping with his character. *Cf.* further on—एष युवराजोस्मि संवृत्तः. M.-W. adopts this reading and remarks—"There seems to be a humorous double meaning in *chakraraksha* which may also be translated—the commander of the wing of your army." सज्जः—सज्जतीति सज्जः getting ready, equipped &c.; सज्ज् + अच् (अ) कर्तरि.

देवीनाम्—The plural denotes respect (पूजायाम्). Here the word देवी refers to the queen-mother and not to Dushyanta's queen, as the word आज्ञप्ति indicates. Hence the King's question also, किमम्बाभिः &c. अम्बाभिः—The plu. is again used to show respect, as Dushyanta's mother only is meant, as shown by Karabhaka's words देवी आज्ञापयति. चतुर्थदिवसे &c.—Whose *Páraṇá* (breaking) falls on the fourth day; hence, on which day ends the fast I have been observing. For प्रवृत्तपारणः see com. According to Kâṭ. the fast referred to here is the *Vaṭasâvitrî Vrata,* which falls on the fifteenth day of Jyeshṭha. This is probable as the season is Grîshma. M.-W. adopts the reading पुत्रपिण्डपालनो [cherishing of the body of a son] नामोपवासो भविष्यति। and remarks—K. (Káṭayavema) and C. (Chandras'ekhara) observe that one name for this ceremony was *Putraràja* and that it consisted in offering various presents to the young king, of sweetmeats, cloths &c., just as might be done at the present day on the occasion of the birth-day. This does not seem to be the original reading. For, firstly, no such fast is mentioned; secondly, in that case the King's presence would have been indispensable and he could not have asked the Vid. to go.

P. 61. त्रिशङ्कु—Name of a king of the solar race, father of the celebrated Haris'chandra. According to another account

he was a very wise, pious and just king, and therefore called *Satyavrata*. He was so named because he was guilty of three heinous sins—त्रीणि (पितुः कोपः, वसिष्ठधेनोर्वधः; गोमांसभक्षणं च) शङ्कूनि शङ्कुतुल्यानि पापानि यस्य ।. *Cf.* पितुश्च परिरोपेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः ॥. According to the geneology given in the Râmâ. he was 6th descendant from Ikshvâku and according to another account 28th from him.

He loved his mortal body so passionately that he requested his family-priest, Vasishṭha, to perform for him a sacrifice by virtue of which he might ascend to heaven without casting it off. Vasishṭha refused this foolish request. He next applied to his hundred sons who also refused to officiate for him. Enraged at this he abused them, calling them cowards, impotent &c., for which unmerited insult he was cursed to be a Châṇḍâla. While wandering in this condition he met with Vis'vámitra, who, in return for a past favour, undertook to perform the wished-for sacrifice for him and invited all the gods to be present at the sacrifice. They, however, refused to do so. Whereupon the incensed Vis'vâmitra lifted up Tris'aṅku to the heaven of Indra by his own might. Indra and the gods, however, hurled him down head foremost, when Vis'-vâmitra arrested his down-fall, saying ' Stay Tris'aṅku, stay there ;' the gods also allowed this, and the unhappy monarch remained suspended in the sky with his head towards the earth as a constellation in the southern hemisphere (called the "Southern Cross "). See Rámáy. I. 57-60.

भिन्न०—भिन्नो देशो ययोस्तयोर्भावः तस्मात् ।. द्वैधीभवति–Lit. becomes two-fold; becomes divided. शैले—शैलैः *v. l.* We have preferred the former because many rocks in the current of a river will divide it into several parts and not two. *Cf.* in this connection, नद्या इव प्रवाहो विषमशिलासंकटस्खलितवेगः ।...शतगुणीभवति ॥ Vik III. 8. The simile here is not quite happy; for the cause of मनोद्वैधीभवन is कृत्ययोर्भिन्नदेशत्व, while that of स्रोतो० is शैलप्रतिहतत्व.

कथमेतत् &c.—Some read before this—भो महाब्राह्मण—This is ironical as the comp. implies censure. But it is a term sufficiently flattering to the simple-minded Vidûshaka, who is unable to see the irony in it. युवराजः—युवा चासौ राजा च. The young king; the young prince was formally admitted to a share in the government and associated with the reigning monarch. चपलः—rash, mischievous. प्रार्थना—a longing. अन्तःपुरेभ्यः—By *lakshaṇá* this means the ladies of the seraglio.

P. 62. क-क—See note on क चत &c. p. 14. 'It is impossible for a city-bred person living in the company of highly accomplished beauties to associate with a woman of the forest' is the sense implied. परोक्षमन्मथः—परोक्षः मन्मथः यस्य; परोक्षं beyond the senses, fr. पर beyond, irregularly (निपातनात् *i. e.*, being so mentioned by Pâṇ. in the rule परोक्षे लिट्) changed to परो before अक्षि meaning any इन्द्रिय, is properly an Avy.; it is converted into an adj. here by adding अ (अच्) मत्वर्थे (indicating possession) by the rule अर्शआदिभ्योऽच् . मन्मथ is derived by Bhâ. D. as मननं मत् consciousness; fr. मन् to think, by adding क्विप् (o) before which the final न् is dropped and त् added; मथतीति मथः one who destroys, by adding अच्; मतः मथः. This is perhaps used in a double sense-(1) one to whom all talk of love is strange, *i. e.*, is unknown, hence perfectly unacquainted with love-matters; (2) who is secretly in love. जनः—refers to S'akuntalá. परिहास०—He means—What I said about S'ak. was simply a joke, just to see how you would take the matter. विकल्पितं—*v. l.* विरुद्धं कल्पितं represented in a contrary way, falsely stated. परमार्थेन—seriously, in earnest; lit. in its highest, *i. e.*, literal sense. For the bearing of this on the story, see p. 152.

Mark the poet's skill in dramatic structure. The Vidûshaka's removal from the scene of love is an important item in the development of the plot. He knows that the King has formed some sort of attachment for S'ak., not amounting to love yet, in his idea, and that is sought to be denied in the above verse. The Vid. must not be a witness of or should have any knowledge of, the Gândharva marriage, as that would give rise to an impossible situation in Act V., at S'ak.'s repudiation. For had the Vid. the slightest knowledge of the marriage he would have spoken about it to others and made it impossible for the King to deny all knowledge of his marriage with S'akuntalâ.

ACT III.

P. 62. ततः प्रविशति—This simply means that the pupil is seen soliloquizing while on his way back from collecting the Kus'a grass. कुशानाय—To bring the holy grass from the woods was one of the several duties assigned to a pupil while at his Guru's house by the Dharmas'âstra. See Manus. II.

156. निरुपद्रवाणि—निरुपप्लवानि seems to be an older reading. उपप्लव an obstruction, disturbance; *cf.* Ragh. II. 48, V. 6.

हुंकारेण—हुंकार is any menacing sound or sound of defiance. *Cf.* अनुहुंकुरुते घनध्वनिं न हि गोमायुरुतानि केसरी। S'is'. XVI. 25. Also Ragh. VII. 58. हुंकार, however, specially refers to the cry of the Rudras by which they dispel enemies. So the bow may be taken as compared to Rudra. We have the king already compared to S'iva, see *supra* I. 6; *cf.* रुद्राणामपि मूर्धानः क्षतहुंकारशंसिनः Kum. II. 26. अपोहति—ऊह् is A'tm., but preceded by a preposition is optionally Paras. by the Vârtika—उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम्।. According to the Com. there is implied comparison with Gaṇapati here.

P. 63. ०रणार्थं—संस्तरणायेति ०संस्तरणार्थं; a तत्पु० of the Nitya class; here used adverbially. 'For strewing the altar with Kus'a grass;' *cf.* प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः; IV. 8. ऋत्विज्—ऋतौ (ऋतुं वा Malli.) यजतीति; formed with the aff. क्विन् (०), one sacrificing at prescribed times; also a priest officiating at a sacrifice. *Cf.* अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान्। यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते ॥ Manu. II. 143. आकाशे—This refers to what is called *A'kâs'abhâshita* for which see com.; it is a speech addressed to some person not present on the stage. In reply to his question, the actor pretends to hear something said by the person addressed and repeats it for the audience by asking the question 'what do you say?' &c. उशीर—a kind of fragrant grass (called in Maráthi वाळा.) It is one of the many things known for their cooling properties and resorted to by love-sick persons for the palliation of their torment (*madanabâdhâ*). ०लंघनात्—Lit. from an attack of the sun; for this sense *cf. infra* एषा खलु केसरिणी त्वां लंघयति; VII. p. 185. अस्वस्थ—Lit. not abiding in the self (when the soul is within itself—स्वस्थ—it is at ease)—hence, not at ease &c. Mark the great influence which the Vedânta exercised over the language. The natural state is bliss; the unnatural is misery. निर्वापणाय—तादर्थ्ये चतुर्थी. Kâli. uses वा with निर् in the sense of 'to soothe, to comfort'; *cf.* निर्वाप्य प्रियसंदेशैः सीतामक्षवधोद्धतः। Ragh. XII. 63. See also note on निर्वृत्त p. 86, and निर्वाण further on (p. 66).

उच्छ्वसितम्—*Cf.* आसन्नपाणिग्रहणेति पित्रोरुमा विशेषोच्छ्वसितं बभूव। Kum. VII. 4. वैतानिक—वितन्यते इति वितानः a sacrifice; fr. तन् with वि + घञ् (अ) कर्मणि; विताने भवं वैतानिकं by adding ठञ्-शान्त्यर्थमुदकं शान्त्युदकं शाकपार्थिवादिः. विसर्जयिष्यामि—Here सृज् *cau.* is used

in its primitive sense, the णिच् being स्वार्थे; *cf.* आह्वायकान्भूमिपतेरयोध्यां ।......व्यसर्जयन्मैथिलमर्त्यमुख्यः । Bhaṭṭi. II. 43.

विष्कम्भः—fr. विष्कम्भ् to bind firmly together; see com.; (called 'Explication' by Dr. Hall)–is a monologue or dialogue, giving a concise account of those subordinate parts of the story linking the past with the future, which are not enacted before the audience; it is carried on between characters other than the chief ones. It is *S'uddha* or pure when carried on by one or more minor characters and *Saṃkîrṇa* when by characters minor as well as low. It may occur (unlike the *Praves'aka*) at the beginning of any Act, even of the first. In the present case it is *S'uddha*.

कामयमानावस्थ :–See com.; 'in the state of a love-sick person'. The other reading is कामयानः, and this is also correct and in use; *cf.* Ragh. XIX. 50. The termination of the pre. p. is आन and we have मान by the मुमागम (the augment म् being prefixed). But the rule about the augment म् is not universal, and so there is no मुमागम in the present case (कामय्+आन), as remarked by Vámana—' कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिश्च ' (as quoted by R. and Malli.); on which Râjânaka Mammaṭa thus comments—' अनित्यमागमानुशासनम् '. Or कामस्य यानं यानभूता अवस्था यस्य whose state is the vehicle of love, full of love See also com. M.-W. reads समदनावस्थः. परवती–in tutelage, dependent on or in the power of another. अलमस्मि &c.—*V. l.* न च निम्नादिव सलिलं निवर्तते मे ततो हृदयम् –is more poetical (as it makes the heart the involuntary agent of the act), but it does not harmonize with the first line. For in the first line अहं is the agent of the act while in the 2nd it is the heart; the whole therefore amounts to this—अहं जाने (I know), and yet my heart refuses to turn back, which is absurd. निम्न—means निम्नप्रदेश the sub-soil.

विश्वसनीयाभ्याम्—Because the one is 'flower-arrowed', the other 'a gladdener of all by his cool rays' (चन्द्र from चदि आह्लादे). Also explained by the first line of the next s'l.; अतिसंधीयते—explained by the last two lines. कामिजनसार्थः—सार्थ is redundant, as कामिजन itself means the same as कामिसार्थ. As it is, we must take कामिजन in the sense of 'love-affected persons.'

P. 64. कुसुमशरत्वम्—The five flowers forming the arrows of Kâma usually mentioned are–अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमालिका । नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥. Some substitute

S'irisha for *Navamâlikâ*. Sometimes other kinds of arrows are mentioned; they are उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तम्भनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः ॥. शीतरश्मित्व—The moon is poetically supposed to be a repository of nectar and hence his rays are supposed to have a cooling and refreshing effect. Comp. his epithets, *S'îtamayûkha, Himaras'mi, Amritadîdhiti, Sudhâms'u, &c.* अयथार्थम्—अर्थस्य सदृशं यथार्थं तस्य विरुद्धमयथार्थम् । 'expressing an opposite sense.' See com.

हिमगर्भैः—Mark the contrast of *Hima* with *Agni*. When the King makes this reflection it is noon-time. So he must be taken to refer to the state of things at night. वज्रसार॰—वज्रस्य इव सारो येषां ते वज्रसाराः; न वज्रसारा अवज्रसाराः; now see com. Mark also the stages of the progress of Dushyanta's love pointed out in the com. The प्रक्रमभङ्ग here is not a fault, but is rather a merit (गुणः), it being necessary as the King is a *Virahî*. There is no कथितपददोष also here as there is the necessity of repetition (which adds to the force). If the *padas* be not repeated there will be प्रतीतिव्यवधान. *Cf.* the s'l. उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च । quoted in the K.-P. VII. and the other reading proposed by Râghavabhaṭṭa.

Remark—Kâlidâsa never describes his heroes as too much in the power of love or blinded by passion. *Cf.* the Hanumannâṭaka where Râma in his separation actually considers the moon as the sun:—सौमित्रे ननु सेव्यतां तरुतलं चण्डांशुरुज्जृम्भते चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रोऽयमुन्मीलति। वत्सैतद्विदितं कथं नु भवता धत्ते कुरंगं यथा क्वासि प्रेयसि हे कुरङ्गनयने चन्द्रानने जानकि ॥. See Introduction.

After this M.-W. reads भगवन् कामदेव &c ; see readings.

Additional Readings—अनुक्रोशः—pity, compassion; see note on सानुक्रोशः IV. p. 89. हरकोप॰—alludes to the destruction of Kâma by S'iva with a flash of fire darting from his third eye; see Kum. III. 72. और्वः—ऊर्वस्य मुनेरपत्यम्; submarine fire, also called *Vâḍava*. और्वस्तु वाडवो वडवानलः Amara. ऊर्जेण किलायोनिजपुत्रार्थिनोरुर्मथितस्तत्र ज्वालामयः पुरुषो जातः तस्य च समुद्र आधार आसीत् । इति श्रुतिः—Mukuṭa on Amara.

"The fable is told in Hari-V., Ch. xxv. The Rishi, Ûrva, who had gained great power by his austerities, was pressed by the gods and others to beget children that he might perpetuate his race. He consented, but warned them that his offspring would consume the world. Accordingly he created from his

thigh a devouring fire, which, when produced, demanded nourishment, and would have destroyed the whole world had not Brahmâ appeared and assigned (to it) the ocean as its habitation and the waves as its food. The spot where it entered the sea was called *Vaḍavâmukha*, 'the mare's mouth.' Doubtless the story was invented to suit the phenomenon of a marine *Jvâlâmukhî* or 'Volcano,' which exhaled bitumenous inflammable gas, and which occasionnally showed iself above the sea, perhaps in the form of a horse's mouth. Langlois places the position of it on the coast north of Malabar." M.-Williams. Perhaps this is an allegorical description of the physical phenomenon that the temperature of the water of the sea at its bottom is considerably high. The Mah.-Bhâr. gives a slightly different account, for which see Apte's Sk. Dictionary. See also Wilson's Vishṇu—P. Vol. III., p. 80.

The passage भगवन् कामदेव &c. and the following s'l. seem to be an interpolation. For—(1) the address to Káma is repeated, which does not look good; (2) the idea in the second line of the s'l. is not happily expressed. If *manmatha* is उष्ण as stated in the first line, he must be so to all and not to मद्विधानां only.

अनिशम्—*i. e.*, even without sleeping at night. मकरकेतु—so called from the *Makara* (sea-monster) subdued by him and represented on his banner. मकरस्य प्रतिकृतिः इति मकरः (by adding कन् in this sense to मकर, which is dropped in the case of ध्वज or केतु); स केतुर्यस्य. 'By the mention of this title, his invinsibleness is indicated'. S'aṃkara. यदि &c.—for constr. see com. मदिर—fascinating, charming. See s'l. 17, and notes. The idea is—Everything, even affliction, with reference to S'akuntalá, is agreeable to him. *Cf.* with this the sentiment expressed by Ra'ma in the Utt. in the verse इयं गेहे लक्ष्मीः &c.

This s'l., too, seems to be not genuine. It is omitted by Rághavabhaṭṭa. The meaning of the 2nd line is uncertain. The इति at the end is superfluous. The meaning is quite clear without it. As it is we have to take it with यदि—प्रहरति इति यदि. But then this is ridiculous. For the King knew that Madana was striking him on S'ak.'s account. Perhaps the writer wanted to say—If the god of love strikes her also &c. Prof. Ryder actually translates it thus—*cf.* his translation—

"If Love will trouble her
Whose great eyes madden me,
I greet him unafraid
Though wounded ceaselessly".

P. 65. संस्थित—Concluded, finished. It also means 'dead'; *cf.* Ragh. VIII. 40, 72. सदस्याः—सदस्+यत् (Páṇ. IV. 4. 98); superintending priests;—विधिदर्शिनः (न्यूनाधिकविचारकाः). See com. लतावलय may be taken to mean 'a bower of creepers.' मालिनी—Lit. possessed of a *Málá*—it may be a row of trees lining the banks; or, a series of ripples. The name is well-chosen and explains the *subhagatva* of the breezes. तीरेषु by Lakshaṇâ तीरप्रदेशेषु 'the different spots on the banks of'.

शक्यम्—is used here impersonally. It gives a passive force to the infinitive. See A. G. § 178, 179. It here refers to the act of embracing (आलिङ्गन) implied in आलिङ्गितुं and therefore is neu.: *cf.* एवं हि प्रणयवती सा शक्यमुपेक्षितुं कुपिता। Málav. III. 22; न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः। Bhag. XVIII. 21; विभूतयः शक्यमवाप्तुमूर्जिताः &c.; for a similar use *cf.* युक्तमस्या अभिलाषोऽभिनन्दितुम्, further on p. 72; उचितः प्रणयो वरं विहन्तुं Málav. III. 3; see also com. The Calc. reading शक्यः &c. is more natural; as there is सामानाधिकरण्य the gender of शक्य should be the same as that of पवन. This use also is common; *cf.* दैवी च सिद्धिरपि लङ्घयितुं न शक्या। Mrich.; वनपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् S'is'. XI. 34. अरविन्दसुरभि—The actual use of सुरभि is less poetical. That is best poetry which leaves the फलितार्थ to be inferred. The use of some such word as सङ्गी (*cf.* अरविन्दव्यतिषङ्गवान् Bhaṭṭi. II. 10) would have answered the purpose well. कणवाही—from this we can infer that the breeze was cool and therefore pleasing. तरङ्गाणाम्—the plural is noticeable. The waves were numerous and therefore the wind, often obstructed, was very cool. अविरलम्—some read निर्दयं but अविरलं is decidedly better, as it includes both the ideas (closeness and uninterrupted succession). Mark the alliteration here and *passim* (as pointed out in the com.) which in Kâlidâsa is seldom forced. Comp. for the thought—तामीषत्प्रचलविलोचनां नताङ्गीमालिङ्गन्पवन मम स्पृशाङ्गमङ्गम्। Mâl.-Mâd. I. 41.

P. 66. अभ्युन्नता—See remarks in the com. अवगाढा—depressed. A favourite idea with Sanskrit poets. *Cf.* पश्चान्नता गुरुनितम्बतया ततोऽस्या दृश्येत चारुपदपंक्तिरलक्तकाङ्का। Vik. IV. 6.

नेत्रनिर्वाणम्—निर्वाण means here 'full bliss, supreme happiness or pleasure.' It lit. means 'what is blown out' and refers to

the blowing off, complete extinction, of the self, *i. e.*, a state of being completely identified with the Supreme Spirit, which is the greatest happiness. Some think that the word belongs to the Buddhistic philosophy; but it is a mistake. The word is used in the Bhagvadgîtá, written long before Buddha was born (see Bg. II. 72) in the sense in which it is used here (*viz.* स्वास्थ्य). It was borrowed by the Buddhists to express their '*Summum Bonum*' from Brahmanical writers who occasionally use it in their writings. *Cf.* प्रसक्ते निर्वाणे हृदय परितापं वहसि किम्। Mâl. III. 1; निर्वाणमपि मन्येहमन्तरायं जयश्रियः। Kir. XI. 69; 'निर्वाणोऽवाते' Pâṇ. VIII. 2. 50.

P. 67. अये लब्धं नेत्रनिर्वाणम्—Mark how the poet describes in a single sentence the effect produced by the sight of S'akuntalâ on the King. Bhavabhûti under similar circumstances would have given us a s'loka or even more. Kâlidâsa does not dwell much upon sentiments. See Introduction. मनोरथप्रियतमा—The best-beloved of my desire. A beloved by the heart's yearning (मनोरथेन प्रियतमा) and not by actual possession &c. (Kâṭ.). ततः प्रविशति &c.—As S'ak. is lying on a stone-slab she cannot enter walking. So this stage-direction indicates some sort of arrangement of curtains and S'ak. and her friends are disclosed to the audience by the removal or lifting up of the curtain concealing them from view. यथोक्तव्यापारा—यथोक्तः व्यापारः यस्याः; see note on परोक्ष p. 62. Here व्यापार simply means the condition or state she was in. सुखायते (सुखं वेदयते अनुभवति) strictly means ' one feels comfortable;' here used irregularly for giving comfort. R. reads सुखयति which means सुखं करोति, णिच् being added by the rule तत्करोति तदाचष्टे। विषादं—Because they thought S'ak.'s torment was so great as to make her unconscious of what was passing around her.

दोषः—Lit. causing disorder; hence injurious effect. The idea of 'fault' is also secondarily present. *Cf.* अपराद्धं further on. निर्वर्ण्य—Marking closely.

प्रशिथिल—implies extreme emaciation and languor. एक—shows great tenderness of the wearer; see com. 'Her body was so enfeebled that she could not bear the weight of two armlets or bracelets; she, therefore, had only one, and that, made, not of gold, but of lotus-fibres tied loosely round the arm.' S'aṃkara as quoted by M.-W. किमपि—in a manner that cannot be described, indescribably. The reading यदपि which is

supposed to be older, is less poetical. In this case the constr. is प्रियायाः इदं वपुः साधार्धं तदपि तथापि &c. *Cf.* "Words like nature half reveal, and half conceal the soul within." Tennyson, *Princess.* प्रसर—action, prevalence. अपराद्धम्—offence, fault. Mark the propriety of the word which is used in preference to ताप; for the maidens are innocent. Note the remarks of the Com. and the alteration in the reading suggested. (A poet, however, is different from a critic).

P. 68. पर्युत्सुका—affected with love (अनुरक्ता); or, agitated; *cf.* 'कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं मनस्तापज्वरादिकृत्।' इत्यलंकारे। Malli. on पर्युत्सुकत्व at Ragh. V. 67. इव—see com. आतङ्क—from तङ्क to live in distress + घञ् (अ) भावे or करणे। Pâṇ. III. 3. 118, 121; painful condition, or anguish. अनभ्यन्तरे—अभिगता अन्तरमभ्यन्तरा; न अभ्यन्तरे अन०; lit. not within the pale of, *i. e.*, not intimately conversant or familiar with. *Cf.* अहो प्रयोगाभ्यन्तरः प्राश्निकः Mâlav. II.

P. 69. इतिहासनिबन्ध—इतिहास is thus derived–इतिह (इति+ह thus it was) *indec.* meaning 'the narration or transmission of past events' (पारंपर्योपदेशे अव्ययम्); तदास्ते अस्मिन्; आस्+घञ्. It is a name properly given to such class of works as the Mahâbhârata &c., and is thus explained—धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितम्। पूर्ववृत्तं कथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥. निबन्ध—Lit. a building up (of intellectual materials); hence a systematic account (also, a work containing such account); इतिहासस्य निबन्धाः।.

The conception of a history in the modern sense of the term and written from a purely secular point of view (and not morally edifying by pointing out the relation of virtue to happiness as also of vice to misery from the occurrences of daily life), was revolting to the religious mind of the ancient Aryans to whom धर्म, अर्थ, काम and मोक्ष were everything, and who looked upon life in this world as merely preparatory to that in the next. Hence the lamentable want of accurate historical literature in Sanskrit.

प्रतिकारः—प्रतिकरणम्। प्रतिकृ+घञ्. also प्रती०; उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्'। Pâṇ. VI. 3. 122. The ending vowel of a preposition when followed by a word derived with घञ् and not denoting 'mankind' is optionally lengthened; परि-री-पाकः, परि-री-वाहः &c.

अनुगतः—Some read अनसूययापि अवगतः &c. which is absurd (unless we take तर्क in a secondary sense), as अवगतः can hardly be predicated of तर्क, ऊहित being the proper word. दर्शनम्—Lit. seeing (things), observation; *cf.* the thought expressed in कर्माणि स्वता पश्यति.

अभिनिवेशः--attachment firmly fixed, (strong). R. takes अभि० in the sense of 'determination to conceal.' But this is not appropriate. There is no reason why she should have been anxious to conceal the real state of her heart from her true friends. इदानीमपि—Even now, *i. e.*, even though my love has reached such a degree of intensity. परिहीयसे अङ्गैः—Mark the idiom; thou art abandoned by thy limbs, *i. e.*, thy limbs are wasting away. छाया—the quivering, pearl-like lustre collectively presented by her sweet complexion. Comp. the definition of लावण्य given by the Com. on p. 123. छाया—lit. shade (glimmer) as obscuring her emaciated limbs. Comp. for this idea—संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोपि नालक्ष्यते । VI. 6. अवितथम्—विगतं तथा सत्यं यस्मात् तत् वितथं (वि+तथा+अच् by Pâṇ. V. 4. 75); न वितथमवितथम् .

क्षामक्षाम—Technically this means ईषत्क्षाम, somewhat emaciated; the doubling of the attribute is by the sûtra प्रकारे गुणवचनस्य, for the meaning of which see *supra*, note on मन्दमन्दं p. 16. Here, however, the duplication is meant to intensify the sense (अतिक्षामौ). The duplicated form is treated like a Karmadhâraya, hence the nom. term. is dropped and we get क्षामक्षामौ instead of क्षामौ क्षामौ. Now see com.; 'exceedingly lean.' काठिन्यमुक्तौ—not that they were originally अकठिन.

P. 70. मदनक्लिष्टा—She is शोच्या because she is क्लिष्टा; प्रियदर्शना—because of her natural charms (which never leave her); and also because she is क्लिष्टा by *Madana*. Notice the propriety of the word *Madana* (the intoxicating one). Káli. is always happy in his choice of words. स्मर would not have been proper here. The reading मदनग्लाना is not good as it violates uniformity of the कर्तृ; for in ग्लान the क्त is कर्तरि and मदन becomes the cause (हेतु), while in स्पृष्टा the क्त is कर्मणि and मरुत् is the agent (कर्ता). मरुत्—mark the derivation of the word which is म्रियन्ते अनेन वृद्धेन विना (from मृ+उत् Uṇ. I. 94); hence the propriety of the word here. See com. माधवी—this creeper has a very beautiful whitish flower (called in Marâthi कस्तुरमोगरा, बटमोगरा &c.) For the various rhetorical faults and improvements suggested, see com.

स्निग्धजन—Translate 'shared by' rather than 'shared with'. समदुःख०—*Cf.* समदुःखसुखः सखीजनः Ragh. VIII. 65. दुःख is placed first for the sake of metre; probably also because he first thought 'she would not tell' (नेयं वक्ष्यति), followed by a

hope that she would. बाला—षोडशवार्षिकी properly, a girl 16 years of age. अत्रान्तरे—in this interval (Com.); or, in this matter. श्रवणकातरतां—" According to Bharata the four ways by which a maiden encouraged the advances of her lover were (1) लेखप्रस्थापन 'sending a letter,' (2) स्निग्धवीक्षण 'a loving glance,' (3) मृदुभाषित 'soft speech,' and (4) दूतीसंप्रेषण 'sending a messenger'. S'. Although S'ak. had favoured her lover with one of these tokens, yet he was fearful that, when about to reply to her friends, she might through carelessness, confess to an affection for some other person. S'." M.-W.

P. 71. दर्शनपथः—The path or range of sight. *Cf.* पथि स्थिता सुन्दरि यस्य नेत्रयोः । Vik. I. 9.

श्रुतं &c.—Here for the first time the King hears from S'akuntalâ's own lips a confession of her love. Yet the only effect of the revelation on him is that he is सहर्ष, and says of himself स्मर एव &c.; in Bhavabhûti the very consciousness would have been suspended. S'akuntalá was not the first love of the King and hence perhaps the less intensity of his feelings than that of Ráma or Mádhava. It is a drawback in the play (and the same may be said about his other two plays) that Kálidâsa should have chosen for his hero a character that can never be an ideal.

निर्वापयिता-'The cooler or refresher of.' This has the same root as निर्वाण. अभ्रश्याम—is a significant epithet. The presence of the clouds indicates the near approach of a shower and hence the effect of the day is changed. The delightfulness of such a day is also elsewhere spoken of by Kálidâsa; *cf.* मनो जहुर्निदाघान्ते श्यामाभ्रा दिवसा इव । Ragh. X. 83; नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपर्द्धिरम्यैः । Vik. IV. 3; and मेघश्यामा दिशो दृष्ट्वा *Ibid.* IV. 14. Here S'akuntalâ's words correspond to the clouds and shed the first ray of hope into the King's mind. Kât., however, thus comments on it—तपात्यये ग्रीष्मान्ते मेघैः कृष्णः दिवस इव । वर्षाकाले दिवसस्य वर्षणात्पूर्वमुष्मलत्वात्तापकत्वं, वर्षणे सति निर्वापयितृत्वमित्यभिप्रायः । तथा च रत्नावल्यां 'तपति प्रावृषि नितरामभ्यर्णजलाशयो दिवसः' इति । अर्धश्यामः for अभ्र० is not a good reading. In the first place the meaning of अर्ध is uncertain. It is taken by some to mean 'half,' by others 'a portion of.' Râghav. takes it in the sense of 'half.' Secondly, the cause of the श्यामत्व is to be guessed. The day which in the morning is cloudless and therefore sultry, is the cause of ताप; being clouded and hence cool, it is निर्वापयिता. This is Râghav.'s explanation. But this is against experience.

For, when it is cloudy it is more hot. Again the identity of the same thing being the cause of ताप and निर्वाण is kept up in the case of स्मर but not in the case of दिवस; for the same half is not the cause of coolness and heat, अर्धश्यामत्व is तापहेतु and अर्धश्यामत्व is निर्वाणहेतु. But with अभ्रश्यामत्व it is not so. The अभ्रश्याम day causes heat and is also निर्वापयिता as it promises a shower, as स्मर that was the तापहेतु now becomes the निर्वापयिता by the new hope he has caused.

तपात्यये—'At the close of the hot season'; or, this may mean 'at the setting in of the next season'.

तिलोदकम्—तिलमिश्रमुदकम् । Madhy. comp. Water mixed with sesamum seeds is offered to the spirits of the deceased relatives, as यवोदक (water mixed with rice) is offered to the gods. See Manu. III. 223. Hence this phrase means ' give up all hope about me; my death is inevitable.' Káṭ., S'. and others read उदकं which seems to be the old reading. In the Râmâ. and some old plays उदक or the like is the word used for an offering of water to the dead; *cf.* कृष्णे त्वमपि देहि सलिलाञ्जलिम् । तस्मै देहि जलं कृष्णे &c. Veṇ. VI. 32.

P. 72. दूरगतमन्मथा—Comp. दूरारूढः प्रणयः । Vik. IV. अभिनन्दितुम्—See note on शक्यं p. 69. Kâli. seems to be specially fond of the root अभिनन्द् which occurs no less than nine times in the present play. See pp. 49, 56, 82, 94, 96, 122, 137, 168.

अनुरूपस्ते—M.-W. reads अस्याः for ते but ते is the correct reading. For the speech, which is प्रकाशं, is evidently addressed to S'ak. as shown by Ana.'s reply तथा यथा भणसि to Priy.'s words तद्युक्तमस्या &c. in her previous speech. सागरम्—so far as the King is concerned the simile is quite good. *Cf.* जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा । Ragh. VI. 85; सकलभुवनतलसर्वरत्नानामुदधिरिवैकभाजनं देवः Kâd. p. 17. It also suggests the परिग्रहबहुत्व of the King. अतिमुक्ता—अतिक्रान्ता मुक्तां शौक्ल्यात् । Same as *mâdhavî latá* or the vernal creeper (Vásantî). 'अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता । ' Amara.

M.-W. quotes—"The beauty and fragrance of the flowers of this creeper give them a title to all the praises which Kálidâsa and Jayadeva bestow on them. It is a gigantic and luxuriant climber but when it meets with nothing to grasp, it assumes the form of a sturdy tree, the highest branches of which display, however, in the air, their natural flexibility and inclination to climb." Sir W. Jones, Vol. V. p. 124.

विशाखे &c.—विशाखे refers to the two friends, शशाङ्कलेखा to S'akuntalá. The meaning is—It is no wonder that the friends should show so much concern for S'akuntalá and try to minister to the comfort of her body. Sir M.—Williams prefers to take *S'as'âṅkalekhâ* as referring to the King and *Vis'âkhe* to S'akuntalâ. But his view is not correct:—For, (1) *S'as'âṅkalekhá* is *fem.* and does not harmonize well with a *mas.* noun; (2) *Vis'ákhe* is dual and it cannot, with any consistency, be taken with a sing. noun; (3) the King would not praise himself; (4) nor would he repeat the idea of others. On the contrary *S'as'âṅkalekhá* applies with the greatest propriety to S'akuntalâ on account of her extremely emaciated condition, her beauty &c.

P. 73. एतान् दिवसान्—The acc. by 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे'. It indicates that the King had no sleep even for a moment. इमाइं दिअहाइं may also be translated by इमानि दिवसानि. *Cf.* निनाय बिम्यद्दिवसानि कौशिकः S'is'. I. 53.

०प्रसारिभिः--Moving forth from; अपाङ्गात्प्रसर्तुं शीलं येषां. *V. l.* ०प्रवर्तिभिः 'issuing out' has the same sense. अनभिलुलित—without at all pressing or rubbing against. अन् not, अभि all round लुलित &c. This brings out the idea of emaciation more prominently than अनतिलु० which means "without pressing much (*i.e.*, slightly pressing) on &c." Comp. शरीरलुलिता further on (p. 84). ०इम् may be taken as an adj. or adv. (so as not to rub against). मणिबन्धनात्—from the wrist (lit., the place where a gem is fastened.) This is better construed with प्रतिसार्यते, as प्रकोष्ठ (the forearm, the part above the wrist) is the place where the gold bracelet is usually worn. See *infra* VI. 6, and Megh. quoted below. Whenever the King moved about, the bracelet would slip down to the मणि० on account of the forearm being emaciated and the King had repeatedly to push it back to its proper position in the hope that it would remain firm there, but it did not. M.-W. takes it with स्रस्तं, in which case we must suppose, as he does, that the bracelet slipped down to the elbow as the arm was raised to support the head. But then if the hand was raised to support the head there was no necessity for pushing back the bracelet when once it sank to the elbow. Or, मणि० must be taken as meaning the same as प्रकोष्ट. 'This is a favourite idea with Kàlidása to express the attenuation caused by love; *cf.* Megh. कनकवलयभ्रंशरिक्त- प्रकोष्ठः' M.-W.

मदनलेख:—See note on श्रवणकातरता p. 70. सुमनस्—*Fem.* and generally used in the pl., though it is sometimes sing. and rarely neu. 'स्त्रियां सुमनसो भूम्नि पुष्पे' इति व्याडिः। Mukuṭa quotes Mṛich.—वेश्या श्मशानसुमना इव वर्जनीया—to illustrate its use in the sing. It is derived as सुष्ठु मन्यते आभिः that by (being decorated with) which one thinks a thing to be beautiful, hence a flower; from सु+मन्+असुन् Uṇ. VI. 189. Or सुप्रीतं मन आभिः; A prádi-samása, प्रीतं being dropped by the Várt.—प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः। देवप्रसाद—A very prominent way of showing it is the presentation of *Nirmálya*—flowers or garlands of flowers taken off from deities when fresh worship is offered. देवशेषा°—*v. l.* where शेषा directly means the same; *cf.* तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञामादाय मूर्ध्ना मदनः प्रतस्थे। Kum. III. 22, where Malli. renders शेषा by प्रसाददत्ता माला. सुकुमार:—*cf.* the similar use of the word मृदु in such expressions as मृदुरुपायः &c. Both imply प्रयासराहित्य.

P. 74. किं नियोगः &c.—misunderstood by M.-W. who translates it as "This very injunction (suggestion) of my friend is weighed in my mind, *i. e.*, I must consider before I can consent to it." It means—'Can a proposal coming from such trusted friends as you, be ever doubted or accepted with hesitation?' The Com. reads कः नियोगः &c. and therefore interprets differently. उपन्यास—Lit., placing near; hence, here, introduction, reference; °पूर्वम्—introducing yourself (*i. e.*, the state of your feelings); *cf.* the use of the words उपन्यस्तं and उपन्यासः at p. 126. ललितपदबन्धन—a graceful composition (lit. the arranging together of graceful *padas*) *Cf.* ललितार्थबन्धम् Vik. II. 14. अवधीरणा°—अवधीरणाया भीरुकम्.

संगमो°—संगमे उत्सुकः। प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च। चात्सप्तमी। भीरु—This explains why she had विशङ्का; see com. श्रिया &c.—The idea is—'When Lakshmî wishes *herself* to favour one, how can she have difficulty in gaining *him*?' The same thought is expressed (and perhaps more forcibly) by the poet, though clothed in a different garb, in न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् Kum. V. 45. आत्मगुणावमानिनि—you who undervalue or ignore your own excellence. इदानीं— adds force to the idea. The reading आतपत्रेण for पटान्तेन is absurd as no one goes out in moonlight with an umbrella.

P. 75. नियोजिता:—lit., made to apply to it, *i. e.*, I do this at your instance. स्थाने—Mark the propriety of the word. His gaze is fixed on the fit object (the proper place—स्थान) as

S'akuntalâ is henceforth his, and not a *Parâ Nâyikâ*. *Cf. infra* अनिर्वर्णनीयं परकलत्रं p. 124.

उन्नमि०—उन्नामितैका भ्रूर्लतेव भ्रूलता यस्य ; the comparison to *latá* implies length and thickness. कण्टकित—कण्टका अस्य संजाताः with the hair standing on end. A sensation of exquisite delight thrilling through the body is supposed to cause the erection of the hair. *Cf.* स्पृष्टः सरोमविक्रियं *&c.* Vik. I. p. 20. Mark the vivid pictures which Kálidása gives.

गीतवस्तु—The subject-matter of (to be embodied in) the song. असंनि०—Here the negation is emphatic (प्रसज्य प्रतिषेधे नञ्) and so the न should not have been compounded. But Káli. and other older writers often compound such a नञ् ; see our note on अत्रस्त &c. Ragh. I. 21. Pâṇ. also says अशिति for नशिति, अकर्तरि &c. लेखनसाधनानि—This as well as the word वर्ण (properly 'a colour,' hence a letter written with a coloured fluid), shows that the art of writing was known to the Hindus from a very remote time.

P. 76. शुकोदर०—Notice how the girls take their similes from the scenes of their every day life. संगतार्थ—well-connected in the sense. रात्रावपि—We prefer this to रात्रिमपि as better agreeing with दिवा which expresses अधिकरण (sense of loc.); the acc. would imply the ceaselessness of her torment by कालाश्वनो० &c. निर्घृण—because he has been yet blind to her anguish. बलीयः—The neu. nom. sing. of many nouns is used as an adv. वृत्तमनोरथानि—*v. l.* We have preferred ०मनोरथायाः as मनोरथ properly belongs to a person and not to the limbs. R. prefers ०थानि which is perhaps better from a poetic point of view; our वृत्तमनोरथायाः better expresses her helplessness to control her limbs, as they, and not she, act. See com.; on no other verse perhaps in the play is the commentator's subtlety more playfully exercised than on this. According to Kâṭ. this verse is called *Upanyása* or allusion.

P. 77. तपति, *V. l.* दहति—the latter is a stronger term than former. Mark the trans. use of तप्. *Cf.* पर्युत्सुका &c.—आर्तं न पश्यामि &c. Vik. II. 16. ग्लपयति—causes to fade, obscures. कुमुद्वती—The moon-lotus plant. This s'l. is highly poetical as by comparing himself to the moon and S'ak. to Kumudvati the King suggests that he has already accepted her suit. अविलम्बिनः—न विलम्बते इति. मनोरथस्य—मनोरथ by लक्षणा signifies the King; see com. The friends regard the King as the very embodiment of the desire of S'akuntalâ.

संदष्ट—Closely attaching. For a similar use of the word cf. संदष्टवस्त्रेष्ववलानितम्बेषु Ragh. XVI. 65 and *infra* उरसा संदष्टस-र्पत्वचा VII. 11. The English word 'bite' has the same acceptation. Prof. Apte gives it in the sense of 'to press together, to crush by pressure' but without citing authority, or a parallel instance. आक्रान्त—This better indicates the extreme heat of her body, than the reading विमर्दित &c. उपचार—formality, forms of civility. वयस्य—mark the difference in the title of address. After the declaration made by the King the friends regard him as their friend. पुनरुक्तवादिनी–पुनरुक्तं वदतीति. पुनरुक्त 'what is repeated,' hence this often means in plays 'superfluous'. *Cf.* किं दीपिकापौनरुक्त्येन Vik. p. 72.

P. 78. नास्मात्परम्—No duty is nobler than or superior to this. भगवता—the epithet is significant. It implies greatness on the part of मदन (see note on भगवान् p. 124) and explains why S'ak. was reduced to a helpless state by him. अभ्युपपत्ति—acceptance. अवलम्बितुम्—अवलम्ब् properly means 'to cling to;' here used transitively in the sense of 'to support'. साधारणः—repeated from साधारणोयमुभयोः प्रणयः स्मरस्य &c. Vik. II. 16. The King means by this that his life, too, is equally dependent on S'akuntalâ's favour. See com. समानं धारणं आधारणं वा अस्य; that which is held equally, hence is common. समान becomes स by the rule समानस्य, a portion detached (योगविभागात्) from the Sûtra समानस्य छन्दस्यमूर्ध०. किमन्तःपुर० &c.—expresses S'akuntalâ's consciousness of the superiority of her charms and her conquest of the King's heart; she is not so far jealous of the wives of the King.

अनन्य०–न अन्यत् परायणं यस्य; which has nothing else for its highest object; solely devoted to you. हृदयसन्निहिते—Written as such this will also mean–सत् well and निहित placed, well or firmly placed, enshrined in the mind. If written संनिहित (सम्+नि०) it will mean 'placed near, present in' only. This expresses the हेतु why she ought not to think otherwise of him; see com. समर्थयसे—thinkest (after a careful consideration of facts). समर्थय् always presupposes a consideration of circumstances on which a particular thought is based. *Cf.* अनुपयुक्तमिवात्मानं समर्थये p. 175; मया न साधु समर्थितं Vik. II. मदिरेक्षणा—माद्यत्याभ्यामिति मदिरे; fr. मद्+इर (किरच्) by इषिमदिमुदि &c. Un. I. 51. मदिरा—properly wine (probably wine imported from the Madeira Island ?); hence intoxicating. मदिरे ईक्षणे यस्याः one having eyes intoxicating like wine, or sparkling

like wine; hence having fascinating or bewitching-eyes. Or the word मदिरा may have its technical meaning—having eyes slightly inclined to roll about, with the pupils a little contracted, and the angles dilated, as the result of the flush of youth—see com.; Hemâdri commenting on Ragh. VIII. 68 quotes the following from Saṃgîtakalikâ—स्निग्धार्धमुकुलीकृता लम्भिता मदिरा तथा । पञ्चैवात्र प्रतिज्ञाताः शौर्यादित्येन दृष्टयः ॥ संदष्टनार्धत्यक्ता स्मेरापाङ्गमनोहरा । वेपमानान्तरा दृष्टिर्मदिरा परिकीर्तिता ॥ मदनबाणघ्नः &c.—*cf.* 'हतमपि च हन्त्येव मदनः' Bh. Vai. S'a. 18.

P. 79. तथा निर्वाह्य—Comp. with this the request of Chitralekhâ for the sake of Urvas'î, Vik. p. 91.

परिग्रह०—परिग्रहाणां बहुत्वं परिग्र० तस्मिन्; परि साकल्येन entirely गृह्यते स्वीक्रियते, or taken round the sacred fire, इति परिग्रहः a wife; *fr.* परि+ग्रह्+अ (अप्) कर्मणि. प्रतिष्ठा—प्रतितिष्ठत्यस्यामिति । 'आतश्चोपसर्गे' इति कः (अ)+आ (टाप्); chief support, main prop; also th cause of glory; glorifiers and perpetuaters of; see com.; S'ak. by reason of her being a matchless beauty and highly accomplished; see VI. 24 (त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा and कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता Kum. VII. 27; where Párvatî is similarly called कुल० the earth by its being the source of treasures of all kinds. R. thinks that Dush. calls S'ak. the main stay of his house as she was to give birth to a *Chakravartî* son. But the king could not have referred to that event at this stage. समुद्रवसना—*v. l.* The Com. applies this to S'ak. also, but the meaning he gives is far-fetched. If it is to be taken with S'ak., the meaning 'with her garment bearing the marks' (मुद्रा), (of flowers of the bed) would be more natural. ०रसना—sea-girt; is adopted in the text, as the poets more often refer to the sea as being the belt or waist-band of the earth, though the references to the sea as forming the covering garment of the earth are not rare; *cf.* रत्नानुविद्धार्णवमेखलायाः Ragh. VI. 63; स रत्नाकरमेखलामुर्वी *Ibid* XV. 1; चतुरुदधिमालमेखलाया भुवो भर्ता । Kâd.; रत्नाकरवेलामेखलायितधरणी &c. Das'.; निधानगर्भामिव सागराम्बरां Ragh. III. 9; समुद्रवसने देवि &c. सागराम्बरा is given as a synonym of पृथ्वी in Ak. ०रसना is also taken with Sák. in the sense of 'with the tongue sealed,' *i. e.*, now silent.

P. 80. सदृष्टिक्षेपम् । अनसूये &c.—This is a mere device to leave the two alone. आराधयिता—'an attendant', S'.; but it also means 'the worshipper of a deity'; and therefore implies adoration as well as service. There is designedly a 'double entendre;' M.-W. शीतलैः—This is redundant as the idea of

शीतलत्व is suggested by आर्द्र. शीकरैः &c.—*v. l.* In this case शीकरैः goes with आर्द्रवातं 'shall I move the lotus-leaf fan with its breeze cool with particles of water removing your lassitude ?' करभोरु—करभ is the outer ridge of the hand from the wrist to the root of the little finger; करभ इव ऊरू यस्याः सा करभोरूः fr. करभ+ऊरु+ऊ (ङ्) by 'ऊरूत्तरपदादौपम्ये'—when ऊरु is an उत्तरपद (second member) in a comp. and it implies resemblance (उपमानत्व of the word preceding) it takes the aff. ऊ in the fem. and hence the voc. करभोरु, and not °रो as it otherwise should have been. According to some it means 'having thighs (gracefully tapering) like the trunk of an elephant.' See Kum. I. 36 and Bhaṭṭi. IV. 17. पद्म—see com.; it may be also derived as पद्मा (beauty) अस्ति अस्मिन्।.

न माननीयेषु—As this is their first meeting as lovers, Dushyanta is yet an object of veneration to S'akuntalá. Modesty and decency would not therefore permit her to allow the King to shampoo her feet so soon. Some take this to refer to S'akuntalâ's elders (गुरुजन). M.-W. supports this view, and S'ak.'s speech on the next page, मदनसंतप्ता &c., seems to countenance the same. But this does not seem to be intended here. That speech is an after-thought, and uttered by S'ak. in a fit of anger which overpowers for a moment her natural modesty and love. Again, when remonstrated with by the King, S'ak. says that she would consult her friends. She does not refer to her elders again. अनिर्वाण:—*i. e.*, not yet cool. अपरि° *v. l.* not entirely cool. निर्वाण—properly refers to the blowing out of a lamp; hence to the setting of the sun.

P. 81. नलिनी°—°दलैः कल्पितं स्तनावरणं यस्मिन्; सप्तमीबहु°; the Com. seems to take this separately—°कल्पितं स्तनावरणं; but then there is no च; so it is better to take this as an adj. to °शयनं °वरणा—*v. l.*—is not good, as it will mean that S'ak. was going out with the covering on. परिबाधा°—परिबाधया (torment all round (परि) पेलवम्; the Com. takes परिबाधा as a separate Bah. qualifying त्वम्. रक्ष विनयम्–विनयं decorum, propriety; this is more polite and is better than रक्ष अवि°—*v. l.* In this case रक्ष means 'avoid, keep away from;' *cf.* for this sense अवनतिमवने रक्षतः स्वैरपातैः Mud. I. 2; रक्षन्ती बाष्पमोक्षं Kâd.; [यशो रक्षस्व Mah. Bhár. न आत्मनः प्रभवामि. In am not the mistress of my person. I can give you my heart, but it is my father who has the power to dispose of my person, no I.

दृष्ट्वा—on seeing, *i. e.*, on coming to know of this. विदितधर्मा—धर्मादनिच्केवलात् । Pâṇ. V. 4. 124; धर्म preceded by a single word in a Bah. becomes धर्मन्.

P. 82. गान्धर्वेण—one of the eight forms of marriage, *viz.*, ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ It is a marriage which is entirely the outcome of love or the mutual inclination of a youth and maiden, concluded without any ceremony and even without the consent of the relatives. *Cf.* इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च । गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥ Manu. III. 32. Such a marriage was valid in the case of Kshatriyas only (see Manu. III. 26) provided it was done in good faith, *i. e.*, with a due sense of the responsibilites attaching to a formal marriage. अभिनन्दिताः—अनुमोदिताः *v. l.* is not good, as the former offers better contrast with दोषग्रहण which S'ak. is supposed to apprehend.

गृह्यते रसः—Comp. note on पिबसि रतिसर्वस्वमधरम् p. 25. चक्रवाकवधुके—The ऊ of वधू is shortened by the rule केऽणः Pâṇ. VII. 4. 13; the preceding आ, ई and ऊ become short before the क of an affix. चक्रवाक is the ruddy goose. "The male and female of these birds keep together during the day (whence one of their names *dvaṃdva-chara* 'going in pairs'), and are, like turtle doves, patterns of constancy and connubial affection; but the legend is that they are doomed to pass the night apart (whence the name *râtri-vis'leshagâmin*) in consequence of a curse pronounced upon them by some saint whom they had offended. Accordingly, as soon as night commences, they take up their stations on opposite banks of a river and call to each other with piteous cries." M.-W. According to another account, while Râma was once bewailing the loss of Sîtâ on the bank of the lake Pampâ, the *Chakravâka* birds in it laughed at him, when Râma in anger pronounced the curse which inflicted nightly separation on them. Sanskrit poets constantly allude to this bird. *Cf.* नलिनीपत्रान्तरितमपि &c. p. 107. सरसि नलिनीपत्रेणापि त्वमावृतविग्रहां ननु सहचरीं दूरे मत्वा विरौषि समुत्सुकः । Vik. IV. 20; दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् । Megh. II. 23.; शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वंद्वचरं पतत्रिणम् । Ragh. VIII. 56 &c.

आमन्त्रयस्व सहचरम्—This speech is intended for S'akuntalâ, who is to take a hint from it. Kâṭ. considers this a *Patâkâ*, one of the five suggestors (अर्थोपक्षेपक). Râghavabhaṭṭa considers this (and perhaps more correctly,) the second पताकास्थान, the

hinting of the subject-matter by parity of situations (अन्योक्त्या). ०पलम्भाय—Mark that the Prâkrit has no dative, but gives the force of that case to the genitive.

P. 83. जाते— dear child. An affectionate term of address for a child. जात *m.* lit. one (just) born, and deserving special care or affectionate tratment. विशेषः—a change for the better. *Cf.* अत्थि मे दाणिं विसेसो Málav. IV. सुखोपनते-सुखेन उपनते; this may also be taken (and perhaps better) as सुखेन सह bringing me happiness along with it (in which case मनोरथ will directly refer to the King). This contrasts with सानुशयविघटित (सानुशयं यथा तथा विघटितस्य separated so as to bring on regret, *i.e.*, experiencing separation accompanied with regret or grief). कथं—why (should you be grieved now)? and not 'how great &c. as M.-W. takes it.

लतावलय संतापहारक—When applying to the King these two compounds ought to be taken as one; लतावलये संतापहारकः तत्संबोधनम्· This sentence has a double sense, one meant for Gautamî, the other for the King. See com. संताप and परिभोग in the first case mean respectively, the suffering due to heat and the enjoyment of shade.

P. 84. मुहु० &c.—The s'loka is meant to substantiate the statement अहो विघ्नवत्यः &c. प्रतिषेधा०—प्रतिषेधस्य यानि अक्षराणि तेषु विक्लवमत एव अभिरामं charming on account of its inability to utter distinctly the words of prohibition. Rághavabhaṭṭa takes विक्लव in the sense of वैक्लव्य meaning 'stammering out of.' Or प्रतिषेधाक्षरैः विक्लवं (confused, agitated). We have already met this word in the sense of 'disgusted with, averse to' (see p. 45). For other senses *cf.* प्रस्थानविक्लव (faltering) गतेः p. 116; निराकरणविक्लवायाः (bewildered, distressed) प्रियायाः p. 153. पक्ष्मल—Having beautiful eyelashes; पक्ष्माणि मनोहराणि सन्त्यस्य; from पक्ष्मन्+ल (च्) which is added to words of the सिध्मादि group (Pâṇ. V. 2. 97) of which पक्ष्मन् is one.

परिभुक्तमुक्ते—आदौ परिभुक्तः पश्चान्मुक्तः तस्मिन् ।

लुलित—crushed, pressed down. For this sense, *cf.* कर्णबद्धलुलितस्रगाकुलं Ragh. XIX. 25. आसज्यमान—rivetted, fixed. आसज्जमा० *v. l.* (the act. form) is perhaps better; सञ्ज् though not A'tm. is often so used by old writers. The भाष्यकार himself says—यदभिप्रायेषु सज्जते, as remarked by Prof. Ray.

P. 85. सायंतन—belonging to the evening. तन is affixed to adverbs of time in this sense; *cf.* प्राक्तन,

चिरंतन, दिवातन, सनातन Páṇ. IV. 3. 23. हुताशन०—अश्नातीति अशनः; हुतस्य अशनः हुताशनः. हुतं अश्नातीति will give हुताशः as अण् will have to be added instead of ल्यु (अन) by the rule कर्मण्यण्; see Malli. on Ragh. II. 71. सवनकर्म—sacrificial rites. छायाः—As the demons were moving overhead in the sky. It is better to translate कपिश by 'brown', than by 'tawny,' as छाया cannot be properly कपिश. The Com. takes छायाः in the sence of 'multitudes of'. बहुधा—may be taken with (1) चरन्ति—in great numbers or again and again (see com.); or (2) भयमादधानाः—in various ways. पिशिताशनाः—eaters of raw-meat, demons. The S'l. contains भयानकरस.

ACT IV.

P. 86. कुसुमावचय—This involves a subtle point of grammar which is fully discussed in the com. Vâmana condemns the use of such forms as अवचय and अवतर. By the rule 'हस्तादाने चेरस्तेये' Pâṇ. III. 3. 40,—the root चि takes घञ् (causing *Vṛiddhi*) when the sense is 'taking something with the hand', except in the case of 'stealing.' Thus we should have अवचायः and not अवचयः. But the rule implies 'nearness of the thing to be plucked or gathered' (हस्तादाने इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते। पुष्पप्रचायः; but वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति। Sid.—Kau.), and the Com. defends the form by supposing that the flowers were not within the reach of the girls, and so the root takes अच्. But this is a weak defence. The real explanation seems to be that it is a Vedic word which was still in use in the poet's time as he has used it in Mâlav. also (see p. 74).

निर्वृत्तकल्याणा—कल्याण—(कल्यं अरुजत्वमाणयति. fr. कल्य+अण् + aff. अ; or कल्य—morning time). Properly good fortune, happiness; hence, marriage, as that is the turning point in a man's life, on which his happiness principally depends. निर्वृत्त-derived from वृत् with निर्. Distinguish this from निर्वृत—happy. आकृतिविशेषाः—आकृतीनां विशेषाः remarkable patterns, pre-eminent samples, of forms; or आकृतिर्विशेषो येषां whose distinguishing mark is a noble or imposing figure. गुणविरोधिनः—गुणान्विरुन्धन्तीति or गुणैः विरोधः एषां विद्यते इति opposers of internal qualities. Exceptional beauty of form (such as is possessed by Dushyanta) must have a corresponding wealth of inner excellence. She does not make a

general but a qualified (ताद्दशाः) statement. If her judgment ultimately turns out to be faulty, it is owing to the curse of Durvâsas. The idea seems to be a favourite one with Sanskrit poets. *Cf.* आकारसदृशप्रज्ञः Ragh. I. 15; न ह्याकृतिः सुसदृशं विजहाति वृत्तम् । Mrch. IX. 16. यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति । Subhâshita; आकृतिमनुगृह्णन्ति गुणाः । Vb. &c. This passage is misundersood by M.-W. who translates—'such distinguished characters as these do not become opposite in their qualities (to what they formerly were)'.

P. 87. प्रथमः—First, *i. e.*, of primary importance, chief. It is immaterial *who* gives; it is a secondary consideration. संकल्पः—settled purpose, firm desire. This is a general statement applicable to all elders; but here it may be taken to refer to Kaṇva; see *supra* p. 33 गुरोः पुनरस्या &c. and *infra* IV. 13. ननु—indeed. अप्रयासेन—Here अ has the sense of अभाव 'absence of'. ननु—don't you remember, have we not, &c.; see com. सौभाग्यदेवता—the deity presiding over the good fortune (happiness in married life) of women; the goddess Gaurî is probably meant. अभिनयतः—This is preferred to आरभेते as the latter implies first beginning; or we should read पुनरा०. निवेदितम्—here त is aded नपुंसके भावे, an announcement (निवेदनं); *cf.* यावत्त्वामिन्द्रगुरवे निवेदयितुं &c. p. 184. अतिथीनां—अतिथिना *v. l.* is perhaps better. Some guest seems to have announced himself. In this case निवे० has the usual sense (निवेदनं कृतम्).

P. 88. अद्य—Because Dushyanta had left that day. हृदयेनासंनिहिता—She is bodily present, but not mentally; her mind is nôt there (*i. e.*, is with her husband and not with her); absent-minded. *Cf.* शून्यहृदया below.

अनन्यमानसा—with your mind not directed to anything else. Mark the propriety of the word. Durvásas does not wish that she should not think of her husband, but he wants her not to think *solely* of her husband-not to be utterly indifferent to her daily duties in her love for her husband. तपोधनं—explains why he deserved ready attention; hence the gravity of the insult.

शून्यहृदया—absent-minded. This is added to show why she is अपराद्धा (a thing not otherwise possible in her case). दुर्वासाः—दुष्टः दुःसाध्यो वा वासः यस्य—who can be made to stay with difficulty, *i. e.*, who was a bad guest; or दुष्टं वासः यस्य who is careless about his dress (which is also possible); a son of

Atri and Anasûyâ. The Purâṇas represent him as of a very irascible and inexorably severe temperament. वेग०—वेगस्य बलं तेन उत्फुल्ला quick, nimble. वेगचटुलः *v. l.*—unsteady through speed. गच्छ—Priyaṃvadâ is deputed to go and pacify the sage's anger, because, as her name indicates, she has a sweet tongue that would win any one.

P. 89. निरूप्य—' gesticulating, showing '; see *supra* p. 11. अग्रहस्तः—A word which has puzzled many a commentator. The point is fully discussed in the com. A very common way of explaining it is अग्रश्चासौ हस्तश्च (see Malli. on Kum. V. 63 and Kir. V. 29.) where one is an अवयव, the other an अवयवी. In Karm. compounds with an adj. for the first member such as नीलं च तदुत्पलं च, उत्पल is identical with नील. But in this particular case अग्र and हस्त are not identical; but they may be metaphorically regarded as such, through their relation of अवयव and अवयवी; see Vâmana quoted in the com. Some hold that अग्रहस्त is a word by itself and needs no explanation. A third view is to take it as हस्ताग्रं (हस्तस्य अग्रं where अग्र is something possessed by the hand and therefore separate from it) and then to account for the पूर्वनिपात of अग्र by classing it under the group आहिताग्न्यादि (wherein words which ought to follow may optionally precede). But the rule which allows an option in the cases mentioned applies to Bah. comps. only, and we have, therefore, to stretch it to Tat. compounds also. There are others, still, who say that, since there is no rule adout पूर्वनिपात in Prákrit, the word should be translated by हस्ताग्र, but this view is not correct as we find the word अग्रहस्त used in many places (e. g., Ratn. I., III.; Mṛich. III.; Mâlav. I, IV.). We prefer, therefore, the first way. पुष्पोच्चयं रूपयति—mark the device of the poet to keep Ana. on the stage, that the audience might be informed of what would follow.

प्रकृतिवक्रः—प्रकृत्या वक्रः cross or perverse by nature; cross-grained. For the literal sense of वक्र, comp. प्रकृत्या वक्रं I. 8; for प्रकृति *cf.* प्रकृतिपेलवा further on p. 90. गृह्णाति—notice this use; *cf.* its use at p. 152 and note. सानुक्रोशः—disposed to show pity or sympathy; अनुक्रोशेन सह सानु०; Bah. अनुक्रोश means compassion or sympathy. Mark the similarity of derivation of the two words अनु० and sympathy; the formerc omes from क्रुश् with अनु to cry along with another (क्रुश+घञ्, भावे), while the latter is derived as *sym* (*sun*) together and *pathos* suffering, feeling. प्रथमभाति—Here प्रथम is सामान्ये नपुंसकत्वेन निर्देशः. It does not

qualify अपराध. The Calc. editions and Kâṭ. read प्रथमभाक्तिमवेक्ष which evidently is not so forcible as our reading. दुहितृजनस्य —This is to rouse parental affection in him. See also com- अन्तर्हितः—Vanished, by virtue of the miraculous power acquired by him by the pratice of *Yoga*. See Patañjali's Yog. Sû. III. 21.

P. 90. स्मरणीयमिति—As a *souvenir*, a keep-sake. स्मरत्यनेन इति; the aff. अनीय has here the sense of करण. उपायः—उपायते अनेन इति; from अय् to go, with उप + घञ्; that by which one goes near to, *i.e.*, attains his object; hence a remedy. स्वाधीनः— स्वस्मिन् + आध + ख (ईन); Loc. Tat.; or इनं स्वामिनमधिगतः अधीनः Prâdi. Tat. स्वस्मिन् अधीनः स्वाधीनः. वामहस्त०—Women in a contemplative or pensive mood are represented as sitting with their head resting on the hand, generally the left; *cf.* Megh. II. 24. आत्मानम्—आगन्तुकम्—mark the contrast. एष वृत्तान्तः—*i. e.*, relating to Durvásas' imprecation. रक्षितव्या— For, the shock the news would give her would be too great for her delicate frame and sensitive heart to bear.

Remark—The curse of Durvásas, of which nothiug is known in the Mahábhárata from which the plot is taken, is a creation of the poet's imagination; (see Introduction). Sákuntalá is purposely kept ignorant of it, as such ignorance is necessary for the deep interest in the future incidents of the play intended to be awakened in the minds of the audience as the plot develops.

P. 91. प्रकाशं—Open space. हन्त—here shows surprise (at something which the speaker did not expect; here, the प्रभातत्व of the night). अस्त—अस्यन्ते सूर्यकिरणा अत्र. A mountain in the west (properly the wall of clouds lining the western horizon tinged by the rays of the setting sun, poetically so represented) behind which the sun and moon are supposed to disappear. Similarly उदय is the mountain in the east over which they are supposed to rise.

ओषधीनां पतिः—ओषः पाकः दीप्तिर्वा धीयते अस्यामिति ओषधिः from धा + किः (इ) added अधिकरणे. Properly, an annual herb or plant (which dies as its fruit becoms ripe; ओषध्यः फलपाकान्ताः (फलपाक एव अन्तो यासाम्); Manu. I. 46; hence, any medicinal plant. The moon is called Lord of Herbs because they are supposed to thrive under the influence of moonlight. *Cf.* Vis'. P.–'नक्षत्रग्रहविप्राणां वीरुधां चाप्यशेषतः । सोमं राज्यं ददौ ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि ॥, and पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः । Bg. XV. 13. Also Rg-Veda X. 85. 2 सोमेनादित्या बलिनः सोमेन पृथिवी मही। where Sâyana

remarks 'अमृतसेकैर्नौषध्यभिवृद्ध्या पृथिव्या बलवत्त्वम्'। Another theory is that it was properly the Soma plant which, on account of its almost universal use in sacrifices, was called 'the king of plants'. But when afterwards by a misappropriation of names the epithet *Soma* was applied to the moon, all the attributes of the plant *Soma* came to be transferred to *Soma* the moon; and so the moon came to be called 'the lord of plants.' ओषधीनां पतिः &c.—Notice the beauty of the meaning implied. See com. ***Even the lord of medicinal plants has to die.***

अविष्कृतारु०—This reading is preferable to आविष्कृतोऽरुण &c. For, it quite fits in with यात्येकतो &c. The constr. is, एकतः ...पतिः अस्तं याति (न तु यातः) is just about to set; एकतः (अन्यतः) अर्कः आविष्कृतः अरुणः पुरस्सरः येन तथाभूत who has sent forth his precursor अरुण. This means that the sun is just about to rise. So here we have simultaneously the व्यसन and उदय of the two luminaries (the one just about to set, the other just about to rise). The reading आविष्कृतः &c. is bad; (1) because in that case, to preserve the uniformity of कर्तृ, आविष्कृत has to be taken actively in the sense of आविर्भूतः in spite of its being the p. p. p. of a trans. verb; or, to preserve the trans. use, विधात्रा or पूर्वदिशा has to be supplied as the subject, in which case there is प्रक्रमभङ्ग of the कर्तृ. The reading adopted leaves no room for both these difficulties. (2) Aruṇa always appears before the sun, while this reading makes them appear simultaneously. (3) आविष्कृतः shows that the sun has risen already, which cannot be the case. For the pupil is sent to see कियदवशिष्टं रजन्याः, and he finds it to be just dawn. This shows that the sun has not risen yet; he is about to rise.

Aruṇa, according to Pauraṇic accounts, is the son of Kaśyapa and Vinatá and the elder brother of Garuḍa. His mother prematurely broke the egg which she was commanded to hatch for a thousand years, and the child was born without thighs. Hence he is sometimes called '*Anûru*.' He then became the sun's charioteer. Divested of his allegorical character, Aruṇa is the Dawn personified. "His imperfect form may be allusive to his gradual or partial appearance, his legs being supposed to be lost, either in the darkness of the departing night, or in the blaze of the coming day." M.-W.

अर्कः—अर्च्यते असौ from अर्च् + घञ् (अ) added कर्मणि; the च् becomes क् by चजोः कु घिण्ण्यतोः Pāṇ. VII. 3. 52. Or from अर्क

(10 cl.) to praise or to heat, with the same affix. The sun is represented as driving in a chariot drawn by seven green horses or by one horse with seven heads. Hence he is sometimes called *Haridas'va* &c. एकतः—एकत: on the one side; on the other. *Cf.* Ragh. XI. 82. उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तं हतत्रिधिलसितानां ही विचित्रो विपाकः। S'is'. XI. 64.

युगपत्—simultaneous, contemporaneous. Adv., treated as an adj. here, being the first member of the comp.; derived as युवन्त्यस्मिन्काले from यु + aff. गपतक्; or युगं (two things) पयते (meet together) अस्मिन् from युग + पय्+इत्. नियम्यते—is governed; lit. restrained within due bounds. The two luminaries teach the lesson to the world that rise and fall are but in the order of nature and thus prevent the people from falling helpless victims to misery or exulting over good fortune and becoming arrogant thereby. दशान्तरेषु—दशानामन्तराणि the various vicissitudes of life; a gen. Tat. and not a *Nityasamâsa* here. See com.; *cf.* with this the following from Mṛich. as translated by Wilson—"In heaven itself the sun and moon are not free from change; how should we, poor weak mortals, hope to escape it in this lower world? One man rises but to fall, another falls to rise again" &c.

P. 92. अन्तर्हिते &c. While the pupil was thus reflecting the moon sank below the horizon; hence his remark. शशिनि—Mark the *vyañgya* sense of the word. S'as'î is *Kalañkî* having the spot, also a stain). His disappearance, therefore, ought to cause no sorrow; yet great is the affliction of the *Kumudvatî*. The King's faulty conduct is also implied; see com. मे—is emphatic; of *me* an ascetic, and therefore, taking but little interest in love-affairs. संस्मरणीयशोभा—whose beauty is to be remembered, *i. e.*, now gone. Its beauty was so great that it could not be forgotten; it has left a vivid impression on my mind (is fixed in memory). For the bearing of the two lines on the Hero and the Heroine, see com.

अबलाजनस्य—The word अबला is very appropriate here. It explains the सुदुःसहत्व referred to; see com. अतिमात्रम्—अतिक्रान्तानि मात्रां यथा तथा. In this s'l the poet has struck the key-note of the whole Act.

अपटीक्षेपेण—With a (hurried) toss of the curtain. अल्पा पटी अपटी तस्याः क्षेपः; or पट्याः क्षेपः (removal) पटीक्षेपः। न पटीक्षेपः अपटीक्षेपः तेन. This stage-direction is used to denote the sudden entrance of a character under the influence of flurry caused by joy,

sorrow, fear or any other emotion. See com. Ana. is so introduced here to avoid the necessity of having another Vishkambhaka, two Vishkambhakas not being allowed consecutively.

यद्यपि नाम &c.—This passage is obscure being variously read and it is difficult to see which is the original reading. Various constructions are put forth, some taking विषयपराङ्मुखस्य to refer even to Kaṇva. The passage as given by us means—Although a person like myself, quite unacquainted with (पराङ्मुख lit. with the face turned away from) matters relating to carnal pleasures, does not know how worldly people act, yet I can say this much, that the King &c. एतत्—i. e. this conduct or the way in which worldly people act (विषयिजनाचरणं). The whole is to be thus expanded—यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्य एतद् (विषयिजनाचरणं) न विदितं तथापि तेनं अनार्यमाचरितमिति । (तस्य) अपि विदितम् । अनार्य—ungentlemanly conduct, an act unworthy of an *Ârya*. Mark the propriety of the word. She does not say शाठ्यं or any such thing; for then the charge would be premature. But she knows how an *Ârya* ought to act; and therefore says that the King's conduct, at any rate, is not worthy of an *Ârya*. Comp. for the meaning—कदाचिदस्मिन्नप्यनार्योऽनार्यमाचरिष्यति । Veṇ. IV. Another reading is एवमपि नाम...यथा तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यताचरितव्येति । in which case it must be taken as a question. But, अपि cannot be taken as an interrogative particle in such a construction. So किं must be supposed to be understood after विदितं. But then, the King had given no cause for such fears until his departure, and so, the latter part becomes meaningless. The reading—एवं नाम विषयपराङ्मुखस्याप्यस्य जनस्य नैतन्न विदितम् । तेन राज्ञा &c., which is adopted by M.-W., is perhaps better and simpler.

P. 93. कामः &c.—Let *Kâma* (who always takes a cruel pleasure in misleading innocent maidens) now have his wishes gratified (exult at the triumph he has won). *Cf.* अलब्धफलनीरसान् मम विधाय तस्मिञ्जने । समागममनोरथान्भवतु पञ्चबाणः सुखी ॥ Vik. II. 11. शुद्धहृदया—pure, *i. e.*, simple-minded, guileless. This explains how she was duped that way so easily; this is made clear in her following remark अन्यथा कथं.......... लेखमात्रमपि न विसृजति । R. reads शून्यहृदया—being blinded by love she was not in a fit condition of mind to judge properly. शुद्ध however is preferable as affording a better contrast will असत्यसंधं.

पदं कारिता—Lit., caused to have dealings with; made to confide in. *Cf.* धर्मेणापि पदं शर्वे कारिते पार्वतीं प्रति। Kum. VI. 14. 'कारिदा एव्व बउलावालिआए मालविआ पदम्।' Mâl. III. एतावतः कालस्य—The Gen. for Acc. of time, a Prakrit irregularity. विसृजावः—she uses the dual, although Priyaṃvadâ is not present on the stage, as she knows the latter would join her in any plan for S'akuntalá's good, being in the secret. दुःखशीले—Habitually suffering hardships and pains. The force of this epithet is—how should we give additional trouble to the hermits when they have enough of it already? Or this may mean (1) who are hard to please or manage, bad-tempered and cannot be easily persuaded to go. (M.-Williams' and Apte's Dictionaries); or (2) who being used to a life of abstinence and labour understand very little of loveaffairs, and are thus unfit to bear such messages, being in little sympathy with such. This may be seen from Sârṅgarava's conduct in Act V. (where he uses harsh words with reference to S'ak.)

सखीगामी दोषः—The fault meant is S'akuntalá's omission to to receive, with due honour, a great sage like Durvâsas, in spite of her father's injunction to her to look after guests visiting the hermitage. For she knew that Dushyanta's forgetfulness was due to Durvâsas' curse, and she would have been obliged to refer to that while making the communication to Kaṇva, and he was sure to get angry with S'ak. for her neglect. The दोष cannot be about S'ak.'s marrying Dushyanta. For neither the friends give any indication of their disapproval of S'ak.'s choice throughout the progress of the love-matter nor was Kaṇva expected to find fault with it, as is clear from his words वत्से सुशिष्यपरिदत्ता विद्येव &c. on p. 94 and भर्तारमात्मसदृशं &c. IV. 13 p. 104.

व्यवसितापि—Though resolved or trying (to inform &c.). Some take व्यवसिता with दोष इति and translate 'although convinced that the fault lies with &c.', but this is not right as there is then no reason assigned why she should be unable to tell. The first rendering, therefore, is preferable; also because व्यवसिता then contrasts well with पारयामि. पारयामि—Denom., from पार a bank, or cau. of पृ to conduct across, to carry over, accomplish; hence to be able. The reading न सखीगामी दोष इति &c. found in one or two MSS. is perhaps better. For what she had to tell Kaṇva was दुष्यन्तेन शो० परिणीता आपन्नसत्त्वा च. In

this case व्यवसिता must be taken with न दोष इति. Although I

feel sure that S'ak. did nothing wrong in espousing Dushyanta yet (on account of the doubt as to how Kaṇva would take it) &c. आपन्नसत्त्वा—सत्वमापन्ना आपन्नसत्वा by the rule-प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ; (also सत्त्वापन्ना by द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ।); or it may be taken as a Bah. आपन्नं सत्त्वं (the fœtus) अनया. कौतुक—an auspicious ceremony.

P. 94. प्रविश्य प्रियं०—"The entrance and information of प्रियं० is a direct solution of the dilemma with which Anasûyâ concludes the expression of her anxiety. This arrangement is a पताकास्थानक of the first kind—सहसैवार्थसंपत्तिर्गुणवत्युपचारतः । सा. द. VI." Pâtankar. सुखशयनपृच्छिका—see com. सुखशयन+पृच्छ्+ण्वुल् (अक)+आ; we have also सौखशायनिक (Ragh. X. 14) in this sense. आहुतिः पतिता—see com. सुशिष्यपरिदत्ता—For, कुशिष्यः उपदेशं मलिनयति; see Mâlav. I. यदा पुनः मन्दमेधाविनी शिष्या उपदेशं मलिनयति तदा आचार्यस्य दोषो नु। *Cf.* विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवधिस्तेऽस्मि रक्ष माम् । असूयकाय मां मादास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥ Manu. II. 114, and वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे । न तु खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ॥ भवति च पुनर्भूयान्भेदः फलं प्रति तद्यथा । प्रभवति शुचिर्बिम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः ॥ Uttar. II. 4. ०रक्षिता—escorted by.

अग्निशरण—The sanctuary of fires. Every Agnihotrî or worshipper of fire has a separate room, or, if circumstances allow, a house, dedicated to the holy fires which are usually three, collectively called *Tretá*—(1) Gârhapatya, (2) A'havanîya and Dakshiṇa; see Manu. II. 231. छन्दोमयी—metrical (and not Vedic).

P. 95. भूतये भुवः—indicates that he would be a universal sovereign; see com. अग्निगर्भां शमीम्—*Cf.* with this शमप्रधानेषु &c. II. 7; 'शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम्' Ragh. III. 9. "The legend is that the goddess Pârvatî being one day under the influence of strong passion reposed on a trunk of this tree, whereby an intense heat was generated in the interior of the wood, which ever after broke into a sacred flame on the slightest attrition." M.-W. According to the Mah.-Bhâr. Anus'âsanaparva, chap. 35, Agni, who bore the energy of S'iva at the request of the gods, himself first entered As'vattha and then the S'amî tree in order to save himself from the effects of a consuming fire which he felt spreading through his frame. The gods going in search of him discovered him in the tree, which they thenceforth made his permanent abode—इत्युक्त्वा निःसृतोऽश्वत्थादग्निर्वारणसूचितः । प्रविवेश शमीगर्भस्थ वह्निः सुषुप्सया ॥ + + + इत्युक्त्वा तं शमीगर्भे वह्निमालक्ष्य

देवताः। तद्देवायतनं चक्रुः पुण्यं सर्वक्रियास्वपि ॥ ततः प्रभृति चाप्यग्निः शमीगर्भेषु दृश्यते। उत्पादने तथोपायमभिजग्मुश्च मानवाः ॥

तपस्विनी—Poor, helpless; always used in a good sense, unlike वराक which is used in a good as well as a bad sense. It properly means one practising religious austerities; and as such a person has necessarily to depend upon others in every way—for maintenance, protection &c.—it comes to mean one deserving pity. It never has the sense of 'miserable or wretched,' which some dictionaries give. See com. ०साधारण mingled with; in common with; *cf.* वीज्यते स हि संसुप्तः श्वाससाधारणानिलैः। Kum. II. 42. समुद्गक—सम्यक् उद्गच्छति fr. गम् with समुत्+अ (before which the final consonant with the preceding vowel is dropped) +कन् स्वार्थे; a small box.

मृगरोचना—The concrete bile of a deer or an exudation from his head, used, like *gorochanâ*, as a medicine or a yellow pigment. दूर्वा—A kind of sacred grass, sleek and darkish-green in appearance and possessing medical virtue. It is sacred especially to Gaṇapati, and is held to be auspicious. *Cf.* पवित्रदूर्वाङ्कुरलाञ्छितालका Vik. III. 12; बिभ्रंसिदूर्वाङ्कमधूकमाला। Ragh. VI. 25. Sir. W. Jones says of it—"Its flowers in their perfect state are among the loveliest objects in the vegetable world, and appear through a lens like minute rubies and emeralds. It is the sweetest and most nutritious pasture for cattle, and its usefulness added to its beauty, induced the Hindus to believe that it was the mansion of a benevolent nymph." समालम्भनानि—decorations; see com.; *cf.* मङ्गलसमालम्भनं विरचयावः। p. 97. समालम्भन usually means 'besmearing the body with ointment.' 'समालम्भो विलेपने' Amara.

P. 96. शार्ङ्गरवमिश्राः—शार्ङ्गरवेण मिश्राः S'ârṅgarava and others. मिश्र—at the end of compounds denotes respectability with the additional idea of 'and others', and may be translated in such cases as the present by 'Mr.'; *cf.* p. 101. Or we may explain शार्ङ्गरवः प्रधानं (leader, foremost पूज्यो वा) येषां ते, मिश्र expressing 'excellence' (नित्यसमासः).

हस्तिनापुर—The celebrated city founded by king Hastin, the great-grandson of Bharata (Mah.–Bhár. I. 95) said to be situated about 56 miles north-east of modern Delhi on the banks of an old tributary of the Ganges. It is, therefore, an anachronism to call Dushyanta's capital by this name before Bharata's birth. The city is also called गजाह्वय, नागसाह्वय, नागाह्व &c. Kálidása probably uses a name which

was more familiar to his audience. शब्दाय्यन्ते—Pass of the cau. शब्दायते a denom. fr. शब्द. The reading शब्दयन्ते means शब्दं कुर्वन्ति which is not intended here. शिखामज्जिता—शिखायां मज्जिता bathed overhead (as Hindu women do on auspicious occasions). This is a better reading than शिखामार्जिता 'with her hair combed and cleansed.' प्रतीष्ट—प्रतिष्ठित v. l. which may mean 'consecrated,' (M. W.) or 'placed in, i. e., having.' स्वस्तिवाचनिकाभिः—स्वस्ति इत्यस्य वाचनं स्वस्ति॰ स्वस्तिवाचनाय हिताभिः (हितार्थे ठक्); wishing, ready, to pronounce blessings. R. says स्वस्तिवाचनाधिकारिणीभिः, meaning 'competent to give blessings by reason of their age and सौभाग्य. He does not mean to derive the word as स्वस्तिवाचने नियुक्ता अधिकृताः by the sûtra तत्र नियुक्तः, as that will give the form सौवस्तिकवाचनिकाः.

P. 97. गौतमीवर्जम्-गौतमीं वर्जयित्वा Leaving Gautamî, i. e., except Gautamî. This is the gerund in ṇamul of वृज् with an upapada. सुखमज्जनं &c.—may your bath be auspicious, i.e., lead to future good fortune. The secondary sense is—may you be plunged in happiness, i. e., completely happy. रोदितुं—Here रोदितुं is equal to रोदनं, तुमुन् being added भावे by the maxim अव्ययकृतो भावे । ते goes with उचितं and not with रोदितुं. आभरणोचितं प्रसाधनैः—Mark the difference between the two. The former means costly ornaments, fr. आभृ which implies plenty, opulence; while the latter means, decorations such as putting on garlands, applying unguents, &c. विप्रकार्यते—The natural grace, instead of being set off, is sported (shown to disadvantage). Lit. this means, 'is insulted'. Here the cau. has the sense of the primitive; for, कृ with वि and प्र by itself means 'to insult'; cf. तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः । Kum. II. 1; and भर्तुर्विप्रकृतापि further on, s'l. 18.

P. 98. मानसी सिद्धिः—mental creation; i.e., things created by the superhuman power acquired through the practice of Yoga. That Kaṇva possessed such power is apparent from the speech of S'ârṅgarava on p. 125. The miraculous power (Siddhi) by which a Yogî creates desired things is called प्राकाम्य. See Patañjali's Yogasûtras III. 46. Cf. अन्तर्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा । निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् । अर्थानां छन्दतः सृष्टिर्योगसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥ Yâjñ. Smṛiti III. 202, 203. वनस्पति—वनस्य पतिः; the स् is inserted as the word belongs to the पारस्करादि group, Pâṇ. VI. 1. 157. Lit., A lofty tree; hence a tree in general. The term is properly applied to trees which bear fruit without apparent blossom; 'वानस्पत्यः फलैः

पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः ।' Amara. Here of course the word is not used in this sense.

क्षौम–क्षुमाया विकारः (क्षुमा flax or raw silk); silken. इन्दुपाण्डु–इन्दुरिव पाण्डु Karm. माङ्गल्य—Auspicious. मङ्गले साधु becomes मङ्गल्यं which R. seems to read (see com.) and which is the form generally used. माङ्गल्य may also be explained as मङ्गल्यमेव माङ्गल्यं by adding य (ष्यञ्) स्वार्थे; or मङ्गलमेव माङ्गलं by adding अ (अण्) like प्रज्ञ एव प्राज्ञः, and then माङ्गले साधु माङ्गल्यम्. This may also be taken (and perhaps better) as a noun in apposition to क्षौम, which itself is a mark of good fortune; or, to be worn on auspicious occasions. निष्ठ्यूत poured, exuded. It *lit.* means 'spitten out or vomited', and is, therefore, an अश्लील (vulgar) word. But being in its secondary sense here, its original sense is quite lost sight of and so there is no vulgarity. as remarked by Daṇḍin. निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम्। अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ Kâv. I. चरणोपराग—is a better reading as giving the meaning directly. सुलभः—that can be easily obtained, and so readily made use of; hence, fit for. Mark the transition of meaning here by which the proper sense of लभ् is dropped out of sight. लाक्षारसः—'A red dye prepared from an insect, analogous to the cochineal insect. This minute red insect is found in great numbers in the *palás'a*, Indian fig tree, and some other trees. It punctures the bark, whence exudes a resinous milky juice, with which it surrounds itself in a kind of nest, and which when dry may be broken off, and used for various purposes.' M.-W. *Cf.* Megh. II. 12.

अन्येभ्यः &c.—In this line there is a कर्तृप्रक्रमभङ्ग as noticed by the Com., who remarks that अन्येभ्यः should be अन्यैः corresponding to the केनचित् in the first two lines. Symmetry would further require that अन्यैः should be अन्येन; but this may be justified as the gifts by various trees are spoken of collectively, so that the sing. is implied in each case. In this case करतलैः is instr. करणे. आपर्व०—पर्वणः भागः पर्वभागः तं मर्यादीकृत्य आपर्वभागं Aya.; ०भागसुत्थितास्तैः; सह सुपेति समासः. प्रतिद्वंद्वि—Properly means an antagonistic warrior; hence, rivalling, emulating (the hue of). द्वंद्व is irregularly got from द्वि repeated. प्रतिगतं द्वंद्वं प्रतिद्वंद्वं rivalry, emulation; प्रतिद्वंद्वमेषामस्तीति प्रतिद्वंद्वीनि (by adding इन् मत्वर्थे;) तैः; किसलयानामुद्भेदाः किसलयोद्भेदाः उद्भिन्नकिसलयाः by the maxim, प्राधान्यतो द्व्यापदेशम्; ०द्भेदानां प्रतिद्वंद्वीनि तैः ।

अभ्युपपत्ति—favour; lit. this means 'accepting as one's own'; see p. 78. वनस्पतिसेवाम्—Mark how the two use two different words. The pupil knows that Kâs'yapa has the power to command trees. He therefore, does not say that the act of the trees was a favour. In presenting the things, the trees simply carried out the implied wish of Kás'yapa and so rendered him a service. It was an act of duty on the part of the trees towards the sage, though a favour as far as S'akuntalá was concerned.

P. 99. अभिषेको०—अभिषेकादभिषेकं समाप्य। ल्यब्लोपे पञ्चमी। उत्थित: अभि०, a comp. सह सुपा. अणुवजुत्त—अणुवहुत्त—अनुपभुक्त v. l. चित्रकर्म०—may mean (1) Paintings, pictures (abstract for concrete); 'we will arrange the ornaments on your body in the manner we have seen in paintings (pictures)'. Here we suppose that the girls do not know the art of painting. (2) Painting (the art). In this case the girls are supposed to know painting. "By our knowledge of the art of painting, we know how to put particular ornaments on particular limbs, and so, &c." चित्रस्य कर्म चित्रकर्म तस्य तस्मिन्वा परिचय: acquaintance, knowledge; hence skill got by pratice. नैपुणं—निपुणस्य भाव: नैपुणं by adding अण् युवादित्वात्. The word निपुण belongs to the युवादि group, as also to the ब्राह्मणादि group; so we have नैपुण्यं also; ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्.

संस्पृष्टम्—deeply touched, *i. e.*, affected. वृत्ति—appearance, outflow. कलुष:—कस्य (जलस्य) लुप: (हिंसक:) properly, turbid, as water; hence, affected with emotion. *Cf.* निरुद्धबाष्पोदयसन्नकण्ठम्। Kir. III. 38. कण्ठ: &c.—The Ben. Edd.s read अन्तर्बाष्प. (see Readings)—my speech is obstructed by the weight (flood) of tears suppressed within. But it is natural that the poet should refer to कण्ठ after हृदय and so कण्ठ: &c. is preferable. चिन्ता—आध्यानं continuously thinking of the same thing; while उत्कण्ठा is the same with 'restlessness of the mind' added. दर्शनम्—the sight; *i. e.*, all things appeared dull, and not gay to him. Râghavabhatta takes this to mean "all the senses"; he also proposes the reading दृष्टिर्जडा चिन्तया for symmetry. See com. अरण्यौकस:—अरण्यम् ओक: यस्य one who has the forest for his home (and not अरण्ये ओक: यस्य, as it simply means 'one who has a dwelling in the forest' and not necessarily one who is not a *Gṛihi*). पीड्यन्ते—mark the difference between वैक्लव्य and पिडा (poignant pain). कथं नु—He is surprised at his own emotion. He, a forest-dwelling sage, free from worldly attachments, feels the shock so much;

how great then, he thinks, must be the affliction of worldly men. नु is वितर्के. कथं न *v. l.* must be read with a *kâku*; how can they not be pained; surely they must be (अपि तु पीडयन्त एव).

This is the first of the four s'lokas pronounced as exquisitely beautiful in this, the best Act of this play, the crowning glory of poetic composition, by a consensus of opinion among the S'âstrîs, thus expressed—काव्येषु नाटकं रम्यं तत्रापि च शकुन्तला । तत्रापि च चतुर्थोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥. The s'lokas meant are really very sweet, as delineating human thought and character. The other three are शुश्रूषस्व &c. (18), अभिजनवतो &c. (19) or अस्मान्साधु (17) according to some, and भूत्वा चिराय (20).

P. 100. अवसितमण्डना—Here मण्डन means the act of decoration. आनन्दपरिवाहिना—आनन्दस्य परिवाहः अस्यास्तीति । Here the eye is the instrument of the action, and not an accompaniment, as M.-W. seems to take it. आचारं &c.—see com.; *cf.* the same expression in Vik. II.

ययातेः—see not on पुरुवंश p. 14. शर्मिष्ठा—wife of Yayâti. She was the daughter of Vṛishaparvan, king of the demons, and co-wife of Devayânî, S'ukráchárya's daughter. Though originally sent with Devayánî as her maid in attendance, S'armishṭhâ, by her superior charms and accomplishments, soon won the heart of Yayâti and afterwards became his beloved queen. Mark the propriety of the simile. S'armishṭhá's was a love-marriage (गान्धर्वविवाह) like that of S'akuntalá. Both had senior co-wives. And both were married without the consent of their parents. सम्राजम्—A paramount sovereign who has performed a *Râjasûya* sacrifice:—'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राड्' Amara. Mark the *saṃdhi*. Here म् is not changed to a nasal.

भगवन्—See note on भगवान् p. 124. वरः, आशीः—Mark the difference between the two words nicely expressed here by Gautamî. *Vara* or 'boon' is a promise which necessarily comes to pass. *As'îs* or 'blessing' is the expression of a good wish which may or may not be fulfilled (der. from शास् with आ). In the former the giver has full control over what he promises in future; in the latter he has no such control. *Cf.* लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते । ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥ Uttar. I. 10.

सद्योहुता०—some separate सद्यः taking it in the sense of 'at once, immediately,' but that is not a good way. हुत—propitiated with offerings. अमीन्—See below, note on

कृप्तधिष्ण्याः. प्रदक्षिणीकुरुष्व—प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणः । 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' Pâṇ. II. 1. 17. इति अव्ययीभावः । Then a *chvi-karaṇa*: अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं करोति प्रदक्षिणीकरोति ।. To walk round an object worthy of veneration on meeting it, keeping the right side towards it, is not only a tribute of respect due to it from a person, but a duty required of him by the *Dharmas'âstra*. *Cf.* Dushyanta's desire to go round the sage Mârîcha, p. 181. Such a circumambulation was also customary at the time of a person's departure as being auspicious. *Cf.* प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशं &c. Ragh. II. 71; also *cf.* धेनूर्वत्सप्रयुक्ता वृषगजतुरगान् दक्षिणावर्तवह्निं दिव्यस्त्रीपूर्णकुम्भद्विजनृपगणिकापुष्पमालापताकाः । सद्यो मांसं घृतं वा दधि मधु रजतं काञ्चनं शुक्लगन्धान् दृष्ट्वा श्रुत्वा पठित्वा फलमिह लभते मानवो गन्तुकामः ॥

ऋक्छन्दसा—In the metre of the Ṛig. Veda. The meaning of the stage-direction is that the actor is to repeat the following s'l. like a Ṛik. of the Veda. The metre of the s'l. अमी &c. is a kind of त्रिष्टुप् चतुष्पदा, a form of Vedic metre consisting of eleven syllables to each *pâda*; but it is not regular. The first and third lines are in the *vâtormî* except the first syllable which is short, and the second and fourth are in the *S'âlinî* variety of Trishṭubh. In the second, however, the first syll. is short. Scheme of *gaṇas* —ll. 1 and 3—य⏑— — भ-⏑⏑ त- - ⏑ and- - (two long syllables); ll. 2 and 4—य ⏑— — त— - ⏑ त - - ⏑ and - -; म - - - त, त, ग, ग (see Appendix).

M.-W. remarks—'In Ṛig. Veda I. 59. 5, the first *Páda* is exactly like the first in the above scheme, but the other *Pádas* are arranged differently, as far at least as the seventh syllable. Kálidâsa, accustomed to the strictness of the later Sanskṛit metres, seems here to have endeavoured to imitate the Vedic rhythm, in which greater liberty was allowed. Thus he produced a verse too irregular to come under any of the later metres; but rather too regular for a Vedic hymn.'

क्लृप्तधिष्ण्याः—क्लृप्तानि धिष्ण्यानि येषां whose places are fixed round the altar. The fires usually worshipped by an *Agnihotrin* are three, mentioned in the note on अग्निशरण p. 99. The *Gârhapatya* is situated at the middle of the west part of the *Vedi*, *Dakshiṇâgni* nearer to the south-western corner of the *Vedi*, and A'havanîya at the eastern end. प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः—*Darbha* grass is strewn round each *kuṇda* for the purpose of giving additional sanctity to the place. See Manu. III. 256.

P. 101. अपघ्नन्तः &c.—This virtue of the sacrificial smoke is often alluded to by Sanskrit poets. *Cf.* Ragh. I. 53; XIII. 37. वह्नय :—see note on वहति विधिहुतं &c. p. 1. पावयन्तु—so that no evil influence can affect her on the way. *Cf.* the epithet *Pávaka* of fire. पालयन्तु—*v. l.* not appropriate.

भगवन्—A *Muni* is to be so addressed according to the canons of dramaturgy. भगिन्याः—goes with आदेशय (and not with मार्ग). आदेशय—show, lead. This phrase frequently occurs in dramas. संनिहिताः—संनिहितदेवताः 'Ye trees, with your presiding deities present in you,' seems to be a better reading, as Kâs'yapa cannot be reasonably supposed to be addressing ordinary trees. See *supra* s'l. 5.

अपीतेषु—When you have not drunk; *cf.* पीत Ragh. II. 1; see com., also Malli. on 'विदितः' Kir. I. 1. According to Kát. the p. p. part., like गत, स्थित &c. (Páṇ. III. 4. 72), may have here an active sense. It would be absurd to suppose here that S'ak. did not drink water before watering the trees every time she was thirsty, but that she never took the first draught on any day before she saw that the trees were watered. See com. असिक्तेषु—*v. l.* is not appropriate. There must be a sort of identity between the two actions. S'ak. saw that the trees were not only watered but that the water was properly poured into the basins and soaked up by the roots of the plants. प्रियमण्डनापि—प्रियाणि मण्डनानि यस्याः, shows how she subordinated her love for ornaments to her affection for the trees.

सूचयित्वा—Exhibiting that he heard &c. *Cf.* निमित्तं सूचयन् (°यित्वा.) p. 17.

P. 102. वनवासबन्धुभिः—वनवासे बन्धुभिरिव स्थितैः her sylvan relatives. *Cf.* यत्र द्रुमा अपि मृगा अपि बन्धवो मे । Uttar. III. 8. Some take this as वने वासो यस्य स वनवासः a forester, तस्य बन्धुभिः kinsfolk. परभृत—परेण or परैः भृतः. The Indian *kokil* or cuckoo, so called because the female of this bird is supposed to leave her eggs in the nest of some other bird, generally the crow, which unknowingly hatches them. The young ones, on developing their wings, leave their protectors and live independently. *Cf. infra* Act V. s'l. 22. Notice the difference between this and the word परभृत् which means the crow, for the same reason. A similar idea is expressed in Ragh. II.9.

आकाशे—refers to something (here the speech of the Dryads) uttered by a character behind the scenes. छायाद्रुम—A

Tat. of the शाकपार्थिवादि class. The Com. notices here विशेषणप्रक्रमभङ्ग. For in the epithet—कमलिनीहरितैः—there is an adj., *viz.*, हरित, while there is none in छायाद्रुम; but this, he says, is removed when we take the comp. as छायाप्रधाना द्रुमाः as we then have the adj. प्रधान corresponding to हरित. नियमित—moderated (not wholly removed, as the trees could afford shade only at intervals). ताप:—the effect of the heat. The Com. says that the actual use of the word ताप indicates that the heat of the mid-day sun is referred to here. Kât., as quoted by Prof. Pâtankar, reads चुलुकित०, 'drunk off in palmfuls,' *i. e.*, annihilated, an expression which is quite unusual in Kâlidâsa. चुलुकित can hardly have any propriety when used with आतप.

कुशेशयं—कुशे जले शेते इति; from कुश+शी+अच् by 'अधिकरणे शेतेः' Pâṇ. III. 2. 15. When शय comes latter in a Loc. Tat. the noun in the loc., if it ends in a consonant or खे, optionally retains its case ending; खे-खशयः (Pâṇ. VI. 3. 18). ०मृदुरेणुः—See com. It seems, however, decidedly better to take this as रजसा मृदुः soft with the pollen of lotuses (mixed with it). This will imply 'an abundance of lotuses' along the path, and also preserve the symmetry of the inst. (though in this case this had better not been compounded). Or कुशेशयरज एव मृदुः रेणुः यत्र, which will do as well. The deities wish that the pollen of the lotus-flowers should be blown and deposited on the path by the wind to make it soft to the touch.

शान्तानुकूलः—शान्त gentle; अनुकूल (lit. along the bank or current) 'favourable' *i. e.*, blowing from behind and not contrary. *Cf.* Megh. मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वाम्; and पवनस्यानुकूलत्वात् प्रार्थनासिद्धिशंसिनः। Ragh. 1. 42. Such a wind augurs the fulfilment of all desires. *Cf.* शुभगन्धे च शब्दे च सानुकूले च मारुते। प्रस्थिते सर्वकार्याणां सर्वसिद्धिर्ध्रुवं भवेत्॥. Construe रम्यान्तरः, ०मयूखतापः पन्थाः मृदुरेणुः, ०पवनः च भूयात् शिवश्च भूयात्। शिवः auspicious, blissful (*i. e.*, free from dangers) and not 'pleasant' as the com. takes it. The first four epithets refer to the visible (दृष्ट) advantages of the journey, the last to its secret working. Rághavabhaṭṭa who says 'रम्यान्तरः &c. अत एव शिवः' remarks that one च here is inappropriate. He therefore, proposes to take शान्तश्चासौ अनुकूलश्च; शान्तानुकूलः स चासौ पवनश्च as an independent statement. He then takes the three attributes रम्यान्तरः &c. as qualifying the wind also. But all this is quite unnecessary. The adjectives also will have

to be much twisted to be applicable to the wind. The आशंसा expressed by भूयात् is confined to the last three statements only, which are connected by the two चs; see const. given above. The lakes and trees being already there, the first two epithets cannot form part of it.

P. 103. ज्ञातिजनस्निग्धाभिः—ज्ञातयश्च ते जनाः ज्ञातिजनाः Karm.; now see com., जानातीति ज्ञातिः; ज्ञा+क्तिच् (ति) by Páṇ III. 3. 174. Lit. one who knows (another by nature); hence a kinsman; or ज्ञातीनां जनः. समवस्था—is evidently used here in the sense of समानावस्था or समावस्था as in Ragh. VIII. 41 (where Malli. takes it as समा अवस्था. For what Priy. draws attention to is not the usual condition of the forest, but the similar condition of it at the time. There is no special rule providing the change of समान to सम् but we can infer it (ज्ञापकात्) from Páṇ. प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् where समर्थाभ्यां=समानार्थाभ्याम्; or (2) समवस्था may be got from सम+वस्था, the अ of अवस्था being optionally dropped according to the gramarian Bhâguri. M.-W. also takes it in the same sense. *Cf.* also Ragh. XIV. 69 quoted below wherein also the word used is समदुःखभावं. Prof. Pátankar who reads समवस्थां :पश्य (remarking that :that is the older reading) contends that समवस्था simply means अवस्था (see p. 14, Intro. to his 2nd ed. of the S'âk.). He thinks that the word is a Kâlidâsian peculiarity. The only passages in Kâli. to support this view are कामयानसमवस्थया तुलां Ragh. XIX. 50, and वदनेन सुवदनाया द्वे समवस्थे क्षणादूढे। Mâlav. IV.; but the meaning of समवस्थे in the second passage is doubtful.

उद्गलित—P. p. p. of the cau. of गल् with उत्—ejected from the throat. The deer thus express their heavy grief; see com. The idea is common enough with Sanskrit poets. *Cf.* मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षाः Ragh. XIII. 23; अधुनापि यत्र + + + भगवतो रामस्य स्मरन्तो न गृह्णन्ति शष्पकवलं + + + जीर्णमृगाः । Kád. परित्यक्त०—The dancing of peacocks when exhilarated with joy or when they hear the rumbling of thunder is often alluded to in Sanskrit poetry. *Cf.* धौतापाङ्गं हरशशिरुचा पावकेस्तं मयूरं पश्चाद‌द्रिग्रहणगुरुभिर्गर्जितैर्नर्तयेथाः । Megh. I. 46; प्रवृत्तनृत्यं कुलमद्य बर्हिणाम् Ṛit. II. 6. The following is a parallel—नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपात्तान्विजहुर्हरिण्यः । तस्याः प्रपन्न समदुःखभावमत्यन्तमासीद्रुदितं वनेपि ॥ Ragh. XIV. 69.

P. 104. सोदर्यास्नेहम्—समाने उदरे शयिता सोदर्या or समानोदर्या तस्याः स्नेहः. S'akuntalâ's tenderness towards the plants has been already referred to; see p. 19. सोदर्यस्नेहं *v. l.*-Dissolve सोदर्यस्य

इव स्नेहः; or सोदर्यं सामान्ये नपुंसकं, तस्य स्नेहः । 'चूतसंगतापि-see com. बाहा—The same as बाहु; 'बाहा तु बाहौ स्यात्' Haima Kosha. The word is used in preference to बाहु that it may more appropriately be joined with शाखा. It also better expresses tenderness in the arm.

संश्रितवती—must be explained as संश्रितम्। भावे क्तः। अस्या अस्तीति संश्रितवती; if taken as the act. p. p., the constr. would be चूतं सं०. अस्यां त्वयि—mark the use of the Loc. which is used here विषयाधिकरणे. The Com. notices in this a प्रक्रमभङ्ग (as S'akuntalâ who is mentioned first in the first two lines is mentioned last in the fourth) which he justifies by saying that Kâs'yapa purposely does this in order to please S'akuntalâ by showing how much importance he attaches to her favourite creeper. He also proposes another reading.

P. 105. अयं जनः—The friends refer to themselves by this. विहरतः—shed. Mark the use of वि. रुदित्वा—also रोदनेन; अलं and खलु in the sense of prohibition are optionally used with the gerund in त्वा by अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा। स्थिरीकर्तव्या—should be rendered firm, *i. e.*, cheered up, made to take courage. अनघप्रसवा—safely delivered; अघ here means 'a mishap,' 'injury'. 'दुःखेनोव्यसनेष्वघम्' इति यादवः। *Cf.* कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः;' 'अनघप्रसूतेः;' Ragh. V. 7, XIV. 75. गतिभङ्गं—गतेर्भङ्गः a faltering or obstruction in her motion.

व्रणविरोपणम्—व्रणं विरोपयतीति healing a wound; from विरुह् cau. + ल्युट् (अन) कर्तरि. श्यामाक—A kind of wild corn called 'सांवे' in Marâthi. परिवर्धितक:—'compassionately reared'; the aff. क is here added to express pity (अनुकम्पायाम्). पुत्रकृतकः—कृतकः पुत्रः पुत्रकृतकः. A comp. to be explained like मयूरव्यंसक. This may also be explained, as suggested by Kât., as—न पुत्रः अपुत्रः; अपुत्रः पुत्रः संपद्यमानः कृतः पुत्रीकृतः or पुत्रकृतः and पुत्रकृतकः, the ई being dropped as in पूगकृत by the rule 'श्रेण्यादयः कृतादिभिः' Pan. II. 1. 59. But the *S'reṇyâdi* group is not an आकृतिगण. So the former way is preferable.

P. 106. सहवास—company; it may also mean associates, companions. अचिरप्रसूतया &c.—It was reared up when bereft even of its mother. It can now be easily taken care of, though separated from its companion.

उत्पक्ष्मणोः—Upturned eyelashes are considered as a mark of beauty. वृत्ति—The function of the eyes. बाष्प—Properly the hot moisture which overspreads the eyes before a tear is formed. स्थिरतया—with steadiness, *i.e.*, by a vigorous effort of

the will. विहत—विरत *V. l.* The former is better as it implies an effort on her part to stop the flow. शिथिलानुबन्धं—is the reading of Bhoja (सरस्वतीकण्ठाभरण). अनुबन्ध—lit. following closely after; hence continuity.

इति श्रूयते—It is laid down or enjoined in S'ruti; it is a commandment of the Vedas. ओदकान्तं—उदकस्य अन्तः प्रान्तः उदकान्तः water-side; here by उदक is meant a lake, a river or the like. आ उदकान्तात् ओदकान्तं Avya. comp.; the comp. is optional by the rule आङ् मर्यादाभिविध्योः; so आ उदकान्तात् also. Here the sense of आ is मर्यादा (exclusion, and not अभिविधि or अभिव्याप्ति limit inclusive); this is आङ् which is different from आ which is प्रगृह्य. आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे। आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्ये। Ak. *Cf.* the S'ruti ओदकान्तं प्रियं प्रोथमनुव्रजेत्. See Yâj. S. I. 113.

क्षीरवृक्ष—क्षीरप्रधानः वृक्षः a tree exuding a milky juice from its bark &c., such as प्लक्ष, न्यग्रोध, अश्वत्थ, उदुम्बर, &c. Here any of the first two may be taken, being trees of the forest.

P. 107. युक्तरूपम्—A word by itself and not a comp.; see com.; entirely worthy of. प्रेक्षस्व—The object of this is the fact mentioned in the next sentence. This may mean—see or consider, take note of (as in समीक्ष्यकारिन्). नलिनीपत्रान्तरितम् &c. —*Cf.* सरसि नलिनीपत्रेणापि त्वमावृतविग्रहां ननु सहचरीं दूरे मत्वा विरौषि समुत्सुकः। Vik. IV. 20. This is the habit of the bird. दुष्करमहं करोमीति–Here some do not read इति after करोमि. When there is no इति, दुष्करमहं करोमि is not the cry of the Chakravâkî and the object of आरटति. It is S'ak.'s own observation. When we read इति after करोमि it is the actual cry of the Chakravâkî which S'ak. fancies she hears. It means—I do what is difficult to do, a hard lot do I suffer, *i. e.*, I experience excruciating pain of separation. We are inclined to prefer this. It is evident from एषापि in Anasûyâ's reply that she understands S'ak. as referring to the Chakravâkî with a bearing on her own condition. It is implied by S'ak.'s manner of saying it—What heavier grief must I be suffering to be separated from my husband, not by a नलिनीपत्र but by a long distance, not for a short while but for a long time. Purûravas, in the Vik., similarly interprets the cry of a Chakravâka into कः (क्रः) कः (क्रः); (p. 83); so here the female's cry seemed to S'ak. to resemble दुष्करं करोमि. Here Kâli. could not have used any such expression as अहो मे विरहावस्था; for it would not have onomatopoetically resembled the cry of the

bird. It seems from Purûravas' fancy that S'ak. might have as well fancied the cry to consist of क्र and र which occur twice in दुष्करं (क्रं) करोमि (क्रोम्). Again S'ak. could not have directly said that her lot was hard in the hearing of her dear relatives. Here S'akuntalá has a weird presentiment of her future calamity. (See p. 137, where she says भगवति वसुधे देहि मे विवरम्।). For दुष्करं *cf.* दुष्करं कृतवान्रामो हीनो यदनया प्रभुः। धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति। Rámá. Sund. XV. 13.

रजनीम्—रजन्त्यनुरक्ता भवन्ति रागिणोऽस्याम्; fr. रंज् to colour; mark the propriety of the word. विषाददीर्घतरा—*Cf.* 'अविनोददीर्घयामा' Vik. III. 4. आशाबन्धः &c.—*Cf.* for a parallel Megh.—आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि।.

मद्वचनात्—following my words. (ल्यब्लोपे पञ्चमी); in my name. पुरस्कृत्य—having placed in front, *i. e.*, presented.

साधु—*adv.* well, properly. संयमधनान्—अस्मान्—Here कण्व refers to himself in general terms (taking into consideration the fact that we, ascetics, are संयमधनs. Or he may refer to himself directly. In this case the constr. is अस्मान् (मां) संयमधनान् (taken predicatively) विचिन्त्य—considering me as rich in self-restraint, as अस्मत् cannot be used in the plural as referring to one person when there is an adj. qualifying it, owing to the prohibition सविशेषणानां प्रतिषेधः।. See R.'s remarks on this. But considering the modest tone of the message this does not seem to be the correct implication of Kâs'yapa's words. The King had married S'akuntalâ without his consent; so he might be afraid of his wrath. Perhaps the king might repent of having married a Brâhmaṇa's daughter, and so refuse openly to take her as his wife. Kâs'yapa, therefore, says 'we are rich in self-control,' implying thereby that he has taken a proper view of the matter and approved of the marriage which was quite legal. According to Kâṭ. the epithet implies that he is worthy of respect. But this is against propriety. उच्चैःकुलम्—this implies that he would act in a way worthy of his exalted race. कथमपि—'somehow,' *i. e.*, brought about by some unknown cause. अबान्धवकृतां—not brought about through the influence of any relatives, *i. e.*, quite spontaneous (and not forced, as sometimes happens). *Cf.* for the idea here expressed, 'व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतुर्न खलु बहिरुपाधीन्प्रीतयः संश्रयन्ते'। Utt. IV. 12. ताम्—so well known to you. सामान्य०—सामान्या प्रति० सामान्य० सा पूर्वा यस्मिन्कर्मणि तत् सा० पं, तदेव ०पूर्वकम्; having shown her the respect

common to all your wives, *i. e.*, you should treat her with the ordinary respect due to a wife. दारेषु दृश्या—should be seen among your wives, *i.e.*, should be regarded as a wife. भाग्यायत्तं—भाग्ये आयत्तम्. अतः परम्—*i. e.*, whether she should be treated with exceptional honour or made Chief Queen. See com. Prof. Pàtankar thinks that this may be regarded as one of the four best stanzas, instead of अभिजनवतः &c.

P. 108. लौकिकज्ञाः—लोके विदितं लौकिकं; fr. लोक+ठञ् (इक) तज्जानन्तीति who know wordly matters. धीमत्—gifted with great intellect. अविषयः—not the province of, out of the reach of; *i. e.*, wise men are conversant with everything.

शुश्रूषस्व &c.—This is the second of the four best s'lokas in this Act. It embodies the noblest advice that could be ever given to a young woman on such an occasion. शुश्रूषस्व—श्रु is A'tm. in the Desi. Pâṇ. 1. 3. 57. Here the Desi. aff. has not got the Desi. force. सपत्नीजने—समानः पतिर्यासां ताः सपत्न्यः तासां जनः। पत्युर्नो यज्ञसंयोगे। Pâṇ. IV. 1. 33. The word पति takes the augment न् before the fem. aff. ई, when participation in the fruit of sacrifices is meant; पत्नी, therefore, means one who can join her husband in the performance of religious rites. नित्यं सपत्न्यादिषु। Pâṇ. IV. 1. 35. समान becomes स necessarily in such words as सपत्नी &c रोषणता—रोषणस्य (fr. रुष्+युच्; रोषशील, angry, wrathful) भावः रोषणता तया। प्रतीपं—प्रतिकूलमपां or प्रतिगता आपोऽत्र; from प्रति+अप्+अच्; 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्'। Pâṇ. VI. 3. 97–'The अ of अप becomes ई when preceded by द्वि, अन्तर् or a preposition', so द्वीप, अन्तरीप &c. So प्रतीप lit. means 'against the current'; hence, in a refractory way, opposite to the wishes of. To abide entirely by the wishes of her husband, and to be devoted to his well-being alone, is assigned to be the highest duty of a Hindu woman. *Cf.* a similar piece of advice—अभ्युत्थानमुपागते गृहपतौ तद्भाषणे नम्रता तत्पादार्पितदृष्टिरासनविधिस्तस्योपचर्या स्वयम्॥ सुप्ते तत्र शयीत तत्प्रथमतो जह्याच्च शय्यामिति प्राच्यैः पुत्रि निवेदितः कुलवधूसिद्धान्तधर्मागमः॥.

भाग्येषु—Good luck, prosperity of every kind. For this sense *cf.* असूर्यगैः ग्रहैः सूचितभाग्यसंपदम् Ragh. III. 13. भोगेषु *v. l.*, which is also read by Bhoja, seems to be better as giving the direct cause of उत्सेक. भाग्य may be good or bad; *cf.* *infra* सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला *&c.* V. 30.

भूयिष्ठम्—Is used adverbially. दक्षिणा—favourable, charitably disposed. अनुत्सेकिनी—The com. takes this in two

ways; (1) अस्खलिता firm of mind, not sorry, because your co-wives are more fortunate; (2) not puffed up with pride at your own good luck (exalted position), not arrogant. The second is perferable. *Cf.* 'अनुत्सेको लक्ष्म्यां' Bh. Nî. S'a. 64. वामाः —women of an opposite character (acting in a way contrary to this). 'प्रतीपदर्शिनी वामा' Amara. It is derived as वमति स्नेहम्, fr. वम्+णः (अ); or वामः कामोऽस्त्यस्याः, अर्शआदित्वादच्। आधिः— आधीयते प्रतीकाराय मनः अनेन; आधीयते दुःखमनेनेति वा; आ+धा+किः (इ) by उपसर्गे घोः किः Pâṇ. III. 3. 92. Hence, a curse or bane.

This s'l. is adduced in the Sâhityadarpaṇa as an instance of the figure *Upadishṭa* which is defined as मनोहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः। S'aṃkara quotes–परिसंगृह्य शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते। विद्वन्मनोहरं ज्ञेयमुपदिष्टं तदेव तु॥.

P. 109. कथं वा गौतमी &c.—Gautamî is referred to not only as a repectable lady, but also as one having better experience and a closer knowledge of a woman's condition in the household. वधूजनः—married girls.

इमे अपि प्रदेये—This shows that in some cases at least, girls were married at a late age, and that the custom of child-marriage was not so universal in India, as it is now, in Kâlidâsa's time. प्रदेया—mark the force of प्र; 'what can be given *once for all* (and cannot be taken back as a देय thing can be), *i. e.*, marriage (which according to the Hindu S'ástras is irrevocable when once duly concluded). मलयतरून्मूलिता—*V. l.* 'uprooted, broken off from, a tree of the Malaya mountain,' is bad. For मलयतरु is चन्दन and so the reference again to it in चन्दनलता is not in good taste; again लता has to be taken in the unusual sense of 'a branch'. The reading in the text, therefore, is better. Here मलयतटात् exactly corresponds to तातस्य अङ्कात्, चन्दनलता to S'ak. and the simile is very happy. चन्दनलता—a young sandal tree (लतेव इति लता) लता signifies a tender tree by transference of epithets.

अभिजनवतः &c.—This is the third of the four s'lokas already referred to. अभिजन—noble birth; वत् added प्राशस्त्ये. श्लाघ्य—laudable, eminent, estimable;—not only because of the illustrious connexion, but also as commanding large resources and affording numerous opportunities to do good to others.

विभवगुरु—weighty, important on account of his greatness or exalted position. आकुलः—absorbed or engaged in.

P. 110. प्राचीवार्कम्—The simile bespeaks great excellence, both of the mind and body, to be possessed by the child, for

which see com.; it also implies the Poet's belief in the doctrine of birth and rebirth. मम—ought syntactically to go with शुचं but must be taken with विरहजां; it is a comp. सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्. न गणयिष्यसि—would not mind (not that she would not feel it, but that it would be forgotten in her numerous daily engagements); see com.

इच्छामि—Mark the propriety of the first person. One might more readily have expected इच्छसि; but he does not say that. He knows full well that he would wish भूत्वा चिराय &c. S'akuntalá was, at that time, overpowered by emotion, the uppermost feeling in her heart being her love for her father and friends. So she might wish (at least for that time) not to go away from or never to part with her father and the associations of her childhood.

प्रत्यभिज्ञान—Recognition. It is a philosophic term. It is a knowledge of a double character, being a combination of स्मृति and अनुभव or प्रत्यक्ष (direct perception); *e. g.*, सोऽयं देवदत्तः wherein सः forms the *smriti* and अयं the *pratyaksha*.

P. 111. संदेहेन—संदेशेन *v. l.* also suits the context; but the former is better as doubt is implied in the friends' speech (यदि विसुखो भवेत्); the word ०शंकी in the next speech also supports the same. अतिस्नेहः—Some omit अति; *cf.* प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि। Kir. IX. 70. पापशङ्की—पापं शङ्कते इति तच्छीलः। युगान्तरम्—the space of four cubits (हस्तचतुष्कं), which is also generally the length of the yoke of a carriage or plough. According to others ¼th part of the day or a *prahara*, *i. e.*, 3 hours, the day (12 hours) being divided into four parts corresponding to the four *Yugas*. So from sunrise to 9 A. M. is the first yuga. The second begins at 10. A. M. सविता—सुवति प्रेरयति प्राणिनः कर्मसु; from सु. It may also be derived from सू 'to give birth to,' though not preferably. In the Ṛig Veda the sun is often spoken of either as 'the Impeller' (he who urges men to action), or as 'the Producer', since, when he rises in the morning, he produces afresh, as it were, the world that had been swallowed up by nocturnal darkness. He is also the *producer* of light, and thereby of all products on earth.

भूत्वा चिराय &c.—This is the last of the four s'lokas already alluded to. चिराय—(indec.) for a long time. Almost all cases of चिर *viz.* चिरं, चिरेण, चिरात्, चिरस्य are found used as adverbs, so that it seems to have once been a declinable word.

चतुरन्त—bounded by the four oceans (विशेषणद्वारा विशेष्यप्रतिपत्तिः) or rather the four directions. The idea of the सपत्नीत्व of the earth constantly occurs in Kâlidâsa. दौष्यन्ति—See com.; from दुष्यन्त+इ (ञ्) added अपत्यार्थे; *cf.* दाशरथिः, कार्ष्णिः (from कृष्ण), दाक्षिः, रावणिः &c. अप्रतिरथम्–Kâṭ. understands by रथ a रथिक: a chariot-warrior' by *Lakshaṇâ*, (अत्र रथशब्देन रथिको लक्ष्यते). But there is no necessity for having recourse to *Lakshaṇá*, as the word रथ is used for रथिन् (probably by affixing अच्, अर्शआदित्वात्) as in रथ, अतिरथ, महारथ &c. Or, we may explain प्रतिगतो रथः यस्य स प्रतिरथः, नास्ति प्रतिरथः यस्य, which avoids the difficulty. निवेश्य–Rághavabhaṭṭa takes this in the sense of 'having caused to be established on the throne'; *cf.* for this sense स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम् । Ragh. XV. 97; but as that idea is contained in तदर्पितकुटुम्ब &c. we take it in the sense of विवाह्य as Kâṭ. does. For this sense comp. 'तान्निवेश्य चतुरोपि तत्र सः' Rag. XI. 57; also Mah. Bhâ. I. 195 (अहं चाप्यनिविष्टः).

भर्त्रा तदर्पित०—It seems to have been an almost universal practice with ancient kings when old, to abdicate, the throne in favour of their young sons, and to retire to the forest. See Ragh. III. 70, VII. 71; Vik. V. 17. Manu lays down a rule that every householder, when aged, should retire to the forest:—गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥ संत्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम् । पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ॥ Ms. VI. 2, 3. शान्ते—qualifies आश्रमे. The Com. refers it to वयसि (supplied from the context), but this is far-fetched.

परिहीयते—Passes away. *Cf.* 'विभावरी परिहीणा' Bhaṭṭi. XIII. 1. अथ वा—Here she addresses Kás'yapa. उपरुध्यते—*Cf.* उपरुध्यते मे धर्मः Vik. V. p. 134.

P. 112. मा उक्कण्ठिदुं *V. l.* is grammatically bad. The use of the infinitive with an imperative force is very rare. It has to be regarded as an irregularity common to Prákṛita; or तुम् must be taken as standing for त्वा as the Com. remarks, मा being used in the sense of अलम्. The reading उक्कण्ठ (उत्कण्ठस्व) presents no such difficulty.

रचितपूर्वम्—Formerly offered; see com. रचित simply means 'scattered about'; Prof. M.–Williams reads चरितपूर्वं and remarks, '*Charita* is supported by *charu*, an oblation of rice'; but this is questionable. नीवारबलिम्—An offering of (uncooked) *nîvâras* (some of which not being picked up by birds had germinated about the threshold). This does not

necessarily refer to the *Bhûtayajña* a householder has to perform (see Manu. III. 80), as Prof. M.-W. supposes, as the *Bali* offered in it consists of cooked food (Manu III. 1. 21). This was merely a handful of corn thrown for the birds by the girls. *Cf.* Mṛich. I. 9.

शिवास्ते &c:—This is a phrase commonly used as a parting blessing (like *bon voyage*). *Cf.* Mud. p. 67. सहधर्मचारिणी—This generally means a wife. But here it is used in the sense of—a friend or companion in religious duties. *Cf.* the word सब्रह्मचारिन् a fellow-student. The reading सहचारिणी affords no difficulty. स्नेहप्रवृत्ति—The course or flow of affection. प्रवृत्ति indicates excess (प्र) of affection; so this is the same as अतिस्नेहः. हन्त—expresses satisfaction.

P. 113. परिग्रहीतृ—Lit. one who takes round (the sacred fire); hence, a husband. See note on परिणेतृ V. 17. The gen. stands for the dative; see also com.

विशदः—Tranquil; feeling at ease; lit. clear, free from the rust of anxiety. It is the same as प्रसन्न; *cf.* 'मनसः प्रसादः' Vik. V. 9. न्यासः —न्यस्यते इति । कर्मणि घञ्; a deposit. अन्तरात्मा—अन्तर्गत आत्मा, the inner soul. We have in this a glimpse of the *Karuṇa rasa* which is the prevailing sentiment of the whole Act.

ACT V.

P. 113. प्रविशति—*i. e.*, the King is 'discovered' seated. See note on ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा &c. p. 67. कर्णं दत्वा—*Cf.* the the English 'to lend the ear'. संगीतशाला—The music-hall. It seems that music, and also painting, were considered at least in Kálidâsa's time necessary for an accomplished lady, and were perhaps cultivated by high-caste women with as much taste and zeal as they are now. कल०—कला (indistinctly sweet) चासौ विशुद्धा (sung in a pure, *i. e.*, faultless style) च तस्याः ।. स्वरसंयोगः—The blending (the permutations and combinations) of the notes (necessary for a particular *râga*). हंसपदिका—some royal favourite. The poet introduces her here merely for the purpose of putting into her lips a verse which vaguely reminds the King of the similarly circumstanced S'akuntalâ and thus prepares him for the arrival of Kaṇva's

disciples with S'akuntalâ. See next s'loka. वर्णपरिचय—वर्ण means properly the musical notes which are to the various musical modes or *rágas* what the letters are to words or sentences; hence the different *râgas* themselves or music. According to S'aṃkara the Varṇas intended here are of four kinds—गीतिषु चत्वारो वर्णा भवन्ति यदाह भरतः—स्थायी तथैव संचारी तथा रोहावरोहणौ । वर्णाश्चत्वार एवैते कथिताः सर्वगीतिषु ॥ See also come.

अभिनव &c.—॰मधुनि लोलुपः greedily or eagerly fond of. गर्हितं लुम्पति इति लोलुपः, fr. the frequentative base of लुप्+अच् कर्तरि. तथा—see com. चूतमञ्जरी—which is most attractive in the summer season. *Cf.* Vik. II. 7. कमल॰—कमलेषु वसतिः एव कमलवसतिमात्रं a mere residence in and not enjoyment of. मधुकर &c.—The bee is so fond of lotuses that it is often described as remaining enclosed in them for a long time. *Cf.* न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् । Bhaṭṭi. II. 19; इदं रुणद्धि मां पद्ममन्तःकूजितषट्पदम् । Vik. IV. 21; गुञ्जद्द्विरेफो ह्ययमम्बुजस्थः । R. VI. 14. मधुकर—It would have been better for poetical purposes if the poet had used मधुप instead of मधुकर here, as also in I. 21. विस्मृतः—क्त (त) is added कर्तरि, स्मृ being treated as a गत्यर्थक root (मनसा गमनं स्मरणम्).

By singing this strain Haṃsapadikâ covertly rebukes the King for having forgotten her and solely devoted his attention to his old queen Vasumatî. But the s'l. is intended by the poet to draw the attention of the audience to Durvâsas' curse which has now produced its full effect on the King's mind, and to give them an idea of the events they should expect in this Act. *Chûtamañjarî* refers to S'akuntalâ, and *Madhukara* to Dushyanta, while *Kamalavasati* implies the King's residence in the harem. For the श्लिष्टार्थ of some of the words see com.

P. 114. रागपरिवाहिनी—रागं परिवहतीति overflowing with melody. अक्षरार्थः—The sense of the words; lit. of the syllables put together, as each falls on his ears, being uttered one by one after the manner of Indian musicians; hence the propriety of the word *akshara*. अक्षर—न क्षरतीति (अच्); so called because the sounds are supposed to be permanent.

अयं जनः—The Com. is right in referring this to Haṃsapadikâ. Some refer अयं to the King; but that is not so good. For अयं is used of the person speaking generally only when the speaker has some special reason to be polite. But here there is no such reason.

देवीं वसुमतीमन्तरेण &c.—She has rebuked me for paying sole attention to queen Vasumatí. The mention of Vasumati's name is only incidental. She is again mentioned in the sixth Act. The queen does not take any part in the incidents of this play; nor is she introduced in it as setting a jealous watch over the actions of her husband as in the other two plays of the poet. उपालब्ध—Mark the difference between this and उपलब्ध, as also between उपालम्भ and उपलम्भ. परकीयैः हस्तैः—Because she would not condescend to do it herself (otherwise it would be some comfort to him) though she would like to enjoy the fun. गृहीत—(1) seized; (2) ensnared; brought under sway, seduced. अप्सरसा—Kálidása often uses the word in the sing.; see *supra* 'मेनका नाम अप्सराः' p. 31 and note thereon. 'अनप्सरेव प्रतिभासि' Vik. p. 14. वीतराग—is not used here in its etymological sense of 'one in whom all desire for carnal pleasures is annihilated,' but merely in that of one who leaves the world in disgust, and leads a life of penance and self-mortification. मोक्षः—(1) release; (2) liberation of the soul from birth and rebirth; final beatitude. There may be a reference here to the love of Vis'vâmitra and Menakâ.

P. 115. नागरिकवृत्त्या—नगरे भवः नागरिकः; fr. नगर+ठञ् (इक); a citizen; and as citizens are generally polite or dexterous in speech, ०वृत्त्या means—'in the manner of a citizen,' *i.e.*, politely, civilly. R. takes नागरिकवृत्ति in a technical sense (see com.), but that does not seem to be intended. The Vídúshaka is uncouth in appearance and dress and rude in his actions, and often forms for that reason the butt of ridicule among the ladies of the harem; see Rat. I, Nág. and Mâlav. IV. But Kâlidása's Vid. is very intelligent, and knows polite pleasantry; *cf.* 'साधु आर्य, नागरिकोऽसि' Vik. II. का गतिः—For he could not say that he did not know how to act like a *nâgarika*. गीतार्थम्—*v. l.* is bad, as the अर्थ was not heard but the गीत; the other readings are therefore preferable. If this, however, be the original reading, then अर्थ must be taken in the sense of 'वस्तु' or subject-matter of the song. इष्टजनः—Here the poet shows that the curse has operated upon the King. *Cf.* the similar agitation of Râma's heart on seeing the hermitage of Vámana—वामनाश्रमपदं ततः परं पावनं श्रुतमृषेरुपेयिवान् । उन्मनाः प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्नपि बभूव राघवः ॥ Ragh. XI. 22.

रम्याणि—The noun (here वस्तूनि according to R., and रूपाणि according to Kat.) is omitted when it can be easily

understood from the nature of the adj.; see com.; notice also the प्रक्रमभङ्ग. पर्युत्सुकीभवति—०की भवति is better, the च्वि being unnecessary, as the अभूततद्भाव is expressed here by the word सुखित. सुखितः—सुखमस्य संजातमसौ। इत added as in the case of तारकित, &c. Happy in all respects, *i. e.*, having nothing in the outer world to disturb his happiness.

चेतसा स्मरति–As स्मरण is always by the mind, the poet means to say by the actual mention of चेतसा that the mind remembers. अबोधपूर्वम्—बोधः पूर्वः यथा स्यात्तथा न बोधपूर्वमबोधपूर्वम् without consciousness of the remembrance; there is no बोध, the definite knowledge of the स्मृति, *i. e.*, the thing remembered. See com. नूनं—Certainly, and not 'in all probability' as M.-W. takes it. भावस्थिराणि—M.-W. translates as 'firmly rooted in his heart', but this is inaccurate. भावः means the same thing as संस्कार 'impression' or वासना the (fruits of) acts which remain clinging to the soul like smell, as of musk, or which cause the soul to live in a particular body; तैः स्थिराणि: see com. जननान्तर &c.—अन्यत् जननं जननान्तरं a *nitya*-samâsa of the मयूरव्यंसकादि class. तस्य सौहृदानि. The word सौहृद presents a grammatical difficulty. If we derive as सुहृदः भावः we get सौहार्द by the rule हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च। *Pâṇ.* VII. 3. 19; *i. e.*, the first vowels of comp. words ending in हृद् and others take Vṛiddhi before an affix having an indicatory ञ्, ण् (as अण् here) or क्. But the word सौहृद is also often used by great poets; *e. g.* निसर्गसौहृदेन Mâl.-Mâdh. p. 8; Uttar. I. 45; Mṛich. I. 13; Vik. I. p. 9. Vámana in his काव्यालंकारसूत्र says सौहृददौर्हृदशब्दावणि हृद्भावात्। (V. 2. 83). He evidently derives the word सौहृद from सुहृदय (सुहृदयस्य भावः) by adding अण्. Here we do not get हृद् preceding अण्, and so the rule हृद्भग &c. does not apply. अण् causes आदिवृद्धि and हृदय is changed to हृद् by the rule हृदयस्य हृद् लेखयदण्लासेषु *Pâṇ.* VI. 3. 50. But this is sacrificing sense to grammar. Here सौहृद has the sense of friendship or affectionate connexion and must be derived from सुहृद्. Jagaddhara, commenting on Mâl. Mâdh. defends the form by resorting to the maxim संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः (the operation of a rule when stated by using a संज्ञा such as गुण, वृद्धि &c. is optional); for a further discussion of this point see J.'s com. or our note *ad. loc.*

The doctrine of 'transmigration of the soul' is frequently alluded to by Kâlidâsa; *cf.* मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम्, संस्काराः प्राक्तना इवः Ragh. VII. 15, I. 20. According to Indian philosophy man's present condition is predestined by those actions done in past lives which are ready to give their fruit and which form then his *Prârabdha*-

According to Vedânta the soul is entirely aloof from these, but as long as it is enveloped by *mâyâ* or *avidyâ*, it passes, entombed in the astral body (लिङ्गदेह) of which the mind forms a part, from one corporeal existence to another, as determined by the good or bad actions performed in previous lives. See S'âr. Bhâ. on Br. S'. III. 1. 1, 8.

The King feels a sudden agitation rising within him. He has a longing for someone but he does not know for whom. All that Durvâsas' curse could do was that Dushyanta could not remember S'akuntalâ; but still he loved her. The impression of her love still clung to his heart; but he could not know it definitely. So he tries to account for his '*utkaṇṭhâ*' by referring to the incidents of his past life. He is henceforth described as never in his mirth.

P. 116. कञ्चुकी—(so called probably from the *Kañchuka* or the long thin robe he wore) is a respectable attendant of the harem. He is represented as an old man, a Brâhmaṇa, endowed with many good qualities, such as truthfulness &c., and a clever man of business. The poets generally make him, on his first entrance, give expression to his despondency due to the infirmities of old age &c. See Vik. III. 1. अवहितेन—carefully, studiously (though, being strong then, I was not in need of it). अधिकृतेन—*v. l.* 'appointed over' is not prefered as the अधिकार is already implied by the word आचार (the custom applying to the अधिकृत one only). The word आचार is here prominent—He did it as a mark of his office; now he has to do it as a necessity. With the reading अधिकृत, आचार will lose its prominence. Again, अधिकृत will have to be connected with अवरोधगृहेषु; but with the other reading it is connected with गृहीता and brings out the Kañch.'s present sad state more prominently. He had to take it while in the inner apartments; now he has to take it everywhere. आचार इति—Because custom required it. वेत्रयष्टिः—A cane-staff mounted with ornamental silver leaf and with a silver or gold cap. अवरोध°—अवरुध्यन्ते इति अवरोधाः lit. those that are restricted, *i. e.*, secluded (अवरुध् + घञ् *i. e.* अ); hence the wives of the king तेषां गृहाणि the inner apartments. It also means 'the harem' घञ् being added अधिकरणे (अवरुध्यन्ते राजदारा अत्र); 'अवरोधास्तिरोधाने राजदारेषु तद्गृहे.' The use of the word by Kálidâsa shows that the custom of restricting the women to their apartment (see also *infra*, note on 'अवगुण्ठनवती' p. 123) was not copied from the Mahomedans; but was an old Hindu institution. Kálidâsa, as is now fairly established, lived

in the first century B. C. when the Mahomedans did not exist.

बहुतिथे—बहूनां पूरणः बहुतिथः, 'very long'. The aff. तिथुक् (see com.) shows measure or length. प्रस्थान—Movement, stepping. विक्लव—faltering, fr. क्लु with वि to walk falteringly. The word is appropriately used here, as it properly means 'one not able to support the body through weakness'. अवलम्बनार्था—अवलम्बनार्थेयं; see com.

कामं—see p. 43. अनतिपात्य—Not to be delayed. दैवस्य—The gen. may be सम्बन्धे or कर्तरि. This shows that the King always paid prompt attention to religious matters. धर्मासन—धर्म law; आसन seat; the judgment-seat, *i. e.*, the throne, sitting on which a king hears complaints and dispenses justice. This was also called कार्यासन (Vik. II.) and व्यवहारासन (Ragh. VIII. 28). लोकतन्त्राधिकारः—The office of regulating the affairs of the world; government.

P. 117. सकृत् &c.—*i. e.* who has not even a moment's rest (so that he can neither unharness the horses nor yoke them anew), but has to drive on and on perpetually. तुरङ्गः—see *supra* तुरग, p. 41. रात्रिंदिवम्—रात्रौ च दिवा च. The ending म् is by निपातन (irregular); see Pâṇ. V. 4. 77. गन्धवहः—वहतीति वहः। पचाद्यच्। गन्धस्य वहः a Gen. Tat.; lit. the bearer of smell; hence the wind. *Cf.* the epithet सदागतिः which is a synonym of वायु. शेषः—The serpent-king is represented as having a thousand heads, and forming the couch of Vishṇu reposing on the chaotic mass of waters. He is also said to support the world on one of his heads. Another name for S'esha is *Ananta*, which is really a personification of Eternity, so that S'esha —the remainder, a part—may be a personification of the world which is an emanation or part of eternity. Hence the allegorical representation of S'esha as supporting the world. षष्ठांशवृत्तिः—Lit. one whose subsistence is on the sixth part (of the produce of land &c.); hence a king. See note on नीवारषष्ठभाग p. 56.

तन्त्रयित्वा—तन्त्र् 10. A., 'to support a family (कुटुम्बधारणे)'; having looked after the affairs of and guided them properly. This corresponds to संचार्य in the simile. The use of this root implies that Dushyanta regarded all his subjects as forming his family. See also note on लोकतन्त्राधिकार, p. 116. श्रान्तमनाः —wearied in mind. This corresponds to रविप्रतप्त in the 3rd line. Raghavabhaṭṭa reads अशान्तमनाः which is better, as the

King's mind is troubled even in solitude; also because अशान्त fits in with मनस् better than श्रान्त. But the simile favours the former. *Cf.* क्लान्तमनसः further on, p. 120. शान्तमनाः of course is to be rejected; see com. संचार्य—Having conducted them safely through the pastures &c. दिवा—during day. This is necessary to account for the elephant's being रविमतप्त; for the elephants also graze at night. If taken with निषेवते this will mean 'at midday (मध्याह्ने)'. The metre is Upajáti and not Upendra. as Râghav. has it.

उपत्यका—see com.; land at the foot of a mountain. 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' Pâṇ. V. 2. 34. त्यकन् is added to उप and अधि in these senses; so आरूढं स्थलमधित्यका 'a table land.' श्रुत्वा देवः प्रमाणम्—This is a formal expression for 'Your Majesty is to decide what is to be done next'; 'I await Your Majesty's further orders in the matter &c.'.

P. 118. उपाध्यायः—उपेत्याधीयते अस्मात् (aff. घञ्). श्रौतः—श्रुतौ विहितः; from श्रुति+अण्; prescribed by or enjoined in the Veda (as opposed to *Smârta,* which the King could have done himself); निरूप्य—gesticulating. चरितार्थता—चरितः अर्थः येन। तस्य भावः। The state of having attained the object of their ambition, *i. e.,* the throne. दुःखोत्तरा—is followed by misery; or दुःखमुत्तरं यस्यां which has misery for its chief part. We have followed Malli. in so dissolving the comp.; see his com. on Ragh. VI. 50, VII. 49. Strictly the comp. is faulty as the rule 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' Pâṇ. II. 2. 35 requires the पूर्वनिपात of the adj., an option being allowed in the case of प्रिय only. So it will be more grammatical to take उत्तर in the sense of मिश्र 'mixed with' or 'conspicuous with' and to explained the comp. as a तृ. त.-दुःखेन उत्तरा. Rágh. reads दुःखान्तरा 'having trouble in its intervals,' full of pain.

औत्सुक्यमात्र—Merely the ardent longing for, eagerness to possess (the throne). प्रतिष्ठा—Lit. establishment on, attainment of, the throne. The Com. interprets this slightly differently. He says 'the King's exalted position gratifies all his desires; not so the case with ordinary persons many of whose desires remain unfulfilled. Hence a king can have this much individual satisfaction.' लब्ध०—०ने वृत्तिः lit. the duty of, exertions at. एव-एनं—*v. l.* The Com. says राजानं; but we would prefer to read एव.

नातिश्रमापनयनाय—अति if compounded must be taken with अपनयन (आतिशयेन श्रमापनयनं.). यथा श्रमाय—This is better than न

च श्रमाय which Rágha. reads. For to make the King say that 'a kingdom is not altogether a source of trouble' is to make him contradict his own statement in राज्यं [illegible]. The first two lines also require the former reading. [illegible] धृतदण्डम्—(1) दण्ड when referring to राज्य means—the dispensation of justice; *cf.* आत्तदण्ड *infra*, s'l. 8; (2) and when to the umbrella,—the handle. The King means—When a king personally looks after the government of his state it is a source of trouble; but if the ministers do it, it conduces to happiness as an umbrella is comfortable when held over one by a servant. आतपत्रम्—Not necessarily the royal umbrella; it means any umbrella here. The old umbrella or parasol with its long pole was a very cumbrous and heavy thing and considerably fatigued the person holding it. It was carried, in the case of great men, by a servant who held it over them.

P. 119. वैतालिकः—विविधः तालः वितालः लक्षणया [illegible] (singing in different measures) स शिल्पमस्य। शिल्पं वृत्तिः [illegible] इति वृत्तिकारः; । fr. विताल+ठक् (इक); *cf.* मार्दङ्गिक from मृदङ्ग which also means मृदङ्गवादन by लक्षणा। Or विविधतालः प्रयोजनमस्य इति ठञ्, by 'प्रयोजनम्' Pâṇ. V. 1. 109; a bard, a panegyrist. *Cf.* तत्तत्प्रहरकयोग्यै रागैस्तत्कालवाचिभिः श्लोकैः। सरभसमेव वितालं [illegible]-को भवति॥ He was a sort of herald, whose duty it was to announce, in rhythmical language, the stated periods of the day, alluding at the same time to the incidental circumstances in the king's life, the nobility of his ancestry &c. For the different portions of the day and the distribution of the king's work therein, see our note on षष्ठे भागे &c. Vik. II. 1. The word has not got here the restricted sense of one 'who rouses the king from slumber in the morning' given in Ak. (वैतालिका बोधकराः).

खिद्यसे—R. takes the root खिद as one of the 6th class and accounts for the A'tm. by taking it कर्मकर्तरि। In this he perhaps follows Vâmana, who says—खिद्यते इति च प्रयोगो दृश्यते। सोऽपि कर्मकर्तर्येव द्रष्टव्यः न कर्तरि। अदैवादिकत्वात्खिदेः। Vṛtti on Kav. S. V. 2-6. But खिद् is given by Bhaṭṭoji, Mâdhava, and others as an A'tm. root of the दिवादि class; so it is better to take this as कर्तरि. प्रतिदिनम्—goes with खिद्यसे. पादपः—the Com. thinks that this word is appropriately used here in preference to वृक्ष &c. Mark the etymology given by him to suit this; पादप and नृप are compared. The king protects his subjects who are as though his *pádas*, *i. e.*, [illegible]. This

s'l. is cited in the D.—R. (p. 47) as an illustration of the quality निरभिलाषता of a *dhîrodâtta nâyaka*.

विमार्ग०–विपरीतो मार्गः विमार्गः wrong way तेन प्रस्थितास्तान्. R. reads कुमार्ग. आत्तदण्ड:–who has taken the staff (the symbol of kingly authority and punishment), the sceptre. Hence a king is sometimes called दण्डधर (see Ragh. IX. 3). प्रशमयसि—Mark the force of प्र; 'entirely, completely put down'. कल्पसे —कृप् meaning 'to be sufficient or adequate for,' governs the dat.; *cf.* Ragh. VIII. 40, Manu II. 151, Vik. III. 1 &c. अतनुषु &c.-Here नाम may be प्राकाश्ये—Let kinsmen appear, as is well known (in affluent circumstances of the subjects); or संभावनायां as the Com. takes it. त्वयि तु—तु shows that the King would not forsake them in their difficulties. See com. *Cf.* further on, VI. 23. The same thought is more forcibly expressed in प्रजानां विनयाधानात् &c. Ragh. I. 24. परिसमासं—परि साकल्येन समासम्.

P. 120. होमधेनुः–होमस्य धेनुः अश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः। See Sid. Kau. on Pâṇ. II. 1. 36; or होमार्था धेनुः। अलिन्दः—A raised square place before a house-door. व्रतिन्—is used in a wider sense here, *viz.* that of 'a hermit'. दूषितम्–obstructed. दोषो णौ। Pâṇ. VI. 4. 90. दुष् lengthens its उ in the causal. असत्—may be a separate word (evil, mischief) or may have been used prepositionally. आहोस्वित्—Generally introduces a third alternative. ममापचरितैः &c—It was a supposition that the mis-deeds of a king entailed such and other calamities on his subjects. *Cf.* राजन्प्रजासु ते कश्चिदपचारः प्रवर्तते। Ragh. XV. 47; also Uttar. II. in connexion with the same—न राजापराधमन्तरेण प्रजास्वकालमृत्युश्चराति । आरूढबहुप्रतर्कम्—बहुप्रतर्कानारूढं Acc. Tat.; आरूढ is here treated like प्राप्त and आपन्न which optionally take पूर्वनिपात. अपरिच्छेदाकुल—परिच्छेद is what is 'cut all round'; hence definitely known or determined; अपरिच्छेदेन आकुलम्.

P. 121. सुचरित०—शोभनं चरितं सुचरितं तेन साधु नन्दन्तीति एवंशीलाः; णिनिः साधुकारिणि कर्तरि। Well delighted at the good (unobstructed, without molestation) performance of their actions or duties; or well pleased at your good conduct. This is used to set aside the King's apprehension about his अपचरित. The porter means to say—talk not of your अपचरित; they come to commend your सुचरित. सभाजयितुं—to honour, to express their satisfaction with, to greet. *Cf.* स्नेहात्सभाजयितुमेत्य &c. Uttar. 1.7. सभाज् (प्रीतिदर्शनयोः) is a root of the चुरादि class. It is one of the few dissyllabic roots. It is possibly a derived root being the causal of भज् to serve, &c., the स being a remnant of सह.

महाभाग:—महान् भाग: (lit. a portion, the portion of good luck) यस्य; very fortunate, prosperous. स्थिति-मर्यादा, keeping within the proper bounds of duty, not swerving from moral rectitude. *Cf.* स्थितेरभेत्ता Ragh. III. 27 and note thereon. अपथ—is always neu. as a Tat.: see Páṇ. II. 4. 30. Wrong or evil path. Here the नञ् may have the sense of तदन्यत्व (other than the good path) or अप्राशस्त्य. अपकृष्ट:—the lowest (as the Com. takes it); or 'reduced to straitened circumstances'.

शश्वत्—modifies परिचित; perpetually accustomed to seclusion. (and hence his alarm at the sight of a crowd). जनाकीर्णं—The Com. supplies स्थानम्. It may also be a substantive, meaning 'a crowded place' like आकीर्णं (or जनाकीर्णं *v. l.*) in Vik. II. p. 28. The annoyance caused by the throng of men is to the ascetic's mind dreadful like the enveloping flames of fire.

P. 122. स्थाने-जाने *v. l.* I know, I mark the change in you (that you have been thus bewildered after your entrance into the city); the former better suits the context इत्थंभूत:—इत्थं भूत: a comp. सुप्सुपा.

अभ्यक्त—one anointed or besmeared (with oil). Such a man is regarded as unclean until he bathes; *cf.* तैलाभ्यङ्गे चिताधूमे मैथुने क्षौरकर्मणि । तावद्भवति चाण्डालो यावत्स्नानं समाचरेत् ॥ Prof. M.-W. translates this as 'smeared (with dirt)'—a sense which the word does not possess. प्रबुद्ध इव सुप्तम्—प्रबुद्ध refers to तत्त्वज्ञान; सुप्त to अविद्या or the envelope of माया. Probably there is a reference in this to यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुने:।' Bg. II. 69. सुखसङ्गिन्—Addicted to pleasures; assiduously seeking pleasure. The ascetics in their hermitages were *happy* (सुखिन:) but not *addicted* to *happiness* (सुखसंगिन:). The word संग implies that the person feels pain when the pleasure is removed. Mark the difference between the ways in which the two ascetics regard the busy world. The one is filled with horror at the din and buzz of city-life, while the other takes a soberer view of the matter and looks upon the tumultuous sea of the busy populace with a feeling of mingled disgust and pity.

निमित्तम्—a (bad) omen. Or it may be अनिमित्त (as is possible from the way in which old MSS. are written). वामेतरं—वाम-मितरद्यस्मात् or वामादितरत् वामेतरं, *i. e.*, the right eye. [Some read वामेतरद्; but] according to the Bháshya, although there is सर्वनामता, वामेतरं is the correct form. The throbbing of the right part of the body—especially the arm or the eye-lid—is

supposed to indicate good fortune in the case of men, and the reverse in the case of women. *Cf.* Hemâdri on Ragh. VI. 68 —वामभागश्च नारीणां श्रेष्ठः पुंसां तु दक्षिणः । दाने देवादिपूजायां स्पन्दे शृंगारणेपि च ।। इति निमित्तनिदाने । Also, अङ्गविस्फुरणं नृणां दक्षिणं सर्वकामदम् । तदेव शस्यते सद्भिर्नारीणामप्रदक्षिणम् ॥ The idea is common enough; *cf.* सव्येतरेण स्फुरता तदक्ष्णा &c. Ragh. XIV. 49; सव्यं च नेत्रं स्फुरति प्रसह्य Mṛich. IX. 10. प्रतिहतं &c.–A common phrase, expressive of a wish on the part of the speaker that an evil, foreshadowed by a bad omen, may be averted. *Cf.* the Marâthi phrase 'इडा पिडा टळो, अमंगळ पळो'. The wish is so strong that the removal is regarded as an accomplished fact, and hence the p. p.

वर्णाश्रमाणाम्—शेषे षष्ठी. The *varṇas* are the four well known original factors of Aryan society, *viz.* the *Bráhmaṇas* (those concerned with Brahman, *i. e.*, who led a religious life), *Kshatriyas* (those whose duty it was to protect men from danger, &c.; see Ragh. II. 53), the Vais'yas (traders, fr. विशति इति because they had to travel from country to country) and the S'údras. For आश्रम see note on that word, p. 33. मुक्तासनः—who has left his seat, *i. e.* risen from his seat. This he did in order to show his respect to the coming sages. The seat meant here is not the 'seat of justice' as some take it, but the one he was then occupying.

महाब्राह्मण—The word महत् when prefixed to such words as ब्राह्मण, वैद्य &c. implies निन्दा or censure, *i. e.*, absence of the real qualities. Here it is only meant to be slightly taunting. S'árṅgarava, not acquainted with the ways of the world, much less with court life, does not like that the priest should speak so flatteringly about the King and makes the remark. मध्यस्थाः—मध्ये (वादिप्रतिवादिनोः) तिष्ठन्तीति; neutral or indifferent; *i. e.*, and yet we do not praise this (act of the King). It does not affect us as it does you; to us it is simply an act natural on his part) inasmuch as he is a magnanimous person. फलागमैः—This reading is better (see com.) than फलोद्गमैः which simply means 'the springing up of fruits', and does not imply their abundance. दूर०—भूरि *v. l.* has the same meaning, but is of rare occurrence in composition. दूरं विलम्बन्त इत्येवंशीलाः ।

This s'l. (like अनाघ्रातं &c. Act. II. 10) occurs in Bhartṛhari's Nîtis'a. (s'l. 70). One explanation is that these s'lokas belonged to a class of literature called सुभाषित and that both the poets might have borrowed from that. It is more

probable, however, that those are interpolations by the copyists in Bhartṛihari, and Kâlidása is their real author.

P. 123. वर्णः—वर्ण complexion or colour; hence the general appearance or expression of; प्रसन्नः सुखवर्णः येषां, or प्रसन्नानामिव सुखवर्णः येषां. विश्रब्धकार्याः—coming on some gentle, quiet or peaceful (and not alarming) business (lit., which inspires confidence) and not 'having some confidential business' as the Nir. Ed. has it. Such an inference will not be justified from their प्रसन्नसुखवर्णत्व. विश्रब्ध is also written as विस्रब्ध.

कास्विद्—see com. अवगुण्ठनवती—The mention of the veil is instructive from a historical point of view. It shows that women, at least high caste ladies and women of the royal household (cf. असूर्यंपश्या राजदाराः), were, in those days, in the habit of wearing a veil (perhaps the upper garment serving as a veil being drawn over the head so as to conceal the face) when going to public places. We have in S'alya P. 29—अदृष्टपूर्वा या नार्यो भास्करेणापि वेश्मसु । ददृशुस्ता महाराज जना याताः पुरं प्रति ॥ They, however, could appear unveiled in some exceptional cases. Cf. व्यसनेषु न कृच्छ्रेषु न युद्धेषु स्वयंवरे । न क्रतौ नो विवाहे वा दर्शनं दूष्यते स्त्रियाः ॥ Rám. Yud. Kan. 114, 28. नातिपरिस्फुट०—न अति परिस्फुटं नातिपरिस्फुटं not a negative Tat.; (नञ्समासः is a slip in the com.), but a comp. सह सुपा; नातिपरिस्फुटं शरीरस्य लावण्यं यस्याः. The Com. says ०टे शरीरं च लावण्यं च शरीरलावण्ये यस्याः. This will also do; whose body, i. e. the form or shape of her body (whether it was thin or bulky, &c.) and beauty, were not very clearly seen; some parts were covered by the veil, and some obscured by the sages. It must be supposed that S'akuntalá's form was not totally covered by her veil when walking. लावण्य is the pearly glimmer of the bodily complexion; see com. Perhaps the use of a sufficient quantity of salt (लवण from which the word लावण्य seems to be derived) imparted such a glow to the complexion.

P. 124. कुतूहल०—कुतूहलगर्भः प्रहितः is the best way of rendering the Prâkrit into Sans.; sent or directed forward, being full of curiosity. R. takes the whole as one word rendering it as ० र्भोपहितः which may mean—wrapped up in-full of-curiosity; कुतूहलस्य गर्भः तस्मिन्नुपहितः। R.'s. way of taking the comp. is rather awkward. कुतूहलं गर्भे यस्य स कुतूहलगर्भः स चासौ उपहितश्च is another way of taking the comp.; but it does not give good sense. कुतूहलगर्भो पहिदो (प्रहितः)' is not a

good reading as there is nothing to account for the प्रतिहतत्. भवतु–is an indec. (अव्यय) used in the sense of निषेध or disapproval; see com. अनिर्वर्णनीयं &c.—should not be observed minutely or too closely. This bears testimony to the King's lofty character and high sense of moral duty. The poet's object is to describe the King's love for S'akuntalâ as a mere accident as far as his life is concerned. He tries to depict his true character here and throughout this Act as a sublime Hero.

आर्यपुत्रस्य—son of the respectable one (the father-in-law). This is the usual dramatic mode of addressing a husband. भाव—Lit. the seat of the feelings; the heart; hence love, affection. तावत्—entirely, fully. उपाध्याय—The word is used here in its general acceptation of a preceptor, spiritual as well as worldly, and not in its technical sense of 'one who teaches for wages' (see Manu. II. 141) which Kaṇva certainly was not. आचार्य is wholly a spiritual teacher. इष्टेन—The ध्वनि (object suggested) here is S'akuntalâ.

सताम्—Mark the force of the word. The King was no friend of evil-doers; *cf.* VI. 23; सतां may also be taken with धर्म°, in which case it will mean 'the righteous'. घर्मांशु—The hot-rayed one, the sun. The word is appropriate as used with तपति. The दृष्टान्त shows that the dread of Dushyanta's power was so great that there were no obstacles at all–not that there were obstacles and they were removed. *Cf.* सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन् नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम्। सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥ Ragh. V. 13.

राजशब्दः—The King picks up the word used by the sages in their first greeting, now suggested by तपति (राजन् fr. राज् to shine). अर्थवान्—Because he has been now described as not only shining pre-eminently by his regal power and splendour but also as pleasing the world (रञ्जयति लोकानिति) by the protection afforded by his just and pious rule. अथ—Mark the double significance of the particle here. लोकानुग्रहाय—For Kaṇva did not live for his own sake but only for the welfare of the world, he being *Mukta*. कुशली—ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रं पृच्छेदनामयम्; see com.; कुशल (कुशान् लाति इति) lit. means one who plucks the *kus'a* grass; hence secondarily (1) skilful, clever; as it requires skill to cut the sharp blades of the *kus'a* grass; and (2) healthy; as he who moves by the river-side to pluck the grass must be healthy; hence also one who is healthy in mind and

body. भगवान्—This epithet is significant here; it refers to the sixfold power (possessed) by divine beings and mighty sages) *viz.* ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वी (धै-) र्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना (–रणा)॥ Thus भगवान् implies power in Kás'yapa to do good to others by warding off difficulties &c. as suggested by सिद्धिमन्तः below.

P. 125.—स्वाधीन°—स्वस्मिन्नधि इति स्वाधीनं कुशलं येषाम्। सिद्धिमन्तः—possessors of miraculous powers, the result of ripened spiritual contemplation (such as अणिमन् &c.). See Patañjali's Yogasútra III. 46, 48. अनामय°—अनामयस्य प्रश्नः अना° स पूर्वः यथा तथा। अनामय (*cf.* the Vedic word अनमीवान् free from all disease) freedom from disease both of the mind as well as of the body; see com. Mark the propriety of the four modes of address. कुशल has reference to the cutting of the *kus'a* grass and thence to the religious life of a Brâhmaṇa. A king, that he may be a good ruler, must be free from bodily as well as mental ailment. A Vais'ya can only be appropriately asked his क्षेम, *i e.*, whether his money is safe being in honest hands; while आरोग्य which refers simply to the body is a fit question in the case of a S'udra or the cultivator of the land, with whom physical health is everything. किमाज्ञापयति—mark the King's humility. He considers Kaṇva's words as an आज्ञा. मिथःसमयात्—One word; a Tat. comp.; mutual agreement. समय fr. इ with सम् lit. means going togther (to form a contract); hence an engagement. दुहितृ—Lit. the milker. fr. दुह्+ the Uṇâdi aff. तृ; there being no guṇâ; the fem. aff. ई is not added as it belongs to the स्वस्रादि group. See Sid. Kau. on Páṇ. IV. I. 10. This is one of the words which give us glimpses of the social life of the ancients. The daughters (even of the high castes) milked the cattle. This shows how simple ancient society was. Or it shows how jealous the mother-in-law was of the daughter-in-law who was not entrusted with. that work. दुहिता or दूरे हिता is Yâska's derivation (one placed at a distance after marriage). अर्हत्—worthy, respectable. A word adopted by the Buddhas. But Kálidása cannot have used it in its Buddhistic sense. प्राग्रसरः—The very first; अग्रे सरतीति अग्रसरः fr. सृ+टः (अ) कर्तरि; प्रकर्षेण अग्रसरः प्राग्रसरः. प्राग्रहर hss the same meaning. च—in her turn. मूर्तिमतीव—is another reading which gives the *utpreksha* directly. Such a comparison is frequent with Kálidása. He is very fond of comparing persons with abstract ideas. वधूवरम्–Sam. Dv. चिरस्य &c.—Brahmá, inas-

much as he presides over the destinies of men, ties the knots of marriage. He, however, is not often happy in choosing persons as destined to lead conjugal life and thus incurs blame. But after a very long time he has made a happy choice in the present case and has thus made himself exempt from blame. The fig. is *Sama* according to S'aṅkara. *Cf.* चिरात्खलु युक्तकारी विधिः स्याद्यदि युगलमेतदन्योन्यानुरूपं घटयेत् । Nâg. I. p. 23. सहधर्मचरणाय—This is one of the chief objects of marriage in the case of a Hindu, as laid down by the law-givers. Thus, in the marriage-rite the bridegroom is enjoined 'धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या त्वयेयम्', in response to which he has to say 'नातिचरामि.'

P. 126. किमपि &c.—I have a mind to say that you should love S'akuntalâ. But since your lòve has been reciprocal there is scarely any need for me to speak for her. Or Gautami's speech may be interpreted (and this is perhaps better) as intended to find fault with their action—as rather hasty—and to give them a hint as to their future behaviour. 'I wish to say something. But then why say it ? when' &c. कथमिदं &c.-इदं refers to the King's action in expressing surprise at the hermit's proposal. भवन्तः—being a worldly man, and above all, a king.

ज्ञाति॰—ज्ञाति agnate relatives (fr. जन् to be born; lit. the family of birth as opposed to that of marriage); ज्ञातेः कुलमेव तस्मिन्वा एकः संश्रयः यस्याः । भर्तृमतीं—does not mean merely 'married' but 'one with a husband living.' अन्यथा—a mild expression, very becoming in the mouth of a hermit. The poet does not actually say 'misbehaving' &c.; see com. परिणेतृ-Lit. one who takes round (the sacred fire); hence, a husband, no marriage being valid before the conclusion of the *saptapadî* ceremony. तदप्रिया—*v. l.* adopted by M.-W; but it has no propriety as her अप्रियत्व is not certain yet. Again, here तद् is superfluous, as अप्रिया means परिणेतुः अप्रिया. प्रमदा—see com Mark the poet's acquaintance with practical life. In fact the fourth and the fifth Acts show how Kâlidâsa was of a practical turn of mind and not wholly sentimental.

P. 127. ॰कार्यद्वेषः—dislike to an act done (giving rise to repentance) which may be pardonable to some extent. कृतावज्ञा—a wilful disregard of what is done (which is villainous). Or कृताया अङ्गीकृतताया अवज्ञा. Or even Râgh.'s meaning will do. The reading 'किं कृतकार्यद्वेषाद्धर्मं प्रति' found in some Bengâli MSS. is not good. It is perhas a device to avoid

the difficulty. There is nothig in it to answer to the plural अमी in the next line. असत्कल्पनाप्रश्नः—असता (1) ungenerous; or (2) not founded on truth or fact; कल्पना supposition assumption; or असतः अविद्यमानार्थस्य कल्पनाः तया [कृतः] प्रश्नः। 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन' Pâṇ. II. 1. 30 इति समासः। The कल्पना is threefold, (1) that he married S'ak. but now dislikes the act; (2) that he is unwilling to do what is just (viz. to recognize her); and that (3) he wilfully disowns her.

विकाराः—affections or perversities of the mind. मूर्च्छन्ति—wax strong, prevail. मूर्च्छ् has the opposite senses of (1) to lose strength, to faint away; (2) to grow strong, increase in bulk &c. The use of the latter sense is very common in Kâl.; cf. Ragh. II. 34, VI. 9, XII. 57 &c.; तमसां निशि मूर्च्छतां Vik. III. 7. The word मूर्च्छना 'modulations of voice' which lull the hearer into a sort of mental stupor, is derived from the same root.

विशेषेण &c.—Although this is a general accusation, yet it is particularly (with particular reference to my supposed acts) aimed at me; or it may mean—greatly, seriously. The King is stung by the remark, but does not lose his temper. His conduct with the sages during the whole Scene is marked by kingly dignity and a coolness of head rarely to be found in the case of kings. अभिज्ञास्यति—here अभिज्ञा has the same meaning as प्रत्यभिज्ञा.

P. 128. एवं—in this form, *i. e.*, with a child in the womb (refers to S'ârṅgarava's words आपन्नसत्त्वा &c. p. 125). This corresponds to अन्तस्तुषारं in the simile. अक्लिष्टकान्ति—(1) of unblemished, perfect, grace (*i. e.*, beauty not injured, fresh); see com.; or possessed of natural (in which there is no क्लेश or effort) loveliness, (as opposed to artificial or elaborate); (2) if taken with कुन्द—whose beauty has not yet faded away, fresh. अव्यवस्यन्—unable to decide. व्यवस्यन्, अध्यवस्यन् *v. l.* deliberating, striving to arrive at a definite conclusion. विभाते–This is neceseary; for then only the Kunda is अक्लिष्ट° and °तुषार. अन्तस्तुषारं—The dew which hides the honey leaves the bee in suspense as to the existence of the latter. See the commentator's remarks on this.

अहो &c.—The प्रतीहारी's remark is in fact the opinion of the poet. He shows what character he is depicting. अभिव्यक्तसत्त्व°—What the King means to imply by this epithet is this–She has given clear indications of pregnancy and I do not

remember to have married her. How can I, then, accept another's wife as my own and be reduced to the level of a *Kshetrin*? Had she not been pregnant, I would have thought her to be a maiden and accepted her even though the story of her marriage with me appeared doubtful. क्षेत्रिन्—The owner of the field (wife) and not the बीजी. If a person sowed seed in another's field, the fruit would go to the owner of the field. This by analogy decided in ancient times to whom a child of uncertain parentage belonged. The husband of a wife with respect to such a child was called a क्षेत्रिन्. But even in those days the position of a *kshetrin* was not considered an honourable one and hence the King's scruples. See also com. क्षेत्रिय *v. l.* This is formed by the rule क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः। Pán. V. 2. 92, and means, in the first instance, a disease that can be cured in another body, *i. e.*, incurable (परक्षेत्रे शरीरान्तरे चिकित्स्यः। अप्रतिकार्य इत्यर्थः। Sid. Kau.) It is formed from परक्षेत्र with the affix घच्, पर being elided before it (घच्प्रत्ययः परशब्दलोपश्च निपात्यते). Secondarily, it means परक्षेत्रं परदाराः तत्र दण्डादिना निग्रहीतव्यः one deserving punishment in the matter of another's wife (*i. e.*, one having a wilful connexion with her), an adulterer. This reading is better. For in the first part of his speech he clearly states that he does not remember to have married her. So he regards her as another's wife. To accept her, therefore, as wife, would be openly having connexion with another's wife and he would be guilty of being a *Kshetriya*. This reading is further supported by S'ak.'s words यदि परपरिग्रहशंकिना &c. on p. 130.

P. 129. आर्यस्य—She does not say आर्यपुत्रस्य, as the King has not yet accepted her as his wife. दूराधिरोहिणी—ambitious, high-flown. मा तावत्—(1) may be taken with विमान्यः—the sage must not, indeed, be insulted by you &c.; or (2) separately (and this is better as indicating great disapproval of the King's conduct)—Don't you accept her (प्रतिपद्यस्व). In this case the first line of the next s'l. becomes ironical. It is, indeed, proper that you should disrespect or insult &c. The Com. who, however, connects मा तावत् with the S'loka favours this view. अभिमर्श—a close contact or touch; hence carnal embrace, outrage; so कृताभिमर्शा—ravished, seduced. नाम—has the sense of अभ्युपगम or acceptance, which is, of course, ironical. सुट—Because S'akuntala was married by Dushyanta during the absence of her foster-father

and without his consent. स्वमर्थं—the Com. seems to read स्वमर्थं. पात्रीकृतः—made a worthy receiver; or simply, made the object of a gift (संप्रदानीकृतः).

दस्युः—a robber. This is a Vedic word and was applied by the Aryans to the aborigines of India, who were also called दासs. But as they were looked down upon by the Aryan invaders, दस्यु or दास came to signify persons of a low or base calling. It is derived fr. दस् to kill or injure (which, however, in the Rigveda means 'to be brilliant' &c. and is there applied to the As'vins).

प्रत्ययप्रतिवचन—(For comp. see com.) 'a conviction-begetting reply,' something that will remind him of the fact of his having espoused you.

P. 130. शोचनीयः—शोधनीय '(My self) has to be cleared' is a better reading, as it suits the context. S'ak. thinks that a slur has been openly cast on her character and hence she must say what is necessary in defence of herself. व्यवसितं in this case means—'is undertaken'; *cf.* its similar use in VI. 9. The root has already occurred in the sense of 'to endeavour,' 'to desire'; see *supra* I. 17; IV. 9. इदं refers to what she now intends to say. संसइदे—the word परिणए, after this, is omitted in some MSS. पौरव, आश्रमपदे—The reference to the Puru race and the hermitage is significant. It was unbecoming on the part of the descendant of Puru to deny all knowledge of the transaction, especially as the contract was entered into in a hermitage. पौरव—this bare address shows how much incensed S'ak. is at what seemed to her to be a wilful denial of marriage on the part of the King. युक्तं नाम &c.—is also ironical, like विमान्यः नाम, *supra.* This is more forcible than the reading न नाम etc. उत्तान —properly means what is stretched up, comes to the surface; hence, open, frank.

शान्तं पापम्—This is the formula usually met with in plays for wishing the evil consequences of some bad omen or untoward event to be averted, or for expressing one's abhorrence of blasphemous or malevolent words.

व्यपदेश—व्यपदिश्यते अनेन that by which a person is designated or distinguished; a family; *cf.* अथ कोऽस्य व्यपदेशः p. 188. Hence, nobility of birth; here it refers to S'akuntalá's family and not to that of the King, as some take it, as is clear from the simile. For the water belongs to the river and not to the tree. कूलंकषा—कूलं कषतीति । 'सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः' Pâṇ. III. 2-42. इति खच्। सर्वंकषः खलः। कूलंकषा नदी। अभ्रंकषो वायुः। करीषंकषा

वात्या । कूलंकषा is also a general name for a river. प्रसन्न—The root सद्, like हृ, changes its meaning with almost every preposition; *cf.* अवसन्न, प्रसन्न, निषण्ण, विषण्ण, आसन्न &c. आविलयितुम्—Inf. of a denominative from आविल. सिन्धु—in classical Sanskrit is generally fem.; in the older language, generally masculine.

P. 131. उदारः कल्पः—a very fair or excellent proposal. प्रथम is the word usually used for उदार; see *infra* p. 181; Mâl. I. p. 17; it occurs in Bhâsa also; see Madhyamavyâyoga, Pañcharâtra &c. शक्रावतार—A descent sacred to Indra. अवतार is a descent into a river; the stony stairs of a landing-place (Maráthi घाट). This seems to be a landing-place connected with some stream in the vicinity of Hastinápura.

शचीतीर्थ—A holy bathing-place near S'akrâvatâra consecrated to S'achî, Indra's wife. प्रत्युत्पन्नमति—Lit., having the intellect always ready at hand; ready-witted. स्त्रैण—The womankind, the female sex. The aff. नञ् (Pâṇ. IV. 1. 87) indicates here जाति (समूह or species). प्रभुत्वम्—S'akuntalá means that it was her adverse fate which, directing the present matter as it did, caused the ring to be lost. श्रोतव्यम् &c.—The meaning is—from occular proof it now comes to hearing (something to be heard). Or it may mean 'Now I must hear it.' He means, ultimately it will come to nothing, the whole story being a got-up one. पत्रभाजनं—पत्रनिर्मितं भाजनं (called द्रोण in Maráthi). शृणुमस्तावत्—shows the apathy of the King.

उपच्छन्दित:—coaxed, enticed with flattering expressions. उपच्छन्द् means to conciliate in private with flattery or cajoling language; *cf.* तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्यं मयि &c. Ragh. V. 58. प्रणय—Lit., the act of being favourably disposed towards, an affectionate acceptance; कृतः प्रणयः was accepted, drunk. सगन्धाः—समानो गन्धः येषां Lit., having a common smell, *i. e.*, attributes or qualities derived from the same source or parents; hence, of a common class or origin. According to Kâs'ikâ the word समान is changed to स when the first member of a comp.; the authority being the portion समानस्य detached from Pâṇ. VI. 3. 84, and treated as a separate Sûtra. According to Haradatta, followed by Bhaṭṭoji, such cases may be derived from सह which has the sense of सदृश (or समान) the compounds being अस्वपदविग्रहबहुव्रीहिs. Thus समानः गन्धः यस्य will be सगन्धः or सहगन्धः. The Bhâshya does not indicate this splitting up of the Sûtra.

P. 132. °निर्वर्तिनी—habitually seeking or trying to accomplish. अनृत°-अनृतस्य विकारः तत्प्रचुरा वा वाक्। अनृतमयवाच एव मधूनि वैः। विषयिणः—Voluptuaries only, and not he, being none of them, as proved in the present instance. The comparison to bees and creepers is implied; see com.

तापसवृद्धा—may be explained by कडाराः कर्मधारये (words like कडार may optionally be placed first in a Karm.) Páṇ. II. 2. 38. वृद्धतापसी would be more usual. This dry epithet indicates the King's impatience to brook any interference on S'ak.'s behalf.

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वं—*Cf.* स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पण्डिताः। पुरुषाणां तु पाण्डित्यं शास्त्रेणैवोपदिश्यते ॥ Mṛich. IV. अमानुषी—Here नञ् shows व्यतिरेक. अमानुषीषु—is the reading of most of the editions. R. says स्त्रीणां मध्ये &c. But a more natural constr. will be स्त्रीणां स्त्रीसंबन्धि (common or natural to females) अशिक्षितपटुत्वं अमानुषीषु स्त्रीष्वपि दृश्यते। °षीणां *v. l.* is simpler. Construe °षीणां स्त्रीणामपि &c. प्रतिबोध—'knowledge derived from observation or from teaching or instruction' which women have in addition to the promptings of nature. The epithet is used in contrast with अशिक्षित. It may also mean 'intellect,' the instrument of getting knowledge, by adding अ (घञ्) करणे to बुध् with प्रति (प्रतिबुध्यते अनेन). अन्तरिक्ष—The usual form is अन्तरीक्ष derived as अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यते इति (by adding घञ् कर्मणि). The form with (short) इ must be explained as अन्तर्मध्ये ऋक्षाणि stars अस्य; पृषोदरादिः। वेदे तु छान्दसं ह्रस्वत्वं, Bhânuji. on Ak. अन्यैर्द्विजैः—*i. e.*, the crows; see note on परभृत p. 102.

Mark the poet's skill in making the King use words which also serve as an indirect reflection on the circumstances of S'ak.'s birth and breeding. Thus अमानुषी and परभृता (fed by others, *i. e.*, the gods) refer to Menakâ, अन्तरिक्षगमन to her going to heaven after S'ak.'s birth and पर and द्विज to Kaṇva, by whom S'ak. was brought up after Menakâ had abandoned her. The commentator S'rinivâsa. as quoted by Prof. Pâtankar, remarks—अत्र काव्यार्थोऽपि द्योत्यते। तथा हि अन्तरिक्षगमनात्प्राक् दुष्यन्तस्य मातलिना सह स्वर्गगमनात्पूर्वं स्वमपत्यजातं स्वकीयं पुत्रं अन्यैर्द्विजैर्मारीचादिभिः पोषयन्ति। But this is farfetched.

सरोषम्—The bitterness of the King's remark and his invidious reference to the circumstances of her birth fill S'ak. with just wrath and her high regard for him which had already changed into indifference when she addressed him as Arya is now turned into disgust at his perfidy.

तृणच्छन्नकूप—which entraps only unsuspecting creatures. अनुकृतिं &c.–*i.e.*, who will so debase himself as to act like you?

P. 133. मय्येव—In translating we have taken this as loc. absol., मयि एव...अप्रतिपद्यमाने सति; it may be also taken as मयि एव भ्रुवोः भेदात् her eye-brows being knit just against *me* (a king, which shows that her anger must be real). एव may also be construed with अप्रतिपद्यमाने which gives a good sense though it involves दूरान्वय; it was only when I did not admit &c., that she knit her eye-brows; अतिरुषा may also be taken as an adj. qualifying अनया understood; by her whose anger was excessive, अतिलोहिताक्ष्या &c.; or it may be taken as करणे तृ०, अतिरुषा अतिलोहिताक्ष्या whose eyes were exceedingly red owing to her excessive anger. भेद–knitting, or the darting (of a frown.) *Cf.* भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः &c. Ragh. XIII. 36. भग्नं &c.-Here the darting of the angry glance is compared to an arrow forcibly discharged by her from Cupid's bow, drawn to such an extent as to break the staff. M.–W. takes भेदात् in the sense of 'the parting of', meaning thereby, that the eye-brows, which were connected, appeared to be separated when excessively raised, and thus presented the appearance of the bow of Cupid broken in the middle. 'The double entendre in the word *smara* which means 'recollection' as well as 'the god of love' is noticeable'. M.–W.

इदं (न लक्षये)—*i. e.*, hypocritical conduct (refers to S'akuntalâ's speech धर्मकञ्चुक &c.). 'I do not remember to have ever acted in the way you suggest in your speech'. स्वच्छन्दचारिणी—The Com. S'aṃkara interprets this by गणिका 'a wanton, unchaste woman,' but incorrectly. It simply means 'one acting rashly, precipitately;' acting on the impulse of the moment and without heeding the consequences. She means—When I yielded to your wishes, I never thought that I was taking a haphazard step, but believed my action to be as good as done with parental consent; but *now* I am proved to be a 'self-willed woman' (and destined to suffer all the consequences of a rash act). हृदयस्थित—*v. l.* In this reading the word स्थित is unnecessary. हृदयविष again better harmonizes with मुखमधोः

परिहृतं—'Obstructed in some way.' अप्रतिहतं *v. l.*—when not checked or restrained. दहति—burns, *i. e.*, brings on remorse.

P. 134. अतः &c.—This is a reflection on the disadvantages of a love-marriage. Perhaps we have here the poet's

opinion expressed through S'ârṅgarava's words. It seems that love-marriages had already got into ill odour with the society of Kâlidâsa's time.

संयुत—सम् together and युत joined; heaped up, various. अधरोत्तरं—The Com. translates this by 'a base answer'. 'You have studied to return base answers'. But this does not seem to be good. It means 'something topsy-turvy;' what ought to be low is up; an inversion of the proper order of things. S'âr. means—You have heard me preposterously. I did not mean to blame you at all. I only chid S'akuntalâ. For, *this* girl is not to be believed; *your* statements are above questioning (ironical). Some take it as a question addressed to the courtiers—Did you hear the preposterous statement?

विद्येति—as an (honourable) art. आप्तवाचः—आप्ता आप्तस्य इव वा वाचः येषां; speakers of truth. आप्त is यथार्थवक्ता or यथार्थमुपदेष्टा one whose advice is always correct, one whose testimony is reliable. किल—is संभावनायां; let them be (if the world be persuaded to regard them so).

अतिसंधाय—धा with अति and सम् 'to put together or lay out a scheme for deception'; to deceive wilfully or intentionally. विनिपातः—a falling down from one's status; hence, destruction or condemnation to hell.

P. 135. उत्तरेण—उत्तरोत्तरेण *v. l.* an exchange or bandying of words. कान्ता—wife; lit. the loved one. Mark the intentional use of the word. They do not say 'पत्नी'—for she was not acknowledged as such by the King—'she was loved by you,' we did not force her upon you. पत्नी, however, is found in some Beng. MSS., but is not so appropriate here. उपपन्ना—Reasonably proved as proper; acknowledged or admitted by all. सर्वतोमुखी—Lit., facing in all directions; complete in every way; undefined. प्रत्यादेशपरुषे—प्रत्यादेशेन परुषे cruel by his repudiation, *i. e.*, when he has been cruel enough to repudiate her. मे implies compassionate affection. पुरोभागे—पुरोभागिनि *v. l.* which is the usual word. 'Thou naughty girl.' It first means पुरोभागः यस्य 'one who takes the first share, is foremost in sharing;' hence, secondarily, quarrelsome, naughty. Or one who places oneself in the foremost rank, or attaches importance to oneself. This can only be done by finding fault with others; hence 'fault-finding'. If this second meaning be accepted as is done by some commentators, the sense is—You take into account only his repu-

diation of you, but forget that he is your husband and that it is your duty to stay with him at any risk. स्वातन्त्र्यम्—स्वः आत्मा तन्त्रं the chief thing यस्य तस्य भावः as she was now in her husband's house she must not act independently, but leave herself entirely at his will. According to a precept of Manu a woman is to have no liberty of action in any case—पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रो रक्षति वार्द्धक्ये न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ Manu. IX. 3.

क्षितिपः—The word is very appropriate here. He, the protector of the world, must protect you under any circumstances. पितुः किम्—What has your father to do with you, the transgresser of the family-purity as you are?—and not as Prof. Williams renders it–what (connexion will remain) to the father? उत्कुला—उत्क्रान्ता कुलात् or कुलं fallen from the family, a degraded soul; or उत्क्रान्तं कुलं कुलमर्यादा यया । क्षमम्—Proper; and not 'supportable' as M.-W. takes it. He means-You cannot follow us on any ground; (1) supposing what the King says is true—you must not go back to your father as you will bring disgrace to him; (2) what you say is true–well then; stay here and serve your husband; if not as a wife, as a menial. In either case you must stay here.

P. 136. विप्रलभसे—*i. e.*, by holding out false hopes that I would admit her as my wife if she persisted in living here. विस्मृतो भवान्–*cf.* A. G. § 156. See com. गुरुलाघवम्—An abstract noun from the Dv. गुरुलघु, irregularly formed. For by adding अण् we get गौरवलाघवम्; but the form is sanctioned by usage, being so used by Patañjali. Lit., which is the heavier or lighter, which is the greater and which the smaller sin?–*viz.* of the two mentioned in the second line of the following s'l. These words are addressed by the King to his Upâdhyâya or spiritual guide. We should, therefore, expect the stage-direction (उपाध्यायं प्रति) before this.

मूढः स्यां—Here he refers to the second assumption of S'ārñgarava. संशय—Fr. शी with सम् 'to lie together'. When two things or propositions lie together they give rise to doubt. Comp. the word संदेह fr. दिह् with सम् to besmear, so that we cannot recognize the thing. पांसुलः—fr. पांसु dust, hence dust of the mind, moral guilt; ल a *matub* aff. See Malli. on 'अपांसुलानां' Ragh. II. 2.

आदिष्टपूर्वः—already informed. उद्दिष्ट० is another reading.

P. 137. तल्लक्षणोपपन्नः—such as the lineal mark of a discus on the palm of the right hand, &c. See VII. 16 and com.

शापव्यवहित॰—The स्मृति there was, but then there was the व्यवधान or screen of the curse between it and the King's mind. भाग्यानि—the pl. refers to the different vicissitudes of her life. बाहूत्क्षेपम्—बाहू उत्क्षिप्य; the indec. in *ṇamul* (अम्) of क्षिप् with उत् with an *upapada* in the acc. by स्वांगेऽध्रुवे, Pâṇ. III. 4. 54—*i. e.,* अम् is affixed to a root when its object is used as its उपपद, the object being a limb of the body such that its loss does not lead to the destruction of life. (येन विना न जीवनं तद् ध्रुवं Sid.—Kau.); so भ्रूविक्षेपं कथयति; but शिर उत्क्षिप्य only, and not शिरउत्क्षेपम्.

स्त्रीसंस्थानं—स्त्रिया इव संस्थानं shape, form (अवयवविन्यासः) यस्य; see com. अप्सरस्तीर्थं—The Com. says शचीतीर्थं but that does not seem probable as it cannot be supposed to be so far off from the King's palace. It must probably be a creation of the poet's imagination. आरात्—The com. takes आरात् in the sense of दूरात्; according to him the meaning is 'having lifted her up from afar went in the direction of Apsarastîrtha'. He construes तीर्थं with जगाम. It seems better and natural to construe आरात् with अप्सर॰ as governing the acc., which it sometimes does (see Apte's Dic. under आरात्). The construction is ॰तीर्थं आरात् उत्क्षिप्य जगाम. The reading तिरोऽभूत् for जगान, makes the point clear. Menakâ happened to be at the Apsa. when S'ak. was passing with the priest. She heard the cries of her daughter and bore her away. This is confirmed by the poet's own statement further on—यदैवाप्सरस्तीर्थावतरणात्प्रत्यक्षवैक्लव्यां शकुन्तलामादाय &c. p. 200. जगाम—'तिरोऽभूत्' found in some MSS. is better from a grammatical point of view. जगाम is Perfect and therefore refers to an action not witnessed by the speaker. But the Classical poets do not recognize such distinction. अप्सरस्तीर्थं॰ &c. This is an instance of Adbhutarasa.

सोऽर्थः—that object, *i. e*, S'akuntalá. किं &c.—Why pursue it with vain conjectures (as to who the heavenly being might be, whether the sage's daughter said the truth and we were wrong in repudiating her &c.).

P. 138. कामम्—see p. 43 *supra*. R. takes it in the sense of अतिशयेन 'greatly' *i. e.*, clearly, unreservedly, and construes it with प्रत्यादिष्टां. परिग्रहं (परिग्रहत्वेन) न स्मरामि is a somewhat strange construction. For परिग्रह comp. का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा, Ragh. XII. 8. परिग्रहबहुत्वेऽपि *supra* p. 79. प्रत्याययति-convinces me, forces

the belief (upon) me that she was married by me before. *Cf.* for the idea तच्चेतसा स्मरति &c. V. 2, p. 115. Here इ with प्रति has the sense of बुद्धि (to know or believe) and hence in the cau. governs the acc. by गतिबुद्धि &c. Pâṇ. I. 4. 52. Mark the fig., Vibhávaná (the existence of the कार्य without the कारण) as also the अनुमानालंकार here. The student will also notice the difference between the account of the meeting given here and the story of the Mahábhárata.

ACT VI.

P. 138. नागरिकः—The superintendent of the city. The city-magistrate or chief constable. श्यालः—The (king's) brother-in-law, S'yâla, sometimes called राजश्याल, राष्ट्रिय or राष्ट्रियश्याल, is a character not infrequently introduced in Sanskrit plays in the same capacity. In the Mṛich., the S'yála plays a conspicuous part.

अले &c.—The dialect spoken by the inferior characters in this Scene is Mágadhí or S'akárî; the S'yála speaks शौरसेनी. According to the Com. S'aṃkara, the fisherman speaks the S'akárî language which must be a kind of Mágadhî, its chief peculiarity being that ए is substituted for ओ in the nom. mas. and ल for र, while the letters ष and स are replaced by श in it.

कुम्भीरक—a robber. Also कुम्भील, कुम्भीलक, कुम्भिल &c.; irregularly derived fr. कु the earth and भिद्-लू to break; 'one who breaks into a house.' According to some कुम्भीरक in the first instance means an alligator; कुम्भिनं हस्तिनमीरयतीति कुम्भीर, one who drives away an elephant (as elephants avoid drinking water at places frequented by alligators); कुम्भीर एव कुम्भीरकः; and secondarily this means a thief (one sallying forth secretly like an alligator). मणिबन्धन—The place (collet) where a gem is set. The name was engraven on the gold surrounding the gem or (but which is less probable) on the stone itself. It was a signet-ring. समासादितं—Obtained (by theft).

P. 139. नाटितक—gesticulation. The क here may have the sense of a verbal noun. *Cf* उद्भ्रान्तक, अपवारितक &c. Mṛich. इत्थंकर्म—Such an act, i. e. a theft, as suggested by the term कुम्भीरक.

कलिअ—is generally translated as कृत्वा, इति कृत्वा so thinking. *Cf.* Mál. परकीयमिति कृत्वा. परिग्रहः—a gift. Receiving a gift is one of the six duties of a Bráhmaṇa. *Cf.* 'याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च परिग्रहः' Manu. I. 88.—पाटच्चर—a robber, a thief.—पाटं चरति moves about by breaking open walls; पृषोदरादिः; (else we should get पाटयच्चर); or पाटत् पाटत् इति शब्दं कुर्वन् चरति; or, according to some पट (य) न् आवेष्टितः चरति moves about under cover. पडिबन्धह—The Com. translates this by प्रतिबन्धय, in which case the णिच् must be understood as added स्वार्थे; some render it by प्रतिबधान; but the next speech shows that the two are meant. आवुत्त:—a sister's husband, brother-in-law. This is also used as a term of address to a superior.

उद्गालः—a hook (बडिशं); *cf.* 'gull'; fr. गॄ with उद् and the aff. घञ्; optionally उद्गार also, by the rule अचि विभाषा (the र् of गॄ is optionally changed to ल् when followed by a vowel.) It may also mean 'the casting of a net'. विशुद्धः—said ironically. The Nishâda or the fisherman-caste was one of the lowest, as any occupation which involved the sin of slaughtering animals was considered despicable.

सहजं—This is a reflex of the teaching of the Bg.: *cf.* सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्। and स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः। Bg. XVIII. 48; II. 35. Also वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः। परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः॥ Manu. X. 97. विनिन्दितं-supply अपि. श्रोत्रियः—जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराद् द्विज उच्यते। विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते॥ छन्दः अधीते इति श्रोत्रियः; also श्रोत्रियन् by निपातन in the rule श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते; according to some श्रोत्र is substituted for छन्दस् by निपातन and then the term. घन् (इय) is added. Here perhaps the poet defends यागीया हिंसा against the attacks of Buddhism.

P. 140. कल्पितः—fr. क्लृप् to cut into pieces, from which is derived the Maráthi कापणें. विस्र०-smelling or stinking like raw meat; see com. गोधादी—गोधा is a kind of lizard (iguana); or a sea-animal (*cf.* मकरगोधाशिशुमारप्रभृतयः P. T. 1.); here used as a term of reproach; तामत्तीति; a rogue. गोघाती *v. l.*—lit., a cow-killer. 'The killing of a cow is reckoned by the Hindus as a most heinous sin; hence गोघाती is applied as a reproachful epithet to any rogue or low person.' M.-W. The reading given in the foot-note we have not thought fit to prefer, as, in the first place, we have no stage-direction like अङ्गुलीयकमादाय; secondly, if the S'vâla was convinced that the ring was really in the stomach of the fish

then there was no necessity for further inquiry into its acquisition. से may refer to पुरुष or qualify अङ्गुलीयकस्य.

राअउलं—Fr. this is derived the Maráthi राउळ, as देउळ is derived fr. देवकुल. ग्रन्थिभेदक—a cut-purse; lit. one who breaks or undoes a knot (for the purpose of stealing money); also गण्ठभेदक; see com. गोपुर—a city-gate; गोपायति पुरं that which protects the city; fr. गुप्+बाहुलकात् उर (च्); or गवां पुरं—the king's cattle wers probably confined in sheds attached to the city-gate.

P. 141. स्वामिप्रसादाय—The dative has the sense of the infinitive. It is natural for the guards to think that the King would be pleased at the recovery of the precious ring through the S'yâla and would reward him for it. अवसरोप०—*cf.* प्रतिपाल्यावसरः *infra* p. 183. सुमनसः पिनद्धुं—It appears from Mál.-Mâd., Mṛich., Nâg., and other plays that a person about to be executed or offered as a victim had a wreath of red flowers (such as करवीर) tied round his neck; hence सुमनोबन्धन was a sign of death. The policemen felt sure that their master would return with an order from the King to put the man to death. It should be noticed that theft of an extraordinary nature or of the most daring kind was punished capitally in ancient times. *Cf.* मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति। Manu. VIII. 323; and चौरं प्रदाय्यापहृतं घातचेद्विविधैर्वधैः। Yâj.—S. II. 270, on which the Mitákshará observes—एतच्च उत्तमसाहसदण्डप्राप्तियोग्योत्तमद्रव्यविषयम् ।

गृध्रबलि &c.—implies that the man would be impaled and the dead body thrown away to be devoured by vultures or dogs.

उपपन्नः—found true, corroborated. We have already met with the word in three senses—(1) proper, fit, उपपन्नमेतत् &c. p. 57; (2) demonstrated, settled, उपपन्ना हि &c. p. 135; and (3) endowed with, तल्लक्षणोपपन्नः p. 137.

P. 142. अथ कीदृशः &c.—The fisherman now finds that it is his turn to retort the ridicule cast on his trade by the S'yâla, since it was through that profession that the King recovered his ring. Or this may be a simple question—You have taken away the ring and I have got nothing with me now; how am I to procure my livelihood ?

अङ्गुलीयक०—०मूल्येन संमितः. दापितः—p.p. of the cau. of दा; given through me. हस्तिस्कन्ध—riding an elephant denotes elevation to high rank or dignity. पारितोषिकं &c.—This is

better than the somewhat unusual expression 'परितोषं कथय' which is the reading of many MSS. If this latter be insisted upon, the meaning will be—(1) Say that it is a reward (and not a favour or gratuity; प्रसाद as you say). प्रसाद is something given for nothing; whereas परितोष means something given in consideration of some act done. Or—(2) परितोष may mean परितोषकारण—Say how or why the King was pleased. In the first case परितोष is used for पारितोषिक as अनुग्रह is usd for the thing given as a favour.

न तस्मिन् &c.—*Cf.* Vik. V. 5. पर्युत्सुकमना:-पर्यश्रुनयनः (पज्जस्सुणअणो) *v. l.* is better; the Com. reads पर्युत्सुकनयन which is unusual. मात्स्यिकभर्तुः—for the sake of this chief of fishermen. Explain मत्स्यान् घ्नन्तीति मात्स्यिकाः fishermen; fr. मत्स्य+ठक् (इक); by the rule पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति । Pâṇ. IV. 4. 35. R. explaining the word as मत्स्येन जीवतीति is inaccurate, as the word मत्स्य is not one of the words of the वेतनादि group which take the affix in that sense, and again as मत्स्य is specially mentioned in the above sûtra It is better to render this as मत्सिकाभर्तुः the husband of the she-fish (said in contemptuous envy). सुमनोमूल्यम्—something worth a flower; a trifle—says so out of modesty. We have still the Marâṭhî phrase फुल नाहीं or फुल तैथं, फुलाची पांकळी. This is not ironical, as M.-W. supposes. It is addressed to S'yâla and not to Súchaka. Or मनस् may mean 'the mind'; as a reward for your kindness or good wishes.

P. 143. कादम्बरीसाक्षिकम्—कादम्बरी साक्षिणी यस्मिन् तत्; or better still, कादम्बरी साक्षि neu. वस्तु यस्मिन्, as the पुंवद्भाव of साक्षिणी is not available, it being the latter member. 'We wish that our first friendship should be attested over wine (should be confirmed by drinking wine together)'. R. reads कादम्बरीसखित्वं which means–Our friendship should be first celebrated in the company of wine. कादम्बरी—is a kind of liquor distilled from the flowers of Kadamba or its juice; कदम्बे जातो रसः कादम्बः। तत्र जात इति अण्। कादम्बं रातीति कादम्बरी; or wine in general, being derived as—कुत्सितं नीलमम्बरमस्य कदम्बरः (Balarâma who wore blue garments) by adding अ (अच् अर्शआदि) showing possession; तस्येयमिति कादम्बरी by adding अ (अण्) and the fem. affix ई. शौण्डिकः—शुण्डा पण्यमस्य (the aff. is ठक्) a liquor-seller. शुण्डा wine, fr. शुण्ड् to vex or शुन् to go.

आकाशयान—Aerial flight, passage through the air; or 'the heavenly path' (see p. 175). The nymphs had the power of

moving through the sky like birds. See Vik. p. 42. It also means 'a heavenly vehicle, a celestial car.'

पर्याय०-For a similar duty required of the *Apsarases*, see Vik. IV. (अप्सरोवारपर्यायेण &c. p. 95). यावत्—denotes limit inclusive. The Apsarases were the guardian-deities of the *tîrtha* and it was their duty to see that no accident overtook the holy men bathing there. उदन्तः-उद्गतः अन्तः यस्य what has reached its end, an incident, affair; (उद्गतः अन्तः निर्णयः यस्मात्) news, intelligence. संबन्धेन—संबन्ध may mean 'friendship', as in संबन्धमाभाषणपूर्वमाहुः । Ragh. II. 58.

शरीरभूता—शरीरं भूता; a comp. सुप्सुपा; or शरीरेण समा शरीरभूता; see *supra* note on आश्रमललामभूता, p. 51. ऋतूत्सव-See वसन्तोत्सव p.145. ऋतु here is the vernal season *par excellence*. ०आरम्भ—preparations for (and not beginning). प्रणिधान—deep or profound meditation (प्र forcibly or greatly+नि into, and धा to place) concentration of the mind upon one thing, which enables one to know the past, the present and the future events, as also what passes out of one's sight and at any distance. *Cf.* Ragh. I. 74. Vide Pât. Yog. III. 50. Heavenly beings possess this power naturally. आदरः—earnest desire (that she should see with her physical eyes how matters stood with the King); the esteem for.

तिरस्करिणी—The magic art or spell of concealing oneself from another's sight; fr. तिरस् across or between and कृ to place, णिनिः (इन्); we do not get तिरस्कारिणी by the maxim संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः (rules prescribing something by mentioning a संज्ञा, as वृद्धि here, are not absolutely binding, *i. e.*, their operation may be optional). This art is constantly alluded to in the Vik. It does not mean 'a veil or a screen' as is supposed by some, since Mâtali is further on spoken of as having made use of it. (See p. 172).

P. 144. चूत—a kind of mango having very beautiful and fragrant blossoms.

आताम्र०—आ modifies all the three adjectives. पाण्डुर fr. पाण्डु +र a *matub* aff. जीवितसर्वं—जीवितसत्यं *v. l.* See com. प्रसादयामि-I ask your favour, I entreat you to be propitious.

मधुकरिका, परभृतिका—Mark the play on these words which are proper names, and also mean 'a bee' and 'a cuckoo' respectively. मदविभ्रम &c.—मदेन विभ्रमः विलासः dalliance गीतानि च; or विभ्रमयुक्तानि गीतानि a comp. of the शाकपार्थिवादि class.

As applying to the maid—sportive movements or dalliance through intoxication or hilarity and songs or amorous songs through hilarity; as applying to the bee—wilful wanderings and hummings. विभ्रम is mentioned as one of the 20 embellishments of a woman in the prime of youth; D.-R. II. 39. कामदेव—See note on वसन्तोत्सव further on.

P. 145. अप्रतिबुद्ध—not fully developed or blown. Better read अप्रबुद्ध. बन्धन—the foot-stalk of the flower. कपोतहस्तकं—कपोत इव स्थितौ हस्तौ अत्र. This is a particular mode of joining the hands in supplication, respect or fear. It consists in completely joining the palms, hollowed a little, from the wrist to the points of the fingers so as to resemble a dove or a pigeon. This was used when saluting a deity or addressing a respectable person.

गृहीतधनुषे—should be properly ०धन्वने by धनुषश्च Pâṇ. V. 4. 132. But the form in धनुस् often occurs in literature (*e. g.* धृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि । Uttar. V. 4) and may be defended by the principle—the rules about the changes of the endings of compounds are not obligatory. *Cf.* Tattvabodhinî on Sid.-Kau. कथं तर्हि 'स्वलावण्याशंसाधृतधनुषमह्नाय तृणवत्' इति पुष्पदन्तप्रयोगः (Mahimnastotra) इति चेत् समासान्तविधेरनित्यत्वान्नात्रानुपपत्तिः । The Prakrit here may, however, be rendered in Sans. as ०धनुकस्य and then there will be no grammatical difficulty, the word being धनु as in धनुर्वंशविशुद्धोऽपि Hit. I. The God of love is represented as holding universal sway in the vernal season, ever twanging his bow and shooting arrows. पथिक &c.—पथिकजनानां युवतयः लक्ष्याणि यस्य । Such ladies are represented as falling helpless victims to Kâma's tortures.

पञ्चाभ्यधिकः—पञ्चस्वभ्यधिकः the best of the five. According to some पञ्चभ्यः अभ्यधिकः, *i. e.*, the sixth. But this is not right, as the mango blossom is one of the five arrows of Kâma; for which see note on कुसुमशर p. 64. *Cf.* सद्यः प्रवालोद्गमचारुपत्रे नीते समाप्तिं नवचूतबाणे । Kum. III. 27; and *infra* 8. Sometimes the following are said to be the arrows of Kâma:—संमोहनोन्मादनौ च शोषणस्तापनस्तथा। स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः । But these are not meant here. Jayadeva mentions these differently; *cf.* बन्धूकद्युतिबान्धवोऽयमधरः स्निग्धो मधूकच्छविर्गण्डश्चण्डि चकास्ति नीलनलिनश्रीमोचनं लोचनम् । नासाभ्यैति तिलप्रसूनपदवीं कुन्दाभदन्ति प्रिये प्रायस्त्वन्मुखसेवया विजयते विश्वं स पुष्पायुधः ॥ Gitagovinda.

त्वरित :—explains his hurried entrance. अनात्मज्ञा—One who does not know herself (hence thoughtless, silly.)

वसन्तोत्सव—The Vernal festival held in celebration of the return of Spring. Kâmadeva was the chief object of worship in this festival. It was formerly celebrated in Chaitra, when people of all classes and conditions mixed together, wearing gay clothes and ornaments, scattered red powder and coloured water on the clothes of persons moving in the streets with syringes and water-pipes, and took other liberties with one another. (See Rat. 1). Flowers, and especially the blossoms of mango-trees, were used as decorations and as offerings to the God of love that was worshipped generally at the root of the *As'oka*. It is now identified with the *Holî*-festival held on the full-moon-day of Phâlguna (about the beginning of March). अर्थ—the thing, the matter.

P. 146. वासन्तिक—trees bearing flowers or fruits in the spring season; वसन्ते पुष्प्यन्ति इति वासन्तिकाः from वसन्त+ठञ्. This is a Vaidic form by वसन्तात् च । Pâṇ. IV. 3. 20. (ठञ् स्याच्छन्दसि Sid.-Kau.); the लौकिक form is वासन्त, अण् being the proper affix by कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु । Pâṇ. IV. 3. 43.

चूतानां &c.—*Cf.* ईषद्बद्धरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी । Vik. II. 7. कुरबक—is derived as कु ईषत् अल्पमकरन्दत्वादलीनां रवो अत्र; the word is also written as कुरवक (and sometimes as कुरुवक), but the poet seems to prefer कुरबक; *cf.* कुरबका रवकारणतां ययुः । Ragh. IX. 29. पुंस्कोकिलानां रुतं—*Cf.* Ragh. IX. 34, 43; Kum. III. 32. संहराति—*Cf.* प्रतिसंहर p. 14. Here स्मर is described as चकित and so withdrawing his arrow at the royal command. The conjecture is based on three facts—(1) चिरनिर्गताया अपि चूतकलिकाया रजसोऽबन्धनं;(2) संनद्धस्यापि कुरबकस्य कलिकावस्थया स्थितिः; and (3) पुंस्कोकिलरवस्य कण्ठे स्खलितत्वम्. This S'l. is an instance of *Mâlâvis'eshokti*. In the last line there is Utpreksha (as indicated by शङ्के). The विशेषोक्ति is according to the view of the later rhetoricians. It will not be विशेषोक्ति according to Daṇḍin, who defines it as गुणजातिक्रियादीनां यत्तु वैकल्यदर्शनम् । विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥, as there is no हेतुवैकल्य here.

नास्ति संदेहः &c.—R. assigns this speech to the two maids. But it is appropriate in the mouth of Sánumatî. The maids would not refer to the King as राजर्षि; they would say something like देवः or भर्ता, while Sánumatî has already referred to the King as राजर्षि; see p. 143. Again, the next speech is assigned to one of them. So it would look strange for one to finish the speech begun by the two together. महाप्रभावः—She believes in the maxim 'राजा कालस्य कारणम्.' कातं दिवसा...

&c.—Supply गतानि. This construction of कति expressing 'lapse of time' is not uncommon; or कति may be interrogative to be read with a Káku; 'how many days have elapsed,' *i. e.,* only a few days &c. They mean to say that they were not natives of the place but were procured for the King by the S'yâla and sent to him but a few days ago. मित्रावसु—This is the name of the S'yála. राष्ट्रियः—राष्ट्र अधिकृतः from राष्ट्र+घ (इय); *lit.* one appointed to manage a state, to keep guard over its peace and safety, the head of the police. The King's brother-in-law was generally appointed to this office. भट्टिणो—In dramatic language the King is addressed as भर्ता and the queen (other than the crowned one) as भट्टिणी by the servants. For maids being thus procured and sent to the King, see Mâlav. V. p. 97. पादमूलात् *v. l.* will not do. For, that will mean that the maids were sent out of the city; but we are not told when and why they returned.

P. 147. उत्सवप्रियाः—उत्सव a festival, fr. उत्+सू to give birth to+अप्; the birth of a son being considered as the greatest occasion of joy; or from सू to perform a sacrifice; the sacrifices being looked upon as great festivals. प्रिय may be used at the end of a comp. as here, or at the beginning; *cf.* प्रियमण्डना IV. 9; प्रियकलत्रः Vik. III. (p. 84).

बहुलीभूतं—अबहुलं बहुलं संपन्नं; has spread abroad, taken wind, has become widely known; *cf.* पौरेषु सोऽहं बहुलीभवन्तं &c. Ragh. XIV. 38. कौलीन—कुले जनसमूहे भवं arising from, born in a crowd of men; hence a report, and generally a bad report, a scandal; or कौ पृथिव्यां लीनं; or कुल may mean a family; hence something relating to a family or to private matters, a family scandal. *Cf.* तदेव कौलीनमिव प्रतिभाति Vik. II.; मालविकागतं कौलीनं Mâlav. III.

रम्यम्—Objects of pleasure. न सेव्यते—Because he does not allow them an interview as before. दाक्षिण्येन—through politeness; for he cannot afford to be discourteous to the ladies of the harem. गोत्रेषु &c.—He blunders in uttering their names, *i. e.,* in his absence of mind calls them by mistake S'akuntalâ, the name uppermost in his mind. This *Gotraskhalana* is a favourite theme with Sanskrit poets. *Cf.* स्मरसि स्मर मेखलागुणै-रुत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम्। Kum. IV. 8; also Ragh. XIX. 24; अज्ज जं णिमित्तं भट्टाध उक्कंठितो ताए इत्थिआए णामधेएण भट्टिणा देवी आलविदा। Vik. II. पुरसोत्तमेति भणिदव्वे पुरूरवात्ति णिग्गता वाणी। Ibid. III.

विलक्षः—Bewildered; इतिकर्तव्यताशून्यः Kât. व्रीडावनम्र—*v. l.* bent

down through shame. But वैलक्ष्य is the more direct and immediate effect of लज्जा than अवनम्रत्व; so ०विलक्ष is better.

P. 148. प्रभवत्—growing, overwhelming, all—powerful, and not 'the King' as some commentators interpret it, the subject being देवेन. वैमनस्य—(विगतं मनः यस्य तस्य भावः) distraction of the mind. उत्सुकः—affected with great longing, pining (for S'akuntalâ).

विशेषमण्डन—Chief or superior ornaments. विधिः—the act of putting on. *Cf.* 'प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः' Vik. II. 3. वामप्रकोष्ठ &c.—See note on मणिबन्धन p. 73. The placing of the bracelet on the left wrist indicates distraction of mind; *cf.* पुरुषस्यैककटकधारणं दक्षिणहस्तेनैव कर्तव्यम्। अत्र वामहस्ते धारणं योगवैचित्र्यादिति मन्तव्यम्। Kâṭ.; अत्र वामहस्तधारणं तु शकुन्तलाविरहसंभ्रान्तचित्तत्वेन। S'aṃkara, as quoted by Prof. Pâtankar. उपरक्त—of a pale-red colour (पाटल); or scorched up and darkened (by the warm sighs); *cf.* उपराग (an eclipse) for this sense. अपरक्त *v. l.*-Lit. 'with the blood drawn away from (as such would be the effect of long and deep sighs),' hence bloodless, pale; this will also do. *Cf.* Megh. 'निःश्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम्' and 'निःश्वासेनाधरकिसलयक्लेशिना' II. 24, 31.

P. 149. प्रतान्त—much dilated. M.-W.'s reading is प्रताम्र. तेजोगुणात्—By virtue of (1) his bodily lustre or the brightness of complexion; (2) its brilliancy. The तेजोगुणवत्त्व of the King's body has been already referred to; *cf.* अहो दीप्तिमतोऽपि &c. p. 57; or better still, गुण may mean 'excellence, richness,' excellent, or rich lustre. (उत्कर्षात् Kâṭ.). *Cf.* धैर्यगुणः Bh. N. S'a. 105. संस्कार—(1) polishing; *cf.* Ragh. III. 18; (2) or, the polishing stone. क्षीणोऽपि नालक्ष्यते—*cf.* अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यम् *supra* p. 47.

स्थाने खलु—Because he was so majestic and also was a loving husband, as now proved by his condition.

हतहृदयम्—हत when so prefixed means wretched, accursed; 'हतजीवितेऽस्मिन्' Ragh. XIV. 65; 'हतविधिलसितानां ही विचित्रो विपाकः' S'is'. XI. 64. दग्ध is prefixed and हतक added similarly; दग्धोदरं, चाणक्यहतकः &c. The fig. in the first half is Vis'eshokti as the cause is given and yet the effect is not said to have been produced in spite of it. In the latter half there is Vibhâvanâ because the effect takes place without any cause (the opposite of विशेषोक्ति).

P. 150. इदानीं &c.—Such was the lot, *i. e.*, so adverse. Here भागधेय ought to be so understood; for had it been better the

King's heart would never have been सुप्त &c. and S'akuntalâ forced to suffer misery. धेय is added to नाम, रूप and भाग, स्वार्थे (*i. e.*, without change of meaning). लङ्घित &c.—Here the Vidûshaka uses medical terms. लंघित:—seized, attacked. The first treatment given to a patient (generally one suffering from fever) is fasting (लंघन) and then comes on चिकित्सा diagnosis and cure. लंघन here corresponds to the King's abstaining from the pleasures. This is the secondary sense of लङ्घितः (लंघनं कारितः). चिकित्स् 'to treat medically' is derived from कित् to know, to examine, with the desid. affix, but without the desiderative force. Comp. जुगुप्स्, मीमांस्, शुश्रूष्, बीभत्स् &c.

प्रत्यवेक्षिता:—carefully seen or examined. When a king had to enter a pleasure-garden or any other secluded place, the precaution was taken to see if the place was free from all danger, lest a spy, a hostile person, or an assassin might be lurking there and the king's life jeopardized. Another object was to see that strict privacy was secured. प्रमदवन— प्रमदार्थं प्रमदोचितं वा वनं प्रमदवनं, a pleasure-garden set apart for the ladies of the harem, where the King took his promenade in the company of his queens (see com.). अमात्य—अमा together + त्य, lit. one who is always near the king; a minister. संभावितं—thought of; *i. e.*, we are not inclined to &c. अध्यासितुं—The infinitive is used with संभावितं which has the sense of अलं (thought to be possible) by the rule पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु। Pâṇ. III. 4. 66; or the inf. may be taken as used भावे, *i. e.*, in the sense of अध्यासनं by the maxim 'अव्ययकृतो भावे' the whole being equivalent to धर्मासनस्याध्यासनं न संभावितम्. प्रत्यवेक्षितम्—investigated, looked into. From this it appears that the minister was only to investigate the cases and the King gave judgment. This also shows the King's great anxiety to do justice to his people; otherwise he could have asked his chief minister to act for him and to deliver judgment; *cf.* अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम्। स्थापयेदासने तस्मिन्खिन्नः कार्येक्षणे नृणाम् ॥ Manus. VII. 141. शिशिरातप०—शिशिरातपयोः छेदेन रमणीये। रन्ध्रो०—रन्ध्र a hole, a weak or vulnerable point. *Cf.* छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति। Pt.; प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः। Bh.; क्षते प्रहारा निपतन्त्यभीक्ष्णम्। Pt.; and 'misfortunes never come singly.' अव्यभिचारी—न व्यभिचरतीति lit. that which does not depart from that *i. e.*, fail to lead to the right conclusion; hence invariably true, without exception

(a term of *nyâya*). The same occurs in Kum. V. 36 (यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।).

P. 151. प्रहरिष्यता—shows that he (the God of love) has the will to strike. *Cf.* Vik. II. 6.

कन्दर्पबाणः—R. reads ० व्याधिं and has recourse to an awkward comp.; Kát. reads व्याधम्. ब्रह्मवर्चसम्—Bráhmanical power (as opposed to क्षात्रं तेजः). By ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः Pâṇ. V. 4. 78, अ is added to the final of वर्चस् after these in a comp. किंचित्—may be taken as a pron. in the acc. or as an adv. For the idea *cf.* अधरः किसलयरागः &c. I. 19. यावदस्याः (लतायाः) प्रियानुकारिण्या &c. Vik. p. 112. प्रतिकृति—Drawing a portrait of the beloved one is one of the ways in which lovers beguile their time during separation. ईदृशं &c.—refers to माधवीमण्डप—Such a bower (where the creepers partly imitate my beloved) and not the palace (as S'ak. is not there). The Com. takes this as a question 'Is that a place thus calculated to divert my heart? Well then;' &c. मणिशिला—is either a marble slab or a stone slab studded with gems. उपहार—or उपचार--an offering of flowers (offered to a guest or a distinguished person on arriving); here the flowers dropped down, and collected together by the force of the wind. *Cf.* एष मणिशिलापट्टसनाथः—कुसुमैः स्वयमिव कृतोपचारः &c. Vik. II. p. 39; also मधुरमिव वदन्ति स्वागतं भृङ्गशब्दैर्नतिमिव फलनम्रैः कुर्वतेऽमी शिरोभिः । मम ददत इवार्घं पुष्पवृष्टिं किरन्तः कथमतिथिसपर्यां शिक्षिताः शाखिनोऽपि ॥ Nâg. I. 11. प्रतीच्छति-इष् with प्रति to welcome; to receive.

P. 152. बहुमुखम्—manifested in various ways; *cf.* सर्वतोमुखी p. 135. कथितवान्—*i. e.*, of course before the Vid. was sent back to Hastinápura (see Act II.). मत्समीपगत :--The reader will remember that the Vid. was sent to Haṃsapadiká by the King. कच्चित्—simply asks a question here. Its usual sense, however, is 'I hope.' मृत्पिण्डबुद्धि—one whose intellect is as incapable of receiving reflections as a clod of earth; a blockhead; *cf.* मृदां चयः in Bhavabhûti's प्रभवति शुचिर्बिम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः। Comp. the expressions 'clod-pated, 'clod-poll,' in English. भवितव्यता from भवितव्य (what is sure to happen) which is treated as a substantive (by the maxim कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते) and can take the Taddhita affix ता; *cf.* कर्तव्यता. बलवती—so Bhavabhûti—' सर्वंकषा भगवती भवितव्यतैव ' Mâl.-Mâdh. I. 23. This is the general maxim not opposed to the spirit of Indian philosophy, which does not advocate the doctrine of 'Free

will'. भोः किमेतद् &c.—one of the very sensible speeches the Vid. sometimes utters. During nearly the first half of the scene, the Vid. speaks very sensibly and his address is very polite. वास्तव्यः—वास्तव्यः properly means one who dwells; a resident (वसतीति), the affix तव्य (supposed to be a णित् affix) being added कर्तरि, there being आदिवृद्धि by the Vártika वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्च. But here it must be taken in the sense of अधिकरण a 'residence' by usage (शिष्टप्रयोगात्); उष्यते अस्मिन् असौ वास्तव्यो देशः or वास्तव्यं स्थानम्. R. renders ०वत्ताआ by ०वक्तव्याः which gives rise to an ungrammatical comp. शोकपात्रात्मानः v. l. शोकस्य पात्रमात्मा येषाम् is also not satisfactory.

P. 153. समवस्थां—Kâli. sometimes uses this for अवस्था ' a (pitiable) condition. ' *Cf.* वदनेन सुवदनायास्ते समवस्थे क्षणादूढे Málav. IV. 7. Some read तामवस्थां, so the reading is not settled.

इतः—from me. प्रत्यादेशात्–The abl. expresses the हेतु of व्यवसिता. प्रत्यादिष्टा—*v. l.* in this case इतः will have to be taken in the sense of 'from here', इतः मया प्रत्यादिष्टा; as the तस् in इतः cannot be taken in the sense of the instr., the only other sense which तस् in इतः can have is that of the loc. (*cf.* प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् । Ragh. II. 34). But the former is preferable as better harmonizing with गुरुशिष्ये वदति-इतः प्रत्यादेशात् गन्तुं व्यवसिता, गुरुशिष्ये वदति स्थिता. व्यवसिता—who (only) attempted (but was not allowed to do it). स्थिता—shows ready obedience and brings out her helpless condition. मुहुः *v. l.* does not seem to be a good reading; for it will show that S'akuntalá did not obey the order of the pupil, who was गुरुसम to her, at once, and the epithet गुरुसम (which implies the necessity of immediate obedience) will lose its force. मयि क्रूरे—she directed her helpless look to me and yet I remained inexorable and hence cruel. दहति is proper with शल्य as it is सविष (envenomed).

स्वकार्यपरता—स्वस्य कार्यं स्वकार्यं स्वकार्यं परं यस्याः सा स्वकार्यपरा तस्याः भावः स्वकार्यपरता; devotedness to (interst in) one's business. Since her business was to know how the King was affected by his repudiation of S'akuntalá, the more deeply he was afflicted, the greater would be her joy. पतिदेवता—Curiously enough, Prof. Williams (perhaps misled by Western ideas) translates this by 'the idol or goddess of her husband', adding 'or as we should say—a wife idolized by her husband'. But this is absurd. It rather means 'one whose deity is her husband' (a Bah. and not a Tat.). It is exactly the same as *pativratá*.

सख्याः—the husband's friend may also be spoken of as the wife's friend. Comp. Megh. शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते; जाने सख्यास्तव मयि मनः संभृतस्नेहमस्मात्। II. 28, 34.

तत्सहचारिणी—This is the King's guess. S'ak. was really lifted up and carried away by Menaká herself, as is apparent from Mârîcha's words यदैव शकुन्तलामादाय मेनका &c.; see p. 200.

P. 154. न पारयतः—The King may, therefore, expect Menakà to send back her daughter soon to him.

स्वप्नो &c.—स्वप्न is natural; माया is illusion worked up by charms &c. (for both these one is not responsible). माया is a term of the Vedânta. It properly means 'imagining that to exist which really is not.' Construe तावत्फलमेव क्लिष्टं (brought to an end, exhausted) पुण्यं नु (it being something real). तावत्फलं यस्य Bah. The measure of happiness is proportionate to the accumulated stock of merit. See note on अखण्डं पुण्यानां फलं p. 53. असंनिवृत्त्यै—for good; *cf.* परलोकमसंनिवृत्तये यदनापृच्छ्य गतासि Ragh. VIII. 49. तद्—S'akuntalá's presence before him, or the happiness he enjoyed in her company. एते—These; *e. g.*, that the union would take place soon through some unseen agency, that Menaká would send her daughter back, &c. नाम—surely. R. takes this in the sense of 'false, delusive hopes.' तटप्रपाताः—The crumblings of river-banks (which take place all of a sudden and thus deceive unexpectedly). This is the best reading. ०मेव मनोरथानामतटप्रपातः *v. l.*—This according to Prof. Pátankar is the older reading. In this case the meaning is—it has surely passed away ; अधुना मनो० desires will have a precipitate fall. अतट is given in Amara. as a syn. of प्रपात but here it is used as an adj. to intensify the meaning. Or एतद् (अतीतत्वं) मनो०—this is the precipice for my hopes to fall from (*i. e.*, this leaves me no room for hope.). Any of these readings will do. There is a third reading still, which, apart from the context, also gives good sense–मनोरथानामतटप्रवाहाः The currents of hopes have no banks (to limit them), *i. e.*, desires are unlimited; *cf.* मनोरथानामगतिर्न विद्यते Kum. V. 64, also Vik. II. p. 48.

P. 155. असुलभ—Not easy of attainment, *i. e.*, obtainable only by पुण्य. स्थान—*i. e.*, S'akuntalá.

फलेन—As judged from the (scanty) fruit, since it was separated so soon from S'akuntalá. अङ्गुलीषु—For the propriety of the pl. see com.

P. 156. आकारितः—(as if) inspired or urged on by my curiosity (as well as his own); or made to speak or ask the question——so interpret the commentators; but in this case अपि must be separated from मम and construed with एषः or एष may be taken as referring to the King. The King is questioned by my curiosity also, *i e.*, I also wished to ask the same question.

गच्छसि—The Com. reads गच्छति. नेता—The noun of agency has sometimes the force of the future p. and may govern a case.

विसंवादितः—Thwarted, caused to fail (in its intended purpose). This may be the p. p. p. of वद् cau. with वि and सम्, or may be explained as विसंवादेन योजितः by the Vartika प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च.

P. 157. उन्मत्तानां—as indicated by the King's words उपालप्स्ये &c., the ring being a lifeless thing; *cf.* कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु Megh. I. 5; उन्माद is one of the ten stages of the devolpment of love. बन्धुर—beautiful, lovely. This is an old word used in the Veda in the same sense. It is derived *fr.* बन्ध्+उरच्, what is well or proportionately built, and hence is depressed in some parts and raised in others; 'बन्धुरं तून्नतानतम्.' The finger is slightly bulged from the inside and depressed a little in the joint. कोमल delicate, *i. e.*, allowing the ring to fit in closly. The two adjectives show that it was not easy for the ring to slip off. खादितव्योऽस्मि—The Vid. feels hungry, but seeing no prospect of being allowed to go to take his food in time, thinks that hunger having nothing else to eat will eat him up.

P. 158. प्रिये अकारण &c—This is addressed to the image of S'ak. now conjured up in his memory. मधुरावस्थान &c.—अवस्थान may also mean, 'the situtation or posture of the parts,' and दर्शनीय 'visible or perceptible.' We have given Râghavabhaṭṭa's rendering in the translation. The passage may also be interpreted as–(1) the insight or penetration (of the King) into the feelings (of S'akuntalá) is observable from the charming delineation (disposition, arrangement or posture of the parts); (2) the rising of feelings (in S'akuntalâ) is discernible from &c.; or, as M.–W. takes it, (3) the presence of the prevailing sentiment (love) is delightful by its sweet abiding in every part. स्खलति &c.—The relief or the appearance of the high and low parts of the picture was managed with such masterly skill that it could not escape even the perception of the Vidushaka. This shows to what perfec-

-tion the art of painting was carried by the Hindus even in those remote times.

साधु—Well-drawn, delineated exactly. अन्यथा क्रियते—made otherwise, *i. e.*, remedied, improved by being retouched. रेखा—the outlining or delineation of. किंचित् &c.—is followed only a little. Howsoever the defective parts be touched and retouched, they cannot be made to represent correctly the beauty of the original. The King says so because he is now thinking very highly of. S'akuntalá, his love for her being intensified by remorse.

P. 159. अनवलेपस्य—R. takes this in the sense of 'natural' or 'spontaneous,' as an adj. qualifying स्नेहस्य. मोघदृष्टि:—मोघा (useless, as he is not able to distinguish between them) दृष्टि: यस्य; some render this in Sans. as मोहदृष्टि:, मोहयुक्ता दृष्टिर्यस्य dull-sighted, not of quick perception. उद्वान्त—vomited up; hence dropped down. See note on निष्ठ्यूत p. 98 *supra*; *cf.* उद्वेष्टनवान्तमाल्यः Ragh. VII. 6.

कपोल—The cheek (of the picture). वर्तिका—that by which something is brought into existence; a brush or pencil; hence, the colour applied by it. वर्णिका—*v. l.* is better.

P. 160. स्रोतोवहां—वहतीति वहा the bearer; स्रोतसो वहा स्रोतोवहा a river. निकाम०—निकामं plentiful जलं यस्याम्. प्रणयवान्—The usual word is प्रणयिन्; प्रणय being a word of the सुखादि class which must necessarily take the affix इन्. Kâli., however, uses both. *Cf.* प्रणयिनीव नखक्षतमण्डनं Ragh. IX. 31. मृगतृष्णिका—मृगाणां तृष्णाऽस्यां मृगतृष्णा सैव मृगतृष्णिका । Lit. that in which the deer place their desire, *i. e.*, wish to quench their thirst; a mirage; hence, a deception &c. Notice in this S'l. the fig. निदर्शना.

P. 161. अभिरूप:—अभिगतो रूपं liked by, a favourite of; it also means बुध; see p. 5 *supra*. सैकत—सिकताः सन्त्यत्र (aff. अण्) a sandy bank. ०मिथुना—Mark the propriety. The influence of love is universal. गौरीगुरु:—Himavat, the presiding deity of the mountain of that name, was the father of Pârvatí. कृष्णमृग:—The presence of the black antelope is a sign of holiness. According to the ancients no country was holy or fit for the Aryans to live in where the black antelope did not graze. *Cf.* Manu. II. 23.

कदम्ब—a crowd, a multitude or number; more often applied to animals or trees. अभिप्रेतं—may mean (1) liked by, the favourite of, or, (2) thought of or intended for.

P. 162. विनयस्य—The अ before विन॰ in the Nir. Ed. is a misprint; this is omitted in some edd.

मृणालसूत्रं—only a fibre. Mark the propriety. It shows the hugeness of S'ak.'s breasts. See com., and *cf.* अन्योन्यमुत्पीडय-दुत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धम् । मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम् ॥ Kum. I. 40.

भोः किं नु &c.—It appears that S'ak.'s encounter with the bee was also represented in the painting. ॰पाटच्चर—shows that the bee is doubly guilty. वारणे—To ward it off; this is enigmatical; he really means—you can do it by blotting it off. See com. Here the Vidû. wants to humour the King, wishing to enjoy some fun.

P. 163. एषा—Here &c., refers to a creeper in full blossom drawn there with a female bee perched upon it. *Cf.* मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः । Kum. III. 36.

अद्य—is used here like 'now' in English. This may also be translated as आर्य; 'noble sir, you have' &c. अभिजातं—gently, courteously. The King was magnanimous-hearted and so he asks the bee in gentle terms to leave S'akuntalá. वामा—perverse; obstinate. Mark how the Vid. is still keeping up the humour.

P. 164. अक्लिष्ट—uninjured, unhandled. *Cf.* अक्लिष्टबिम्ब-शोभाधरस्य Nâg. II. 8. बिम्बाधर—'a lip like the *bimba* fruit (Momordica Monadelpha. Marathi तोंडलें) which when ripe has a bright red colour'; *cf.* the English expression 'cherry-lip.' The lips of young women are often compared to this fruit. Comp. 'वेत्तीव बिम्बाधरबद्धतृष्णम्' Ragh. XIII. 11. बिम्बा-धरालक्तकः Mâlav. III. 5. *Cf.* the address to the bee here with that in Act I. The King in his absence of mind addresses the bee, forgetting that it was a picture and that the scene was a past one. Hence there is no anachronism here.

तीक्ष्णदण्ड—*lit.*, severe in punishment said jestingly. M.-W. reads तिण्ह for तिक्खण and remarks—"The Prâkrit equivalent of tîkshṇa is tiṇha, according to Vararuchi III. 33, although most of the MSS. have tikkhaṇa". The Gen. with मी is a peculiarity of the Prákrit. प्रहस्य—He laughs at the King's weakness of mind. ईदृशवर्णः—*Lit.* of a similar colour, of the same shade. He means—I too have apparently become mad &c. He does not say ईदृशः सं॰. The Com. interprets differently. See Com. इदसवअणो (ईदृशवचनः) *v. l.*

इदानीं—*Now*, *i. e.*, on hearing the Vidúshaka's remark. अवगतार्था—I too only just now (on being reminded, I had almost forgotten it) understood the fact (that it was a picture). Ràgha. takes एष to refer to Vid. who being मृत्पिण्डबुद्धि could not forget the fact that it was a picture. He was incapable of being influenced by sentiment. But if we accept this interpretation, what is the force of किं पुनः ?

P. 165. पौरोभाग्यं—Finding fault with the King's fancy; hence, this wicked act.

चित्रीकृता—Mark the force of the च्वि aff. The King would yet believe the painted form to be a reality and not a picture.

विहरति—Sheds; or wipes away. पूर्वापरविरोधी—पूर्वश्चापरश्च पूर्वापरौ तयोर्विरोधः सोऽस्यास्तीति inconsistent in its first and latter parts (in which there is the inconsistency between his former and latter actions.). For a different explanation, see com. The passage has been misunderstood by Prof. M.-Williams.

अविश्रान्तदुःखं-अविश्रान्त being emphatic had better been left uncompounded. Now he explains how his torment is ceaseless. प्रजागरात् &c.—These ideas are common enough. *Cf.* त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायां &c.; अस्त्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे &c. Megh. II. 45; मत्संभोगः कथमुपनमेत्स्वप्नजोऽपीति निद्रामाकाङ्क्षन्तीं नयनसलिलोत्पीडरुद्धावकाशाम् ॥ Ibid. 31. हृदयमिषुभिः कामस्यान्तः सशल्यमिदं सदा कथमुपलभे निद्रां स्वप्ने समागमकारिणीम्। न च सुवदनामालेख्येऽपि प्रियामसमाप्य तां मम नयनयोरुद्बाष्पत्वं सखे न भविष्यति ॥ Vik. II. 10. Also स्वप्नेऽपि दुर्लभमहो तव दर्शनं मे चञ्चच्चकोरनयनेऽस्मि यतो विनिद्रः ॥

P. 166. अन्तरा—Mid-way, on the way. मया निर्वाहित आत्मा—I made good my escape. Lit., I took myself off. The idiom is peculiar to the Prâkṛit. उपस्थिता–'is coming'–used in the sense of 'immediate future.' बहुमान०–This he infers from Chaturikâ's report. M.–W. translates–'Rendered insolent by my great attention to her.' But this does not seem to be right. For, why should she have been गर्विता particularly at that time only? मान is the inherent self-pride or self-esteem, vanity (स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपः) which is often mentioned in plays. This is clear from the Vidûshaka's speech that follows. आत्मानं—may refer to the King, or rather to the Vid. The Queen would be angry with the Vid. for being the King's accomplice in the affair. वागुरातः—from the snare of the crooked plans or machinations of. This better suits the idea of *mukti*. ०पुरकालकूटात्—*v. l.* Kâlakûṭa was the deadly poison pro-

duced at the time of the churning of the Milky Ocean, so virulent that it would have destroyed the whole world had not S'iva swallowed it up. Here it means the vehement anger of the Queen and its consequences. मेघप्रतिच्छन्द—So called probably because of its resemblance to a cloud both in colour and its fantastic shape.

प्रथमसंभावनां—प्रथमा संभावना तां the honour first shown. She means—*He* does this to keep up appearances and not out of real love for Vasumatî; this may also be taken (though not so satisfactorily) as—प्रथमायाः संभावना respect for the first wife. *Cf.* अन्यसंक्रान्तप्रेमाणो नागरिका अधिकं दक्षिणा भवन्ति । Vik. III. p. 84.

P. 167. कार्यज्ञा–Knowing her own duty or the importance of my business. कार्योपरोधं—an obstruction in my business (of looking into the letter). The ध्वनि is the love-affair of S'akuntalâ. अनुवाच्य—अनुवाच् means to read silently or to oneself. सार्थवाह :—The leader (वाह) or foreman of a guild or body of merchants. सार्थः—समानः अर्थः अस्य (जनसमूहस्य)—is generally applied to a body of caravans or merchants travelling in company. राजगामी–*Cf.* अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः । इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः ॥ Manu. IX. 189.

साकेतकस्य–साकेते भवः or साकेते वसतीति; fr. साकेत + अक (वुञ्). R. renders साकदेअस्स by साकेतस्य of Ayodhyâ, which does not yield a good sense. पुंसवनं—पुमान्सूयतेऽनेन इति । a ceremony for securing the birth of a male child, which is of primary importance to every Hindu. It is the second of the sixteen *Saṃskâras* coming next in order to the *garbhâdhâna* ceremony, and performed on a woman's exhibiting distinct signs of conception, i.e., in the 3rd or 4th month after conception. *Cf.* 'तृतीयस्य गर्भमासस्यादिमदशे पुंसवनस्य कालः' Gobhila; व्यक्ते गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत् । गर्भेऽव्यक्ते तृतीये तु चतुर्थे मासि वा भवेत् ॥ S'aunaka. See notes on Ragh. III. 10. The principal and peculiar part of this ceremony consists in placing a grain of Yava and two of *Mâsha* on the palm of the right hand of the woman who is to eat them along with a small quantity of cream or curds put over them, the sacred *Mantras* being repeated. This ceremony is not absolutely necessary, as the *Garbhâdhâna* is.

गर्भः पित्र्यं &c.—The King believed that the child would be a male one, since the *puṃsavana* was performed. रिक्थं—wealth, रिच्यते इति fr. रिच् + थक् by Un. III. 7.

Remark—The principle of Hindu law involved here is that an inheritance can never remain in abeyance (without an owner). "The right of succession under Hindu law is a right which vests immediately on the death of the owner of the property. It cannot under any circumstances remain in abeyance in expectation of the birth of a preferable heir, not conceived at the time of the owner's death. A child who is in the mother's womb at the time of the death is, in contemplation of law, actually existing, and will, on his birth, divest the estate of any person, with a title inferior to his own, who has taken it in the meantime." Mayne, Hindu Law.

P. 168. पापादृते—Except it be a sinful act; provided there is no sin (in doing so, as there would be in assuming the character of a husband in the case of a widow, &c.). Or this may mean—except the man (dead) be a sinner and not deserving the king's protection; or (2) except in the case of a wicked person (referring to the person surviving). In this case पापः is to be explained as पापमस्य विद्यते, अ (अच्) being added मत्वर्थे. घुष्यताम्—The उ of घुष् may optionally remain unchanged before the य of the Pass.; घुष्यते-घोष्यते Pre. 3rd Sing.

एवं नाम &c.-Here नाम has the sense of अभ्युपगम (acceptance), so indeed, it will be &c.

मूलपुरुष—Properly 'the original progenitor' of a race; and as he may be said to exist through his male descendants in a direct line as long as it is continued, it signifies 'the eldest surviving son, who is bound to continue it and who, therefore, can be called 'the stockman, the representative of a race'; or मूलादागतः पुरुषः a linear discendant, the last male descendant. ममात्यन्ते &c. Râghav. reads 'पुरुवंशश्रीरकाल इवोप्तबीजा भूरेवंवृत्ता.' But there is no propriety of the simile at all here: It is not clear how soil, sown into out of the proper season, can, for that reason, pass over to a stranger. The reading adopted by us is both natural and proper. The simile has its proper place in the following s'loka. उपास्थितश्रेयो०—The श्रेयस् of course was S'akuntalá.

संरोपिते &c.—The Hindu idea is that a child is a reproduction of one's self. *Cf.* Manu., पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम्। जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥; अंगादंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे। आत्मैव पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतम् ॥ quoted by Kât.; and Mah.-Bhâr.—आत्मात्मनैव जनितः पुत्र इत्युच्यते बुधैः। त्यक्ता नाम—Here नाम is used कुत्सने—I had the wickedness or foolishness to abandon &c. कुलप्रतिष्ठा—The stability or permanence or the means of the continuity of my family.

See III. 18. कल्पिष्यमाणा—*cf.* तेनोरुवीर्येण पिता प्रजायै कल्पिष्यमाणेन ननन्द यूना । Ragh. XVII. 2; अन्तर्गूढं क्षितिरिव नभोवीजमुष्टिं दधाना । *Ibid.* XIX. 57. काले—If the word be अकाले construe it with त्यक्ता. अपरिच्छिन्ना &c.—Because she knows that he has already a son.

P. 169. संभृत—prepared and offered. निवपनानि—oblations offered to the spirits of the departed ancestors. प्रसूति° विकलः—प्रसूत्या विकलः । धौताश्रुशेषम्—'The only offering of water left to them, (consisting of) glistening tears' M.-W.—not a good rendering. The Com. is better—'which remains after a part is used for washing the tears.' शिष्यते इति शेषं fr. शिष्+अ (घञ्) added कर्मणि; see com.; or धौतानि अश्रूणि येन तद्धौताश्रु; तस्माद् शेषं. *Cf.* with this Ragh. I. 66, 67. Some of the Calc. MSS. read. धौताश्रुसेकं. Here धौत has no propriety. *Cf.* however, in connexion with this, अनुपास्यसि बाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् । Ragh. VII. 68. The duty of performing the S'ráddha devolved on the eldest son, or in the absence of a son, on the nearest surviving relative. If this rite was put a stop to by failure of issue the *pitṛis* lost their position in heaven.

दीपे—She refers to सर्वदमन. A son is often compared to a light; *cf.* सुताभिधानं ज्योतिः Ragh. X. 1. महेन्द्रजननी—Aditi, the mother of gods (also so spoken of in the Vedas). According to Prof. Max Müller she is a personification of 'Infinity' (अ not, and दिति an end, fr. दा to cut).

P. 170. उद्भ्रान्तकम्—An upward flight. See note on °नाटितक p. 139. अब्रह्मण्यम्—Lit., something not fit for a Bráhmaṇa, something against Brâhmanism or a Bráhmaṇa (which must not be permitted to happen). This is the expression for a cry of distress uttered by a Brâhmaṇa in the hearing of a king (or some one able to protect) whose duty it is to protect the Brâhmaṇas. *Cf.*. अहो °ण्यं °ण्यम् Pt. I. अत्रान्तरे ब्राह्मणेन मृतपुत्रमारोप्य राजद्वारि अब्रह्मण्यमुद्घोषितम् । Uttar. I.

आत्तगन्धः—Lit. whose smell (pride) is taken away; hence humbled, insulted. *Cf.* 'पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः' Ragh. XIII. 7; also 'आत्तगन्धमवधूय शत्रुभिः' &c. S'is'. XIX.84. माणवक—Lit., a little (wanting in sense, foolish) man; मनोः अपत्यं कुत्सितं माणवः, fr. मनु+अण् (अ); the न is changed to ण in this sense by the Kârikâ—अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥ माणव एव माणवकः, कन् being added in the sense of अनुकम्पा, one to be pitied. It is one of the names of

the Vid.; see note on माधव्य p. 48. सत्त्व—A ghost, an evil spirit, a demon. मा तावत्—May mean-(1) don't you say so (*i. e.*, केनापि सत्त्वेन &c., as I have led the purest life, evil spirits can not enter my palace); or (2) this must not be allowed, the Vid. must be saved. ममापि &c.—In the first case this is a question; in the second, this is an exclamation expressing wonder (आश्चर्य).

प्रमाद—Carelessness, error (arising from mental intoxication). Perhaps he refers here to his own repudiation of S'ak. through forgetfulness. वेदितुमस्ति शक्तिः-शक्तिरस्ति किं नास्तीत्यर्थः । This is a *Pras'naKâku*, *i. e.*, a sentence to be uttered interrogatively and with a particular change in the tone of the voice which implies the answer. He means—Since Mâṇa. is attacked by an evil spirit he must have committed some misdeed, which I cannot know.

P. 171. अविहा—Probably derived fr. अव् to protect and इह here; 'protect me here'! गतिभेद—Lit. 'altered gait;' hence, hurried, broken steps. प्रत्यव०—may be a Bah. or an Avy. comp. इक्षुमिव—Mark how the Vid. refers to something eatable even in the hour of danger.

शार्ङ्गहस्ता—शृङ्गस्य विकारः शार्ङ्गम्, a bow made of a horn or horns. Vishṇu is represented as the wielder of a horn-bow.

हस्तावाप—Something to protect the hand or fore-arm, a finger-guard. शरासनं—shows that the arrow was also there. ०शोणितार्थी—अर्थयते असौ अर्थी; see com.

P. 172. कुणप—m. n. (fr. क्वण्) a dead body. Uṇ. III. 143. तिरस्करिणी०—see note on the word, at p. 143.

रक्षिष्यति—is preferable to रक्षति as better harmonizing with हनिष्यति. हंसो हि &c.—The royal swan is supposed to possess the peculiar and mysterious power of separating milk from water if mixed together. This belief is frequently alluded to in Sanskrit poetry. *Cf.* हंसैर्यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् Pt. 1; न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥ Bh. Nit. 18; नीरक्षीरविवेके हंसालस्यं त्वमेव तनुषे चेत्। Bv. I. 13.

मातलि—Name of Indra's charioteer. He is sometimes represented as driving the elephant Airâvata, seated on the withers of the animal, before Indra; at others, as driving his chariot. Comp. his descent with Indra's chariot to help Râma in his fight with Râvaṇa. Râmâ. Yud.-K. Ch. 103.

कृताः शरव्यम्—Mark the construction. शृणातीति शरुः तस्मै हितं शरव्यं लक्ष्यं a mark, a target; fr. शृ + यत्.

P. 173. अस्त्रमुपसंहरन्—The verbs उपसंहृ and संधा do not mean simply 'to return to the quiver and to fix on the bow an arrow' but they have here the same meaning as प्रयोग and संहार in Ragh V. 57. प्रयोग is the repetition of a particular *mantra* which endowed the arrow with peculiar virtue, such as assuming any form, finding out a hidden object &c., while उपसंहार means the repetition of the counter-charm which took off from the arrow the special virtue it was endowed with.

इष्टिपशुमारम्—इष्टिपशुरिव मारितः. 'उपमाने कर्मणि च' Pâṇ. III. 4. 45–when the *Upamâna* (a noun denoting the standard of comparison) is used as an object, the *ṇamulanta* of a root is used; so अजकनाशं नष्टः &c. आयुष्मन्—Mâtali, as a charioteer, addresses the King thus. कालनेमि—son of Hiraṇyakas'ipu, was a demon with a hundred arms and as many heads. The *daityas* waged perpetual war with the gods as the *râkshasas* did with men. दानव—fr. Danu, one of the wives of Kas'yapa, and daughter of Daksha. नारद—a celebrated divine sage, son of Brahmá, and generally reckoned as one of the ten Prajápatis. He is represented as always wandering, *viṇá* in hand, chanting praises of God, from world to world and acting as a universal messenger or bearer of news from the gods to men and from men to the gods. He is further known as one of the best devotees of Vishṇu (a परमभागवत). प्रह्लादनारदपराशरपुण्डरीकव्यासाम्बरीषशुकशौनकभीष्मदाल्भ्यान् । भीष्मार्जुनाङ्गदवसिष्ठविभीषणादीन्पुण्यानिमान्परमभागवतान्नमामि ॥ He is also introduced at the end of the Vik. (Act V.).

शतक्रतुः—Indra. शतं क्रतवो यस्य (properly the comp. cannot be expounded as it is a संज्ञा; it is a *nitya-samâsa* and may be explained as शतं मखानां वियते कर्तृत्वेनास्य; the performer of a hundred As'vamedha sacrifices. He is so called because, according to the Puráṇas, he attained his position by performing a hundred Horse-sacrifices—a position which, for that reason, is open to others. See note on अस्त्येतदन्यसमाधि॰ p. 31. क्रतु–*cf.* the Greek word 'cratos.'

Kratu in the Ṛigveda, according to Western scholars, invariably means 'power' of the mind and body, *i. e.*, wisdom and strength. So Indra is the god of hundred wisdoms and powers, *i. e.*, whose power and strength are infinite. It has never in Veda the meaning of 'a sacrifice' which was attributed to it in post-Vedic times. The story of Indra's having performed a hundred sacrifices before he became leader of the

gods may have arisen from a misunderstanding of the proper sense of the Vedic epithet S'atakratu in Paurânic times.

अजय्यः—जेतुं न शक्यः; note the difference between this and अजेयः (not fit to be conquered). सप्तसप्ति—having, (*i. e.*, drawn by) seven horses; *cf. Saurasûkta*—सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य। Some explain this as सप्त शीर्षण्याः प्राणा इति श्रुतेः सप्तप्राणानां सप्तिः प्रवृत्तिर्यस्मात् सः । सप्त in Vedic literature often means 'spreading' and सप्ति a ray, a string; 'he whose rays are spreading.' चन्द्रः- 'The appositeness of this comparison depends on the fact that Dushyanta's pedigree was traceable to the moon.' M.-W.

P. 174. ०शस्त्र एव—may also be regarded as a separate sentence. 'Your Honour, of this description, is already armed.' पन्नगः—(fr. पन्न downward motion and ग going) a snake. प्रायः &c—*cf.* II. 7 last line. महिमन्—prowess, rather than greatness.

दिवस्पति—*Aluk samâsa*. The Visarga is changed to स् as the word is given in the कस्कादि group. केवला—Because not assisted now by my bow (power to break it). See com.; *cf.* सदानुकूलेषु हि कुर्वते रतिं नृपेष्वमात्येषु च सर्वसंपदः। Kir. I. 5.

ACT VII.

P. 175. आकाशयान—The heavenly path. मघवतः—This being placed in the middle is construed with अनुष्ठित० and सत्क्रिया०. सत्क्रियाविशेष—Extraordinary reception. अनुपयुक्त-मिव—Because the service done was nothing as compared to the distinguished reception accorded to me. उभयं—both of you or both these acts. समर्थये—Tha repetition of this word in Mâtali's speech is unpoetical. It is, however, omitted in some MSS. and by Kât.

प्रतिपत्ति—Honour, respect; *cf.* IV. 17 ; निर्विशेषप्रतिपत्ति Ragh. XIV. 22. अवदान—fr. दै with अव to polish; a bright deed, an act of heroism. विस्मितः—Because he had never witnessed such performance before. तोषितः *v. l.* is not so forcible. सत्क्रिया-गुणाः—special merits, good results of;-takes no account of the high qualities (excellence) of the reception he gave you; does not think it adequate. Dissolve सत्क्रियायाः गुणान् (here standing for विशेष above); *cf.* समयगुण further on, St. 4.

P. 176. अभूमिः—Lit., not the fit place for, no proper object for, far exceeding desire or expectation, beyond the compass or reach of hope; *cf.* p. 184. मम goes with पिनद्धा. अर्धासन—This, according to Hindu ideas, is the highest honour that can be bestowed on a person.

अन्तर्गतप्रार्थनं—Who was inwardly longing (for the honour of having the garland fastened round his own neck). उद्दीक्ष्य—उत् shows that Jayanta (necessarily with the other gods also) was standing. That the King was made to sit while the other gods with Jayanta were standing was the first great honour done to the King. Next was the fastening of the garland to the exclusion of even Jayanta. हरिचन्दन—The heavenly sandal-tree, so named because Indra is specially fond of it. मन्दार—is another of the five trees of heaven; the other three being Santána, Párijáta and Kalpavṛiksha. Indra's breast was besmeared with a paste of Harichandana and the garland of Mandâra flowers was tinged with it as it rubbed against his breast.

सुखपरस्य—Indra is represented as being always given to the enjoyment of pleasures. Hence his anxiety to have any obstacle to his own happiness removed as quickly as possible. उभयैः—This is sometimes used in the plural; ततृपुश्चोभये भटाः। Bhaṭṭi. XIV. 30. Or the plural may be explained as referring to शरैः and नखैः. त्रिदिवं—This is curiously derived:—तिसृष्वप्यवस्थासु त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा वा दीव्यन्त्यत्र। हलश्च इति कः (अ). यद्वा ब्राह्मवैष्णवरौद्रभेदेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति व्यवहरति प्रकाशते वा। इगुपधत्वात्कः। It may also be taken as तृतीयं दिवम्.

नतपर्वभिः—(1) the joints of which were planed off and made smooth. This shows that the arrows were very long and suggests great muscular vigour in Dushyanta's arm; (2) with fleshy joints नतानि मग्नानि पर्वाणि अङ्गुलिसंधयो यस्य Kâṭ. पुरुषकेसरिन्—पुरुषश्चासौ केसरी च the man-lion, the fourth incarnation of Vishṇu, better known as नृसिंह. Vishṇu in this shape tore to pieces the demon Hiraṇyakas'ipu who had usurped the sovereignty of Indra and delivered the three worlds from his insolence and oppression.

P. 177. अत्र—in my case, *i. e.*, my gaining the victory, and not 'in these cases' as the King is not likely to speak so disparagingly of Nṛisimha. कर्मसु—enterprises. संभावना—Lit. thinking well or highly of, a proper estimation of (one's ability &c. क्रियासु योग्यताध्यवसानं); hence honouring one by

entrusting one with an important business. सहस्रकिरणः—सहस्रं किरणा यस्य—he of a thousand (*i. e.*, innumerable, as in सहस्रशीर्षा पुरुषः) rays; the sun. धुरि—(1) धुर् a post of responsibility; (2) in the front.

सौभाग्यं—Lit. good fortune, sublimity; it is explained in the next s'loka.

P. 178. विच्छित्ति—Properly the act of cutting or drawing the outlines of; hence paintings with sandal, musk &c.; or the paint, as the Com. takes it. कल्पलतांशुक—vestments, tapestry, yielded by the desire-granting trees. गीतक्षम—adapted to, fit for, music. अर्थजात—a number of ideas or themes; hence verses embodying those ideas; poetic composition. अर्थबन्धं—*V. l.*

असुर॰—This gives a good reason for describing the region here. सुरा अस्यास्तीति सुरः one who has nectar; a god; न सुरः असुरः. संप्रहार—संप्रहरन्ते अस्मिन्निति ; fr. संप्रहृ+अ (घञ्) added अधिकरणे or भावे; a battle; असुरैः संप्रहारः असुरसंप्रहारस्तस्मिन्, तेन वा उत्सुकस्तेन; a battle, a fight. पूर्वेद्युः—पूर्वे अहनि; irregularly derived from पूर्व+अहन् by सद्यःपरुत् &c. Páṇ. V. 3. 22.

मरुतां पथि—The ethereal region is divided by the Hindus into seven *márgas*—paths or courses—each having a *váyu* or wind assigned to it. For the names of the seven winds, see com. (reading परि for प्रति, परिपूर्वकः, *i. e.*, परिवहः).

The first of these *Váyumárgas* is the *Bhuvarloka* or the atmospheric region extending from the earth and the nether world (*Pátála*) upwards to the sun. Its wind, called A'vaha, bears along the atmosphere, clouds, meteors, lightning &c. The second is the *márga* of the sun and its wind called Pravaha causes the revolution of the sun. The third *márga* is that of the moon; its wind named *Saṃvaha* impels the moon. The fourth is the *márga* of the *nakshatras*; and its wind called *udvaha* causes these asterisms to revolve. The fifth, the *márga* of the *grahas* or planets has the wind called Vivaha assigned to it, which impels on those planets. The sixth *márga* is that of the seven Rishis or the stars of the Great Bear. Its wind, named Parivaha, bears along the seven stars as also the Svargangá or the heavenly Ganges. The seventh is the *márga* of *Dhruva* or the polar star, which serves as a pivot for the whole planetary system to hang upon. Its wind, Parávaha, holds together all the celestial luminaries.

त्रिस्रोतसं—त्रीणि स्रोतांसि यस्याः सा त्रिस्रोतास्ताम् । The three-coursed-river, the Ganges; here Mandákinî or the heavenly course of the river, identical with the milky way. The other two courses are the Bhâgirathî (on earth) and Bhogávatî (flowing in Pátála). प्रविभक्तरश्मिः—extending its aerial bands or currents. R. reads ०रश्मि (as an adverbial comp.) which is better, as directly referring to the action implied in वर्तयति. द्वितीयहरिविक्रम—The second stride of Vishṇu.

There is an allusion here to the *Vámanávatára* of Vishṇu. When the demon Bali, a descendant of Hiraṇyakas'ipu, gained the sovereignty of the three worlds and thus became too powerful for the gods, Vishṇu came down as Aditi's son and appearing before Bali in a dwarfish form begged of him, as a boon, as much land as he could measure in three steps. Bali pressed him to ask for more; but the dwarf refusing, he granted his request. As soon as the water consecrating the gift was poured into his hand, the dwarf grew to an enormous size, covered with one step the earth, with the other the heaven, and asked Bali where to plant the third step. Bali now knew who the apparent dwarf was, and, delighted to see the God he worshipped before him in a visible form, requested him to place his foot on his own head; which done, the demon was pressed down into the nether world. Satisfied with his unswerving devotion towards himself, Vishṇu conferred upon Bali the sovereignty of *Pâtâlà* and remained in his dwarfish form as his door-keeper for ever.

परिवहस्य—This is Káṭ.'s com. on this—परिवहो नाम स्वर्गंगासप्तर्षिप्रवर्तकः षष्ठो वातसंघः । यथोक्तं श्रीब्रह्माण्डपुराणे—आवहः प्रवहश्चैव संवहश्चोद्वहस्तथा । विवहाख्यः परिवहः परावह इति क्रमात् ॥ सप्तैते मारुताः संघा महर्षिभिरुदीरिताः । ...सप्तर्षिचक्रं स्वर्गंगा षष्ठः परिवहस्तथा । परावहस्तथा वायुर्वर्तयेद् ध्रुवमण्डलम् ॥

According to the Bengali reading (see foot-note) प्रवह is the wind referred to here. And it is difficult to see which is the original reading. For परिवह is stated in the Váyupurâṇa as bearing the Trisrotas along its path (श्रेष्ठः परिवहो नाम तेषां वायुरपाश्रयः । योऽसौ बिभर्ति भगवान्गङ्गामाकाशगोचराम् ॥). And as Dushyanta had just started on his journey we can reasonably expect his car to be moving in the region covered by the Parivaha wind. But the second line seems to apply to the wind प्रवह. *cf.* भचक्रं ध्रुवयोर्नद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः । पर्येत्यजस्रं तन्नद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् । Súryasiddhânta; and यस्माज्ज्योतींषि वहति प्रव-

हस्तेन संमतः। Vishṇu—P. And R.'s remark further on—अतः पूर्वोक्तप्रवहवायुस्कंन्धसंचारतः—shows that he too was thinking of the wind प्रवह.

P. 179. सबाह्यकरणः—with the external senses. These are the five *jñânendriyas* or organs of perception—the ear, eye, skin, tongue and nose; and the five *karmendriyas* or organs of action (पायूपस्थं पाणिपादं वाक्चैव दशमी स्मृता।). सबाह्यान्तःकरणः *v. l.* is better—बाह्यानि करणानि अन्तःकरणानि च तैः सहितः। The inward organs according to the Sâṃkhyas are three, *buddhi* or reason, the organ of apprehension, *ahaṃkâra* or self-consciousness, and *manas* or the mind, the organ of thought. The Vedántins add a fourth to the list, *viz.*, *Chitta* or the organ of feeling. (मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमान्तरम्।). *Cf.* करणैरबाह्यैः Ragh. XIV. 50. प्रसीदति—*Cf.* त्वद्दर्शनादेव प्रसन्नबाह्यान्तकरणोऽन्तरात्मा। Vik. IV. p. 114. मेघपदवी—*i. e.*, the region of भूवायु; भूमेर्बहिर्द्वादश योजनानि भूवायुरत्राम्बुदविद्युदाद्यम्। Siddhântas'iromaṇi.

अरविवरेभ्यः—Through the interstices of spokes (which were sufficiently great to allow the birds to fly through, as it was Indra's chariot) चातकैः—The *chátaka* is a kind of bird supposed never to be able to drink the water found on the surface of earth. It is, therefore, often represented as flying to the clouds to pick up the rain-drops. *Cf.* अम्भोबिन्दुग्रहणचतुरांश्चातकान्वीक्षमाणाः। Megh. I. s'l. between 21–22. See also Ragh. XVII. 60; V. 17; Ṛit. II. 3. गतम्—गमनं; भावे क्तः। वारि°—वारि गर्भे गर्भो वा येषां तानि वारिगर्भाणि उदराणि येषाम्।

P. 180. अवरोहतीव—The earth seemed to sink low as the peaks rose up to the view. The same would be the scene presented to a voyager in an aeroplane making his descent rapidly. मेदिनी—According to the Purâṇas, when the demons Madhu and Kaiṭabha were slain their fat covered the whole earth which thenceforth came to be so called. मधुकैटभयोरासीन्मेदसैव परिप्लुता। तेनेयं मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः॥ पर्णाभ्यन्तर—°स्वन्तर *V. l.* the very interior of. Some read स्वान्तर where स्व must be taken as used स्वार्थे as in तस्य स्वरूपम्. स्कन्ध—The trunk together with the branches. संतान—expansion (opp तनुभाव). संतानात् *V. l.* is preferable. संतानैः is misplaced; it ought to go with व्यक्तिं भजन्ते. The fault, therefore, is अस्थानस्थपदलक्षण. कैनाप्यु°—So rapid was their descent that the earth seemed to the King to be thrown up towards him by some one; a lofty flight of the imagination. There is a प्रक्रमभङ्ग in the first line which may be avoided by reading मज्जनात् &c.; see com.

उदार—Majestic in its expanse. पृथिवी—so called because it was levelled and made habitable by Prithu.

P. 181. पूर्वापर—Himálaya is so described in Kum. I. 1. निस्यन्दी—कनकरसस्य निस्यन्दः अस्यास्तीति, इन् being added मत्वर्थे; we cannot say ०रसं निस्यन्दते इति and add णिनि, as स्यन्द् is intransitive; 'emitting golden fluid.' निस्यन्द is also written as निष्यन्द, the change to ष् being optional by the rule अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु। Páṇ. VII. 3. 72. सानुमान्—a mountain having extensive level ground on its summits. हेमकूटः—or 'the golden-peaked', is one of the mountain-ranges dividing the world into nine *varshas*. It is supposed to be situated north of the Himálayas and in the vicinity of Kailása. किंपुरुषाः—कुत्सिताः पुरुषाः—They are the servants of Kubera, so called from their having the body of a man and the head of a horse.

प्रजापति—The lord of the creation. Kas'yapa, who, as a son of Maríchi, is called Márícha. He is not one of the seven original *Prajâpatis*, nor of the ten mentioned by Manu (1. 35). But, as he contributed a large share of creation to the universe he is sometimes called a Prajápati (the Visṇu P. calls him so). He married Aditi, Diti, and eleven other daughters of Daksha and became by them the father of gods, demons, serpents &c. तपस्यति—तपश्चरति a denom. fr. तपस्, by Páṇ. III. 1. 15. and Várt.; *cf.* नमस्यति. अनतिक्रमणी०—for, प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः। Ragh. I. 79. श्रेयांसि—good fortunes or blessings; *i. e.*, opportunities for or sources of obtaining blessings. प्रदक्षिणीकृत्य—*cf.* मृदङ्गं दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम्। प्रदक्षिणानि कुर्वीत विज्ञातांश्च वनस्पतीन्॥ प्रथमः कल्पः—first. *i. e.*, best, noble thought or idea. *Cf.* उदारः कल्पः, p. 131. Manu. XI. 30.

अनिरुद्धतः—अनिरुद्धमनिरोधः । भावे क्तः । तस्मात्; 'by your not pulling in the reins'; and hence there being no jerking; or न निरुद्धतः (p.p. of हन्) not jolting. Kâṭ. reads निरुन्धतः reining in. The Calc. reading अनिरुद्धतिः 'without jerking' is better.

P. 182. एतावान्—This much, *viz.*, not touching the ground &c; *cf.* महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नं Ragh. II. 50.

वल्मीकार्ध &c.—This is not the description of Mârícha, but of some other sage practising penance there. Mark the poet's power of description. How vivid and life-like is the picture of the Yogî here given! वल्मीक is a mound of earth thrown up by white ants. वल्मीके अर्घं यथा तथा निमग्ना मूर्तिर्यस्य. संदष्ट—closely sticking or adhering. *Cf.* संदष्टकुसुमशयनानि *supra* III. 17. उरसा—The instr. is इत्थंभूतलक्षणे; *cf.* 'जटाभिस्तापसः' Ragh.

II. 8. अत्यर्थ°—अत्यर्थं संपीडितः excessively pinched. अभ्यर्कबिम्बं—'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये'—in the sense of 'facing towards' the Avy. is optional; so अभि may also be taken as a कर्मप्रवचनीय governing °बिम्बं. अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति or अग्निमभि; so प्रत्यग्नि or अग्निं प्रति; cf. अभिचैद्यं S'is'. II. 1. So thoroughly was the ascetic abstracted in contemplation that the ants had thrown up their hillock as high as his waist without being disturbed, the sloughs of serpents moving freely on his person had adhered to his breast, and the birds had built their nests in the tangled mass of his hair. The sage was in his Samádhi in which state a Yogî, who is advanced in the practice of Yoga, can remain, not only for several days or months, but for several years also. *Cf.* गङ्गातीरे हिमगिरिशिला &c., and धन्यानां गिरिकन्दरे &c. Bh. Vai.

अमृत &c.—so tranquillizing and delightful was the scene.

P. 183. भवान् कथमिदानीं—How will you act now, what will you do, *i. e.*, will you also descend, or remain where you are to take care of the chariot? संयन्त्रितः—well secured (so that the horses cannot carry it away).

अनिलेन वृत्तिः—Supporting life on air is the highest degree of spirituality reached by an ascetic. उचिता—necessary; proper. सत्—fine, good; the goodness might lie in their abundance; or they were trees of the best class. काञ्चनपद्म—Lotuses of a golden hue. संयमः—restraint of the passion, practice of asceticism. यत्—refers to all that is mentioned in the first three lines, *viz.*, the presence of Kalpa-trees, Ratnas'ilás, heavenly damsels &c.

उत्सर्पिणी—Soaring high, lofty. *Cf.* दूराधिरोहिणी p. 129. महतां—refers to the ascetics practising penance there. They aim at higher worlds than these. वृद्धशाकल्य an old Bráhmaṇa of the S'ákala school of the Ṛigveda. दाक्षायणी—Aditi, daughter of Daksha. महर्षि—a sage, one grade higher than the ordinary Ṛishi. According to Ratnakosha quoted by Mukuṭa (a commentator on Amara) there are seven grades of sages—ऋषि, महर्षि, परमर्षि, देवर्षि, ब्रह्मर्षि, काण्डर्षि and श्रुतर्षि. प्रतिपाल्यावसरः &c.—the King means to say that since it was actually mentioned in his hearing how the sage was engaged then, it would be improper on his part to see him at once. प्रस्ताव—The subject or matter under discussion.

P. 184. अन्तरान्वेषी—The seeker of (a fit) opportunity. Notice how ingeniously the poet manages to leave the King

alone, which is necessary for the further development of the plot. मनोरथाय—The object of his desire, *viz.*, S'akuntalá. For the dat. see Pán. II. 3. 14. (क्रियार्थोपपदस्य &c.). According to the Com.—I do not even cherish hope (much less its realization). पूर्वावधीरितं—पूर्वमवधीरितं पूर्वा०. Properly it should have been अवधीरितपूर्वं; but the rule about पूर्वं coming latter in a comp. is got by implication (ज्ञापक) from such sûtras as भूतपूर्वे चरट् and is, therefore, not of universal application. दुःखं परिवर्तते—(1) returns with pain; (2) returns 'as (*i. e.* turns into) misery. The latter sense better suits the first line. For the first use (adv.), *cf.* दुःखमिन्द्रियगणो निवार्यते Ragh. XIX. 49; अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते। Bg. XII. 5.

प्रकृति—Natural disposition. अनुबध्यमान—Lit., tied after; followed at the heels. अबालसत्त्वः बालः—So Bud.-Ch. बालोऽप्य-बालप्रतिमो बभूव। II. 23. अर्ध०—अर्धं पीतः अर्धपीतः a comp. सुप्सुपा; अर्धपीतः स्तनः येन. मातुः—better take as abl. and construe with कर्षति. आमर्द—rough handling, tugging and pulling. *Cf.* with this the description of Kumâra—गृह्णन् विषाणे हरवाहनस्य स्पृशन्नुमाकेसरिणः सटालीः। स भृङ्गिणः सूक्ष्मतरं शिखाग्रे कर्षन्नभूत् प्रमदाय पित्रोः॥ Kum. XI. 44.

P. 185. अपत्यानिर्विशेष—*Cf.* सुतनिर्विशेषं Ragh. V. 6; त एव जातनिर्विशेषा मृगपक्षिपादपाः Uttar. III. संरम्भ—impetuosity, mischievous spirit.

सर्वदमनः—सर्वान् दमयतीति. नामधेय—धेय is added स्वार्थे to रूप, नामन् and भाग. औरसः पुत्रः—Manu mentions 12 kinds of sons —औरस, क्षेत्रज, दत्त &c.; see Manu. IX. 159, 160 and 166. जिह्मयति—Here the King has a vague apprehension of the boy's being his son. Comp. notes further on; also *supra* 'सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः।' I. 20. वत्सलयति—a denom. fr. वत्सल; 'causes to feel affection for.' वत्सल fr. वत्स a calf+ल a matub aff., by 'वत्सांसाभ्यां कामबले,' the aff. ल is added to वत्स and काम in the sense of 'affection' and 'strength' respectively. अधरं दर्शयति—Pouting the lower lip is a sign of contempt. बीजं—germ, the rudiment of. स्फुलिङ्गावस्थया—in a state of scintillation. एधोपेक्षः—waiting for fuel (to blaze up); in the case of the child, एधस् would mean 'sovereignty.' एधापेक्षः *v. l.* in which case the word is एध *mas.* fr. एध्+अ (घञ्); *cf.* 'एधान् हुताशनवतः' Ragh. IX. 81.

P. 186. प्रणय—an earnest desire or longing for; *cf.* this with कृतः प्रणयः: p. 132. जाल०—जालमिव (see com.); Kát. has जालग्रथिताङ्गुलिः ... संहता अङ्गुलयो यस्य with the fingers connected

by a web. This is supposed to be indicative of great valour. *Cf.* जालावनद्धाङ्गुलिपाणिपादम् । Bud.-Ch. I. 65. अलक्ष्य०—A lotus just opening would have its petals separated only towards the top. The boy's fingers connected at their roots by a web or a sort of membrane would bear some resemblance to such a lotus. नवोषसा—by the early dawn; see com. Kāṭ. takes this as a Bah. (नवमुषो यस्याः सा तया) qualifying प्रातःसंध्यया understood. राग-glow. भिन्न—means mixed with, 'tinged' rather than 'expanded'; this is necessary to make the lotus resemble the very red palm of the prince. एक—solitary or excellent.

दुर्ललित—दुष्टं obstinate ललितं longing यस्य; hence, hard to be pleased; unmanageable. In Vik. II. the word is applied to चक्षुः the eye (तद्रूपालोकदुर्ललितम्.).

P. 187. अनिमित्तहास—smiles without any motive or cause, innocent smiles. *Cf.* अहेतुहासच्छुरिताननेन्दुर्गृहाङ्गनक्रीडनधूलिधूम्रः । Kum. XI. 43. ०प्रणयिन्—fondly longing for. धन्याः—what a fine picture of the parental heart melting with joy at the innocent sports of childhood! It is this verse which enraptured M. Chezy. Comp. न नन्दनालोकनमङ्गलेषु क्षणं क्षणं हृष्यति कस्य चेतः । Kum. XI. 20; इदं तत्स्नेहसर्वस्वं सममाढ्यदरिद्रयोः । अचन्दनमनौशीरं हृदयस्यानुलेपनम् ॥ Mṛich. X. 23.

This is one of the s'lokas in the Play which show how great an insight the poet had into the deep recesses of human nature.

दुर्मोच०—दुःखेन मुच्यते एतमिति; fr. मुच् with दुर्+अ (खल्) added कर्मणि. This may also be expounded as a Karm.; दुर्मोचश्चासौ हस्तग्रहश्च तेन; 'with a grasp difficult to unloose.'

आश्रमविरुद्ध—*Cf.* आश्रमविरुद्धमाचरितं Vik. V. संयमः—शमः forbearance (from hurting animals &c.). जन्मनः—belonging to your birth, *i. e.*, caste. जन्मतः—*v. l.*, from birth,' *i. e.*, childhood.

सत्त्वसंश्रयसुखः—delightful or happy on account of its protection of animals; or सत्त्व may refer to the quality of that name. ०गुणः—*V. l.* having the virtue or benefit of being the resort of &c. कृष्णसर्पं &c.—not a good simile, as the black serpent does not bear good comparison with the boy. The poet, however, here refers to the similarity of the actions of the two.

०गुणः—*v. l.* having the virtue or benefit of being the resort of &c.

P. 188. स्थानप्रत्ययात्—प्रत्यय certain or definite knowledge; from my knowledge of the place he abides in (as the residence of ऋषिकुमारs only).

अनेन &c.—*Cf.* Vik. V. 10, 11; also तमङ्कमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि। Ragh. III. 26.

कां निर्वृतिं—*Cf.* Mah.-Bhâr. 'न वाससां न रामाणां नापां स्पर्शस्तथाविधः। शिशोरालिङ्गयमानस्य स्पर्शः सूनोर्यथा सुखः। पुत्रस्पर्शात्सुखतरः स्पर्शो लोके न विद्यते ॥'

अप्रतिलोमः—not averse to; willing to remain with you. प्रतिलोम (प्रतिगतः लोम) is properly 'against the course or direction of the hair' (opp. to अनुलोम); hence opposed or not favourable to, contrary &c. By the rule: 'अच् प्रति-अनु-अवपूर्वात्सामलोम्नः' अ is added to लोमन् and सामन् when preceded by प्रति &c.

P. 189. रसाधिकेषु—(1) abounding in pleasures of sense; (2) eminent or best, *i. e.*, very attractive by reason of the pleasures they afford. The reading सुधासितेषु 'white with mortar or chunam' is not so good. नियतैक०—नियतमेकं यतीनां व्रतं येषु—०पतिव्रतानि *v. l.* see com. It was a practice with the ancient kings of India, when they had reigned sufficiently long, to retire from the administration of the government and lead the life of an ascetic in a forest. *Cf.* Ragh. I. 8, III. 70.

आत्मगत्या—by their own will or means. विषयः—a place within one's reach, accessible. चिन्तयिष्यति—will think of (even to think of it will be sinful,—shows great abhorrence of the act.).

अनार्यः—आर्यस्यायोग्यः-not becoming to or fit for an A'rya. परदारव्यवहारः—talk about another's wife. Comp. 'युवतिजनकथामूकभावः परेषां' Bh. Nîtis'ataka, 26. Mark the customs of the times and the virtuous conduct of the King.

P. 190. सउन्दलावण्णं—The poet purposely makes the *tápasî* use the word शकुन्त which being joined with लावण्य suggests to the boy his mother's name and also relieves the King's anxiety on that score. नाममात्रप्रस्तावः—नाममात्रस्य प्रस्तावः (mention). अज्जुए—अत्तिके *v. l.* अत्तिका is the name of the elder sister in dramas. भद्रमयूरः—भद्र when so used has the sense of 'good'. रक्षाकरण्डक—an amulet; a talisman; here, a kind of locket or a little cylindrical box containing an herb with talismanic properties.

कथं गृहीतं &c.—This was the last and the most convincing proof that the boy was his own son. Note the subtle way in which the conviction is brought home to the King. The whole process may be thus analyzed :—

I. By intuitive evidence : (1) किं नु खलु बाले स्मिन्नौरस इव &c. (2) महतस्तेजसो बीजं ... प्रतिभाति; (3) स्पृहयामि खलु &c. (4) बालस्पर्शमुपलभ्य.

II. By indirect evidence : (1) कथं चक्रवर्तिलक्षणं &c.; (2) एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना; (3) उभयोः संवादिनी आकृतिः.

III. By direct evidence : (1) पुरुवंशः or एकान्वयो मम (प्रथमाशाजननं); (2) अप्सरःसंबन्धेन &c. (द्वितीयमाशाजननं); (3) शकुन्तलावर्ण्यं; (4) रक्षाकरण्डवृत्तान्तः.

विस्मयात्—because they now knew the stranger to be no other than King Dushyanta.

P. 191. जातकर्म—the natal rite. This is the fourth of the twelve rites mentioned by Manu (II. 27 &c.) and the first after the child's birth. It is performed by giving the child honey and clarified butter out of a sort of golden spoon before separating the naval string. It should be performed by the father, but in his absence by any one else. For a full description of the ceremony see note on जातकर्मन् Ragh. III. 18.

एकवेणीधरा—एका वेणी तस्या धरा (धरतीति) with her hair woven into a braid once for all (who had neither combed her hair nor braided them after separation); or, with the (uncombed, and unbraided) mass of the hair tied into a knot. A Hindu lady devoted to her husband cannot comb her hair, cannot braid them and cannot put on decorations, when separated from her husband ('प्रोषिते मलिना कृशा').

P. 192. विकारकाले &c.—०काले—at a time when it ought to have changed its form. Sák. means—Though the fact of the herb remaining in its natural form &c. ought to have convinced me, yet I could not believe I was so fortunate (I could not persuade myself that my husband would come here of his own accord to receive me back).

यथा &c.—This shows that Sânumatî had already informed S'ak. of the King's altered state of mind and how he was pining for her.

वसने—It is customary with Hindu ladies generally to wear two garments. अनकूलपरिणामं—*i. e.*, with respect to himself; see com.

P. 193. उपरागान्ते &c.—When the union is as gladdening as it is striking. रोहिणी—the fourth of the twenty-seven daughters of Daksha, and the principal and favourite spouse of the Moon. Hence the comparison.

असंस्कार—असंस्कारात्पाटलः—the lips were of a pale-red colour as they were not decked with red paint. Women used to apply some red paint to their lips to deepen their red colour. S'ak. being *virahiṇî* was not doing that;

cf. रागेण बालारुणकोमलेन चूतप्रवालोष्ठमलंचकार । Kum. III. 30 (where Malli. says रागेण अरुणिम्ना तेनैव लाक्षारागेण). But as S'ak.'s form is described as being artlessly beautiful (see *supra* इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः I. 17) she was not under the necessity of painting her cheeks; so असंस्कार० may better be taken as असंस्कारं (undecorated) च तत्पाटलोष्ठपुटं (having its lips pale-red) च. Her lips were pale-red as she was नियमक्षाममुखी (VII. .21.) ०पाटलोष्ठ—Note the *saṃdhi*; *vṛiddhi* is optional in the case of ओतु or ओष्ठ, when preceded by अ or आ in a comp; with this s'l. *cf.* मया नाम जितं &c. Vik. II. 17.

P. 194. वत्स—custom requires parents not to utter the name of their eldest child. *Cf.* आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च । श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥ भागधेयानि &c.—you can better ask your good fortune which has brought him here. भागधेय—favourable or blissful fortune; *cf.* p. 150.

व्यलीक—an unpleasant or painful feeling, grief. किमपि—somehow; or indescribable, unaccountable. Râgha. takes किमपिमनसः as one word (one whose mind is weak or the state of whose mind is indescribable). He argues that if the word be not thus taken, मनस् becomes redundant, संमोह being always of the mind. But this is too logical. See com. तमस्—is properly the quality of darkness or foulness; hence delusion, cloudiness of the mind. एवंप्रायाः—एवं प्रायः (the greater part, the majority of cases) यासां ताः । स्रजमपि &c.—a good simile. अहि—आहन्ति इति; fr. हन् with आ+इ (न्) the आ being shortened.

सुचरित०—(1) opposed to virtuous conduct (when referring to the King); (2) opposing, overpowering my *puṇya* or merit (and thus preventing it from giving its fruit—when referring to S'ak.)

P. 195. सानुक्रोशः—Lit., one crying along with another, hence, sympathizing, compassionate. उद्धृत०—उद्धृतं विषाद एव शल्यं यस्मात्, or येन (Scil. from his own heart, as shown by विगतानुशयो भवेयं in the next s'loka.). बद्धबिन्दुः—We have preferred this reading to बाष्पबिन्दु, in the first place because बद्ध expresses the idea of drops being continuously formed; secondly, यो बाष्पबिन्दुः तं बाष्पं looks an awkward expression. The Beng. reading कान्ते for बाष्पं obviates the difficulty, but कान्ते appears to be a needless epithet when we have already got सुतनु in the first line. बाष्प is the moisture in the eye while बाष्पबिन्दु is the tear-drop when it has left the eye. The memory of the past scene being awakened in S'akuntalâ the poet supposes the same tears to have appeared again.

P. 196. अस्माद् &c.—The sense is अस्याङ्गुलीयस्योपलम्भात्. विषमं कृतम्—acted adversely. समवाय—union with. The ऋतु is the King, लता is S'ak. and कुसुम is the ring. आखण्डलः—आखण्डयति परबलं पर्वतान् वा (आखण्ड्+डलच्, डस्य नेत्वं). *Cf.* पुरंदर, गोत्रभिद् &c.

शकुन्तले—A husband must not call his wife by her name. *Cf.* the prohibitory verse quoted before. The King, however, is enraptured and so forgets it. अप्याचरितव्यं—(But) even this must be done (as a duty आचार). अपि-एव see com.

P. 197. दाक्षायणि—दक्षस्यापत्यं स्त्री दाक्षायणी; fr. दक्ष+फक् (आयन)+ई fem. विनिर्वर्तितकर्म—for whose work there is no occasion left;—a हेतुगर्भविशेषण. संभावनीय—that can be well inferred. पुत्रप्रीति &c.—पुत्रे प्रीतिस्तस्याः पिशुनं.

द्वादशधा—This refers to the twelve *A'dityas,* the representatives of the sun in the twelve months of the year, who are described as the sons of Aditi and Kas'yapa; for their names see Vish.-P. quoted in the com.; M.-W. mentions *Parjanya* instead of *Savitṛi*. Or this may refer to the twelve digits of the sun mentioned in the com. The latter interpretation seems better, as Indra is separately mentioned in the second line.

यज्ञभागेश्वर—(see com.) The Lord of gods entitled to a share in a sacrifice, *i. e.*, the principal or the foremost partaker of the sacrificial food. *Cf.* Ragh. III. 44. आत्मभुवः परः *V. l.* beyond, *i. e.*, superior to, the self-existent (Brahmâ); Vishnu. आत्मभवः is better as it furnishes the विरोधाभासालंकार; (आत्मभवः भवाय); see com.. *Cf.* सनातनः पितरमुपागमत्स्वयं । Bhaṭṭi II. पुरुषः—Vishṇu. Properly पुरि शेते असौ he who lies in the town of the body (see Bg. V. 13); the individual soul; or पूरयति विश्वं तस्मिन् शेते इति who fills up the whole universe and lies in it. In either case the comp. is irregular (पृषोदरादि). Kálidása here represents himself as a Vaishṇava. In the Vik. he calls S'iva the Highest Purusha. This shows that he was not a sectarian, but rather a S'aiva of the type of Bhartṛihari. *Cf.* महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि। तयोर्न भेदप्रतिपत्तिरस्ति मे तथापि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे ॥ Bh. Vai. S'. 96. द्वंद्वं &c.—द्वयं साहचर्येण अभिव्यज्यते इति द्वंद्वं, formed from द्वि repeated by निपातन, *i. e.*, as given in the rule द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचन......अभिव्यक्तिषु । Páṇ. VIII. 1. 15. The marriage cannot be regarded as incestuous as the *Prajâpatis* are represented as the mind-born sons of Brahmá. चतुरेकान्तरम्—the grand-children of the Creator, separated from him by Daksha and Marichi, his children; see com.

P. 198. वासवनियोज्यः—a servant of Indra. Mark the King's modesty. *Cf.* नियोज्य p. 177. ०वानुयोज्यः *V. l.*-Here अनु has no propriety.

P. 199. जयन्तप्रतिमः—जयन्तेन तुल्यः जयन्तप्रतिमः a *nitya samâsa*; or जयन्तस्य प्रतिमः सदृशः। पौलोमीसदृशी–*i. e.*, Dushyanta's darling, as Paulomî (S'achî) is of Indra; a fitting blessing at the time of S'akuntalâ's union with her husband after the repudiation. Paulomî was the daughter of a demon—a *muni* according to some-named Puloman. सर्वे उपविशन्ति—*Cf.* सर्वे नारदमनूपविशन्ति Vik. V.

दिष्ट्या—goes with समागतम्। सत्—*i. e.*, endowed with qualities worthy of both the families. श्रद्धा &c.—*Cf.* श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना Ragh. II. 16. Kâli. is very fond of such abstract similes. The references to श्रद्धा and विधि (mentioned in the Pûrvamîmâṃsá) often found in Kâli. show that he must have lived before S'aṃkarâchârya, who did not regard them as of primary importance.

अभिप्रेत--union with S'akuntalâ. S'aṃkara as quoted by M.-W. thus explains this:—शकुन्तलाप्रापकं भवद्दर्शनं भविष्यतीत्येवं ममाभिप्रेतमासीत्तावत्प्रभावाद्दर्शनपूर्वं निर्व्यूढम् । तथा च नैमित्तिकानन्तरं निमित्तोत्पत्तिरीति अनुग्रहस्यापूर्वत्वमिति भावः । नैमित्तिक—that which arises out of a cause, or is dependent upon it; effect. संपदः—is used here for the attainment of an object; *cf.* मनोरथसंपत्ति.

P. 200. विधातारः--Creators, *i. e.*, the controllers of the destinies of men; having power to ordain everything and to grant any desire. आज्ञाकरी--a servant (इति विनयोक्तिः com.) सगोत्रस्य–Kaṇva is mentioned in the Mahábhárata as Kás'yapa (of the race of Kas'yapa) though his name is not given in the geneologies. The comp. (समानं गोत्रमस्य) implies common origin, while Kas'yapa was the first ancestor of Kaṇva. This is perhaps due to the poet's oversight. Or we should read युष्मद्गोत्रस्य (भवत्संततेः) as done by one commentator.

यथा गजो &c.—The three stages of knowledge mentioned here correspond to the three stages of the King's perversion of mind. (1) समक्षरूपे गजे नेति प्रतीतिः (so the King did not recognize S'ak. as his wife); (2) अपक्रामति तस्मिन् गजो वा भवेदन्यो वा भवेदिति संशयः (so the King also doubted the correctness of his memory; see V. 3. 29,31); (3) पदानि दृष्ट्वा &c. (so on seeing the ring he remembered S'ak. as his wedded wife). R. takes it differently; see com. and translation. समक्ष०—सामीप्यं अक्ष्णोः समक्षं Avya., nearness of sight, तद्रूपं विद्यते इति समक्षं by adding अच् (मत्वर्थीय),

and then समक्षं रूपं यस्य तस्मिन्. अपराध—अपचार *v. l. Cf.* ममापचरितैः p. 120. अनुपपन्नः—not proper (to be expected) in your case (so there must be some unknown cause to account for it). उपपन्नः—*v. l.* means explainable, capable of being accounted for. But this will require तव for त्वयि. ०वतरणात्—अवतरण means the same thing as अवतार in S'akrávatára; (*i. e.*, a ford or landing-place at) see p. 131, *supra*. प्रत्यक्षवैक्लव्या—*i. e.*, whose face bore visible signs of grief, and hence the inquiry. Some take ०तरणात् with प्रत्यक्ष० and translate 'Menakâ came with S'akuntalâ, whose distress was personally seen by her owing to her descent to the Apsarastîrtha.' दिष्टया अकारण &c.—She is glad to hear that her husband did not repudiate her without cause. It is a relief to her to know that it was the curse of Durvâsas that made him forget her.

P. 201. चरितार्था–चरितः प्राप्तः अर्थो यया। चरित is used here probably for the sake of alliteration. विदितार्था—one who has known the fact. अपेततमसि—*Cf.* प्रबलतमस् p. 194. प्रभुता—*scil.* as a beloved wife; *cf.* III. 18. मूर्च्छति—takes effect upon; *cf.* न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य। Ragh. II. 34. See note on the word, p. 127. उपहत—tarnished, obscured. अवकाश—scope for action, making impression. The figure in this s'loke is उपमा and the following sets are compared (1) त्वं and छाया; (2) भर्तृ and दर्पणतल; (3) स्मृतिरोधरूक्ष and मलोपहतप्रसाद; (4) प्रतिहतत्व and मूर्च्छनाभाव; (5) अपेततमस् and शुद्ध; and (6) प्रभुता and सुलभावकाशत्व. शाकुन्तलेयः—शकुन्तलाया अपत्यं पुमान्; fr. शकुन्तला + एय (ढक्), and not अण्, as S'ak. was not a मानुषी.

वंशप्रतिष्ठा—*Cf.* कुलप्रतिष्ठा VI. 24; also अमंस्त चानेन...स्थितिमन्तमन्वयम्। Ragh. III. 27. तथाभाविनं—*i. e.*, वंशप्रतिष्ठाहेतुम्। तेन प्रकारेण कुलोद्धारकत्वेन। Káṭ. Some read तथा separately. In this case भाविनं will go with चक्रवर्तिनं. अनुद्घात०—अविद्यमान उद्घातः यस्यां सा अनुद्घाता; see com.; or अनुद्घातश्चासौ स्तिमितगतिश्च. This is often referred to; *cf.* ययावनुद्घातसुखेन Ragh. II. 72; S'is'. XII. 2. तीर्णजलधिः—The power to drive their chariot over sea or mountain (*i. e.*, in the air) was possessed by many ancient kings. The chariot referred to was probably a car-shaped balloon. The art of ascending in balloons and moving them about at will was known to the ancient Hindus. *Cf.* Ragh. V. 27.

पुरा जयति—will conquer. पुरा when joined to a form of the present tense gives it the sense of the future. Páṇ. III. 3. 4. See com. *Cf.* पुरा दूषयति स्थलीं Ragh. XII. 30; पुरा प्रत्यासीदति Kir. XI. 36; also X. 50; आलोके ते निपतति पुरा Megh. सप्तद्वीपा—

"According to the mythical geography of the Hindus, the earth consisted of seven islands, or rather of seven insular continents, surrounded by seven seas. That inhabited by men was called Jambudvîpa, and was in the centre, having in the middle of it the sacred mountain Meru or Sumeru inhabited by the gods. About Jambu flowed the sea of salt water (*lavaṇa*), which extends to the second *dvîpa*, called Plaksha, which is in its turn surrounded by a sea of sugar-cane juice (*ikshu*). And so with the five other *dvîpas*, *viz.*, S'âlmali, Kus'a, Krauñcha, S'aka, and Pushkara, which are severally surrounded by the seass of wine (*surâ*), clarified butter (*sarpis*), curds (*dadhi*), milk (*dugdha*) and fresh water (*jala*). Vishṇu-P." M.-W. The number of *dvîpas*, however, varies according to different authorities, nine, eighteen or sometimes four *dvîpas* being also mentioned.

P. 202. प्रसभदमनाद्—प्रसभेन or प्रसभं दमनात्। *Cf.* दौष्यन्तिं भरतं चापि सृतं संजय शुश्रुम । कर्माण्यसुकराण्यन्यैः कृतवान्यः शिशुर्वने ॥ हिमावदातान्यः सिंहान्नखदंष्ट्रायुधान्बली। निर्वीर्यांस्तरसा कृत्वा विचकर्ष बबन्ध च...तं सर्वदमनेत्याहुर्द्विजास्तेनास्य कर्मणा &c. See also the passage quoted in the Sans. introduction. भरत—fr. भृ to bear, to support. The etymology of the word given here is incomplete. *Cf.* with this that of क्षत्र (Ragh. II. 53) and of रघु (III. 21). This Bharata was celebrated for his piety and just rule. He so extended the empire that the whole of India came to be called Bhárata or Bháratavarsha after him. He was the remote ancestor of the Kauravas and Páṇḍavas who fought the well-known battle of Kurukshetra which forms the principal theme of the Mahábhárata.

आशास्महे—We expect (him to possess every blessing). आशंसामहे—*V. l.* is perhaps better. दुहितृवत्सला—a Loc. Tat. अत्रैव निवसति—and so it is not necessary to inform her. प्रत्यक्ष—See supra p. 1; or, प्रतिगतं अक्षाणि (अक्षं इन्द्रियं); a Prâd. Tat.; cognizable by the senses.

P. 203. विडौजाः—विडति भिनत्ति रिपून् इति विडं ओजो यस्य; fr. विड् 4th cl. + अ (कः). प्राज्यवृष्टिः—sending down copious rain. प्राज्य—प्रकर्षेण अज्यते काम्यते इति; fr. अञ्ज 7th cl.; and, as what is desired must be abundant, this secondarily means 'abundant'; or प्रकृष्टं आज्यं घृतं यस्मिन्; primarily having an abundance of clarified butter; and then of any liquid (water here). विततयज्ञः—instituting sacrificial sessions. युगपरिवर्त—the rounds or the cycles of the four *yugas*, *viz.*, कृत, त्रेता, द्वापर and

कालि. अन्योन्यकृत्यैः--अन्यस्य अन्यस्य कृत्यानि अन्योन्यकृत्यानि तैः। for the repetition and change of अन्यस्य to अन्य, see *supra*, note on परस्परं p. 22. The comp. is prohibited by the rule अन्यपरयोर्न समासवत् (बहुलग्रहणात्). By serving each other.' *Cf.* त्वत्कार्यं वासवः कुर्यात्त्वं च तस्येष्टमाचरेः Vik. V. 20; प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ । Ragh. IV. 26; also I. 26; Bg. III. 11. उभय°--The twin-worlds, the heaven and earth. It was a belief that Indra was pleased when kings performed sacrifices, and he sent down fertilizing showers.

भरतवाक्यं—The closing stanza in a drama, containing an expression of good wishes on the part of the actors, and put in the mouth of some person entitled to give a blessing. It is so called, because it is spoken by the chief actor, as a member of the dramatic party and not in his dramatic character, all acting being over; see. com. For this meaning of भरत, *cf.* भवभूतिर्नाम कविः निसर्गसौहृदेन भरतेषु &c. Mâl.-Mâdh. I. p. 8. It is more probably so called in honour of the sage Bharata (the *vákya* enjoined by Bharata) who is commonly regarded as the founder of the science of music and dramaturgy. He wrote a work containing precepts and rules regarding every particular relating to dramatic exhibition, quotations from which are frequently given by the commentators of Sanskrit dramas. He is also represented as the manager of the dramas of the gods. *Cf.* Vik. II. 18.

प्रवर्ततां—as it is the duty of kings to do. This implies that some of the prior kings did not attend to the good of the people. सरस्वती—The goddess of speech and learning and the patroness of the arts and sciences. श्रुतमहत्—great by their knowledge of the Vedas; eminent Vedic scholars; or poets known for their learning. महीयताम्—'be honoured' is a better reading than महीयसां (for which see com.). It keeps up symmetry, as we have a separate verb in each clause, and also avoids the tautology with महत्. *Cf.* संगतं श्रीसरस्वत्योर्भूतयेऽस्तु सदा सताम् Vik. V. 24. क्षपयतु—The root क्षप् is not found in the Dhâtupátha, but is admitted as such, as it occurs in authoritative writings. *Cf.* मीलिक्ष्मवि क्षपिप्रभृतीनां धातुत्वं धातुगणस्यासमाप्तेः। Vâm. S. V. Some take it as irregular cau. of क्षि. नीललोहितः—नीलश्चासौ लोहितश्च; an epithet of S'iva. This is differently explained. वामभागे नीलः दक्षिणभागे लोहितः । तथा चोक्तं अर्धमिन्द्रमणिमेचकमर्धं प्रक्रियां वहति विद्रुमराशेः । तावकं वपुरुमा (धव येन ?) मातृमन्ति पितृमन्ति जगन्ति ॥ Kát. नीलः कण्ठे लोहितश्च केशेषु (जटासु)

इति स्वामी। Malli. on Kum. II. 75; नीलं येन ममाङ्गं तु रसाक्तं लोहितं त्विषा। नीललोहित इत्येव ततोऽहं परिकीर्तितः॥ इति स्कान्दे। Mukuṭa on Amara. S'iva as Rudra or the God of destruction is represented as of a purple or black colour.

पुनर्भव—भवतीति भवः पुनः भवः re-birth, the act of being born and re-born, exemption from which is regarded as his *Summum Bonum* by every Hindu. परिगतशक्तिः—परिगता spread, manifested all round शक्तिः (सकलभुवनशासनानुग्रहसामर्थ्यं) ommipotence यस्य (चन्द्रशे॰); may also 'mean having his wife about him,' *i. e.*, accompanied by her; परिगता प्राप्ता शक्तिः Párvati येन सः। Or शक्ति may refer to the eight S'aktis; *cf.* स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः। Mál.–Mádh. V. 1. and Jagaddhara on it—ब्राह्मी माहेश्वरी कौमारी वैष्णवी वाराही माहेन्द्री चामुण्डा चण्डिकाख्याभिरष्टाभिः। यद्वा। ज्ञानेच्छाप्रयत्नात्मिकाभिः। आत्मभूः—The self-born one—an epithet commonly applicable to Brahmâ, Vishṇu or S'iva, viewed as identical with one another. In Ak. it is given as a name of Brahman; Kálidâsa uses it in this sense in his Kum. (यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं) V. 81.

M.-W. remarks:—"Kâlidása indulges the religious predilections of his fellow-townsmen by beginning and ending the Play with a prayer to S'iva, who had a large temple in Ujjayinî, the city of King Vikramâditya, and abode of the poet. Both actors and spectators would probably repeat the prayer after the speaker, and appropriate it to themselves."

Appendices.

I.

THE METRES USED IN THE PLAY, THEIR DEFINITIONS AND SCHEMES.

1. Sanskrit Verse is regulated by quantity and not by accent, as in English. A पद्य or stanza consists of four पादs or quarters. A *páda* is regulated by the number of syllables (अक्षरs) or syllabic instants (मात्राs). When the *pâdas* are all in one metre, it is called a समवृत्त, to which type most of the metres conform; those are अर्धसमवृत्तs wherein the first *páda* corresponds with the third and the second with the fourth, called respectively the odd and even *pâdas*. A third class is विषमवृत्तs, which are very rare.

2. The vowels अ, इ, उ, ऋ and ऌ are short, and the rest long. The quantity of a syllable is determined by its vowel.

A syllable with a short vowel is called लघु (light) and one with a long vowel is called गुरु (heavy).

3. But a लघु syllable becomes गुरु if it is followed by an *Anusvâra* or a *Visarga*, or a conjunct consonant, or when it occurs at the end of a *páda**.

4. Three successive syllables form a गण (foot); marking a short syllable as ◡ and a long one as—, the different गणs, which are eight in number, may be exhibited as follows† :—

य ◡ – –; र – ◡ –; त – – ◡; भ – ◡ ◡; ज ◡ – ◡; स ◡ ◡ –; म – – –; and न ◡ ◡ ◡. A short syllable is sometimes indicated in the definition by the letter ल and a long one by ग.

5. Except nine stanzas in Prákrit (I. 4; III. 14; VI. 12, 16; V. 1, 16; VI. 1, 2, 3) and one in a semi-Vedic metre (IV. 8, *vide* Note *ad loc.*), the S'âk. represents 21 varieties of metre, which we give below in alphabetical order. The metre in each case is also named in the com. in this Edition.

अनुष्टुभ्—(also called श्लोक) Def. श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम्। द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः॥ There are many variations of this metre, but the one defined is the commonest. Each *pâda* of it consists of 8 syllables of which the sixth is long and the fifth is short, and the seventh in the 2nd and 4th *pâdas* is short and in the 1st and 3rd pâdas long. The rest of the the syllables may be either short or long. *Examples*—I. 5, 6, 11, 12, 13, &c.

अपरवक्त्र—Def. अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ।. The odd quarter, which has 11 syllables, is scanned as न, न, र, ल, ग; and the even quarter, which has 12 syllables, as न, ज, ज, र. . This is an अर्धसमवृत्त. *Ex.*—IV. 10.

आर्या—Def. यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि। अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या॥. This belongs to the class of metres regulated by the number of मात्राs or syllabic instants. The four *pádas* contain respectively 12, 18, 12 and 15 mátrás. This is a very common metre in the dramas of Kâlidása. *Ex.*—I. 2, 3, 13, 15, 16, &c.

इन्द्रवज्रा—Def. स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः।. Each quarter has 11 syllables. Sch—त, त, ज, ग, ग. *Ex.*—IV. 22; V. 4.

---

* सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत्।
वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा॥

† आदिमध्यावसानेषु यरता यान्ति लाघवम्।
भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम्॥

उपजाति—Def. [स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः। उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ ॥] अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ॥ [इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥]. An Upajâti is a mixture of one or more *pâdas* of इन्द्रवज्रा (see above) with one or more of उपेन्द्रवज्रा (11 syll.; sch.—ज, त, ज, ग, ग), so as to form one stanza. A mixture of other metres also in this manner is called an *upajâti*. The student is recommended to scan and find out in each case whether a *páda* is in Indra. or Upendra. *Ex.*—II. 7; V. 5, 20, 25 &c.

[उपेन्द्रवज्रा—See Upajâti above]

[औपच्छन्दसिक—See Mâlabhâriṇî below]

द्रुतविलम्बित—Def. द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ। 12 syllables. *Sch.*—न, भ, भ, र. *Ex.*—II. 11; III. 17 &c.

पुष्पिताग्रा—Def. अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ॥ odd *pâdas*-12 syllables; sch.—न, न, र, य. Even *pâdas*-13 syllables; sch.—न ज, ज, र, ग. This is an अर्धसम वृत्त. *Ex.*—I. 29; II. 3; VI. 11.

प्रहर्षिणी—Def. म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्। 13 syllables; sch.—म, न, ज, र, ग. The pause occurs after the third syllable. *Ex.*—VI. 27, 30.

मन्दाक्रान्ता—Def. मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेत्। 17 syllables; Sch.—म, भ, न, त, त, ग, ग. The pauses occur at the fourth and the tenth syllables. This is the metre exclusively used by Kálidâsa in his *Meghadúta*. *Ex.*—I. 30; II. 14, 15.

मालभारिणी—(also called औपच्छन्दसिक, of which it forms a special variety) Def. विषमे ससजा गुरू समे चेत्सभरा येन तु मालभारिणीयम्। Odd *pâda*—11 syllables; sch.—स, स, ज, ग, ग. Even *pâda*—12 syllables; Sch.—स, भ, र, य. This is an अर्धसम वृत्त. *Ex.*—III. 22, 23; VII. 20, 21.

मालिनी—Def. ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः। 15 syllables; Sch.—न, न, म, य, य. The pause occurs at the eighth syllable. *Ex.*—I. 10, 18; II. 4 &c.

रथोद्धता—Def. रान्नराविह रथोद्धता लगौ। 11 Syllables; sch.—र, न, र, ल, ग. *Ex.*—VII. 10.

रुचिरा—Def. जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः। 13 syllables; sch.—ज, भ, स, ज, ग. The pause occurs after the fourth syllable. *Ex.*—VII. 35.

वंशस्थ—Def. जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ । 12 syllables; sch.—ज, त, ज, र. *Ex.*—I. 17, 20; III. 12 &c.

वसन्ततिलका—Def. उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः । 14 syllables; sch.—त, भ, ज, ज, ग, ग. *Ex.*—I. 8, 24, 28 &c.

वियोगिनी—Def. विषमे ससजा गुरुः समे सभरालोऽथ गुरुर्वियोगिनी । Odd *pâdas*—10 syllables; sch.—स, स, ज, ग. Even *pâdas*—11 syllables; sch.—स, भ, र, ल, ग. This is an अर्धसमवृत्त. *Ex.*—II. 18; VII. 1.

शार्दूलविक्रीडित—Def. सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् । 19 syllables; sch.—म, स, ज, स, त, त, ग. The pause occurs at the twelfth syllable. *Ex.*—I. 14, 27; II. 2, 5, 6 &c.

शालिनी—Def. मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः । 11 syllables; sch.—म, त, त, ग, ग. The pause occurs at the fourth syllable. *Ex.*—V. 30.

शिखरिणी—Def. रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी । 17 syllables; sch.—य, म, न, स, भ, ल, ग. The pause occurs at the sixth syllable. *Ex.*—I. 9, 21; II. 10 &c.

स्रग्धरा—Def. म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् । 21 syllables; sch.—म, र, भ, न, य, य, य. The pauses occur at the seventh and the fourteenth syllables. This is the longest metre in ordinary use. *Ex.*—I. 1, 7.

हरिणी—Def. नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता । 17 syllables; sch.—न, स, म, र, स, ल, ग. The pauses occur at the sixth and the tenth syllables. *Ex.*—III. 11; IV. 19; VII. 24.

II.

QUESTIONS FROM THE TEXT SET AT

THE BOMBAY UNIVERSITY EXAMINATIONS.

N. B. Questions repeated are omitted.

1862.

VIII. Give a brief outline of the contents of the IV. and the VII. Acts of the S'ákuntalanáṭaka. IX. Translate कृष्णसारे ददच्चक्षुः &c. p. 10; parse अधिज्यकार्मुके. What is the force of इव? Why has शिव the epithet पिनाकी? X. पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति । Who is here spoken of? What is the proper meaning of the phrase बहुतरं स्तोकं? Give the sense of the whole sentence. XI. सम्यगुपलक्षितोऽहं भवत्या. Who is addressed here? What is the appropriate meaning of उपलक्षित in the

sentence? Give the etymology of सम्यक्. XII. Translate सायंतने सवनकर्मणि संप्रवृत्ते &c. p. 85. How many सवनs were observed in ancient times? What is the original meaning of सवन? Explain वेदि. Who are the पिशिताशनs? What is the original meaning? XIII. चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका बध्नाति न स्वं रजः-State the meaning of कलिका; to what technical word is it cognate in English? What sense has बध्नाति? XIV. Explain the proper names हेमकूट, किंपुरुष and शतक्रतु. What do you know of each of them? XV. Enumerate the 33 gods according to their several classes.

1863.

VI. State what you know concerning the date and life and the works of Kálidása. To what sect did he belong? What is the critical condition of the text of the *S'ák.*? Who have written commentaries upon it? VII. (*a*) Where is the story of S'ak. first mentioned? (*b*) Give a comparison between the old story and the substance of Kálidása's play. (*c*) Describe the character of S'ak. according to Kálidâsa. VIII. Translate into English:—the whole passage from मातलि:—आयुष्मन्...to रथमारोहतु pp. 173—74.

1866.

I. Translate into English आपरितोषात्० p. 6; यास्यत्यद्य शकु० p. 99. Write notes on the above passages explaining the syntax and accordance and giving any other particulars, the knowledge of which you may think necessary. II. What is the metre of the following;—न नमयितुं० p. 45? Divide the lines into Gaṇas and feet. III. Give two instances of each of the figures उपमा and उत्प्रेक्षा.

1871.

I. Translate:—स्तनन्यस्तोशीरं० p. 67; विचिन्तयन्ती य० p. 88; यास्यत्यद्य शकुन्तलेति p. 99; पातुं न प्रथमम् p. 101; शुश्रूषस्व गुरून् p. 108. Give in Sanskrit the *vigraha* of प्रशिथिलमृणालैकवलयम्, अन्तर्बाष्पभरोपरोधि, तनयाविश्लेषदुःखैः, प्रियसखीवृत्तिं, and स्तनन्यस्तोशीरम् and name the compounds. Give the etymology of निदाघ, उत्कण्ठा, सपत्नी, प्रतीप, दक्षिणा, giving in each case such other cognate words as you know. Why is the god called मनसिज? Give other names of similar import. Can we say हृदिज? What is the metre of the first three stanzas? Explain in Sanskrit prose the following—स्निग्धं वीक्षित० p. 43. Explain the following words and phrases giving the passages containing them:—त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु। अस्ति मे विशेषः। प्रथमः कल्पः। [illegible] तिष्ठ। अत्रान्तरश्रवणकातरतां गतोऽस्मि।

1872.

I. Translate into English:—महाभागः॰ p. 121; मय्येव विस्मरण॰ p. 133; प्रत्यादिष्टविशेष॰ p. 148; प्राणानामानिलेन॰ p. 183. Dissolve the underlined compounds, *scil.*, अभिन्नस्थितिः, शश्वत्परिचितविविक्तेन, विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ, अतिरुषा, प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिः, तेजोगुणात्, धर्माभिषेकक्रिया, and name them. II. (*a*) Give the rules which have been observed in the formation of महाभाग, अपथ, the fem. अतिलोहिताक्षी, and बिभ्रत्. (*b*) Quote instances for the construction 'कामं–तथापि' from the S'ák.; what other words have you found after कामम् instead of तथापि? (*c*) Give the meaning and the etymological formation of वर्ण, शश्वत्, इदानीम्, ऋते, निष्णात, उदक, कितव, पुरोधस्, ऋतु, क्षपा, अमात्य, असुर, दिवस्पति, and दिवौकस्. (*d*) Explain बाहूत्क्षेपम् and इष्टिपशुमारं in the passages बाहूत्क्षेपम् &c. p. 137, and अहं येन &c. 173.

1876.

I. Translate into English:—ग्रीवाभङ्गाभिरामं॰ p. 10; मेदश्छेद॰ p. 48; अभ्याक्रान्ता॰ p. 57; उत्पक्ष्मणा॰ p. 106. II. (*a*) What are the metres of the above verses? (*b*) Dissolve the underlined compounds—पूर्वकायम्, श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः, प्रत्यहम्, राजपूर्वः, विरतानुबन्धम्– and state to which class each belongs. (*c*) Parse विषमीभवन्ति. III. Translate and explain the meaning and context of the following passages:—(*a*) शक्यमङ्गैरनङ्गतप्तैरालिङ्गितुं पवनः. । (*b*) धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाहुतिः पतिता । (*c*) सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः । (*d*) Explain the grammatical construction in (*c*). IV. (*a*) Illustrate the use and meaning of क—क by examples from your book. (*b*) What moods and tenses are governed by मा? Give examples. (*c*) Give the meaning and etymology of—वैधेय तनय, आशा, आधि and रजनी.

1877.

I. A. Translate closely:—(*a*) राजा। अवतीर्य। भवान् कथमिदानीम्। मातलिः—वयमप्यवतरामः। परिक्रम्य। दृश्यन्तां...तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी॥ p. 183 (*b*) राजा–वेगावतरणात् &c.—मत्पार्श्वमानीयते p. 180. B. What are the metres of the stanzas in (a) and (b)? II. Explain stating the context where necessary:—(*a*) राज्ञां तु चरितार्थता दुःखोत्तरैव. (*b*) पूर्वावधीरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्तते। (*f*) यद्यत्साधु न चित्रे.........किंचिदन्वितम्॥ p. 158. (*h*) यथा गजो नेति.........मनसो विकारः॥ p. 200. In (*h*) one copy reads गजे for गजो; which reading do you prefer and why? III. (*a*) Give the meanings of अनात्मज्ञे, आप्तवाचः, पात्रीकृतः, आत्तगन्धः and स्त्रीसंस्थानम्. (*b*) Write grammatical notes on (*a*) अजय्यः। (*e*) पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधाम्। IV. (*a*) What

allusion to polygamy (not Dushyanta's) do you find in the S'ákuntala? Which of Vishṇu's incarnations are alluded to in the S'ák.? (b) Quote the stanzas in S'ákuntala in praise of the chase. (c) Quote a stanza from S'ák. (V.–VII.) containing an idea similar to that in the following and one inconsistent with it:—उन्मनाः प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्नपि बभूव राघवः ।

1880.

I. Translate into English:—(a) यात्येक° p. 91. Scan any of the above lines and name the metre. (b) अस्मान्साधु॰ p. 107. II. Define नान्दी, विष्कम्भक and कुलपति. III. (a) Dissolve and name the compounds:—अभिरूपभूयिष्ठा, अधिज्यकार्मुक. (b) Frame or quote sentences showing the syntactical construction of the following words and phrases—दक्षिणेन, धारयासि, अपराद्धः, अपि नाम, का कथा and प्रभवामि. IV. Explain giving the context where necessary, the following:—(a) अत्रभवान् प्रकृतिमापन्नः; (b) विकारं खलु परमार्थतोऽज्ञात्वाऽनारम्भः प्रतीकारस्य; (c) स्निग्धजनसंविभक्तं हि दुःखं सह्यवेदनं भवति; (d) निभृतमिति चिन्तनीयं शीघ्रमिति सुकरम्; (e) चक्रवाकवधूके आमन्त्रयस्व सहचरं ननूपस्थिता रजनी; (f) यथा मां पृच्छसि तथाभिमतं तातस्य ।.

1881.

I. Translate into English:—(a) नियमयसि॰ p. 119. Do you approve of the Calc. reading संविभक्ता instead of सन्तु नाम in the 3rd line? Give reasons for your approval or objection. (b) स्वप्नो नु॰ p. 154; (c) सुतनु हृदयात्॰ p. 194. II. Explain the following, giving the context in each case:—(a) काममेतदभिनन्दनीयं तथापि वयमत्र मध्यस्थाः । (b) स्फुरतो मे हस्तावस्य वध्यस्य सुमनसः पिनद्धुम् । (c) एष नामानुग्रहो यत् शूलादवतार्य हस्तिस्कन्धे प्रतिष्ठापितः । (d) अहो भावानुप्रवेशः । (e) वातायन त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु । (f) अहो । ईदृशी स्वकार्यपरता । अस्य संतापेनाहं रमे । (g) प्रथमः कल्पः । III. Define प्रवेशक and distinguish it from Vishkambhaka and Aṅkávatâra. IV. Frame or quote sentences illustrating the use of the following particles:—अन्तरेण, यावत्, स्थाने, स्वित् and दिष्टया. V. Scan the following lines and name the metres—(a) अहिणवमहुलोलुवो तुमं तह परिचुम्बिअ चूअमञ्जरिं । (b) सुरसखस्य हरेरुमयेः कृतं । (c) तव सुचरितमङ्गुलीय नूनं प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन ।.

1883.

I. Translate closely into English:—(a) चित्रे निवेश्य p. 52; (b) इदमशिशिरैः p. 73. (c) Name and dissolve the compounds underlined, *scil.*, विवर्णमणीकृत, भुजनयनलतापाशवर्तिभिः. Dissolve also

निर्मक्षिकम्, अभिरूपभूयिष्ठा, तिलोदकम्, पश्चार्ध, कतिपयरात्रम् and युगान्तरम्. II. Translate briefly giving the context:—(*a*) अहो चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः। What sense would अहो चेष्टाप्रतिरूपिका give? (*b*) पुरः प्रतिहतं शैलेः स्रोतः स्रोतोवहो यथा। (*c*) सर्वानियोगोऽपि विकल्प्यते। (*d*) एषा शिखामार्जिता प्रतिष्ठितनीवारहस्ताभिः स्वस्तिवाचनिकाभिस्तापसीभिरभिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति। (*e*) आचारं तावत्प्रतिपद्यस्व। What sense would आकारं give? Which reading do you prefer? (*f*) नलिनीपत्रान्तरितं प्रियसहचरमपश्यन्ती चक्रवाक्यारटति दुष्करमहं करोमीति। III. (*a*) Give the full title of the Play and explain its formation. How far is it a significant title? (*b*) Write down the meanings of—शून्य, पाथेय, आचार, परिकर्मन्, असवर्णक्षेत्रसंभवा, कण्टकितं, प्रियंवदामिश्राः and अनघप्रसवा. IV. Says a subhâshita, काव्येषु नाटकं रम्यं &c. (see p. 94 of Notes). What is it that makes the fourth Act and the four verses so charming? V. (*a*) Justify or correct the following constructions—(1) सा विदितभक्तिं मां महर्षेः करिष्यति। (2) शक्यं......आलिङ्गितुं पवनः। (3) न मे हस्तपादाः प्रसरन्ति। (4) उचितं न ते मङ्गलकाले रोदितुम्। Parse शक्यं and उचितं in (2) and (4). Give the 3rd pers. sing. Aorist, Simple Future and Desi. Pres. of the roots in the words underlined in the following verses—तुरगखुर० p. 37—*scil.*, हतः, विटपविषक्त, पतति, परिणत.

1884.

I. Translate closely into English:—(*a*) राजा—वयस्य निराकरण &c. —शल्यं दहति माम् p. 153. (*b*) Translate and explain where necessary—त्रिस्रोतसं वहति—वदन्ति मार्गम् p. 178. (*c*) Name and dissolve the following compounds—रात्रिंदिवं, द्विप, दीर्घापाङ्गः, अग्रपादः, अन्तःपुरम्, शरासनम्, मधुकरः, धर्मपत्नी, नाकम्, आपगा, अप्रतिरथः. II. Translate, briefly giving the context:—(*a*) सकृत्कृतप्रणयोऽयं जनः। तदस्या देवीं वसुमतीमन्तरेण महदुपालम्भनं गतोऽस्मि। (*b*) श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम्। (*c*) मधुरावस्थानदर्शनीयो भावानुप्रवेशः। (*d*) ननु भण अस्य कृते मत्स्यिकाभर्तुरिति। (*e*) पूर्वावधीरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्तते। (*f*) तेन हि ऋतुसमवायचिह्नं प्रतिपद्यतां लता कुसुमम्। III. (*a*) Give the sense of the following words as used in S'âkuntala—प्रतिपत्ति, व्यलीक, व्यपदेश, विच्छित्ति; and (*b*) derive the following—दाक्षायणी, निष्णात, अभिमर्ष, भागधेय, शर and नख. IV. Note any peculiarities of construction in the following and account for them—(*a*) पूर्ववृत्तमन्यसङ्गाद्विस्मृतो भवान्। (*b*) एषा भवन्तमनुरक्ता। (*c*) स शतक्रतोरजय्यः। V. From what source has Kálidása drawn his materials of S'ákuntala? How has he improved upon the original and with what effect?

1888.

I. Translate into English:—(*a*) अभ्याक्रान्ता० p. 57; (*b*) यात्ये-कतो० p. 91. Name and dissolve the compounds underlined, *scil.*, वारणद्वंद्वगीतः, आविष्कृतारुणपुरःसरः, राजपूर्वः, आत्मदशान्तरेषु. Give the metre of (*a*) and the fig. of speech in (*b*). II. Explain giving the context—(*a*) सखीस्नेहो मां पुनरुक्तवादिनीं करोति। (*b*) न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति । (*c*) काम इदानीं सकामो भवतु। (*e*) अनभ्यन्तरे खलु आवां मदनगतस्य वृत्तान्तस्य। (*f*) प्रथमं सपरिबाहमासीत्। इदानीं राक्षसवृत्तान्तेन बिन्दुरपि नावशेषितः। (*g*) कृतं भवता निर्मक्षिकम्। (*h*) स्वयमक्ष्याकुलीकृत्याश्रुकारणं पृच्छसि. III. Write grammatical notes on the following :—दूरीकृताः, पिनद्धम्, अनुमालिनीतीरम्, प्रच्छाय, निष्ठ्यूत. IV. What do you understand to be the poet's conception respecting (*a*) the behaviour of a good wife when living with her husband ; (*b*) hunting; (*c*) the value of apparel to a natural beauty? V. Describe a hermitage as you find it described in the S'âkuntala.

1889.

I. Translate closely, adding explanatory notes where necessary:—प्राडुर्द्वादशधा &c. p. 197. II. Translate into idiomatic English:—(*a*) येन येन p. 168; (*b*) मूढः स्यामहमेषा p. 136; (*c*) अभ्यक्तमिव p. 122. III. Derive and explain the meaning of the following words as used in S'âkuntala:—प्रतिष्ठा, कल्प, व्यपदेश, उपोढ, प्रतिपत्ति, उपन्यस्त, प्रस्ताव, विवाद, अवदान, मूर्च्छति. IV. What made Dushyanta forget his marriage with S'akuntalâ? How did he recollect it afterwards and what was the state of his mind after the recollection? Mention in this connexion the incidents which have been introduced by the poet for dramatic effect and point out how they severally affected the King. V. In what points does the story of S'akuntalâ's reconciliation with Dushyanta as embodied in the Play differ from the text of the Mahábhárata?

1894.

I. Translate into English :—(*b*) किं तावद्व्रतिना० p. 120; (*c*) प्रलोभ्यवस्तुप्रणय० p. 186. Dissolve the compounds underlined—*scil.*, भुजन्यस्तापाङ्गप्रवर्तिभिः; आरूढबहुप्रतर्कम्, प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितः, नवोषसा. Name the metre of (*a*) and mention the gaṇas that make it. II. Explain the following giving the context :—(*b*) अयि आत्मगुणावमानिनि क इदानीं शरीरनिर्वापयित्रीं शारदीं ज्योत्स्नां पटान्तेन वारयाति। (*d*) देव कुतूहलगर्भः प्रहितो (—र्भोपहितः *v. l*) न मे तर्कः प्रसराति। (*f*) रमणीयः खल्ववधिर्विधिना विसंवादितः

(*g*) शुद्धं प्रतिग्राहयता स्वमर्थं पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन। III. Write grammatical notes upon the underlined words in the following—(*b*) युक्तरूपमिदं त्वयि. (*d*) काले गते बहुतिथे. (*f*) अब्रह्मण्यम्. VI. Explain the allusions in the following—(*b*) अद्यापि नूनं हरकोपवह्निस्त्वयि ज्वलत्यौर्व इवाम्बुराशौ।

1898.

VI. What was the time of the year when the action of the first Act of the S'âkuntala commenced and what was the time when S'akuntalâ was sent to the King's palace? Quote the poet's words in proof of your remarks. VII. Translate into English:—(*a*) सख्युस्ते स किल॰ p. 173; (*b*) रथेनानु॰ p. 201. VIII. Explain the meaning of the following, giving the context:—(*a*) न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्। (*c*) क इदानीं सहकारमन्तरेणातिमुक्तलतां पल्लवितां सहते। (*d*) एते क्लान्तमनसः पुनर्नवीकृताः स्मः।

1900.

I. Translate into English:—(*a*) नैतच्चित्रं॰ p. 58; (*b*) प्रलोभ्यवस्तु॰ p. 186. II. In what senses are the following words used in your text-book:—प्रपन्न, प्रत्यादेश, छाया, पौरोभाग्य, हरितः, and समय? Refer to passages wherein they occur. III. Write grammatical notes on पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधामप्रतिरथः। IV. Explain with reference to the context:—(*a*) इमं जीवितसर्वस्वेनातिथिं कृतार्थं करिष्यति। (*b*) हला किमन्तःपुरविरहपर्युत्सुकस्य राजर्षेरुपरोधेन। (*c*) अर्थवान्खलु मे राजशब्दः। (*d*) अये प्रतिपाल्यावसरः प्रस्तावः। VII. What is the ideal of a good king according to *Kâlidâsa* as implied in the various passages of *S'âkuntala?* VIII. State briefly the chief merits of *S'âkuntala*.

1902.

I. Translate into English:—रम्यं द्वेष्टि यथा पुरा p. 147; क्षौमं केनाचिदिन्दु॰ p. 98; Parse निष्ठ्यूतः and dissolve प्रत्यहं, आपर्वभागोत्थितैः and अपथम्, naming the compounds. II. Explain with reference to the context:—(*a*) अज्ञातहृदयेष्वेव वैरीभवति सौहृदम्; (*b*) नामसादृश्येन वञ्चितो मातृवत्सलः; (*d*) अतः खलु प्रियंवदासि त्वम्. III. (*b*) Describe and discuss the characters of दुष्यन्त and शकुन्तला in the Play. IV. (*c*) Write grammatical notes on—अधिज्यम्, स्त्रैणम्, करभोरु and रात्रिंदिवम्.

1904.

I. Translate into English:—अभिजनवतो भर्तुः p. 109; नियमयसि कुमार्ग॰ p. 119. Explain with reference to the context—(*a*) किं शोभनो ब्राह्मण इति कलयित्वा राज्ञा प्रतिग्रहो दत्तः; (*b*) वत्स ते भागधेयानि पृच्छ; (*c*) न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनो भवन्ति; (*d*) तेन हि

युवराजोऽस्मदिदानीं संवृत्तः. Write grammatical notes on कुमुद्वती, and उत्तरेण वृक्षवाटिकाम्. Dissolve and name the comp. आपन्नसत्त्वा, अधिज्य, यथाश्रुति and दशान्तरम्. Give in Sanskrit the circumstances relating to the loss and the recovery of the ring.

1906.

I. Translate into English:—शुश्रूषस्व गुरून्कुरु p. 108; औत्सुक्यमात्रमव॰ p. 118; वल्मीकाग्रनिमग्न॰ p. 182; कुल्याम्भोभिः पवन ft.–note p. 16; यद्यत्साधु न चित्रे स्यात् p. 158. II. (*a*) Write notes, grammatical or otherwise, on the following words and expressions :— ब्रह्मवर्चस, अग्रपाद, स्त्रैण, गुरुलाघवं, परिवर्धितक, मदिरेक्षणा, नीललोहित, कपोतहस्त, विष्कम्भक, अपटीक्षेप. (*b*) Discuss the following readings—(1) नातिश्रमापनयनाय न न श्रमाय, (2) नातिश्रमापनयनाय न च श्रमाय, (3) नातिश्रमापनयनाय यथा श्रमाय. V. Explain fully with reference to the context the following—(1) संमोहः खलु विस्मयनीयः, न प्रतिबोधः. (2) श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम्. (3) वरः खल्वेषः, नाशीः. (4) राज्ञां तु चरितार्थता दुःखोत्तरैव. (5) उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना. (6) स्थानप्रत्ययात् तु वयमेवंतर्किणः.

1908.

I. Translate into English :—(*a*) II. 4; (*b*) क्व नु खलु संस्थिते कर्मणि......सुभगोऽयमुद्देशः p. 65; (*c*) IV. 22. *N. B.* Name and define the metres of (*a*) and (*c*). II. Explain with reference to the context :—(*a*) एष नूनं तवात्मगतो मनोरथः। (*b*) भगवान्काश्यपः शाश्वते ब्रह्मणि वर्तते। इयं च वां सखी तदात्मजेति कथमेतत्। (*c*) तिष्ठ सावशेषं मे वचः। (*d*) अनसूयामप्यनुगतो मदीयस्तर्कः। न हि स्वात्माभिप्रायेण मे दर्शनम्। (*e*) क इदानीमुष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति। III. (*a*) Dissolve the compounds सशरतापहस्तः, एकाहम्. (*b*) Derive कार्मुक, आर्त, सौहार्द and दौवारिक. IV. How and in what circumstances is Dushyanta first introduced to the Heroine by Kálidâsa? Show accurately with apt references to the text whether he was recognized to be the King, and if so, when.

1909.

I. Translate into English:—IV. 9; VII. 10; VI. 32; निर्वर्तितं......आदरो मया मानयितव्यः। p. 143. II. Explain with reference to the context :—(*a*) भवन्तमेवात्र गुरुलाघवं पृच्छामि। (*b*) तिष्ठ तावत्। अनेन दण्डेन कन्दर्पबाणं नाशयिष्यामि। (*c*) यद्येवमस्ति खलु समागमः कालेन तत्रभवतः। (*d*) अथ वान्यास्यः परदारव्यवहारः। (*e*) छाया न मूर्च्छति......सुलभावकाशा। (*f*) नन्वीदृशानि तपस्विन्या भागधेयानि। III. Write notes on:—संस्कार, प्रत्यक्ष, बिडौजाः, परिगतशक्तिः, वत्सल, चक्रवर्तिन्, पौलोमी, यज्ञभागेश्वर, प्रकृतिस्था. IV. What ideas have you formed with regard to—(1) the character and morals of

the police, and (2) the prevalence of animal sacrifices in the days of Kâlidása on reading the प्रवेशक at the beginning of the sixth Act?

1913.

I. Dissolve the compounds परिकल्पितसत्त्वयोगा, उदधिश्यामसीमां, and नगरपरिघप्रांशुबाहुः. II. Explain clearly with reference to the context:—(*a*) किं तु सख्या परिहासोदाहृतां वरप्रार्थनां श्रुत्वा धृतद्वैधीभावकातरं मे मनः। (*b*) अलमस्मानन्यथा संभाव्य। राज्ञः परिग्रहोऽयमिति राजपुरुषं मामवगच्छत। (*c*) एवमात्माभिप्रायसंभावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता विडम्ब्यते। (*d*) हला पश्य। नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्ती आतुरा चक्रवाक्यारटति। दुष्करमहं करोमि। (*e*) दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेर्यजमानस्य पावक एवाहुतिः पतिता। (*f*) हला अनया अभ्युपपत्त्या सूचिता ते भर्तुर्गेहेऽनुभवितव्या राज्यलक्ष्मीः। III. (*a*) Derive the following words, giving rules in the case of the first three:—अक्षय्यम्, सौदर्या, सौहार्दम्, स्वस्तिवाचनिका, and वनस्पतिः. IV. (*a*) Quote from the S'ák. sentences containing ideas similar to the following:—(1) अवस्थामापन्ना मदनदहनोद्दाहविधुरामियं नः कल्याणी रमयति मनः कम्पयति च। (See III, 8). (2) And social sorrow loses half its pain. (3) न ह्याकृतिः सुसदृशं विजहाति वृत्तम्। (*b*) Discuss the following pairs of readings and state with reasons which you prefer:—(1) कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनाश्वासि—*v. l.* ०दर्शनायासि; (2) दिवस इवाभ्रश्यामः—*v.l.* ०धश्यामः—तपात्यये जीवलोकस्य।

1918.

I. Translate:—II. 6; I. 29; III. 13; IV. 2; V. 21; VI. 6. II. (*a*) What changes has our poet made in the original story of S'âkuntala, and with what motive and effect? (*c*) Discuss the reading आविष्कृतोऽरुण० for आविष्कृतारुण० in IV. 2, and scan I. 29, naming the metre. III. Explain clearly with reference to the context:—(1) दिट्ठिआ अकारणपच्चादेसी ण अज्जउत्तो। (2) तेन हि ऋतुसमवायचिह्नं मतिपद्यतां लता कुसुमम्। (3) सदि क्खु दीवे ववधाणदोसेण एसो अंधआरदोसं अणुहोदि। (4) धिङ्मामुपस्थितश्रेयोवमानिनम्। (5) निराकरणविक्लवायाः प्रियायाः समवस्थामनुस्मृत्य बलवदशरणोऽस्मि। (6) एवमात्मकार्यनिवर्तिनीनाममृतमयवाङ्मधुभिराकृष्यन्ते विषयिणः। (7) ननु सखीगामी दोष इति व्यवसितापि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्ताय तातकाश्यपाय दुष्यन्तपरिणीतां शकुन्तलां निवेदयितुम्। (8) श्रुतं भवाद्भिरधरोत्तरम्। (9) आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः।

ABHIJNÂNAS'AKUNTALA.

ACT I.

PRELUDE.

MAY IS'A (THE LORD), endowed with the eight visible forms, protect you !—(the eight forms *viz*) (1) that which is the first creation of the Creator (*i.e.* Water), (2) that which conveys (to the gods) the oblation offered according to customary rites (*i.e.* Fire), (3) that which is the Sacrificer, (4 and 5) those two that regulate time (*i. e.* the Sun and the Moon), (6) that which has 'sound' for its quality and which pervades the universe (*i.e.* Ether), (7) that which they call the source of all seeds (*i.e.* the Earth), and (8) that by which creatures possess breath (*i.e.* Air). (1)

(*After the Benediction.*)

MANAGER—(*Looking towards the curtain*) My lady, if the act of decoration is over, just come here.

ACTRESS—(*Entering*) Here am I, my lord.

MANA.—Lady, this assembly is mainly (*lit.* for the most part) composed of learned men; verily, to-day we have to wait upon it with (the representation of) a new play entitled "ABHIJNA'NA S'AKUNTALA", the plot of which has been strung together by Kâlidása; so care should be taken with regard to every actor.

ACT.—On account of my lord's having well arranged the representation (I think) nothing will be wanting (go amiss).

MAN.—Lady, I tell you the fact (the real truth).

Until the wise are satisfied (with it), I do not consider my knowledge of representation to be perfect. The heart of men, although well instructed, is without confidence in itself. (2)

ACT.—Even so, my lord; let my lord (now) direct what is to be done next.

MAN.—What else (can I ask you to do) except to give a treat to the ears of this audience? So, sing with reference to this very season, which has set in not long since and which is suited to pleasure. For now are—

The days in which a plunge in water is delightful, in which the breeze from the woods is fragrant owing to the contact

of *Pâtala* flowers, in which sleep is easily induced in thick-shaded spots and which are charming towards their close. (3)

Act.—As you command. (*Sings.*)

Youthful fair ones with a compassionate heart use, as their ear-ornament, the *S'ir'isha* flowers which are gently kissed by the black bees, and the tips of whose filaments are very delicate. (4)

Man.—Well sung, my lady; ah! the audience appears all round as if it were painted in a picture, its feeling being rivetted on your melody. Well, now, what performance shall we have recourse to to please this assembly?

Act.—Has not your honour already ordered that the new drama, called *Abhijnána S'akuntala,* be taken up for representation?

Man.—I am well reminded, my lady; at the present moment I had quite forgotten that; for,

I was forcibly led away by the ravishing melody of your song, like king Dushyanta here by the fleet antelope. (5)

(*Exeunt*)

End of the Prelude.

(*Then enter in a chariot the* King *chasing a deer, bow with an arrow fixed to it in hand, and the* Charioteer.)

Char.—(*Looking at the* King *and the deer*) Long-lived Sir,

Casting my eye on the antelope and on you with your bow strung, I behold, as it were, the Pináka-holder (S'iva) chasing the deer in a visible form. (6)

King—Charioteer, we have been enticed far away by this deer. Even now,

Flinging a glance ever and anon at the pursuing chariot in a way graceful on account of the bending of his neck, having with the major portion of his hinder part entered the fore part of his body through the fear of the descent of an arrow, and strewing his path with half-chewed *darbha* grass dropping from his mouth gaping through exhaustion, behold how he, on account of his lofty boundings, traverses more through the sky, and less on the ground. (7)

(*With surprise*) How then has he become hardly visible to me though pursuing him closely!

Char.—Long-lived one, as the ground was uneven, I slackened the speed of the chariot by drawing in the reins, and hence the animal has covered greater distance. Now that you are on level ground he will not be inaccessible to you.

King—Then loosen the reins.

Char.—As you, long-lived Sir, command. (*Showing that the chariot moved with greater speed*) Mark, long-lived Sir, mark—

The reins being loosened, the steeds, as if impatient of the deer's speed, gallop on, with the fore-parts of their bodies fully out-stretched, with the ends of the *Chauries* (on their heads) motionless, and their ears erect and steady, and not to be overtaken (untouched) even by the dust raised by themselves. (8)

King—Really, the horses are now surpassing the *Harits* (horses of the Sun) and *Haris* (those of Indra).

On account of the speed of the chariot that which is minute in appearance suddenly attains magnitude; that which is cut in the middle appears as if it were joined; that which by nature is crooked appears straight (*lit.* even-lined to the eyes: nothing is at a distance from me for a moment, nor near me. (9)

Charioteer, behold him killed. (*Gesticulates aiming of the arrow*).

(*Behind the Scenes*).

Oh king, to the hermitage belongs this deer; he should not be killed; ay, he should not.

Char.—(*Hearing and observing*) Long-lived Sir, some anchorites have come between the deer that is within the reach of your arrow and you.

King—(*Hurriedly*) Rein in the horses then.

Char.—As you command. (*Stops the chariot.*)

(*Then enter* Vaikha'nasa *with* two others.)

Vai.—(*Raising aloft his hands*) O king, to the hermitage belongs this deer; he should not, he should not, be killed.

Not indeed, not indeed, should this arrow be allowed to descend on this tender body of the deer, like fire on a heap of

flowers. Where, indeed, on the one hand, is the extremely frail life of fawns, and where, on the other, are your sharp-falling shafts that have the hardness of adamant? (10)

Withdraw, therefore, your well-aimed arrow; your weapon is for the protection of the distressed and not for striking at the innocent. (11)

KING—Here it is withdrawn. (*Does so.*)

VAI.—This is worthy of you, the Light of the race of Puru.

To you, born in the family of Puru, this is most befitting. May you get a son endowed with such virtues, and destined for imperialty. (12)

OTHERS—(*Raising their hands*). By all means, may you get a son destined for imperialty.

KING—(*Bowing*) I accept (your blessing).

VAI.—O king, we have now set out to fetch sacrificial sticks. Yonder, along the bank of the Málinî, is seen the hermitage of Kaṇva, the patriarchal sage. If your other duties would not be interfered with, you will, please, enter it and receive the hospitality (due to a guest. Also,

By observing the agreeable religious performances of the hermits with all difficulties (therein) warded off (by you), you will perceive how far your arm, scarred by the bow-string, protects (the people). (13)

KING—Is the Patriarch at home?

VAI.—Just now having entrusted to his daughter, S'akuntalá, the duty of honouring guests, he went to *Somatîrtha* to appease her adverse fate.

KING—Well, *her* I will see; she indeed, will tell of my devotion to the great sage.

VAI.—We now depart. [*Exit with his disciples*

KING—Charioteer, urge on the horses; let us just purify ourselves with a sight of the holy hermitage.

CHAR.—As the long-lived one commands. (*Exhibits again motion of the chariot.*)

KING—(*Looking round*) Charioteer, even without being told it can be known that these are the environs of the penance-grove.

CHAR.—How so?

KING—Do you not see? For here are—

Grains of wild rice lying under the trees fallen from the mouths of the hollows in the interior of which live parrots; in some places are oily stones indicated as being used in breaking the nuts of the *Ingudi* tree; the deer, having acquired confidence, bear the noise (of our approach) and do not vary their gait; and the passages to the reservoirs of water are marked with lines of water dripping from the fringes of bark garments.* (14)

CHAR.—All is (as it is observed).

KING—(*Going a little way*) There should be no inconvenience to the residents of the hermitage; so stop the chariot just here, that I may alight.

CHAR.—I have pulled in the reins; long-lived one, you may alight.

KING—(*Descending*) Charioteer, penance groves are to be entered, as is well known, in a humble dress. So just keep this. (*Hands over to him his royal ornaments and the bow*). Charioteer, by the time I return after seeing the inmates of the hermitage, let the horses have their backs washed (*i.e.* have a refreshing wash).

CHAR.—As you command. (*Exit*)

KING—(*Turning and seeing*). Here is the entrance to the hermitage. Let me enter. (*Entering and gesticulating that he perceived an omen*).

Peaceful is this site of the hermitage, and (yet) my arm throbs; whence can there be any fruition for it? Or rather things destined to happen have doors everywhere. (15)

(*Behind the scenes*).

This way, this way, my friends.

KING—(*Listening*) Oh, something like a conversation is heard to the south of this vista of trees; thither shall I repair at once. (*Turning and observing*). Ah, these girls of the anchorities are coming in this very direction with watering

---

* Moreover,

The trees have their roots washed by the waters of the canals rippling in the wind; the hue of the bright tender sprouts is variegated by the smoke of clarified butter issuing up; and here in the vicinity the young fawns, free from timidity, are leisurely grazing on the lawn of the grove from which the stalks of the sacred grass have been lopped off.

jars, proportionate to their (carrying) capacity, in order to water the young plants. (*Viewing them minutely*). Oh ! How pretty their sight !

If such is the beauty of maidens residing in a hermitage rare (even) in a seraglio, then, indeed, are the creepers of the garden surpassed by those of the forest in point of excellence. (16)

I shall just await (them) while remaining in this shade. (*Stands looking at them*)

(*Then enter* S'AKUNTALA', *busy as described, with* TWO FEMALE COMPANIONS).

SAK.—This way, my friends, this way !

ANA.—Friend S'akuntalâ, I think the trees in this hermitage are dearer to father Kás'yapa than you ; for which reason you, though tender like the blossom of *jasmine*, are appointed (by him) to fill the basins of these (trees with water).

S'AK.—It is not only (by) father's direction (that I do this). I have paternal affection too for these (*Gesticulates watering the trees*).

KING.—How now ! Is this the daughter of Kaṇva ? Verily the revered Kâs'yapa must be undiscriminating, since he appoints her to do the duties of the hermitage.

The sage, who wishes to render this artlessly beautiful form capable of penance, does, indeed, purpose to cut the *S'ami* tree with the edge of a blue-lotus-leaf. (17)

Well, remaining, as I am, concealed by the trees, I will gaze at her undisturbed. (*Does so*).

S'AK.—Friend Anasûyâ, I am hard pressed by this bark-cloth fastened very tightly by Priyamvadâ; just loosen it.

ANA.—Very well. (*Loosens it*).

PRI.—(*With a laugh*) In this case blame your youth which expands your bosom (and not me).

KING.—*Granted that the bark-cloth is unsuited to her form, yet it is not that it does not give her the charm of ornaments. For—

* Before this—She has rightly observed.

On account of the bark garment with its slender knot fastened on her shoulders, and covering the expanse of her twin breasts, her blooming (youthful) body manifests not its gracefulness like a flower encased in a yellow leaf.

A lotus, even though covered with moss, is charming; the spot, though dark, heightens the beauty of the moon; this slender-bodied lady is more lovely even with her bark-cloth: to sweet forms, what, indeed, is not an embellishment? (18).

S'AK.—(*Looking further*) This *Kesara* tree appears to be hurrying me to it with the fingers of its leaves set in motion by the wind; I shall just attend to it. (*Turns round*).

PRI.—Friend S'akuntalâ, do you stand just where you are for a while; (for with you near it) the *Kesara* tree appears, as if accompanied by a creeper.

S'AK.—Hence, indeed, are you (called) Priyamvadâ.

KING.—Though agreeable yet it is the truth that Priyamvadâ has spoken to S'akuntalâ. Indeed, her—

Lower lip has the redness of young sprouts; her arms imitate tender twigs; and youth, attractive like a blossom, pervades all her limbs. (19)

ANA.—Friend S'akuntalá, here is the *jasmine* creeper, the self-selecting bride of the mango-tree, to which you have given the name Vanajyotsná. You have forgotten it.

S'AK.—Then I shall even forget my own self. (*Approaching the creeper and gazing*) Friend, at a very charming time, indeed, has taken place the union of this couple, the creeper and the tree. The *Vanajyotsná* with its early blossoms is in its youth; and the mango-tree, on account of its beautiful leaves, appears capable of enjoyment. (*Stands looking at them*).

PRI.—Anasuyá, do you know why S'akuntalá is looking so very attentively at Vanajyotsnâ?

ANA.—No, I cannot conceive it; pray tell me.

PRI.—"As Vanajyotsná has been united to a tree worthy of it, so may I, too, get a suitable husband!" This (is what she is thinking about).

S'AK.—Certainly this must be the desire of your own heart (*Empties the jar of water*).

KING.—Can she be the daughter of the patriarch by a woman of an inferior (lit. dissimilar) caste? Or, enough of my misgivings.

Undoubtedly, she is fit to be the wife of a *Kshatriya*, since my noble mind covets her; in matters of doubt, the inclination of their minds are, to the good, an unerring guide. (20)

However, I will ascertain the fact about her.

S'AK.—(*In confusion*) Ah me ! A black.bee has, on account of my sprikling water, hurriedly started up and leaving the jasmine creeper is making towards my face.

(*Gesticulates annoyance from a bee*).

KING.—(* *Longingly*).

O bee, we are undone (unhappy) owing to our search after the truth (about her); thou art indeed blessed. (For) thou repeatedly touchest her tremulous eye with its corner moving (playfully); hovering about her ear thou art gently humming, as if whispering a secret; and in spite of her waving her hands thou art drinking (kissing) her lower lip, the sole treasure of delight. (21).

S'AK.—The impudent creature will not desist; I will go elsewhere. (*Moving a step and casting her glance*). How now, it comes even hither ! Friends, save me who am being assailed by this ill-mannered bee.

BOTH.—Who are we to deliver you? Call upon Dushyanta: the penance-forests are said to be defended by the King.

KING—This is the time (opportunity) for me to discover myself. Fear not, fear not—(*Checking himself, aside*), (In this away) my royal character might be known. Well then, thus shall I say.

S'AK.—(*Moving another step and glancing*). How, the bee pursues me even hither !

KING.—(*Hastily approaching*).

Who is this that is behaving rudely towards the innocent maidens of the ascetics while Paurava (a descendant of Puru *i. e.* Dushyanta), the chastiser of the ill-behaved, is ruling the earth. (22).

(*All appear a little agitated on beholding the* KING).

ANA.—It is nothing serious, Sir; this our friend, being troubled by a bee, got frightened. (*Points at* S'AK.)

* (*Looking at her longingly*). Excellent ! even her torment is charming.

'In whichever direction the bee turns towards (her), in that direction her rolling eye is darted; bending her brows through fear she is already learning coquettish movements of the eye even though (as yet) uninfluenced by love.' M. W.

KING—(*Turning* to S'AK.) Does your penance prosper?

(S'AKUNTALA' *stands speechless through confusion*).

ANA.—(Yes), *now* that we have a distinguished guest. Dear S'akuntalá, go to the hermitage, and bring materials of worship with fruits; this will serve as water for the feet.

KING—The courteous words of your ladyships have themselves done (me) hospitality.

PRI.—Then let your honour dispel your fatigue by sitting for a while on this raised seat under the *Saptaparna* tree which is cool on account of dense shade.

KING—Surely, you too must have been fatigued by this work.

ANA.—Dear S'akuntalâ, it is proper for us to wait on our guest; let us sit here. (*All sit down*).

S'AK.—(*Aside*) How is it, indeed, that on seeing this person I have become susceptible of an emotion which is inconsistent with (or contrary to life in) a penance forest?

KING—(*Looking at them all.*) How charming is your friendship on account of the equality of age and form!

PRI.—(*Aside to* ANA.) Anasuyá who can this (person) be, who intelligent and dignified in mien, and speaking sweetly and agreeably appears to be possessed of majesty?

ANA.—Friend, I too have (the same) curiosity. I will just ask him. (*Aloud*) The confidence produced (in me) by the sweet address of your honour prompts me to ask—which line of royal saints is adorned by your honour? What country has been made such as has its people pining through separation from you, and for what reason has your honour subjected your very tender self to the trouble of visiting a penance-forest?

S'AK.—Be not impatient, my heart. Anasûyâ is giving expression (exactly) to your thoughts.

KING—(*Aside*) How shall I now announce myself or keep myself *incognito*? Well, thus shall I say to her. (*Aloud.*) Your ladyship, I, the person that has been appointed by his majesty of the Puru race to supervise religious rites, have come to this sacred grove to ascertain if the religious observances are free from obstacles.

ANA.—Now, indeed, the performers of holy rites have a guardian (to protect them).

(S'AK. *gesticulates amorous bashfulness.*)

PRI. & ANA.—(*Knowing the demeanour of both, aside to* S'AK.) Dear S'akuntalâ, if father (Kásyapa) would be here at hand to-day—

S'AK.—What would happen then ?

PRI. & ANA.—He would make this distinguished visitor happy with the most precious treasure of his life.

S'AK.—Away with you; with (lit. having formed) something (*i. e.* a silly notion) in your mind, you are talking; I won't listen to your words.

KING—We too ask something with regard to your ladyships' friend.

PRI. & ANA.—Noble Sir, this request is just a favour.

KING—It is well-known that the revered Kâs'yapa has observed eternal celibacy; how comes it then that this friend of yours is his daughter ?

ANA.—May your honour hear. There is a certain royal sage of mighty prowess, whose family name is Kaus'ika.

KING—Yes, we have heard that.

ANA.—Know him to be the generator of our friend. Father Kás'yapa is her father by reason of his rearing up her body &c. when abandoned.

KING—(Your) word 'abandoned' has excited my curiosity. I wish to hear from the beginning.

ANA.—May your honour hear. The nymph named Menakâ, as it is said, was sent as an obstacle to penance, by the gods' whose fear was some how aroused, against that royal sage, when formerly practising rigorous austerities, on the bank of the Gautamî.

KING—There is this dread on the part of the gods of the austerities of others.

ANA.—Then beholding her maddening beauty at the time of the advent of spring—(*With this half uttered, breaks down through shame*).

KING—What followed is easily understood; after all this (lady) is the offspring of a nymph.

ANA.—Yes, sir.

KING—It is right.

How else among mortal women could there be the birth of such (lit. this) beauty? The flash with quivering light (lightning) arises not from the surface of the earth. (23)

(S'AK. *stands with down-cast looks*).

KING—(*Aside*) My desire has found scope (now); yet having heard of the prayer for a husband expressed by her friend in jest, my mind is distressed owing to divided thoughts.

PRI.—(*Looking at* S'AK. *with a smile, and then turning towards the* Hero.) Your honour appears to be desirous of speaking again.

(S'AK. *threatens* (*reproves*) *her friend with her finger.*)

KING—Your ladyship has guessed rightly. Through the desire to hear the story of the good (or of a virtuous life), there is something remaining still to be asked.

PRI.—Away with hesitation; ascetic people may, indeed, be asked any questions without reserve (or limitation).

KING—I wish to know this about your friend—Is the vow of an ascetic, which obstructs the influence of love, to be observed by her until she is given away (in marriage), or will she, for ever, live with the females of the deer, beloved by her on account of having similar eyes? (24).

PRI.—Honoured Sir, this person (*i. e.* S'akuntalâ) is dependent upon another, even in the practice of religious rites; it is her father's resolve, however, to marry her to a suitable husband.

KING—(*Aside*) This desire (of his) is not, indeed, difficult to be attained.

Do cherish your wish, O heart; what was a matter of doubt has now been turned into a certainty. This, that thou suspectest as fire, is a jewel capable of being touched. (25)

S'AK.—(*With seeming anger*) Anasuyâ, I will go.

ANA.—Why?

S'AK.—I will complain to the venerable Gautamî about Priyamvadá here who is talking nonsense.

ANA.—Friend, it is not proper to go away at will, leaving a distinguished guest unwelcomed.

(S'AK. *just starts to go without saying a word*)

KING—(*Wishing to stay her, yet checking himself, aside*). Ah how similar to action is the working of a lover's mind? For I—

Wishing to follow the hermit's daughter, but with my course checked by decorum, have, as it were, gone and come back (to my seat), though I did not move from it. (26)

PRI.—(*Detaining* S'AK.) Friend, it is not proper for you to go away.

S'AK.—(*Knitting her brow*) For what reason ?

PRI.—You owe me two waterings of trees. Come then; discharge your debt, and then shall you go. (*Forcibly turns her back*).

KING—Gentle maiden, I see that this lady is exhausted just by watering the trees. For her—

Arms, on account of lifting up the jar, have their shoulders drooping, and their palms extremely reddened; her abnormal breathing still causes her breasts to heave; on her face has gathered a mist of the drops of perspiration, obstructing (the play of) the *S'irisha* flower placed on her ear; and the knot of hair being loosened, her tresses, held (by her) with one hand, are dishevelled. (27)

I will, therefore, discharge her (lit. make her free from) debt. (*So saying he offers his ring.*)

(Both *on reading the letters of the name inscribed on the ring stare at each other*).

KING—Do not take me for some one else (the king). This is a present from the King ; know me, therefore, to be a kingly person.

PRI.—Then the ring deserves not separation from the finger. She is now free of debt at the word of your honour. Dear S'akuntalâ, you are released by his honour who has taken pity on you, or rather by the great King. (You can) go now.

S'AK.—(*Aside*) (I shall) if I have power over myself. (*Aloud*) Who are you to permit me to go or to detain me?

KING—(*Surveying* S'AK.; *aside*) Can it possibly be that she is (disposed) towards us as we are towards her? Or rather, my desire has obtained scope. For—

Although she joins not her words to mine, she pays attention (lit. ear) to me when I speak; granted that she stands not with her face fully turned towards me; and yet her sight, for the most part, has no other object (for it). (28)

(Behind the Scenes)

Ye ascetics! Be at hand to protect the animals of the penance-forest. King Dushyanta, enjoying his sport, is reported to be in the neighbourhood.

For the dust, raised (lit. kicked up) by the hoofs of the horses and having the colour of the evening twilight (sun), is falling, like a flight of locusts, upon the trees of the hermitage having wet bark-garments suspended on the boughs. (29)

Moreover—.

An elephant, terrified at the sight of a chariot, having one tusk fixed in the main branch of a tree struck off with a violent blow (or, having on his shoulder a scratch from one of his tusks as it violently struck against a tree), having been (as it were) fettered with a net of creepers dragged along by his feet, and having scattered herds of deer, is entering the penance-forest, obstruction incarnate, as it were, to our penance. (30)

(All the ladies are somewhat excited on hearing it)

KING—(*Aside*) Oh, fie! The citizens, searching after us, are disturbing the penance-forest; well then, we will immediately turn back.

PRI. AND ANA.—Noble Sir, we are frightened on hearing the account of the wild elephant (or, the forester). Permit us (therefore) to return to the cottage.

KING—(*Hurriedly*) Your ladyships may go; we too shall exert ourselves in such a way that no trouble will be caused to the hermitage.

(All rise)

PRI. AND ANA.—Noble Sir, we feel ashamed to request your honour to call again, when (now), no due reception has been accorded to you as a visitor.

KING—Say not so; I am honoured just by the sight of your ladyships.

[*Exit, with her* TWO FRIENDS, S'AK. *gazing at the* KING *and delaying (to depart) under some pretext*]

KING—My desire to return to the capital has slackened. So I will join my followers and encamp them at no great distance from the penance-forest: I cannot turn myself away from the occupation about S'akuntalâ. For,

Forward moves my body, while backward runs the restless heart like the china-silk cloth of a banner borne against the wind. (31)

[*Exeunt Omnes.*

END OF ACT I.

ACT II.

(*Enter the* VIDU'SHAKA *in a dejected mood*)

VIDU'.—(*Sighing*) Alack-a-day! I am wearied by the companionship of this sport-loving King. From one forest to another we roam, even at mid-day, through long forest tracts where there is very scanty shade of trees on account of summer, on hearing such (cries and shouts as) 'Here is a stag', 'there is a hog,' 'yonder is a tiger.' We drink the water of mountain-streams which is tepid and bitter on account of the leaves of trees putrifying in it. At irregular hours we eat our meals which are mostly comprised of flesh roasted on a spit. I do not get sufficient rest even at night, my joints being bruised by following (the chase) on horseback. Then, very early in the morning I am awakened by the bastards of huntsmen, with their wild halloo, while surrounding the forest. With so much, misfortune will not leave me even now; but then a pimple has grown upon the ulcer. Yesterday when we had lagged behind, my ill-luck presented S'akuntalá, the ascetic's daughter, to His Highness, who had entered the hermitage while following the chase. Now His Highness does not even talk of returning to his capital. Even to-day the dawn broke upon his eyes while he was lost in thoughts about her. What can I help? I shall just see His Highness, when he has finished his usual (morning) duties. (*Turning and looking*) My friend is coming even hither, surrounded by his female Yavana at-

tendants, wearing garlands of wild flowers and carrying bows in their hands. Well, I shall stand (here), languid, as it were, on account of the breakdown of my limbs. Perchance, in this way at least, I may get some respite.

(*Stands supporting himself on his staff*)

(*Then enter the* KING *as described*)

KING—True that the dear one is not easy to obtain: yet my mind feels comforted on perceiving her emotion (of love). Even though love has not gained its object, reciprocity of solicitation gives delight. (1)

(*Smiling*) Thus is mocked the suitor who infers the feelings of his cherished one from his own—

That she cast an affectionate glance, although directing her eyes in another direction; that on account of the heaviness of her hips she moved slowly, as if through sportiveness; and that when opposed with the words 'Don't go,' that friend was addressed (by her) reprovingly (or with disdain): all that indeed (I fancy) had reference to me. Ah! A lover sees his own self everywhere! (2)

VIDU'.—(*Standing yet in the same posture*) My friend, my hands and feet are stiffened (lit. they stretch not); so I greet you by mere words.

KING—Whence this collapse of your limbs?

VIDU'.—Why, indeed, having yourself pained my eye, you ask the cause of my tears?

KING—I don't understand (you).

VIDU'.—My friend, is it through its own power or by the force of the stream that the cane-plant imitates a hunchback's gait?

KING—The force of the stream is the cause in that case.

VIDU'.—And in mine too, yourself.

KING—How so?

VIDU'.—That you should be thus leading the life of a forester in this region haunted (by wild beasts), having given up the affairs of state. To tell you the truth, I have been no longer master of my own limbs whose joints have been sorely shaken by daily chasing wild beasts; so I will beseech you to relieve me that I may take rest just for a day.

KING—(*Aside*) So says this fellow; and my mind too is weaned from chase as I think of the daughter of Kâs'yapa. For,

I have no heart (lit. am not able) to bend this strong bow on which an arrow is fixed, against the deer, by whom, living in the society of my beloved, instruction was as it were given to her in casting artless (or sweet) glances. (3)

VIDU'.—(*Looking at the* KING'S *face*) Your Highness is muttering something with some idea in your mind. Mine was (only) a crying in wilderness.

KING—(*With a smile*) What else (can I be thinking of)? A friend's words ought not to be disregarded by me; so I stand silent.

VIDU'.—May you live long (then)! (*Wishes to go*)

KING—Stay, friend, my speech is incomplete yet.

VIDU'.—May Your Majesty command.

KING—After you have enjoyed your repose, you should help me, too, in an affair involving no trouble (to you).

VIDU'.—What, in eating sweetmeat? Then I gladly welcome the invitation.

KING—In what, I shall tell you. Holloa, who waits there?

DOOR-KEEPER—(*Entering and bowing*) May my lord command.

KING—Raivataka, just call the General.

DOOR.—As Your Majesty commands. [*Exit and re-enter with the* GENERAL] Here is our royal master looking in this very direction, and eager to give his order. Your Honour may approach (him).

GEN.—(*Looking at the* KING) Although found fault with, the chase has proved only to be a merit in (or, of advantage to) His Majesty.

For, His Majesty—

Like a mountain-roaming elephant, possesses a body, which is the very essence of strength, the fore part of which is hardened by the incessant drawing of the bowstring, which is capable of enduring the rays of the sun, which is perspiration-proof, and which, though reduced, is not observed to be so on account of its muscular development. (4)

(*Approaching*) Victory, victory to my lord! The game of the forest has been tracked. Why does my lord then stay away?

KING—My ardour has been damped by Mâḍhavya denouncing the chase.

GEN.—(*To* VIDU′.) Friend, be firm in your opposition (to the chase), while I shall humour His Majesty. (*Aloud*) Let the fool prate (as he likes). But Your Majesty himself is an instance (of the advantages of the chase).

(By means of the chase) the body becomes light and free to move (fit for exercise), the waist growing attenuated on account of the reduction of fat. The heart of animals, as it is agitated by fear and anger, is observed. It is the highest glory of archery (lit. archers) that the arrows hit a moving mark. Vainly, indeed, is chase called a vice; where else is to be found such amusement ? (5)

VIDU′.—(*Pretending to be angry*) Away, you inciter to exertion. His Majesty has returned to his (former) nature. As for you, you will fall into the jaws of some old bear longing to have (a bite at) a man's nose, while roving from forest to forest.

KING—Good General, we have encamped in the proximity of a hermitage. I cannot, therefere, commend your words. Forthwith, to-day,

Let the bisons plunge into the water of puddles repeatedly struck with their horns; let the class of deer chew the cud forming their groups in shades; let the big boars fearlessly dig up the *mustá* grass in the pools; and let this our bow, too, have repose, with the fastening of its string loosened. (6)

GEN.—As my lord pleases.

KING—Well, then, recall the beaters that have gone ahead; and my soldiers should be so warned that they molest not the penance-grove. For, see,

In ascetics, in whom tranquillity predominates, there lies concealed an energy with inherent power of burning; this they manifest like the sun-jewels, which are cool to the touch, when overpowered (*i. e.*, acted upon) by other energies. (7)

GEN.—As my lord commands.

VIDU′.—Let your talk of encouragement go to the dogs now.

[*Exit Gen.*

KING—(*Looking at the* ATTENDANTS) You can take off your hunting suits. Raivataka, you too attend at your post.

ATTENDANTS—As your Majesty commands. [*Exeunt* ATT.

VIDU'.—You have driven off the last fly (*i. e.*, secured strict privacy). Now Your Honour should sit down on this stone-slab furnished with a canopy supplied by the shade of a tree so that I too may sit at ease (*lit.*, be comfortably seated).

KING—Do you precede.

VIDU'.—Come, my lord.

(BOTH *turn round and sit*)

KING—Máḍhavya, you have not obtained the fruit of your eyes; for you have not seen the object most worthy to be seen.

VIDU'.—Why, Your Honour is before me.

KING—Every one considers his own as beautiful. (But) I speak with reference to that S'akuntalâ, the ornament of the hermitage.

VIDU'.—(*Aside*) Well, I will allow no scope to his imagination (lit. to him). (*Aloud*) O friend, it seems the hermit's daughter is the object of your desire.

KING—*Friend, the heart of the descendant of Puru never turns towards a forbidden object.

The sage's daughter, I hear, was born of a celestial damsel, (and) found (by him) when abandoned by her, like a flower of the *Navamálikâ*, falling, when loosened (from its stalk), on an *Arka* tree. (8)

VIDU'.—Just as one palled with sweet dates has a desire for tamarind, so is this longing of yours, who are scorning the jewels of women (the most beautiful ladies) in your harem).

KING—Surely you have not seen her, and hence you say so.

VIDU'.—That must, indeed, be charming, which excites even your admiration.

KING—Friend, why waste more words ? (To be brief),

Was she endowed with life by the Creator, after having delineated her in a picture, or was she mentally fashioned by him with the combination of (all) the beauties ! When I

---

* This is the additional reading of some copies here:—

Fie on you, fool !

With what kind of feeling do people look at the new digit of the moon, with their faces raised upwards and their eyes having their winking suspended ?

consider the omnipotence of the Creator, and her form, she appears to me to be quite a different (special or matchless) creation of the jewel of womankind. (9)

VIDU'.—If so, all fair ladies are now thrown into the background.

KING—Also, it seems to me—

Her flawless beauty is a flower not (yet) smelt (by any one), a tender sprout not plucked with the nails, a gem (as yet) unperforated, fresh honey whose flavour is (yet) untasted, and the reward of collected merit not yet exhausted (by enjoyment). I know not whom providence will resort to as its enjoyer. (10)

VIDU'.—Then let Your Honour rescue her at once, that she might not fall into the hands of some ascetic with his head greasy with the oil of *Iṅgudî*.

KING—Her ladyship is not her own mistress; nor is the father here at hand.

VIDU'.—Now towards Your Highness what kind of affection was betrayed by her eyes (*lit.* what was the feeling of her eyes)?

KING—The daughters of hermits are by nature coy; still,—

When I turned towards her, her eye was withdrawn (by her), and a smile bloomed (on her face) but apparently from some other cause (unconnected with me). Thus the feeling of love, obstructed in its operation by modesty, was neither displayed by her nor smothered. (11)

VIDU'.—Surely she could not have sat on your lap at the first sight.

KING—Again, at the time of her departure with her did she manifest her feeling towards me, though with modesty. For,

Having gone only a few steps, the slim one suddenly stopped, alleging that her foot was pricked by a blade of *darbha*; and she stood with her face turned (towards me) disentangling (*i. e.*, pretending to disentangle) her bark-garment though it was not caught in the branches of trees (shrubs). (12)

VIDU'.—Then provide yourself with a (goodly) store of provisions. I perceive that you have transformed the penance-forest into a pleasure-garden.

KING—Friend, some of the sages have recognized me; think, therefore, under what pretext I may again visit the hermitage.

VIDU'.—What other plea (is wanted) for you, kings? Go and say—let the hermits bring us the sixth part of the wild rice.

KING—O fool, quite a different kind of tribute these ascetics pay, which is prized even above (lit. foregoing) heaps of jewels.

The yield that accrues to kings from the (four) classes (of people) is perishable; (whereas) the foresters (*i. e.*, ascetics) give us one-sixth of their penance, which is imperishable. (13)

(*Behind the Scenes*)

O joy! We have gained our object.

KING—(*Listening*) Oh! It must surely be some hermits (as appears) from their deep and calm voices.

DOOR-KEEPER—(*Entering*) Victory, victory to Your Majesty! Here are two young sages at the door.

KING—Usher them in without delay.

DOOR-KEEPER—Here I shall bring them in. [*Exit and re-enter with* TWO YOUNG SAGES] This way, this way, Holy Sirs.

(*Both look at the King*)

ONE—O the capacity of his person to inspire confidence, although it is resplendent! Or, it is but natural in the case of this King who does not much differ from Ṛishis. For—

He too has taken up residence in an *ás'rama* (an order of life) in which all can resort (to him for help &c.); by protecting his subjects he also daily accumulates merit; and of him (this King) too, who has subdued all his passions, the holy title of *Muni*, only preceded by the word 'royal,' being praised by couples of bards, often rises to heaven. (14)

THE OTHER—Gautama, is this Dushyanta, friend of the destroyer of Bala (*i. e.*, Indra)?

ONE—Even so.

THE OTHER—Then—

It is no wonder that he, possessed of arms as long as the draw-bars of the city (-gates), alone rules the entire earth which has the ocean for its blue boundary; for, the gods, whose enmity towards the demons is deep-rooted, expect victory in battles through his strung bow, and the thunder-bolt of Indra. (15)

BOTH—(*Approaching*) Be victorious, O King !

KING—(*Rising from his seat*) I salute you two, Holy Sirs.

BOTH—May you be blessed ! (*Give him fruits*).

KING—(*Accepting with a bow*) I wish to be commanded (by you).

BOTH—Your Honour is known by the inmates of the hermitage to be here. So they request Your Honour—

KING—What do they command ?

BOTH—The holy sage Kaṇva not being here, the demons create obstacles in (the performance of) our sacrifices; so, they pray that, accompanied by your charioteer, you should stay at the hermitage for a few days.

KING—I am favoured.

VIDU'.—(*Aside*) This request is now favourable to you.

KING—(*Smiling*) Raivataka, tell the charioteer at my bidding (to) bring (me) the chariot with the bow.

DOOR-KEEPER—As Your Majesty commands. [*Exit.*

BOTH—(*With delight*)

This is highly befitting to you who imitate (your) ancestors; the descendants of Puru have, indeed, been ordained (to officiate) in the sacrifice of giving protection to the distressed. (16)

KING—(*Bowing*) Holy Sirs, you can precede; I will just follow you closely.

BOTH—May you be victorious. [*Exeunt.*

KING—Mâḍhavya, have you the curiosity to see S'akuntalâ ?

VIDU'.—At first I had, to overflowing. Not even a drop (of it) is left now at the mention of the demons.

KING—Fear not; you will surely be near me.

VIDU'.—Then I am saved from the demons !

(DOOR-KEEPER—(*Entering*) The chariot has been equipped, (and it) awaits Your Majesty's setting out for victory. But there is Karabhaka from town with orders from the Queen.

KING—(*Reverently*) What, sent by our mother ?

DOOR-KEEPER—Ay (My Lord).

KING—Then usher him in.

DOOR-KEEPER—As Your Majesty commands. [*Exit and re-enter with* KARABHAKA] Here is the Lord; approach him.

KARABHAKA—Victory, victory to Your Majesty ! Her Majesty sends word. "On the coming fourth day falls the

breaking of my fast (with its attendant feast). On that occasion I should be necessarily honoured with his presence by the long-living one."

KING—On the one hand there is the business of the hermits; and on the other the command of a revered parent. Both (the tasks) are unavoidable (must be performed.) How is the difficulty to be met ?

VIDU'.—Remain mid-way like Tris'aṅku.

KING—Really I am in a fix.

The two duties having to be performed in different places, my mind is divided between the two, like the current of a river obstructed by a hillock in front (*i. e.*, in its course). (17)

(*Musing*) Friend, you have been regarded as a son by Mother. So you can return from here, and having told that my mind is engrossed by the business of the sages, you can discharge the duties devolving on a son, towards Her Majesty.

VIDU'.—Surely you will not take me to be one afraid of the demons ?

KING—(*Smiling*) How can that be thought of (or how can that be possible) in Your Honour !

VIDU'.—I (shall) go like (with the pomp of) the younger brother of a king.

KING—Indeed, I shall send all my followers with you, as all disturbance to the penance-forest is to be done away with.

VIDU'.—(*With pride*) Then, indeed, have I now become the Heir-apparent.

KING—(*Aside*) This fellow is rash (or, indiscreet). He might perchance speak to the ladies of the harem of my desire (for S'akuntalá). Well, thus shall I say to him—(*Taking* VIDU'SHAKA *by the hand; aloud*) Friend, I go to the hermitage on account of (my) reverence for the sages. Certainly I have no desire for the daughter of the sage. For, lo—

Where are we, and where the person (*i. e.*, S'akuntalâ) bred with fawns and a stranger to (the influence of) love ? O friend, let not (my) words, uttered in jest, be taken in earnest (as of true import). (18)

VIDU'.—Just so. [*Exeunt omnes.*

END OF ACT II.

ACT III.

(Then enter a PUPIL *of the* SACRIFICER *with the Kus'a grass in his hand)*

PUPIL—Oh! Of mighty prowess is King Dushyanta! Since as soon as that worthy personage entered the hermitage our (religious) rites became free from obstacles!

Why speak of (or, what need of) fixing an arrow on (the bow)? For he removes from afar all obstacles by the mere twang of the bow-string, as if by the angry *hum* of his bow. (1)

Now I shall take this *darbha* grass to the sacrificers for covering the altar (with it). *(Turning and looking at the sky.)* O Priyaṃvadâ, for whom are these lotus-leaves with their stalks and unguent of *us'îra* grass being carried? *(Gesticulating that he heard a reply)* What say you? (Do you say) that "S'akuntalâ feels extremely indisposed on account of a sun-stroke and that these are for cooling her body?" Then let her be nursed carefully. She is, indeed, the very life (lit. breath) of the patriarch, the revered Kaṇva. I too will send (for her) the soothing sacrificial water by Gautamî.

[END OF THE VISHKAMBHAKA.]

(Then enter the KING *in a love-affected condition)*

KING—*(Sighing pensively)*

I am aware of the potency of penance; it is (also) known to me that the maiden is in another's power. And yet I am not able to wean this heart from her.* (2)

(Gesticulating the pangs of Love)

O flower-armed God, the multitude of lovers is being deceived by you and by the Moon when on you two they should rely (for comfort). For—

Your having flowery arrows, and the Moon's cool rays: both these things appear to be untrue in the case of persons like me; (for) the Moon showers fire with rays having cold

* And yet my heart does not turn back from her, like water from low ground (*v. l.*)

in the interior; and you, too, make your flower-arrows have the hardness of adamant.* (3)

Or rather,

The shark-bannered God, though incessantly causing anguish to my mind, (would be) liked by me, if it is that he smites me with reference to that lady with bewitching long eyes. (4)

(*Turning round*) The sacrifice being over, where, indeed, shall I, permitted to go by the sacrificial priests, amuse myself, weary with fatigue? (*Sighing*) What other recourse can I have except a sight of my beloved? I shall just look for her. (*Looking at the sun*) This extremely sultry hour S'akuntalâ generally passes with her friends on the banks of the Mâlatî where there are bowers of creepers. Thither I will go at once. (*Turning round*†, *and feeling the touch of the breeze*) Ah! How delightful is this region on account of its pleasant breezes!

The breeze, fragrant (on account of its contact) with lotuses, and wafting the spray of the ripples of the Mâlinî can be closely embraced by limbs inflamed by love. (5)

(*Turning round and observing*) S'akuntalâ must be close by in this bower of creepers encircled by canes. For—

At the entrance of this (bower) where there is white sand, is seen a line of fresh foot-prints, raised in the front part and sunken deep towards the hinder one, on account of the heaviness of her hips. (6)

I shall just see through the branches.

(*Turning round, and doing so; with delight*)

---

* Some read the following after this :—

O revered God of love, you take no pity on me; whence this harshness of yours when your missiles are flowers? (*Thinking*) Ah! I see—

Verily the fire of S'iva's wrath yet burns in you, like the submarine fire in the ocean. How, otherwise, O God of love, would you be so hurtful (lit. hot) to people like myself, when your surviving part is (mere) ashes?

† (*And looking forward*) The fair-bodied one has, I guess, not long since passed by this avenue of young trees. For,

The cavities of the flower-stalks whose flowers have been plucked off by her, do not yet close up, and these fragments of tender shoots are seen (still) unctuous with milky juice. M.–W.

Ah ! The elixir of my eyes is found. Here is the beloved of my heart, reclining on a stone-slab covered with flowers and waited on by her two friends. Well, I shall hear their confidential talks.

(*Stands observing them*).

(*Then is discovered* S'AKUNTALA' *described as above, with her* TWO FRIENDS.)

FRIENDS—(*Fanning her; tenderly*) Friend S'akuntalâ, does the wind from the lotus-leaf soothe you ?

S'AK.—What, are my friends fanning me ?

(*The Friends gesticulate alarm and look at each other*).

KING—S'akuntalâ seems to be greatly indisposed. (*Musing*) May it be the effect of the heat, or as it is in my mind ? (*Gazing lustfully*) Or, away with doubt.

This body of my beloved with the unguent of the *us'îra* applied to the breasts, and with an only loose bracelet of lotus-stalks (round the arm), though full of torment, is indescribably (or, exceedingly) lovely. Granted that the affliction caused by the operation of love and heat is equal; yet the injury caused to young maidens by heat is not so charming. (7)

PRI.—(*Aside*) Anasúyâ, since (she had) the first sight of that royal sage, S'akuntalá seems to have become uneasy. May it be that this indisposition of hers is attributable to him ?

ANA.—Friend, my mind too has a similar suspicion. Well, I will just ask her. (*Aloud*) Friend, something is to be asked of you. Serious, indeed, is your indisposition.

S'AK.—(*Raising the forepart of her body from the couch*) What do you want to say, friend ?

ANA.—Friend S'akuntalâ, we are, indeed, ignorant of matters concerning love; but I perceive your condition to be like that of persons afflicted with love, such as is heard of in stories. Say from what proceeds your disorder. Before correctly ascertaining the distemper, there can be no beginning (of the application) of a remedy.

KING—The same suspicion as mine has occurred to Anasúyâ. My view was not quite (guided) by personal feelings.

S'AK.—(*Aside*) My attachmentis I indeed, very strong; and even at such a time I cannot confess it to them all at once.

PRI.—Friend, Anasûyâ says rightly; why do you neglect your malady ? Day by day you are becoming emaciated; only the splendour of loveliness does not leave you.

KING—Priyaṃvadâ has spoken truly; for,

Her face has its cheeks excessively emaciated; her bosom has its breasts destitute of hardness; her waist is even more slender; her shoulders are exceedingly sunken; and her complexion is pale; she (thus) tormented with love, appears both lovely and deplorable, like a *Mâdhavî* creeper shaken (lit. touched) by the wind causing its leaves to wither. (8)

S'AK.—To whom else shall I tell it (*i. e.*, my grief, if not to you)? (But) now I shall be a source of trouble to you.

BOTH—For this very reason do we importune you (lit. is our importunity). Grief, shared with loving persons, becomes easy to bear (lit. has its poignancy renderd bearable).

KING—Being questioned by persons who share her sorrows and joys, it cannot be that the maiden will not communicate the cause of her anguish lying concealed in her heart. Although I was looked at longingly by her, turning round again and again, I am at this moment in anxious suspense to hear (her reply). (9)

S'AK.—Friend, ever since that royal sage, the defender of the penance-grove, came within the range of my sight—(*here breaking off, shows bashfulness*)—

BOTH—Let our dear friend proceed.

S'AK.—Since then, on account of my longing for him, I have been reduced to this state.

KING—(*Joyfully*) I have heard what is worth hearing.

The God of Love who was the cause of my affliction, has (now) himself become my comforter; just as a day, dark with clouds, becomes the solace of the living creation towards the close of summer. (10)

S'AK.—So, if you approve of it (*i. e.*, the course I am going to suggest) do that by which I may be commiserated by the royal sage; or else, offer me the sesamum-mixed-water (*i. e.*, look upon me as dead).

KING—This declaration has dispelled (lit. cut down) (all) doubts.

PRI.—(*Aside*) O Anasúyâ, being too-far-gone in love (*or*, as her love has been intense) she cannot brook delay. He, on whom her affection is fixed, is the ornament of the Paurava race. So, it is fit that she should be congratulated on her choice (lit. desire).

ANA.—Yes, you are right.

PRI.—(*Aloud*) Friend, happily, your choice (lit. attachment) is worthy (of you). Whereto shall a great river bend its course (lit. descend) if not to the sea? What (tree) excepting the mango can support the *Atimukta* creeper, having an exhuberance of foliage?

KING—What marvel, if the twin VIS'A'KHA' stars follow the new digit of the moon!

ANA.—But then what can be the way by which, speedily yet secretly, we shall secure our friend's object?

PRI.—As for (your) secretly, it must be considered; as for speedily, (that can be done) with ease.

ANA.—How so?

PRI.—Indeed, that royal sage with his longing for her indicated by his affectionate looks, appears in these days to be emaciated on account of sleeplessness.

KING—So have I been forsooth; for—

This my golden bracelet, with its jewels sullied by my tears, hot through internal heat (agony) and flowing night after night from the corner of my eye, placed on my arm, is repeatedly pushed back by me, as it slips down, from the wrist without being obstructed by (lit. not touching) the scar of the bow-string. (11)

PRI.—Friend, let a love-letter be written to him. Having concealed it in flowers, I will deliver it into his hands, under the pretext of flowers (removed from the image of a deity and given as a mark of favour).

ANA.—I approve of this delicate plan; but what does S'akuntalá say?

S'AK.—What! Can your arrangements be ever questioned by me?

PRI.—Then think out some pretty composition, introduced by a reference to yourself.

S'AK.—I shall think, friend; but then, my heart trembles, afraid of a repulse.

KING—(*Delightfully.*)

Here stands he, longing for union with you, from whom, O timid one, you fear a repulse. He that seeks, may or may not obtain Lakshmî; but how can the one sought by Lakshmî be inaccessible to her? (12)

BOTH—O you, depreciator of your excellence, who will keep off, with the end of his garment, the autumnal moonshine that soothes his body?

S'ak.—(*Smiling.*) Now I am engaged (in it). (*Sits and muses*).

King—Rightly indeed, do I gaze on my beloved with an eye that has forgotten to wink. For—

As she is putting together her words, her face, with one creeper-like eye-brow raised up, announces her attachment to me, through her thrilling cheek. (13)

S'ak.—Friend, the subject-matter of my song is thought out by me; but the writing materials are not at hand.

Pri.—Incise with your nails the letter in this lotus-leaf which is as tender as a parrot's breast.

S'ak.—(*Doing as directed.*) Friend, now listen (to see) if it is properly arranged or not.

Both—We are all attention.

S'ak.—(*Reads*).

I know not your mind, O cruel one, but, day and night, Cupid causes acute pain to the limbs of me whose affection is centred in you. (14)

King—(*Hastily approaching.*)

O lady with a slender frame, Cupid pains you, but me—he simply burns incessantly. The sun does not cause the (moon) lotus to fade so much as he does tho moon. (15)

Both—(*Seeing and rising with joy.*) Welcome to the (object of our friend's) desire, that comes without delay (at an opportune moment).

(S'ak. *tries to rise from her couch out of respect*).

King—Away, away with troubling yourself.

Your limbs with their excruciating pain, which are closely pressing the bed of flowers, and are fragrant by the quickly faded lotus-stalks, need not (lit. do not deserve to) observe any formalities. (16)

Ana.—Let our friend grace a part of this slab here (by sitting upon it).

(*The* King *sits;* S'ak. *feels bashful.*)

Pri.—Your mutual love is evident; yet affection for my friend makes me say something superfluous.

King—Gentle damsel, this should not be suppressed. What is intended to be said causes regret (if not said.)

Pri.—It is the duty of you (kings) that a king should be the remover of the misery of a distressed person living in his dominion.

King—None higher than this.

PRI.—Well, then, this our dear friend has been reduced to this (changed) condition by the God of Love on your account. So you will please sustain her life by taking compassion on her.

KING—O gentle one, this prayer is common (to both of us). I am, in every way, favoured (by you).

S'AK.—(*Looking at* PRI.) Friend, why do you detain the royal sage, who is pining on account of his separation from the ladies of his harem ?

KING—Sweet damsel,

O you, with bewitching eyes and ever abiding in my heart, if you consider my heart, that is devoted to none else, as otherwise, then, (already) slain by the shafts of Love, I am slain once more. (17)

ANA.—Friend, kings are heard to have many wives; act in such a way, therefore, that this dear friend of ours will not have to be bewailed by her kinsmen.

KING—O blessed one, what more shall I say ?

Notwithstanding the multitude of wives, (only) two (will be) the glory (*or*, the mainstay) of my line; the sea-girt earth, and this friend of yours. (18)

BOTH—Happy are we.

PRI.—(*Casting about a glance.*) Anasûyâ, this fawn here, eager and casting its eyes hitherwards, is seeking its mother. Come, let us lead it to its mother. (BOTH *go.*)

S'AK.—Friends, I am (in a) helpless (condition, here); one of you two, come back.

BOTH—*He* is at your side who is the helper of the world.

[*Exeunt.*

S'AK.—How now! They are gone!

KING—Be not uneasy. Is not (this) person, the ministerer to your comfort, near you ?

Shall I, with the cool and languor-removing fans of lotus-leaves, set in motion the cool (lit. moist) breezes ? Or, O you with thighs beautifully tapering like the forearm, shall I, placing your lotus-red feet in my lap, shampoo them so as to soothe you ? (19)

S'AK.—I shall not make myself guilty towards those who deserve respect. (*Rises and wishes to go*).

KING—O fair one, the day has (not) yet been cool (lit. has not yet reached its end); and such is your physical condition.

Leaving your bed of flowers and (casting aside) the covering of lotus-leaves placed on your bosom, how will you go (out) in the heat, with your limbs (rendered extremely) delicate by your suffering? (20) (*Brings her back with force.*)

S'AK.—King of Puru's race, keep to decorum; though smitten with love, I am not master of myself (so that I can dispose of my person as I like).

KING—O timid one, away with your fear of the elders. On knowing this, the revered patriarch, who knows the holy law, will not find fault with this. Moreover,

Many daughters of royal sages are heard as married in the *Gândharva* form of marriage, and were (their action was) approved of by their fathers. (21)

S'AK.—Let me go for the present. I will again take counsel with my friends.

KING—Well, I will let you go.

S'AK.—When?

KING—After the honey of this your lip, (yet) untouched (lit. unbitten) and tender, O fair one, is gently sipped (lit. taken) by me, thirsting (for it), as is that of the fresh flower by the bee. (22)

(*Tries to raise her head*; SAK. *gesticulates preventing his doing so.*)

(*Behind the Scenes.*)

O female *Chakrava'ka*, bid adieu to your mate; the night has approached.

S'AK.—(*With trepidation*) O descendant of Puru, undoubtedly the venerable Gautamî is coming hither to inquire after my health; hide yourself, therefore, behind the branches.

KING——As you say. (*Stands, concealing himself.*)

(*Then enter* GAUTAMÎ *with a pot in hand and the* TWO FRIENDS.)

BOTH—This way, this way, venerable Gautamî.

GAU.——Child, has your bodily suffering been assuaged? (lit. do your limbs suffer less?)

S'AK.—Venerable mother, there is some change in me (for the better).

GAU.—With this water mixed with *darbha* grass your body will be entirely free from suffering. (*Sprinkling water on* S'AK.'s *head*) Child, the day has drawn to its close. Come, we shall forthwith go to the cottage.

S'AK.—(*Aside*) My heart, when the object of your desire had easily presented itself (to you,), you did not give up timidity; why are you now grieved, when separated to your regret? (*Moving a step*; *aloud.*) O bower of creepers that soothed (removed) my suffering, I invite you for enjoyment again.

(*Exist sorrowfully* S'AK. *with* OTHERS.)

KING—(*Approaching his former seat*; *with a sigh.*) Oh, the accomplishment of desired objects is so beset with obstacles! For by me—

Was raised with difficulty, but not kissed, the face of that beautiful-eye-lashed-eyed one, the lower lip of which was frequently covered with her fingers, which was charming through the imperfectly uttered words of prohibition and which was turned towards her shoulder. (23)

Where, indeed, shall I go now? Or I will remain for a while in this very bower that was enjoyed and (now) deserted by my beloved. (*Looking all round.*)

Here, on the stone-slab, is her flowery couch, crushed by her body; here is the faded love-letter incised with her nails on a lotus-leaf; here is a lotus-stalk (which served as) an ornament (round her wrist, but) dropped down from her hand; my eye being thus riveted (on several objects), I cannot depart all at once from this cane-arbour even though vacant. (24)

(*In the air*)

O King, the vesper-sacrifices being commenced, the shadows of flesh-eaters (*i. e.*, demons), brown like evening clouds and scattered round the altar on which is kindled the (sacrificial) fire, are moving about in various ways inspiring terror. (25)

KING—Here, I come. [*Exit.*

END OF ACT III.

ACT IV.

[*Then enter the* TWO FRIENDS (*of* S'AK.) *representing the gathering of flowers.*]

ANA.—O Priyamvadá, although my mind is at ease, now that S'akuntalâ has become happy by her love-marriage, being united to a husband worthy (of her), still there is this cause for concern (lit. this much is to be thought about).

PRI.—How you mean?

ANA.—Whether or not the royal sage will remember what has happened here, after having concluded the sacrificial session and being dismissed to-day by the sages, he will go to his capital and join the ladies of his harem.

PRI.—Rest confident, such (excellent) forms do not belie (the expectations formed of) their merits (lit. are not opposed to merits); (but) I do not know what Father (Kás'yapa) will do on hearing of this affair.

ANA.—As far as I can see, it will be approved of by him.

PRI.—How can you say that ?

ANA.—The uppermost desire (in the elders' minds) is to give away a daughter to a worthy (lit. meritorious) person; and if Destiny itself accomplishes that, indeed, the elders have their object achieved without any effort.

PRI.—(*Looking at the basket of flowers*) My Friend, we have collected sufficient flowers for the worship.

ANA.—But have we not to offer (a special) worship to S'akuntalâ's Fortune-deity ?

PRI.—You are right.

(*They resume their work.*)

(*Behind the Scenes.*) O, here have I come (as a guest.)

ANA.—(*Listening*) Friend, it seems to be the announcement by some (honoured) guest.

PRI.—Well, there is S'akuntalá near the cottage.

ANA.—But then, (she is there) with an absent mind. These flowers will suffice.

(*Behind the scenes*)—You—affronter of a guest,

That person, thinking of whom, with a mind regardless of any thing else, you notice not me, a treasure of penance, come here—will not remember you though reminded (by you), just as an intoxicated man does not (remember) the talk made before (*i. e.,* while drunk). (1)

PRI.—Alas ! Alas ! Ill has betided (us at last). The absent-minded S'akuntalá has offended some person worthy of adoration. (*Looking ahead*). And not indeed an ordinary person ! Here is the great sage Durvâsas who is easily irritated. Having cursed (S'akuntalâ) in that way, he has turned away with a gait brisk (quick) with impetuosity and difficult to be checked.

ANA.—Who else but fire is able to burn ? Run at once, and bowing at his feet, bring him back, while I get ready the materials for an offering to him.

PRI.—Be it so. [*Exit.*

ANA.—(*Gesticulating stumbling at the second step*).

Oh, the flower-basket has dropped down from my hand owing to my gait faltering through hurry. (*Acts the collecting of flowers*).

PRI.—(*Entering*) Friend, crooked by nature, whose supplication would he mind ? Yet I persuaded him to have some mercy.

ANA.—(*Smiling.*) In his case, even this is much ; tell me what happened.

PRI.—When he refused to come back, he was thus entreated —Holy sir, considering that it is the first, this one fault of us, your children, ignorant of the power of (your) penance, should be forgiven by your reverence.

ANA.—What then ?

PRI.—Then, saying—"My words cannot (lit. do not deserve to) be falsified ; but my curse shall cease by showing (or, at the sight of) some ornament of recognition."—he suddenly vanished.

ANA.—It is now possible to entertain hope. There is a ring bearing his name fastened (on S'ak.'s finger) by the royal sage himself as a memento, when about to depart. With it in her possession S'akuntalâ will command the means of her recognition.

PRI.—Come, friend, let us finish the worship of the gods. (*They turn round.*)

PRI.—(*Observing.*) Anasûyâ, just look here ; with her face resting on her left hand, our friend looks as if she is painted (a picture). In her contemplation about her lord, she thinks not even of herself ; what then of a guest !

ANA.—O Priyaṃvadâ, let this occurrence remain a secret with us (lit. in the mouths of us) two only. Our dear friend who is delicate by nature must be spared (the shock the news would give her).

PRI.—Who will sprinkle hot water on the *Navamâlikâ* creeper ? [*Exeunt.*

END OF THE VISHKAMBHAKA.

(*Then enter a* DISCIPLE *just arisen from sleep.*)

DIS.—The revered Kâs'yapa who has returned from his journey has ordered me to ascertain what time it is. I shall

go out into the open space and see how much of the night has yet to lapse. (*Turning and looking*) Ah, it is daybreak; for—

On one side the lord of the flora (the Moon) is going to the peak of the western (lit. the setting) mountain, and on the other is the sun having Aruṇa as his precursor. By the simultaneous rising and setting of the two luminaries this world seems to be governed in its transitions. (2)

Also,

The moon having disappeared, the same moon-lotus, whose beauty is (now) to be remembered, does not delight my eye; indeed, the griefs of women, caused by the cherished one's going on a journey, are intensely insupportable. (3)

(*Enter with a toss of the curtain.*)

Ana.—Although a person ignorant of wordly concerns (lit. sensual pleasures) cannot know these things, still (I think) the King has acted in an unbecoming way towards S'akuntalá.

Dis.—I shall just announce to the preceptor the approach of the sacrificial hour.

Ana.—I have left my bed, but what shall I do? My limbs do not move even towards their usual duties. Let the God of love now have his wish fulfilled, that made my simple-minded friend repose trust in a perfidious person. Or, it is the curse of Durvásas that works this change. How is it, on any other supposition, that the royal sage, having said those (sweet) things, has not sent even a letter during so long a time? Let us, therefore, send him this ring of recognition. Who, among ascetics that lead a life of hardships, can be requested (to go as a messenger)? Though prepared (to make the communication), since the blame would lie with my friend, I cannot, indeed, tell father Kás'yapa who has returned from his journey that S'akuntalâ has been married by Dushyanta and is *enciente'*. In such a state of things what can we do?

Pri.—(*Entering with delight*) Friend, make haste to celebrate the customary rites at S'ákuntalâ's departure.

Ana.—Friend how is that?

Pri.—Hear me. I had just been to S'ákuntalá to inquire if she had comfortable sleep.

Ana.—What next?

Pri.—At that time, father Kás'yapa embraced her, who had her look cast down through bashfulness, and thus greeted

her. "As good luck would have it, the offering of the sacrificer whose sight has been obscured by smoke, has fallen in the very midst of fire. Child, like education imparted to a good (deserving) disciple, you have become one that cannot be regretted. Even to-day I shall send you to your husband's house under the escort of sages."

ANA.—And by whom was the matter communicated to father Kás'yapa?

PRI.—By an incorporeal metrical speech when he entered the sacrificial place.

ANA.—(*Wondering*) How so?

PRI.—(*Speaking in Sanskrit*).

"Know, O sage, that thy daughter holds, for the good of the world, the energy implanted by Dushyanta as the *S'amî* tree contains fire inside." (4)

ANA.—(*Embracing* Pri.) I am very glad, my friend; but the joy I feel is not unmixed with sorrow, as S'akuntalâ is to be taken away just *to-day*.

PRI.—As for ourselves, friend, we shall get over our disconsolation. (Only let) the poor girl be happy!

ANA.—Well, then; there is in this casket of palm leaves, hanging from the branch of the mango tree, a wreath of *bakula* flowers capable of lasting (for a period of time, *i. e.*, retaining its odour) which was deposited by me for this very purpose (*i. e.*, occasion). Just take that with you, while I, on my part, shall get ready for her auspicious cosmetics, such as the Mṛigarochanâ (yellow orpiment,) holy dust and tender *dûrvâ* grass.

PRI.—Be it so done. [*Exit.* ANA.

PRI.—(*Represents the gathering of flowers*).

(*Behind the scenes.*) O Gautamî; bid the good S'árngarava (and others) to escort (lit. lead) S'akuntalâ (to her husband's).

PRI.—(*Listening*) O Anasúyâ, make haste, make haste; the sages going to Hastinâpura are being called.

ANA.—(*Entering with the unguents*) Come, friend, let us go.

(BOTH *turn round.*)

PRI.—(*Observing*). There is S'akuntalâ who had a full bath (lit. over the hair of the head) early at sunrise, and who is being congratulated by the female ascetics that are invoking blessings with grains of wild rice in their hands. Let us approach her. (*They approach.*)

(*Then is discovered* S'ak. *seated, engaged as described.*)

First Fem. Ascetic—(To S'ak.) Child, may you obtain the title 'Great Queen', indicative of your husband's great regard (for you).

Second—Child, may you give birth to a warrior son.

Third—Child, may you be highly esteemed by your lord.

(*Exeunt, after giving the blessings, all* Female Ascetics *with the exception of* Gautamî.)

Pri. & Ana.—(*Approaching*) Friend, may you be happy!

S'ak.—Welcome, my friends; sit here.

The two Friends—(*Taking the auspicious vessels and sitting*) Dear S'akuntalá, make yourself ready, so that we may put on your body the auspicious decorations.

S'ak.—Even this must be highly prized. Decoration at the hands of my friends will be unobtainable to me hereafter. (*Weeps*).

Both—Friend, it ill becomes you to weep on this auspicious occasion. (*Wiping off her tears, they gesticulate decorating her.*)

Pri.—This beauty, worthy of (precious) ornaments, is disfigured (marred) by the decorations that are available in the hermitage.

(*Enter with presentation-ornaments two* Sons of Sages.)

Here are ornaments; let her ladyship be decorated (with these).

(*All are amazed to see them.*)

Gau.—Nârada, my boy, whence (comes) this?

First—Through the power of Father Kás'yapa.

Gau.—What? Are these the production of his mental power?

The Other—Not quite; hear me. By His Holiness we were ordered to bring for S'akuntalá flowers of the trees. And then,

By a certain tree was put forth (*i.e.*, offered) a fine silk-garment, white like the moon, and suited to this auspicious occasion; by another was exuded the lac-dye for application to the feet; (and) the ornaments were presented from other trees by the hands of sylvan deities, put forth as far as the wrist (lit. the joint), and vying with the bursting of tender sprouts from there. (5)

Pri.—(*Looking at* S'ak.) Friend, by this favour is foreshadowed the royal fortune that you are to enjoy in the house of your husband.

(S'ak. *gesticulates bashfulness.*)

First—Come away, Gautama; let us announce the service rendered by the trees, to Kâs'yapa, who must have now finished his ablution.

The Other—As you say. [*Exeunt* the two.

Friends—Oh, we have never used ornaments; but we will put them on your limbs, from our knowledge of painting.

S'ak.—I know how clever you are.

(Both *gesticulate putting ornaments on* S'ak.'s *body.*)

(*Then enter* Ka's'yapa *returned from bathing.*)

Ka'.—At the thought that S'akuntalâ is to go away to-day, my heart is smitten with grief; my throat is choked owing to the flow of tears being suppressed; and my sight is heavy through anxiety. Such (so great), indeed, through affection (for S'akuntalá) is this affliction of me that dwells in a forest; how much, then, must house-holders be tormented by the fresh (hitherto unexperienced) pangs of separation from their daughters? (6) (*Turns round.*)

Friends—Friend S'akuntalá, your decoration is done. Now wear (these) two silken garments.

(S'ak. *rises and wears them.*)

Gau.—Child, here comes your father, embracing you, as it were, with his eyes overflowing with (tears of) delight. Just observe the usual formality.

S'ak.—(*Bashfully*) Father, I salute you.

Ka'.—Child,

As S'armishṭhâ was to Yayâti, so be you (the) esteemed (consort) of your husband; (and) do you, too, obtain a son destined for imperialty, as she (*i.e.*, S'armishṭhá) did Pûru. (7)

Gau.—Holy sir, this is, indeed, a boon, and not a blessing.

Ka'.—Child, come, walk round the fires to which a sacrifice has been just offered.

(*All turn round.*)

Ka'.—(*Pronounces a benediction in a Vedic metre.*)

May these sacrificial fires, having their places assigned them round the altar, having the sacrificial sticks (offered to them), and the *darbha* grass strewn round (them), and chasing

away evil with the odours of sacrificial offerings, purify you. (8)

Start now (on your journey). (*Looking about*). Where are those S'ârngarava and others ?

DISCIPLES—(*Entering*) Here we are, holy sir.

KA'.—Then show your sister the way.

S A'RNGARAVA—This way, this way, your ladyship.

(*All turn round.*)

KA'.—Ye neighbouring trees of the penance-grove !

She who never attempts (proceeds) to drink water first, when you have not drunk it (*i. e.*, before you are watered), she who, though fond of ornaments, never plucks (lit. takes) your leaves through affection for you, she to whom it is a festivity when you first put forth your blossoms, that same S'akuntalá now departs to her husband's house ; let her (or, this) be permitted by you all. (9)

(*Gesticulating that he heard the note of a cuckoo.*)

Here is S'akuntalá permitted to depart by the trees, her companions during her residence in the forest, since the sweet note of the cuckoo has been employed as a reply by them. (10)

(*In the sky.*)

May her path, charming at intervals with lakes (appearing) verdant with lotus-creepers, and with the heat of the sun's rays mitigated by trees affording thick shade, have its dust soft with the mixture of (or, have the soft dust of) the pollen of lotuses, be (pleasant) with a gentle and favourable breeze, and blissful (safe) ! (11)

(*All hear with astonishment.*)

GAU.—Child, the sylvan goddesses of the penance-forest, that are as loving (towards you) as your own kinsmen, have permitted you to depart ; salute these divinities.

S'AK.—(*Bowing and turning* ; *aside.*) Dear Priyamvadâ, though I am eager to see my husband, my feet move onwards with great difficulty, as I am leaving the hermitage.

PRI.—It is not our friend alone (*i. e.*, you, S'akuntalâ) that is grieved at (lit. afraid of) the separation from the penance-forest ; the same is seen to be the condition of the penance-forest also, whose separation from you is at hand:—

The female deer have dropped down their cud of *darbha* grass; the peacocks have given up their dancing ; and the

creepers, with their yellow leaves falling off, seem as if to be shedding tears. (12)

S'AK.—(*Remembering*) Father, I will bid adieu to my creeper-sister *Vanajyotsná.*

KA'.—I am aware of your sisterly affection for it. Here is it to our right.

S'AK.—(*Approaching and embracing the creeper.*) O *Vanajyotsná*, although you are united with the mango-tree, do you embrace me, in return, with your arm-like twigs that point in this direction. From to-day, I part (lit., shall be at a distance) from you.

KA'.—You have, by your merit, been wedded to a husband worthy of you, and one whom I had at the very outset intended for you. This *Navamáliká* has resorted to the mango-tree; as regards it and you I am now free from anxiety. (13)

Proceed on your journey (lit. road) from here.

S'AK.—(*To her Friends*) Friends, I confide this (creeper) to the care of you two.

FRIENDS—(And) to whose care have we been confided by you? (*Shed tears.*)

KA'.—Weep not, O Anasúyâ; rather it is by you two that S'akuntalâ has to be consoled (lit., rendered firm).

(*All turn round.*)

S'AK.—Father, when this hind here, roaming in the vicinity of the hut, and dull on account of pregnancy, will have safely delivered, you will send some one to communicate to me the joyful news.

KA'.—We will not forget this.

S'AK.—(*Gesticulating some obstruction to her walking.*) Who is it that pulls at my garment? (*Turns round.*)

KA'.—My child,

This fawn here, regarded by you as your son, whom you affectionately reared with handfuls of rice, and to whose mouth, when wounded with the sharp points of the *Kus'a* grass, you applied the healing oil of the *iñgudî*, does not leave (following) your path. (14)

S'AK.—My fondling, why do you follow me that am going to forsake you? Though bereaved of your mother shortly after she had given birth to (you), you have, indeed, been reared; even now, when deprived of me (*i.e.*, my fostering care), papa will take care of you. Go you back therefore.

(*With tears starts on her journey.*)

Ka'.—Do you, with firmness, check the continuity of your tears which obstruct the function of your eyes with up-turned, protruding eye-lashes. Your foot-steps are indeed falling unevenly on the road, the ups and downs of which are not being noticed by you. (15)

S'a'rngarava—Revered sir, the scriptures command that a beloved person should be followed as far as the margin of water. Here is the bank of a lake ; so you should give us your errand and return.

Ka'.—Then let us retire into (lit: resort to) the shadow of the milk-tree.

(*All turn round and stand.*)

Ka'.—(*Aside*) What message that would be appropriate can be sent by us to His Honour Dushyanta ? (*Remains thoughtful*).

S'ak.—(*Aside*) Look (here), friend ; the female *chakravâka* bird, not being able to see her mate who is concealed (from her view) by a lotus leaf, is anxiously crying out—"I am doing what is difficult to do (hard is my lot ; or, I am in a painful state)."

Ana.—Friend, do not say so.

Even she, bereft of her lover, passes the night (appearing to her) longer on account of grief. The bond of hope makes (persons) endure the grief of separation, though heavy. (16).

Ka'.—O S'ârngarava, in my name the King should thus be addressed by you on presenting S'akuntalâ to him.

S'a'r.—Command me, Holy Sir.

Ka'.—"Having well thought of us, rich in self-restraint, and of your own exalted family, as also of that (so well known) flow of attachment (towards you) of this (our daughter), springing up spontaneously and not through the exertions of relations, you should accept her with usual honour as one of your wives ; further than this depends upon destiny ; it cannot, indeed, be (explicitly) stated by the wife's relatives. (17)

S'a'rnga.—Your message is well grasped.

Ka'.—Child, you are to be given a piece of advice ; though dwelling in a forest, we are acquainted with worldly affairs.

S'a'rnga.—Nothing, indeed, is outside the ken of the talented.

KA'.—You, then, on going from here and joining your husband's household—

Serve your elders, and act the part of a loving friend towards your co-wives; though wronged do not act in a refractory way towards your husband, in a fit of (jealous) anger; be extremely polite towards your dependants, and not elated with pride in prosperity. Thus do young ladies attain the station (dignity) of a house-wife; those of an opposite character are a curse to (the banes of) their family. (18)

ANA.—How does Gautamî think (of this advice)?

GAU.—This is all the advice that can be given to a young woman. Remember all this, my child.

KA'.—Child, come, embrace me and your friends.

S'AK.—Are my friends Priyaṃvadâ and Anasûyâ to return from this very place?

KA'.—Child, they too are to be given away (in marriage). It is not proper for them to go there. Gautamî will accompany you.

S'AK.—(*Embracing her father*). Dropped (removed) from the lap of my father, like a young sandal-plant uprooted from the side of the Malaya, how shall I sustain my life in a foreign soil?

KA'.—Why are you so afraid, my child?

Placed in the honourable position of wife (Chief Queen) to a husband of noble birth, engrossed every moment in his affairs momentous by reason of his greatness, and having given birth to a son, the purifier (of his race), as the East gives birth to the holy Sun, you, my child, will not mind the grief of separation from me. (19)

(S'AK. *falls at the feet of her father*).

KA'.—May that be yours which I wish to be yours!

S'AK.—(*Approaching her friends*) Friends, embrace me both simultaneously.

FRIENDS—(*So doing*) Friend, if at all the King be slow to recognize (you), then show him this ring marked with his own name.

S'AK.—I am alarmed at this misgiving of yours.

FRIENDS—Fear not; (excessive) affection suspects evil.

S'A'RNGA.—The sun has ascended to the second division of the sky. Hasten, lady.

S'ak.—(*Turning her face towards the hermitage.*) Father, when, indeed, shall I again behold the penance-forest ?

Ka'.—Hear (me).

After having long been the co-wife of the Earth bounded by the four oceans, and having settled (in marriage, *or*, set on the throne) your son-from-Dushyanta that will have no opposing warrior (to meet him), you will again set foot (come to reside) in this tranquil hermitage, accompanied by your husband who will have transferred the burden of family (–cares) to him (*i. e.*, to the son). (20)

Gau.—Child, the time of our departure is being overstayed ; (so) ask your father to return ; or, she will say the same thing again and again for a long time ; let Your Holiness (therefore) return.

Ka'.—Child, the practice of penance is being interfered with.

S'ak.—(*Again embracing her father.*) Father's body has been already tormented by the practice of penance. Do not, therefore, grieve too much for me.

Ka'.—(*Sighing*).

How possibly will my grief be soothed, my child, beholding the oblation of Nivâra previously offered by you and germinated at the entrance to our cottage ? (21)

Go ; may your path be auspicious to you !

[*Exit* S'ak. *with Escort.*

Friends—(*Looking at* S'ak.) Alas ! alas ! S'akuntalâ is concealed (from view) by the line of forest-trees.

Ka'.—(*With a sigh*) O Anasûyâ, your partner in religious duties is gone. Restrain your grief, therefore, and follow me that am going (back to the hermitage).

Friends—Father, how shall we enter the penance-forest (now) desolate, as it were, being bereft of S'akuntalâ ?

Ka'.—The course of affection sees (or presents things) thus. (*Turning thoughtfully*) Ah ! Ease of mind has now been attained by me having sent S'akuntalâ to her husband's house. For—

A daughter is in fact another's property ; having sent her to-day to her husband, my inward soul is now intensely serene, as it is when a deposit is returned (to its owner). (22)

[*Exeunt omnes.*

End of Act IV.

ACT V.

(*Enter the* KING *seated on a seat* with the VIDU'SHAKA.)

VID.—(*Lending his ear*) O Friend, direct your attention to the interior of the music-hall. Mingled notes of a sweet, clear song are heard. Methinks her ladyship Haṃsapadikâ is practising singing (lit. cultivating acquaintance with the musical notes).

KING—Keep quiet, that I may listen.

(*A song in the air.*)

O Bee, how (is it that) you, ever longing for fresh honey, having in that manner kissed the mango-blossom, have (now) forgotten it, being satisfied with a mere residence in the lotus? (1)

KING—Oh, what an impassioned strain (lit. a strain overflowing with melody or passion)!

VID.—What, did you comprehend the meaning of the words of the song?

KING—(*With a smile*) This person (Haṃsapadikâ) was once made love to; so I perceive in it a rebuke administered by her to me with reference to Queen Vasumatî. Friend Mâdhavya, say in my words to Haṃsapadikâ, that I have been cleverly taken to task.

VID.—As Your Honour commands. (*Rising*) O friend, there will be no liberation for me now, when seized by her with the hands of others (*i. e.*, her maids) by the tuft of hair on my head and beaten, as for an ascetic with passions gone when (taken) by a heavenly nymph.

KING—Go, communicate it to her in the clever manner of a citizen (*i. e.*, very politely).

[*Exit.*

VID.—What help (is there)?

KING—(*To himself*) Why, indeed, have I been deeply agitated, on hearing the song of such import, even without separation from a beloved person? Or rather—

When a being, although in the enjoyment of happiness, becomes perturbed on seeing charming objects or hearing agreeable sounds, then, indeed, he mentally remembers, without being conscious (of the fact), the associations (lit., friendships) of past lives remaining permanently impressed (on the mind). (2)

(*Remains in a state of bewilderment.*)

(*Then enter the* CHAMBERLAIN.)

CHAMBER.—Alas! I have been reduced to such a state!

The staff which I took care to carry with me simply as a matter of form, in the harem of the King,—the same (staff), after the lapse of considerable time, serves me, whose gait falters while walking, as a support. (3)

Ho, true that the performance of duty (or religious duty) should not be delayed by His Majesty. Yet I cannot make up my mind (or, I do not like) to announce to His Majesty, who has just left the judgment-seat, the arrival of the disciples of Kaṇva, which will again interfere (with his repose). Or, this office of governing the people admits of no repose. For,

The sun has his coursers yoked once for all. The wind blows day and night. S'esha unintermittently bears the burden of the Earth. And this is the duty of him that claims the sixth part (of the produce of land). (4)

So I will do my duty. (*Turning and observing.*) Here is His Majesty

Enjoying solitude with a wearied soul, after having governed his subjects as if they were his children, like an elephant-lord reposing in a cool place, being heated by the sun after having led his herds (through the pastures) during day-time. (5)

(*Approaching*) Victory, victory to Your Majesty. Here are come with females, and bearing a message from Kâs'yapa, some ascetics living in the forest adjoining the base of the Himâlayas. Having heard (this) Your Majesty is to decide (what is to be done).

KING—(*Reverently*) What! (Ascetics) with a message from Kâs'yapa?

CHAMBER.—Ay, (my Lord).

KING—Then request our priest Somarâta, at my word, that he should himself introduce those hermits after having received them with Vedic rites. I too will await (them) here, in a place proper for granting an interview to hermits.

CHAMBER.—As Your Majesty commands. [*Exit.*

KING—(*Rising*) Staff-bearer, lead the way to the fire-sanctuary (lit. place for fire).

STAFF-BEARER—This way, this way, Sire.

KING—(*Turns round; expressing the misery of his position.*) Every one becomes happy on attaining the object of his longing; but fruition in the case of kings has misery for its end.

Supreme power (or high dignity) relieves merely fervent longing; the very task of protecting what is obtained harasses; (thus) a kingdom, like an umbrella the handle of which is held in one's own hand, is not so much for the removal of fatigue, as for fatigue. (6)

(*Behind the Scenes.*)

TWO BARDS—May Your Majesty be victorious (ever prosper);

THE FIRST—Regardless of personal comfort you daily toil for (the good of) the people. Or, such is indeed your daily course (of action). For the tree suffers burning heat with its head, (while) by its shade it allays the pain of those resorting to it. (7)

THE SECOND—With the royal staff (in your hand), you restrain those that follow the wrong path; you put down disputes and are competent to protect (your people). Wealth being plentiful, one may have, forsooth, a number of relations; but in you are consummated the duties of kinsmen of the subjects. (8)

KING—Though wearied in mind, here have we been refreshed (by these commendatory verses). (*Turns round.*)

DOOR-KEEPER—Here is the raised veranda of the fire-sanctuary, with the cow (useful) for sacrificial purposes near it, and looking beautiful owing to its being newly cleansed. May Your Majesty ascend it.

KING—(*Mounts it and stands supporting himself on the arm of his attendant.*) Staff-bearer, with what object can the revered Kâs'yapa have sent to me the sages?

Can it be that the penance of ascetics, who have stored up great religious merit, has been interrupted by obstructions? Or has evil been worked by any one, on the animals grazing in the penance-grove? Or is it that the flowering and fructifying of creepers has been withheld through my misdeeds? With such various misgivings arising in it, my mind is perplexed through its inability to decide. (9)

DOOR-KEEPER—I think that the sages rejoicing in (pleased at your) good conduct, have come to congratulate Your Majesty.

(*Then enter with* GAUTAMI', *the* SAGES *with* S'AK. *placed in front; before them the* CHAMBER., *and the* PRIEST.)

CHAMBER.—This way, holy Sirs.

S'A'RNGARAVA—S'âradvata,

This King, who swerves not from propriety, is, I admit, magnanimous, (or does not transgress the bounds of duty), nor does any one of the classes, even though occupying a lowly station (in life), take to (follow) the wrong path. Still, with my mind long accustomed to solitude, I look upon this house, thronged with men, as one encircled by (the flames of) fire. (10)

S'A'RADVATA—It is but proper that you have become such on your entrance into this city. I, too,

Look upon the pleasure-seeking people here as one that has bathed looks upon one that is anointed, as one that is pure upon one impure, as one that is awake upon one sleeping, and as one with free movements upon one that is bound. (11)

S'AK.—(*Gesticulating evil omens.*) Ah, why does my right eye throb?

GAU.—May all evil be averted, my child; and may the tutelary deities of your husband grant you happiness! (*Turns round.*)

PRIEST—(*Pointing to the* KING.) Ye Sages, there is the worthy protector of the (four) castes and the (four) orders (of life), who, having already left his seat, is awaiting you. See him.

S'A'RNGARAVA—O mighty Bráhmaṇa, this is, indeed, commendable; still, in this matter we are indifferent. For,

Trees bend down with the rising (yield) of fruit; clouds hang very low when charged with new water; good men do not become arrogant by riches; this is but the nature of those who are benevolent unto others. (12)

DOOR-KEEPER—Sire, the Sages appear to have bright expressions of face; (hence) I know that they come on a peaceful errand.

KING—(*Seeing* S'AK). And this lady?

Who could she be, with a veil, and with the charms of her person not very clearly manifested, standing in the midst of anchorites, like a tender sprout in the midst of seared leaves? (13)

DOOR-KEEPER—My Lord, my conjecture, full of curiosity, though directed, does not proceed (sufficiently further). But then her form appears to be lovely.

KING—Well, it is not proper to gaze at another man's wife.

S'AK.—(*Laying her hand on her bosom; aside.*) Why tremble so, my heart? Considering the love of my lord, be you firm at once.

PRIEST—(*Approaching the* KING.) Here are the Sages honoured in due form. (They bring) some message from their preceptor. May it please Your Majesty to hear it.

KING—I am all attention.

SAGES—(*Raising their hands.*) Be victorious, O King!

KING—I salute you all.

SAGES—Be united with your cherished object.

KING—Are the sages unobstructed in (the performance of) their penance?

SAGES—Whence can there be an obstacle to the religious observances of the good when you are the protector? When the sun is shining, how can darkness make itself manifest? (14)

KING—Verily, then, my kingly title is significant. Now, is the venerable sage Kâs'yapa doing well, that he may favour the world?

SAGES—Those that have acquired superhuman powers have their welfare under their control. With inquiries after your health he thus addresses Your Highness.

KING—What does His Reverence command?

S'A'RNGARAVA—"By mutual agreement Your Honour married this daughter of mine; that (act) of you both was approved of by me pleased (at it). For,

You are known to us as the foremost of the worthy, and S'akuntalâ is virtue incarnate. It is after a long time that the Creator (thus) bringing together a bride and a bridegroom of equal merit has not incurred censure. (15)

So (by you) let her, who is now quick with child, be accepted for participation in religious observances."

GAU.—Noble sir, I wish to say something. There is (however) no scope for my remarks. For,

By her the elders were not referred to, nor by you were her relatives consulted. When the affair has been transacted solely by mutual (consent), what need I say to each one of you? (16)

S'AK.—(*Aside*) What will my lord say now?

KING—What is this that is being proposed (to me)?

S'AK.—(*Aside*) The commencement of his speech is (like) fire indeed.

S'A'RNGA.—How possibly this (from you)? Your Highness is surely fully conversant with the ways of the world.

People suspect a woman, with her husband living, to be otherwise, even though chaste, when exclusively residing in her kinsmen's family. Hence (it is, that) a young woman is desired by her relatives to be with her husband, whether she is loved by him or not. (17)

KING.—What, was this lady married by me before?

S'AK.—(*With anguish; aside*) Ah my heart! Your misgivings have proved right.

S'A'RNGA.—

What, is this digust for a deed done, or opposition to a (moral) duty, or a (conscious) disregard of things done?

KING—Whence this question (which is) based on a wrong assumption?

S'A'RNGA.—

In men elated with the pride of affluence, such affections mostly take effect. (18)

KING—I am seriously censured (in this speech).

GAU.—Child, lay aside your bashfulness for a while; I shall just remove your veil; your husband will then recognize you. (*She acts accordingly.*)

KING—(*Having closely observed* S'AK.; *to himself.*)

Not deciding whether this beauty of unblemished loveliness thus come (to me), was or was not before accepted by me (in marriage), I am neither able to enjoy nor to abandon (it), like the bee, at the dawn, a *kunda* flower saturated with dew. (19) (*Remains musing.*)

DOOR-KEEPER—O my Lord's regard for righteousness! Who else will hesitate on beholding grace of such type presenting itself with ease?

S'A'RNGA.—O King! Why do you thus sit silent?

KING—O hermits, though trying to recall it, I do not really remember having espoused this lady. How then shall I receive her, bearing visible signs of pregnancy, suspecting my relation towards her (in that case) to be that of a *Kshetrin* (*i.e.*, a nominal husband)?

S'AK.—(*Aside.*) My Lord has a doubt about the very marriage. Where can now be my lofty aspiration?

S'A'RNGA.—Don't you do it (accept her).

The sage, indeed, deserves to be insulted by you, who approved of (the conduct of) his daughter seduced by you, and who, in asking acceptance (of his daughter), has adjudged you worthy of the gift, just as one would a thief by offering him one's stolen property. (20)

S'ÁRADVATA—S'ârngarava, desist you now (from your speech). S'akuntalâ, we have said our say. His Honour here has spoken in the way (you heard). Let a convincing reply be given him.

S'AK.—(*Aside*) What good, indeed, will a reminder do, when that sort of love has undergone such a change? It is now settled that I have to deplore my fate (lit. myself). [Or, with the reading शोधनीयः—Still this must be done as my own self has to be cleared by me.] (*Aloud*). My dear—(*Checking herself*) Where marriage is doubted, this is not the proper form (of address). Descendant of Puru, it is, indeed, becoming in you, having at first in that manner deceived this person, naturally simple-minded, after a formal agreement in the hermitage, thus to disown her now.

KING—(*Closing his ears*) Heaven forbid!

Why do you seek to sully your family, and to degrade this person also, as a river, washing away its banks, does, to make its clear water turbid, and to uproot the tree on its bank? (21)

S'AK.—Well, if really thinking (me) to be another's wife, this procedure has been adopted by you, I will remove your doubt by (showing you) this token of recognition.

KING—(That is) a nice proposal.

S'AK.—(*Feeling her fingers.*) Alas, my finger has no ring on it! (*Looks at* GAU. *sorrowfully.*)

GAU.—Surely your ring dropped down as you made your obeisance to the water of S'achîtîrtha in S'akrávatára.

KING—(*Smiling*) This is (Here is an instance of) what is said (-the proverb-) "Ready is the wit of womankind".

S'AK.—Here, indeed, Fate has asserted itself (lit. shown its power). Another (convincing incident) I will relate to you.

KING—Now it comes to *hearing*.

S'AK.—One day (when we were) in the jasmine bower, you had in your hand water in a cup of lotus-leaves.

KING—We are attentive; (proceed).

S'AK.—Just at that moment the little fawn, named Dirghápánga, my adopted son, came up. By you feeling kindly towards it,

saying "Let this drink first," it was coaxed to drink the water; but not being familiar with you, it did not come close to your hand. It (however) took a fancy for the same water, when afterwards it was taken by me in my hand. Then you said in jest, "One puts faith in one's kindred; both of you here are *foresters.*"

KING—Lustful men alone are allured by such and other honeyed words, full of falsehood, of women seeking to encompass their own object.

GAU.—Worthy Sir, you should not say so. Bred in a hermitage, this person (*i. e.*, S'akuntalâ) is unacquainted with deceit.

KING—Old dame,

Intuitive cunning of the woman-kind is seen (to exist) (even) in females other than human. What then in the case of those that possess power of understanding (or knowledge)? The female cuckoos, indeed, cause their offspring to be reared by other birds, before flight into the sky. (22)

S'AK.—(*Wrathfully.*) O wicked one, you judge after the manner of your own heart. Who (else among men) will act (so basely) as you, putting on the garb of virtue and resembling a well, covered over with grass?

KING—(*Aside*) Her anger seems to be unfeigned, making me (as it does) doubt (the correctness of) my thoughts. For by her—

With eyes excessively red, the bow of the God of Love was snapped, as it were, in great anger, owing to the knitting of her curved eye-brows, when I myself, whose attitude of mind (towards her) was dreadful from forgetfulness, did not admit the affection that was formed in private (between us). (23)

(*Aloud*) Noble lady, Dushyanta's acts are well-known; but I do not see this (*i. e.*, deceitfulness) (therein).

S'AK.—Deservedly, indeed, have I been made a wanton woman, who, through faith in his ancestry (lit., the line of Purus), fell into the hands of one who has honey on his tongue (lit., in his mouth) but poison in the heart. (*Covers her face with the skirt of her garment and weeps*).

S'A'RNGA.—Thus does a rash deed, done on one's own advice, burn (when thwarted).

Therefore one should form a union, and particularly that in private, after a careful examination. Friendship turns into

enmity in those whose hearts are unknown (to each other), as in the present instance. (24)

KING—O Sir, why do you, merely relying on this lady, wound us with words implying a number of accusations?

S'A'RNGA.—(*Disdainfully*) You have not heard me properly.

The words of one who, from birth, has never known (lit. learnt) deceit, are unworthy of belief! Let those, indeed, by whom practising-deceit-upon-others is studied as an art, be regarded as infallible speakers of truth! (25)

KING—Sir Truth-speaker, we admit all this as you say; but then, what is to be gained by deceiving this (woman)?

S'A'RNGA.—Down-fall.

KING—It cannot (for a moment) be believed that the Pauravas court their downfall.

S'A'RADVATA—S'ârṅgarava, what is the use of (giving him) a rejoinder? We have executed the preceptor's order. Let us (now) return. (*To the* KING.)

This is, then, your wife; receive her (into your house), or forsake her. For, authority over a wife is admitted to be all-reaching (absolute). (26)

Gautamî, walk on. (*They set out*).

S'AK.—How now? I have been deceived by this rogue; and you, too, abandon me? (*Follows them.*)

GAU.—(*Stopping.*) Dear S'ârṅgarava, here is S'akuntalá following us, lamenting piteously. Her husband having cruelly repudiated her, what can the poor girl do?

S'A'RNGA.—(*Turning back in anger.*) What, wanton girl, assumest thou independence?

(S'AK. *trembles, frightened*).

S'A'RNGA.—S'akuntalá,

If thou art as the King says, what can thy father do with thee that art a disgrace to his family? But if thou believest (lit., knowest) thy conduct to be irreproachable, even servitude in thy husband's family is proper for thee. (27)

Stay here. We go away.

KING—O ascetic, why do you delude (inspire false hopes in) this lady?

The moon causes only the moon-lotuses to bloom, and the sun the sun-lotuses alone. The inclination (mind) of self-restrained persons is averse to embrace another man's wife. (28)

S'A'RNGA.—When through a change of association Your Honour has forgotten the past, how can you be (said to be) afraid of an unrighteous act?

KING—To you now, do I ask as to the choice of the lesser evil (lit. as to which is the greater and which the less sin)—

When there is a doubt as to whether I may have been infatuated, or this lady may be uttering a falsehood, shall I be the repudiator of a wife, or be polluted by the touch of another man's wife? (29)

PRIEST—(*Musing*) If so, let it be managed in this way.

KING—Command me, Your Reverence.

PRIEST—Let her ladyship stay in my house (till delivery). If you ask why I propose this (way; I answer).—You have been told by the sages that at the very first you will beget a son destined for imperialty. If the grandson of the sage be possessed of the signs indicative of it (*i. e.*, imperialty), you will, with felicitations, admit her into your harem; if it turns out otherwise, to take her back to her father is just the course left.

KING—As pleases my worthy Preceptor.

PRIEST—Follow me, child.

S'AK.—O venerable Earth, open a grave for me (lit. give me an opening). (*Starts weeping*).

[*Exit with the* PRIEST *and the* SAGES.

(*The* KING *keeps musing about* S'AK., *his memory clouded—lit., obscured—by the curse.*)

(*Behind the Scenes.*)

Wonder, Oh, wonder!

KING—(*Listening.*) What may it be, indeed?

PRIEST—(*Entering.*) (*With amazement.*) Sire, a veritable miracle has happened.

KING—What may it be?

PRIEST—My lord, when the disciples of Kaṇva had taken their departure,

The girl, reproaching her stars, began to cry aloud, tossing up her hands;

KING—And then?

PRIEST—

And immediately, in the vicinity of Apsarastîrtha, a flash of light in a female form lifted her up and vanished. (30)

(*All express their astonishment.*)

KING—Holy Sir, even before, we had rejected the thing; what is (now) to be sought by useless conjectures? Let Your Reverence take rest.

PRIEST—(*Looking at the* KING.) Be victorious! [*Exit.*

KING—Vetravatî, I am quite bewildered. Show the way to the sleeping-apartment.

DOOR-KEEPER—This way, my lord. (*Sets out.*)

KING—True that I do not remember the daughter of the sage, (now) repudiated, as having been married by me (lit., as a wife). But my heart, aching poignantly, makes me believe (her to be so) as it were. (31)

[*Exeunt Omnes.*

END OF ACT V.

ACT VI.

PRELUDE BETWEEN ACTS V. AND VI.

(*Enter the Superintendent of the city-police, the* KING'S BROTHER-IN-LAW, *and behind him,* TWO GUARDS *leading a* MAN *behind.*)

GUARDS—(*Beating the man*) Say, you thief, where you got this ring of the King, having the (King's) name engraved in it by means of setting jewels in it.

MAN—(*Gesticulating fear.*) Please sirs, I can do no such deed.

FIRST GUARD—What then? Did the King give (it to you as) a gift, thinking you to be a worthy Bráhmaṇa?

MAN—Please listen now. I am a fisherman living at the place called S'akrávatára.

SECOND GUARD—You robber, did we inquire as to your caste?

SUPERINTENDENT—Sûchaka, let him tell everything in order. Do not interrupt him.

BOTH—As Your Honour commands. (*To the Man*) Tell your story.

MAN—I maintain my family by nets, hooks and other means of catching fish.

SUPERIN.—(*Laughing*) A pious profession, forsooth!

MAN—Say not so, please, master.

A duty which devolves upon one by birth should not, indeed, be given up, because it is condemned (by others). A Bráhmaṇa versed in the Vedas, though cruel when (discharging his duty of) killing a (sacrificial) victim, is quite tender with mercy. (1)

SUPERIN.—Then, then?

MAN—One day just as I cut a Rohita fish into pieces, in its maw I saw this ring resplendent with gems; after that, as I was showing it round for sale, I was arrested by Your Honour. Kill me or set me at liberty; such is the story of its acquisition.

SUPERIN.—Jánuka, (this fellow) stinking of raw meat must be undoubtedly a fisherman and an eater of alligators. His discovery of the ring must be inquired into. To the royal palace we go (then).

BOTH—As Your Honour orders. Come on, thou pick-pocket.

(*All turn round.*)

SUPERIN.—Sûchaka, guard this man well at this gate, while I inform His Majesty about this ring, and the way it came into (our) possession, and return with His Majesty's order.

BOTH—May Your Honour enter to secure our master's favour. [*Exit* SUPERINTENDENT.

FIRST GUARD—Jánuka, His Honour has been long away.

SECOND GUARD—Surely, kings are to be approached at proper (suitable) times.

F. G.—Jânuka, my hands are itching to fasten the garland of flowers for his execution. (*Points to his victim.*)

MAN—It does not behove Your Honour to contemplate (my) death without cause.

S. G.—(*Seeing*) Here is our master coming with some document in hand, having, it appears, received the royal mandate. You will (now) become an oblation to the vultures, or will see the mouth of a dog (biting off your flesh).

SUPERIN.—(*Entering*) Sûchaka, let this fisherman be released. The (history of the) acquisition of the ring (by this man) has been established.

SU'CH.—As Your Honour directs. This man has returned after having entered the abode of Death! (*Sets the Man free.*)

MAN—(*Bowing to the* SUPER.) And now, Your Honour, (what do you think of my profession now; or) what of my livelihood?

SUPER.—And here a gift (lit. token of favour), too, equal in value to the ring, is ordered to be given (to you). (*Gives money to the* MAN.)

MAN—(*Bowing acceptance*) Your Honour, I am obliged to you.

SU'CH.—*This* is a favour, indeed, that he has been taken down from the gibbet and lifted upon the back of an elephant.

JA'.—Your honour, the gift shows that the ring was a favourite one of His Majesty.

SUPER.—Not that the precious jewel. in it was much prized by His Majesty, I think. At its sight, my Lord was reminded of some beloved person. Though by nature serene, (His Majesty) was, for a time, agitated in mind.

SU.'—Certainly, then, your honour has rendered a service (to his Majesty).

SUPER.—Or for the matter of that, say to this fisherman. (*Eyes the* MAN *enviously.*)

MAN—Let half of this be yours, as price of a few flowers (for your decoration).

JA.'—This much is proper.

S'YA'LA—Fisherman, very noble that you are, you have now become a beloved friend of mine. Our first friendship should be celebrated with a pledge of wine. To a liquor-seller's shop, therefore, let us straight repair. [*Exeunt omnes.*

END OF THE PRAVES'A'KA.

(*Then enter by the heavenly path a Nymph* SA'NUMATÎ *by name*).

SA'N.—The duty of attending at Apsarastîrtha (the spring sacred to the Nymphs), which is to be performed in rotation, while it is the ablution-time of pious men, has been performed by me. Now I will see with my own eyes the state of this royal sage. Through her relationship with Menaká, S'akuntalá has become (like) my own self (lit. my body); and by her (Menaká) I have been asked before (to do something) for the sake of her daughter. (*Looking round.*) Why is it, indeed, that the royal palace appears not to have commenced preparations for the festivities, though the festive season has set in?

I have (indeed) the power to know everything by meditation;

but I must honour the request of (or, the high regard I have for) my friend. Well, I shall obtain (the information I seek) by remaining near these two female keepers of the garden, concealed by my magic art. (*Gesticulates descent and remains waiting.*)

(*Then enter a* MAID, *her gaze fixed upon a mango-blossom; and* ANOTHER *at her back.*)

FIRST MAID—

O mango-blossom of a reddish-green and gray, the all-in-all of the life of the spring months (season), you have been seen (by me); I propitiate you, the auspicious (harbinger) of the season. (2)

SECOND M.—O Parabhṛitikâ, what are you muttering to yourself?

FIRST—O Madhukariká, the *parabhṛitikâ* (*i.e.* cuckoo) is maddened at the sight of the mango-blossom.

SECOND—(*Joyfully, having speedily approached.*) How now, has the month *Madhu* set in?

FIRST—O Madhukarikâ, this is the season for your intoxicated movements, and your raving ditties (or, impassioned songs).

SECOND—Friend, support me, while, standing on tip-toe, I pluck a mango-blosssm and worship the God of Love.

FIRST—(I will), if half the merit of the worship be mine.

SECOND—So it will be even without your stipulating for it; for, our souls are but one though our bodies stand apart. (*Stands leaning on her friend and plucks the mango-blossom.*) Ah! though not full-blown, the mango-blossom here gives out fragrance when plucked from its stalk. (*Joining her folded palms so as to form them into a cavity*).

Here do I offer you, O mango-blossom, to the God of Love, who has taken up his bow. Do you become the most effective arrow of his five, having for your mark the young wives of men journeying abroad. (*Throws up the mango-bud*). (3)

(*Enter in anger* the CHAMBERLAIN, *with a toss of the curtain.*)

CHAMBER.—Stop, you senseless girl; when His Majesty has prohibited the spring festival, why do you set about plucking mango-blossoms?

BOTH—(*Fearfully.*) Please, Your Honour, we never heard of it.

CHAMBER.—Did not you two hear that even trees blooming in the spring, as well as birds residing in them, have obeyed the order of His Majesty? For,

The bud of the mango, though long since burst forth, does not form (develop) its pollen; the *kurabaka*, although protruded, remains in the state of a bud; the cooing of the male-cuckoos falters in their throat, though winter has passed; and meseems, even the God of Love puts back, in fear, his arrow half-drawn out of the quiver. (4)

SA'NUMATI.—There is no doubt of it. The royal sage is a man of great prowess.

FIRST—Your Honour, (but) few days have elapsed since we were sent by Mitrâvasu, the King's brother-in-law, to (serve at) the feet of His Majesty; and we have been thus given the keepership of the pleasure-garden; being, therefore, new-comers here, we did not hear of this affair.

CHAMBER.—Well, you should not do so again.

BOTH—Your Honour, we have a curiosity (to satisfy); if there can be no objection to our hearing it, let Your Honour tell us why the spring festival has been interdicted by His Majesty.

SA'N.—Men are, indeed, fond of festivities. There must be some serious ground (for this interdiction).

CHAMBER.—Why should it not be told (to you, now that it has become) known to many? Has not the scandalous dis-avowal of S'akuntalá reached the ears of your ladyships?

BOTH—From the King's brother-in-law we heard of it as far as the discovery of the ring.

CHAMBER.—Little then remains to be told (to you). When His Majesty remembered, at the sight of the ring, that the lady, S'akuntalá, was really married by him, in private, before, and was repudiated through delusion, just from that moment he has been feeling repentant. For,

His Majesty hates everything that is charming; as before he is not daily waited upon by his ministers; he passes the night sleeplessly rolling about in the bed. And when through courtesy he addresses suitable (or, wonted) words to the ladies of his harem and blunders in their names, then for a long time he remains confused with shame. (5)

SA'N.—I am glad (to hear this).

CHAMBER.—On account of this overwhelming distraction the festival has been prohibited.

BOTH—It is proper.

(*Behind the scenes.*)

May Your Majesty advance.

CHAMBER.—(*Listening.*) Ah, His Majesty is coming in this very direction. Attend to your duty.

BOTH—As you command. (*Exeunt*).

(*Enter the* KING *clad as a penitent, with* VIDU`SHAKA, *and the* DOOR-KEEPER.)

CHAMBER.—(*Surveying the* King.) Oh, the loveliness of excellent forms in all conditions! Though so pining His Majesty is charming to look at. For,

With all special decoration discarded, wearing but one bracelet of gold placed on the left wrist, with his lower lip turned reddish by his (hot) breath, and with his eyes dilated through wakefulness due to anxious thought (about his beloved), His Majesty, like a precious gem ground (to give it polish), though reduced, does not appear to be so, owing to the excellence of brilliancy. (6)

SA'N.—(*Looking at the King*) Rightly, indeed, does S'akuntalá pine for him though she has been insulted with repudiation.

KING—(*Turning round slowly in his reverie*).

Previously buried in slumber though being roused by my fawn-eyed beloved, this accursed heart (of mine) has now awakened to experience the anguish of remorse. (7)

SA'N.—Such, indeed, is the lot of the poor girl!

VIDU'.—(*Aside*) He is again seized by the S'akuntalá-malady. I do not know how he will have to be treated.

CHAMBER.—(*Approaching*) Victory to Your Majesty! My liege, the grounds of the Pleasure-garden have been inspected. Your Majesty may, at pleasure, occupy the (several) seats of amusement.

KING—Vetravatî (Staff-bearer), say at my bidding to our minister, A'rya-Pis'una—"Owing to late-rising I am not thinking of occupying the seat of judgment to-day. (So) whatever public business has been attended to by your honour, let the same be sent (lit. given) to me after being committed to writing."

DOOR-KEEPER—As Your Majesty commands. [*Exit*.

KING—Vâtâyana, you too attend to your duty.

CHAMBER.—As your Majesty orders. [*Exit.*

VIDU'.—Your Honour has secured complete privacy (lit. has driven away every fly). Now you will divert yourself in this pleasure-garden which is charming on account of the absence of either heat or cold.

KING—Friend, "Misfortunes assail (a man) when there is a loop-hole for them" is a saying which is without exception. For—

This mind of mine is freed from darkness which obstructed the memory of my love for the hermit's daughter, and at the same time the mango-blossom-shaft has been affixed to his bow by the mind-born God, wishing to strike me. (8)

VID.—Just wait. With this bludgeon I shall destroy the arrow of Cupid. (*Raises aloft his staff and wishes to strike down the mango-blossom.*)

KING—(*Smiling*) Hold; your Brâhmanical power is known. Friend, where shall I sit and divert my sight by looking at the creepers that imitate my beloved a little?

VID.—Why, Your Honour ordered your maid-in-attendance, Chaturikâ, that you would pass this time in the bower of the *Mádhavî* creeper, and that she should bring to you there the portrait of her ladyship, S'akuntalâ, which is painted with your own hand on a picture-board.

KING—Such a one is the place for diverting the mind. Then lead me the very same way.

VID.—This way, Your Honour.

(BOTH *turn round*; SA'N. *follows them.*)

VID.—Yonder bower of the *Mádhavî* creeper, furnished with a marble-slab, doubtless receives us with welcome as it were, owing to the beauty of its offerings (of flowers). Let Your Honour, therefore, enter it and sit down.

(BOTH *enter and sit down.*)

SA'N.—Betaking to a creeper I will just see the picture of my friend; I will then tell her (*i. e.*, S'akuntalâ) of her husband's love displayed in manifold ways. (*Remains as described.*)

KING—Friend, I now remember all the previous incidents in connection with S'akuntalâ and I related the same to you also. But you were not with me at the time of my disavowal of her; nor did you ever mention the name of her ladyship before. Did you, like myself, forget it?

VID.—I did not forget it; but having told everything, you again said at the conclusion that it was a talk of joke and not the truth; and by me too, clod-pated that I am, it was taken as such. Or verily, Fate is all-powerful.

SA'N.—So it is.

KING—(*Musing*) Save me, my friend!

VID.—What is this, my friend? Such (conduct) is, indeed, unbecoming in you. Good (noble) men never allow themselves to become the abode of sorrow. Surely mountains stand unshaken in a gale?

KING—My friend, I have become quite helpless, having remembered the state of my beloved, distressed at her repudiation. For she,

Attempting to follow her relatives when discarded from here, stopped when her father's disciple, as venerable to her as her sire himself, loudly bade her stay, and again cast at my cruel self a glance, dim on account of the flow of tears: it is this that pains me like a barb smeared with poison. (9)

SA'N.—Oh, such is one's devotion to one's duty; I rejoice at his afliction!

VID.—I guess, friend, that her ladyship was carried off by some celestial being.

KING—Who else will dare touch one to whom her husband is God? I have heard that Menakâ is the mother of your friend (*i. e.*, S'akuntalâ) and my heart suspects that your friend was carried away by her (*i.e.*, Menakâ's) companions.

SA'N.—The (King's) infatuation is, indeed, to be wondered at; not so his awakening (recollection).

VID.—If so, there is surely (in store for you) union, in the course of time, with her ladyship.

KING—How do you think so?

VID.—Because parents cannot long bear the sight of their daughter afflicted with separation from her husband.

KING—My friend,

Whether it (was) a dream, or an illusion of magic, or an infatuation coming over the intellect, or (the stock of) merit, exhausted having given that much of fruition, it has passed away, no more to return; and (so) these (false) hopes are (simply like) the crumblings of a river-bank. (10)

VID.—(Think) not so. Indeed (the discovery of) the ring is itself an indication that a union, which must take place, is brought about in an unthought-of way.

KING—(*Looking at the ring*) Ah, lamentable, indeed, is (the lot of) this ring, which dropped from a place not easy of access.

Verily, O ring, (the stock of) your merit is extremely small like mine, as is judged (seen) from the result; since having (once) obtained a station on her fingers, charming on account of the ruddy nails, you have fallen off. (11)

SA'N.—It would, indeed, have become regrettable (miserable) if it had fallen in another's hands.

VID.—What was the occasion (or, circumstance) that made you place this signet-ring in the hands of her ladyship?

SA'N.—He too has been inspired with the same curiosity as mine.

KING—Listen. When setting out for my capital, my beloved tearfully asked, "After what length of time will my lord send me news (of himself)?"

VID.—What then?

KING—Thereupon, placing this ring on her finger, thus did I say to her—

"Count, one at a time, (as) each day (passes on), the letters of my name on this ring. As you go to its end, my darling, the persons who will lead (you) to the entrance of my harem, will come for you. (12)

And *that*, through forgetfulness, was not done by my cruel self.

SA'N.—It was a charming engagement (lit. time), (but was) falsified by Fate.

VID.—How did the ring come to be in the belly of the carp-fish ripped open by the fisherman?

KING—It dropped from the hand of your friend into the current of the Ganges, as she was doing obeisance to the S'achitirtha.

VID.—Quite so (it is explained).

SA'N.—Hence, indeed, it was that this saintly King, fearful of breach of duty, had a doubt as to his marriage with poor S'akuntalá. Or, how is it that love of such a type requires a token of recognition?

KING—I will, presently, rebuke this ring.

VID.—(*Aside*) He has taken to the path of mad men.

KING—

How could you get into water, leaving that hand with its beautiful tender fingers?

Or rather,

An inanimate thing may not possibly appreciate (lit. see) merit ; but why did I (in the first place) repudiate my beloved ? (13)

VID.—(*Aside*) How is it that I am to be eaten up by hunger ?

KING—Darling, let this person, whose mind is afflicted with remorse for having wantonly disavowed you, be pitied by you by again appearing (before him).

(*Enter with a toss of the curtain* CHATURIKA', *with a picture-board in her hand*).

CHATURIKA'—Here is her ladyship painted in a picture. (*Shows the picture-board*).

VID.—Excellent, my friend ! The representation of emotion (sentiments) is delightful on account of the charming delineation (of the parts). My vision stumbles, as it were, in the prominences and depressions in the picture.

SA'N.—Oh, how wonderful is the skill of this royal sage ! I think my friend is present before me.

KING—Whatever may not be right (is faulty) in (this) picture is corrected ; yet her beauty is only partially represented by the delineation. (14)

SA'N.—This (speech) befits an affection heightened by repentance and the absence of pride in him.

VID.—Friend, now here are three ladies, all of them beautiful ; which, in this (group), is the lady S'akuntalá ?

SA'N.—This fellow who has eyes to no purpose is really unable to distinguish such beauty.

KING—Whom do you guess (to be S'akuntalá) ?

VID.—I conjecture that this lady here, who at the side of the mango-tree having its tender foliage glistening with the sprinkling of water, is painted as if a little exhausted, with a braid of hair from which the flowers have dropped down on account of the slackening of the knot, with a face having drops of perspiration appearing on it, and with arms sunken a great deal—this (I believe) is S'akuntalá, the other two are her companions.

KING—You are clever. There is an indication of my emotion here.

The darkish impression of my perspiring fingers is observable on the edges of the drawing and here my tear that dropped on the cheek (of the painting) is noticeable from the coming up of the colour. (15)

Chaturiká, this source of my diversion is only half finished. So go and get me my brush.

CHATU.—Venerable Mâdhavya, hold this picture-board till I return.

KING—I myself shall hold it. (*Does so.*)

[*Exit* MAID.

KING—(*Sighing*).

Having first repudiated my beloved when she personally came to me, and (now), thinking highly of her drawn in this picture, I have, O friend, entertained a longing for mirage after having crossed, on my way, a stream having abundant water (in it). (16)

VID.—(*Aside*) His Majesty has now gone to a mirage after crossing a river. (*Aloud*) my friend, what else is to be drawn here ?

SA'N.—He must be desirous of painting those spots which are the favourites of my friend.

KING—Hear.

There is to be drawn the river Málinî, with pairs of swans reposing on its sandy banks ; (and) on both sides of it the sacred adjoining hills of the father of Gaurî (*i. e.*, the Himálayas) with the deer seated on them ; and under a tree, with bark garments suspended on its branches, I wish to paint a doe rubbing her left eye against the horn of a black buck. (17)

VID.—So far as I see, he will fill up the board with multitudes of long-bearded ascetics.

KING—Friend, and this other thing ; the decoration intended for S'akuntalâ is forgotten here by me.

VID.—What can it be ?

SA'N.—Something that may be suited to her tenderness, her sylvan life and (further) her modesty.

KING—My friend, a S'irîsha flower, with its stalk fastened on her ear and its filaments hanging down to the cheeks, has not been painted ; nor has a necklace of lotus-fibres tender like a beam of the autumnal moon, been drawn between her breasts. (18)

VIDU.—Friend, why does her ladyship stand, as if frightened, covering her face with the forepart of her hand, beautiful like the tender petal of a red lotus ? (*Observing minutely and marking*) Ah, this dastardly bee, the pilferer of floral juice, is making towards her ladyship's lotus-face.

KING—Drive away the impertinent creature then.

VID.—Your honour alone, the chastiser of the immodest, will be able to drive it away.

KING—Very well. Ah, you welcome guest of the flowering creepers, why do you take the trouble of hovering about her?

This female bee here, seated on a flower, though thirsty, awaits you, being attached to you. Verily, without you she will not drink the honey. (19)

SA'N.—Now he has been politely dismissed.

VID.—Though warded off this class of creatures is perverse.

KING—Oh, you do not thus obey my order? Then hear me now.

If, O bee, you touch the *bimba*-like lower lip of my beloved which, charming like the uninjured tender leaf of a young tree, was drunk (kissed) by me but tenderly in hymenean sports, I will have you put in confinement in the interior of a lotus. (20)

VID.—Why would it not fear you inflicting so severe a punishment? (*Laughing*; *aside*.) He has certainly gone mad; and by associating with him, I, too, have become as if of a similar complexion (*i. e.*, insane). (*Aloud*) Ho friend, it is simply a picture.

KING—What, a picture!

SA'N.—I, too, just now came to know the real thing. What to say then of this (King) who has experienced it as depicted.

KING—Friend, what wickedness is this that you have committed?

To me experiencing the delight of beholding my beloved, as if personally present (before me), with a mind wholly wrapped in her, you have, by reviving my memory (of the truth), again transformed her into a picture. (21)

(*Sheds tears*).

SA'N.—Extraordinary is this way (manifestation) of (the effects) of separation, betraying the inconsistency of what preceded and what followed.

KING—Friend, how do I thus experience unceasing torment!

Union with her in a dream is barred by sleeplessness, while tears do not permit me to see her even drawn in a picture. (22)

SA'N.—You have entirely (lit. in every way) wiped off S'akuntalá's grief at her repudiation.

CHATURIKA'—(*Entering*) Victory to Your Majesty! I was coming this way with the box of brushes (or paint)—

KING—What then?

CHATU.—(When) on the way it was forcibly taken from my hand by Queen Vasumatî, attended by Taraliká, saying "I will myself take it to my husband".

VID.—It was by good luck that you were let off.

CHATU.—While Taralikâ was disentangling the Queen's upper garment which had been caught by a branch of a tree, I sped myself (made my escape).

KING—Friend, the Queen is at hand; and she is also haughty with her inflamed jealousy. Do you (therefore) keep safe this portrait.

VID.—(Rather) say, "(Keep safe) thyself." (*Taking the picture-board and rising.*) If Your Honour becomes free from the intrigue of the harem, call to me at the *Meghapratichchhanda* palace. [*Exit hurriedly.*

SA'N.—Though his affection (lit. heart) has been transferred to another, he respects his first love. Now he has been very cold in his affection (for her).

(*Enter with a letter in hand,* the DOOR-KEEPER.)

DOOR-KEEPER—Victory to your Majesty!

KING—Vetravatî, did you not meet the Queen on the way?

DOOR-KEEPER—Yes, my Lord; but she went back on seeing me with a letter in my hand.

KING—Knowing what is proper to be done she avoids becoming an obstacle in the discharge of my duty.

DOOR-KEEPER—Please your Majesty, the Prime Minister prays—"Owing to there being a great deal of counting work in connection with the various items of revenue, only one public affair was investigated by me. Your Majesty will please look into the same committed to paper."

KING—Have the letter here.

(*The* DOOR-KEEPER *produces it.*)

KING—(*Reading it to himself.*) What do I find here! 'The chief merchant, named Dhanamitra, trading by the sea, has perished in the wreck of his ship. The poor fellow has no issue, say they; and the Minister writes that his property

(lit. accumulated wealth) goes to the king.—Miserable, indeed, is the state of being childless. Vetravatî, as the noble merchant had vast riches, he must have many wives. Let it be inquired if any of his wives be with child.

Door-Keeper—My Lord, it has been heard that his wife, daughter of a merchant of Sáketa, had her *Puṃsavana* ceremony just performed.

King—Indeed, then, the child in the womb deserves (has right to inherit) paternal property. Go, say so to the Minister.

Door-Keeper—As your Majesty commands. (*Goes*)

King—Just one word more (lit., come here).

Door-Keeper—Here am I.

King—Why consider whether there is an issue or not?

Let it be proclaimed that from whomsoever loving relative people may be separated (by death), Dushyanta will be that to them (*i.e.*, will fill his place), sin (any sinful relationship or a sinful person) excepted. (23)

Door-Keeper—Thus, indeed, shall it be proclaimed. [*Exit*. (*Re-entering*) Your Majesty's order has been hailed (by the people) like the timely shower of rain.

King—(*Heaving a long and warm sigh.*) Thus, alas! do the riches of families, rendered supportless by the absence of issue, go to others on the demise of the representative of the progenitor. The same is to be the fate of the wealth of the line of Purus after my decease.

Door-Keeper—May the evil be averted!

King—Fie on me, who scorned the good that had come to me.

Sa'n.—He has censured himself, doubtless, having my friend (*i.e.*, S'akuntalá) alone in his mind.

King—Verily my lawful wife, the perpetuater (or support) of my family, was abandoned by me even after my own self had been implanted in her, like a plot of land with seed sown at the right season and promising a golden harvest. (24)

Sa'n.—Now your line will be uninterrupted.

Chatu.—(*To* Door-Keeper) Oh, His Majesty's anguish is doubled by (hearing) this story of the merchant. To console him, go and bring the venerable Mâdhavya from the *Meghapratichchhanda* palace.

Door-Keeper—You speak well. [*Exit*

KING—Alas, the manes of Dushyanta have come to be under apprehension. For—

Thinking anxiously "Who, alas, in our race, after him (*i.e.*, Dushyanta) will offer us obsequial offerings prepared according to Vedic rite," surely my ancestors now drink such of the water poured out (to them) by me, destitute of issue, as remains after washing their tears. (25) (*Faints away.*)

CHATU.—(*Seeing in confusion*) Take consolation, my Lord, take consolation.

SA'N.—Alas! alas! Although the lamp is there, he is experiencing the ill effect of darkness through the intervention of the screen. I will, forthwith, make him happy. Or rather (I should desist). I have heard from the mouth of the mother of the great Indra, who was consoling S'akuntalâ, that the gods themselves, longing for a share of sacrificial offerings, would so manage it that ere long the husband (*i.e.*, Dushyanta) will welcome his lawful wife. So it is better to wait till then. In the meantime I shall console my friend (S'akuntalâ) with this news. [*Exit with a jump in the sky.*

(*Behind the Scenes.*)

No violence to a Bráhmaṇa! No violence to a Brâhmaṇa!

KING—(*Coming to himself and listening*) Ah, it seems to be the plaintive voice of Mâdhavya. Who waits there?

DOOR-KEEPER—(*Hurriedly*) May Your Majesty save your friend who is in jeopardy!

KING—Who has done violence to Mâṇavaka?

DOOR-KEEPER—Some unseen spirit has seized him and placed him on the top floor of the *Meghapratichchhanda* palace.

KING—(*Rising*) This *must* not be. Even my house infested by evil spirits! Or rather,

It is not possible, in the first place, to know my own blunderings through ignorance from day to day. Is there (then) any power (in me) to know thoroughly who, among my people, goes by which path? (26)

(*Behind the Scenes*)

Alas, my friend!

KING—(*Turning hastily*) Fear not my friend, fear not.

(*Behind the Scenes*).

(*Repeating what he last said*) How shall I not fear? Some one here is breaking me into three pieces like a sugar-cane, having bent back my neck.

KING—(*Flinging a glance around*) (Bring me) my bow at once.

(*Enter with a bow,* YAVANI'.)

YAVANI'—Here is your bow, my Lord, with the gloves.

(*The* KING *takes the bow and arrow.*)

(*Behind the Scenes.*)

Thirsting for the fresh throat-blood, here shall I kill thee struggling, as a tiger kills, a struggling beast. Let Dushyanta, who holds a bow to remove the danger of the distressed, now be thy protector. (27)

KING—(*Angrily*) How now, he addresses me! Wait, thou carrion-eater; thou shalt not live any longer. (*Stringing his bow*) Vetravatî, lead the way to the stairs.

DOOR-KEEPER—This way, my Lord.

(*All come up hurriedly.*)

KING—(*Looking all round.*) This is all vacancy.

(*Behind the scenes.*)

Alas alas! I see Your Honour while you see me not. I have become hopeless of life, like a mouse pounced upon by a cat.

KING—O spirit, proud of thy art of rendering thyself invisible, my missile shall find thee out. (Here) do I aim (or, fit to my bow) that arrow,

Which will slay thee that deservest death, and save the Brâhmaṇa, who deserves protection: for the swan takes milk and leaves out the water mixed therein. (28)

(*Takes aim with his missile.*)

(*Enter* MA'TALI *releasing* VID.)

MA'TALI—The demons are made your target by Hari (Indra); against them let this bow be drawn. Of the good, the eyes softened with affection fall on their friends and not deadly arrows. (29)

KING—(*Hastily withdrawing the arrow.*) Ah! It is Mâtali! Welcome to the charioteer of the great Indra.

VID.—(*Entering.*) He, by whom I was treated like a victim at a sacrifice, is being greeted by him with welcome.

MA'TALI—(*Smiling,*) Long-lived one, hear why I am sent to your presence by Indra.

KING—I am attentive.

MA'TALI—There is a race of demons, named Durjaya, the descendants of Kâlanemi.

KING—There is; (so) I once heard from Nârada.

MA'TALI—That race of demons, it is said, is not to be conquered by your friend, Indra ; and you are thought of as its slayer in the van of battle. The moon dispels that nocturnal darkness which the sun is not able to chase away. (30)

So, let your honour, armed just as you are, ascend the chariot of Indra and set out for victory.

KING—Blessed have I been by this honour from the great Indra. Well, why did you accord such treatment to Mâdhavya ?

MA'TALI—That too will be explained. I saw that you, of long life, were depressed owing to mental affliction due to some cause or other ; and then I acted in that way to rouse your long-lived self to anger. For—

The fire blazes forth when it has its fuel stirred up ; the serpent expands its hood when offended ; (and) generally, every creature manifests (lit. attains) its prowess through provocation (when excited). (31)

KING—(*Aside to* VID.) Friend, the order of Indra cannot be disobeyed. So at my word say to the minister, Pis'una, after apprising him of these circumstances—

Let your talent alone (unaided) protect the subjects, while this strung bow of mine is employed in another duty. (32)

VID.—As your Honour commands. [*Exit.*

MA'TALI—May the long-lived one mount the chariot.

(*The* KING *gesticulates ascending the chariot.*)

[*Exeunt Omnes.*

END OF ACT VI.

ACT VII.

—:oo:—

(*Enter by the heavenly path the* KING *seated in a chariot and* MA'TALI)

KING—Mâtali, although I have executed Indra's mission yet considering the extraordinary reception accorded (or honour shown) to me, I think myself to have been of little service to him.

MA'TALI—(*With a smile*) Long-lived one, meseems both of you are unsatisfied.

Your Highness thinks lightly of your prior obligations upon Indra on account of the high distinction (shown to

you). He too, filled with wonder at your prowess, reckons not his reception of you as (in any way) distinguished. (1)

KING—Mâtali, no, say not so. That distinguished honour (done to me) at the time of his dismissing me certainly transcended even desire. For upon me (round my neck), made to occupy half his seat in the presence of the gods,

Was fastened a garland of Mandâra flowers bearing marks of the heavenly sandal rubbed off (by it) from (his bosom) by Hari (Indra), smiling and looking up at Jayanta, who was standing by with an inward longing (for the same). (2)

MA'TALI—What is it, I should like to know, that the long-lived one does not deserve at the hands of the lord of the immortals ? Just see—

The heaven has been rid of the thorns (pestilence) of the demons for the sake of Indra, given to the enjoyment of pleasures, by two things (pre-eminently)—now by your arrows with their joints planed off, and formerly by the claws of the Man-lion with curved nails. (3)

KING—In the present case verily the greatness of Indra alone is to be praised.

That servants (delegates) succeed even in mighty undertakings is, know you, the effect of the high honour bestowed upon them by their masters. (For) could Aruṇa ever have become the dispeller of darkness if the thousand-rayed one (the sun) had not placed him in the front (lit. at the yoke) ? (4)

MA'TALI—This is but worthy of you. (*After having gone over some distance.*) Long-lived one, behold from here the magnificence of your own fame that has (now) established itself along the surface of heaven.

There the denizens of heaven, having thought out subject-matter suitable for song, are writing down (a description of) your exploits on vestments obtained from the desire-granting trees, with the residue of paints used by the heavenly fair ones for personal decorations. (5)

KING—Mâtali, in my eagerness to fight with the demons, I did not mark the heavenly path, yesterday, while ascending into the sky. In which course of the winds are we now ?

MA'TALI—This they call the path (region) freed from darkness (impurities, sin) on account of the second stride of Hari), of the wind Parivaha, which bears along the triple-coursed river (Ganges) situated in heaven, and which, casting

(in all directions) its aerial currents, causes the stars to move in their proper courses. (6)

KING—Mâtali, hence it is that my inward soul with the external and internal senses feels refreshed (or tranquillized). (*Looking at the wheels*). We have descended to the path of the clouds.

MA'TALI—How is that known?

KING—This your chariot with the rims (of its wheels) moistened with watery drops indicates its motion over clouds whose interiors are filled with water, by the Châtakas escaping through the interstices of the spokes and by the horses tinged with the lustre of the lightnings. (7)

MA'TALI—In an instant the long-lived one will be on the land under his sway.

KING—(*Looking below*) MA'TALI, on account of our rapid descent the world of mortals presents a wonderful sight. For,

The earth descends as it were, from the summit of mountains rising into prominence; the trees by their trunks coming into view lose their state of being enveloped in the foliage; the rivers whose waters had vanished in the narrowness, become manifest as they assume magnitude: behold, the earth is being brought near to me (lit. my side) as if by some one flinging it upwards. (8)

MA'TALI—Nicely observed. (*Looking with admiration.*) How majestic and charming does the earth look!

KING—Mâtali, what mountain is this, that is seen like a wall (lit. bar) of evening clouds, entering the eastern and western oceans and emitting golden fluid?

MA'TALI—Long-lived one, this is the mountain of the Kimpurushas (a class of demi-gods) called 'The Golden-peaked', the place for attainment of perfection in spiritual exercise. See—

That Prajâpati, who sprang from Marîchi, son of the 'Self-born' (Brahmâ), he, the father of the gods and demons, practises penance here along with his wife. (9)

KING—Then good fortunes must not be passed over. I wish to go after having circumambulated the (revered) sage.

MA'TALI—A noble thought.

(*They gesticulate descent.*)

KING—(*With astonishment*) By reason of its (the chariot's) the rims of the wheels not touching the surface of the earth,

have produced no sound; no dust is seen to rise in the front; and by your not pulling in the reins, the chariot, although it has descended (to the earth) is not observed to have done so. (10)

MA'TALI—This much only is the difference between Indra and your honour, of long life.

KING—Mâtali, in what part is Mârîcha's hermitage (situated)?

MA'TALI—(*Pointing with the hand*) (There) where, immovable like the trunk of a tree, stands the yonder sage, facing the sun's orb, with his body half buried in an ant-hill, with his breast closely covered over with sloughs of serpents, hard-pressed at the throat by a ring of withered tendrils of creepers, and wearing a mass of matted hair overspreading his shoulders and closely filled with birds' nests. (11)

KING—A bow to thee, practising hard penance.

MA'TALI—(*Pulling in the reins of the chariot*) Here we have entered the hermitage of the Prajâpati, the Mandâra trees in which have been reared by Aditi.

KING—A site more transquillising than heaven. I feel as if I have plunged into a pool of nectar.

MA'TALI—(*Stopping the chariot*) Let your honour alight.

KING—(*Alighting*) Mâtali, what about you now?

MA'TALI—I have well-secured the chariot. I, too, shall get down. (*Doing accordingly*) This way, your Honour. (*Turning round*) You may enjoy a sight of the penance-groves of the venerable sages.

KING—Why, I behold with astonishment.

The necessary (or habitual) maintenance of life on the wind in a grove abounding in the desire-yielding trees; the performance of ablution for religious purposes in waters fragrant with the pollen of golden lotuses; meditation practised on jewel-slabs; and ascetic exercise in the presence of heavenly damsels;—(thus) these (sages) are practising penance in the midst of objects which other sages desire (to attain) by austerities. (12)

MA'TALI—High-soaring, indeed, is the desire of the great (has always a lofty aim). (*Turning round.*)

(*A voice in the sky*).

O aged S'âkalya, what is the revered Mârîcha doing? What say you? That, questioned by Daksha's daughter (Aditi),

with regard to the duties of a wife devoted to her husband, he has been telling them to her accompanied by the wives of the great sages?

KING—(*Listening*) Oh, verily the mention (lit. introduction) of the subject is such that its time must be awaited (I must wait till the discourse is finished).

MA'TALI—(*Looking at the* KING) The long-living one may sit down at the foot of this *As'oka* tree, while I occupy myself with finding out a suitable opportunity to announce you to Indra's sire.

KING—As Your Honour thinks proper. (*Sits down accordingly*).

MA'TALI—Long-lived one, I depart. (*Goes*).

KING—(*Gesticulating a good omen*).

I expect not (the fulfilment of) my desire; why dost thou throb vainly, my arm? Good fortune, when once scorned, turns into misery (*or*, returns but with difficulty). (13)

(*A voice behind the scenes.*)

Act not thus rashly. How now! he has already gone back to his nature!

KING—(*Listening*) This is no place for rude (insolent) act; who is this, then, that is being thus forbidden? (*Looking in the direction of the voice; with astonishment*). Ah, who can this child be, with the strength not of a child, closely attended by two female ascetics,

Who, for the purpose of playing, is forcibly dragging away from its mother a lion's cub that has but half sucked the teat, and has its mane disordered in the act of tugging and pulling? (14)

(*Then enter the* CHILD *engaged as described, followed by* TWO HERMIT WOMEN).

CHILD—Open thy mouth, O lion! I will count thy teeth.

FIRST WOMAN—Naughty child, why do you tease the beasts which to us are not different from our own offspring? How now, thy impetuosity waxes! Rightly, indeed, art thou named 'Sarvadamana' by the sages.

KING—Why, indeed, does my mind feel an affection for this child as for my own son? Surely my childlessness makes me feel a fatherly affection.

S. W.—This lioness will surely attack you, if you will not release her cub.

CHILD—(*Smiling*) Ah, mightily am I frightened, indeed ! (*Pouts his lower lip*).

KING—

The boy appears to me to contain within himself the germ of mighty energy, remaining like fire in the condition of a spark waiting for fuel (to display its blaze). (15)

F. W.—Child, let go the lion's whelp ! I will give you another play-thing.

CHILD—Where is that ? Give it to me. (*Stretches forth his hand*).

KING—What wonder ! He bears also the mark of a universal sovereign. For his

Hand, stretched forth through longing for the object of attraction (the play-thing), with its fingers connected like a web, appears, like a solitary lotus tinged (or opened) by the early dawn with its glow enkindled, and having the intervals between its petals (yet) imperceptible. (16)

S. W.—Suvratâ, it is not possible to stop him by mere words. Go you (therefore); in my hut there is a clay-peacock variegated with colour, belonging to the hermit-boy Mârkaṇḍeya. Get it for him.

F. W.—Well. (*Goes*).

CHILD—With this same (cub) shall I play in the meantime. (*Looks at the ascetic woman and laughs*).

KING—I really long for this wayward boy.

The blessed (alone), who, bearing (on their person) their little sons fondly wishing to sit on their lap, with their bud-like (slender) teeth slightly visible by their causeless (innocent) smiles, and their charming prattle uttered in indistinct accents, are soiled by the dust of their (sons') limbs. (17)

FEM. ASC.—Well, he will not mind me. (*Looks sideways*) Who is here of the young hermits ? (*Observing the* KING) Gentle sir, please come here, (and) release the young lion teased in childish sport by him, the grasp of whose hand is difficult to loosen.

KING—(*Approaching, with a smile*) O you, son of a great sage,

Why is it that by you acting in a way contrary to hermittage (—life), is violated (the practice of) forbearance, proper for your birth, although delightful by its being a refuge of animals, as a sandal-tree is by the young of a black serpent? (18)

FEM. A.—Good sir, he is not a hermit's son.

KING—His action itself befitting his form tells that. We' however, surmised (thought) that way owing to the belief produced by the place (he lived in). (*Acting as requested and feeling the touch of the* CHILD ; *to himself*)

Such is the pleasurable sensation thrilling through my limbs on being touched by this scion of some one's family ; what happiness must he create in the heart of him, a blessed man, on whose lap he has grown? (19)

FEM. A.—(*Eyeing both*) A marvel ! A marvel.

KING—Venerable woman, what may it be?

FEM. A.—The form of this boy and yours correspond. I am astonished at this (fact). He has not been averse to you though unacquainted with him.

KING—(*Fondling the boy*) If he is not a hermit's boy, then what is his family?

FEM. A.—The race of Puru.

KING—(*To himself*) How strange! He belongs to the same race as I do. This is, indeed, why her ladyship thinks him to take after me. This is the final family-vow observed by the descendants of Puru—

They who (for the sake of protecting the earth) first desire a residence in mansions delightful with (or abounding in) the pleasures of sense,—to them afterwards (in old age) the roots of trees serve as homes where the one vow of asceticism is rigidly observed. (20)

(*Aloud*) But then men can have no access to this place by their own power.

FEM. A.—It is as Your Honour says. It was owing to her connection with a celestial nymph that his mother was delivered (of a child) here in the penance-grove of the father of the gods (Marîchi).

KING—(*Aside*) Ah, here is another ground for hope. (*Aloud*) Now, what is the name of the royal sage whose wife her ladyship is?

FEM. A.—Who will (ever) think of uttering the name of that repudiator of his lawful spouse?

KING—(*To himself*) Verily, the story comes home to me. I should perhaps ask the name of this boy's mother. Or, talking about another's wife is ungentlemanly.

(*Enter with the clay-peacock in her hand*)

FIRST FEMALE ASCETIC—Sarvadamana, behold *S'akuntalâ-vaṇya* (the beauty of the bird).

CHILD—(*Casting his glance about*) *Where is my mamma?

BOTH—Fond of his mother, he is deceived by the similarity of names (sounds)!

S.F.A.—Child, you were asked to see the beauty of the clay-peacock.

KING—(*To himself*) What? Is S'akuntalâ his mother's name? But again there are resemblances between names. Can it be that the mention of the mere name, like the mirage, may bring me disappointment?

CHILD—Mother, I like this goodly peacock (*Takes the toy*).

F.F.A.—(*Observing with confusion*) Ah, the protecting amulet is not seen on his wrist.

KING—You need not be uneasy (about it). Here it has dropped down on account of his wrestling with the lion's cub. (*Saying so he wishes to take it up*).

BOTH—Do not, do not (touch it); having touched it—How now! He has picked it up. (*They place their hands on their bosom and look at each other in amazement*).

KING—Why are we forbidden?

F.F.A.—May Your Majesty hear. This herb called Aparâjitâ (the undefeated) was given by the revered Mârîcha at the time of his natal ceremony. Excepting his father and mother, and himself, none can take it up if dropped on the ground.

KING—But if one takes it?

F.F.A.—Then being transformed into a snake it bites him.

---

* The child in his impatience catches up the portion 'S'akuntalâ' only from the *tapasî's* last word.

KING—Was its transformation ever witnessed by your ladyships?

BOTH—Many a time.

KING—(*Delightfully; to himself*) How shall I not rejoice at the complete fulfilment of my object? (*He embraces the boy*).

S.F.A.—Suvratá, come away. Let us inform S'akuntalâ of this matter. [*Exeunt.*

CHILD—Release me that I may go to my mamma.

KING—Child, you will felicitate your mother along with me.

CHILD—Verily, my father is Dushyanta, not you.

KING—(*With a smile*) This controversy alone begets conviction.

(*Then enter* S'AKUNTALA' *with her uncombed hair tied into a single knot*).

S'AKUNTALA'—Although I heard that Sarvadamana's herb remained in its natural form even at the time of metamorphosis (yet) I had no hope about my fortune (I could not believe I was so fortunate). Or (if all is) as Sânumati has reported it, this is possible.

KING—(*Seeing* S'AKUNTALA') Ah, this is her ladyship S'akuntalâ,

Who wearing a pair of dusky garments, with face emaciated by her observance of vows, having her hair tied up once for all, and of pure coduct, has been practising one long vow of separation from me, extremely cruel (unto her). (21)

S'AKUNTALA'—(*Looking at the* KING *pale from repentance*). Surely he does not look like my husband. Who is (this then that is now) polluting, by the contact of his body, my son, protected by an auspicious amulet?

CHILD—(*Approaching his mother*) Mamma, here is some man embracing me and calling me his son.

KING—Darling, even the cruelty inflicted by me upon you has come to have a favourable end, since I now find myself recognized by you.

S'AKUNTALA'—(*To herself*) Take consolation, take consolation, my heart. I am commiserated by Fate having set aside its spite. This is, indeed, my husband.

KING—Beloved one,

O you charming-face one fortunately you stand before me, whose darkness of delusion is dispelled by recollection, like Rohiṇî united with the moon after an eclipse. (22)

S'AKUNTALA'—Victory to my lord—(*Stops in the middle of her speech, her voice being choked with tears*).

KING—Lovely one,

I have gained a victory although (your utterance of) the word 'victory' was impeded by tears, since your face, with its lips pale-red owing to want of decoration, has been seen by me. (23)

CHILD—Who is this (man), mamma ?

S'AKUNTALA'—Child, ask your good luck.

KING—(*Falling at* S'AKUNTALA''S *feet.*)

O fair-bodied one, let the unpleasant feeling caused by my repudiation (of you) pass from your heart; somehow, great was the infatuation of my mind then; such for the most part are the modes of action towards auspicious things of those seized by a powerful delusion (lit. darkness); a blind man shakes off even a garland of flowers thrown on his head mistaking it for a serpent. (24)

S'AKUNTALA'—May my lord get up. Certainly an (evil) deed done by me in a past life obstructing (the action of my) virtue (merit) was in those days about to bear its fruit, by which my lord, although compassionate (by nature), became hard-hearted towards me.

(*The* KING *rises*)

S'AKUNTALA'—Now, how did my lord remember this unhappy person ?

KING—I will tell it, having (first) extracted the dart of grief (from my bosom).

O fair lady, the tear-moisture formed into drops, which, oppressing your nether lip, was formerly neglected by me through infatuation—having first wiped off to-day the same clinging to your slightly-curved eyelashes, I wish to be free from remorse. (25)

(*Acts accordingly*).

S'AK.—(*Seeing the signet-ring*) My dear, this is that ring.

KING—It was on the recovery of this ring that my memory was called up.

S'AK.—It acted adversely in that it was not to be found at the time of convincing my lord.

KING—Then let the creeper have back the flower, as a mark of its union with the season.

S'AK.—I have no confidence in it (now). My lord himself should wear it.

(*Enter* MA'TALI)

MA'TALI—The long-lived one is congratulated upon his reunion with his lawfully-wedded wife, and upon the sight of his son's face.

KING—My desire has attained a sweet fruit. Mátali, may not this matter have been known by Indra?

MA'TALI—(*Smiling*) What is out of the ken of mighty lords? Long-lived one, come (now). The divine Mârîcha allows you an interview.

KING—S'akuntalá, take up the child. I wish to see His Reverence having placed you in the front.

S'AK.—I feel shame to go into the presence of the elders with my lord.

KING—Even this must be done on auspicious (festive) occasions. Come, come along.

(*All walk on*).

(*Then enters* MA'RI'CHA *seated on a seat attended by* ADITI).

MA'RI'CHA—(*Seeing the* KING) Dâkshâyaṇî,

This is he, that steps foremost (marches in the van) in your son's battles, the protector of the world, called Dushyanta, by whose bow, its office having been performed, the sharp-edged thunderbolt of Indra has become a mere ornament (to him). (26)

ADITI—His is a form from which his prowess can be inferred.

MA'TALI—Long-lived one, here are the parents of gods looking at you with an eye betokening parental affection. You may approach them.

KING—Mâtali,

This is that pair, sprung from Daksha and Marîchi, and removed by one degree from the Creator, which (pair) the sages declare to be the source of that fiery Energy which exists in twelve forms, which brought forth the lord of the three worlds, the chief of those who partake of (the offerings

at) a sacrifice, and which the self-existent Supreme Being chose as the place of his birth. (27)

MA'TALI—It is as Your Highness says.

KING—(*Approaching*) Dushyanta, ever to be commanded by Indra, makes his obeisance to you both.

MA'RÎCHA—Child, live long to protect the earth.

ADITI—Child, be a matchless hero.

S'AKUNTALA'—I, together with my son, salute your feet.

MA'RI'CHA—Child,

Thy husband is like Indra and thy son, a second Jayanta; no other blessing (therefore) would be suitable to thee; mayest thou be like Paulomî. (28)

ADITI—Child, be highly esteemed by thy husband. May this thy son, who must live long, be the delighter of both the families. Sit down.

(*All sit down round the* PRAJA'PATI)

MA'RI'CHA—(*Pointing to each*).

The virtuous S'akuntalâ, this noble boy, and Your Honour, fortunately the triad of Faith, Fortune and Performance, is here united. (29)

KING—Divine sir, first the fulfilment of desires; afterwards your sight;—your favour, therefore, is indeed without precedent (marvellous). For,

First appears the flower and then the fruit; first the rising up of clouds, afterwards the shower of water; this is the order of cause and effect; but prosperity comes before your favour. (30)

MA'TALI—Thus do ordainers (rulers of destiny) show their favour.

KING—Divine sir, having married this (lady) your servant, by the Gândharva form of marriage, I offended (lit. made myself guilty towards) his reverence Kaṇva, your kinsman (descendant) by disavowing her through weakness of memory; when brought (to me) sometime after by her relatives. Afterwards on seeing the ring I knew his daughter to have been married by me. All that seems as if strange to me.

Just as there should be a belief that it is not an elephant when its form is before the eyes, and doubt should arise when it is walking past, (Or, after R., Just as doubt should

arise whether it is an elephant or not while one is walking past, with its form visible to the eye), and then there should be a conviction on seeing its foot-steps—of a similiar nature has been the delusion of my mind. (31)

MA'RI'CHA—Child, dismiss all ideas about your own fault. Even mental delusion is inexplicable (impossible) in your case. Just listen.

KING—I am all attention.

MA'RÎCHA—Just at the moment when Menaká came from the ford of Apsarastîrtha to Dákshâyaṇî bearing S'ákuntalâ whose distress was obvious to the eyes, I knew by meditation that the poor girl, your consort in religious duties, was repulsed by you owing to Durvásas' curse and on no other account. And that curse was to terminate at the sight of the ring.

KING—(*Breathing a sigh of relief*) Here I have become free from blame.

S'AK.—(*To herself*) It is a lucky thing that my husband did not repudiate me without cause. I do not, however, remember myself to have been cursed; or rather the curse, though incurred, was not known by me in my absent-mindedness due to separation. Hence it was that I was asked by my friends to show the ring.

MA'RÎCHA—Child, you have gained your object. Now then you should feel no resentment towards your husband. For, see,

You were repulsed on account of the curse, your husband being harsh to you owing to the obstruction to his memory (caused by the curse); now that he is freed from darkness yours is the supremacy over him. An image takes no effect on the surface of a mirror having its transparency obscured by dust, but finds an easy access (has a clear reflection) when it is clean. (32)

KING—It is as Your Holiness says.

MA'RI'CHA—Child, I hope you have hailed with delight this your son, born of S'akuntalâ, with his natal ceremony duly performed by us.

KING—Revered sir, in him is the permanence of my race.

MA'RI'CHA—Let your noble self know that he will be such and will also be a universal sovereign. See,

Having crossed the sea in a chariot whose motion is steady being free from jolting, he will conquer the earth consisting of the seven continents, with no antagonistic warrior (to oppose him). Here, from his forcibly subduing all the animals he is called Sarvadamana; but again by his protection of the world he will acquire the name 'Bharata' (the Protector). (33)

KING—We expect everything in him, whose purificatory ceremonies were performed by your divine self.

ADITI—Holy sir, let Kaṇva also be made acquainted with all the details of this accomplishment of his daughter's wishes. Menaká, fond of her daughter, has been living here attending (upon us).

S'AK.—(*To herself*) Her Holiness has, indeed, expressed the very wish of my heart.

MA'RÎCHA—By the power of penance everything is present before the eyes of his reverence (Kaṇva).

KING—Hence, indeed, the sage did not get very angry with me.

MA'RÎCHA—Nevertheless, he should be addressed by us with regard to this happy event. Who is here, ho!

(*Enter a* PUPIL)

PUPIL—Holy sir, here am I.

MA'RÎCHA—Gâlava, go just now by the aerial path and communicate the happy news from me (lit. at my bidding) to Kaṇva that S'akuntalá, with her son, has again been received by Dushyanta, his memory being revived on the expiry of the curse.

PUPIL—What your Holiness commands. [*Exit.*

MA'RÎCHA—Child, you too, accompanied by your wife and son, set out for your capital, driving in your friend Indra's car.

KING—As the revered one commands.

MA'RI'CHA—Moreover,

May Indra pour an abundance of rain for (the benefit of) your subjects. Do you, too, by your extensive sacrifices, please Indra. May you thus pass rounds (revolutions) of hundreds of ages with your mutual acts laudable by benefits conferred on both the worlds. (34)

KING—Holy sir, I will strive for (such) good to the utmost of my power.

MA'RÎCHA—Child, what additional favour shall I bestow upon you?

KING—What other favour is there yet remaining? If, however, Your Holiness now wishes to confer a favour, then let there be this—(*The final benedictory speech*)—

May the king exert himself for the good of his subjects; may the utterance of those (poets), eminent for knowledge, be honoured; and may the self-existent S'iva, with his energy diffused in all directions, cancel my rebirth!!! (35)

(*Exeunt Omnes.*)

END OF ACT VII.

END OF THE DRAMA NAMED ABHIJNA'NA-S'AKUNTALA.

